

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: Lőrincze Lajos nyelvművelő munkássága

Kemény Gábor: Mi a stílus?

Fehér Erzsébet: A stilisztika Janus-arca hazai tükrében

Balázs Géza—Marác László: Nyelvgeopolitika

Antalné Szabó Ágnes: Szövegvilág. Mit tanítsunk a szövegről?

Bańcerowski Janusz: A valóság nyelvi kategorizálásáról

Kiss Lajos: Vas megyei földrajzi nevek

történeti-etimológiai vizsgálata

M. Nagy Ilona: Valamiknek (valaminek) a királynője

Balogh Judit: Van-e a magyarban összetett jelző?

Zsilinszky Éva: Állandó szókapcsolatok a XVII. századi jogi szövegeinkben

Kicsi Sándor András: A szótag megnevezése a 16—19. századi magyar szakirodalomban

Szathmári István: Szilády Áron és a nyelvtudomány

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Grétsy László: Lőrincze Lajos nyelvművelő munkássága</i>	1
<i>Kemény Gábor: Mi a stílus?</i>	6
<i>Fehér Erzsébet: A stilisztika Janus-arca hazai tükrében</i>	13
<i>Balázs Géza—Marác László: Nyelvgeopolitika</i>	31
Nyelv és iskola	
<i>Antalné Szabó Ágnes: Szövegvilág. Mit tanítsunk a szövegről?</i>	48
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Bañcerowski Janusz: A valóság nyelvi kategorizálásáról</i>	64
<i>Kiss Lajos: Vas megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata</i>	71
<i>M. Nagy Ilona: Valamiknek (valaminek) a királynője</i>	77
<i>Balogh Judit: Van-e a magyarban összetett jelző?</i>	85
<i>Zsilinszky Éva: Állandó szókapcsolatok a XVII. századi jogi szövegeinkben</i>	92
<i>Kicsi Sándor András: A szótag megnevezése a 16—19. századi magyar szakirodalomban</i>	96
<i>Szathmári István: Szilády Áron és a nyelvtudomány</i>	102

MAGYAR NYELVŐR

120. ÉVF.

*

1996. JANUÁR—MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Lőrincze Lajos nyelvművelő munkássága*

A Szivárvány című, chicagói és budapesti közös illetőségű irodalmi, művészeti és kritikai szemle idei augusztusi számában írtam a következőket: „Ha élne, még csak ez év november 24-én lenne 80 éves, de fájdalom, immár több mint másfél esztendeje nincs közöttünk. 1993. október 11-én elragadta körünk-ből a kegyetlen, kérlelhetetlen halál. Ám bármennyire megváltoztathatatlan is ez a szomorú tény, általa — legalábbis számomra — mégis az igazolódik fényesen, amit Gyulai Pál mondott Eötvös József sírja fölött: »A halál sohasem győzedelmeskedhetik a szellemen.« Testi, fizikai mivoltában Lőrincze Lajos már nincs közöttünk — alighanem mennyei íróasztala előtt ül, előtte cédulahalmaz, az asztal szélén egy kis tálon alma, bicska —, de szelleme, nos, az itt él körülöttünk, velünk, bennünk, s nemhogy halványodna az idők folyamán, inkább egyre erősödik, egyre jobban átjár bennünket. Gondoljunk csak bele! Halála után alig egy hónappal már létrejön a Lőrincze-díj, amely a nyelvművelő tevékenység legrangosabb elismerése. Már eddig két iskola vette fel Lőrincze Lajos nevét. Szülőfalujában, Szentgálon az elmúlt év novemberében megnyílt a Lőrincze Lajos emlékszoba, ahová meggyőződésem szerint ezrek és ezrek fognak elzarándokolni az elkövetkező években. Kecskeméten, ugyancsak novemberben Lőrincze-napok '94 címmel kétnapos nagy sikerű anyanyelvi tanácskozás zajlott le, s a rendezvénnel egy időben ugyanott nyílt meg az »Édes anyanyelvünk toronyőre« kiállítás, a »toronyőr« fiának, Lőrincze Péternek ünnepi szavaival.”

Ezt írtam augusztusban. Ma pedig itt, Balatonalmádiban tudományos ülésszakkal tisztelgünk emléke előtt, továbbá ma tartjuk a Lőrincze Lajos-emlékverseny eredményhirdetését és az ünnepélyes díjkiosztást.

De ne szaladjak a dolgok elébe, maradjunk a tudományos ülésszagnál! Az én feladatom Lőrincze Lajos nyelvművelő munkásságának értékelése. Erre kétféle közelítésmód kínálkozik.

I. Annak áttekintése s felmérése, hogy mi az, amit a nyelvművelés szakmai ismeretanyagából,

*Annak az előadásnak rövidített változata, amely a Lőrincze-emlékverseny eredményhirdetésével összekapcsolt tudományos ülésszakon hangzott el 1995. november 24-én Balatonalmádiban.

időtálló — vagy annak látszó — tudományos megállapításaiából tőle kaptunk. Hangsúlyozom, ez nem publikációs jegyzék, nem bibliográfia. Azért sem, mert Lőrincze Lajos nem csupán nyelvművelő volt, hanem dialektológus és névkutató is, s ebbeli jelentős eredményeit például én itt — érthetően — egyáltalán nem veszem számba, de azért sem, mert nem nyelvművelő írásainak összegyűjtését érzem feladatomnak, hanem, mint már említettem, az értékelést, ami sohasem statisztika. Kevesebb is, több is annál.

Hogy műveiben mi az időtálló? Mindenekelőtt a második világháború után újjáéledő nyelvművelés új arculatának megrajzolása az 1951. decemberi akadémiai nagyhéten és azt követően. Ez a munka nem volt vitáktól mentes, s azt sem lehet mondani, hogy teljesen Lőrincze Lajos érdeme ennek az új arculatnak a megrajzolása — meggyőződéssel állíthatom, hogy Bárczi Géza vagy Deme László gondolatainak, elveinek figyelembevétele nélkül nem olyan lett volna, amilyen végül is lett —, de hogy legfőképpen mégis Lőrinczéé ez az érdem, az kétségtelen.

Azonban nemcsak ezt az eszmerendszert kaptuk tőle, hanem a nyelvművelés egy-egy önmagában is fontos, de mégiscsak „rész”-problémájának megnyugtató vagy éppen remekbe sikerült megoldását is. Ő mutatta be s jellemezte először — még a Fónagy—Soltész-féle, A mozgalmi nyelvről című, szintén nagy éleslátásról tanúskodó könyv megjelenése előtt — a Rákosi-idők jellegzetes mozgalmi zsargonját (egy korábbi előadása nyomán megjelent a Nyelv és élet című kötetben). Ő mutatott rá először, több cikkben is, az ikes igeragozásnak arra a bomlási folyamatára, amely azóta is tart, pontosan úgy, ahogy már négy évtizede vázolta. Ő vállalkozott először a *szabad* szófaj- és szerepváltásának bemutatására, kihíva és kivíva ezzel sokak haragját, illetve ellenszenvét. Egy cikksorozatában ő alakította ki, mégpedig viták kereszttüzéiben, a nyelvművelés megnyugtató álláspontját a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatával kapcsolatban (Hogyan vitázunk, hogyan vitázzunk? Magyar Nyelvőr 1984—1985). És sorolhatnám még tovább azokat a témákat, nyelvművelő vonatkozású kérdéseket, amelyeknek legésszerűbb megoldása Lőrincze nevéhez fűződik, de nem teszem. Azért nem, mert Lőrincze Lajos nyelvművelő munkásságának igazi, a lényegét jobban, sőt teljes egészében megmutató értékeléséhez meggyőződésem szerint egy másfajta közelítésmód szükséges, az, amelyre már előadásom elején utaltam.

II. Annak áttekintése s számbavétele, hogy mi az, amit nem csupán cikkeivel, írásaival közvetlenül, hanem amit szerepvállalásaival közvetve kaptunk tőle a nyelvművelés, kaptunk tőle mi. A továbbiakban ebből a közelítésmódból vizsgálom meg, tekintem át Lőrincze Lajos nyelvművelő munkásságát.

1. Mint a Nyelvtudományi Intézet tudományos osztályvezetőjének, majd igazgatóhelyettesének, neki köszönhető, hogy az intézetben alakult egy nyelvművelő csoport, majd ez — többször változtatva nevét — önálló tudományos

osztályá fejlődött, tagjai közt olyan jeles nyelv-művelőkkel, mint Kovalovszky Miklós, Tompa József, Ferenczy Géza és még sorolhatnám. Ennek az osztálynak a keretében jött létre a mindmáig működő telefonos közönségszolgálat, s ehhez az osztályhoz fűződik a Nyelv-művelő kézikönyv, továbbá több más nyelv-művelő kötet megjelenése. Maga Lőrincze szinte mindegyiknek az elkészítésében részt is vett valamilyen minőségben: szerkesztőként, irányítóként, előszó írójaként stb. S akkor még nem szóltam arról, hogy kezdve a Nyelv-művelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjteménnyel (Akadémiai Kiadó, 1953.) több olyan hasznos és népszerű kiadványt is szerkesztett, amely más, nem az osztályhoz tartozó jeles nyelv-művelőknek a cikkeit, tanulmányait fogta össze. Vagyis Lőrincze, nem utolsósorban mint a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese, már az ötvenes évektől kezdve szinte intézménnyé, az országban folyó nyelv-művelő tevékenység összetartójává vált.

2. Mint 1954-től 1990-ig az MTA Anyanyelvi Bizottságának elnöke (ill. 1954—1960-ig Kodály elnöklete alatt titkára) a nyelv-művelés hatókörét valamelyest ki tudta terjeszteni egyrészt az Akadémia többi osztályára, másrészt — és a hatás szempontjából ez a fontosabb — egy-egy megmozdulás erejéig valamely nagyobb szakmai közösségre, az érdeklődők nagyobb csoportjára. Az előbbire talán elégséges példa arra utalni, hogy a hetvenes évek végén — amikor már megkezdődött az idegen szavaknak az a nagyarányú terjedése, amely azóta még ijesztőbb méreteket öltött — a bizottság az Akadémia tudományos osztályainak támogatását is megnyerve tette meg javaslatait az idegenszó-járvány bizonyos mértékű megfékezésére (vö. Magyar Nyelvőr 1977: 129—41). Az utóbbira két kínálózó példát is említek. Az egyik az, hogy a bizottság néhány éven át anyanyelvi nívódíjra tett javaslatot egy-két, a megmértetésre vállalkozó kiadó legjobb nyelvezetű könyveinek elismertetése céljából. A másik pedig, hogy 1963-ban meghirdettük a *Hogyan beszél a mai ifjúság?* című pályázatot, s erre igen szép és értékes pályamunkák érkeztek be az ország minden részéből. Vagyis az akadémiai bizottság égisze alatt, az Akadémia tekintélyével több olyan nyelv-művelő jellegű megmozdulást sikerült létrehozni, amire más keretben csak jóval nehezebben vagy egyáltalán nem lett volna mód.

3. Mint a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének — mégpedig négy évtizeden át (1954—94) — Lőrincze Lajosnak érdeme a Szarvas Gábor által alapított folyóirat továbbvitele, sőt felvirágoztatása, még ha ehhez azt is feltétlenül hozzá kell is tennem, hogy Lőrinczének e nemes, de nehéz feladat ellátásához mindvégig óriási segítséget nyújtott a szerkesztésben részt vevő s Lőrincze válláról sok-sok terhet levő jeles kolléga és barát, Szende Aladár. Éppen egy hónapja annak, hogy a vajdasági Adán a szerkesztőbizottság jelen levő képviselőjeként átvehettem a Magyar Nyelvőr számára adományozott Szarvas Gábor-díjat. A szép kis szobor azóta már a jelenlegi szerkesztő, Keszler Borbála dolgozószobáját díszíti, de hogy a díj kiérdemlésében Lőrincze Lajosnak van óriási szerepe, az nem kétséges.

4. Mint az Édes Anyanyelvünk című lap megindulásától, 1979-től kezdve mindvégig a folyóirat szerkesztőbizottsága elnökének, elsősorban Lőrinczének köszönhető, hogy a nyelv-művelésnek egy új fóruma teremtődött; olyan fóruma,

amelynek segítségével tíz évvel később az Anyanyelvápolók Szövetsége is létrejöhett. Ez utóbbinak megteremtése közvetlenül már nem Lőrincze Lajos érdeme, az előbbié, az Édes Anyanyelvünké azonban igen. Az ő kitartó és végül is sikeres tárgyalásai nyomán indította meg annak idején a lapot Siklósi Norbert, s válhatott ez a folyóirat több ezer nyelvbarát kedvenc olvasmányává. Talán nem érdektelen, ha idézek is néhány sort az első számból, Lőrincze Lajos Köszöntjük az olvasót című programadó cikkéből:

„Korszerű folyóiratot szeretnénk ... elindítani. Korszerűt és időszerűt tartalmában, szemléletében, módszerében. Olyan lapot, amely nem elavult, idejétmúlt szabályokat ismételtet, nem germanizmusokra vadászik, hanem a nyelv alapvető feladatára figyel: jó és pontos közvetítője-e gondolatainknak, érzéseinknek. — Azt szeretnénk továbbá, ha életszerű, vagy még pontosabban népszerű is lenne folyóiratunk. Népszerű, azaz nyelvben világos, közérthető, minden fölösleges homálytól, nehézkességtől mentes. Hogy az olvasók igen nagy táborához eljuthasson. A népszerűség fontos szempontjának érvényesítése azonban semmiképpen sem mehet a szakszerűség, a tudományos megbízhatóság rovására.” Úgy ítélem meg, hogy a beköszöntő minden mondata ma is érvényes. S bár egy szerkesztő teljesen soha nem lehet megelégedve lapjával, azt talán mondhatom, hogy különösebb szégyenkezésre nincs okunk.

5. Külön nagy fejezet Lőrincze élettörténetében — vagy ahogy Pomogáts Béla a *Megnől az ember szíve* című kötet bevezetőjében szellemesen, Lőrincze Lajosra alkalmazva írta: *m u n k a t ö r t é n e t é b e n* — a Magyarok Világszövetségének égisze alatt kibontakozó anyanyelvi mozgalomban való meghatározó erejű részvétel, amely együtt járt azzal, hogy ő volt A magyar nyelvért és kultúráért, majd később *Nyelvünk és Kultúránk* című periodika szerkesztőbizottságának elnöke, valamint az Anyanyelvi Konferencia védnökségének elnöke. Erről a szintén igen nagy jelentőségű tevékenységről azonban nem szólok bővebben, mert erről nálam sokkal hivatottabban és avatottabban tud — s ahogy értesültem róla, holnap fog is — beszélni az Anyanyelvi Konferencia jelenlegi elnöke, Pomogáts Béla, akire éppen utaltam az imént. Egészen röviden csak annyit: Lőrincze, aki személyes, jó baráti kapcsolatot tartott fenn a szórványmagyarország számos kitűnő képviselőjével — Nagy Károllyal, Haraszi Sándorral, Szathmáry Lajossal, Sinor Dénessel, Borbándi Gyulával, Czigány Lóránttal stb. —, a magyar nyelv egyik legnagyobb hatású, legeredményesebb diplomataja volt.

6. Nem hagyhatom említés nélkül, hogy száz- és százezrek tanítója és nevelője volt Lőrincze Lajos a rádió és a televízió révén. Korán fölismerte ennek a két tömegtájékoztató eszköznek a nyelvművelésben betöltött, azazhogy betölthető óriási szerepét, s élt is az adódó lehetőségekkel. Már a hatvanas években volt egy csaknem öt éven át tartó televíziós sorozata — Tessék kérdezni, a nyelvész válaszol! —, amely úttörő volt a televízió életében, mert ez volt az első olyan műsor, amelyben a nézők közvetlen, egyidejű választ kaptak telefonon föltett kérdéseikre. Később, más televíziós nyelvi műsorokban is gyakran és szívesen részt vett, ennek ellenére azt mondhatom: a rádió volt az igazi szerelme. Életének több mint felét végigkísérte a rádió. Az Édes Anyanyelvünk című műsor

gondolata — mármint Halász Gyula után folytatásának, újra megindításának gondolata — nem tőle származik, hanem Kodály Zoltántól. Maga Lőrincze ír erről a Megnől az ember szíve című kötetben így: „Az ő gondolata volt, s az ő javaslata alapján kelt életre 22 évvel ezelőtt a rádió nyelvművelő műsora, az »Édes anyanyelvünk« is. Hogy egész pontos legyen: 1952. október 16-án indította meg ezt a sorozatot Kodály Zoltán. De akkor még csak a neve volt a mai, s csupán rendszertelenül sorra kerülő, 15-20 perces előadásokból állott. Az ő sürgetésére tértünk át 1955-ben a mai formára, s arra, hogy a lehetőség szerint mindig azonos időben jelentkezünk vele. Ötperceinknek maga is rendszeres hallgatója volt, s igen sok esetben adott ötletet is egy-egy előadáshoz. Azt hallotta például a rádióban, hogy valakit »prémiumelvonásba részesítettek«. Küldött róla egy kis cédulát, majd személyesen biztatott, hogy az ilyenféle stílushi-bákról tartsak előadást. Meg is történt.” (I. m. 189.) Később többször el is mondta baráti beszélgetésben, hogy ezt tekinti egész tevékenysége legfontosabb, leginkább nyomot hagyó részének, hiszen keveseknek adatik meg, hogy hétről hétre százazrek tanuljanak tőle, évtizedeken át. Márpedig így volt. S az Édes Anyanyelvünk annyira kedvelt, annyira népszerű műsor volt, hogy íme, azóta is él; most már Lőrincze Lajos nélkül, de az ő szellemében, az ő emlékét is őrizve.

7. Végezetül — mert valahol végét kell vetni e felsorolásnak, még akkor is, ha még lehetne folytatni — csaknem két évtizeden át Lőrincze volt a TIT Országos Nyelvi Választmányának elnöke, s ebbeli minőségében ő volt az országban folyó nyelvművelő — inkább így mondom: anyanyelvi ismeretterjesztő — TIT-előadások, sorozatok összefogója. Igaz, a magyar nyelv hete mozgalom, ez a mindmáig élő és elevenen ható évenkénti rendezvénysorozat még az Országos Nyelvi Választmány megalakulása előtt megindult hódító útjára — a Kossuthklub volt a bölcsője 1967-ben —, de 1972-től már a választmány irányítása alatt fejlődött tovább, s voltaképpen csak a hetvenes években tett szert országos hírnévre. Nem véletlen, hogy 1986-ban, amikor megszületésének huszadik évfordulójához érkezett ez a nagy hatású mozgalom, az ünnepi megnyitó előadást — Miskolcon, mert abban az évben Borsod-Abaúj-Zemplén megye volt a központi rendezvénysorozat színhelye — Lőrincze tartotta. Az arányok érzékeltetésére hadd idézzek néhány sort a Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben című előadásból!

„A változás arányait az mutatja legszembetűnőbben, hogy a kezdeti évben, 1967-ben a magyar nyelv hete összesen négy előadásból és egy ankétból állt, a mostani anyanyelvi héten pedig csak az ünnepi megnyitót, a központi rendezvényeket vállaló megye — Borsod-Abaúj-Zemplén — 473 előadással, rendezvényvel jelentkezik. S nyilvánvaló, hogy a többi megyében és Budapesten is meglesz egyenként a szokásos húsz és száz-százötven között mozgó szám.” Vagyis — teszem hozzá én — több ezer előadás pusztán a magyar nyelv hetén, minden évben!

*

Tavaly, a Nyelvőr negyedik számában, valamint az Új Horizont című kulturális folyóiratban, kifejtettem, hogy egészen különös, kifürkészhetetlen okok-

ból és módon Veszprémhez kötődik a huszadik század három legmeghatározóbb erejű nyelveműelője: Simonyi Zsigmond, Nagy J. Béla és Lőrincze Lajos. Ők hárman együtt — három nemzedék — valósággal az egész magyar nyelveművelést jelentik. Nos, számomra különös öröm, hogy a három nagy közül a hozzánk időben és a személyes ismeretség meg sok-sok egyéb miatt is legközelebb állónak, akinek nevét munkáin, eredményein kívül már a Lőrincze-díj meg több róla elnevezett iskola meg a szentgáli Lőrincze-emlékszoba meg most már az itt, Balatonalmádiban meghirdetett s rövidesen az eredményhirdetéshez is eljutó Lőrincze-emlékverseny is őrzi, vagyis Lőrincze Lajosnak immár itt megrendezett tudományos ülésszaka is van. És még nagyobb öröm, hogy ennek az ünnepi ülésnek egyik előadójaként magam is hozzájárulhattam annak tudatosításához, milyen nagy egyénisége nyelveművelésünknek, milyen egyetemes értéke a magyar népnek Lőrincze Lajos.

Grétsy László

Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre)

I.

Tűnődve lapozgatok egy szép kiállítású, gazdagnak ígérkező tartalmú könyvben.¹ A kötet az 1991. október 9—11-én P. Cahné és G. Molinié szervezésében a párizsi Sorbonne-on megrendezett tudományos tanácskozás (kollokvium) anyagát teszi közzé. Az ott elhangzott előadások közül 18-nak a szövegét (pontosabban: ezeknek tanulmányra fejlesztett, jegyzetekkel ellátott változatát) tartalmazza. A tartalomjegyzék végén a szerkesztők sajnálkozva tudatják az olvasóval, hogy Nicolas Ruwet előadását (*Le style, une notion préthéorique — A stílus, egy elmélet előtti fogalom*) nem állt módjukban közölni. Nos, ezt mi is csak sajnálhatjuk!

A kötet élén Pierre Larthomas előszava és Robert Martin bevezetője áll. Így a könyv összesen húsz magvas fejtegetést tartalmaz. A tanulmányok a szerzők nevének betűrendjében következnek egymás után, vagyis a kötetnek nincs belső szerkezeti tagoltsága. Ez a szerkesztői megoldás összhangban van a kollokviumon elhangzott előadások tartalmi és szemléletbeli sokféleségével (mondhatni: heterogenitásával). Azt azonban szövé kell tennünk, hogy a kötetnek nincs se tárgy-, se névmutatója, így elég nehéz benne — legalábbis első átnézésre — eligazodni.

Az 1991. októberi konferenciát ezzel a címmel rendezték meg: *Mi a stílus?* Valójában az előadások sokkal tágabb témakört ölelnek fel. Tehát azon kívül, hogy mi a stílus, foglalkoznak a következő, nem kevésbé nehéz kérdésekkel is: mi a stilisztika?, milyen (legyen) a stilisztika?, mi a kutatási feladata, illetékes-

¹ Molinié, Georges—Cahné, Pierre (szerk.): *Qu'est-ce que le style?* Presses Universitaires de France. Paris 1994. 354 oldal

ségi területe?, milyen viszonyban van a retorikával, a poétikával, a szemiotikával (francia terminológia szerint: *szemiológia*-val) stb.? Az előadások általában elméleti, módszertani jellegűek, de akad néhány konkrét stilisztikai tárgyú írás is: Jean-Michel Adam Rimbaud Pokolbeli évad című prózaverse első mondatának mint stílusténynek az elemzését mutatja be; Michel Arrivé (az a bizonyos Arrivé, aki 1969-ben elparentálta a stilisztikát) a pszichoanalitikus filozófusnak, Lacannak a stílusáról értekezik. De az elméleti tanulmányok is tartalmazzak számos kitűnő, elmélyült stíluselemzést, például Riffaterre-ét Balzacról és Proustról vagy Harald Weinrichét a Roland-énekről, Corneille-ről és Giraudoux-ról.

A konferencia előadói csaknem mind franciák, kivéve két németet (Wolf-Dieter Stempel, Harald Weinrich), a már bízvást amerikainak tekinthető veterán Michael Riffaterre-t, valamint a magyar születésű Kibédi Varga Áront (az amszterdami egyetemről).

Sok „nagy név” szerepel a kötetben. A fentieken kívül, szinte találomra: Michel Le Guern, Georges Molinié, Jean Molino, François Rastier. A legtöbb új gondolatot azonban, legalábbis e sorok írója szerint, Riffaterre és Weinrich tanulmánya tartalmazza. Ezekről tehát érdemes egy kissé részletesebben is szólni.

Riffaterre előadása (*L'inscription du sujet* — Az alany inszkripciója) már címével is fejtőresre készíti az olvasót. Az *inscription* ugyanis itt nem 'felírat'-ot jelent, hanem egy sajátos új fogalomnak a jelölője: annak a folyamatnak, amelynek révén a közlő, az írás alanya „beírja”, „beleírja” magát a szövegbe. Másképpen: az elbeszélő „megszövegezésé”-ről, „szöveggé írásáról/változtatásá”-ról van szó. Ennek Riffaterre két válfaját mutatja be: az *intertextuális* és az *anamorfikus* inszkripciót.

Az előbbi Balzac Parasztok című regényének egyik részlete példázza: a szerelmi epizód elbeszélésében és olvasói befogadásában egyaránt meghatározó jelentőségű az ún. intertextus, azaz a szövegek közötti „szöveg”: a mitológia, a közhelyek, az irodalmi motívumok, klisék állománya mint az író és az olvasó közös elő- vagy háttérismerete. (Erről l. a szerzőnek két korábbi tanulmányát is: *Fonction du cliché dans la prose littéraire* — A klisé funkciója a szépprózában; *L'étude stylistique des formes littéraires conventionnelles* — A konvencionális irodalmi formák stilisztikai tanulmányozása [Riffaterre 1971: 161—81, 182—202].)

Az inszkripció másik fajtája az *anamorfikus*. Ennek a terminus technicusnak (?) a lefordítására még kevésbé vállalkoznék, mint az *inszkripció*-éra. Talán a példa világosabbá teszi, miről van szó. Proust Az eltűnt idő nyomában Sodoma és Gomorrha című kötetében szójátéknak látszó, de a szokványos szójátékoknál jóval mélyebb értelmű kapcsolatot teremt a mitológiai *Andromède* név és az *androgyné* 'kétnemű' jelző között, ezzel utalva a homoszexuális Charlus báró kettős, „férfi-nő” természetére.

Riffaterre tanulmányának összegezése két paradoxon az inszkripcióról és a szubjektivitásról:

a) Az inszkripció paradox volta abból ered, hogy nem annyira a szövegben megy végbe, mint inkább egyebütt: akár a ki nem mondottban, a syllepsis rejtett vagy túlsó oldalán, akár az intertextusban.

b) A szöveg alanyának egyedisége, egyedülvalósága (*unicité*) csak a közhe-lyekhez vagy az előre látható kijelentésekhez képest érzékelhető. Épp azáltal rajzolódik ki, hogy rajta hagyja különbözőségének nyomát a már ismert szöveg-részleteken (kliséken, mitikus elbeszéléseken stb.). Röviden: a szövegalkotó, az írás anyaga a Másik közvetítésével „írja be” magát az irodalmi műbe (312).

Harald Weinrich előadása a stílus és a memória (pontosabban: az antik retorikában a szónoki tevékenység negyedik szakaszaként számon tartott *memoria*, azaz az emlékezetbe vésés) kapcsolatával foglalkozik. A klasszikus *inventio* — *dispositio* — *elocutio* — *memoria* — *actio* művelet sor tagjai közül a mai stilisztikával az *elocutio* (a nyelvi formába öntés, feldíszítés) van a legszorosabb kapcsolatban. Ezt eddig is tudtuk. Amire Weinrich rámutat, az az, hogy az *elocutio* voltaképp a memoriát szolgálta, mnemotechnikai jelentősége volt. A szónok az elvont fogalmakat azért konkretizálta, azért öltöztette konkrét, vizuális képekbe, hogy ezzel saját magának is, hallgatóságának is könnyebben megjegyezhetővé tegye.

Európában — állapítja meg Weinrich — a felvilágosodás kora óta mindinkább csökken az emlékezőtehetség becslése (gondoljunk csak a memoriternek mint iskolai feladatnak a szinte teljes eltűnésére!). Napjainkban, az írásbeliség egyeduralmának megszűnésével, talán oldódik ez az egyoldalúság, s a memória visszanyer valamit korábbi jelentőségéből.

Weinrich a stilisztikai és a mnemonikus funkció azonosságát három különböző korból való irodalmi szöveg elemzésével igyekszik bizonyítani: a középkori Roland-énekben, a klasszikus kori Corneille-drámában és a modern Giraudoux-műben egyaránt a nyelv és a memória viszonyát vizsgálja.

A „nagy nevek” közül csak Daniel Delast, a Langages új stilisztika-számának szerkesztőjét hiányolhatjuk, aki ott összefoglaló szemleci kket is közölt a francia stilisztika mai helyzetéről (Delas 1995).

A kötet szerzői közül egyesek történeti perspektívába helyezik a stilisztika problematikáját: így olvashatunk többek között a latin stilisztikáról (Jacqueline Dangel: *Imitation créatrice et style chez les Latins* — Alkotó utánzás és stílus a latinoknál), a „nagy stílus” fogalmáról (Marc Fumaroli: *Le grand style* — A nagy stílus; itt valójában a theophrasztoszi eredetű három stílusnem egyikéről, a „legfelső”, „fennkölt” vagy „súlyos” stílusról, a latin *stilus gravis*-ról van szó), végül a „klasszikus kor”, azaz a francia XVII—XVIII. század retorikájáról (Michel Le Guern: *Sur la place de la question des styles dans les traités de rhétorique de l'âge classique* — A stílusok kérdésének helyéről a klasszikus korszak retorikai értekezéseiben).

Más szerzők inkább általános stilisztikai problémák iránt érdeklődnek: értekes tanulmányt olvashatunk az irónia kifejezőeszközeiről (Philippe Hamon: *Stylistique de l'ironie* — Az irónia stilisztikája), a szövegsemantika stílusfogalmáról (François Rastier: *Le problème du style pour la sémantique du texte* — A stílus problémája a szövegsemantika számára) és a stílus szemiotikai elméle-

tének kidolgozásáról, ez utóbbiról kettőt is. Ezek — a szerzői nevek véletlen hasonlósága folytán — épp egymás mellett vannak a kötetben (Georges Molinié: *Le style en sémiostylistique* — A stílus a szemiotikai stilisztikában; Jean Molino: *Pour une théorie sémiologique du style* — A stílus szemiotikai elméletéért).

Mindez a tartalmi sokféleség, sokszínűség azonban nem teszi szétesővé a kötetet, mert akármilyen tárgyuak is a benne szereplő tanulmányok, mindegyikben ugyanazok a fő kérdések vetődnek fel: a gondolat és a nyelv(használat) (*langage*) viszonya, a tartalom (*fond*) és a forma közötti megkülönböztetés érvényessége, bizonyos kulcsfogalmak használati értéke, felhasználhatósága.

A cikkek többségének szemléletmódja történeti. Az ókori szerzők közül Platón és főleg Arisztotelészt idézik. A modernek közül Jakobsonra nem vagy csak ritkán hivatkoznak (ennek az előszó szerint kétféle oka lehet: vagy azért, mert nevezetes tényezői és funkciói napjainkra vitathatóvá váltak, vagy — épp ellenkezőleg — azért, mert már átmentek a köztudatba, szellemi köztulajdonba kerültek). Érdekes, hogy Ballyra gyakrabban hivatkoznak, mint Spitzerre, pedig a genfi nyelvész kirekesztette a stilisztikából az egyéni és a szépirodalmi kifejezőmód vizsgálatát. (Ha viszont arra gondolunk, hogy a konferencia előadóinak nagy többsége francia volt, már sokkal kevésbé meglepő Bally fölénye Spitzerrel szemben.)

II.

A kollokvium címe, illetve a résztvevők elé állított kérdés ez volt: Mi a stílus? E kérdést az előadók egyike, Dominique Maingueneau „ijesztő”-nek nevezte (187). S valóban, kevés ilyen nehéz kérdés van a stilisztikában (már ha a kérdést igazán komolyan vesszük). Az előszó írója, Pierre Larthomas szerint a kötet tanulmányaiban egyetlenegy pontos és teljes választ sem találunk a címben feltett kérdésre. Mivel a konferencia résztvevőinek sem a szakmai illetékességét, sem a válaszadásra való eltökéltségét nem vonhatjuk kétségbe, a válasz elmaradása annak tudható be, hogy a kérdésre nem lehet válaszolni (2).

Persze egy lexikoncikkbe vagy tankönyvbe illő meghatározást nem nehéz adni, pl. így: „valamely élőszóban elhangzó vagy leírt szövegnek, illetve ilyen szövegek egy bizonyos osztályának nyelvi megformálásmódja” (az olvasó szíves engedelmével a fentieket egy saját régi cikkemből másoltam ki: Kemény 1980: 29). Csakhogy mi az, hogy „nyelvi megformálásmód”? Mi tartozik bele ebbe, ami (még és már) nem nyelvtani (hang-, szó-, szószerkezet-, mondat- és szöveg-tani) sajátosság, hanem par excellence a stílus körébe tartozó jelenség? Erről tudományos pontossággal — és egy jó definíció tömörségével! — egyelőre nem tudunk számot adni. És ezt az *egyelőre* szót nyugodtan idézőjelbe tehetjük, mert az efféle alapfogalmakat (mint szó, mondat stb.) tudományosan általában nem is lehet meghatározni, hanem a priori kategóriaként kell tudomásul venni. Ám ez nem ok arra, hogy ne próbáljunk meg időről időre valamivel közelebb jutni az elvileg megoldhatatlan feladat megoldásához. Ezért nem tekinthető kudarcnak a „teljes és pontos meghatározás” elmaradása.

A kötet címe (Mi a stílus?) tehát valami olyasmit ígér, amiről előre tudhatunk, hogy nem kaphatjuk meg. Abból azonban, hogy a stílust tudományos pontossággal nem lehet meghatározni, egyáltalán nem következik, hogy stílus nincs is. Ez volt a véleménye pl. Bennison Graynek, aki épp negyedszázaddal a mi könyvünk megjelenése előtt abban vélte megtalálni a stílus problémájának megoldását, hogy a stílust nemlétező valaminek minősítette, olyan segédfogalomnak, amilyen az éter volt a tudományos fizika előtti fizikában (Gray 1969).

De éppígy nem következik belőle a másik szélsőség, tehát az sem, hogy a stílust mindenhatóvá, mindent átfogóvá tegyük, s végső soron azonosítsuk a művel. Így járt el pl. Henri Meschonnic (1970–77), aki szerint „a stílus maga a mű”. A stílus fogalmának ilyen abszolutizálása ugyanolyan terméketlen a stilisztika számára, mint a másik véglet, a stílus létének tagadása. Tehát: a stilisztikai abszolutizmus és a stilisztikai nihilizmus végletei között egyensúlyozva valahol az „arany középúton” kell(ene) járnunk — egy stilisztikai realizmus jegyében. A könyv legtöbb tanulmánya azt a reményt kelti, hogy van ilyen.

Stílus tehát van, ezt intuitíve mindenki tudja, de nem lehet, talán nem is szükséges meghatározni. Mi következik ebből a stílus tudományára, a stilisztikára nézve? A kötet előszava kimondja: mivel a *stílus* szó nem definiált, a *stilisztika* szó sem lehet az. Ám ezen a területen nem az a fontos, hogy eljussunk egy csillogó, valójában azonban üres formulához, hanem hogy jól körülhatároljuk azokat a problémákat, amelyeket egy olyan tudányszaknak (ti. a stilisztikának) a létezése vet fel, amelyet némelyek még mindig haboznak tudománynak tekinteni (Larthomas, 2).

Az, hogy „haboznak”, enyhe kifejezés. Még jól emlékszünk arra, hogy a hatvanas évek végén a stilisztikát egyenesen holtta nyilvánították (vö. Arrivé 1969: 3). Pierre Larthomas az előszóban érezhető elégedettséggel állapítja meg, hogy az utóbbi húsz évben — tehát 1971 és 91 között — megsokszorozódtak a stilisztikai kutatások, s ez a diszciplína életképességét látszik igazolni. Ehhez, némi malíciával, még ezt is hozzáteszi: „Elmondhatjuk, Corneille-t parodizálva, hogy a halott, akit megöltek, elég jól van” (5).

A stilisztika tehát visszanyerte életerejét, ezt tanúsítja a meglepő számú kézikönyv, bevezető és értekezés németül, angolul, spanyolul, franciául és olaszul (Jean Molino, 213). Itt nincs arra terünk, de szükség sincs rá, hogy felsoroljuk az Arrivé „jóslata” óta megjelent angol, német, francia stb. nyelvű stilisztikákat. Csupán néhány nevet és évszámot villantunk fel annak jelzésére, hogy a hetvenes évek elején a (tetsz)halott életre kelt: M. Riffaterre 1971, N. E. Enkvist 1973, G. W. Turner 1973, W. Sanders 1977, B. Sandig 1978, B. Spillner szerk. 1984, G. Molinié 1986, 1989, K. Wales 1989, B. Sowinski 1991, A. Herschberg-Pierrot 1993. Egyre-másra jelennek meg a szakfolyóiratok stilisztikai számai (a két legújabb: a *Langages* 118., 1995. júniusi és a *Helikon* 1995/3. száma). Az újabb magyarországi termésből három olyan művet említhetünk (R. Molnár—Vass 1989, Szathmári 1994, Szikszainé Nagy 1994), amely elsősorban a középiskolai és egyetemi stilisztikaoktatás segítésére készült, de megjelenőben van egy tisztán tudományos jellegű tanulmánygyűjtemény is (Szathmári szerk. 1995).

Nem látszik tehát megalapozatlannak Pierre Larthomas optimizmusa, aki az ismertetett kötet előszavában kijelenti: eljött a pillanat, hogy proklamáljuk, a stilisztika önálló tudományág, ami azt jelenti, hogy körül tudja határolni működési területét, be tudja mutatni elemzési módszereit, el tudja készíteni az alkalmazott eszközök és az elért eredmények szintézisét, s mindezt egyszerű, pontos és koherens terminológiával (6).

Ezzel a győzelmi jelentéssel azonban nem mindenki ért egyet. Pl. a témában igencsak kompetensnek mondható Daniel Delas a *Langages* említett számában ezt írja: „Franciaországban éppoly lehetetlen meglenni a stílus fogalma nélkül, mint úgy tekinteni a stilisztikát, mint egy különálló teljes diszciplínát” (i. h. 92). (Az utóbbi megjegyzés nyilvánvaló ellentétben áll Larthomas fenti kijelentésével, s ez talán megmagyarázza, miért maradt távol Delas a „Mi a stílus?” kollokviumról.)

Delas szerint a *stilisztika* főnév helyett — szerényebben és óvatosabban — csupán a *stilisztikai* melléknévet kellene használni (franciául ez szójáték, mert ott mind a kettő *stylistique*). A stilisztikai kutatás vagy elemzés a következőket képes és köteles vizsgálni: a kifejezésmódot, írásmódot (*écriture*), a szavak kombinálódását, vagyis a közöttük létrejövő viszonylatokat és kölcsönhatásokat, továbbá mindazt, amit a szöveget író alany elrendez a szövegben, mégpedig akár irodalmi, akár nem irodalmi, de mindenképpen prózai szövegben (Delas 1995: 92). S még hozzáteszi, pár sorral lejjebb: a stílus-próza asszociáció jó asszociáció (uo.).

Érdekes ismétlődés: évtizedekkel ezelőtt a nagy hatású Charles Bally a szépirodalmat akarta kirekeszteni a stilisztikából, most Daniel Delas a költészetet akarja ugyanezt tenni. Lássuk, milyen érvekre támaszkodva!

Először is idézi kötetünk bevezetőjéből Robert Martinnek azt a gondolatát, hogy a stílus fogalma egy változatlansági előfeltevést hordoz: a referenciális funkciót. A stilisztikai variáció változatlanul hagyja a valóságértékeket. Épp ezért mielőtt a referenciális funkció elhomályosul, a stílus fogalma veszít érvényességéből (11). Stílusról tehát csak akkor van értelme beszélni — tehetjük hozzá —, ha a valóságvonatkozás (a referencia) szilárd, állandó, következőképp megbízhatóan azonosítható. Ugyanarról, de másképpen — ez a stílus lényege.

A költészetben — különösen a modern költészetben — azonban elhalványulnak a referenciális (a valóság-) vonatkozások. A költészet nyelve, mint Roman Jakobson évtizedekkel ezelőtt találóan megállapította, mindinkább „átlátszatlanná” válik. Az irodalmi kommunikációban a referenciális funkcióval szemben a poétikai funkció tesz szert meghatározó szerepre, dominanciára. A művészi szöveg elsősorban nem a nyelven kívüli valóságra referál valamely közös jelrendszer (kód) közvetítésével, hanem önmagára mint sajátos nyelvi-esztétikai entitásra (üzenetre) összpontosítja a befogadó figyelmét. Ennek folytán — legalábbis Robert Martin szerint — stílusról csupán a Voltaire, Chateaubriand, Flaubert típusú és műfajú írók esetében beszélhetünk, ezzel szemben Ronsard-nak vagy Rimbaud-nak nincs stílusa. Más szavakkal: nem stílusa van, hanem világa.

A továbbiakban Kibédi Varga Áron tanulmányára hivatkozik Delas. Kibédi Vargának is az a véleménye, hogy a modern költészet stílusa nem az ismert valóságselemekhez és -összefüggésekhez képest funkcionál. A modern költeménynek valójában nincs is referenciális aspektusa (valóságvonatkozása). Nem ábrázolja vagy kifejezi, hanem létrehozza tárgyát. A szónak a dologgal való egybevágósága megfordul: a költő kimondja a szót, és a dolog létrejön. A modern költészetben a nyelv performatív használata válik uralkodóvá, sőt kizárólagossá. A költői szó nem közöl, nem utal valamire, hanem cselekszik (173).

Mindezek persze nem egészen új gondolatok. Már Archibald McLeish, az angolszász Új Kritika nagy hatású költő-teoretikusa is kijelentette, hogy „a vers nem jelent, a vers — van”. S annak is megvan vagy másfél évtizede, hogy Esterházy Péter stílusát többek között azért méltatják, mert nála a jelentéshordozó nyelv helyét egy jelentésteremtő nyelv foglalja el.

Ha következetesen végigvisszük ezt a gondolatmenetet, meg kell állapítanunk — s ezt Kibédi Varga, majd órá hivatkozva Daniel Delas meg is teszi —, hogy a modern költészet nem viseli el a stilisztikai elemzést, nem elemezhető a stilisztika eszközeivel. Sőt mint az Esterházy-példa is mutatja, talán már a művészi, kreatív próza sem fogadja el a stilisztikai megközelítést. Vagyis oda lyukadunk ki, hogy a próza sem maradhat meg a stilisztika vadászterületének, ahogyan Daniel Delas véli.

Így zsugorodik, Balzac számbőrének módjára, a stilisztika illetékességi köre némely elméletíró munkásságában. Ám ettől függetlenül továbbra is írnak — jó és gyöngébb — stilisztikai elemzéseket, tanítanak stilisztikát az egyetemen, rendeznek tudományos tanácskozásokat ebben a tárgyban (mint a franciák 1991-ben vagy a magyarországi stíluskutatók a budapesti bölcsészkaron 1995 novemberében).

A stilisztika tehát él, s mi abban reménykedünk, hogy akinek holt hírét költik, az sokáig él.

HIVATKOZÁSOK

Arrivé, Michel: Postulats pour la description linguistique des textes littéraires. — *Langue Française* nr. 3, 1969, 3—13

Delas, Daniel: La stylistique française. — *Langages* nr. 118, 1995. jún., 85—96

Enkvist, Nils Erik: *Linguistic stylistics*. Mouton, The Hague, Paris 1973.

Gray, Bennison: *Style: the problem and its solution*. Mouton, The Hague 1969.

Herschberg-Pierrot, Anne: *Stylistique de la prose*. Belin, Paris 1993.

Kemény Gábor: Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés. — *Nyr.* 104 (1980): 29—38

Meschonnic, Henri: *Pour la poétique* I—IV. Gallimard, Paris 1970., 1973., 1973., 1977.

Molinié, Georges: *Élément de stylistique française*. Presses Universitaires de France, Paris 1986., 1991.

Molinié, Georges: *La stylistique*. Presses Universitaires de France, Paris 1989., 1991.², 1993.³

R. Molnár Emma—Vass László: *Stilisztikai ábécé a magyar nyelv és irodalom tanításához*. Szegedi ny., Szeged 1989.

Riffaterre, Michael: *Essais de stylistique structurale*. Flammarion, Paris 1971.

Sanders, Willy: *Linguistische Stilistik*. Grundzüge der Stilanalyse sprachlicher Kommunikation. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1977.

Sandig, Barbara: *Stilistik*. Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung. Gruyter, Berlin—New York, 1978.

Sowinski, Bernhard: *Stilistik*. Metzler, Stuttgart, 1991.

Spillner, Bernd (szerk.): *Methoden der Stilanalyse*. Günter Narr, Tübingen 1984.

Szathmári István: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1994.

Szathmári István (szerk.): *Hol tart a stilisztika?* Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1995. (s. a.)

Sziksainé Nagy Irma: *Stilisztika*. Trezor, Bp. 1994.

Turner, G. W.: *Stylistics*. Penguin, Harmondsworth 1973.

Kemény Gábor

A stilisztika Janus-arca hazai tükörben

A stilisztikai szakirodalom tekintélyes hányadát teszik ki azok a munkák, amelyek e tudományág tárgykörének meghatározásával, a fogalmak értelmezésével és módszertani kérdésekkel foglalkoznak. Ez az önértelmező művelet szükségszerűen jár együtt a más tudományokhoz fűződő viszony elemzésével, amelyben hagyományosan a retorika, a nyelvészet és az irodalomtudomány játssza a főszerepet. Minden olyan változás, amely ezekben a diszciplínákban végbemegy, mélyen érinti a metszéspontjaikon elhelyezkedő stilisztikát, újabb és újabb ösztönzést adva az önértelmezésnek és a tudományközi kapcsolatok újragondolásának.

Dolgozatomban a magyar stilisztika tudományközi kapcsolatainak módosulásán keresztül próbálom megragadni azokat a változásfolyamatokat, amelyek az utóbbi öt évtized során a tudományágban végbementek, és amelyek kihatottak a diszciplína önértelmezésére is. Itt elsősorban a nyelvészethez és az irodalomtudományhoz fűződő kapcsolatra kell gondolnunk. Úgy vélem, ez a külsődleges nézőpont és megközelítés inkább kiemeli azt a szoros összefüggést, amely egy tudományág tárgyköre és tudományrendszertani helye között van. Ez a kérdés napjainkban ismét időszerűnek látszik. Több jel mutat ugyanis arra, hogy a nyelvészet ún. pragmatikus fordulata jelentős hatást gyakorol a stilisztikára. Leginkább azzal, hogy mint a nyelvi együttműködés egyik tényezőjét vizsgáló tudomány, szerepet kap a nyelvhasználat tanulmányozásában. Ez föltehetőleg együttjár majd a stilisztika hagyományos feladatkörének bővülésével, ami szükségszerűen vonja maga után mind fogalmainak, módszereinek, mind tudományközi helyzetének újragondolását. Az alábbi vázlat ehhez a várható önértelmezéshez kíván tudománytörténeti adalékkal szolgálni abban a meggyőződésben, hogy a továbblépéshez a tudományág alakulástörténetének hazai sajátosságai is tanulságosak lehetnek.

Forrásként az alábbi típusú szakmunkákra támaszkodom: 1. a hazai stílus-kutatás egy-egy szakaszát áttekintő, összegző tanulmányokra; 2. a külföldi stílus-kutatást bemutató, azt az itthoni eredményekkel szembeesítő elemzésekre; 3.

új kutatási témát javasoló programokra vagy vizsgálati módszert ismertető dolgozatokra. Megítélésem szerint az ilyen jellegű összegzések valamilyen értelemben fordulópontot jelentenek a tudomány történetében, mivel egyidejűleg tartalmazznak a korábbi kutatásokra vonatkozó értéktételeket és megújulás iránti igényt. Mindazonáltal tisztában vagyok azzal, hogy egy ilyen fokú szelekcióval megrajzolt kép meglehetősen homályos és elnagyolt. Am célom mindössze annyi, hogy a magyar stilisztika legújabb korszakának csomópontjait megragadva a fő irányvonalakat vázoljam fel. Forrásaimat e célkitűzésnek megfelelően válogattam. A stíluskutatás eredményeinek számbavétele és értékelése kívül esik dolgozatom tárgyán.

1. A magyar stilisztikatörténet legújabb korszaka és periódusai

Szathmári István periodizációja (1961: VII) 1954-et, a stíluskutatás újraindulását jelöli meg korszakhatárként. Antológiája megjelenésekor nem lehetett szólni arról, hogy térségünk történetében minden vonatkozásban 1948 tekintendő éles határvonalnak; ekkorra épült ki az a totális rendszer, amely politikai és szellemi életünket meghatározta. A tudomány központi ideológiai irányítása nem hagyta érintetlenül a stilisztikát sem, a korabeli fejlemények befolyásolták az 1954 utáni kutatásokat is, ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül annak ellenére sem, hogy a stilisztikatörténet egyértelmű mélypontjának számít.

Adataim alapján a 40-es évek végén kezdődő korszak az alábbi szakaszokra tagolható:

1. 1948—1953; jellemzője: a stilisztika ideológiai megítélése. Háttérben az irodalomtudomány ideológiai revíziója, a nyelvvel kapcsolatos ideológiai vita áll.

2. 1954—1960-as évek eleje; jellemzője: az általános stilisztika megalapozása a nyelvészetben belül és a részletkutatások megindulása.

3. 1960-as évek eleje—1970-es évek eleje; jellemzője: a stilisztika irodalomtudományi szerepvállalása. Háttérben az irodalomtudomány szemléletváltása áll. Állomásai: a 60-as évek esztétikai és stílusvitája; az irodalmi irányzatok formanyelvének kutatása; a modern irodalomelmélet megalapozása; a korszerű műelemző eljárások kidolgozása.

4. Az 1970-es évek elejétől a napjainkig terjedő időszak; jellemzője: a stilisztika különböző tudományos célokot szolgáló irányzatainak kibontakozása. Háttérben a nyelvészet pragmatikus és az irodalomtudomány hermeneutikus fordulata, valamint a nyelvészeti szövegkutatás megindulása áll.

Az első szakaszt kivéve a többi nem köthető pontos időhatárhoz, a folyamatok nemcsak átnyúlnak egyik periódusból a másikba, de keverednek is egymással. A jellemzésre szolgáló minősítés leginkább egy-egy folyamat kezdetére vagy dominanciájára, nem pedig kizárólagosságára utal.

2. A folyamat áttekintése

2.1. A stilisztika ideológiai megítélése

Az 1940-es évek elején Szabolcsi Miklós ismertette a modern stilisztika külföldi (elsősorban francia és német) irányzatait és az irodalmi, illetőleg nyelvészeti stílusvizsgálat XX. századi módszereit. A két tanulmány (1943, 1946) a magyar stilisztikának közvetlenül a politikai fordulat előtti helyzetét, tájékozási irányait és kutatási terveit rögzíti, így viszonyítási alapul szolgál a későbbi folyamatok megítéléséhez. Bemérhetővé teszi egyebek között azt, hogy a tudományág mely területei váltak az ideológiai támadás célpontjává, továbbá segít magyarázatot találnunk arra, hogy miért csak a nyelvészetben belül volt lehetséges a stíluskutatás újraindulása az 50-es évek közepén, és miért kísérte még hosszú ideig gyanakvás a művészi formanyelv vizsgálatára irányuló irodalomtudományi törekvéseket.

Szabolcsi egy modern stílustörténet módszertani megalapozásának igényével közelíti meg tárgyát, és a stílusvizsgálatban — külföldi minták alapján — az irodalomtörténeti kutatás megújításának lehetőségét látja (1946: 65. és kk.). Irodalomtudományi nézőpontjának megfelelően a történeti aspektus mellett nagy figyelmet fordít a műelemző stílusvizsgálatra is.

Az „irodalmi stílusvizsgálat” bemutatásakor a francia szövegelemző módszert és a német szellemtörténeti irányzatot tárgyalja részletesen, az előbbi racionalizmusára, szövegelvűségére, az utóbbi filozófiai eredetére, új stílusértelmezésére helyezve a hangsúlyt. A németek közül a szerző célkitűzésének megfelelően Walzel és Nadler stílustörténeti munkássága kerül a középpontba; ismerteti a kettős irányba kiterjesztett stílusfogalmukat, amely eredeti 'nyelvi stílus' jelentését túllépve 'korstílus'-ként értelmeződik, és amely nem csupán a nyelvi formát, hanem a tartalmi elemet is magában foglalja. A bemutatott történeti stílusfelfogások és vizsgálati módszerek a filozófia, a művészettörténet, az irodalomtörténet és kisebb mértékben a nyelvészet metszéspontjára helyezhetők.

A „nyelvészeti stílusvizsgálat” Vossler nyelvészetiájának, Spitzer elemzőmódjának, valamint Saussure és tanítványai nyelv- és stílusfelfogásának bemutatására összpontosít. Az előbbieknél kiemeli, hogy mindketten nagy hatást gyakoroltak az irodalomtörténetre, s hogy nekik köszönhető a stilisztika önálló tudománnyá válása, ami első fok az irodalomtörténettel való azonosulás felé (1946: 55); az utóbbiaknál a rendszerszemléletet méltányolja, amelynek alkalmazásával modern tudománnyá szervezhető a stilisztika is. Összegzésül a magyar kutatás számára vázol föl egy olyan munkaprogramot, amelyben a német irodalmi stílustörténet szemléletét, a Spitzer-féle nyelvészeti indíttatású stílus-elemzési módszert ötvözve a tárgyköröket a Saussure-féle kategóriák szerint rendszerezi egy olyan szintetikus stílustörténet megalkotása céljából, amely magába fogadja a teljes nyelvészetet, de amelyet ugyanakkor irodalomtörténeti nézőpont irányít (1946: 65—9). Ebben a felfogásban a stílustörténet az, amelynek keretében megvalósul az egységes filológia.

A politikai fordulat után az irodalomtörténeti kutatást a társadalom-, politika- és gazdaságtörténet alapjaira helyezte a tudománypolitika. A „teljes és gyökeres revízió” alapelveit Lukács Györgynek az Irodalomtörténeti Társaság 1948-as újjáalakulásakor elmondott elnöki székfoglaló beszéde fogalmazta meg. Ebben az értelmezésben az irodalom a nép szabadságharcának a reflexe; történeti szakaszait politika- és gazdaságtörténeti alapon kell meghatározni. Az ilyen periodizációs elv „harcot jelent mind a tisztán irodalomtörténeti, filológikus elméletek, mind a formalisztikus teóriák, a »szellemtörténet« fetisizált konstrukciói (preromantika, biedermeier stb.) ellen” (1949: 17). Az efféle kitételek nemcsak a szellemtörténeti alapú stílustörténetre, hanem a stilisztika egészére is vonatkoztak. Ezt igazolja a korszak egyik első, ideológiai célzatú stílusvitája.

Azt követően, hogy Sztálin „nyelvtudományi cikkei” mentesítették a nyelvet az ideológiától, aminek következtében viszonylag enyhült a nyelvészetre nehezedő ideológiai nyomás is, irodalmárok megkísérelték a nyelvre vonatkozó mentelmet kiterjeszteni az irodalom nyelvi alakzataira is. Lukács szembeszállt ezzel a törekvéssel, mondván: A „költői nyelv” metafora; „logikai jelentése: a költői formák által, a költészet eszközeivel, a költészet céljaira megformált nyelv”; az irodalomban valamennyi nyelvi forma (ritmus, képek stb.) mozgósító szerepű, ezért nem lehet független ideológiai tartalmaktól (1951: 708–9). Trencsényi Waldapfel Imre vitába szállt ezzel a felfogással; szerinte az irodalom speciális sajátosságából: nyelvi művészet jellegéből kiindulva el kell különíteni az irodalmi forma ideologikus és nem ideologikus alkotóelemeit. Az előbbihez tartozna a formát meghatározó művészi álláspont és tartalom, az utóbbihoz a nyelvi alakzatok: a stílusesszók és a versformák (1952: 3–33). Ezzel voltaképpen szétválasztotta az irodalmi műalkotást egy értéksemleges, objektíven leírható, a nyelvészeti tárgykörét képező formai elemre és egy értéktelített tartalmi szférára. A vita paradoxona, hogy a tartalom és forma egységként való felfogásával Lukács képviselte a korszerűbb irodalomelméleti álláspontot, míg a művészi forma szabad vizsgálatáért harcoló Trencsényi a tudományosan jogos felfogását elméletileg korszerűtlen érveléssel volt kénytelen megtámogatni. A művészi formanyelvnek a retorikai hagyományban gyökerező dualisztikus szemlélete hosszú életűnek bizonyult a nyelvészeti stílusvizsgálatokban. Ám akkoriban haszon is származott belőle: a nyelvészeten belül megindulhatott a stíluskutatás.

Az 1952-es országos nyelvészkonferencián határozatba foglalták az irodalmi nyelvnek, az irodalmi stílus fejlődésének, nagy írók nyelvének a tanulmányozását irodalmárok, írók, történészek bevonásával (Nyr. 77[1953]: 266).

2.2. Az általános stilisztika megalapozása a nyelvészetben belül

Az 1954-es III. országos nyelvészkonferencia nem csupán a korábbi határozatot hajtotta végre akkor, amikor az általános nyelvészet és nyelvjárástörténet mellett a stilisztikát is napirendjére tűzte. Az 1953-as fordulat után, mintegy parancsszóra zajlottak a stílusviták a környező országokban is, jelezve az ideológia szorításának egy bizonyos fokú lazulását. Mindez elsősorban a nyelvészet-

re volt érvényes, mert az irodalomtudományban stílusproblémákról csak bizonyos keretek között eshetett szó. Azt, hogy a művészi formanyelv kérdésköre milyen mértékben érintett művészetpolitikai érdeket, a 60-as évek irodalmi stílusvitáinak, valamint a 70-es évek műelemző-módszertani vitáinak ideologikus töltete bizonyította. A nyelvészeti stílus kutatás szerencsére mentes volt az efféle korlátozástól, így vállalhatta a modern stilisztika alapjainak lerakását és az irodalomtudományból kényszerűen kiszorult stílusvizsgálatot.

Balázs János vitaindító előadásának mind tematikáját, mind értékszemponjtait befolyásolták az adott történelmi körülmények. Legfőbb célja láthatóan az volt, hogy a stilisztika létjogát bizonyítsa; ezt szolgálta a nagyívű történeti áttekintés éppúgy, mint a diszciplína tudományrendszertani helyének kijelölése, illetve nemzetközi párhuzamainak ismertetése. Az előadás koncepciójában megformálódó stilisztika jellegére és feladatkörére a súlypontok, az arányok is utalnak. A tudománytörténeti részben jelentős helyet foglal el a svájci iskola kezdeményezte stilisztikai irányzat; a kapcsolódó tudományok közül elsősorban a nyelvészeti tárgyak kapnak szerepet: a stilisztika helyét a szókészlet- és szótártan, a szűkebb értelemben vett grammatika, a jelentéstan és a nyelv művelés mellett, hozzájuk viszonyítva jelöli ki. Sokat mondó az, ahogyan az irodalomtudományhoz való viszonyt némi tartózkodással tárgyalja: indirekt megközelítéssel, leginkább szovjet stilisztikusokra (és az ottani 1953-as stílusvitára) hivatkozva vagy őket kiegészítve veti föl az irodalomtudomány olyan kényes stilisztikai kérdéseit, mint az irányzati és a korstílus (1956: 142—4, 160—4), valamint a műalkotás egysége: „a tartalom és a forma dialektikája” (158—64), mindezt egy semleges elméleti kérdéshez: a stilisztika *langue-parole* dimenziójához, annak módszertani megközelítéséhez kapcsolva. Irodalmároktól később bírálatot kapott az a kitétele, amely szerint az irodalmi művek elemzésekor a tartalom vizsgálata az irodalmár, a nyelvi forma a nyelvész és az irodalmár feladata (i. m. 167) mint olyan, amely külsődlegesnek tekinti a nyelvi formát (Nyíró 1960: 391). Az összegzésnek ez a részlete magából a stíluskoncepcióból vezethető le.

A hozzászólások jelentősebb része a stilisztika és a nyelvészeti ágak kapcsolatát adatolta, a kisebbik rész az irodalomtudományhoz fűződött. E vonatkozásban igen fontos szempontokra irányította a figyelmet Gáldi László: egy kor irodalmi gyakorlata és stíluselmélete közötti összefüggésre; továbbá: az irodalmi szövegek fogalmazványainak, változatainak stílárís vizsgálatára, amely nélkülözhetetlen a tudományos szövegkiadások előkészítésekör (221—5). Így hozzákapcsolta a stilisztikához az irodalmi textológiát is. A továbblépés szempontjából igen jelentősek a stíluselemzésre vonatkozó hozzászólások. B. Lörinczy Éva a stíluselemzés gyakorlati módszertanát hiányolta, főként azt, hogy a tartalom és forma egységének elméletét hirdető tudósok részéről „kevés kezdeményezés történt” arra, hogy „hogyan is kell ezt a valóban létező összefüggést kimutatni és megmagyarázni” (i. m. 267). Az akkori állapotokra igen jellemző dologra mutatott rá a hozzászólás. Arra a tényre, hogy az irodalomelmélet és a műelemző gyakorlat helyét is elfoglaló elméleti esztétika az egyedi műalkotással nem tudott mit kezdeni. (Ennek magyarázata az, hogy Lukács György esztétikai rendszeréből hiányzik a műelmélet. Vö. Poszler 1986: 156—82.) Miközben a

stilisztikus T. Lovas Rózsa saját tanári gyakorlatából hoz szép példákat a stilisztika alkalmazására az irodalomtanításban, az irodalmár Margócsy József a stílselemzésnél átfogóbb műelemzési metodikát sürget megjegyezve, hogy a stilisztika művelése nem pusztán nyelvészeti feladat (i. m. 276). A műelemzésnek ez a változata a következő periódusban válik gyakorlattá az irodalomtudományon belül.

A stílus fogalmának tisztázásához jelentős mértékben járult hozzá Jelenits István rövid hozzászólása, aki a langue-parole szintnél precízebben és a gyakorlati elemzés számára hasznosabban különítette el a fogalom absztrakciós szintjeit: az egyéni stílust, a stílusréteget és a korstílust (i. m. 265). A későbbi szakirodalomban ezek a szintek a stílustipológia alapjául szolgáltak (Szabó 1988: 136—7).

A kongresszus hosszú időre meghatározta a hazai stílus kutatás irányát, a stilisztika elsődlegesen nyelvészeti jellegét, és befolyásolta a stílselemzés módszereit is. A meginduló kutatás lendületét jól mutatja Szathmári István értékelő szemléje (1956), aki a „teljesség igényével” gyűjtötte össze az 1945 és 1956 közötti szakirodalmat, amelyben csekély számban már irodalomtudományi munkák is találhatók.

Ebben a korszakban jelentek meg olyan stilisztikai alpművek, mint A magyar stilisztika vázlata (1958), a Szathmári szerkesztette A magyar stilisztika útja (1961), Fónagy Iván fonostilisztikája (1959), az elemzéseket is tartalmazó Stilisztikai tanulmányok (1961). Mindezek ellenére az irodalmárok úgy vélték, hogy a nyelvészetinél komplexebb stílusfogalom és műelemzési módszer kidolgozása a megújuló irodalomtudományra váró feladat (Nyíró i. h.; Vajda 1961: 41—2). Az irodalmi mű strukturális szemléletével párhuzamosan vált nyilvánvalóvá a nyelvészet és az irodalomtudomány struktúra fogalma közötti léptékbeli különbség. Míg ott a terminus a nyelvet mint elvont rendszert jelölte, itt a műalkotást mint egyedi szöveget. Míg a nyelvészeti stilisztika, miként a rendszer-nyelvészeti is, megállt a mondat határán, és elsősorban a mondat szint alatti jelenségeket vizsgálta, addig az irodalomtudománynak olyan módszerre volt szüksége, amely a mű nyelvi formáját mint kölcsönviszonyok rendszerét tudja leírni úgy, hogy nem csupán az elemekre, de azok viszonyaira, vagyis a nem nyelvi tényezőkre is figyelmet fordít. Ezért érezte szükségesnek a strukturalista irodalomtudomány is a strukturalista nyelvészet stilisztikáját, és a nyelvészeti módszerek befogadásával párhuzamosan egy összetettebb stílusfelfogás kimunkálásán fáradozott.

2.3. A stilisztika irodalomtudományi szerepvállalása

A mondottak alapján nem ütközhetünk meg azon, hogy a nyelvészeti stilisztika látványos eredményei ellenére Klaniczay Tibornak az irodalomtudomány helyzetéről készült 1963-as beszámolója a stilisztika elmaradottságáról beszél (1964: 250, 270), és csupán Zolnai Béla nevét említi méltánylóan, akinek ekkoriban jelentek meg gyűjteményben korábbi tanulmányai. Nyilván az iro-

dalmár stíluseszményhez változatlanul közelebb állt a Zolnai képviselte nyelvészeti szemlélet, mint az, ami a strukturalista nyelvészeti stilisztikában megfogalmazódott. Annak ellenére is, hogy Zolnai nyelvelméleti háttérének korszerűtlenségére, fogalmi pontatlanságaira a kritika rámutatott (Martinkó 1958: 243—46; Jelenits 1958: 298—304). Klaniczay értékelése teljesen vagy részlegesen továbbhagyományozódott (Szerdahelyi 1976: 360; Thomka 1988: 416).

A kétfajta stílusfelfogás összeecsapására az 1964—1965-ös Rozsdatemető-vitában került sor. Kovalovszky Miklós egy eszményített irodalmi nyelvi norma alapján ítélte el Fejes Endre regényének „szürke”, „lapos”, „jegyzőkönyv”-stílusát, és úgy vélte, a mű stílusa ellenére sikeres, ami az olvasóknak a megformálás iránti érzéketlenségét is mutatja (1964: 421—38). A bírálatra irodalmár kritikusok és műelemző gyakorlattal rendelkező nyelvészek reagáltak; valamenyiük szerint Kovalovszky egy avult, normatív stíluseszmény alapján marasztalta el a regényt, s hogy elemző módszere afunkcionális (Szabó 1965; Benkő 1965; Horváth 1965). A bírálatot érő kritika hevessége azzal magyarázható, hogy az az éppen zajló esztétikai viták közepette akaratlanul is érveket szolgáltatott az élő irodalom formaszabadságáért harcoló kritikustábor ellen, és áttételesen a dogmatikus esztétika malmára hajtotta a vizet. A normatív nyelvészeti stilisztika tehát rosszul vizsgázott az élő irodalom megítélésében.

Mindazonáltal nem ez volt a jellemző. Ekkoriban születtek olyan forrásértékű elemzések és stílusmonográfiák, mint Horváth Mária Kosztolányi Pacsirtájáról írott elemzése (1961); J. Soltész Katalin Babits Mihály költői nyelvéről, Török Gábor József Attila nyelvéről írott munkái (1965, ill. 1968, 1974, 1976); valamint a nyelvész-irodalmár Martinkó András A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése című történeti stílusmonográfiája (1965).

A 60-as évek elején a megújuló irodalomtudomány fokozott érdeklődést mutatott a stilisztika iránt. A műalkotás szövegiségére összpontosító elemzési módszerek a nagymúltú stilisztika eszköztárával próbálták megragadni a művészi struktúra összefüggésrendszerét. Így jelentkezett az az igény, hogy a korábban nyelvészek által művelt stílus kutatásból az irodalmárok is kivegyék a részüket (Vajda 1961: 41—2). Ez a feladatvállalás a stilisztika irodalomtudományi arculatának kimunkálását jelentette. A kétfajta megközelítés különbségét nehéz egyértelműen meghatározni. Az adatokból kivehetően mindegyiknek van egy sajátos szemléleti, módszertani és értelmezési aspektusa, ahol a szemléleti elem a mű tartalom/forma egységének dualisztikus, illetőleg monisztikus felfogását; a módszertani a műelemzés nyelvi szintek szerint szegmentáló, illetőleg strukturális vizsgálati módját; az értelmezési a műjelentésnek kétfázisú: a szó szerinti-ből levezetett (esetleg) szimbolikus, illetőleg egyfázisú: eleve szimbolikus (fikcionális) értelmezési módját jelenti.

A stilisztikával kapcsolatos elvárások kettéválását jelzi továbbá két, nagyjából azonos időben készült helyzetértékelés: Fábíán Pál szemléje az 1956—1969 közötti szakirodalomról és Szabolcsi Miklós bevezetője a Helikon 1970-es Modern stilisztika számához.

Fábíán megállapítja, hogy a vizsgált időszakban a stilisztika önálló tudománnyá vált, s az anyag oly gazdag, hogy válogatnia kellett. Mivel célkitűzése

nyelvészeti, csak a szűkebb értelemben vett stilisztikai munkákat veszi számba, kizárva az irodalomtudományi célzatúakat. A szempont egyértelmű megfogalmazásából az alábbiakra következtethetünk: ekkor már létezett egy szűkebb és egy tágabb stílus- és stilisztikaértelmezés, s hogy az előbbi a nyelvészeti, az utóbbi az irodalomtudományi érdekű (Fábián 1969: 449).

Szabolcsi a lingvisztikai szemléletű irodalmi strukturalizmussal szembeni fenntartás jeleként veti föl azt a kérdést, hogy nyelvészeti vagy irodalomtudományi diszciplína-e a stilisztika. Ennek eldöntése azért fontos, mert „Éppen a stilisztikai vizsgálatok révén vagy ürügyén kerítette hatalmába egy időben a nyelvészet az egész irodalomtudományi vizsgálódást. De bizonyos-e, hogy a stilisztika valóban kizárólag nyelvészeti jellegű lehet? Nincs-e, nem lehet-e a stílus vizsgálatának irodalomtudományi, esetleg szintetikus megközelítése?” Egyben utal a stílus kiterjesztett értelmezésére, mely szerint az általános rendezőelvként funkcionál (1970: 315–6). A retorikai kérdés látens vita Jakobson ismert felfogásával, aki szerint „a poétika a nyelvészet szerves részének tekinthető” (1969: 212), amit a maga idejében hathatós érvekkel cáfolt két neves vitapartnere (vö. Wellek 1974: 453–4; Ingarden 1974: 457).

A kibontakozó műközpontú irodalomtudomány módszertani feladatának tekintette ez idő tájt a különböző műelemző eljárások kipróbálását. Egymást követték az elemzések, elemzőskötetek, és rendezték a különböző szintű műelemző konferenciákat. Az utóbbiak közül az Akadémia által szervezett 1968-as verselemző és az 1970-es novellaelemző konferencia volt orientáló szerepű (anyagát l. Hankiss szerk. 1971a, b), ahol az egzaktuság jegyében „egyetlen élesen exponált szemszögből” és módszerrel elemezték a megadott műveket különböző szakmák képviselői. Így az egyes leírások (értelmezések) független metszeteikként rakódtak egymásra anélkül, hogy egy átfogó rendezőelv egységgé szervezte volna őket. A szakmai többszólamúság módszertani kíváncsága annak egyértelmű kifejeződése volt, hogy a kizárólagos nyelvészeti megközelítéssel az irodalmi műalkotás nem értelmezhető elégségesen. (A strukturalista irodalomtudománynak ez a speciális szempontok szerint elkülönítő-rétegelő műelemzési módszere ismerhető fel ma Petőfi S. János és munkatársai szemiotikai szövegvizsgálataiban is.)

Az irodalmi strukturalizmus lingvisztikai szemlélete és a tisztán nyelvi műelemzés elégtelensége közötti ellentmondás feloldására két mód kínálkozott: 1. vagy ki kellett lépni a kizárólagosan nyelvi vizsgálati módszerből és beismerni, hogy a nyelvi műalkotás nyelvészeti módszerekkel nem értelmezhető kielégítő módon; 2. vagy a „nyelv” fogalmát kellett kitágítani úgy, hogy magába foglalja a nyelv által megvalósuló, de nem nyelvi formaelemeket, elvont formákat, illetve azokat az indíciuumokat is, amelyek kontextuális, szociokulturális vonatkozásokat aktivizálnak. Ezt a komplexitást a stílus fogalmának kiterjesztésével lehetett elérni. „A stílusnak e tágabb értelmezése ... elkerülhetetlenül a teljes forma, sőt a teljes mű ...” — írta Martinkó (1971: 1; kiemelés az eredetiben). Így azonosult az egyedi műalkotás stílusa magával a mű fenomenológiai és szemantikai/pragmatikai értelemben fölfogott struktúrájával. Ez a stílusfelfogás összhangban van a műalkotás szerves egységének elméletével, amely

szerint alak és értelem feltételezik, áthatják egymást; a befogadás, a megértés a hermeneutikai kör szabályát követi (Csetri 1970: 378—9). Az értelmezési műveltenek erre a körkörösségére utalnak az alábbi kitételek: A mű „önelvű, saját világú” szerveződés, ahol „a rész az egésztől, az egész a részek összességétől nyeri el értelmét” (Németh G. 1970: 740); „a jelentő és jelentett kölcsönösen strukturálja egymást” (Szegedy-Maszák 1980: 13).

A kiterjesztett stílusfogalomból több következtetés adódik: 1. A szűkebb értelemben vett nyelvi stílus csak része a művész stílusának (vö. Egri 1959: 436; Nyíró 1960: 381; Ingarden 1974: 456). 2. A csak önmagával azonos műalkotás formanyelve nem fogható föl elokúcióként vagy valamilyen nyelvi normától való eltérésként (vö. Szegedy-Maszák 1970: 422—6; Tamás 1972: 194—7). 3. A művész struktúrája stílusként csak akkor értelmezhető, ha más, azonos minőségű struktúrákhoz viszonyítva rajzolódik ki formanyelvének sajátos karaktere. Ez a viszonyítás a befogadói tudatban történik, alapját az irodalmi tapasztalat és a személyes művészi érzék adja.

A 60-as évek stílusvitáiban fogalmazódott meg a történeti stílusfogalom összetett értelmezése is, amely szerint az irányzati stílus nem „formai elemek sajátos rendszere” (Klaniczay 1964: 68), hanem maga is struktúra: eszmei-szemléleti, poétikai és formanyelvi komponensek rendszere (Barta 1965: 84; Vajda 1973; továbbfinomított értelmezésére Tamás 1994: 244—5).

A vizsgált időszakban vált nyilvánvalóvá az irodalmi és a nyelvészeti stílusfelfogás, valamint elemzési módszer eltérése; a stilisztika irodalomtudományi szerepvállalásának stíluselméleti hozadéka ennek a szétágazásnak a fölismerése volt.

2.4. A stilisztika különböző irányzatainak kibontakozása

A 70-es évektől a tudományos szemléletváltás, főként a pragmatikus nyelvészet hatására tovább folytatódott a stilisztika differenciálódása, ami ezúttal elsősorban a nyelvészetben belül vezetett különböző irányzatok kialakulásához. Ez a folyamat világított rá arra, hogy a korábban tapasztalt szakmai/módszertani különbség elméleti alapokon nyugszik. A pragmatikus nyelvészet és a hermeneutikus irodalomtudomány szemléleti rokonsága lehetőséget ad ennek a stilisztikán belüli szemléleti különbségnek a tudományág sajátos nézőpontjából való megközelítésére, ami a retorikai hagyomány stílusfelfogásához való eltérő viszonyban ragadható meg. Ezt a kritériumot alkalmazza több tanulmány a stílusfelfogások, illetőleg kutatási irányok jellemzésére vagy a saját álláspont rögzítésére. (Így pl. Szegedy-Maszák 1970: 422—6; Szabolcsi 1971: 183; Péter 1974: 459; Vigh 1977: 20—1; Tolcsvai Nagy 1995: 24; Enkvist 1995: 253; Sandig 1995: 306.) A határvonal ilyenformán a retorikai hagyományhoz kapcsolódó, illetve attól eltérő stílusfelfogás között húzódik. Az elkülönülés nem éles, számos példa van szemléletmódok vegyülésére, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy az elméleti alapállás az egyik, a stíluselemző gyakorlat a másik

szemléletmódhoz tartozik. Reményeim szerint a fent vázolt kritérium alapján az újabb kori magyar stíluskutatás főbb irányai is meghatározhatók.

2.4.1. A retorikai hagyományhoz kapcsolódó stílusfelfogás: a stílus eljárásként való értelmezése

Ez a felfogás a retorika elokúció-, illetőleg diszpozíciótanához kapcsolódik, amely szerint a szöveg stílusát díszítőeljárások alakítják; az erre alkalmas eszközök: a trópusok és figurák rendszert alkotnak. Az ebből levezethető későbbi stílusértelmezések általános jellemzői: a nyelvi nyilatkozat közlő és stílusrétegének valamilyen fokú elkülönítése (a tartalom és forma elválasztása); a stílusnak valamilyen külső normához viszonyított eltérésként való értelmezése; a stílus eszközök valamilyen rendszerének tételezése, amelyből válogatni, illetve amelyeket elrendezni lehet az adekvát vagy hatásos stílus megteremtése céljából; a hatás a megnyilatkozó által végrehajtott műveletek eredménye, forrás: a megnyilatkozó szándéka. A felsorolt tényezők kölcsönösen meghatározzák egymást, de nem szükségszerű, hogy az egyes irányzatokban a rendszer valamennyi komponense meglegyen.

A stilisztikának ez az irányzata, a stílusfelfogás természetéből adódóan, előszeretettel vizsgál figurális szövegeket, ezért a stíluselemzések leggyakoribb tárgya a költői műalkotás. Nem véletlen, hogy a prózaepika hosszú ideig kiesett a stilisztikusok látóteréből (vö. Kemény 1980: 34—5).

A modern stilisztikák közül a genfi-francia strukturalista stilisztikák rendszere és fogalomanyaga felel meg leginkább a retorikai hagyománynak. A közös szemléleti alap: a stílus formális értelmezése. A vizsgált időszakban ennek az iskolának a hatása érvényesült leginkább a magyar stíluskutatásban.

Az alábbiakban a retorikai hagyományhoz kapcsolódó legkarakteresebb hazai irányzatokat ismertetem.

A/ A stilisztikai rendszer jellemzői

A magyar stilisztika vázlata (1958) rövid elméleti bevezető után a strukturalista nyelvleírásnak megfelelően a nyelvi szintek szerint csoportosítva tárgyalja a stílus eszközök rendszerét.

B/ Fónagy Iván információelméleti alapú és pszichologikus színezetű felfogása szerint (1963, 1992) a nyelvi közlés kétféle kódon: egy konvencionális és egy archaikus kódon alapszik. Az első a közlés nyelvi jelanyagában, a második stílusában realizálódik. A stílus járulékos közlemény, a nyelvi közlést kísérő második szólam, ami többletet ad a jelentéshez; affektív jellegű, választáson alapul, az egyéniség kifejezője.

C/ A funkcionális stilisztika változatai

Ez az irányzat közvetlenül a francia strukturalista stilisztikához kapcsolódik, de integrálja a rokon szemléletű külföldi stilisztikák megközelítésmódjait is. Az 1954-es kongresszusi előadásában Balázs János ismerteti ennek a felfogásnak a Szorokin-féle változatát, amely a nyelv langue-szintjének megfelelő ana-

litikus, illetve a parole-szintjének megfelelő funkcionális stilisztikát különböztet meg. Az előbbi a nyelvi elemek stilisztikai lehetőségeit, az utóbbi a válogatás szempontjait és módját vizsgálná (Balázs 1956: 138—9). A stilisztika feladatkörének ez a merev szétválasztása a funkcionális stilisztika magyar változataiban fölöldódott, a szemlélet — különböző mértékben ugyan — a funkcionális aspektus irányába tolódott el.

Szathmári István értelmezése szerint a stílus a nyelvi variánsok közüli válogatás és elrendezés eredménye a legcélszerűbb, a leghelyesebb, a leghatásosabb kifejezés érdekében. A stilisztika feladata egyfelől a stílusesszók stílárís lehetőségeinek, stílusértékének fölmérése, másfelől tipikus felhasználási módjának meghatározása. Ez a stilisztika fel kívánja ölelni a teljes nyelvhasználatot: a mindennapi kommunikáció különböző tipikus kifejezőmódjaitól kezdve az irodalmi kommunikáció (szépirodalom) eszköztáráig. A stíluselemzés kétlépcsős művelet: a nyilatkozat mondanivalójának és általános stílárís jellemzőinek meghatározása után következik a stílusesszóknek az előbbihez viszonyított funkcionális minősítése a nyelvi szintek sorrendjében. A funkcionális stilisztika komplex szemlélete következtében integrálja a modern stilisztika, az irodalomtudomány, a nyelvészet újabb ágazatait és irányzatait. (Szathmári 1974: 33—5; 1987: 285 és kk.; 1994: 27—8; 1995: 8—9.)

Nagyfokú nyitottsága miatt Török Gábor szerint a funkcionális stilisztika „a filológia újraegyesülésének legbiztatóbb jele” (1968: 13). Ennek az igénynek logikus következménye az, hogy kísérletet tett egy általános stíluselmélet alapjainak lerakására (1990). Az ő stíluselemző gyakorlatában a mikrotilisztikai módszer dominál. Számos finom megfigyelése a vizsgált mű vagy életmű releváns jellemzőjét tudta stilisztikai eszközökkel leírni.

A funkcionális stilisztika Kemény Gábor által képviselt változata a szöveg- tan, az irodalomszemiotika és a poétika metszéspontjára helyezhető. Ez a felfogás szövegelvű szemléletében és pragmatikus módszerében tér el a leíró stilisztikától. Fogalomtárában a „stílushatás” bizonytalan fogalmát fölváltja a „stílárís adekvátság”, „funkcióadekvátság” fogalma, ilyen minősítés pedig egyfelől a kontextus, másfelől a mű magasabb poétikai szintjei fölől lehetséges. Ebből adódik a kompozíció vizsgálatának igénye. Társtudománynak tekinti a retorikát, a poétikát, az alkotás- és befogadástélektant, az irodalomtörténetet. Egy szövegelvű stíluselemzés konzekvenciáit végiggonddolva fölveti a kérdést: stilisztikának tekinthető-e még ez a tudomány. A válasz: „Egy következetesen funkcionális szemléletű és módszerű elemzés tehát gyakorlatilag »kifelé« vezet a stilisztikából, illetve a hagyományosan stilisztikáinak tekintett és az ugyancsak hagyományosan poétikáinak minősített vizsgálódások határterületén mozog” (1988: 547). A lényegét érintő meglátását úgy módosíthatjuk, hogy egy következetesen funkcionális és strukturális elemzés a retorikai hagyományhoz kapcsolódó stílusfelfogásból vezet ki.

D/ Szabó Zoltán integrált stilisztikája

Az új szemléletű kolozsvári stilisztikai kutatóműhely vezetőjeként a 70-es évek elejétől dolgozott Szabó egy olyan stílusértelmezésen, amely a modern nyelvelmélet, a poétika, főként pedig a szövegnyelvészet eredményeit integrálja.

Ilyen célokat szolgált számos tanulmánya és az 1977-ben, illetve 1988-ban megjelent könyve. Mivel a stilisztikát a nyelvészet, az irodalom- és szövegtudomány határmezsgyéjén álló stúdiumnak tekinti, szükségesnek látja az érintkező területeken végbement változásokat bevonni a stíluskutatásba. A célja az, hogy úgy tágítsa a stílus fogalmának értelmezését, hogy „a stilisztika legtöbb művelője megtalálja a maga elvét, kutatási tárgyát” (1982: 84). Így nem csodálható, ha nem lát lehetőséget a stilisztika, a poétika, az irodalomelmélet egymáshoz való viszonyának és tudományrendszertani absztrakciós szintjének meghatározására (1977: 6—7). A szövegtan és a stilisztika feladatkörének szétválasztására olyan megoldást javasol, amely szerint a szövegtan a valamennyi szövegre jellemző tulajdonságot, a stilisztika „csak a stilisztikailag valamit is mondó” szövegeket vizsgálná (1982: 89). Ez a kitétel formális stílusfelfogást takar. Műelemzései szövegelvűek. A stilisztika tárgykörének javasolt kitágítása parttalan-ná teszi a tudományt. Ezt a veszélyt érzékelve jelennek meg a tárgykört szűkítő törekvések.

E/ Egy korszerű alakzatrendszer kidolgozásának igénye

Vígh Árpád több tanulmányában, egyebek között egy akadémiai programban a stilisztika válságával foglalkozik, aminek forrását abban látja, hogy az irodalmi nyelv vizsgálatában a 70-es évektől olyan újabb tudományokkal kénytelen osztozni, mint a neoretorika, az irodalomszemiotika, a poétika és a fogalmak tisztázatlansága miatt a diszciplináris határok összemosódnak (1977: 19). Megoldást a stilisztika „határozott mederbe terelése” hozhat. Mivel ő a tudományt az elokució-retorikával kapcsolja össze, fő tárgyának az alakzatrendszer kidolgozását tekinti. Ez a liège-i neoretorikusok munkájának magyar adaptációja és egyben továbbvitele volna. Szükségesnek tartja a stílustan (stílusvizsgálat = parole-szint) és a stilisztika (langue-szint) elválasztását. Bár nem lát lehetőséget arra, hogy az irodalmi és nem irodalmi stilisztika szétváljon, alakzatrendszertanát az irodalomtudományhoz közelebb állónak érzi annak ellenére, hogy kidolgozását a nyelvészet segítségével képzelel el (1986, 1988: 306—7). Vígh Árpád stilisztikai koncepciója rendszerelvű.

Az alakzatkutatás olyan jelentős eredményekkel dicsekedhet, mint Adamik Tamás hasonlatelmélete (1978), P. Dombi Erzsébet szinesztézia-, Zalabai Zsigmond trópusmonográfiája (1974, ill. 1981), Kemény Gábornak a nyelvi képről írott elméleti tanulmánya (1986).

A stilisztikának ehhez az ágához tartoznak a kvantitatív és statisztikai stilisztikai kutatások is.

2.4.2. A retorikai hagyománytól eltérő stílusfelfogás: a stílus viszonyként való értelmezése

Ez a stílusfelfogás a nyelvhasználatból indul ki. Nem tételezi formális stílusjegyek eleve adott rendszerét, hanem azokat az azonos kontextuális viszonyú szövegek (illetőleg jelenségek) összehasonlításából vezeti le; az összehasonlítás

a stílusjegy feltalálásának módja, ennek megfelelően nem számol a használattól független, rögzített normával; az összehasonlítás alapjául szolgáló norma megválasztásának kritériuma az azonos kontextuális viszony; a stílusjelenség egyfelől az azonos kontextuális viszonyú szövegek egymáshoz, másfelől azoknak a befogadóhoz való viszonyából keletkezik; a stílushatás a befogadó nézőpontjából közelíthető meg; a stílusjegy viszonykategória; a stílus pedig a szituációnak megfelelő nyelvváltozat. (Vö. Péter 1974, 1978; Enkvist 1995: 253—7; Sandig 1995: 322.)

A stílusnak ezzel az értelmezésével Enkvist szerint föloldható a stílusfogalmak alaptípusai (a választás/elrendezés, a járulékos közlemény, eltérés, gyakorlatosság) közötti ellentmondás, ennek következtében így valamennyi nyelvhasználati mód megközelíthető (vö. Péter 1978: 223). Tehát egyaránt alkalmas a mindennapi és a művészi nyelv vizsgálatára. Ilyen megfontolásból állítottam fel az alábbi kategóriákat.

A/ Az irodalmi műalkotás formanyelve mint stílus

Dolgozatom 2.3. részében szoltam azokról a feltételekről, amelyek között az önmagával azonos irodalmi műalkotás formanyelve stílusként értelmezhető. Ebből az alábbiakat szükséges felidézni: az önelvű irodalmi mű más, azonos minőségű szövegekhez való viszonyától nyeri egyedi stílári karakterét (= azonos kontextuális viszony, illetve összehasonlítással feltalált stílusjegy); ez is, miként jelentése, a befogadásban tárul fel (= a stílushatás befogadó felőli értelmezése). A korábban mondottak és az itt bemutatott stíluskoncepció főbb elemeinek egymáshoz illesztésével kívántam érvelni a mellett a feltételezésem mellett, hogy az irodalomelmélet stílusfogalma a retorikai hagyományból kilépő stílusértelmezéssel azonosítható. (A módszer irodalomkritikai alkalmazhatóságára Enkvist is utal i. m. 256.)

B/ A stílus mint a jelviszony mozgása

Az 1954-es III. nyelvészkongresszuson hangzott el Martinkó András felszólalása, amelyben elméleti érvekkel határolta el a stilisztikát a jelentéstantól, a stílust a jelentéstől. Érvanyagát, figyelemre méltó módon, a mindennapi nyelvhasználat példáira alapozza. Stílusértelmezése az itt bemutatottal azonosnak látszik. Indoklásul talán elég néhány tételét felidézni: A jelhasználat során a jelentés szerkezetében változás, mozgás következik be, ami többletet visz a megnyilatkozásba. A jelentés elmozdulása stílusértéket eredményez, ez a stilisztikum. A stilisztikum nem állapot, hanem mozgás, nem szubsztanciális, hanem funkcionális kategória. A stilisztikumot eredményező mozgásban nem a forma változik, hanem a jelnek valamilyen viszonya. A jelviszonyban bekövetkezett elmozdulást a hallgató/olvasó értelmezi (1956: 199—200).

A jelentés és stílus határán történő finom elmozdulások vizsgálata kapcsán utalok Kocsány Piroska közelmúltban megjelent dolgozatára is (1995: 285—93).

C/ Nyelvészeti stilisztika

Ez az irányzat elsősorban Péter Mihály munkásságához kapcsolható. A nyelvészeti stilisztika tárgyaként a nyelvhasználat szituatív varianciáját, vagyis a közlési szféráknak/szituációtípusoknak megfelelő nyelvhasználati változatok-

nak: a funkcionális stílusoknak vizsgálatát jelöli meg (1992: 173). A szépirodalmi stílust más minősége miatt nem sorolja a funkcionális stílusok közé. Mivel ez a fajta stilisztika a mindennapi nyelvet vizsgálja, nem a retorika elokúciótanából indul ki. Péter egy 1972-ben elhangzott előadásában hipotetikus jelleggel megadta azokat a dimenziókat, amelyben egy nyelvközösség számára a nyelv funkcionális varianciája érvényesül, további feladatként jelölve meg a megkülönböztető stílusjegyek azon rendszerének kidolgozását, amellyel egy megnyilatkozás valamennyi dimenzióban egyidejűleg minősíthető (1974: 461). A fogalomrendszer kidolgozása mellett fontosnak tartja még az érintkező tudományoktól való elhatárolódást, itt elsősorban a szociolingvisztikát és az irodalmi stilisztikát említi (1978: 225), amit saját rendszerem kritériumai szerint a retorikai stilisztikával azonosítok, hisz Péter nyelvészeti tárgyú stilisztikája a stílus-konceptió minőségét tekintve attól tér el és nem az ő tárgyával azonos keretbe illeszthető irodalomelméleti stilisztikától.

A stilisztikának ez az ága, láthatóan, szűkebbre vonja tárgykörét, ennél fogva interdiszciplináris kapcsolatai sem oly kiterjedtek, mint az elokúcióstilisztika némely irányzatáé. Így remény lehet arra, hogy fogalomanyaga is egyértelműbb lehet, ami feltehetőleg hatással lesz a stilisztika minden irányzatára.

3. Összegzés

Az egyes tudományok tárgya, célja és módszere szorosan összefügg tudományközi kapcsolataikkal. Áttekintésünk azt mutatta, hogy a magyar stilisztika tudományközi kapcsolatai az irodalomtudomány „nyelvi fordulata” következtében a 80-as évekig bővültek, majd a mindkét tudományban jelentkező specializáció és differenciálódás miatt a 70-es évek közepétől fokozatosan szűkültek, illetve átrendeződtek. A fokozott interdiszciplinaritás ugyanis azzal fenyeget, hogy a mind parttalanabbá váló tudomány elveszti saját karakterét.

A stilisztika régi vitája, hogy létezik-e a tudománynak „irodalmi”, illetőleg „nyelvészeti” ága. A tudománytörténeti adatok nagyobb része azt bizonyítja, hogy az irodalmi mű stílusát más módon ítélik meg a két szakma képviselői, és vizsgálati módszerük is eltér egymástól. A külföldi analógiák arra utalnak, hogy a stilisztika szakmai szétágazása az irodalomtudomány műközpontú szemléletével hozható összefüggésbe. J. Mistrík szerint (1988: 365, 372) a cseh tudományban már a 30-as évek elején elvált egymástól a nyelvészeti és a nála tágabb körű irodalomelméleti stilisztika Jakobson, illetve Mukařovský munkásságának eredményeként. Az újabb német stilisztika irányzatait ismertette Kocsány Piroska Carstensenre hivatkozik, aki a kétféle és egymástól mindinkább távolodó stílus kutatás alapvető különbségét céljaik eltérésében látja; amíg a nyelvészeti stilisztika értékítélétől mentes leírásra, az irodalmi stilisztika értékelésre törekszik (1988: 456). Az érték viszonyfogalom; szükségszerű tehát, hogy az irodalomelméleti stilisztika tevékenységében a viszonyítás művelete szerepet kapjon. A mindennapi nyelv használatát vizsgáló nyelvészeti stilisztika, láttuk, viszonyítással nyeri stílusjegyeit. A viszonyításnak mint heurisztikus műveletnek az

alkalmazása az irodalomelméleti és a nyelvészeti tárgyú stilisztikában nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a „kétféle stilisztika” léte nem annyira a nyelv mindennapi és művészi használatának eltérésére, mint a stíluskoncepciók, valamint a hozzájuk tartozó metodika alapvető különbségeire vezethető vissza.

Gondolatmenetünkől az alábbi következtetések adódnak: 1. a retorikai eredetű és a tőle független stilisztika sajátos látásmódja a vizsgálatuk körébe tartozó nyelvi formáció jellegéből vezethető le; alkalmazhatóságukat is tárgyak természete határozza meg; 2. a kétféle stilisztika nem kizárja, hanem feltételezi egymást; 3. szemléleti alapjuk különbözőségének felismerése maga után kell hogy vonja illetőségi körük, módszereik és tudományrendszertani helyük újra-gondolását.

IRODALOM

Balázs János

1956. A stílus kérdései. In: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. (Bp., 1954. nov. 11—13.) Akadémiai Könyvkiadó. Budapest. 101—77. (A továbbiakban: III. Kongr.)

Barta János

1965. Élmény és forma. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Benkő László

1965. A Rozsdametető stílusáról. Magyar Nyelvőr 89: 42—5.

Csetri Lajos

1970. A stílusfogalom történetéből és az irodalom stílustörténeti elmélete. In: Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól. (Szerk.: Nyíró Lajos.) Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

Egri Péter

1959. Fábián Pál, Szathmári István, Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlata. (Ism.) Irodalomtörténet 434—43.

Enkvist, Nils Erik

1995. Bevezető: Stilisztika szövegnyelvészet és kompozíció. (Ford.: Palkó Gábor.) Helikon 3. sz. 252—65. (Eredetije: 1985.)

Fábián Pál

1969. A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között. Magyar Nyelv LXV, 449—98.

Fónagy Iván

1963. A stílus hírértéke. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. 91—123.
1992. Stílus. Világirodalmi lexikon 13. 606—26.

Gáldi László

1956. Hozzászólás. In: III. Kongr. 220—5.

Hankiss Elemér szerk.

1971a Formateremtő elvek a költői alkotásban. Az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottság verselemző vitaülése 1968. nov. 14—15. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

1971b A novellaelemzés új módszerei. (A szegedi novellaelemző konferencia anyaga. 1970. ápr. 9—11.) Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

Horváth Mária

1965. A stílus rozsdatemetője-e a Rozsdatemető? Magyar Nyelvőr 89: 166—73.

Imre Samu, Szathmári István, Szűts László szerk.

1974. Jelentés a stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

Ingarden, Roman

1974. Poétika és nyelvtudomány. (Ford.: Bonyhai Gábor.) Helikon 3—4. sz. 457—61. (Eredetije: 1961.)

Jelenits István

1956. Hozzászólás. In: III. Kongr. 265.

1958. Jegyzetek és megjegyzések Zolnai Béla tanulmánykötetéhez. (Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Bp., 1957.) Magyar Nyelv LIV, 290—304.

Kemény Gábor

1980. Stílus, stílselemzés, prózaelemzés. Magyar Nyelvőr 104: 29—38.

1988. A szépirodalmi közlés specifikuma és a stílselemzés módszere. In: A magyar nyelv rétegződése II. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. (Szerk.: Kiss Jenő, Szűts László) Akadémiai Könyvkiadó. Budapest. 537—47.

Klaniczay Tibor

1963. A magyar irodalomtudomány a felszabadulás után. In: K. T.: 1964. 247—75.

1964. Marxizmus és irodalomtudomány. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

Kocsány Piroska

1988. Stilisztikai kutatások német nyelvterületen 1970—1985. Helikon 3—4. sz. 454—75.

1995. Műhelytanulmány az ő névmásról. Magyar Nyelvőr 119: 285—93.

Kovalovszky Miklós

1964. A Rozsdatemető stílusa, avagy a stílus rozsdatemetője. Magyar Nyelvőr 88: 421—38.

B. Lőrinczy Éva

1956. Hozzászólás. In: III. Kongr. 266—8.

Lukács György

1949. Elnöki székfoglaló beszéd. Irodalomtörténet 1—28.

1951. Irodalom és művészet mint felépítmény. Társadalmi Szemle 707—722.

Margócsy József

1956. Hozzászólás. In: III. Kongr. 275—7.

Martinkó András

1956. Hozzájárulás. In: III. Kongr. 197—219.
1958. Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Magyar Nyelvőr 82: 243—46.
1971. Kis magyar stílustörténet. Szabó Zoltán könyvéről. Kritika 5. sz. 1—3.

Mistrik, Jozef

1988. A stilisztikai kutatások Csehszlovákiában. (Ford.: J. Somogyi Rozália.) Helikon 3—4. sz. 363—76.

Németh G. Béla

1970. Mű és személyiség. Irodalmi tanulmányok. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Nyíró Lajos

1960. Irodalomelméleti kérdések egy stílusvitán. Világirodalmi Figyelő 389—91.

Péter Mihály

1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László szerk. 1974. 458—63.
1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. 221—31.
1992. A szövegtani kutatásról. (Válasz a kérdésekre.) In: Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László szerk. Szemiotikai szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. JGyTF Kiadó. Szeged. 1992. 171—6.

Poszler György

1986. Az évszázad csapdái. Tanulmányok Lukács Györgyről. Magvető Könyvkiadó. Budapest.

Sandig, Barbara

1995. A német nyelv stilisztikája. (Ford.: Kulcsár-Szabó Zoltán.) Helikon 3. sz. 306—33.

Szabó György

1965. Megrozsdásodott stíluskritika. Kritika 4. sz. 35—41.

Szabó Zoltán

1977. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár—Napoca.
1982. A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége. In: A szövegvizsgálat új útjai. Tanulmányok. (Szerk.: Szabó Zoltán.) Kriterion Kiadó. Bukarest. 84—147.
1988. Szövegnyelvészet és stilisztika. Tankönyvkiadó, Budapest.

Szabolcsi Miklós

1943. Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei. Egyetemes Philológiai Közlöny 366—383.
1946. A nyelvészeti stílusvizsgálat XX. századi módszerei. Egyetemes Philológiai Közlöny 47—69.
1970. A mai stilisztika. Helikon 3—4. sz. 315—18.
1971. A műelemzés modern módszerei. In: Sz. M. Változó világ — szocialista irodalom. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 176—94.

Szathmári István

1956. A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1945 és 1956 között. Magyar Nyelv LII, 512—523.
1961. Bevezetés. In: A magyar stilisztika útja. (Szerk.: Sz. I.) Gondolat Kiadó. Budapest.

1974. A magyar stilisztika az utóbbi két évtizedben. In: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László szerk. 1974. 23—39.
1987. Magyar stilisztika. (Tervezet új egyetemi tankönyv kidolgozására.) Magyar Nyelv LXXXIII, 284—97.
1994. Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
1995. Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.

Szegedy-Maszák Mihály

1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. Helikon 3—4. sz. 420—48.
1980. A költőileg megformált világkép elemzéséről. In: Sz.-M. M.: Világkép és stílus. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 9—21.

Szerdahelyi István

1976. A magyar esztétika története (1945—1975). Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Tamás Attila

1972. A költői mű fő sajátosságai. Akadémiai Könyvkiadó. Budapest.
1994. Értékteremtők nyomában. (Művek, irányzatok, elméleti kérdések.) Csokonai Kiadó. Debrecen.

Thomka Beáta

1988. Szempontok a hetvenes/nyolcvanas évek magyar stíluskutatásának áttekintéséhez. Helikon 3—4. sz. 413—29.

Tolcsvai Nagy Gábor

1995. Az újabb irodalom nyelviségének leírhatósága nyelvészeti keretben. In: Nyelvhasználat és beszédkultúra. (Szerk.: Bolla Kálmán.) Egyetemi Fonetikai Füzetek 16. 17—26.

Trencsényi Waldapfel Imre

1952. Az irodalom és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkáinak megvilágításában. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1—43.

Török Gábor

1968. A líra: logika. (József Attila költői nyelve.) Magvető Könyvkiadó. Budapest.
1990. Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben. Tankönyvkiadó. Budapest.

Vajda György Mihály

1961. Irodalomtörténet vagy költészettudomány. Világirodalmi Figyelő 1. sz.
1973. Az irodalmi áramlatok struktúrája és a felvilágosodás irodalma. Filológiai Közöny 21—37.

Vigh Árpád

1977. A retorika újjászületése. Helikon 1. sz. 3—23.
1986. Előterjesztés az irodalmi stilisztika helyzetéről és feladatairól. Janus 1986. ősz I. 4. 41—47.
1988. A stilisztika útjai és lehetőségei. Helikon 3—4. sz. 288—308.

Wellek, René

1974. Zárszó. (Ford.: Takács Ferenc.) Helikon 3—4. sz. 445—56. (Eredetije: 1960.)

Nyelvgeopolitika

Példák, tételek és feladatok*

0. Hollandia és Magyarország nyelvi, nyelvpolitikai s az általunk most javasolt megközelítéssel: **nyelvgeopolitikai** kérdései és az azokra adható válaszok nem ugyanazok. De mégis vannak hasonlóságok. Hollandia és Magyarország egy Európát kettészelő északnyugat-délkelet tengelyen található. Mindkét ország a nagynemzeti tudatból váltott át kisnemzetibe. Mindkét országnak van más országban élő nemzetisége. Hollandia a német, angol-amerikai és francia világ „kapuja” és metszéspontja, Magyarország a Kárpát-medence német, szláv és román népeinek, vallásainak, Keletnek és Nyugatnak, Északnak és Délnek a találkozóhelye. Mindkét országot jellemzi a sokszínűség: a multikulturalitás, annak nyelvi vonatkozásaival, a többnyelvűséggel, a közvetítő nyelv(ek) iránti szükséglettel. Mindkét országban vannak „kisebbségek”. A holland—magyar kulturális, vallási, tudományos s az azzal szorosan együttjáró gazdasági kapcsolat évszázadokra nyúlik vissza. Ezért a magyar nyelvpolitikai-nyelvgeopolitikai kérdéseket tárgyaló téziseinket igyekszünk hollandiai tükörben is láttatni, bízva abban, hogy mindez beleilleszthető egy tágabb, európai keretbe.

1. Állam és nyelv. A világon több mint 3000 nyelv van, az országok száma pedig csak kb. 160. Az emberi nyelvek antropológiailag virtuálisan egyenlők (tehát azonos értékűek), aktuálisan mégis különböznek a más és más történeti és társadalmi fejlődés következtében. Az országok és nyelvek viszonyára két sarkos modell alakult ki: a nemzetállameszme és a mellérendelt autonómiák modellje.

A **nemzetállam** részben racionális, államszervezeti okokból csak egyetlen uralkodó nyelvet vesz figyelembe; az autonómiák különböző szinteken, szabályozással, használati körökkel többet. A nem anyaországukban élő (illetve esetleg anyaországgal nem is rendelkező) nemzetiségek sok helyen ki vannak téve az **etnicizmusnak** (a nemzeti-nemzetiségi) és a **lingvicizmusnak** (az anyanyelv alapú) hátrányos megkülönböztetésnek.

2. A mai etnicizmus és a lingvicizmus célja: a **homogenizálás**; a nyelvi-kulturális (antropológiai) **asszimilálás**. Ideológiája: az egységes, erős nemzetállami eszme, a terület (állam) és nyelv egysége; amelynek forrása — különösen az igazságtalan határigazításokkal megkérdésezésük nélkül, sőt akaratukkal ellentétesen létrejött nemzeti közösségekkel szemben — a kollektív elnyomott büntudat.

*Az írás első változata a *Magyarság és Európa* című folyóirat számára készült (1994/7). Átdolgozott formában megjelent a *Kétnyelvűségben* (1994/4—5). Gondolataink tömörített összefoglalását tartalmazza a jelenlegi változat, amelyhez fölhasználtuk Fábán Pál, Fodor István, Kiss Jenő és Sebestyén István kritikus gondolatait. Ezúton fejezzük ki köszönetünket kitüntető figyelmükért. B. G. és M. L.

A homogenizálás, „nemzetiségcsökkentés” néhány politikai eszköze:

(1) Statisztikai manipuláció a nemzeti közösségek (ezt a fogalmat használjuk a *kisebbség* terminus helyett) számadataival. Jellemző az idő előrehaladtával a csökkenő lakosságszám.

(2) Az egyik („államalkotó”) közösség esetében preferált, a másik („bevándorolt”, „betolakodott”) közösség esetében felejtésre ítélt múlttudat, valamint manipulált történelem- és nyelvfelfogások. (Pl. nagy kultúrák nyelveiből való származtatás, vagy fordítva: az adott nyelvből eredeztetett „nagy” nyelvek.)

(3) Betelepítés, az etnikai arányok megváltoztatása.

(4) Etnikai szétszórás (adminisztratív eszközökkel az oktatás, a katonáskodás, a munkahelyválasztás terén).

(5) Közigazgatási határok megváltoztatása (megye, járás, kerület, tartomány stb. átszervezése, hogy az adott területen „többséget” alkotó nemzeti közösség valóságos kisebbség legyen).

(6) Kitelepítés, deportálás.

(7) Lakosságsere.

(8) Fizikai megsemmisítés.

A homogenizálás és **diszkrimináció** nyelvpolitikai eszközökkel is folyik:

(1) Kifinomult nyelvpolitikai módszer: az előítéletgyártás; a szavakkal, kifejezésekkel folytatott „küzdelem”, amely a másság sokszor öntudatlan (antropológiai) megkülönböztetésén, a **stigmatizáción** alapul. A többség kezében lévő, illetve általa irányított tömegkommunikációval ennek hatása fölerősödik, sőt tömegkommunikációs nyelvpolitikai manipulációkkal párosul.

(2) Az oktatás szűkítése (iskolák összevonása, körzetesítése, megszüntetése, vegyes, illetve két tannyelvű oktatás bevezetése, bizonyos iskolatípusok, szakmák, képzettségek csak államnyelvi elérhetősége).

(3) Közigazgatási, egzisztenciális korlátozások (bizonyos ügyek csak államnyelven intézhetők).

(4) Pszichológiai terror (megfélemlítés: jelszókkal, demonstrációkkal, feliratokkal, jelképekkel; figyelmeztetések az államnyelv használatára a nemzeti közösségi nyelvvel szemben).

(5) Az anyanyelvi névhasználatnak mint a személyiség, az identitás egyik legfontosabb jelölőjének (személynév, településnév, intézménynév) a korlátozása.

A diszkriminatív névpolitika további módszerei:

(5. 1.) A név alapján a mindennapi életben szóbeli megkülönböztetés, stigmatizáció („Ha itt élsz, adj itteni szokás szerint nevet a gyerekednek!”).

(5. 2.) A nevek „elidegenítése”, más helyesírásba való átírása (transzkripció).

(5. 3.) Az eredeti nevek használatának korlátozása, tilalma a hivatalos használatban. Például a két- vagy többnyelvű hivatalos településnévtáblák időről időre problémát jelentenek valamelyik országban. Egyes esetekben a vita „táblaháborúvá”, „feliratháborúvá” fajul, hol kihelyezik, hol eltávolítják a kétnyelvű táblákat, vagy csak az egyik feliratot próbálják megsemmisíteni. A

„háború” olyan egyéni leleményekhez vezethet, hogy a hivatalos táblák az állami előírásoknak megfelelően egynyelvűek, de egyes állampolgárok a saját kertjükben felállítják a nemzetiségi, vagyis saját nyelvű táblájukat.

(5. 4.) Az eredeti nevek hangzásához és jelentéséhez igazodó más nyelvi nevek alkotása.

(5. 5.) Tükörfordítással keletkezett új név, teljes névcseré.

(5. 6.) A név elvesztése, a lokalitás, a személyiség megsemmisítése.

3. Az egyén és a nemzeti közösség válaszlehetőségei a **nyelvi elnyomással** szemben (természetesen az egyén és közösség érdekei időlegesen vagy véglegesen szétválhatnak):

(1) Anyanyelvi önkorlátozás: együttműködés — kiegyenlített kétnyelvűség — önkéntes nyelvfeladás (nyelvcseré).

(2) Kulturális küzdelem: régi (elfelejtett) nyelvek felélesztése, anyanyelvi küzdelem.

(3) Ellenállás: marginalizálódás — passzív rezisztencia — polgári engedetlenség — felkelés — erőszak.

4. Alapfogalmak.

Geopolitika: egy adott ország/állam külkapcsolatait befolyásoló földrajzi tényezők figyelembevétele. Részletesebben: az állam társadalmi, gazdasági viszonyait, fejlődését, politikáját, mindenekelőtt a nemzetközi viszonyokat geográfiai, gazdasági és demográfiai tényezőkből eredeztető elmélet.

Nyelvpolitika (language policy): A nemzeti politika része (Marác—Sebestyén 1995), valamint a nyelvtudomány elméletének azon része, amely a nyelv társadalmi működésére és funkcionális fejlődésére vonatkozik. A nyelvpolitika célja a nyelv strukturális és funkcionális szabályozása; a spontán nyelvi folyamatok tudatos szabályozásának egész gyakorlata (Szerdahelyi 1989: 75—78). Külső, pragmatikus nyelvészet, amelyet politikusok gyakorolnak nyelvészek segítségével. A nyelvpolitikus politikai, gazdasági, művelődési stb. célok érdekében ad szakmai segítséget, elgondolásokat, abból az antropológiai alapelvből kiindulva, hogy egy országban mindenkinek meglegyen a maximális kommunikációs lehetősége, valamint egy ország polgárai a lehetőségek szerint a legkönnyebben értessék meg magukat más országok polgáraival.

Nyelvtörvény: az állam területén a hivatalos használatban (politika, közgazdaság, oktatás, művelődés stb.) alkalmazható nyelvre (nyelvekre) vonatkozó, az országgyűlés által megszavazott szabályozás. A nyelvtörvények lehetnek „többségvédők” (nemzetállamok esetében), valamint kisebbségvédők (autonómiamodellek).

A kirekesztő nyelvtörvények gyakori hatása (a jellemző „területek” alapján): a **felirat-, név-, táblaháború**; kiteljesedése: a **nyelvháború** (vö. Berényi 1994, Zalabai 1995).

A nyelveket külső szempontból demográfiai, földrajzi, történeti és társadalmi-funkcionális szempontból is meg lehet határozni. A demográfiai (népeségi) mutató alapján nagy, közepes és kis nyelvekről beszélhetünk. Az anya-

nyelvi beszélők számának kritikus csökkenése a nyelv kihalásához, más nyelv felvételéhez (**nyelvcseré**) vezet. A földrajzi szempont azt jelenti, hogy az adott nyelvet mekkora területen és milyen sűrűségben (**kompakt tömb — diaszpóra**) használják. A történetiség a nyelv hagyományára, régiségére, kultúrájára utal. A társadalmi vagy funkcionális szempont pedig azt mutatja, hogy az adott nyelv mennyire alkalmas ellátni kommunikációs funkcióját.

Mindezekről függ a **nyelv presztízse**. Minimális funkciópotenciálú nyelvek azok, amelyeket csak a családi kommunikációban lehet használni, más nyelvek azonban mind magán-, mind közéleti helyzetekben használhatók.

A **nyelvi geopolitika földrajzi meghatározottságú nyelvtudományi vizsgálat, amelynek keretében az egymással érintkező nyelvek kapcsolatait kutatjuk, vagyis az érintkezésből adódó sokféle gondot, problémát. Alapkérdése pl. a nyelvek státusza, szerepe, használati köre a régiókban, a nyelvi identitás, a nem csak nyelvországi kommunikáció.**

Mindezt a következő táblázatban szemléltetjük:

Nyelvgeopolitika	Nyelvpolitika
geopolitikai nyelvállapot	állapotváltoztatás
spontán gyakorlat	tudatos törekvés
passzív	aktív
kutatás, stratégia	cselekvés
környezet	intézményrendszer
ökológiai rendszer	politikai helyzet

A nyelvi geopolitika és a nyelvpolitika közös célja: a nyelvi geopolitikai törvényszerűségek alapján tudatos, tudományosan átgondolt nyelvpolitikát létrehozni a kommunikációs és ezzel együtt a személyi, társadalmi, gazdasági, politikai konfliktusok feloldására, a belső és külső nyelvi hátrány csökkentésére, a nyelv megvédésére, presztízisének növelésére.

Magyar nyelvi geopolitika: az általános nyelvgeopolitikai tételek alkalmazása a magyar nyelvre.

5. Nyelvi kapcsolatok. Egy híres mondás szerint ahol két kultúra találkozik, ott fájdalom van. Igaz ez a nyelvekre is. Két nyelv egymásra hatása különféle típusú kapcsolatokat eredményez. Ezeket a nyelvtudomány többnyire mint idegen nyelvi hatásokat vizsgálja a nyelv különböző szintjein. A szociolingvisztika a két vagy több nyelv közötti hatások finom tipológiáját is elkészítette. Az antropológiai nyelvészet dokumentálja azt a bizonyos „fájdalmat”, amikor a kultúrák, nyelvek találkoznak (együttélés, egymáshatás), és a nyelvi magatartás, a nyelvi szokások is módosulnak (pl. Balázs 1994).

A **nyelvi kapcsolatok, a nyelvi érintkezés** közzismert főbb típusai:

5. 1. Nyelvtípus szerinti, vagyis tipológiai-strukturális kapcsolat (amelynek mélyén rejtett történeti tipológia és kapcsolatviszony is lehet). A hagyományos felosztás szerint vannak agglutináló, flektáló, izoláló és inkorporáló nyelv-

vek. Természetesen nincsenek tiszta nyelvtípusok, ezek a kategóriák inkább tendenciát jelölnek (vö. Havas 1977). A magyar nyelv alapvetően agglutinatív, de nem idegen tőle bizonyos esetekben a flexió (pl. *megy ~ mégy*) s az izolációs tendencia (hatás) sem. Az azonos típusú nyelvek között könnyebb és problémamentesebb („fájdalommentesebb”) a kölcsönhatás, több a lehetőség az átvételre, mint a különböző típusú nyelvek között, ugyanis a kritikus nyomás nem alakul ki, nem kezd ki a nyelveket.

Példa lehet erre a cseh és a szlovák nyelv, amely igen közel áll egymáshoz — genetikai rokonság is van a két nyelv között — (transzparens a nyelvhatár), s ez oda vezet, hogy különösebb kommunikációs nehézség nélkül megértik egymást a két nyelven beszélők. A cseh és a szlovák nyelv között éppen ezért könnyű az átadás-átvétel. A szlovákok véleménye szerint nyelvüket bekebelezte, „lenyelte” volna a cseh nyelv, ha a szoros politikai együttélés (az azonos állam, Csehszlovákia vagy a Cseh és Szlovák Köztársaság) fennmarad. A szlovák nyelvvel szomszédos magyar nyelv esetében egészen másfajta kapcsolat áll fenn.

5. 2. Genetikai vagy nyelvrokonság-kapcsolat. A közös ősről visszamenő, visszakövetkeztethető nyelvek tartoznak ide. Elsősorban a szabályos hangfejlődési, majd pedig nyelvtani változási tendenciákat állapítja meg a szóba jövő nyelvekben, s ennek alapján állít fel nyelvrokonságot (vö. Róna-Tas 1978). Az alapszókészletet kivéve a szókészletbeli egyezések másodlagosak, hiszen a világ bármelyik két nyelve között kereshetünk és találhatunk hasonló alakú, sőt akár hasonló jelentésű szavakat minden összefüggés nélkül vagy éppen kapcsolat eredményeként (pl. jövevényszók).

A genetikai szempontok között a nyelvi geopolitikának kell választ adni olyan ritkán feltett kérdésekre, mint például mi a helyzet az erőszakos és spon-tán **kongruenciával** (amikor két nyelv az összetartó fejlődés során esetleg azonos-sá válik, illetve azonosnak kezdik tekinteni valamilyen megfontolásból). Masaryk mondása: „Szlovák nyelv — nincs”. Ide sorolhatjuk a szerbhorvát nyelvvel kapcsolatos politikai álláspontot is. A volt Jugoszláviában a szerbhorvát nyelv egységes kommunikációs nyelvként szolgált a szerbek, horvátok és bosnyákok között. A volt szövetségi parlamentben a szerbek és a montenegróiak cirill betűkkel és a saját nyelvjárásukban kapták meg a törvényszövegeket. Szerbiában az érvényes alkotmányban még mindig a szerbhorvát van feltüntetve hivatalos államnyelvként, Horvátországban csupán a horvát. A horvát-muzulmán boszniai államszövetségben a polgárok csakis horvátot vagy szerbet, illetőleg szerbhorvátot vagy horvátszerbet mondhatnak nyelvük megnevezésére. Bosnyák nyelv ugyanis nem létezik, csupán a mindhárom boszniai nemzetre jellemző horvátos nyelvjárás és lágy akcentus az, amely jelzi a terület nyelvi sajátosságait. Míg korábban a két nyelv azonosságát, addig most a két nyelv különbségét igyekszik hangsúlyozni a politika. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tagjainak egy része követeli, hogy a szerbet a horváttól hivatalosan is különböztessék meg (Friedrich 1994).

A nyelvekkel kapcsolatos megítélést politikai, szociálpszichológiai, „népi” (köznapi) **előítéletek**, vélemények erősen befolyásolják, pl.: „a fríz nem is

önálló nyelv”, „a flamand önálló nyelv”, „a magyar egy »primitív« nyelv”, „a moldvai csángó elkorcsosult román nyelv” stb.

5. 3. Az **areális** kapcsolatokat, vagyis a kulturális-nyelvi övezeteket kutató nyelvészet az utóbbi évtizedekben került előtérbe a nemzeti nyelvtudományokban. „A nyelvtudomány haladásával aztán egyre inkább érvényre jutott az a nézet, hogy a nyelvek egy-egy társadalomnak történeti produktumai, és a történelem folyamán történhetnek népkéveredések, és egyik népnek a másikkra való hatása a nyelv változásaiban is megmutatkozott. Ezek a különböző hullámokban bekövetkezett hatások tették, hogy az egyes nyelvek fejlődését nem lehet sematikusan a fa ágainak szétválásához hasonlítani, hanem a nyelv fejlődését hullámmozgásban kell szemlélni. Ez a felfogás a nyelvrokonságot sokkal valósabb képpel szemlélteti, mert a nyelvi változások elterjedését egy központi magból egyre szélesebb körökre terjeszkedő hullámokban képzei, és a hullámok találkozásával nyelvkeveredéseket is megmagyaráz.” (Hadrovics 1989: 8.)

Lényegében ez az areális kapcsolat a tudományos módszerekkel legjobban kutatható, dokumentálható, sőt szinkron metszetben laikus szemmel is megfigyelhető kapcsolat a nyelvek között.

Nyelvi tény az is, hogy a nyelvtípus szerinti, genetikai és rokonsági kapcsolatnál sokkal erőteljesebb, nyilvánvalóbb az areális kapcsolat, vagy ahogy a németek mondják, a **Sprachbund**, a **nyelvszövetség**.

Egy régióban az érintkezőes kapcsolatok **láncolatot** képeznek, s ennek a láncolatnak a kialakulásában földrajzi, történelmi, politikai, nyelvsajátságos tényezők játszanak fontos szerepet.

6. Érintkezés a nyelvek között. E helyen természetesen csak vagy az egymással szomszédos nyelvek közötti, vagy pedig a közvetítők segítségével (pl. közvetett hatások a médiumok, az utazások, az idegenforgalom, a turizmus, a nemzetközi politikai, kulturális, gazdasági, kereskedelmi kapcsolatok révén) létrejövő nyelvi hatásokat vizsgáljuk. A nyelvek közötti érintkezés az antropológiai terminológiában szereplő **akkulturáció** (vagyis kultúraváltás) egyik formája. Az természetes, hogy két egymás mellett élő nép szavakat cserél (esetenként különböző mértékben, tehát az egyik többet ad át, mint a másik), az viszont már bonyolultabb, láncolatos folyamat, amikor a magyar és a holland vagy a magyar és az angol nyelv között állapíthatunk meg nyelvi érintkezést.

6. 1. Hangtani hatások. Az egymás mellett élő népek nyelvében hangtani egymásrahatás, kiegyenlítődés történhet, mint pl. a dunai, illetve balkáni népek nyelvében. Továbbá olyan meglepőnek tűnő átadások-átvételek tapasztalhatók, mint az a jelenség, hogy a szlovén nyelv a magyarból és az osztrák németből vette át a szláv nyelvekben ismeretlen *ö* és *ü* magánhangzót (Katona 1990: 21). A szomszédos szerbhorvátban az *ü, ö, é, ó, a* hangok esetében hanghelyettesítés történik, pl. a magyar *pörkölt* — szerbhorvát *perkelt*, a *hegedűs* — *hegedus* stb. (vö. Hadrovics 1989: 35).

6. 2. Az egyes nyelvekbe kerülő idegen elemeket, amelyek az idő folyamán vagy megőrzik idegenszerűségüket, vagy hozzásimulnak a befogadó nyelvhez, és nehezen fölismerhető jövevényszavakká válnak, előszeretettel kutatta a

nyelvtudomány. A jövevényszó-kutatás hálás és eredménnyel kecsegtető feladat, hiszen különösen az egymás mellett élő népek úgy veszik át a szavakat egymástól, mint az árucikkeket. Egy adott nyelv jövevényszórétegei a történelmi kapcsolatok alapján föltérképezhetők, szótárakba gyűjthetők. Különösen érdekesek ezek a jövevényszógyűjtések olyan nyelvek esetében, amelyek egyébként nem rokonai egymásnak. A magyar nyelv kizárólag rokontalan nyelvekkel van körülvéve, s ezért jövevényszókészlete színes.

A szókészleti vándorlásnál még valamit kell hangsúlyozni, amit a **Wörter und Sachen** (szavak és tárgyak/dolgok) kutatási módszer képviselői fogalmaztak meg: egy adott szó átvétele vagy átadása nem jelenti egyszersmind az adott dolog, tárgy, módszer stb. átadását is. Lehet, sőt gyakoribb az, hogy régi dologra új, átvett szót kezdtek el alkalmazni, vagy régi szóval egészen új dolgot jelöltek (pl. a *kenyér* esetében). A jövevényszavak talán még jobban ki vannak téve a jelentésváltozásoknak.

6. 3. Két nyelv érintkezésekor természetesen grammatikai hatások is érhetik az adott nyelveket. Egyelőre „antropológiai titok” ezeknek a hatásoknak a mechanizmusa. Mint a szóátadás, -átvétel esetében, bizonyára itt is vannak inkább átadó és inkább befogadó nyelvek. Ezek földelítése antropológiai megközelítést igényel, s nem lehet mellékes areális, illetve nyelvi geopolitikai szempontból sem. A kaj-horvátban pl. sajátos magyar nyelvi vonás a megerősített mutató névmás. „A magyar *az ilyen, az olyan* mintájára a horvátban elterjedt az *ov takov, on takov, az ilyenek — ti takovi* kapcsolat. Ennek megfelelően az olyan határozószók, mint *azonközben, annakelőtte, ennekutána* a horvátban szintén utánzásra találtak. A mutató névmás birtokos esetének hozzáadásával lettek a fenti magyar mintáknak megfelelő olyan kifejezések, mint *medtemtoga, predtemtoga, posemsega* és számos hasonló” (Hadrovics 1989: 37).

6. 4. A nyelvi érintkezések nyelvtörténeti és szociolingvisztikai szempontból sokféle hatással vannak az adott nyelvekre. Egyszerűsíthetők, többletet jelelhetnek, elemeket összekeverhetnek, gazdagíthatják vagy végletesen leegyszerűsíthetők a kommunikációt. Érdekesség, hogy mindez természetesen a jobb megértés miatt történik — tehát a leegyszerűsített nyelvek lényegében a kommunikáció megteremtése és fenntartása végett jönnek létre. Néhány jellemző példa:

6. 4. 1. Kreolizáció: két vagy több nyelv elemei összekeverednek a tartós kapcsolat, együttélés, nyelvhasználat során. Önálló idiómák jönnek létre. Ilyennek tekinthető pl. a papiamentu, amely a spanyolból, a hollandból és az angolból jött létre a közép-amerikai Curaçao szigeten (Joubert 1991). A moldvai csángók nyelve mára ugyancsak erősen a kreolizáció felé mutat (magyar—román kreolizációról, vegyesnyelvűségről van szó).

6. 4. 2. Pidginizáció: a nyelv grammatikai és szemantikai leegyszerűsítése adott témában, közegben vagy területen. A pidgin nyelvek példaként általában a pidgin-angolt szokták említeni, de a magyar nyelvnek is van számos pidgin változata. Föltétlenül ide tartozik a törökországi, olaszországi bazárok nyelvi világa (ahol magyarul szólítják meg a vásárlót), s ide sorolhatjuk a Magyarországon mindenhol megfigyelhető bolhapiacok, zsidvásárok nyelvi világát. Ezek

a népi kereskedelem központjai, amelyeket motivált nevekkal illet a köznyelv (*KGST-piac, jugoszláv piac, lengyel piac*).

Mind a kreolizációt, mind pedig a pidginizációt elsősorban amerikai kutatók írták le főként amerikai példák alapján (vö. Hymes 1971). Pedig hasonló jelenségek, tendenciák a magyar nyelv esetében is megfigyelhetők.

6. 4. 3. Két- vagy többnyelvűség: akkor alakul ki, ha egy adott nyelvterületen két vagy több nyelv elsajátítása fontos az érvényesülés, a kereskedelem stb. miatt. A nyelvhatárok menti lakosság természetesen és önként válik valamilyen szinten kétnyelvűvé. Ez az önkéntesség ugyancsak antropológiai jellemző: az ember meg akarja értetni magát a világgal, hasonulni akar, a többség, a nagyobb közösség tagja akar lenni — ezért viselkedését, ez esetben nyelvi viselkedését (nyelvhasználatát) is igyekszik annak megfelelően formálni.

Általában kétnyelvűvé válik minden nyelvi kisebbség, hiszen anyanyelvét zártabb, otthoni körben használja, az adott ország nyelvét pedig a hivatalos életben. A Kárpát-medencében a két-, sőt többnyelvűségnek évszázados hagyományai vannak, s ez a folyamat máig jelentős. A mai magyar kisebbségek a szomszédos országokban gyakorlatilag mindenütt kétnyelvűek. Két- vagy többnyelvű a más országokban élő magyarság is.

Nyelvpszichológiai, szociálpszichológiai kutatásoknak kellene tisztázni azt, hogy a két- vagy többnyelvűség egy bizonyos foka mennyiben gazdagítja a személyiséget, mennyiben teszi az egyént kreatívabbá, sőt talán előítéletmentesebbé. Ezt a pozitív hatást hangsúlyozza Péntek János: „Kétségtelen, hogy a két- és többnyelvűség nyelvi tudás és műveltség tekintetében az egynyelvűségnél magasabb szintet jelent, ilyen értelemben igaz, hogy ki hány nyelvet beszél, annyi embernek számít” (idézi Kiss 1994: 103). A pszichológiai vonásokról: „A környezet által elfogadott kétnyelvűség a fejlődés más aspektusait is előnyösen befolyásolhatja... Ezek a kíváncsi hatások... csak akkor jelentkeznek, ha olyan környezeti feltételeket biztosítunk, amelyek támogatják a kétnyelvűséget, és a gyerek úgy érzi, hogy két nyelv elsajátításával és néha a két kultúra által támasztott, esetleg egymástól különböző követelmények betartásával semmi elítélendőt nem cselekszik” (Göncz 1991: 95). Czeizel Endre megrajzolja a magyarság „tehetségtérképét”, a legnevezetesebb emberek születési helye alapján. „Eszerint a legtöbb kivételes tehetség Budapesten és a Felvidéken született, az Alföldön csak fehér hollóként. Ez volt az a terület, ahol a törökdúlás a legnagyobb embervesztéssel járt, és amely az iskolarendszert szinte a semmivel tette egyenlővé. Ezzel szemben a feltörekvő családok mind a fővárosba igyekeztek, illetve érvényesült a Felvidék nagyobb gazdagsága és tradicionálisan jó iskolarendszere” (Czeizel 1990: 198).

Ez nyelvgeopolitikai szempontból figyelembe veendő és kiaknázható jelenség.

A magyar kétnyelvűség-kutatók főfigyeltek a határon túli magyarok nyelvi „elfejlődésére”, vagyis az anyanyelvi alapoktól eltérő változatok kialakulására. „Sajnos, a mai Kárpát-medencei szórványhelyzetek példái arra intenek, hogy létezik tartós kisebbségi egynyelvűség után pár év alatt lefutó heveny kétnyelvűsödés, amelynek kérészélé-

tű két nyelvű anyanyelvi változata ma még szinte elméletileg sem stabilizálható hirtelenséggel fordul másodnyelvi egy nyelvű-ség g é” (Susan Gal nyomán Györi-Nagy 1994: 46).

1. tétel: A két- és többnyelvűség egy adott nemzetiségre egyaránt hat(hat) gazdagító és szegényítő módon.

6. 4. 4. Státusváltás és nyelvcseré. A nyelvi érintkezésnek kritikus állapota a státusváltás, amikor a két érintkező nyelv küzdelmének eredményeként az egyik háttérbe kerül. Ennek végletes következménye a nyelvcseré, amikor az egyik nyelv teljesen kiszorul a használatból. A történelem homályában így tűnt el a besenyő, a kun, a jász nyelv, így váltottak nyelvet a bolgár-törökök, s erős a gyanú arra nézvést, hogy a magyar őstörténetben is előfordulhatott ilyen nyelvcseré. A jászok és kunok nyelvvesztését nem erőszak okozta, hanem talán éppen az, hogy kultúrájukban nem álltak távol a magyaroktól. Az azonos kultúra tehát elősegítheti az asszimilációt. A különböző kultúra még a hasonló nyelvet beszélők esetében is távolító tényező lehet. Pl. csehek és szlovákok, szerbek és horvátok. Beszélhetünk **ozmózással** (kiegyenlítődéssel) történő vagy **diffúzióval** (szétterjedéssel) megvalósuló nyelvi érintkezésekről. Az első inkább spontán, a második inkább politikai folyamat.

2. tétel: Az azonos vagy hasonló kultúrájú népek nyelvileg általában könnyebben azonosulnak, s nyelvcserére is könnyebben hajlandóak.

6. 5. A nyelvi kapcsolatok és érintkezések alapján is tipologizálhatók a nyelvek. Décsy Gyula kategóriáit vesszük itt alapul, amelyek szerint Európában vannak **introvertált**, **extrovertált** és **keverék** nyelvek. A magyar az introvertált nyelvek közé sorolható, mert viszonylag kevés jövevény- és idegen elem található benne.

Mi lehet ennek az oka? Érdekes összevetni Décsy adatai alapján a magyar és a holland nyelvi határokat (Décsy 1973: 274—5): magyar—szerbhorvát: 400 km, —román: 350 km, —szlovák: 300 km, —ukrán: 250 km, —német: 150 km, —szlovén: 50 km. Összesen: 1500 km, s mindvégig nagyon erősen (100 %-osan) **kontrasztos** (más típusú nyelvekkel találkozó) a nyelvhatár.

A holland (néderlandi)—francia: 300 km, —német: 300 km, —fríz: 150 km. Összesen: 750 km. Ebből csak a francia kontrasztos nyelvhatár, a másik kettő kevésbé az. Képlettel:

$$\frac{\text{kontrasztos nyelvhatár}}{\text{összes nyelvhatár}} = \text{kontraszthányados}$$

A legnagyobb kontraszthányados az 1, amikor a teljes nyelvhatár más típusú nyelvekkel érintkezik. Ilyen pl. elég egyedülálló módon a magyar nyelv Eu-

rópában. A legkisebb kontraszthányados a 0 lenne, amikor ugyanazon típusú nyelv öleli körbe az adott nyelvet. A holland nyelvhatár:

$$\frac{300}{750} = 0,4 \text{ kontraszthányadosú,}$$

ami azt jelenti, hogy a határok 40%-a kontrasztos (ellentétben a magyarral, ahol a kontraszthányados 1, és 100%-os a kontrasztos nyelvhatár).

Megállapíthatjuk, hogy a magyarnak 60%-kal nagyobb a kontrasztos nyelvhatára, mint a hollandnak. Mindebből a nyelvi geopolitika számára az következik, hogy az erősen kontrasztos határok a nyelvek egyéniségét erősítik, jellegének megőrzéséhez jobban hozzájárulnak. Amennyiben ez nyelvi törvényszerűségnek látszik, úgy kár mögötte ideológiai, történeti, politikai okokat keresni, s ezekből téves következtetéseket levonni. Ez a gondolat egyúttal a mi „anti-Herder-hipotézisünk”, amely tehát az egyébként is megbukott herderi jóslatot nyelvi geopolitikai törvényszerűség alapján veti el. Az eltérő nyelvek, a kontrasztos nyelvhatár egy nyelv egyéniségének, egységének megőrzéséhez hozzájárulhatnak.

3. tétel: Minél nagyobb két szomszédos nyelv között a tipológiai, genetikai kontraszthányados, annál egységesebb, homogénebb egy nyelv. A teljesen eltérő nyelvek egymásmellettségükben elősegíthetik az eltérő arculat megőrzését.

7. Nyelv és kultúra. Az emlékezetes, felrázó herderi jóslat megtermékenyítő hatása volt a magyar kultúrára. „Herderi zűrzavarnak” nevezhetjük azt az állapotot, amelyet mindez kiváltott a nyelv és a kultúra egybemosásával. Vagyis azzal, hogy vannak kis és vannak nagy, életképes és életképtelen nyelvek és kultúrák. Dümmerth Dezső nyomán Kolozsvári Grandpierre Emil és Illyés Gyula idézi az eredeti szöveget: „A mások közé ékelt kis számú magyaroknak századok múltán talán majd a nyelvét sem lehet fölfedezni”, illetve pontosabban: „A magyarok vagy madzsarok az egyetlen népe ennek a törzsnek (a finnugornak), mely a hódítók közé bejutott... Most aztán szlávok, németek, vallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múltán tán már nyelvükkel is alig találkozunk” (Illyés 1978: 231). A „herderi leegyszerűsítés” tetten érhető a magyar gondolkodásban éppúgy, mint a **pánszlávizmus** és a **pánromanizmus** eszmevilágában, amikor a magasabb rendű nyelv és a magasabb rendű kultúra összekapcsolódásáról beszélnek. Hiszen a történelemben van különfejlődés, megrekedés, nyelvcseré stb. Antropológiai szempontból minden emberi kultúra és nyelv egyenrangú (de természetesen nem egyforma).

4. tétel: Nem léteznek magasabb- és alacsonyabbrendű nyelvek. A magasabb kultúra fejlettebb nyelvének feltételezett elve tarthatatlan és igaztalan.

A „herderi zűrzavart”, amely nyelvet és kultúrát összemosott, valamint rangkülönbséget feltételezett, tehát el kell oszlatni.

„A honfoglaló magyarság etnikai-nyelvi szempontból vegyes, de társadalmi-vallási-műveltségi tekintetben egységes összetételű volt” (Katona 1990: 7). **Nyelv és kultúra** szoros kapcsolata nyilvánvaló, ám nyelv és kultúra szétválasztandó. Egy adott kulturális közösségben beszélhetnek egyszerre, párhuzamosan több nyelvet, anélkül hogy pontosan tudnák, önmaguk számára meghatározhatnák, hogy melyik is az anyanyelvük. (A *hollandmagyarok* — ez öndefiníció — például nem tudják meghatározni anyanyelvüket.)

5. tétel: A nyelv és a kultúra nem feltétlenül azonos; egy nyelv több kultúrát, egy kultúra több nyelvet feltételezhet. A nemzet, a nemzeti kultúra szimbólumai, megnyilvánulásai között az egyik legfontosabb a nyelv, az anyanyelv.

8. Nyelv és identitás. Létezik olyan eset, amikor valaki elkötelezett egy kultúra iránt, de nem beszél (tökéletesen vagy sehogysem) annak a kultúrának a fő közvetítő (identitásjelölő) nyelvét.

6. tétel: Nyelv és identitás sem feltételezi automatikusan egymást. Egy adott nyelvet beszélő lehet más kultúra iránt elkötelezett. A fő jellemző azonban mégis a nyelv-identitás kapcsolat.

9. Földrajzi hely (terület) és nyelv. A kommunikáló közösséget mi tartja egységben: a terület vagy a beszélők? Hollandiában a terület fontos tényezőnek látszik, ezt tartják a kommunikációs közösség legfontosabb összetartó erejének. A magyarság esetében a terület másodlagosnak tűnik, a kommunikációs közösséget inkább a beszélők jelentik.

7. tétel: A kommunikációs közösséget a terület és/vagy a nyelv (kultúra) tartja össze. Tehát létezhet (és létezik is) egységes terület nélküli kommunikációs közösség is.

Terület és nyelv a történelem során sokszor válik nyelvpolitikai, nyelvi geopolitikai kérdéssé, sőt tragédiává, feloldhatatlan konfliktusok okozójává.

10. A magyar nyelv státusa.

10. 1. Régi **sztereotípi**a a magyar nyelvvel kapcsolatban, hogy „kicsiny” nyelv. A világon több mint 3000 nyelv létezik. A beszélők számát tekintve a **magyar** körülbelül a 40. helyet foglalja el a rangsorban. Európában 67 különböző nyelvet beszélnek. Ezek közül az anyanyelvi adatok alapján a magyar nyelv a 12. helyen áll. Tehát a kb. 14 milliós, egy tömbben élő magyarság nyelve Európában fontos tényező (Herman—Imre 1987: 513—31). Sokkal fontosabb, mintsem arra az átlagos európai vagy magyarországi hétköznapi tudatból, illetve az ún. kisnemzet-tudatból következtethetünk. Érdekes, hogy mennyire szemben áll ez a statisztika a köztudattal, sőt az olykor költőinktől, íróinktól is hallott, olva-

sott („*kis nép*”, „*jelentéktelen nép*”, az „*utolsó magyar*” stb.) ítéletekkel, nyelvi sztereotípiákkal. A magyarság belső negatív sztereotípiái között tehát előkelő helyen szerepelnek a nyelvvvel kapcsolatosak.

10. 2. A magyar nyelv az uráli nyelvcsaládon belül a legrégebbi, de a többi európai nyelv között is tekintélyesen régi és színvonalas nyelvemlékekkel rendelkező nyelv, amely tudományos státusát rendkívüli módon növeli. Az uráli nyelvrokonság alapján a magyar Európa egyik legrégebbi nyelve. A rokon nyelvektől való elválás óta becsült mintegy **3000 év** a magyart Európa, sőt Eurázsia egyik „ősi nyelvénév” avatja, az albánhoz, a göröghöz, az örményhez hasonlóan. A 11. századtól jogos a folyamatos magyar írásbeliség számítása, persze a jelentősebb magyar szövegemlékek csak a 12. század végétől jelentkeznek. Elképzelhető, hogy még ennél is korábbi időszakokra vezet vissza a rovásírás, amely nyomokban és periferikus használatban a 20. századig fennmaradt (Varga 1993). Ezzel a korai írásbeliséggel (amelybe most nem soroljuk be a rovásírást) a magyar a legrégebbi írásbeliségű nyelvek közé is tartozik, hiszen ilyen korai, folyamatos írásbeliséggel csak 15-20 ma élő, európai és ázsiai nyelv rendelkezik, amelyeknek több-kevesebb folyamatossággal sajátuk tekinthető írásbelisége az ókorig nyúlik vissza (Herman—Imre 1987: 513—31).

10. 3. A magyarság területi elhelyezkedése nyelvet befolyásoló tényező. Köztudott, hogy a **Kárpát-medence** központi szerepű térség Európában. Fontos közlekedési, kereskedelmi utak találkoznak itt, három éghajlati övezet (atlanti, mediterrán, kontinentális) befolyásolja jótékonyan a mezőgazdasági kultúráját; az ország területének olyan nagy hányada művelhető, hogy Dánia és Banglades mögött a harmadik helyen áll világviszonylatban; három fő keresztény vallás (római és görög katolikus, protestáns) él itt együtt; s ugyancsak három nagy nyelvcsalád: a germán, neolatin és szláv (Katona 1990: 5—7).

A magyar népi kultúra s ennek keretében a nyelv fontos észak—déli, kelet—nyugati összekötő kapocs. Az európai kulturális mozgások színes keveréke alakult ki ezen a területen. Egy történész a múlt század elején ezt írta: „Magyarország Európa kicsinyben”. A néprajzi s részben a nyelvészeti kutatások ennek igazságát sok területen igazolták.

10. 4. Nyelvi geopolitikai tény, hogy Magyarország a múltban inkább többnyelvű volt, s ez máig igaz. A magyarság sokáig élt az uráli-altaji-indoeurópai népek és nyelvek érintkezési pontján. Vándorlásai mindig idegen nyelvi környezetben zajlottak le.

Európában a **magyar kommunikációs rendszer** sajátos, szerves egység volt, amelyet mára a szétesés veszélye fenyeget (Györi-Nagy 1994: 46). Milyen is volt ez a sokszintű és többnyelvű kommunikációs rendszer?

Magyarország mint önálló királyság, mint a Habsburg Birodalom része a sokféle helyi autonómiák, kiváltságok világa volt. Tény, hogy Magyarországon csak 1844, illetve 1860 óta hivatalos nyelv a magyar. Addig a hivatalos nyelv a latin volt (illetve II. József törekvései idején, valamint az önkényuralom időszakában rövid ideig a német). A latin vulgáris változatát az értelmiségen kívül mások is sokan ismerték. A latin Európában és így Magyarországon is egyfajta **lingua franca** volt, amely jótékonyan elfedte a nemzeti érzékenységet.

Magyar államnyelvről elméletileg csak 1844-től, gyakorlatilag 1868-tól beszélhetünk. Ekkor már új probléma is jelentkezik, a később kifejlődött nemzetiségi nyelvek kérdése. Kollektív nyelvi jogokra, autonómiákra is szükség lett volna, de ennek felismerése késett. Az 1920-as trianoni békeszerződést követően Magyarország soknemzetiségű országból csaknem egynemzetiségű országgá vált. A nyelvpolitikai teendők az utódállamokban sokasodtak meg.

10. 5. A magyar nyelv státusát jellemzi még, hogy sok más nyelvvel ellentétben nincs a nyelven belül éles elkülönülés sem társadalmi rétegek szerint, sem pedig földrajzi szempontból. A magyar nyelvjárások beszélői általában minden nehézség nélkül megértik egymást. A Kárpátokon túl, szinte teljes elszigeteltségben élő moldvai csángók nyelve a legarchaikusabb, XV—XVI. századnak tűnő magyar nyelv, de még ezt is megérti minden magyarul beszélő.

Győri-Nagy a **magyar nyelvökológiai rendszer** egyediségét azzal magyarázza, hogy az egymás közt kiegyenlítődtől dinamikus változatokból áll, s ezek a változatok egymás megszüntetése nélkül képesek egymás között kiegyenlítődni. Ezt mutatja az a tény is, hogy a magyarság is több embertípust egyesít magában, de nagyobb tömegben soha nem olvadt össze olyan népekkel, amelyek nyelve nem állt közeli rokonságban az övével (Győri-Nagy 1994: 41).

Ebből megalkothatjuk a következő magyar nyelvi geopolitikai tételt:

8. tétel: A magyar nyelv térben és időben igen erősen állandó, vagyis erősen ragaszkodik egyfajta normához, s még az elzárt helyeken, széleken az örök kétnyelvűségi állapotban és határokon is tartósan ellenáll a különfejlődésnek, a divergenciának. Ennek egyik fontos oka lehet a magyar nyelvhatár 100 %-os kontrasztos volta.

Másképpen így fogalmazhatjuk meg:

A magyar nyelv térben és időben igen erősen hasonlít és hasonít, vagyis nincsen éles kommunikációs szakadék az évszázadokkal ezelőtti és a mai magyar nyelv között, valamint a magyar nyelv mintegy 500-700 kilométeres távolságra lévő legszélsőbb nyelvjárásai, változatai között sem. A magyar nyelvet egységes kommunikációs közösség (**Sprechbund**) beszéli, magyar nyelven mindenhol, mindenkit megértenek.

10. 6. Jelentős presztízt jelent még egy nyelvnek, hogy az általános nyelvészeti munkák mennyire hivatkoznak rá, vagyis hogy az adott nyelv mennyire kutatott, ismert. A magyar nyelv a leggyakrabban vizsgált és idézett nyelvek közé tartozik a tudományos életben. Ennek egyik oka a külföldön élő magyar származású nyelvészek jelentős száma, nyelvünk kutatásának, dokumentálásának (szótárak, grammatikák, nyelvatlások stb.) példás volta, illetve a magyar nyelv különlegessége, kuriozitása, a magyar kultúra összekötő, központi szerepe.

11. A magyar nyelv geopolitikai lehetőségei.

11. 1. A külföldi, különösen nyugat-európai szakemberek és üzletemberek egy része már észrevette: a magyar nyelv egyáltalán nem kicsiny, nem jelenték-

telen nyelv, szerepe a történelmi okok miatt nem korlátozódik Magyarországra, hanem átnyúlik a határokon, vagyis Kelet-Közép-Európában központi. Jelentős számban beszélik a magyar nyelvet Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában, Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában, kisebb számban Ausztriában, sőt Csehországban is.

11. 2. A magyar kultúra egyes kiemelkedő személyiségeinek, illetve elemeinek világhírű ismertsége (Nobel-díjas tudósok, Kodály Zoltán, Bartók Béla, illetve a magyar zene, folklór, táj), nyelvünk dokumentálása, kutatása azt is jelenti, hogy a magyar nyelv folyamatosan szerepel, jelen van a világban. S erre további feladatok, teendők alapozhatók. Ide sorolandók a sporteredmények is.

11. 3. A magyar nyelv iránti érdeklődés spontán módon alakult ki, melyben különleges szerepet játszott a magyarságnak Európában elfoglalt történelmi helye, nyilvánvalóan bizonyos b a r b á r , nomád, „pusztai” romantika, a természetközelség, a különlegesség iránti vonzódás, a nyelv Európában meglehetősen rokontalan volta, illetve nyelvünknek az uráli (finnugor) nyelvcsaládban elfoglalt kiemelkedő, útmutató szerepe.

11. 4. A rendszerváltozást követően ehhez újabb történelmi, politikai és gazdasági-kereskedelmi motivációk járultak, amelyekkel a nyelvi tervezésnek, a nyelvi geopolitikának számolnia, élnie kell.

Ezzel a nyelvvel — a történelmi okok miatt — 8-9 országban lehet ügyeket intézni, informálódni. Ennyi országban vannak különféle típusú magyar szervezetek, intézmények, pl. iskolák, magyar nyelvű egyetemi, főiskolai oktatás, tan-székek, kiadók, színtársulatok, újságok, pártok, mozgalmak, egyesületek. Például Magyarországon kívül négy szomszédos országban van nyelvi-nyelv-művelő társaság, háromban néprajzi-művelődési társulat. Mindenhová eljut a magyar irodalom, a tömegkommunikáció (különösen a rádió, a televízió). A határokon túli magyar irodalom, tudomány az egységes magyar kultúra szerves része. A magyar kultúra és nyelv fontos presztízsteremtő intézményei: a Határokon Túli Magyarok Titkársága, a külföldi magyar kulturális központok, a Magyarok Világszövetsége (ennek keretében a társasági formában működő Anyanyelvi Konferencia), a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, valamint a finnugor és hungarológiai kongresszusok, egyéb rendezvények stb.

12. A magyar nyelvi geopolitika 12 pontja:

(1) Fontos feladat a **Kárpát-medencei nyelv- és ökológiai (kommunikációs) rendszer** helyreállítása. A nyelvi kérdések tehát nem szakíthatók el kulturális, ökológiai meghatározóiktól.

(2) Ennek végrehajtására szolgálna a magyar nyelvstratégia, amelynek alapelveit az alkotmányban is rögzíteni kellene. Nem erőszakoltan és nem politikai alapon fokozatosan létrehozható lenne a nyelvtervezési feladatokat ellátó, s a Magyar Tudományos Akadémiához rendelt **magyar nyelvunió** vagy stratégiai-taktikai nyelvi bizottság. A nyelvunió feladata lenne a magyar nyelv és kultúra propagandájának kidolgozása. A nyelvunió tevékenységéhez mintaként szolgálhat a **nederlandi nyelvunió**. A fő stratégiai területek: standardizálás, kodifikáció (helyesírás-szabályozás), nyelvtan- és nyelvoktatás, különösen a több-

nyelvűség problematikájának figyelembevételével, a magyar mint idegen nyelv oktatásának kérdése stb.

(3) Tudatosan kellene azzal foglalkozni, hogy a magyar nyelv folyamatosan legyen jelen a világban. 1985-ös statisztika szerint a világ 23 országában 78 egyetemen oktatták a magyar nyelvet és irodalmat. Ez a szám azóta emelkedett. Ugyancsak ezt a jelenlétet szolgálja a 14 országban lévő magyar intézet. Érdeemes lenne összehangolni a **hungarológiai munkát** a külföldi egyetemekkel, intézetekkel és a magyar intézményekkel, szerveződésekkel.

A magyar nyelvet tudatosan kellene „utaztatni”, az idegenforgalmi kliséket (*puszta, gulyás, csárdás, verbunkos* stb.) merészen és sokféle kontextusban alkalmazni, az üzleti és a rekláméletbe bevonni. A frízek frízül reklámozzák saját üdítőitalukat, elképzelhető egy-egy tradicionális termék magyar szövegű reklámozása is. De a nevek (pl. *Budapest, Balaton, Hortobágy, Piroska, Aranka* stb.) mindenképpen alkalmasak erre a célra.

A reklám minden eszközével lehet élni; nem szabad visszariadni a feliratos trikóktól, jelvényektől, óriásplakátoktól, csomagolópapíroktól, táskáktól, tévéreklámoktól és -show-tól, hiszen ezek kommunikációs ereje óriási.

Hollandiában minden évben megrendezik az országos helyesírási versenyt, amelynek döntője jeles közéleti személyiségek — politikusok, színészek — közreműködésével a televízióban, népszerű show keretében zajlik. Magyarországon tucatnyi anyanyelvi, szépkiejtési, helyesírási verseny van (Győrött, Sárospatakon, Celldömölkön, Gyulán, Egerben, Budapesten — minden évben), ezek az iskolásokon és lelkes pedagógusokon kívül másokat nem mozdítanak meg, holott a tömegkommunikáció segítő közreműködésével „ügy”, valódi mozgalom, beszédtema stb. lehetne belőlük.

(4) A nyelvstratégia fontos terepe a **tömegkommunikáció**. Tovább fejlesztendő az a különleges, de a magyar kulturális hagyományokból táplálkozó állapot, amely a nyelv iránti különleges viszonyból fakad. Nem megfelelő a rádiós és televíziós nyelv művelés menedzselése, pedig ezek közismertségét már tudományos felmérések is bizonyítják. A tömegkommunikációban folyó nyelvi vetélkedőknek általában óriási a sikerük, vonzerejük; ezt érdemes lenne nem csak kereskedelmi szempontból kihasználni. A közszolgálati rádiókban és televíziókban kell(ene) lennie nyelvi (megszólalási) kritériumoknak. A médiatörvény megjelöl arányokat a külföldi és hazai gyártású filmekre, de szerencsés lett volna a külföldi és magyar zenére is kiterjeszteni ezt. A közrádióban és a köztelevízióban nyelvi ismeretterjesztő műsoroknak is helyet kell kapniuk. Támogatni kell a nagyközönséghez szóló színes, hasznos nyelvi ismeretterjesztő írásokat, s például olyan tudományos-ismeretterjesztő lapokat, mint a *História*, az *Édes Anyanyelvünk* stb. A magyar nyelvű műholdas rádió- és tévéadásoknak különösen kiemelt szerepük van; ezenkívül a magyar könyvek, újságok többoldalú (határokon túli) biztonságos terjesztését, cseréjét is támogatni kell.

(5) A menedzserképzésben egyre többet használják a kommunikációs stratégiákról szóló ismereteket. **Magyar kommunikációs stratégia** azonban alig akad. Kivétel a *Nyelvi illemtan* (Deme—Grétsy—Wacha 1987), amely azonban kiegészítésre és folytatásra vár. Montágh Imre nyomdokain haladva a

magyar kommunikációs stratégia is megteremthető — külföldi minták alapján szükség is lenne rá a mindennapi gyakorlatban.

(6) Látványosan kellene megújítani a magyarországi idegennyelv-oktatást. Ennek központi feladata a **praktikus idegennyelv-tudás** elsajátíttatása. Vagyis hogy a tanulók minimális szókészlettel és grammatikával is már merjenek kommunikálni — és a kezdeti sikeren felbuzdulva már önállóan is folytathatnák a tanulást.

Az idegennyelv-tudással ma Magyarországon gyors sikert lehet elérni, s ez rendkívül nagy ösztönző erő. Nyelvi geopolitikai szempontból ösztönözni kellene a kis nyelvek és a szomszédos nyelvek tanulását is. Nagyon jó szolgálatot tehetne néhány szomszédos országgal valamiféle kulturális-turisztikai együttműködés kialakítása, ami a menetjegyekben, postában, szállodákban stb. közös kedvezményként jelenhetne meg (itt a minta a Benelux-országok kedvezményei lehetnének). Az Európai Unió országaiban a diákok a nemzetközi diákigazolvánnyal ingyenesen vagy kedvezménnyel látogathatják a múzeumokat.

(7) A magyar nyelv idegen nyelveken történő tudományos és népszerű ismertetése — az igen jelentős kezdeményezések és eredmények mellett — további fontos feladat.

(8) Tanulmányozandó az Európai Közösségnek a nyelvekhez való viszonya. A kis nyelveknek nyilvánvalóan harcolni kell a státusukért.

Magyarország mintaszerűen alkalmazza a nemzetiségi területeken a két-, sőt többnyelvű táblákat. Újabban előékenyen siet német, angol, sőt olykor lengyel, szlovák, román, szerb és horvát nyelvű feliratokkal a külföldiek, a turisták elé — s ez a helybeliek közül senkit sem zavar. Az országba behozott, illetve kivitt áruk feliratozásának igazodnia kell a szabványokhoz.

(9) A magyar alkotmánynak nincs nyelvi vonatkozása. Társadalmi kezdeményezések vannak magyar államnyelvtörvény megalkotására. Ezek nyelvpolitikai, jogi következményeit ugyancsak alaposan végig kell gondolni. Sokszor jobb valamit nem szabályozni, mint túlszabályozni.

(10) A magyar **szemiotikai jellemzőket** is fel kellene használni a nyelv presztízsének emelésében. Párizs, sőt egész Franciaország legnagyobb jelképe: az Eiffel-torony. Budapesten föltétlenül ilyen szerepe van a Lánchídnak, de még egyetemesebb jelkép: a Szent Korona. Minden koronán egyenesen áll a kereszt, kivéve a magyar koronát. A nem magyarok minden alkalomkor fölteszik a kérdést: miért áll ferdén a magyar koronán a kereszt? Ez a magyar szemiotikai jellemvonás ugyancsak kiaknázzható.

A rovásírás fontos szemiotikai-írástörténeti jellemző, s föltehetően nagyon sokakat érdekel. Nem véletlen, hogy 1994 nyarán Michael Jackson egy Budapesten forgatott videoklipjében a „helybeliek” rovásírásos trikókat is viseltek!

(11) Az áruval, a kultúrával, sporttal stb.-vel együtt nyelvi jelenségek: védjegyek, nevek és korlátozottan szövegek is utaznak. A jól csengő nevű magyar márkanév mellett újak is születnek, de ezek tudatos nyelvpolitikai „gondozása” még várat magára. A zenei és a tárgyi „anyanyelv” utaztatása egyszerűbb; és csak közvetve nyelvi kérdés.

(12) A nyelvpolitikai, nyelvgeopolitikai kérdések további tudományos kutatása, a módszerek fejlesztése ugyancsak szükséges feladat.
(Amszterdam—Budapest, 1995.)

IRODALOM

- Balázs Géza 1994. Antropológiai nyelvészet. *Kétnyelvűség* 4—5: 1—13.
- Berényi József 1994. *Nyelvországolás*. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai. Fórum, Pozsony.
- Czeizel Endre 1990. *A magyarság genetikája*. Csokonai, Debrecen.
- Décsy, Gyula 1973. *Die linguistische Struktur Europas*. Otto Harrasowitz, Wiesbaden.
- Deme László—Grétsy László—Wacha Imre (szerk.) 1987. *Nyelvi illemtan*. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Friedrich Anna 1994. *Szóra sem érdemes*. Nyelvi problémák Jugoszláviában. *Pesti Hírlap*, 1994. április 28.
- Göncz Lajos 1991. A vajdasági magyar-szerbhorvát kétnyelvűség pszichológiai kutatásai. 88—99. In: Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka szerk.: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*. Széchenyi Társaság, Pszicholingva, Budapest.
- Györi-Nagy Sándor 1994. A változatok hely(zet)e a Kárpát-medence nyelvi ökológiájában. Egy kíváncsatos nyelv(elméleti) megújulás elé. *Kétnyelvűség*, 4—5: 37—54.
- Hadrovics László 1989. A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. 7—46. In: Balázs János szerk.: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havas Ferenc (szerk.) 1977. *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Herman József—Imre Samu 1987. Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 7—8: 513—31.
- Hymes, Dell (ed.) 1971. *Pidginization and creolization of languages*. London.
- Illyés Gyula 1978. *Szellem és erőszak*. Magvető, Budapest.
- Joubert, Sidney 1991. *Dikshonarís papiamentu-halandes. Handwoordenboek Papiamentu-Nederlands*. Curaçao.
- Katona Imre 1990. *Magyar népművészeti-néprajzi útikalauz*. Tankönyv. Budapest.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Marác László—Sebestyén István 1995. Magyarságtudat és nemzeti stratégia. *Magyar Figyelő*, IV/3: 3—18.
- Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*. Gondolat, Budapest.
- Szerdahelyi István (szerk.) 1989. *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak I*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Varga Géza (szerk.) 1993. *Bronzkori magyar írásbeliség. Írástörténeti Kutató Intézet*, Budapest.
- Zalabai Zsigmond (összeállító) 1995. *Mit ér a nevünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból. 1990—1994*. Kalligramm, Pozsony.

Balázs Géza—Marác László

Szövegvilág Mit tanítsunk a szövegről?

A tanulmány alcíme valódi töprengő kérdés és semmiképpen sem afféle kérdés formájába bújtatott felszólítás, tanácsolás kíván lenni. Közös gondolkodásra hívom a tankönyvszerzőket és a tankönyveket használó magyartanárokat arról: mely életkorban, mit érdemes tanítanunk, és valójában mit tanítanak a magyar nyelvi tankönyvek a szöveg sokszínű világáról? Tanulmányomban három egymástól elkülönülő rész fonódik össze. Az első fejezetben a szöveggel kapcsolatos ismereteknek, fejlesztési követelményeknek a Nemzeti alaptantervben való megjelenését elemzem. Ezután egy tankönyvkritikai részben azt vizsgálom, hogy a már forgalomban lévő régebbi és újabb magyar nyelvi könyvekben milyen arányban és milyen módon jelenik meg a szöveggel való foglalkoztatás. Befejezésül egy iskolai szövegtani összefoglaló táblázatot mutatok be, melyben a tankönyvvizsgálatom eredményeit a saját elképzeléseimmel ötvözve megkísérlem összefoglalni: mit tanítunk a szövegről, a szövegtan fejezeteiből.

1. A szöveg a NAT követelményrendszerében

„A különböző ismeretek elsajátítása eszköz a tanulók értelmi, önálló ismeretszerzési, kommunikációs, cselekvési képességeinek a kialakításához, fejlesztéséhez” — fogalmazza meg a Nemzeti alaptanterv. (L. Nemzeti alaptanterv 1995: 9) Ennek megfelelően a különféle műveltségi területek közös követelményeiben, valamint a magyar nyelv és irodalom tanítására vonatkozó részletes követelményrendszerben hangsúlyosan szerepel a kommunikáció, a szövegalkotás és -értés fejlesztése. A NAT a kommunikációs kultúrát a korszerű műveltség fontos részének és olyan alapkövetelménynek nevezi, amellyel az iskolai oktatásnak szinte valamennyi szakaszában és műveltségi területén foglalkozni kell. A kommunikációs képességek fejlesztésének fontos elemei a szövegértési, a szövegelemzési és a szövegalkotási gyakorlatok, valamint a mindezt tudatosító tevé, a szövegről és a szövegtípusokról szóló kommunikációs és szövegtani ismeretek. A NAT azt fogalmazza meg, hogy a fogalmazástanítás, a szöveggel való foglalkozás nyerve vissza súlyát, jelentőségét az anyanyelvi nevelésben. Ez

jelzi a hagyományos tananyag szerkezetében kívánatos arányeltolódásnak és szemléletbeli változásnak a szükségességét is.

A Nemzeti alaptanterv komoly ellentmondásának tartom — és ez szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a pedagógusokat —, hogy a négyosztályos középiskola alatt megtanított szövegtani, stilisztikai, nyelvtörténeti, általános nyelvészeti és a magasabb szinten rendszerezett leíró nyelvtani ismereteket már a 10. osztály végére tervezett alpműveltségi vizsga követelményeként írja le. Elképzelhetetlennek tűnik a jelenlegi tananyagstruktúrával ezeknek az elvárásoknak a teljesítése. Ahhoz, hogy elegendő idő álljon rendelkezésünkre a meg-növekedett feladatok elvégzésére, át kellene alakítanunk a 5—8. osztály tananyagának a hagyományos szerkezetét. Az életkori sajátosságokat figyelembe véve és a fölösleges ismétléseket, „újratanításokat” elkerülve korábban lehetne tanítanunk a középiskolai tudnivalók egyes fejezeit. A hatosztályos gimnáziumok elterjedésével talán könnyebben megvalósíthatóvá válik ez az elképzelés.

Mit tanítsunk alsóbb évfolyamokon az eddig bevált gyakorlathoz képest? Éppen a szövegtani és az alapvető stilisztikai tudnivalókat ítélem a szokásosnál korábban megtaníthatóknak, hiszen fogalmazni már egészen kisiskolás kortól kezdve tanítunk. Ma már egyetlen általános iskolai vagy középiskolai tanulónak sem lenne szabad elhagynia az iskolapadot a szövegről, a kommunikációról való megbízható tudás nélkül, hiszen ez nemcsak a társadalmi érvényesülésüket segítő, korszerű anyanyelvi műveltség meghatározó része, de befolyásolja az egyéb tantárgyakban, műveltségi területeken elért eredményeket is. A rendszerezett és a tervszerűen fölépített kommunikációs ismeretanyag, valamint az erre épülő és ezt kiegészítő szövegtani alapozó gyakorlatoknak minden évfolyam tananyagában szerepelniük kellene akár az egyéb műveltségi témakörökbe beágyazva, akár önálló fejezetben. Több használatban lévő, újabb tankönyvcsaládban a szövegtani fejezetek már az 5., a 6., a 7. vagy a 8. osztályosok tankönyveibe kerültek, ezt a tematikus fölépítést választották a Zsolnai-, a Bánréti-, a Magassy- és a Nagy L. János-féle tankönyvek. Így a 5—10. osztály tananyagában lassanként kialakul egy 3+3-as tagolódás. Az alsós fejlesztő szakasz után a rendszerezett grammatikai ismeretek továbbra is az 5—7. osztály törzsanyaga marad, majd ezt követik a szövegtani, a stilisztikai, a stílustörténeti, a nyelvtörténeti és az általános nyelvészeti témakörök. A mondattan tananyagának egy évfolyamba sűrítését akkor látom megvalósíthatónak, ha már a 6. osztályos szó-fajtani és alaktani stúdium zárásaként megtanítjuk a szóösszetételek és a szó-szerkezetek típusait. Részben ezt javasolja Adamikné Jászó Anna is a legutóbbi Magyar Nyelvőr-beli tanulmányában (Adamikné 1995). A grammatikatanításon belül és a grammatika, valamint a szövegtan sorrendjében továbbra is az alulról felfelé építkezés elvét javaslom azzal a kikötéssel, hogy a nyelvi szintek tárgyalásakor minden esetben törekednünk kell a szövegközpontúságra, a szöveg-szemlélet megvalósítására. (Vö. Antalné 1995.) Ezt a tananyag-átrendezést szakmai, tantárgy-pedagógiai érvekkel is alá lehet támasztani. Egyrészt azzal, hogy a 13-14 évesek már elég érettek a szövegről, a szövegalkotásról, a -befogadásról tanultak rendszerezésére, tudatosítására és a szövegtani ismeretek elsajátítására. Másrészt ezt a tananyagstruktúrát az is indokolja, hogy biztos

alaktani, szófajtani és mondattani ismeretek nélkül nem lehet tárgyalni a szöveggrammatika kérdéskörébe tartozó problémákat. A névmásoknak, a határozószóknak, a kötőszóknak, az egyeztető toldalékoknak, a mellérendelő összetett mondatok típusainak a felismerése és alkalmazásra is képes tudása nélkül nem beszélhetünk a szöveggrammatikai jelenségekről.

A Nemzeti alaptantervben a szöveggel kapcsolatos követelményeknek az áttekintése tanulságos lehet nemcsak a jelenlegi, hanem a jövőbeli iskolai gyakorlat számára is. Következetesebb megnevezésrendszerrel és áttekinthetőbb elrendezéssel a tantervírók jobban segítették volna a tanárok, a tankönyvszerzők és a helyi tanterveket összeállítók munkáját. A tantervben való tájékozódást némiképpen az is nehezíti, hogy a magyar nyelvre és irodalomra vonatkozó tananyag és a készségfejlesztésre vonatkozó követelmények az első hat évfolyam anyagában együttesen szerepelnek, míg a felső hat évfolyaméban elkülönülnek.

A tanterv a követelményeket nem évfolyamokra bontva, hanem a fő pedagógiai szakaszoknak megfelelően a negyedik, a hatodik, a nyolcadik és a tizedik év végére vonatkozóan határozza meg. Minden évfolyam tananyagszerkezetében első helyen szerepelnek a kommunikációs ismeretek, és egyetlen pedagógiai szakasz követelményrendszeréből sem hiányzik a külön fejezetben megfogalmazott, a szövegalkotással és -értéssel kapcsolatos elvárásoknak a felsorolása, sőt a 8. és a 10. évfolyam végére meghatározott fejlesztési követelmények között a véleményalkotás és értékelés is önálló tananyagegységként jelenik meg. A tantervben a kommunikációval, a szövegalkotással és -értéssel kapcsolatos követelmények az összes elváráshoz képest részletesebben és hangsúlyosabban vannak kidolgozva. Ebben már az alsóbb évfolyamokon is a korábbinál részletesebb szövegtani, stilisztikai és retorikai ismereteket, nagyobb tudatosságra épülő szóbeli és írásbeli szövegalkotást kívánnak. A korábbi tantervhez képest minden korosztály követelményei között sokkal nagyobb szerepet kapnak a kreatív szöveggyakorlatok. A tanterv továbbra is az irodalom és a nyelvészet szükségszerű összefonódását szemlélteti, de jó lenne, ha ez a tanítási gyakorlatban nem jelenené az anyanyelvi óráknak az irodalomórákkal való felcserélését.

Újszerű és hasznos törekvése a NAT-nak, hogy a szöveggel kapcsolatos ismeretek halmazában megnevezi azokat a szövegtípusokat, amelyek alapos megismerését és alkotását az egyes évfolyamokon külön is javasolja. Megpróbáltam a szövegtípusokról egy összehasonlító segítő áttekinthető táblázatot összeállítani. Mivel több csoportosítási mód keveredik a szövegfajták felsorolásában, igen nehéz lett volna olyan rendező elvet találni, amely alapján valamennyi szövegtípust be lehet sorolni. A tantervben összefonódnak a kommunikációs terek szerint történő, a szövegalkotó és a -befogadó közötti kapcsolat módját alapul vevő, valamint a jakobsoni nyelvi funkciókra épülő szövegosztályozás szempontjai. Ezért döntöttem az egyszerű szembeállítás mellett, de az áttekinthetőség és az összehasonlítás kedvéért az egyes évfolyamokon belül némi átrendezést valósítottam meg. Az iskolában a leghasználhatóbbnak és a tudományosság igényeit is kielégítőnek Tolcsvai Nagy Gábornak a kommunikációs terek szerint történő szövegtipológiáját javaslom, mely korszerű középiskolai szövegтанos könyvében jelent meg (Tolcsvai 1994). Ezt alapul véve, némileg más

elnevezéseket alkalmazva megkülönböztethetünk: magánéleti, iskolai, közéleti, tudományos, sajtó- és szépirodalmi szövegtípusokat. A szövegfunkciókra épülő osztályozás szerint ismerünk: tájékoztató, érzelemkifejező, felhívó, kapcsolatteremtő és -tartó, metanyelvi, valamint poétikai szövegeket. Szintén a szövegfunkció a kiindulási alapja az iskolákban már bevezetett másik csoportosításnak is, amely a Dressler-féle felosztás nyomán tanít elbeszélő, leíró és érvelő szövegeket. Csak ezeken a kategóriákon belül és nem föléljük rendelve célszerű megkülönböztetni a szóbeli és az írásbeli szövegfajtákat, stílusrétegeket. Szakmailag sem indokolt a magánéleti, a publicisztikai, a tudományos, a közéleti szövegtípusoknak csupán a közös sajátosságairól beszélni, hiszen ezeken a csoportokon belül az egyes szövegműfajoknak egymástól lényegesen eltérő kommunikációs funkciójuk, más-más szövegszerkezeti és stilisztikai sajátosságaik lehetnek.

A tankönyvek és a tanterv változatos szempontrendszerre épülő szövegtipológiai próbálkozásai is tükrözik, hogy a tudományos kutatásban sincs egységes álláspont arra vonatkozóan, milyen szempontok alapján osztályozzuk a szövegeket. Eöry Vilma a szövegtipológiai törekvések között három alapvető irányzatot különböztet meg (Eöry 1996):

- a) inkább a szöveg belső jellemzőin, a szerkezetén alapuló;
- b) inkább a szövegen kívüli tényezőkön alapuló;
- c) a belső felépítést és a külső tényezőket is figyelembe vevő felfogások.

A tankönyvek többnyire a belső jellemzőkre és a struktúrára utaló szöveg-meghatározásokat tartalmazzak.

Az összehasonlító táblázatból kiolvasható, hogy az alsóbb évfolyamokban a magánéleti és az iskolai szövegtípusok tanítása a jellemző, közöttük is a szóbeli szövegek vannak túlsúlyban. A felsőbb évfolyamokon növekszik az írásbeli szövegek aránya, és a 12—14 éveseknek új elemként a publicisztikai szövegtípusok megismerését javasolják, míg a 14—16 évesek tananyagába a hivatalos szövegek is belekerültek. Semmiképpen sem teljes a NAT szövegtípuslajstroma. Minden évfolyamon több szóbeli szövegtípust kellene megismerésre és alkotásra javasolni, ha valóban kiemelt célnak tekintjük a kommunikációs kultúra fejlesztését. Hiányolom a tantervből az önéletrajzot, a többféle magánéleti szövegtípust, és hasznos lenne, ha a poétikai szövegeknek nemcsak a megismerése, elemzése és értelmezése lenne előírva, hanem több szépirodalmi műfaj alkotására is buzdítanák a diákokat. Igaz, szerepel a tantervben a kreatív szövegalkotás mint általános fejlesztési követelmény, de az alkotásra javasolt szövegtípusok között csak nagyon keveset neveznek meg.

2. Tankönyvkörkép

Az új szemléletű tankönyvek és a felsőoktatásban meghonosodott szövegtani képzés hatására az iskolákban már a NAT megjelenése előtt elkezdődött a szöveggel való intenzívebb foglalkozás. Ezt a kollégák a gyakorlatban háromféle módon valósítják meg: egyrészt a tankönyvek önálló szövegtani fejezeteinek a tananyagát tanítják egy különálló tanítási ciklusban, másrészt az órai gyakorla-

tok közé szövegalkotásos és szövegértést fejlesztő feladattípusokat választanak, harmadrészt pedig a nem szövegtani témák gyakorlására, szemléltetésére is szövegközpontú feladatokat terveznek, vagyis a magyar nyelvi tananyag egészében a szövegszemlélet megvalósítására törekednek. (Vö. Deme 1986.) A következő tankönyvkritikai fejezetekben azt kutatom, hogy a jelenleg forgalomban lévő régebbi és újabb magyar nyelvi könyvek hogyan viszonyulnak a szöveghez, mennyire felelnek meg a megújuló anyanyelvi nevelés követelményeinek. A tankönyvkörkép során nem a NAT-ban megfogalmazott követelményeknek való megfelelést vizsgálom, hiszen az eddig megjelent tankönyveket a NAT végleges követelményrendszerének a megjelenése előtt írták. Így csak az ezután megjelenő újabb magyar nyelvi könyvek igazodhatnak — ha tudnak — a Nemzeti alap-tanterv elvárásaihoz.

A szöveggel való tudatosabb foglalkozás folyamata az iskolában már évekkel ezelőtt elkezdődött, amikor a külföldi és a hazai szövegtani kutatások felvilágosításával párhuzamosan néhány, akkor még kísérletinek és alternatívnak számító általános iskolai tankönyvben, a Zsolnai-féle és a Bánréti-könyvekben, valamint a középiskolai tankönyvekben a szövegtani ismeretek önálló fejezetbe kerültek. E tanítási programok és tankönyvek a tartalmukban is igyekeztek a kommunikáció előtérbe állító nevelési céloknak megfelelni. A tankönyvek szerzői gyorsan reagáltak a társadalmi szükségletek és a nyelvtudományi kutatások irányainak a változásaira. Ennek a frissességnek azonban az is a következménye, hogy ezeknek az évekkel ezelőtt megírt tankönyveknek a szövegtani fejezetei a szövegtani kutatásoknak egy korábbi állapotát tükrözik, akkor még nem számolhattak a szövegtan újabb eredményeivel, és sok esetben magukon viselik a szövegtan hiányzó egységes terminológiájának a következményeit, vagyis következtelenül használnak egyes szövegtani kategóriákat.

A **Zsolnai-könyvek** mindegyike tartalmaz a kommunikációval, a szövegalkotással és a szövegtípusokkal kapcsolatos ismereteket, gyakorlatokat. A Zsolnai-könyvek egyedülállóan részletes követelményrendszerében minden évfolyamon külön egységben szerepelnek az olvasással, a fogalmazással, a helyes ejtéssel és a beszédfejlesztéssel, valamint a kommunikációval kapcsolatos elvárások. Nehéz lenne felsorolni azokat a szövegtípusokat, amelyekről részletes leírásokat közölnek a tankönyvek és a tanárok munkáját segítő tanítási programok. Íme néhány közülük: elbeszélés, hír, hirdetés, meghívó, riport, leírás, jellemzés, levél, könyvismertetés, szócikk, életrajz, önéletrajz, följegyzés, kérvény stb. Éppen ez az elvégezhetetlennek tűnő tananyagmennyiség riaszt el sok felsős magyartanárt attól, hogy ezt a programot válassza. A 7. osztályosoknak szóló tankönyv tartalmaz egy önálló szövegtani fejezetet is, melyben többféle hazai szövegtani iskola eredményei és kategóriái ötvöződnek. A stílus problémáit taglaló 8. osztályos tankönyv leckéi és gyakorlatai tartalmaznak szövegalkotásra és különféle szövegtípusokra vonatkozó ismereteket is.

A **Bánréti-tankönyvcsaládban** találjuk a legrészletesebb szövegtani fejezeteket. Ezekben néhol talán már túlságosan is részletezők és tudományosak az elméleti magyarázatok, és mindezt a 7–8. osztályos diákoknak ajánlják. Nagy

A Nemzeti alaptantervben megismerésre és alkotásra javasolt szövegtípusok			
A 4. évfolyam végére	A 6. évfolyam végére	A 8. évfolyam végére	A 10. évfolyam végére
párbeszéd bemutakozás élménybeszámoló köszönés kérés köszönetnyilvánítás olvasónapló levél	felelet beszámoló jellemzés könyvismertetés könyvajánlás meghívó olvasónapló olvasmányfeldolgozó fogalmazások	párbeszéd monológ élménybeszámoló jellemzés ismertetés magyarázat felszólalás vita	véleménynyilvánítás kiselőadás beszámoló történetmondás órai jegyzet ismertetés ajánlás értekezés
elbeszélés leírás	levél szándéknyilvánítás véleménynyilvánítás kapcsolatteremtő szövegek kapcsolattartó szövegek tájékoztató szövegek elbeszélés leírás érvelő szövegek	olvasónapló olvasmányfeldolgozó fogalmazások levél hír kommentár tudósítás glossza interjú riport hirdetés elbeszélés leírás érvelő szövegek	olvasónapló olvasmányfeldolgozó fogalmazások dramatikus játék hivatalos szövegek kérdőív nyomtatvány kérvény interjú kommentár elbeszélés leírás érvelő szövegek

érdeme viszont e tankönyveknek az, hogy sehol másutt nem tapasztalható gazdagságban kínálnak szöveggel kapcsolatos gyakorlatokat. A szövegtípusoknak is talán a legszélesebb választékát elemzik és alkottatják a heurisztikus módszerre épülő munkafüzetekben. A teljesség igénye nélkül felsorolom azokat a szövegfajtákat, amelyekről a tankönyvek részletes szerkezeti, nyelvi és stilisztikai tudnivalókat tanítanak: elbeszélés, tudósítás, hír, ígéret, jegyzőkönyv, használati utasítás, recept, leírás, meghatározás, jellemzés, vita, példázat, tanács, reklám, köszönés, megszólítás, társalgás, vicc stb. A szövegpragmatikai kutatások eredményeit legrészletesebben a Bánréti- és a később bemutatásra kerülő Nagy L. János-féle könyvek építik be a tananyagba. Az éveken át használható kommunikációs munkafüzetek és a tankönyvek változatos helyzetgyakorlatai a kommunikációs kultúra fejlesztését szolgálják. A tankönyv kevésbé népszerű voltának az okát a kissé túlbonyolított, generatív szemléletű grammatikatanításában látom.

A 10–14 éveseknek szóló **Takács Etel-féle** tankönyvekben még nem találunk önálló szövegtani fejezetet, és a fogalmazási tudnivalók is inkább csak

a grammatikai ismeretek között bújnak meg. A munkafüzetek sok feladatot kínálnak a kifejezőkészség fejlesztésére, sőt Takács Etel maga is megfogalmazza a szövegalkotás és a szövegértés fejlesztésének a jelentőségét a tanári kézikönyvben (Takács 1986). Az iskolai gyakorlat azonban nem minden esetben veszi figyelembe ezeket az ajánlásokat. A tapasztalataim azt mutatják, hogy az általános iskolai magyartanárok a magyar nyelvi órákon nem elég rendszeresen és kellő részletességgel foglalkoznak a fogalmazási tudnivalókkal, valamint az egyes szövegtípusok alkotásához szükséges elméleti és gyakorlati ismeretekkel.

Általános iskolásoknak írta **Lerchné Egri Zsuzsa** is a *Nyelvtan, helyesírás, fogalmazás* című tankönyvcsaládját, mely a címben foglaltaknak megfelelően az 5. és a 6. évfolyamnak szóló kötetekben külön fejezetben tárgyalja a fogalmazási ismereteket. Sajnálatos, hogy a 7. és a 8. osztályos tankönyvekben már nem kerültek önálló egységbe a fogalmazással és a szövegtípusokkal kapcsolatos tudnivalók. A szövegtan eredményei és a korszerű kommunikációs gyakorlatok csak nagyon kis mértékben jelennek meg ezekben a szép, új tankönyvekben. A tankönyvcsalád követi a Takács Etel-féle tankönyvek grammatikai fejezeteinek a fölépítését, azokhoz a grammatikai ismeretanyagban alig tesz hozzá valami újat. Dicsérendők a grammatikai fejezetekben föl-fölbukkanó szöveg szemléletű gyakorlatok. A tankönyvek néhány szövegtípussal foglalkoznak ugyan, a munkafüzetek gyakorlatai is többféle szövegműfaj — pl. levél, hirdetés, gratuláció, könyvismertetés, meghívó, távirat, tudósítás, vers, novella — alkotására buzdítanak, de a szövegtípusoknak csak legfeljebb egy-két sajátosságát említik. Ez alól csupán a hagyományos iskolai szövegtípusok a kivételek: az elbeszélés, a leírás és a jellemzés.

Ugyancsak ennek a korosztálynak készültek az **Apáczai Kiadó** különféle szerzőktől származó magyar nyelvi tankönyvei. Bár tudom, hogy a szakmai bírálatok hatására a kiadó átdolgoztatja az 1995-ben megjelentetett könyveket, de a tankönyv kínálat minél teljesebb áttekintése kedvéért és a szakmai lelkiismeretem biztatására szólnom kell a már megjelent, forgalmazott és reklámozott apáczais könyvekről is. Ezek szemléletükben nem hoznak semmi újat a Takács Etel-féle könyvekhez képest, hiszen teljesen követik annak a fölépítését. Ráadásul az 1995-ben megjelent könyvek a grammatikai ismereteket sok helyütt pontatlanul, szakmai hiányosságokkal és tévedésekkel tanítják. A küllemre szép, színes könyveknek a lapjait a szakmai problémákon kívül helyesírási és nyelvhelyességi tévedések is tarkítják. Szöveggel kapcsolatos tudnivalókat, önálló fogalmazási vagy szövegtani fejezetet nem tartalmaznak, ötletszerűen fel-felbukkannak ugyan fogalmazási gyakorlatok a grammatikai feladatok között, de azokban nem alkalmazzák a szövegtani kutatások eredményeit, így a különféle szövegtípusok részletes nyelvi jellemzőinek a leírását is hiába keressük bennük. A grammatikai gyakorlatok között csak kevés olyan szöveg szemléletű gyakorlat található, amely a vizsgált grammatikai jelenségeknek a szövegbeli funkciójára is rávilágítana. A hangos olvasáshoz kínálnak ugyan beszédművelő feladatokat, de nem foglalkoznak eléggé hangsúlyosan a szövegértés képességének a fejlesztésével, a kommunikációs képzésük pedig megelégszik a szövegfonetikai eszközök használatának a gyakoroltatásával. Az apáczais tankönyveknek ezt a hiá-

nyosságát részben feledtetheti a még leginkább elfogadható 5. osztályos könyv szerzőjének, Széplaki Erzsébetnek új, *Fogalmazás* című segédkönyve, melyet az 5—6. osztályos apáczais könyvekhez ajánl kiegészítőnek. Ebben a könyvben már sokféle szövegtípust tárgyal, és különböző fogalmazási ismereteket kínál.

A szemléletükben is új **Magassy-tankönyvek**, melyek a 10—14 éveseknek készültek, a szövegből indulnak ki. Az 5. osztályos tananyag áttekinti a szöveg legfontosabb sajátosságait, röviden bemutatja az alapvető fogalmazási műfajokat — a közlő, az értekező, a meggyőző és a hivatalos szövegtípusokat —, valamint az alkotásukhoz szükséges műveleteket. Az ez után következő, alulról fölfelé építkező grammatikai fejezetek mindegyikében számtalan szöveges gyakorlat és sokféle műfajú szemléltetőszöveg található. A 8. osztályos tanulmányok végén a tankönyv ismét visszakanyarodik a szöveghez, a szövegalkotáshoz szükséges elméleti és gyakorlati ismeretek összegzéséhez, és egy talán túlságosan tömörre sikerült fejezetben rendszerezett szövegtani ismereteket kínál.

A **Radnóti Gyakorlóiskola** eddig megjelent, *Amiről az órán beszéltünk* című, 10—15 éveseknek szóló öt kötete előtérbe állítja a szöveggözpontúságot, az írásbeli és a szóbeli fogalmazás, a szövegértés, valamint az olvasás tudományának a fejlesztését. Az első négy kötet grammatikai anyaga a Takács Etel-könyvek fölépítésére épül, ehhez azonban minden évfolyamon önálló fejezetben kommunikációs ismeretek és gyakorlatok társulnak. A grammatikai gyakorlatok között számszerűen is nagyobb arányban vannak a szöveg szemléletű feladatok. Az 1995-ben megjelent ötödik kötet törzsanyaga a szövegtan. Az egyes szövegtípusoknak az elméletileg is megalapozott tanulmányozása már az alsóbb évfolyamok tankönyveiben elkezdődik. Az 5—6. évfolyamnak készült tankönyvekben részletes szövegírást és az alkotásukra buzdító feladatokat találunk a következő szövegműfajokkal kapcsolatban: köszöntés, megszólítás, elbeszélés, vicc, anekdota, leírás, önéletrajz, jellemzés. A 7. osztály kommunikációs fejezete alapos áttekintést ad a publicisztikai szövegtípusokról, így: a hírről, a glosszáról, a jegyzetről, az interjúról, a riportról, a tudósításról és a karcolatról. A szövegműfajok megismerése a 8. évfolyamon a szóbeli megnyilatkozás műfajaival és levéllel, a 9. évfolyamon pedig a drámai szövegekkel folytatódik.

A **Nagy L. János-féle**, hatosztályosnak induló tankönyvcsalád első két kötete az eddigiekhez képest egészen más szemléletet tükröz. A címükben is beszédes tankönyvek (*Nyelv — szöveg — játék*) középpontjában a nyelvhasználat fejlesztése áll. A szerzők tudatosan vállalt koncepciója szerint a nyelvi rendszerrel és a nyelvhasználattal kapcsolatos ismereteket párhuzamosan tárgyalják, az utóbbinak tulajdonítva az elsőbbséget. Az inkább csak a jó képességű gimnáziumi osztályoknak ajánlható szövegvizsgálatokba beépítik a tudományos kutatás többféle szemléletű szöveg megközelítéseit, így a beszédaktus-elméletnek a szövegtani vonatkozásait, a megnyilatkozás, a szövegmondat, a rendszermondat, az előfeltevések fogalmát. A tankönyvek gazdag választékban tartalmaznak szövegtani ismereteket és kreatív készségeket fejlesztő szöveggyakorlatokat, de hiányzik belőlük a különféle szövegtípusok alkotásához szükséges nyelvi, szerkesztési, stilisztikai jellemzőknek a megtanítása. Önálló tananyagként csak a párbeszéddel, a társalgással és a telefonbeszélgetéssel foglalkoznak. A tankönyv-

vek az irodalmi szövegek bőséges kínálatával az irodalom megszerettetéséhez járulnak hozzá.

A négyosztályos középiskolai anyanyelvi nevelésnek már régóta meghatározó része a szövegtani ismeretek tanítása. Az országosan elterjedt **Jobbágy-né—Honti M.-féle** I. és IV. osztályos gimnáziumi tankönyvek önálló szövegtani fejezeteket tartalmaznak. Bár ezek a könyvek is magukon viselik a szövegtani kutatások sokszínűségének, a szövegtani irányzatok eltérő szakszóhasználatának a következményeit, az anyanyelvi nevelésben mindenképpen jelentős előrelépés volt a szövegtani követelményeknek a bevezetése. Az egymástól elszakított szövegtani fejezeteket sok magyartanár összefűzi az iskolai gyakorlatban, és egy tömbben tanítja őket. A tankönyvek sokféle szövegtípus alkotására serkentik a diákokat, és néhány szövegtípus alkotásához részletes elméleti és gyakorlati útmutatót is megfogalmaznak. Így tüzetes elemzését olvashatjuk a tankönyvekben az elbeszélő, a leíró és az elemző-meggyőző közlésfajtáknak, az esszének, az értekezésnek. A III. osztályos tankönyv stilisztikai fejezetei újabb szövegtípusokkal bővítik a szemléltetett és az alkotásra is ajánlott szövegek lajstromát.

Az újonnan megjelenő középiskolai tankönyvek egyikéből sem hiányoznak a szöveggel kapcsolatos ismeretek. **Szende Aladár** egyre közkedveltebb tankönyvében önálló fejezet foglalja össze a szöveggel kapcsolatos fontos tudnivalókat. A tömör elméleti fejezetet kiegészítik a gyakorlókönyv változatos típusú, ötletes feladatai. A részletes stilisztikai, retorikai leckék és gyakorlatsorozatok a szövegalkotás sok-sok problémájára ráirányítják a figyelmet, és különféle típusú szövegek alkotására buzdítanak. A gyakorlókönyv grammatikai fejezeteiben sok-sok fogalmazási feladat és a szövegtípusok gazdag választéka segít fejleszteni a szövegalkotáshoz és az értő olvasáshoz szükséges képességeket, készségeket. A tankönyv több előbeszédbeli műfajjal is foglalkozik, ezen kívül részletesen ír az önéletrajzról, a jegyzőkönyvről, a feljegyzésről, a jelentésről. A gyakorlókönyv feladatai között azonban nemcsak ezekről a típusokról, hanem újabbakról is találunk eligazításokat, pl. a mondókák, az adoma, a riport, a levél szerkesztésére vonatkozó ismereteket. Sajnálatos, hogy Szende Aladár és az alább bemutatott tankönyv szerzője, Szabó Kálmán is olyan mostohán bánik a sajtóműfajokkal.

Szabó Kálmánnak az 1995-ben megjelent ismeretbővítő és képességfejlesztő középiskolai könyvében — melyet a szakképző iskolák számára írt — önálló fejezetbe kerültek a szövegtani és a retorikai ismeretek. Ezeken belül több olyan szövegtípussal is foglalkozik, amelyek alkotására gyakran van szükségünk a magánéletben és a közeleti tevékenységünk során. Így részletes útmutatót ad az önéletrajz, a levél, az elismervény, a meghatalmazás és a meghívó szerkesztéséhez. Összefoglalja a szövegfonetikai eszközök használatáról, a metakommunikációról szóló lényeges tudnivalókat is.

Bár csak elméleti munkák, mégis szólnom kell **Tolcsvai Nagy Gábornak** *A szövegek világa* című könyvéről és **Balázs Géza** által szerkesztett, a magyar nyelvi tantárgyhoz kapcsolódó *Érettségi témakörök és tételek* című tankönyvről. Tolcsvai Nagy Gábor korszerű szemléletű könyvében feldolgozza a hazai és a külföldi szövegtani kutatás hagyományos és újabb eredményeit. Tudományos

igényességgel megírt, mégis érthető, világos stílusban megfogalmazott tankönyve fontos ismeretforrása lehet a tanulni vágyó pedagógusoknak és a 11–12. osztályok számára tervezett fakultációs magyaróráknak. Balázs Géza részletes tételvázlatokat tartalmazó tankönyvének szövegtani fejezete a szöveggel kapcsolatos ismeretek szinte valamennyi területét felöleli. Jól rendszerezett ismeretanyaga nemcsak a diákok érettségire való felkészülését, hanem a tanítók és a tanárok továbbképzését is szolgálja.

Az elemzésre kiválasztott tankönyvek jól tükrözik azt a sokszínűséget, azokat az eltérő törekvéseket és szemléleteket, amelyek a szöveggel kapcsolatos kutatásokat és stúdiumokat, a tankönyvkínálatot, valamint a helyi tantervek kialakulásával egyre jobban differenciálódó anyanyelvi nevelési programokat jellemzik.

3. Amit a szövegről tanítunk...

Az előző tankönyvkörkép eredményei azt bizonyítják, hogy az egyes tankönyvek igen sokféle tematikus fölépítésben, más-más életkorban és különböző szemléletbeli megközelítésekkel tanítják a szöveggel, a szövegtípusokkal, a szövegalkotással és -értéssel kapcsolatos tudnivalókat. Ezért egyetlen táblázatban szinte lehetetlen összefoglalni a szöveggel kapcsolatos ismeretanyagot. Mégis megkísértem, tudván azt, hogy mint maga a szöveg, a szövegtani összefoglaló táblázat is pragmatikai meghatározottságú, és nem tudok olyan rendszerezést létrehozni, amelyben minden fontos tankönyvcsalád, mindegyik fontos szövegtani iskola, az összes jelentős szövegmegközelítési szemlélet képviseltetné magát. A gyakorlat azonban nem ritkán kényszerít bennünket efféle lehetetlennek tűnő vállalkozásokra, hiszen az általános és a középiskolában pedagógiai okból sem szabad a különféle nyelvészeti iskolák szövegre vonatkozó, egymástól gyakorta lényegesen eltérő nézeteit részletesen ismertetni, a tankönyvekben azokat hangsúlyosan szerepeltetni, ehelyett valamiféle világos áttekintésre, a szintézis megvalósítására kell törekednünk. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az életkornak megfelelően ne mutathatnánk be egymástól eltérő véleményeket, de ezzel semmiképpen sem szabad a tanulás hiábavalóságának, a bizonytalanságnak az érzetét kialakítanunk a diákokban.

A tanulmányom végén, a mellékletben szereplő *Szövegvilág* című összefoglaló táblázat magyar nyelvi oktatótáblónak készült. Mivel ebben a különféle korosztályhoz tartozó diákok számára szerettem volna teljes körképét adni a szövegről tanultaknak, egyszerűsége, világos és lehetőség szerint magyar nyelvű szakszóhasználatra törekedtem. Elsősorban a már ismertebb szövegtani kutatások eredményeit vettem figyelembe, de megpróbáltam építeni — ahol ez lehetségesnek és feltétlenül szükségesnek tűnt — néhány újabb szemléletű szövegmegközelítésmódra is. Egyes kutatási területeknek az iskolában is hasznosítható eredményeit egyszerűbb volt összefoglalni, míg néhány kérdéskör feltérképezése már sokkal bonyolultabbnak bizonyult. Így a tudomány számára is megoldásra váró problémát, a szöveg fogalmának a meghatározását nem lehetett ki-

<h1 style="text-align: center;">SZÖVEGVILÁG</h1>	<h2 style="text-align: center;">A SZÖVEGTAN TUDOMÁNYA</h2> <p>TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK</p> <ul style="list-style-type: none"> • ókori retorikák, poétikák, szövegmagyarázatok, nyelvtanok • középkori fogalmazástanok, Biblia-magyarázatok • újabb kori grammatikák, irodalomtudomány, stilisztika... <p>A SZÖVEGGEL FOGLALKOZÓ ROKON TUDOMÁNYOK</p> <ul style="list-style-type: none"> • filológia, stilisztika, irodalomelmélet, kommunikációelmélet, szemiotika, retorika, hermeneutika, szociolingvisztika... <p>A SZÖVEGTAN RÉSZTERÜLETEI</p> <ul style="list-style-type: none"> • szövegelmélet, szövegtypológia, szövegpragmatika, szövegsemantika, szöveggrammatika, szövegfonetika, alkalmazott szövegtan...
<h2 style="text-align: center;">A SZÖVEG TERMÉSZETE</h2> <p>A SZÖVEG FOGALMA</p> <ul style="list-style-type: none"> • a nyelvhasználat eszköze • a nyelv és a beszéd legnagyobb egysége • mondatok/megnyilatkozások összefüggő láncolata <p>A SZÖVEG SAJÁTOSSÁGAI</p> <ul style="list-style-type: none"> • folyamatosság, részekre tagoltság • teljesség, lezártság, dinamizmus • pragmatikai, jelentésbeli, grammatikai, szerkezeti összekapcsoltság <p>SZÖVEGÖSSZETARTÓ ERŐ</p> <ul style="list-style-type: none"> • a szövegegészre ható • a szövegegységeket összekapcsoló <p>A SZÖVEG FUNKCIÓI</p> <ul style="list-style-type: none"> • tájékoztatás, érzelmkifejezés, felhívás, kapcsolatteremtés és -tartás, metanyelvi funkció, poétikai funkció 	<h2 style="text-align: center;">A SZÖVEG A KÖZLÉSBEN</h2> <p>A SZÖVEGALKOTÁST ÉS A -BEFOGADÁST MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK</p> <ul style="list-style-type: none"> • a szövegalkotó és a -befogadó • a szöveg témája • a szöveg típusa • a szöveghasználati szabályok • a szöveg kommunikációs funkciója • a tudáskeret • a valóság • a beszédhelyzet • a kapcsolat módja a szövegalkotó és a -befogadó között • a szöveg jelrendszere...
<h2 style="text-align: center;">A SZÖVEGTÍPUSOK</h2> <p>A SZÖVEGFUNKCIÓ SZERINT</p> <ul style="list-style-type: none"> • ismeretközlő, érzelmkifejező, kapcsolatteremtő, felhívó, metanyelvi poétikai szövegek • elbeszélő, leíró, érvelő szövegek <p>A KAPCSOLAT MÓDJA SZERINT</p> <ul style="list-style-type: none"> • írásbeli, szóbeli szövegek <p>KOMMUNIKÁCIÓS TEREK SZERINT</p> <ul style="list-style-type: none"> • magánéleti, iskolai, közéleti, tudományos, publicisztikai, szépirodalmi szövegek <p>A SZÖVEGALKOTÁS MÓDJA SZERINT</p> <ul style="list-style-type: none"> • tervezett, spontán szövegek 	<h2 style="text-align: center;">A SZÖVEG STÍLUSA</h2> <p>STÍLUSMEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK</p> <ul style="list-style-type: none"> • a nyelv stílusa, a szövegtípus stílusa, a korstílus, a csoportstílus, az egyéni stílus <p>ALAKZATOK</p> <ul style="list-style-type: none"> • hozzáadás, elhagyás, felcserélés, kicserélés • hang-, szó-, mondat- és pragmatikai alakzatok <p>KÉPEK</p> <ul style="list-style-type: none"> • metafora, szinestézia, megszemélyesítés, allegória, szimbólum, metonímia, szinekdoché; hasonlat • összetett kép <p>STÍLUSÁRNYALATOK</p> <ul style="list-style-type: none"> • családias, népies, tréfás, választékos...

<p style="text-align: center;">A SZÖVEG SZERKEZETE</p> <p>SZERKEZETI EGYSÉGEK</p> <ul style="list-style-type: none"> • mondat (tételmondat), mondatfömb, bekezdés, bevezetés, tárgyalás, befejezés • verssor, versszak... • jelenet, szín, felvonás... <p>SZERKEZETI TÍPUSOK (időbeli, térbeli, logikai elrendezés)</p> <ul style="list-style-type: none"> • láncszerű • párhuzamos/ellentéző • keretes • mozaikszerű • asszociatív... 	<p style="text-align: center;">A SZÖVEG JELENTÉSE</p> <p>A CÍM</p> <ul style="list-style-type: none"> • témamegnevező, eseményközlő, felidéző, szimbolikus cím, idézcím, reklámcím... <p>A TÉMA</p> <ul style="list-style-type: none"> • kulcsszók, témahálózat <p>JELENTÉSSÍKOK, JELENTÉSRÉTEGEK</p> <p>TARTALMI-LOGIKAI KAPCSOLATOK</p> <ul style="list-style-type: none"> • időbeli, térbeli, ok-okozati összefüggések <p>JELENTÉSBELI KAPCSOLÓELEMEEK</p> <ul style="list-style-type: none"> • ismétlés, körülírás, metaforikus, metonimikus megnevezések, rokon értelmű, azonos alakú, többjelentésű, ellentétes jelentésű, hasonló alakú szavak, faj- és nemfogalom • retorikai alakzatok • tartalomváró szavak • téma-réma
<p style="text-align: center;">A SZÖVEG GRAMMATIKÁJA</p> <p>NÉVMÁSÍTÁS</p> <p>KIHAGYÁS</p> <p>UTALÁSOK</p> <ul style="list-style-type: none"> • anafora (visszaütalás a szövegben) • katafora (előreütalás a szövegben) • deixis (kiutalás a szövegből) <p>GRAMMATIKAI KAPCSOLÓELEMEEK</p> <ul style="list-style-type: none"> • névmások • határozószók • kötőszók • hiányos mondat • egyeztető toldalékok • szórend, mondatrend • névelőhasználat 	<p style="text-align: center;">A SZÖVEG KÉPE A HANGZÓ SZÖVEG</p> <p>A SZÖVEGKÉP</p> <ul style="list-style-type: none"> • betűtípus • írásjelek • tagolás • egyéb nem nyelvi jelek <p>A HANGZÓ SZÖVEG</p> <ul style="list-style-type: none"> • szövegfonetikai eszközök: • hangmagasság, hangfekvés, hangerő, hangsúly, hangszín, hanglejtés, beszédallam, beszédtempó, szünet • gesztusok, arcjáték, tekintet, testtartás, mozgáster
<p style="text-align: center;">A SZÖVEGSZERKESZTÉS</p> <p>A TÉMA KIJELELŐLÉSE</p> <p>A SZÖVEGALKOTÁS CÉLJÁNAK A MEGFOGALMAZÁSA</p> <p>A KÖZLÉS KÖRÜLMÉNYEINEK A FELTÉRKÉPEZÉSE</p> <p>ANYAGGYŰJTÉS</p> <ul style="list-style-type: none"> • a mások és a magam tapasztalataiból • következtetések <p>AZ ANYAG ELRENDEZÉSE</p> <ul style="list-style-type: none"> • válogatás • szerkesztés <p>A SZÖVEG KIDOLGOZÁSA</p> <ul style="list-style-type: none"> • nyelvi megformálás • stílusformálás • nyelvhelyességi-helyesírási ellenőrzés 	<p style="text-align: center;">A <i>Szövegvilág</i> című tabló megjelenik a <i>Steinberger Kiadó</i> magyar nyelvi oktatótablóinak a sorozatában 1996-ban.</p>

kerülni. Sokféle szemlélet alapján próbálták és próbálják megfogalmazni a szöveg mibenlétét, a tankönyvek ezt többnyire a struktúra, a szöveg belső jellemzői felől közelítve teszik. Sokak által elfogadott Kocsány Piroskának az a véleménye, amely szerint a szövegten feladatának nem a pragmatikai változóktól megfosztott szöveg vizsgálatát tartja, hanem inkább az egyes szövegtípusok kutatását ítéli megvalósíthatónak (Kocsány 1989). A tankönyvekben olyan világos meghatározásokat célszerű választani, amely a nyelvi rendszer felől és a nyelvhasználat oldaláról egyaránt közelít a szöveghez. Több fontos, főképpen pragmatikai meghatározottságú iskolára (l. kommunikációelméleti, beszédaktuselméleti, diskurzuselméleti megközelítés) a táblázatban nem utaltam. Már az első fejezet tantervelemzése is bizonyította, hogy mennyire megoldatlan probléma a tankönyvekben, sőt magában a tantervben is a szövegek osztályozása. Nem állják meg a helyüket azok a próbálkozások, amelyek csak az egyik vagy csak a másik szempont kiemelésével szeretnék típusokba sorolni az iskolában megismert és tanított szövegfajtákat. A tablón csak az iskolában is hasznosíthatónak vélt szövegcsoporthatásokat szemléltettem. A szövegpragmatikai vizsgálatok tárgyának az összegzését a tudományág dinamikus fejlődésével együtt járó sokféle terminológiai megoldás nehezítette. Ebből a táblázatból kimaradtak, de a jövő tankönyveiben nem hallgathatunk a szövegben bennfoglalt állításoknak és az előfeltevéseknek a szerepéről. A jelenlegi gyakorlattól eltérően a szövegtípusoknak és a stílusrétegeknek sokkal differenciáltabb megközelítésére lenne szükség. A szövegpszemantikai kutatások eredményei már régóta részei a középiskolai szövegten fejezeteknek, de az újabb tankönyvek is kiegészítésre szorulnak a szemantikai kapcsolóelemek fajtáinak a felsorolásában. A téma-réma problémájának alapos vizsgálata nélkül pedig nem érthetik meg a diákok a magyar nyelv szórendjével és mondatrendjével, a hangsúlyozással kapcsolatos tudnivalókat sem. A hazai és a külföldi szövegten kutatási területek közül talán a szöveggrammatika eredményei a legrendszeresettebbek, az oktatásban is ezek honosodtak meg a leghamarabb. A deixis bár pragmatikai kategória, a tankönyvek hagyományaira építve mégis a grammatikai kategóriák közé került. A szöveg stílusával azért foglalkoztam ilyen nagyvonalúan, mert készül egy stílustábló is, melynek összeállítása a szövegtáblóhoz hasonló, kompromisszumokra épülő feladat lesz. Bár a szövegszerkesztés szabályai nem a szövegten, hanem a retorikai kutatások tárgyát képezik, pedagógiai megfontolásból mégis szerepeltettem őket a szövegten fejezetek között. A helyszűke miatt, az áttekinthetőség végett több fontos információ kimaradt a táblázatból. A magyartanárra hárul a részletezéseknek, a kiegészítéseknek, a tisztázásoknak és néhány fontos idegen eredetű kifejezés megtanításának a feladata, hiszen egyetlen egy taneszköz sem pótolhatja a tanárok szemléletes magyarázatát, a hasznos, gondolkodásfejlesztő, kreatív szöveggyakorlatokat.

Az iskolának is válaszolnia kell az élet kihívásaira, és diákjaink jövőbeni sikeres helytállását, társadalmi érvényesülését azzal segítjük leginkább, ha az anyanyelvi nevelés egész folyamatában korszerű kommunikációs ismeretekhez és a szövegről, a szövegtípusokról való hasznosítható tudáshoz juttatjuk őket.

IRODALOM

- Adamikné Jászó Anna: A grammatika a felsőbb osztályok tankönyveiben 10—18 éves korig. Nyr. 1995/4.
- Albertné Herbszt Mária: Modern nyelvészet — anyanyelvi oktatás. Tankönyvkiadó. Budapest, 1986.
- Antalné Szabó Ágnes: A szövegszemléletű grammatikatanításról. Nyr. 1995/1.
- Antalné Szabó Ágnes—Madarászné Marossy Ágnes (szerk.): Szövegtani szemelvénygyűjtemény. ELTE TFK. Budapest, 1995.
- x Balázs János: A szöveg. Gondolat Kiadó. Budapest, 1985.
- Deme László: A szövegtan, a szövegismeret és a szövegszemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében. In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Tankönyvkiadó. Budapest, 1986.
- Eöry Vilma: Szövegtipológia — stílustipológia. In: Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok. (Szerk.: Szathmári István.) Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1996.
- Jakobson, Roman: Hang — jel — vers. Gondolat Kiadó. 1969.
- Kocsány Piroska: Szövegnyelvészet vagy szövegtípusok nyelvészete? Filológiai Közlemények 1989: 26—43.
- Nemzeti alaptanterv. Művelődési és Közoktatási Minisztérium. 1995.
- c Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.
- c Szathmári István—Várkonyi Imre (szerk.): A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. MNyTK. 154. 1979.

TANKÖNYVEK

- Balázs Géza (szerk.): Magyar nyelv. Érettségi témakörök, tételek. Corvina Kiadó. Budapest, 1994.
- Bánréti Zoltán: Nyelvtan és kommunikáció I. 5—7. osztály. Transzformációs mondattan és szöveggrammatika. NODUS Kiadó. Veszprém, 1994.
- Bánréti Zoltán: Nyelvtan és kommunikáció II. 7—9. oszt. Szövegtan, nyelvelmélet, generatív mondattan. NODUS Kiadó. Veszprém, 1994.
- Dér Valéria—Korponay Györgyné: Nyelvtan és kommunikációs feladatgyűjtemény I. NODUS Kiadó. Veszprém, 1994.
- Dér Valéria—Korponay Györgyné: Nyelvtan és kommunikációs feladatgyűjtemény II. NODUS Kiadó. Veszprém, 1994.
- Papp Ágnes—Paróczayné Korányi Margit: Kommunikációs terepgyakorlatok 5—6. oszt. ECHO PR Kft. Veszprém, 1994.
- Papp Ágnes—Paróczayné Korányi Margit: Kommunikációs terepgyakorlatok 7. oszt. ECHO PR Kft. Veszprém, 1994.
- Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv I. oszt. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.
- Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv II. oszt. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.
- Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv III. oszt. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.
- Honti Mária—Jobbágyiné András Katalin: Magyar nyelv IV. oszt. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983.
- Jobbágyiné András Katalin—Schiller Mariann—dr. Széplaki György—Törzsök Édua: Amiről az órán beszéltünk. Magyar nyelvtan 10—11 éveseknek. Kékes K. Budapest, 1993.
- Jobbágyiné András Katalin—dr. Széplaki György: Amiről az órán beszéltünk. Magyar nyelvtan 11—12 éveseknek. Kékes K. Budapest, 1993.

- Jobbágyiné András Katalin—dr. Széplaki György—Törzsök Édua: *Amiről az órán beszélünk. Magyar nyelvtan 12—13 éveseknek*. Calibra K. Budapest, 1994.
- Jobbágyiné András Katalin—dr. Széplaki György—Törzsök Édua: *Amiről az órán beszélünk. Magyar nyelvtan 13—14 éveseknek*. Calibra K. Budapest, 1994.
- Jobbágyiné András Katalin—dr. Széplaki György—Törzsök Édua: *Amiről az órán beszélünk. Magyar nyelvtan 14—15 éveseknek*. Calibra K. Budapest, 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Tankönyv 5. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Tankönyv 6. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Tankönyv 7. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Tankönyv 8. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Munkafüzet 5. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Munkafüzet 6. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Munkafüzet 7. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Lerchné dr. Egri Zsuzsa: *Nyelvtan—helyesírás—fogalmazás. Munkafüzet 8. osztály*. MOZAIK Oktatási Stúdió. 1995.
- Magassy László: *Leíró magyar nyelvtan a nyolcosztályos gimnáziumok I—IV. osztálya és az általános iskolák 5—8. osztálya számára*. Trezor Kiadó. Budapest, 1993.
- Magassy László: *Gyakorlatok, feladatok I. magyar nyelvtanból a nyolcosztályos gimnáziumok I. osztálya és az általános iskolák 5. osztálya számára*. Trezor Kiadó. Budapest, 1993.
- Magassy László: *Gyakorlatok, feladatok II. magyar nyelvtanból a nyolcosztályos gimnáziumok II. osztálya és az általános iskolák 6. osztálya számára*. Trezor Kiadó. Budapest, 1994.
- Magassy László: *Gyakorlatok, feladatok III. magyar nyelvtanból a nyolcosztályos gimnáziumok III. osztálya és az általános iskolák 7. osztálya számára*. Trezor Kiadó. Budapest, 1994.
- Magassy László: *Gyakorlatok, feladatok IV. magyar nyelvtanból a nyolcosztályos gimnáziumok IV. osztálya és az általános iskolák 8. osztálya számára*. Trezor Kiadó. Budapest, 1994.
- Nagy L. János: *Nyelv—szöveg—játék tizenhárom éveseknek*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994.
- Nagy L. János: *Nyelv—szöveg—játék tizennégy éveseknek*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1995.
- Nyitrai Tamás—Takács Etel—Török Imre: *Magyar nyelv 5—8. oszt.* Tanári kézikönyv. Tankönyvkiadó. Budapest, 1986.
- Takács Etel: *A magyar nyelv könyve 5—6. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.
- Takács Etel: *A magyar nyelv könyve 7—8. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.
- Takács Etel—Török Imre: *Magyar nyelvi munkafüzet 5. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.
- Takács Etel—Török Imre: *Magyar nyelvi munkafüzet 6. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.
- Takács Etel—Török Imre: *Magyar nyelvi munkafüzet 7. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.
- Takács Etel—Török Imre: *Magyar nyelvi munkafüzet 8. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1988.
- Szabó Kálmán: *Anyanyelvünk: magyar*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1995.
- Szende Aladár: *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1993.
- Szende Aladár: *Gyakorlatok és feladatok A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak című tankönyvhöz*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1995.

- Széplaki Erzsébet: *Nyelvtan — helyesírás munkatankönyv 5. osztály*. Apáczai Kiadó. Celldömölk, 1995.
- Takács Jánosné: *Nyelvtan — helyesírás munkatankönyv 6. osztály*. Apáczai Kiadó. Celldömölk, 1995.
- Dr. Hetényi Ferencné—Dr. Tolvaj Gyözőné: *Anyanyelvi munkatankönyv 7. osztály*. Apáczai Kiadó. Celldömölk, 1995.
- Dr. Hetényi Ferencné—Dr. Tolvaj Gyözőné: *Anyanyelvi munkatankönyv 8. osztály*. Apáczai Kiadó. Celldömölk, 1995.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *A szövegek világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994.
- Zsolnai József (szerk.): *Magyar nyelv 5. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1989.
- Zsolnai József: *Magyar nyelv 6. oszt.* Tankönyvkiadó. Budapest, 1990.
- Zsolnai József (szerk.): *Magyar nyelv 7. oszt.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1991.
- Zsolnai József (szerk.): *A stílus az általános iskola 8. osztálya számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1992.
- Zsolnai József (szerk.): *Figyelj rám!* Munkafüzet a kommunikáció tanulásához az általános iskola 6—7. osztálya számára. Tankönyvkiadó. Budapest, 1990.

Antalné Szabó Ágnes

A valóság nyelvi kategorizálásáról (Adalék a nyelvi szemantika elemzéséhez)

A modern nyelvészet kiindulópontját az a tézis képezte, amely, mint ismeretes, F. de Saussure-tól származik; eszerint a nyelvet egy autonóm, tehát a külső valóságtól független rendszerként kell értelmezni és tanulmányozni (Bańcerowski 1995: 263—285). E koncepció tükrében a szójelentés a jelnek a rendszerben elfoglalt helyétől függ. Bár a későbbiek során létrejött elméletek nem mindig tartották be szigorúan ezt a követelményt, ennek ellenére maga a rendszer, mint a jelinterpretáció objektív szabályainak és elveinek halmaza mindig a kutatók érdeklődésének középpontjában maradt. A Saussure által kezdeményezett strukturalista irányzat azt eredményezte, hogy létrejött egy koherens és áttekinthető nyelvi leírás. Bár a strukturalisták által javasolt módszertani megközelítés több tekintetben is nagyon termékenynek bizonyult, egyidejűleg megmutatkoztak gyenge oldalai is.

Ily módon a nyelvtudományban egy metodológiai új elképzelés rajzolódik ki, amely radikálisan elveti az eddig domináló, tehát a nyelvet autonóm rendszerként értelmező kutatási követelményt. Egyre nagyobb teret nyer az a meggyőződés, hogy a lingvisztikai kutatásokban figyelembe kell venni az embert is, mint a valóságot észlelő, interpretáló és rendező tényezőt. Ezt az utat választotta, mint tudjuk, az ún. kognitív nyelvészet, amely fő feladatnak a mentális folyamatok tanulmányozását tekinti. A kognitivisták azt az elvet fogadják el, hogy a nyelvi struktúrák az emberi észben végbemenő mentális folyamatoknak a tükröződései, a szó jelentését viszont a megismerési folyamattal azonosítják. Hozzá kell tenni azonban, hogy a nyelvnek a nyelvhasználók fogalmi rendszere tükröződéseként történő felfogása egyáltalán nem sokkal újdonságával. Manapság azt tapasztaljuk, hogy egyre inkább erősödik az az irányzat, amely igyekszik kidolgozni a mentális folyamatoknak és az általuk a nyelvi struktúrára kifejtett hatás leírásának koherens és meggyőző módszertani keretét (Wierzbicka 1971, 1985: 11—76; Langacker 1987; Lakoff 1982; Rosch 1978).

Többen is felfigyeltek arra, hogy a nyelvi kommunikáció folyamatában az ember nem a külső valóságot, hanem a róla alkotott belső reprezentációját közvetíti. A valóság nyelvi reprezentációját az alany által szerzett tapasztalatoknak az összessége képezi. Ez az információ az ember belső információs tárolójában kumulálódik, formáját, valamint tartalmát az adott egyénre specifikus neurológiai tulajdonságok határozzák meg. Az érzékszervek egyike vagy másika domináló szerepet játszhat az információ befogadásában, amely a feldolgozás után beíródik az emberi memóriába.

Az információ formája, tartalma, valamint az átadási módja a domináló reprezentációs rendszernek a függvénye. A reprezentációs rendszerek a vizuális, audiolis és kinesztetikus percepció modelljei. Annál az embernél, akinél például az audiolis rendszer dominál a többivel szemben, a valóság modelljében főként az auditív képek rögzítődnek. Az a személy viszont, aki domináló vizuális rendszerrel rendelkezik, főként az optikai képeket regisztrálja.

A reprezentációs rendszerekkel kapcsolatos tudásunknak többféle gyakorlati haszna is lehet. Például a nem domináló reprezentációs rendszerek aktivizálódásával megnövelhetjük az információszerzés lehetőségét. Ezen kívül ez a tudás megkönnyítheti a nyelvi kontaktus megteremtését is. Az a mód, ahogyan beszélünk, tükrözi azt a módot, ahogyan belsőleg reprezentáljuk a valóságot. A tudományos adatok azt mutatják, hogy a vizualitásra érzékeny személyek főként optikai képeket látnak, és vizuálisan orientált nyelvet használnak, amelyben olyan szavak kerülnek túlsúlyba, mint pl.: *átlátszó, világos, mutat, lát, figyel* stb. Az inkább audiálisan orientált egyének viszont belső dialógusokat hallanak, hallják azokat a beszélgetéseket, amelyek a múltban történtek, hallják saját magukat, amikor beszélnek. Nyelvükben sok olyan szót találunk, mint pl.: *hall, hív, kiabál, ismét, cseng, hangzik* stb. A kinesztetikusán orientált személyek főként a testből áradó megérzések tudatosításának segítségével szereznek információt. Nyelvhasználatukban gyakoriak az olyan szavak, mint pl.: *tapasztal, érez, érint, fog, irritál* stb. (Majewski 1994: 150).

Hangsúlyozni kell, hogy a nyelvi megnyilatkozások a valóságot nem hűen, hanem csupán egyszerűsített formában tükrözik. A valóság nyelvi reprezentációja a térképhez hasonlít, amely természeténél fogva sokkal szegényebb, mint az általa ábrázolt terület, és sok tekintetben messze is áll tőle. A szavak, függetlenül attól, hogy mit gondolnak róluk, illetve mit igyekeznek tulajdonítani nekik az emberek — nem azok, amit jelentenek. Egyet lehet érteni Uspienskivel (1991), aki szerint az emberek azt hiszik, sőt meg vannak győződve arról, hogy amikor ugyanazt a nyelvet használják, értik egymást. A valóságban semmilyen alapja nincsen egy ilyen meggyőződésnek. Az emberek állandóan keverik a különböző tudományokhoz tartozó szókinccset és a specifikus kifejezéseket, és képtelenek megállapítani a kölcsönös korrelációjukat. Két személy, aki ugyanannak az eseménynek a tanúja, másképpen látja és memorizálja azt, amit vizuálisan tapasztal. Hozzátehetjük még azt is, hogy az emberek sok esetben azt látják/hallják, amit látni, illetve hallani akarnak, vagy néha el is bizonytalanodnak a szerzett információt illetően. Néha a percepció folyamatában az információ különféle torzulásokat is szenvedhet. Tehát a megértés hiánya állandóan nő. Minden ember a rá jellemző érzékszervi csatornára való tekintettel saját, egyéni „világterképpel” rendelkezik. Az érzékszervi észlelés meghatározza belső állapotunkat is, amely végső soron nemcsak verbális, hanem nem-verbális viselkedésünket is determinálja. Az ember kommunikációs lehetőségei egyrészt természetes (genetikai) adottságaitól, másrészt a megszerzett (megtanult) kommunikációs eszközök volumenétől és azok elsajátításának fokától függenek (Grucza 1992: 13—17).

Ahogy már említettük, a nyelvben az egész társadalmi tapasztalat tükröződik, amely lehetővé teszi, hogy a nyelv segítségével az ember ne csak állításokat közöljön a valóság létezési formáiról, hanem értékelje (minősítse) is azokat. Ebben a vonatkozásban rendkívül fontos az a tény, hogy a nyelv jelentési síkja sokszor tartalmazza a valóság minősítésének és kategorizálásának rejtett, társadalmilag állandósult módjait. Ez a kérdés jelentős mértékben a nyelv szókinccsét, lexicáját érinti. A lexika belső széttagoltsága, valamint az egyes szavak szemantikai struktúrája az ember intellektuális és emocionális viszonyát tükrözi a megfelelő nyelven kívüli valóság fragmentumaihoz. (A nyelven kívüli valóság nemcsak a valósan létező objektumokat, illetve azok fizikai tulajdonságait vagy a materiális világban kifejtett emberi tevékenységet jelenti. A nyelvben megteremtődik a fiktív objektumok világa is, pl.: *kentaur* vagy olyan nomina abstracta, mint: *jó, rossz, igazság, szépség* stb.)

Ha elfogadjuk azt a tézist, hogy a nyelvben a valóság észlelésének módja tükröződik, akkor legalább két — a lexikális szemantikával összefüggő — kérdésre kell választ adnunk. Először tudnunk kell, hogy milyen módon rögzítődnek a nyelvben a tárgyak, absztrakt fogalmak, események vagy cselekvések tulajdonságai. A szójelentésben milyen módon rögzítődik az olyan tulajdonság, mint például a „zöld” vagy az olyan cselekvés, mint pl. a „nyal”. Tehát konkrétan itt a *zöld*, ill. *nyal* szavak konceptualizációjáról van szó. Milyenek például ezeknek a szavaknak a

releváns szemantikai jegyei? Milyen a szemantikai alapja e szavak metaforikus használati lehetőségeinek? A *zöld* szó a köznyelvben átvitt értelemben azt is jelentheti, hogy valaki vagy valami éretlen, tapasztalatlan, a *nyal* pedig a lealacsonyítás metaforikus meghatározása.

A második kérdés azzal kapcsolatos, hogy egy adott kultúrában milyenek a világ „rendezéseinek” módjai, és milyen az akceptált értékrend? A feltett kérdésekre megnyugtató választ csak akkor tudunk adni, ha majd elegendő adattal rendelkezünk a valóságnak a nyelvhasználók tudatában létező képéről, amely az ember mentális világát alkotja. A szó jelentése, mint már említettük, egyáltalán nem hű tükröződése az ennek a szónak megfelelő objektum tulajdonságainak. A szójelentés az egyes tulajdonságok tudatos kiemelését jelenti más tulajdonságokkal szemben, illetve más tulajdonságok mellőzésével.

Az objektív valóságnak ezt a nyelvi transzformációját maga az ember szabályozza, ill. hozza létre. A külső valósággal szemben az ember különböző magatartást tanúsít, amelyet belső pszichikai szükségletei határoznak meg. A valóság képét tartalmazó nyelvi jelek szemantikája egyrészt tükrözi a leírt objektumok tulajdonságait, tehát a nyelv által leírt relációkat, másrészt ennek a leírásnak a kategóriái nemcsak a természet produktumának tekinthetők. Az ember nem fedezi fel a valós objektumok klasszifikációjának a módjait, hanem maga alkotja meg azokat. Ebből a szempontból a szójelentés az objektív valóság sajátos értelmezésének függvénye.

Nyilvánvaló, hogy az interpretáció mint szubjektív cselekvés azt tételezi fel, hogy különféle módon közelíthetjük meg a valóságot. Ennek eredményeképpen a különböző nyelvekben különböző szemantikai-lexikális rendszerek és különböző racionális megközelítések alakultak ki. A nyelvek közötti különbségek abból adódnak, hogy a valóság hasonló fragmentumainak nyelvi megnevezéseiben más és más aspektusok juthatnak kifejezésre. Vegyük példaként a magyar *köd* szót, amelynek az angolban három megfelelője van: *fog* = 'az átlagosnál sűrűbb köd', *mist* = 'átlagos sűrű köd' és *haze* = 'az átlagosnál ritkább köd'. Az angol nyelv a ködöt a sűrűség szempontjából értelmezi, tehát ezt az aspektust emeli ki, ill. tartja fontosnak. Ahogy Whorf írja: „Ha a nyelveinket összehasonlítjuk a kínai, sémi, tibeti vagy az afrikai nyelvekkel, akkor a valóság elemzésében tapasztalható kontrasztok nagyon világossá válnak [...] A valóság eltérő nyelvi ábrázolásának a ténye teljesen egyértelmű. Ily módon teljes egészében megjelenik előttünk valamennyi fogalmi rendszer — a mienket is beleértve — relativitása, valamint e rendszereknek a nyelvtől való általános függése.” (Whorf 1982: 286). Természetesen kérdéses, hogy az egyén megismerési struktúráját valóban csak a nyelv alakítja-e ki. Ez nagyon valószínű, de nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy az emberek nemcsak a tudatosan közvetített szignálok segítségével kommunikálnak, és hogy az emberi tudásszerzés jelentős része a tudat mellőzésével történik. Az ember a testének minden részével és minden érzékszervével kommunikál.

A fentiekből az következik, hogy az embernek az objektív valóságról alkotott képét nagy mértékben szubjektivizmus jellemzi. Próbáljuk meg megindokolni ezt a tézist. Hasonlítsuk össze az átlagember szókincsében tükrözött világképnek egy fragmentumát egy olyan világképpel, amelyben az emberi szubjektív tényező a minimumra korlátozódik. Tehát egy olyan világképpel, amely a tudományos nyelvben található.

Vegyük példaként az állatvilág taxonómiájának egyes részeit. A tudományos nyelv olyan többszintű taxonómikus rendszerről tájékoztat, amelynek a legmagasabb szintjén az „állatok” terminus szerepel. Az alacsonyabb szinten a különféle törzseket találjuk, mint például: véglényeket, tömlősöket, férgek, tüskésbőrűeket, puhatestűeket, izeltlábúakat, gerinceseket. A gerincesek a halak, kételtűek, hüllők, madarak és emlősök osztályaira tagolódnak. Az emlősök egyik rendjét a főemlősök képezik, amelybe a majmok, az emberszabású majmok és az ember tartoznak. A valóság ugyanezen fragmentumának köznyelvi képe teljesen más. Hiányoznak belőle egyes szintek, mint pl. a gerincesek, izeltlábúak, főemlősök stb., és teljesen más hierarchikus rendszer jut benne kifejezésre.

A köznyelvben másképpen tükröződik az a reláció, amely az állatnév és az olyan nevek között valósul meg, mint pl. a *halak*, *rovarok*, *madarak* stb. A tudományos taxonómiában ezek alárendeltjei az állatok osztályának, a köznyelvben viszont más a helyzet. A rovarok (pl. légy, bolha, darázs, méh stb.) vagy a madarak (pl. galamb, varjú, rigó stb.) egyáltalán nem hiponimái az állatnévnek. Nehezen tudnánk elképzelni olyan állatokat, amelyek beporozzák a virágokat, ill. a virágzó fákat. A halastóban úszó állatokról szóló hírt hallván inkább négy lábúak jutnak eszünkbe, nem pedig a halak. Hasonló lenne a helyzet egy olyan megnyilatkozás esetén is, amely a fán fészket rakó állatokról szólna. Úgy tűnik, hogy a köznyelvben az *állat* szó a taxonómia alacsonyabb szintjén helyezkedik el, mint a tudományos nyelvben, és tulajdonképpen az *emlős* tudományos terminusnak az ekvivalense. Így a halak, a madarak és az állatok osztályának az egyik láncszemét képezi.

A köznyelvben ezen kívül megnyilvánul az élővilág ember által történő minősítése is, amely teljesen ismeretlen a tudományos taxonómiában. Az a benyomásunk, hogy ez a minősítés általában pejoratív jellegű, pl.: *buta liba*; *hülye (buta) tyúk*; *büdös, mint a görény*; *mocskos fereg*; *ravasz, mint a róka*; *makacs, mint az öszvér*; valaki lehet *patkány* (= rút jellemű, undok), *viperafajzat* (= gonosz, rosszindulatú, áskálódó), *hiéna* (= kegyetlen, vérengző), *szuka, tetű, lajhár, vén bak, jómódár, farkaséhes, borjú* (= bamba, ügyefogyott), *éjjeli pillangó, barom, piszkos (részeg, mocskos) disznó* stb. Érdemes hozzátenni, hogy az állatok egyes testrészei, ill. viselkedése, valamint cselekvése is pejoratív jelentéssel bírnak emberekre vonatkoztatva, pl.: *pofa, mancs, pata, döglík, zabál, kakaskodik, páváskodik, bőg, ugat, nyávog, károg, ordít, krárog, rőfög* stb.

Ily módon eljutottunk ahhoz a legfontosabb különbséghez, amely a köznyelvi és a tudományos taxonómiák között tapasztalható. A különbség fő forrását az embernek a világban elfoglalt helye képezi. A világ tudományos zoológiai képében az ember az élővilágnak csak egy elemét alkotja. Bár az ember ebben a világban a legfejlettebb lény, ennek ellenére ez nem változtat a helyzetén: ő akkor is ehhez a világhoz tartozik. A köznyelvben viszont az ember egészen más pozícióban foglal el: nem tartozik az állatvilághoz, amellyel tulajdonképpen szemben is áll.

Úgy tűnik, hogy ennek a megkülönböztetésnek a fő kritériuma a jó és a rossz kultúrkatégoriákkal függ össze. Az ember kiemeli magát az állatvilágból, és saját, jobb, értékesebb világot teremt magának. Az állatvilág rossz, elvetendő világ számára. Erről tanúszkodnak az olyan nyelvi kifejezések is, mint pl.: *ne legyél állat!*; *ne viselkedj úgy, mint egy állat!*; *viselkedj úgy, mint egy ember, és ne úgy, mint egy állat!*; *én sem vagyok kutya; ez kutyavilág* stb. A tudományos világkép lehetőleg hüen tükrözi a valóságot, a köznyelvi világkép kreálásakor viszont nemcsak a valóság objektív tulajdonságai, hanem az emberi gondolkodási és minősítési tevékenységet szabályozó kultúrparaméterek is szerepet játszanak. A világ tudományos megismerése és az ennek eredményeképpen megalkotott világkép általában ugyanaz a különböző nyelvközösségek számára, egy konkrét nemzeti nyelv viszont csak a rá specifikus sajátos világképpel rendelkezik. Előfordulhat az is, hogy a világ nyelvi képe univerzális elemeket is tartalmaz, tehát a hétköznapi tapasztalatok több nyelv esetében is hasonlóak vagy azonosak is lehetnek. Például a magyar és más nyelvek adatai arról „tanúszkodnak”, hogy a Nap — Kopernikusz felfedezésével és a csillagászati szaktudással ellentétben — a Föld körül kering: *a nap felkel/lenyugszik* (lengyel: *stońce wschodzi/zachodzi*, német: *die Sonne geht auf/unter*, angol: *sunrise/set ...* stb.).

Egy adott nyelv szókészletének a szemantikája egyrészt a külső, tehát a világreáliákkal motivált, másrészt pedig a belső pszichikai és kultúrtényezőktől függ. A szavak jelentésében megjelennek a kategorizáló és értékelő (minősítő) komponensek is. Egy adott lexikális csoport szemantikáját a minden tagra jellemző jelentésen kívül az általánosabb, absztraktabb, tehát az egész csoportra jellemző információ képezi, amely tulajdonképpen megadja e csoport szemantikai modelljét. Vegyük példaként a növények egy csoportját, amelyben maga a növénynév már szuggerálja a jelentésdefiníció kiválasztását. Ebben a csoportban a leggyakoribb tulajdonságok a következők:

(1) előfordulási hely: pl. *búzavirág, tavirózsa, tarlóvirág, útifű, romfű, fagyöngy, kövirózsa* stb.;

(2) virágzási idő: pl. *hóvirág, gólyahír, hajnalka, mikulásvirág, estike* stb.;

(3) a virágot jellemző tulajdonságok: pl. *büdöske, császárkorona, csillagvirág, harangvirág, gólyaorr, oroszlánszáj, napraforgó, szírvirág, flamingóvirág, árvalányhaj, százsorszép, gyűszűvirág* stb.;

(4) a növénytermés jellemző tulajdonságai: pl. *júdapénz, tűztövis, fagyöngy*, stb.;

(5) a levelek alakja és más jellemző tulajdonságai: pl. *kardvirág, tarkalevél, viaszvirág, csipkeharaszt, kukacvirág, ebnyelvűfű* stb.;

(6) a növény szár jellemző tulajdonságai: pl. *kutyatej, szarkaláb, pletyka, gyertyavirág, tyúkhúr* stb.;

(7) a növénygyökér jellemző tulajdonságai: pl. *kígyógyökér, kígyóhagyma, fekete nadálytő, sárkánygyökér* stb.;

(8) hasznosítási tulajdonságok:

(a) gyógynövények: pl. *orbáncfű, tüdőfű, szappanfű, ezerjófű, szemvidítófű, vérfű* stb.;

(b) más tulajdonságok: pl. *molyűzőfű, édesfa, homoktövis, gyermekláncfű, szentjánoskenyér, csibehúr* stb.

Ezek a kiragadott példák nagyon világosan mutatják, hogy a növényvilág tulajdonságai közül az ember számára legfontosabbak a környezeti (a virágzási idővel együtt), a fizikai és a hasznosítási tényezők. A növénynevek szemantikai differenciálódásának a módja azt bizonyítja, hogy a szójelentés struktúráját két kategória jellemzi: a hasonlóság és a különbség kategóriája. A „növénynek lenni” közös szemantikai jegy lehetővé teszi, hogy minden növénynevet egy osztályba, azaz a növények osztályába soroljunk. Tehát, például az orbáncfű olyan növény, amely... stb. Egyidejűleg végbemegy az osztályon belüli belső differenciálódás, tagolódás is, amely az osztály minden eleméhez specifikus definíciós jegyeket rendel hozzá. Így a szó szemantikailag azonosíthatóvá és felismerhetővé válik az ugyanahhoz az osztályhoz tartozó más szavak viszonylatában.

Ez a *genus proximum* és a *differentia specifica* definiálási elv, bár nem univerzális, de sikeresen alkalmazható a szavak nagy többségénél. Ezen kívül óriási a megismerési értéke is, mivel szoros kapcsolatban áll azzal az emberre jellemző törekvéssel is, amely a külső világ nyelvi rendezésére irányul. A *genus proximum* egyesíti a közös jeggyel rendelkező, de a lényeget tekintve különböző objektumokat. A *differentia specifica* viszont, egyrészt fenntartja ezt a hasonlóságot, másrészt pedig belsőleg differenciálja a lexikális csoportot. Ezt más egyszerű példával is illusztrálhatjuk. „Az ember munkába megy” mondatban a *megy* ige jelentésének általánosabb, absztraktabb kategóriáját a „valahova haladni” szemantikai jegy határozza meg. Ugyanazt a jegyet más igék is tartalmazhatják, például olyan igék mint a *fut, folyik, jön, repül* stb. Tehát a „valahova haladni” *genus proximum* a *megy, jön, fut, folyik, repül* stb. igéket egyesíti. Azt mondhatjuk, hogy a *genus proximum* és a *differentia specifica* oly módon rendezi a szóhalmazt, hogy létrehozza a szóosztályokat, és a szóosztályokon belül differenciálja a szemantikailag közel álló szavakat.

A kategorizálási folyamatban a legfontosabb kérdés talán nem annyira a definíciós modellek problémájával függ össze, hanem a releváns szemantikai jegyeknek az adott szó jelentésében történő konceptualizálásával kapcsolatos. A szójelentés, ahogy már feljebb volt róla szó, nemcsak a valóság egyszerű tükröződése, hanem interpretációja is, amely összhangban van az ember pszichikai és kultúrigényeivel. A növények leírásánál például a botanikus érdeklődése egész más lesz, mint az átlagemberé. A botanikust inkább a virág felépítése, a szirmok száma, a levelek elhelyezése, a gyökérzet stb. érdekli. Az átlag nyelvhasználó számára ezek a tulajdonságok másodlagosak, vagy teljesen lényegtelenek, mivel a tárgyokról szóló tudása inkább felszínes, és más célokat szolgál. Azért a lingvisztikai taxonómiákban olyan kategóriák szerepelnek, mint pl. *gyom, gyógynövény, dísznövény, haszonnövény* stb., amelyek a növénytani taxonómiákban teljesen lényegtelenek. Ezen kívül a szó jelentése tartalmazhat ún. axiológikus jelentést is.

Az adott nyelvben érvényes értékrendszer leírása, a minősítést kifejező nyelvi elemek értelmezése, valamint a minősítés nyelvi lehetőségeinek megállapítása fontos feladatnak tűnik. A nyelvi minősítés lehet közvetlen és közvetett jellegű. Puzynina szerint: „Vannak olyan szavak, amelyek a legáltalánosabb módon kifejezik a tárgyról vagy a tárgy állapotáról szóló pozitív vagy negatív minősítést. Ezek mellékevek, határozószók és főnevek (nominálizációk), pl. jó, rossz, értékes, negatív, pozitív. Egyesekre közülük az intenzitás is jellemző, amelyhez emotív elemek is kapcsolódhatnak, pl. nagyszerű, kitűnő, borzasztó, szörnyű. Ezek a predikátumok a különféle értékek szempontjából adnak minősítést: morális, vallási, igazságossági, esztétikai, pragmatikai, vitális vagy hedonista értékek szempontjából [...] Számos predikátum információt tartalmazhat az értékek típusáról is, amelyre való tekintettel a szöveg adója pozitívan vagy negatívan minősít egy tárgyat vagy a tárgy állapotát, pl. szép — esztétikai minősítés; hasznos, haszon — pragmatikai; nemes, jó — morális stb.” (Puzynina 1986: 122, 1992).

A nyelvben sok olyan szó is létezik, amely annak ellenére, hogy főként a reális tartalmat közvetíti, de ezzel együtt képes az emocionális és axiológikus jelentést is továbbítani, például olyan szavak esetében, mint: *haza, nemzet, szeretet, demokrácia, becsület, igazság, haladás, reform* stb. A minősítést tartalmazó szavak mindig szoros kapcsolatban állnak azokkal az életségfűzésekkel, amelyek fontosak az ember számára, és amelyek segítik az ember orientációját a világban. Néha előfordulhat, hogy a pozitív konnotációjú szavaknál, mint pl. *nemzet, haza, igazság, igazságosság* stb. az axiológikus jelentés túlsúlyba kerülhet a reális jelentéssel szemben, ami különféle nyelvi manipulációkhoz is felhasználható. Mint tudjuk, a valódi tartalom a propaganda nyelvében egyáltalán nem fontos. Vannak olyan szavak is, amelyeknek látszólag semmi közük sincs az axiológikus problémákhoz, mivel főként egyszerű jelenségekről, objektumokról tájékoztatnak, pl. *elfűrészel, elvág, kinyír, könyvmoly, majom* stb. Különféle metaforikus szerkezetekben viszont ezek a szavak különféle minősítési árnyalatokat is felvehetnek. Például a vizsgáztató *elfűrészelhet, elvág*hat valakit a vizsgán; a *könyvmoly*, a *majom*, a *kinyír* stb. emberekre vonatkoztatva szintén negatív minősítést eredményez.

Úgy véljük, hogy a lexikális szemantika talán legfontosabb kérdése a szemantikai jegyek összeállításának kritériumait érinti. Megadhatjuk a szemantikai definícióját például a *kutya* vagy más konkrét szónak, de észre kell vennünk, hogy ennek az objektumnak a legteljesebb elemzés is csak a nyelvi képét lesz képes rekonstruálni. Az általánosabb, egyed fölötti definíciós tendenciákat és a világ nyelvi interpretációjának, kategorizálásának az előbbiekkal összefüggésben álló tendenciáit csak a teljes lexikális csoport, valamint a szemantikai mezők elemzése során állapíthatjuk meg.

Ahogy a fentiekből is következik, a világ nyelvi képének legfontosabb eleme az antropocentrikus megközelítés (Lakoff—Johnson 1981: 286—325; Kempf 1985; Bartmiński 1990). Az embernek a világ legfontosabb, legtökéletesebb, legjobb elemeként való értelmezése, tehát a nyelvi antropocentrizmus valószínűleg nagyon sok nyelvre jellemző. Ez a kérdés szoros összefüggésben áll az adott nyelvi közösségben elfogadott kultúrparaméterekkel is. Egy adott kultúrkörhöz való tartozás, esetünkben az európai kultúrához, egyben azt is jelenti, hogy egy adott nyelv által akceptált civilizációs határok kijelölése oly módon történik, hogy elvetésre kerül mindaz, ami nem fér bele a *civilizált* szó jelentéskörébe, pl. az olyan negatív minősítésű emberi tulajdonságok, mint hazugság, csalás, agresszivitás, vad szokások, műveletlenség, neveltlenség, tudatlanság stb.

A civilizáció pozitív értelmezése esetünkben azt jelenti, hogy akceptáljuk az Európa és szélesebb értelemben a Nyugat által preferált kultúráértékrendet. Ezt legjobban a különféle vitákban gyakran elhangzó kifejezés bizonyítja: Mi a Nyugathoz, Európához, nem pedig Kelethez, Ázsiához tartozunk. Az európai kultúrkörhöz való tartozás nyelvileg nem jelenti azt, hogy mindent elfogadjunk, ami az európaisággal, illetve a nyugati civilizációval társul. Példaként megemlíthetjük a nyelvi xenofóbia jelenségét, amely tulajdonképpen minden nyelvben megtalálható, és amely az egyes etnikai nevekkel kapcsolatos, különféle negatív konnotációknak a forrása. Ezen kívül a

nyelvi elemzés azt is szuggerálhatja, hogy a rossz csak idegen eredetű lehet, pl. *angolkór*, *spanyolnátha*, *svábbogár*, *cigányút* (*cigány útra ment*), *porosz merevség*, *porosz gőg*, *skót (alak)*, *nem hajt/kerget a török*, *törököt fog*, *török átok*, *csehül áll*, *germán lélek*, *nem hajt/kerget a tatár*, *tatárdúlás*, *sárga veszedelem*, *balkáni állapotok* stb. Természetesen ezek a jelenségek nem azt mutatják, hogy a magyar nyelvhasználó nem preferálja a nyugati, európai civilizációt, viszont azt bizonyítják, hogy amellet igyekszik kiemelni a magyarság értékeit is. Többek között azzal is, hogy más nemzeteket xenofobikus tükörben lát.

A világnak a kultúra által meghatározott interpretációjára ráakódnak a világról szóló tudással és vele kapcsolatos tapasztalatokkal összefüggő különféle szemantikai motivációk is, amelyek racionalizálják a nyelvben tükrözött világképet. Nem létezhet az objektív valóságnak olyan nyelvi interpretációja, amely nem áll kapcsolatban az ember által percipált világgal, de nem létezhet a világot rendező kultúrszűrő nélküli interpretáció sem.

Természetesen a fent vázolt kérdések további kutatást igényelnek, amelynek végeredménye a magyar nyelvben tükrözött világkép leírása kell hogy legyen. E kérdések tisztázása nélkül aligha lehet komoly eredményeket elérni a nyelvi szemantikai kutatásokban. Ebben nem segít bennünket a legbonyolultabb formális rendszerek alkalmazása sem, mivel, ahogy a fentiekből is kitűnik, még alapvető problémák sincsenek kellőképpen tisztázva.

IRODALOM

- Bańcerowski J., A jelentés értelmezési módjairól. *Nyr.* 119, 263—285, 1995.
- Bartmiński J. (szerk.) *Językowy obraz świata*. Lublin, 1990.
- Gruca F., O komunikacji międzyludzkiej — jej podstawach, środkach, rodzajach, płaszczyznach, składnikach i zewnętrznych uwarunkowaniach. In: *Modele komunikacji międzyludzkiej*. Warszawa, 1992.
- Kempf, Z., Wyrazy „gorsze” dotyczące zwierząt. In: *Język Polski*, 1985, Nr. 2/3.
- Lakoff G.—Johnson M., *Conceptual Metaphor in Everyday Language*. *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1981.
- Lakoff G., *Categories and Cognitive Model*. *Cognitive Science Report 2*, Berkeley, 1982.
- Langacker R., *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, 1987, vol. 1.
- Majewski W., Neurolingwistyczne programowanie w nauczaniu i uczeniu się języków obcych. In: *Polska szkoła lingwistyki stosowanej*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 1994.
- Mosiolek-Kłosińska K., Dzieje koncepcji języka jako formy ujmowania świata. In: *Poradnik Językowy*, Nr. 4.
- Puzynina J., Elementy ocen w strukturze znaczeniowej wyrazów. In: *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. 1986.
- Puzynina J., *Język wartości*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1992.
- Rosch E., *Principles of Categorization*. In: Rosch E., Lloyd B. (szerk.) *Cognition and Categorization*, New York, 1987.
- Uspieski P., *Fragmenty nieznanego nauczania*. Warszawa, 1981.
- Whorf B. L., *Language, Thought and Reality*. (Lengyel fordítás alapján idézve: *Język, myśl, rzeczywistość*. Warszawa, 1982.)
- Wierzbicka A., *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa, 1971.
- Wierzbicka A., *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor, 1985.

Bańcerowski Janusz

Vas megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata

Számos más megyénkhöz képest Vas megye földrajzi nevei irigylésre méltó viszonylagos részletességgel vannak feltárva a történeti-etimológiai vizsgálatok számára. Mindenekelőtt már 1894 óta rendelkezésre áll Csánki Dezső történeti földrajzának második kötetében Vas megye anyaga (708—860). Gondoljuk meg, hogy Vas megye második kötetbeli 152 oldalával szemben Csánki első kötetében mindössze 36 oldal jutott Heves megyének, 33 oldal Borsod megyének, 41 oldal Szabolcs megyének stb. Győrffy Györgynek a megyék betűrendjében haladó és a *k* betűig eljutott nagyszabású történeti földrajza még távol van ugyan a *v* betűs megyéktől, így Vastól is, de megjelenőben van az Urkundenbuch von Burgenland, amelynek 1955 óta mostanáig közzétett négy kötete a teljes Moson, Sopron és Vas megye okleveles anyagát magában foglalja 1342-ig, és jól használható mutatókkal van ellátva. Vas megyében megindultak egy helytörténeti lexikon munkálatai is, de a publikálás késik. Az összegyűjtött értékes információk hasznosításával Kovacsics József elkészítette a Magyarország történeti statisztikai helységnévtára című sorozat (MTSH.) 4., Vas megyei kötetét (1993), amely az Árpád-korig visszamenőleg közöl helységneveket. Ám Vas megyének nem csupán a történeti helynévanyagához juthatunk hozzá kézikönyvek segítségével, hanem ma használatos, élő földrajzi neveihez is. A Magyarország földrajzinév-tára (MoFnT.) című sorozat második kötetének füzeteként látott 1978-ban napvilágot Vas megye 35 oldalon, 150 000-es méretarányú térképmelléklettel („névtérkép”). Felbecsülhetetlen értékű az 1982-ben közzétett Vas megye földrajzi nevei című kötet, amely mintegy 25 000 földrajzi objektum 50-60 ezer nevét tartalmazza, közte bizonyos mennyiségű történeti anyagot is 1857-tel kezdődően.

A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988. évi negyedik, bővített és javított kiadásában Vas megye földrajzi neveinek kellő figyelmet szenteltem. Az alábbiakban 17 további Vas megyei földrajzi név vizsgálatáról adok számot.

Besfa. A Kemestaródfa belterületén levő *Besfa* (VMFN. 447) major környékén a középkorban önálló falu volt. L.: 1411: *Besefalua* (ZsigmOkl. 3: 163); 1471: *Bessefalwa* (Csánki 2: 737); 1648: *Besfalva* (Kázmér: Falu 254); 1773: *Besfa* (LexLoc. 83). Az összetett helységnév előtagja a régi magyar *Bese* [1138/1329: *Befé*: MNy. 32: 132] szn., amely a régi magyar *bese* 'solyomféle ragadozó madár' köznéből alakult (FNESz.⁴ 1: 206; Kázmér: RCsnSz. 135). Az utótág a *falv* fn. birtokos személyraggal ellátott *-falva* alakja. Ez idővel *-fá*-ra rövidült. A *Besefa* névalakból a név belseji szótag elmaradásával (összerántódással) jött létre a mai *Besfa*. (Az összerántódás jelenségére l. tölem: NytudÉrt. 139. sz. 27.)

Bocor. Duka belterületctől délkeletre egy határrésznek *Bocor* (VMFN. 345: „Egykori tulajdonosáról”) a neve. Egy elenyészett középkori falu emlékét őrzi; vö.: 1447: *Boczor* (Csánki 2: 737); 1808: „*Boczor* cr. Praedium” (Lipszky: Rep. 1: 64); 1850—1870: *Boczor* p. (MTSH. Vas m. 93); 1873, 1882, 1888: *Bocsor* p. (uo.); 1928: *Bocsori-dűlő* (Kissomlyó. 1: 75 000-es térkép). A legújabb turistatérkép *Szimegyei-dűlő*-ként (Kemeneshát, Marcal-medence. 1: 50 000. Bp., 1995.) jelöli a korábbi *Bocsori-dűlő*t. (E nevet már a VMFN. 345 is megadja *Bocor* után, mintegy szinonimaként.) Az elsődlegesnek látszó *Bocsor* névalak pusztá személynévből keletkeztetett magyar névadással; vö.: 1213/1550: *Buciu* szn. (VárReg. 149.); 1219/1550: *Bochyur* szn. (VárReg. 42.); 1359/1525: „*Georgium dictum Bochor*” szn. (Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 67); 1446: *Bochor* csn. (Kázmér: RCsnSz. 146). A *Bocsor* szn. etimológiája nincs tisztázva (Kniezsa: AECO. 1: 117). Idővel a helynév *cs* hangja *c*-vel cserélődött fel: *Bocsor* > *Bocor*. E hangcserébe belejátszhatott a magyar *Boczor* csn. (Szinnyi: Mír. 1: 1123; 1995. évi budapesti telefonkönyv 1: 245). Bizonyára a magyarból való a horvát *Bocor* csn. (LPH. 55). A *Boczor* csn. esetleges összefüggése a *Bóczér* (tkp. 'kócos, borzas, fésületlen': Kázmér: RCsnSz. 144) családnévvél vizsgálatra szorul.

Dergénye. A Csánkitól (2: 744) még csupán hozzátetőlegesen Hodász (Hegyháthodász), Nádasd és Gerse (Gersekarát) vidékén keresett középkori *Dergénye* [1293/1363: *Deregne*:

UrkBurg. 2: 291; 1314/1378: *Druguna*: i. m. 3: 85; 1399: *Dergeny*: Csánki 2: 744] falu helyét a Vas megyei földrajzinév-gyűjteményben Gersekarát belterületétől északnyugatra találjuk meg (VMFN. 554). Neve déli szláv eredetű; vö. szerb-horvát *Dragunja* hn. (ImMesta. 1973. 126) <: *Dragun* szn.; szlovén *Dragonja* vas hn. (ImMesta. 1973. 126) <: *Dragon* szn. A magyarban hangrendi átcsapás ment végbe. — A középkorban Somogyban, Szentbalázs vidékén is volt egy hasonló hangtestű nevet viselő falu; 1.: 1346: *Daragunya* (Csánki 2: 600); 1375: *Dregne* (uo.); 1425: *Deregenye* (uo.) A két falu neve bizonyára azonos eredetű. (Másként: Stanislav: SlovJuh. 2: 148, 149.)

Famia. Így hívtak egy középkori helységet, amely Csánki (2: 747) szerint Vasvártól dél-nyugat felé, Megyehíd és a Gyöngyös patak vidékén feküdt, s mindössze két oklevélből adatolható: 1217/1412: „predium Megehid nomine ..., ciuus predii prima meta incipit a Gungys et vadit ... ad villam cuiusdam *Famia* nomine” (UrkBurg. 1: 73); 1237/1484: „ad villam *Femie*”, „unam metam de Wep, alteram de *Femie*” (i. m. 1: 177). A falunév egy női személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1276: *Femia*, 1279 körül: *famia*, 1332: *Femye* (MNY. 47: 185). Mindhárom esetben úrnő volt a név viselője. A *Fémia* nem más, mint az *Eufémia* [1214/1550: „Domina *Eufemia*: VárReg. 301.] < egyházi latin *Euphemia* < görög Εὐφημία [tkp. 'jó hírnév(nek örvendő)'] (Wertner: Nyr. 45: 303; EtSz. 2: 98; Berrár: MNY. 47: 185, 205, 207, 209, 210) személynévnek néveléji csonkulással keletkezett becéző alakja. (Az Árpád-házi királyok családjában I. Béla leánya és Könyves Kálmán felesége viselte az *Eufémia* nevet. L. PallasLex. 6: 540.) A *Fémia* névalak bizonyára idegenből került át hozzánk; az Árpád-kori magyarban még szokatlan volt a név eleji csonkulás (EtSz. 2: 515 *Fruzsina* a.; Keszler: MNY. 64: 203). Vö.: középkori latin *Femia*, francia *Fémie* (Nyr. 45: 304); holland *Feme*, *Femia* (van der Schaar 82); német *Feme* (Nyr. 45: 303), *Fimi* ([Lutz] Mackensen: 3876 Vornamen. München, 1969. 239); horvát *Fema*, *Femija* (HASz. 3: 48), *Fima*, *Fime*, *Fimi*, *Fimija* (Šimundić: RjOI. 109); szlovák *Féma* (SISJ. 6: 133); lengyel *Fiemija*, *Fiema*, *Femija*, *Fema* (SISNO. 2: 38); ukrán Хима (Hrinčenko 4: 562); orosz Фима (Н. А. Петровский: Словарь русских личных имён. Москва, 1966. 114); román *Fimia*, *Fima* (Constantinescu: DOR. 52). — Az *Eufémia* ~ *Fémia* etimológiai rokonságába tartozik a nyelv- és irodalomtudományban használatos *eufémia*, *eufemizmus* 'szépitő árnyalatú kifejezés'.

Fönyér. Duka belterületétől délre egy határrésznek *Fönyér* [1857: *Fönyéri* d[ülő]: VMFN. 346; 1982: *Fönyér*: uo.] a neve. Egy elenyészett középkori falu emlékét őrzi; 1. 1465: *Fenyér* (Csánki 2: 747). Ennek köznévi előzménye a *fenyér* 'gyepes terület; elszáradt fűvel borított, kaszálatlan rét'. Többfelé is alakult belőle földrajzi tulajdonnév; 1. *Fenyér* 'sík táj a Duna és a Lajta között' (NytudÉrt. 139. sz. 38), *Fenyér* 'birtok a Csallóközben' (ZsigmOkl. 2/1: 649), *Fenyéres* 'helység Belényestől északnyugatra' (FNESz.⁴ 1: 467) stb. (L. még: OklSz. 238, EWUng. 1: 380.)

Gönyök. A Csánkitól (2: 751) még csupán hozzátvetőlegesen, Vasvár tájára lokalizált középkori *Gönyök* [1217/1412: „in villa *Gymuk*: UrkBurg. 1: 73 (Csánki *Gynuk*-nek olvasta); 1409: *Gunyuk*: ZsigmOkl. 2/2: 206] falu helyét a Vas megyei földrajzinév-gyűjtemény szabatosan megjeleníti Csehimindszent belterületétől nyugatra: 1857: *Gönyök*, 1864: *Felső-Gönyök*, *Alsó-Gönyök* (VMFN. 530). A név etimológiája nincs tisztázva. Sem szláv jövevényként való magyarázata (vö. szlovén *Glinek*, *Glinjek* hn. <: *glina* 'anyag', 1. Bezlay 1: 177), sem személynévi előzmény feltevése (vö.: lengyel *Gniewek* szn.: SISNO. 2: 135, 1. még FNESz.⁴ 1: 527 *Gönyű* a.; régi német *Guniko* szn., mai német *Gunicke* ~ *Künike* csn.: Först.² 378) nem megnyugtató. A magyar *könyök* ~ *könyék* főnévvel már csak azért sem kapcsolható össze, mert a *könyök*-nek nincs g kezdetű, a *Gönyök*-nek meg nincs K kezdetű változata. A magyar *könyök* helynévi alkalmazására 1. FNESz.⁴ 1: 793.

Göte. Gérce belterületétől északkeletre egy terjedelmes határrésznek *Göte* a neve; 1.: 1857: *Göthe* ut d[ülő] (VMFN. 252); 1864: *Göthe* hegye (uo.); 1911: *Ógöte* (VMFN. 250), *Göte* alja (uo.), *Új-Götei* düllő (uo.); 1978: *Ó-Göte* (MoFnt. 2: Vas m. 16, 23); 1982: *Göte* köze (VMFN.

250). A határrész neve egy elenyészett középkori falu emlékét őrzi; vö.: 1304: *Gete* (HazOkl. 179; AnjouOkl. 1: 286); 1468: *Gewthe* (Csánki 2: 750). A falu nevében bizonyára személynév rejlik; vö. régi magyar *Geta* [1198: „cum uxore nomine geta” (ÓMOlv. 63) női szn. és 1138/1329: *Getu* (MNy. 32: 132) férfi szn.). Az alapul vehető személynév eredete nincs tisztázva. Bármennyire tetszetős is a 'gyíkszerű kétlábú állat' jelentésű magyar *gőte* főnévvel való összekapcsolás (EWUng. 1: 476) lehetősége, tipológiai és kronológiai okokból (a *gőte* csupán 1792 óta adatolható!) ezt a feltevést el kell vetni (Kázmér: RCsnSz. 424—5). Aligha több a véletlennél a német *Goethe* (< : *Gottfried*, *Gotthard* stb.: Brechenmacher 1: 574) családnévvel való összecsengés is. L. még a *Géta* (FNESz.⁴ 1: 513), *Gete* (i. m. 1: 514) és *Gétye* (uo.) földrajzi nevek magyarázatát.

Irnosdháza. A Csánkitól (2: 758) még csupán megközelítően, a Vas megyei Jánosháza tájára lokalizált Irnosdháza [1408: *Irnosdhaza*: i. h.; ZsigmOkl. 2/2: 154] pontos helyét a Vas megyei földrajzinév-gyűjtemény szabatosan megjelöli Jánosháza belterületétől északkeletre, a ma *Klastromrom*-nak hívott helyen: „*Irnosdháza* kolostorromjainak helye” (VMFN. 343). Az *Irnosdháza* helységnev személynévi előtagjához l. 1335: *Irnu*sd szn. (UrkBurg. 4: 206), de különösen 1387: „Wassan-i *Irnosd* fia László” (ZsigmOkl. 1: 17) és 1397: „Ladislaus filius *Irnosd* de Wossyan” (Csánki 2: 758; *Wassan* ~ *Wossyan* nevét a *Varsány*-nak hívott határrész őrzi Jánosháza belterületétől nyugatra; l. VMFN. 343). Az *Irnu*sd ~ *Irnosd* személynév előzményeként l. a régi német *Ernst* ~ *Ernost* (Först.² 484; UrkBurg. 1: 8) személynévet. Ennek mai alakja *Ernst*. A német *Ernst* személynévből alkották meg nyelvújítóink -ő becéző képzővel az *Ernő* keresztnévet (NyÚSz. 172; EtSz. 2: 17). Az 1828-ban németek számára épített és 1849-ben a vértanú Kiss Ernő altábornagytól elkobzott, Torontál megyei *Ernesztháza* [1851: Fényes: MoGSz. 1: 348; telepítésére, sorsára l. Bodor: Délm. 26, 29, 40] helység nevét 1910-ben, az országos községnevrendezés során *Ernőháza*-ra magyarosították (Mező: HivHn. 62, 235).

Pordvaj. Elenyészett középkori falu Unyom (ma Balogunyom, Kisunyom) szomszédságában. Az unyomi Pósa családnak volt a birtoka (Csánki 2: 846). Fontosabb történeti adatai: 1340: „duabus silvulis, una in Hunyan et aliis in *Purdue* habitis vulgo Herestuum vocatis” (UrkBurg. 4: 298); 1430: *Pordway* (Csánki 2: 786); 1476: *Porday* (uo.). A *Pordvaj* helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1231: *Predvvoj* szn. (CDES. 1: 272); 1259: *Prediuoy* szn. (ÁUO. 7: 510). Az előzményül szolgáló személynév szláv eredetű, vö.: szerb-horvát *Predivoj* szn.; őcseh *Prěd(i)voj* szn.; lengyel *Przedwoj* szn. (L. Stanislaw: SlovJuh. 2: 420 is.) — Az 1340. évi oklevélben előforduló *Herestuum* erdőnöv haraszt-, azaz tölgyerdővel hozható kapcsolatba; vö. összsláv **chvorstjane* 'harasztterdőben lakók, onnan valók' (ebből: szerb-horvát *Raščani* < régi *Hraščani*, szlovák *Chrašťany* stb.). A magyarban feltehető hangrendi átcsapáshoz l. *Herestény* < **Harastány* (FNESz.⁴ 2: 188 *Nagyherestény* a.). Harasztterdő egykori meglétére Kisunyom határában is utal egy *Szamár-haraszt*, egykor *Haraszt* (VMFN. 182) alakú földrajzi név, a szomszédos Ják, valamint Sorokpolány határában pedig egy-egy *Haraszt* (i. m. 184, 189). A névadás szemléleti hátterét illetően figyelmet érdemel a kissé távolabbi Körmentől északnyugatra fekvő *Harasztifalu* (FNESz.⁴ 1: 56) is.

Rábakecskéd. Rábakecskédet 1950-ben Kenyerihez csatolták. Főbb történeti adatai: 1392/1393: ? *Kechked* (ZsigmOkl. 1: 291); 1433: *Kechked* (Csánki 2: 763); 1907: *Rábakecskéd* (MTSH. 4. sz. 262). A *Kecskéd* helységnev a *kecske* állatnévből alakult -d képzővel. A *kecske* használatos volt személynévként is; vö.: 1273/1274: *Kechka* 'egy jobbágy a Rábakecskédde szomszédos Nicken' (UrkBurg. 2: 33); 1312: „Stephani dicti *Kechke*” szn. (Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 102). A megkülönböztető szerepű *Rába*- előtag a folyó mellékére utal. *Kecskéd* nevű helység Tatabányától délnyugatra is van (FNESz.⁴ 1: 704), de erre nincs középkori adat, s Györffy (2: 356) azt gyanítja, hogy a nevet népetimológiás torzulás hozta létre a korábbi **Csetkéd*-ből. (A középkori *Csetké*-re l. Csánki 3: 323 és Györffy: i. h.) A Nógrád megyei Hollókő belterületétől délkeletre fekszik *Kecskédpuszta* [1882: *Kecskéd*: Juhos: Hnt. 147; 1885/1911: „*Kecskéd* psz. (Koziczka m.)”: Pászto und Apcz. 1: 75 000-es térkép]. A település elsődleges neve *Kozicska* [1808: „*Kozicska* h.

Kozyčka s.”: Lipszky, Rep. 1: 342; 1851: *Kozicska*: Fényes: MoGSz. 2: 256] volt. Ez szlovák eredetű; vö. szlovák *kozička* 'kis kecske, kecskécske' <: *koza* 'kecske'. A településtől délre emelkedik a 384 m magas *Kozička h.* [1885/1911: Pásztó und Apcz. 1: 75 000-es térkép]. A településnév összefügg a hegynévvel. Bizonyára a kecskelegelőül szolgáló hegy neve motiválta a településnévet. Idővel a település- és hegynév magyar változata kerekedett felül; l. 1936: „*Kecskéd psz.*”, „*Kecske-h.*” (Pásztó és Szirák 1: 75 000-es térkép). Egykor a Losonctól nyugat-északnyugatra fekvő Gácsnak (Halič) is volt *Kozicska* [1872: *Kozicska*: Hnt.; 1882: *Kozicska*: Juhos: Hnt. 97 Gács a.] nevű pusztája.

Rubenteleke. Elenyészett középkori helység, amely Csánki (2: 789) szerint „Sárvár vidékén terült el, a Gyöngyösnek a Rábába szakadásánál”. Egy 1328-ban kiállított oklevélben háromszor fordul elő a neve: „usque terram *Rubenteluke*”, „subtus arborem illiccam *Rubenteluke*”, „iuxta ... terram *Rubenteluke*” (UrkBurg. 4: 8). A *Rubenteleke* helynév a *Ruben* [1162: *Rubeno* comite: UrkBurg. 1: 24; 1238: *Rubin*: i. m. 1: 184] személynévnek és a birtokos személyranggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' főnévnek az összetétele. A *Ruben(us)* ~ *Rubin* személynév német eredetű: l. régi német *Rubinus* szn. (Först.² 1283). A német név a közkeletű *Rupert*, *Ruprecht* stb. személynévvel van etimológiai kapcsolatban (Först.² 1283; Brechenmacher 2: 443; Kaufmann: FörstErg. 295). Túlhaladott az EWÜng. (2: 1290 *rubin* a.) vélekedése az 1258: *Rubinum* (tárgyeset), 1265: *Rubynus* személynév eredetének ismeretlen voltáról.

Sormás-patak. A Nemesböd határában eredő és Megyehídnál bal felől a Gyöngyösbe ömlő pataknak *Sormás-patak* (MoFnT. 2: Vas m. 26, 27, 28, 29; VMFN. 250, 252) a neve. Névváltozata *Sormás* (VMFN. 252) és *Sormásd-patak* (i. m. 126). A patak egy középkori falu nevét őrzi; vö.: 1329: *Sarmasd* (UrkBurg. 4: 42; l. még Csánki 2: 792). A falut Csánki (i. h.) Vép, Porpác, Pécöl stb. vidékén kereste. Jó helyen. 1857-ben Vép belterületétől északkeletre *Sormásd* (VMFN. 125) néven vitték rá a kataszteri térképre azt a határrészt, amelyet ma *Sándorházi-felső-mező*-nek hívnak. A *Sarmásd* > *Sormásd* helynév a *sármás* 'sármával, azaz vadhagymával, madártejjel (Ornithogalum) benőtt hely' -d képzős származéka. Hasonló helynevek a magyar nyelvetterület számos helyén találhatók, l. *Kissármás* (FNESz.⁴ 1: 755), *Nagysármás* (i. m. 2: 208), *Sarmaság* (i. m. 2: 453), *Sormás* (i. m. 2: 491), *Sormás* 'Korpád népies neve Baranya megyében' (Reuter: BarKözTel. 142; BMFN. 2: 397, 400), „*Saramás*, nagy és kis, dülő Medesér faluban, Udvarhelyszékben” (Pesty: MoHn. 290) stb. Feltűnő, hogy az ismeretlen eredetű *sárma* (EWÜng. 2: 1308) növénynévről csupán 1807 (Magy. Fűvészk. 229) óta van feljegyzés.

Szajki-tavak. Hosszúperesztegtől nyugatra ered, és a Zala megyei Batyktól délre bal felől a Zalába ömlik a Csörgető-patak (MoFnT. 2: Vas m. 11, 27, Zala m. 22, 34). Hosszúpereszteg és Mikosszéplak között egy nagyjából északnyugatról délkeletre húzódó, horpadásszerű völgyben 11 (újabb közlés szerint 12) többől álló, egymással láncszerűen összefüggő duzzasztott tórendszer táplál. E tórendszer neve *Szajki-tavak* (Fogarasi László: Legérdekesebb kis tavaink. Bp., 1981. 228; l. még VMFN. 535). A tavak neve egy elenyészett középkori falura emlékeztet. Fontosabb adatok: 1268: *Zouayk* (Csánki 2: 810); 1347: *Zwayk* (uo.); 1864: *Szajk-i patak* (Pesty: Vas m. *Hosszúpereszteg* a.); 1907: *Szajki-malom* (Hnt. 413, 951); 1914: *Szajki erdő* (Hegyes-Kis-Somlyó. 1: 75 000-es térkép); 1995: *Szajki-tavak*, *Szajki-erdő*, *Szajki tavak üdülő-tp.* (Kemenes-hát, Marcal-medence. Turistatérkép. 1: 50 000. Bp., 1995.). A *Szovajk* > *Szajk* helynév déli szláv eredetű; vö.: szerb-horvát *Sovjak* 'több folyó és helység Horvátországban' (HASz. 15: 933; Dickenmann: Stud. 2: 116; ImMesta. 1973: 363); szlovén *Sovjak* 'két helység Szlovéniában' (ImMesta. 1973. 363). E déli szláv helynevek alapszava a *sova* 'bagoly'. Olyan helyre utalnak, ahol egykor baglyok vonták magukra a figyelmet. — A régi adatok tanúsága szerint a Mohácstól nyugatra fekvő *Szajk*, valamint a Letenyétől északra fekvő *Zajk* nevének más az etimológiája. (Ehhez l. FNESz.⁴ 2: 512, illetőleg 793.)

Szentibor. A történelmi Vas vármegye túlnyomórészt Jugoszláviához csatolt Muraszombati járásában Muraszombattól (Murska Sobota) észak-északkeletre fekszik egy falu, amelynek

nevét a következő történeti adatok jellemzik: 1365: *Zebepurch* (Csánki 2: 795); 1366: *Scebeborch* (uo.); 1593: *Zent Býborcz* (Urb. 56); 1628: *Zembiborc* (Urb. 72); 1808: „*Szent-Biborc* h. *Szebeborcz* vand.” (Lipszky: Rep. 1: 632); 1831: „*Biborc* t. f. n. *Tiburcius*. *Szent Biborc* F. Vas Vben.” (Kreszn. 1: 41); 1851: *Szent-Biborc* (Fényes: MoGSz. 3: 94); 1862: „*Biborc*, ... személynév ... *Tiburtius*.” „*Biborc*, ... *Szent*-, falu Vas megyében.” (CzF. 1: 647); 1870: *Szembiborc* (CzF. 5: 1165); 1888: „*Szent-Bibor*, falu Vas vármegyében. 1887. év utolsó negyedében *Szembiborc* falu *Szt-Bibor* nevet vette fel” (Pesty: MoHn. 345; l. még Mező: HivHn. 86); „*Szembiborc* = *Szent Bibor*” (Gönczy-Kogutowicz: Kézi atl. Vas m. a.); 1944: *Szentibor* (Hnt. 1944. 542); 1973: *Sebeborci* (ImMesta. 1973. 349). Az EtSz. (1: 303 + *Biborc* a.) megállapította, hogy a *Biborc* = *Tiburcius* azonosítás elsőnek Kresznerics szótárában található meg; korábbról nincs adat valamiféle *Biborc* személynévre. Ezzel kapcsolatosan az EtSz. szerkesztői kitértek a Vas megyei *Szentibor* község régebbi *Szentbiborc* névére azzal, hogy a község 1808 előtti nevét nem ismerik, mert Csánkiban *Szentbiborc* néven nem fordul elő. Valójában *Szentbiborc* mégiscsak benne van Csánkiban (2: 795), csak el van dugva *Szebeborcz* szócikkében. Ez a jelenleg ismert legkorábbi névalak, s az etimológiai magyarázatkor belőle kell kiindulni. *Szebeborc* a ma is élő szlovén (vend) *Sebeborci* átvétele. Ez utóbbi egy szlovén (vend) **Sebebor* személynév származéka; tkp. értelme 'Sebebor emberei, Sebeborék'. (A **Sebebor* szn. szerkezeti felépítéséhez l. ószlovén *Seběgojъ*, *Seběmirъ*.) A magyarban *Szebeborc*-ból népetimológias átalakulással *Szembiborc* > *Szentibor* névalak jött létre, előrésében a *szent*-tel. A Vas megyei Iváncon született Kresznerics Ferenc (1766–1832) ismerte *Szentibor*c helységet, és — szótárának tanúsága szerint — eredete felől azt okoskodta ki, hogy a *-biborc* utórész nem más, mint a latin *Tiburcius*-ból származó magyar *Tiborc* ~ *Tiborc* (erre l. Fekete Antal: MNyTK. 191. sz. 74–75) hasonlósos **Biborc* változata. Ám a **Szent-Biborc* ál-templomcím kreálásával a 'Szent Tiburcius tiszteletére szentelt templomáról elnevezett helység'-nek értelmezhető falunév még mindig nem jutott el viszontagságos életútjának végére. A helységnév végződése (mássalhangzó + c, vö. *Ivác*, *Oltárc*, *Szobránc*, *Tiszolc* stb.), úgy látszik, némelyek számára idegenül hangzott, s ezért a muraszombati járás nem magyaros hangzású helységneveinek 1887. évi magyarosítása során *Szentibor*c végéről elhagyták a *c*-t. Ezután a *Szentibor*-nak már végképpen nem lehetett kapcsolódása semmiféle valószínű vagy képzeletbeli szent nevéhez. (A Tolna megyei Miszla határában levő *Bíbor* neve azzal függ össze, hogy egykor ezen a területen bíborherét termeltek. L. FNEsz.⁴ 1: 211. A Baranya megyei *Babarc*-nak és a székelyföldi *Bibarcfalva*-nak sincs semmi köze az itt tárgyalt *Szentibor*c-hoz. L. FNEsz.⁴ 1: 128, 211.) A 20. század első felében három impériumváltozáson ment át a Vend-vidék, s annyiszor változott *Szentbíbor* hivatalos neve is. Trianont követően a szlovén *Sebeborci* vált hivatalossá, 1941-ben a magyar *Szentibor*, majd 1945-ben ismét a szlovén *Sebeborci*. Kalandos helységnévtörténet. — Ál-templomcím formálódására **Szent Biborc*-on kívül más példánk is van. A Zala megyei Pusztaderics környékének *Szompács* alakú helynevet latinos-olaszos műveltségű értelmiségiek *Szent Pács*-nak, a szent béke helyének fogták fel. (L. tölem: Nyr. 115: 200.) A Győr megyei *Szapud*-ot egykor *Szent Szapud*-nak is hívták, s ez nyilván összefüggött a birtokos moriczhidai és s z e n d i Bán család előnévvel. (L. tölem: Nyr. 115: 259.)

Tapaszfa. Jákfa belterületétől északra a *Tapaszfa* (VMFN. 227) nevű határrész egy közép-kori falura emlékeztet. Főbb adatai: 1260: „in villa *Topoz*” (UrkBurg. 1: 270); 1270: „*possessionis Topoz*” (i. m. 3: 271); 1358: *Tapazfolua* (AnjouOkm. 7: 339; l. még Kázmér: Falu 267); 1479: *Thapazfolua* (Csánki 2: 802); 1873: *Tapaszfa* (Hnt. L. még MTSH. 4. sz. 143, 161, 323). *Tapaszfa* < *Tapaszfalva* személynévi előtagjához l. 1138/1329: *Tapas* (MNy. 32: 134); 1221/1324: *Topoz* (UrkBurg. 1: 80). E személynév tisztázatlan eredetű. A *tapasz* 'Wandbewurf; Klebstoff' főnévből való származtatás (TESz. 3: 842; EWUng. 2: 1480) nem meggyőző. Talán nagyobb valószínűséggel lehet török előzményre gondolni; vö. csagatáj *topazi* 'vasgolyó' < : *top* 'golyó' (Räsänen: EtWb. 489). Ennek oszmán-török megfelelőjéből, a *topuz* 'buzogány, csatacsillag' főnévből személynév alakult, amelyet a hódoltság korában nálunk is feljegyeztek: 1663: *Topuz* személynév (Kakuk

400). A magyar *Tapasz* személynévből alakult a Baranya megyei *Tapasz* 'elenyészett falu Vókány és Újpetre környékén' [1247: *Tupos*: Györffy 1: 394] és *Tapazd* 'elnéptelenedő major Somogy megyében Hencse belterületétől nyugatra' [1395: ? *Tapaz*: ZsigmOkl. 1: 428; 1421: *Tapaz*: Csánki 2: 649; 1808: *Tapazd*: Lipszky: Rep. 1: 670]. L. még FNESz.⁴ 1: 93 *Alsótapazd* a.

Vérkö. A Csánkitól (2: 809) még csupán hozzátetűlegesen Jánosháza, Hosszúpereszteg és Káld környékére lokalizált középkori Vérkö [1428: *Werkw*: i. h.] pontos helyét a Vas megyei földrajzinév-gyűjtemény szabatosan megjelöli Jánosháza belterületétől délnyugatra Keléd felé, a ma *Szücsök szérűje* nevű erdőben: „*Vérkö*, egykori település romjaival” (VMFN. 343). A *Vérkö* helységnév a *vér* 'az erekben keringő piros nedv' és a *kő* 'Stein, lapis' főnév összetétele. Vörös kőből emelt épületre, esetleg vöröses színezetű köves talajra utal. Vö.: *Vér-kút* (MNYTK. 156. sz. 153 és FNESz.⁴ 2: 779 *Vöröstó* a.); *Vér-patak* (VMFN. 530); *Vér-tó* 'a rókusi temető és a csongrádi országút között elterülő tó' (SzegSz. 2: 662; NytudÉrt. 22. sz. 97). — A középkorban *Weer* [1361: Petri dicti *Weer*: Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 153] ún. dictus-os személynév volt. Ma családnév *Veér*, *Vér* alakban. Kázmér (RCsnSz. 1134—5) szerint vérrokoní, családi kapcsolat motíválja. — A középkori Valkó megyében *Vérvár* [1437: *Weruar*: Csánki 2: 277; l. még Pesty: MoHn. 416, 417 és ComSirm. 207] nevű erősség és *Vérfalva* [1476: *Werfalua*: Csánki 2: 361; l. még: i. m. 2: 278; ComSirm. 204 és Kázmér: Falu 250] nevű falu is található volt. A szegedi *Vérhalom* (NytudÉrt. 22. sz. 97) és *Vérsemlyéke* (uo.) előtagja a *Vér* családnév.

Zürek-patak. A Vend-vidék és Hetés egyik patakja Tótkeresztúrtól (Križevci) keletre ered, elfolyik Gerőháza (Lončarovci), Alsójánosfa (Ivanjševci), Kisszerdahely (Središće), Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér, Szentgyörgyvölgy, Márokföld, Nemesnép, Lendvajakabfa mellett, és Zalaszombatfától keletre bal felől a Kebelébe ömlik. Magyar neve *Szentgyörgyvölgyi-patak* (MoFnT. 1: 30). Névváltozata a *Szentgyörgy-patak* és *Szentgyörgyi-patak* (i. h.), egy-egy szakaszának neve *Nemesnépi-patak*, *Falu-patak* (i. h.). A patak felső és középső szakaszának (egykori) neve *Zürek-patak* [1889: *Zürek p.*: Gleichenberg. 1: 75 000-es térkép]. L. még 1982: *Zürik-patak* 'a Szentgyörgyvölgyi-patak bal oldali mellékveze Veleméren' (VMFN. 413; a lokalizáláshoz l. Őrség. Vend-vidék, Vasi-hegyhát. 1: 50 000-es méretarányú turistatérkép. Bp., 1993.) A *Zürek* ~ *Zürik* víznév szlovén eredetű; vö. szlovén *Zvirek* víznév (Bezljaj 1: 228, 2: 343) < *Izvirek* 'víznév' (Bezljaj 1: 228) < *izvirek* 'forrás, fons, Quelle' (Pleteršnik 1: 349) < *izvir* 'ua.' (uo.) < összláv **jbzvirǐ* 'ua.' (EtSISJaz. 9: 96) < **jbzvirati* '(földből) előbuggyan, előtör, fakad, ered' (EtSISJaz. 9: 95; l. még tölem: NytudÉrt. 92. sz. 65). — A *Zvirek* mellett a szlovénben -*ecb* képzővel alakult *Zvirec* (Bezljaj I, 228, II, 343) víznév is található. Ebből való a magyar *Züric* névváltozat; l.: 1944: „A *züric*völgyi gerencsértség” (Dr. Kós Károly tanulmányának címe; in Dunántúli Szemle 11: 119—131, 208—218); 1979: „*Züric* p. vid. — a Kerkába [?] ömlő *Züric* patak mentén fekvő terület Vas megyében; Gödörháza, Kisszerdahely, Magyarszombatfa és Velemér községeket foglalja magában. — *Züric-völgy*” (ÚMTsz. 1: 132); 1980: „a *Züric-völgyben* elszórt fazekas falvakról” (NéprLex. 3: 501).

Kiss Lajos

Valamiknek (valaminek) a királynője^{*}

(Indoeurópai nyelvtani nem hatása frazeológiánkban)

A magyar frazeológiában is megvan az az indoeurópai, főleg nyugat-európai nyelvekben jól ismert *valamiknek*, illetve *valaminek a királynője* típusú birtokos szerkezet, amely egy élettelen dologra, fogalomra vonatkoztatva általában annak dicsérő, kiemelő szerepű értelmezőjeként vagy parafrázisaként (olykor ahhoz kapcsolódó állítmányként) szokott állni, pl. a *róza a virágok királynője*, a *hold az ég/az éj királynője* stb. Ilyenfajta állandósult kifejezéseket, illetve azoknak a többes számú birtokos jelzőjű formáját csak a legújabb értelmező szótáraink tüntetik fel, *királynő* szavunk átvitt jelentését állapítva meg bennük. *Valamiknek a királynője* az ÉrtSz. szerint (a *királynő* 5. jelentése a.) az, amit valamely vonatkozásban különösen sokra értékelnek, az ÉKsz. szerint pedig (a *királynő* 4. jelentése a.) az, amelyet a többi hasonló közül a legtöbbre értékelnek. Mindkét szótár választékosnak itéli ezt a használatot, s ugyanazt a három példát hozza rá: a *fegyvereknek királynője*: a gyalogság, a *sportok királynője*: az atlétika, a *szőlőskertek királynője* (*muskotály*): nagy szemű zamatos csemegeeszőlő. E frázistípus meglétét tehát mai értelmező szótáraink rögzítik, de igen gyér számú — köztük elavult — példával szemléltetik.

Vegyük szemügyre az említett szótárbeli fordulatokat! Közülük a *szőlőskertek királynője* — bár létrejöttét a szőlőneveinkben ismeretes többféle idegen nyelvű hatás (vö. Kiss Jenő: MNy. LXXXVII, 163) is befolyásolhatta — magyar eredetű elnevezése a Mathiász Jánostól 1916-ban nemesített szőlőfajtának, amely az Erzsébet királyné emléke és a Csaba gyöngye kereszteszéséből alakult. (A női azonosításban talán egyik előzményfajtájának is szerepe lehet.) Olyan elismert fajta, hogy idegen nyelvek is a magyarból fordított nevét használják, pl. *Königin der Weingarten*, *Reine des vignes*, *Kraljice vinogradov* (vö. Csepregi—Zilai: Szőlőfajta, -ismeret és -használat. Bp., 1988. 329), sőt az, a szőlőfajta magyar eredetét feltüntetve, az olasz nyelv nagyszótárába is bekerült: *Regina dei vigneti* (Battaglia: GDizIt. *regina* a.), ami feltehetőleg kapcsolatos azzal a ténnyel, hogy ezt a szőlőfajtát hazánkon kívül Olaszországban termesztik leginkább (Csepregi—Zilai i. m. 328). E kifejezést tehát a magyar terjesztette el más nyelvekben.

Szótáraink másik két, némileg más jelentésszerkezetű példája ezzel szemben kétségtelenül idegenből való fordítás. Az élettelen fogalomra (mint *gyalogság*, *atlétika*) vonatkozó *királynő* mechanikus tükörképe valamely nyelvtani nemmel rendelkező (genusos) nyelv megfelelő szavának, amelyet ott az azonosított nőnemű szóval való kötelező nembeli egyeztetés kíván meg. A genus nélküli magyarban viszont az élettelen jelentő szóra átvitt *királynő* szokásosan a női megismerés képzetét is kelti, mivel — ahogy a *-nő* utótagú foglalkozásneveink általában — éppen női mivoltát emeli ki az érintettnek. Erre utalt például Kossa János: „Hogy az atlétikát a sportok királynőjének nevezik, ezt ... nyilván csak azzal magyarázhatjuk, hogy németben die Athletik, egyébként miért volna ez az elég f é r f i a s sportnem éppen n ő n e m ű (a kiemelések tölem: M. N. I.) a magyarban is” (Magyarul, magyarán. Újvidék, 1968. 37). Az említett kifejezések használata a magyarban ennél fogva vitatható. Nyelvhelyességi kézikönyvünk is így foglal állást róluk: „Indoeurópai nyelvekből fordított hasonlatszerű kifejezésekben o l y k o r m a g y a r o s a b b (a kiemelés tölem: M. N. I.), ha a hasonlított személy nevének *-nő* utótagját elhagyjuk. Pl. a gyalogság a fegyvereknek *királya* (nem pedig *királynője*). De ha valamit valóban királynőhöz akarunk hasonlítani, akkor persze nem kell elhagynunk a *-nő* utótagot, pl. a hold az éj *királynője*” (NymKk. II. 324). Kézikönyvünk tehát az értelmező szótáraink előbbi fordulatait lényegében nem helyesli. Ugyanakkor azonban megkülönbözteti ezektől azt a hasonló szerkezetű kifejezéstípust, amelyben valamely élettelen dolgot királynőhöz hasonlítunk. Most már csak az a

^{*} Előadásként elhangzott A magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán (Eger, 1994).

kérdés, el tudjuk-e könnyen dönteni, van-e szó az adott esetben hasonlításról, női megszemélyesítésről vagy nincs.

Úgy vélem, a kérdéses kifejezések helyzetét a magyarban árnyaltabban kell megítélnünk. Ehhez azonban célszerű egy pillantást vetnünk nyelvünkbeli múltjukra és mai jelenlétükre. Példáim, melyek többes és egyes számú birtokos jelzőjű szerkezeteket egyaránt tartalmaznak, egyrészt saját gyűjtésűek, másrészt felhasználtam a Nsz. anyagát, különösen annak számítógépes adattárát, amelyből XIX. századi előfordulásokhoz jutottam hozzá. Figyelemmel voltam az adott szókapcsolatok idegen nyelvi megfelelőire is. Ezeket a következő nagy értelmező szótárakból idézem Grimm: DtWb. (*Königin* a.), OxfEnglDict. (*Queen* és *King* a.); Robert: DictFr² (*Reine* a.); Battaglia: GDizIt. (*Regina* a.); Nykysuomen Sanakirja (főszerk.: Matti Sadeniemi. Porvoo—Helsinki. 1967: *kuningatar* a.); Eesti kirjakeele seletussõnaraamat (főszerk.: E. Raiet. Tallinn, 1987—: *kuninganna* és *kuningas* a.) Csak a máshonnan vett idegen példák forrását jelölöm külön. Gyűjtésem nem kíván teljes lenni, de úgy vélem, bizonyos tanulságok levonására alkalmas. Példáimat elsődlegesen az azonosított szó jelentése szerint rendeztem csoportokba. A régebbi példákban a korábbi szóhasználatnak megfelelően *királynő* helyett *királyné* szerepel, ennek a kifejezés használata szempontjából nincs jelentősége.

1. A *királynő* helynévre, főleg városnévre vonatkozik:

V e l e n c e: „*tengerek Királynéja Velence*” (Árvízkönyv II. 83. Petr. Horváth L.: Nsz. 1839); „Mondják, sikoltják ... pusztul a *tengerek királynője*, süllyed *Velence*” (Szigethy Gábor: Utazás Velencében. Bp., 1993. 20; l. még uo. 161) — „Nagyon is reális gazdasági erők folytán lett a »*tenger királynője*« (Fajth Tibor—Dombi József: Itália⁶. Panoráma Útikönyvek. Bp., 1978. 96); „...a francia költő és történész, Lamartine így búcsúzott a *tenger királynőjétől*, akit elmostak a történelem hullamai” (Szigethy i. m. 61; l. még uo. 108) — „*Venezia, tengeri királynő* mindenképpen megejt majd (Tokaji András: Velencei bolyongások. Bp., 1980. 5) — „nem hiába nevezik ... a »*hullámok királynőjének*«” (Dessewffy Arisztid: Velence I. Bp., 1896. 22) — „*Adria királynéja, Velence*, évenként 100-ezer aranyat ajánlott a török háború viselésére” (Rónay Jácint: Napló-törredék. Pozsony, 1872. 167: Nsz.); „*Az Adria királynője* a reneszánsz fényében pompázott” (Fajth—Dombi i. m. 101; l. még uo. 95, 103); „*Adria királynője* Kosztolányi Dezső számára is szelence” (Szigethy i. m. 60; l. még uo. 99).

Az előbbiekkkel vö. ol. *Regina de' mari, Regina dell' Adriatico/dell' Adria*; ném. (*Venedig diese königin der meere*; ang. *Queen of the Adriatic*.

Velence női megszemélyesítését művelődéstörténeti mozzanatok is érzékeltetik. A monda szerint a tenger menyasszonya. A Velencei Köztársaság lehanyatlásáig élt az a hagyomány, hogy a dózse a vízbe dobott aranygyűrűvel eljegyezte Velencét az Adriával (vö. Faith: Velence.³ Bp., 1980. 70). Megemlékeznek erről magyar utazók, például Bezerédy Zsigmond a XVII. században. Kászonyi András a XVIII. században (vö. Szigethy i. m. 93—4, 99). Az „*Adria-tenger mátkájá*”-nak nevezi Arany (Toldi estéje II/23), s ezt olvashatjuk Wordsworth-nél: „szűz város volt ... / S mikor jegyest választhatott, a vad, / örök tenger lett hű szerelme”. Vö.: „She was a maiden City ... / And, when she took unto herself a mate, / She must espouse the everlasting Sea”. (A Velencei Köztársaság halálára. Fordította Radnóti Miklós. In: Száz vers. Összeáll. Szerb Antal. Bp., 1957. 206—7). Velencét festményeken is ábrázolták női, királynői alakban, így látható például a dózsepalota egyik Veronese festette híres mennyezetfreskóján (Dessewffy i. m. 22, 139; Faith—Dombi i. m. 122).

Velencére utalva tehát a *tenger (tengerek)/az Adria királynője* fordulatok, illetve előzményeik mintegy 100 éve újra meg újra felbukkannak a magyarban. A Velence = királynő azonosítást az idegen nyelvi megfelelőkön túl a kultúrtörténetileg megragadható megszemélyesítés is motiválja. Ilyen tényeket viszont nyelvérzékünk aligha mérlegel. A *tenger (tengerek)/Adria királynője*

kifejezést tapasztalatom szerint azért fogadjuk el természetesnek, mert Velence olyan szép, különleges, mint egy királynő.

R ó m a : „vagyonát akarná örökleni a világ' királynéjának” (Köváry László: Székelyhonról. Kolozsvár, Kir. Lyceum 1842. 12: Nsz.).

A kifejezés az ókori latinban viszonylag későn, az i. sz. I. sz.-ban jelenik meg először: (Roma) *regina et domina orbis* (OxfLatD. *regina* a.). Róma nőnemű megszemélyesítése azonban már korábban előfordul a római irodalomban (Cicero Catilina elleni első beszéde. A szöveget gondozta Havas László. Auctores Latini I. Bp., 1967. 52), s ismeretes az is, hogy Rómát az ókorban *Roma dea* néven istennőként megszemélyesítve tisztelték (Pecz: Ókori Lex. *Roma dea* a.). A fenti kifejezés a modern nyelvekben terjedt inkább el: ol. *regina del mondo*, *Roma*, ném. *die weltkönigin Roma*, ang. *Queen of the Earth*. A kifejezés másik variációja szerepel a jelenlegi első osztályos gimnáziumi tankönyvben: „(Romam) *reginam urbium nominant*” (N. Horváth Margit—Nagy Ferenc: Latin nyelv I. 36). Ezt a latin órán — az említett művelődéstörténeti tények alapján — úgy fordítják, hogy „Rómát a városok királynőjének nevezik” (vö. ol. *regina delle città*).

E t o n (angol kisváros): „*Eton az iskolák királynője*” (Andrée Bertino—Fredo Valla: 366 történet a világ csodáiról. Bp., 1992. 187), „*Etont* úgy jellemezték, hogy a világ összes iskolájának a királynője” (uo.). A példákat olaszból fordították.

T i m b u k t u : „*Timbuktu, a »sivatag királynője«*” (Walter Krämer: A világ csodái. Bp., 1977. 127), „*Timbuktunak, a »sivatag királynőjének«* fényéről és gazdagságáról még a XIX. századi Európában is álmodoztak” (uo. 128). A fordítás németből készült.

A n g l i a : „szent hazámról ilyen ... megjegyzéseket kellett végighallgatnom, arról az *Angliáról*, mely a művészetek királynője” (Swift: Gulliver utazásai. Európa Diákkönyvtár. Bp., é. n. 198).

2. A királynő természeti fogalomra vonatkozik:

H o l d (a): „(a zsidók) mint az *Ég király néjét* imádják vala a' *holdat* (Medicei: A zsidóknak szokási és szer-tartásai. Péts, 1783. 167); „a zsidók hajdan a *Holdat* mint az *Ég királynéját* imádták” (Kálmány: A Hold nyelvhasznáinkban. Bp., 1887. 19); „A *hold az ég királynője* ~ Luna est *regina caeli*” (Molnár Ervin: Latin nyelvtan II. Mondattan. Bp., 1913. 6; l. még Csengeri János: Latin nyelvtan II. Mondattan. Bp., 1898. 9); „A költők a *Holdat az Ég királynőjének* nevezik ~ Poetae lunam *reginam caeli* appellanti” (Dr. Magyar László: Játzsza latinul. Bp., 1941. Reprint. Kecskemét, 1991. 23).

Vö. a fenti latin megfelelőkön kívül még: ang. *Queen of heaven*.

Jeremiás könyvében (44/17—9, 25) szerepel a *regina caeli* kifejezés, aminek a megfelelője a revideált Károli-féle fordításokban máig az *ég királynéja* korábbi forma, az új katolikus és protestáns fordításokban pedig az *ég királynője*. Ez a pogány istennő a babiloni Istárral azonos, akit holdistennőnek tartottak, a Biblia azonban közelebből nem nevezi meg (Kereszttyén bibliai lexikon I. Szerk. Bartha Tibor. Bp., 1993. 312; Tóth Kálmán: Bibliafordítás — Bibliamagyarázás. Bp., 1994. 119). Latin tankönyvek példamondatoként viszont a szóbanforgó azonosítás többször előfordul.

H o l d (b): „*Éjnek királynéja!* Légy üdvözölt szép *hold*”. (Katona József: A holdhoz: Nsz. 1815 k.), felmosolygott az *Éj Királynéja* — a szelíd *Hold*” (Uránia II. 209. Sebők J.: Nsz. 1829); „Fölöttünk nap és *hold*, ... az utóbbik nem alattvalója, hanem *királynéja az éjnek*” (Szemere P.: Munkái II. 141: Nsz. 1833—42/1890); „A *holdat az éj királynéját* szürke fellegek veszik körül” (Kemény Zsigmond: Szív örvényei. Erény és illem. Pest, 1854. 168: Nsz.); „A *hold az éj királynője*” (NymKk. II. 324).

Ehhez vö. ném. *Königin der Nacht, der Mond* (a luna hatása itt is valószínű, mivel a hold neve a németben hímnemű), ang. *Queen of night, the moon*; fr. *La lune, reine des nuits*.

A Hold szokásos költői megszemélyesítését a néphit alapján próbálta indokolni Katona József. Szerinte őseink a Holdnak két nemet tulajdonítottak, s „egy férfiköntösbe öltözött leány képében tisztelték” (ÖM. 22).

Az ókorban s annak nyomán a keresztény művészetben is nőként ábrázolták a holdat. (A keresztény művészet lexikona [KerMűvLex.]. Szerk. Jutta Seibert. Bp., 1986.; *Hold* a.). Csengeri a fenti latin közmondás fordításához azt a tanácsot adja, hogy „A magyarban is mondhatjuk: *királynője*, mert a holdat női istenségnek képzelték, s így régi gondolkodás szerint mi is nőnek foghatjuk fel” (i. m. 9). A női azonosítást a Naphoz való viszonyítás szintén támogatja: *Sol est rex siderum, luna est regina caeli. A nap a csillagok királya, a hold az ég királynője* (Molnár Ervin i. m. 6).

A példák szerint a magyarban mind az *ég királynője*, mind az *ég királynője* kifejezés él.

R ó z s a : „A kerti *rózs*a ... mindenütt a kertek ékeül tartatik ... és az egész nemből a legpompásabb virággal bír, s ugyanezért a *virágok királynéjának* is nevezetetik” (Peregriny Elek: Természettörténet. Pest, 1847. 342: Nsz.); „*A virágok királynéjának* tövisei vannak” (Vas Gereben: ÖM. X. 257: Nsz. 1865); „a *rózsát* az egész világon a *virágok királynőjének* nevezik” (Márk Gergely: A rózsza. Bp., 1959. 5); „A középkori misztika a *rózsát*, a *virágok királynőjét* a mennyek királynőjére vonatkoztatta” (KerMűvLex. *rózsza* a.) — „Ha a *rózsza* a *bokros növények királynője*, a vízililiom a vízinövényeké, akkor a hagymás növények királynőjének nevezhetjük a tulipánt” (Tele Magazin. 1994. 41. sz. 24).

Vö.: német. *die Rose Königin der Blumen*, ol. *Regina dei fiori: la rosa*, fr. *La reine des fleurs: la rose*, fi. *Kukkien kuningatar ruusu*; észt *Roosi nimetatakse lillede kuningannaks*. Lásd továbbá or. „...царица всех цветов — одна Роза” (Словарь современного русского литературного языка. 17. т. Москва — Ленинград, 1965: царица).

Az Encyclopaedia Britannica egyik korábbi kiadása (Chicago—London—Toronto. 1960. *Rose* a.) úgy tartja, hogy a rózsát Szapphó nevezte először a „virágok királynőjé”-nek Óda a rózsához c. költeményében. Az említett verset három magyar fordításban ismerjük, (vö. Németh György: It. 69: 306—13; Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul. Sajtó alá rend. Németh György. Bp., 1990. 188—91). A magyar versekben a kérdéses részlet így szól: „Fő király asszonyt ha az Isten adna / A virágoknak, fejedelmi fényben / Asszonyul nyilván nekik a mosolygó / Rózsza adatnék” (Révai Miklós 1787); „Adni a boldog Jupiter Királynét / a virágoknak ha akarna; méltán / a piros rózsát egyedül emelné / Trónus ölébe” (Édes Gergely 1803); „Az virágoknak Iupiter királyt ha / Tesz, királyságot közel érne Rózsza” (Fabchich József 1804). A *király asszony*, *királyné* és a *király* váltakozásának okát vélhetően a versek eredetében kell keresnünk. Ennek alapvető mozzanatait Németh nyomozta ki, s említett két munkájának idézett helyein olvashatjuk. Kimutatta, hogy a „fordítás” alapjául szolgáló Szapphó-vers nem létezik, az utóbbi kétszáz év Szapphó-kiadásai illet nem tartalmazznak. A magyar változatok a Stephanus-féle, 1560-ban Párizsban kiadott antológia alapján jöhettek létre, amelyben a görög és latin nyelven közölt Szapphó-töredékekhez egy i. sz. V. századi görög író, Achilleus Tatiusz prózában írt regényrészlete csatlakozik szintén görögül és latinul a rózsza dicséretéről. Németh közli a görög szöveg fordítását is, ebből az idevágó rész a következő: „Ha Zeusz királyt akart volna adni a virágoknak, a rózsza uralkodnék a virágok felett. Ő a föld díszé, a növények ékessége, a virágok szemefénye, a liget pirja”. Mivel a rózsza neve (τό ρόδον) a görögben semleges nemű, nőnemű azonosítás ez alapján nem várható. Megnéztem az említett antológiában a kérdéses rész latin változatát is:¹ „Si floribus vellet Iupiter imponere regem, ro[ma] inter flores regnum obtineret. Terrae e[st] ornamentum, plantarum decus, oculus florum, prati rubor, pulchritudo coruscans”. Frázisunkhoz ez a változat sem visz közelebb. A *rózsza* a *virágok királynője* azonosítás és a hamisított Szapphó-költemény viszonya tehát egyelőre tisztázatlan. A nőnemű azonosítást vagy a latin *rosa*, vagy a nemet ismerő

¹ Itt is megköszönöm Németh György szíves segítségét, hogy megadta a Stephanus-féle antológia egyik lelőhelyét, ill. rendelkezésemre bocsátotta a vers francia változatát.

nemzeti nyelvek megfelelő szava motiválhatta. A versek birtokos szerkezetekbe foglalt további dicséretei pedig a formai mintát kínálhatták. Németh még a versnek egy francia megfelelőjéről tudósít, abban *királynő* (*reine*) szerepel. A magyar fordítások közül a rózsát *fő király asszonynak*, *királynénak* minősítő első kettő szintén arra mutat, hogy feltehetőleg lehetnek olyan verses változatok, amelyek frázisunkkal összefüggésbe hozhatók.

A rózsza nőnemű azonosításához a szépség jegye mellé képzőművészeti mozzanatok is társulnak. A középkori misztikában ugyanis a rózsát Szűz Máriával hozták kapcsolatba, akit ezért bizonyos képtípusokon jellegzetesen rózsával vagy rózsák között is ábrázoltak. Ennek egyik hazai emléke a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, 1500 körülről való kassai „Rózsás Madonna” képe. Az ilyen keresztény szimbolikus tartalmak ismerete régen nemzedékről nemzedékre öröklődött, mára viszont eléggé kiveszett a köztudatból (vö. KerMűLex. 5).

Tulipán: „Ha a rózsza a bokros növények királynője, a vízililiom a vízinövényeké, akkor a hagymás növények királynőjének nevezhetjük a tulipánt” (Tele Magazin. 1994. 41. sz. 24); „Tulipán a királynő” (uo.).

Vízililiom: „Ha a rózsza a bokros növények királynője, a vízililiom a vízinövényeké, ...” (Tele Magazin. 1994. 41. sz. 24).

Őszibarack: „Az őszibarack — a gyümölcsfák királynője is — az Alföldön kétszer akkora termést hoz, mint a hegyvidéken” (Magyar Nemzet. 1958. máj. 10. 4. Nsz.).

Fogas (halfajta): „az édes-vízű halak királynéja, / Magyar lakomáink díszes parádéja, / A csak Balatonban lakozó fogasunk” (Szemere P.: Munkái I. 140: Nsz. 1851/1890).

A füredi víz: „Savanyú kúfői is vagynak, a Füredi víz mindeniknek Királynéja” (Vályi A.: Magy. Orsz. Leírása III. 304: Nsz. 1799).

3. A *királynő* valamilyen tárgyra, iparcikkre, létesítményre vonatkozik:

Orgona (hangszer): „Vajha Sugár Viktor gondos munkája az orgonát, a hangszerek e királynőjét közelebb hozná a ... magyar zenészek szívéhez” (Sugár: Az orgona szerkezete és fejlődéstörténete a legrégibb időktől napjainkig. Bp., 1913. VI. Előszó. Írta Kacsoh Pongrácz dr.); „A hangszerek királynőjének szolgálatában” (Hajdú-Bihari Napló. 1992. dec. 15. 3); „alapos gyógyításra szorul a református templomban »a hangszerek királynője«” (Reformátusok Lapja. 1994. ápr. 24. 7).

Az orgonát azonban hasonló gyakorisággal a hangszerek királyának is nevezik: „Az orgonát nemes tulajdonságaiért és impozáns méreteiért a hangszerek királyának is mondják (Geyer József: Az orgona. Bp.—Szeged, 1931. 8); „Machaut már a XIV. században ... az orgonát »a hangszerek királyá«-nak nevezi” (Pécsi Sebestyén: Az orgona szerkezete és építése. Bp., 1975. 9); „Az orgona a hangszerek királya” (Hernádi: Közzhelyszótár. 201).

A parafrázis előfordulását Machaut XIV. sz.-i francia költőnél és zeneszerzőnél említik először (Pécsi i. m. 9). Az orgona neve a franciában himnmű, s így a királlyal azonosítható: *Le roi des instruments*. A németben viszont az adott frázis nőnemű azonosítást kíván: *Die Orgel ist die Königin der Instrumente*. A magyarban jelentkező kettősség a kétféle idegen hatás lecsapódása lehet, s nem magyar nyelvművelői megfontolásból ered. Más genus nélküli nyelvekben hol az egyik, hol a másik változat jelentkezik, így az angolban és az észten a franciás: *King of Instruments*, Orelit peetakse pillide kuningaks, a finnben a németes: *Urut, soitinten kuningatar*.

Rolls-Royce: „Az autók királynője” (Bertino—Valla i. m. 186).

Carte d'or Eskimo jégkrém: „A jégkrémek királynője” (napjaink tévéreklámja).

A savanyú tejtermékek: „Táplálkozási előnyeik miatt joggal nevezik a tejtermékek királynőinek a joghurtot, a kefirt, az aludttejet és a tejfőlkészítményt” (Hajdú-Bihari Napló. 1994. aug. 26. 13); „A tejtermékek »királynői«” (képalírás uo.).

A Palatinus strand: „Mi lesz veled, *Palatinus*? Korona nélkül a *strandok királynője*” (Magyar Nemzet. 1994. júl. 16. 11); „régén a *Pala* volt a *strandok királynője*. Ide járni olyan volt, mint az Operába menni” (uo.).

4. A *királynő* különböző egyéb élettelen dolgot, fogalmat jelentő főnévre (*műfajra, fegyvernemre, sportágra*) vonatkozik:

Propertius római költő elégiái IV. könyvének 11. verse: „E költemény, melyet Scaliger méltán nevezett el az *elégiák királyának* (tul. »regina elegiarum«); voltaképp nem egyéb, mint egy költői halotti búcsúztató” (Propertius elégiái. Ford. Csengeri János. Bp., 1897); „A könyvet a tizenegyedik elégia, a Cornelia halálára írt gyászdal zárja be, melyet Scaliger nem hiába nevezett el az *elégiák királyának* (*regina elegiarum*)” (Némethy: A római elégia. Bp., 1905. 317). — Ez a vers, melyet az utókor »Regina elegiarum«-nak, vagyis az »*elégiák királynője*«-nek nevezett el, ... Cornelia halálára íródott” (Tibullus és Propertius összes költeményei. Bibliotheca Classica. Bp., 1976. 370); „A gyűjtemény záróversét (IV. 1) »az *elégiák királynője*« ranggal tüntette ki az utókor” (Falus: Az antik világ irodalmi. Bp., 1980. 533); „a híres *Elégiák Királynője* (4. 11) a hitvesi szerelem dicsőítése” (VillrLex. Propertius a.).

A magasztaló fordulat a római irodalomtörténet jellegzetes kifejezése. A *király/királynő* fordítás váltakozása tudós megfontolást takar.

„Az *Isteni Augustus tettei*” (*Res gestae divi Augusti*) nevű ókori *felirat*: „A *feliratok királynőjének* (*regina inscriptionum*) joggal nevezett szöveglelet elsősorban mint történeti dokumentum értékes (VillrLex. I. 561); „Az Augustus császár tetteit ... megörökítő ... szöveget — a »*feliratok királynőjét*« — 1555-ben fedezték fel” (N. Horváth M.—Nagy F.: Latin nyelvkönyv I. 125). Az ókortudományban használt, latin eredetű kifejezés.

A vers: „*Műfajok királynéja*. Gárdonyi nevezte egyszer így a verset” (Gárdonyitól Gárdonyiról. Összeáll. Tóth Tibor. Bp., 1990. 91).

Gyalogság: a fegyvernemek királynője (ÉrtSz., ÉKsz.: *királynő* a.): a gyalogság a fegyvernemek *királya* (NymKk. i. h.).

Vö.: fr. *L'infanterie, reine des batailles*; ol. *Regina delle battaglie: la fanteria*; cseh *Královna zbraní: pěchota* (Příruční slovník jazyka českého. V Praze *královna* a.; Dobrossy: Cseh—magyar szótár: *královna* a.; Hradský: Magyar—cseh szótár: *királynő* a.). Ehhez l. még: „L'infanterie est la force des armées, la »reine des batailles« a dit Napoléon Ier (Robert i. m. *Infanterie* a.).

Szótáraink jelzik, hogy a kifejezés elavult. Ugyanerre a gondolatra a régi magyarban másfajta szókapcsolatot is találhatunk, például: „a gyalogság a hadban a valóság” (Az török áfium ellen való orvosság. In: Zrínyi Miklós prózai művei. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp., 1985. 218).

Atlétika: „Mi a *sportok királynője*?” (Hlavacska E.—Hoffmann I.—Laczkó T.—Maticsák S.: Hungarolingua 2. Magyar nyelvkönyv középhaladóknak. Debrecen, 1993. 77); „Helsinkiben a *sportok királynője*” (Magyar Nemzet. 1994. aug. 6. 21); „A finn főváros ... tizenegy évvel ezelőtt már vendégül látta a *sportok királynőjének* reprezentánsait” (uo.); „Reflektorfényben a *sportok királynője*” (Hajdú-Bihari Napló 1995. jan. 16. 8); „Megnyugtatta az atlétabarátokat [az államtitkár], hogy a »*sportok királynője*« nem kerül hátrányba a többi sportággal szemben” (uo.).

Az ÉrtSz.-ban és az ÉKsz.-ban meglevő példa továbbra is használatban van. Érdekes viszont, hogy az idézett idegen nyelvi nagy értelmező szótárak közül csak az észtenben van meg, ott azonban az atlétikát a *sportágak királyának* tartják: *Kergejõustikku loetakse spordialade kuningaksi*. Ezen kívül még orosz példát találtam szótározza (Hadrovics—Gáldi: Magyar—orosz szótár: *királynő* a.): атлетика — царица спорта.

5. A királynő elvont fogalomra vonatkozik:

Szeretet: „o zentsegos zeretet, te vag mindon io zagnac keralne azzoña” (GuaryK. 62).

Ismeretem szerint ez az első példa a szerkezet előfordulására. A kódex e hely forrásaként Szent Bernátra hivatkozik. A női azonosítás háttérben nyilvánvalóan a latin *caritas* szó áll (vö. uo. 60: „Deus caritas est, et qui manet in caritate in deo manet... Az ur i[sten] zeretet, es ki lacozi^c zeredetben i[sten]be lacozi^c”).

Igazság. A példákat Cicero A kötelességekről (De officiis) c. műve egy mondatának (3. könyv 28) fordítása, illetve az abból alakult szállóige adja. „Mert ez a' virtus egyedül, minden más virtusoknak asszonya és királynéja (ford.: Kovásznai S. Po'sonyban, 1795. 200), „Mert ezen egy erény urnéja és királynéja valamennyi erényeknek” (ford.: Szalay L. Pest, 1857. 117); „Ez az erény ura és királya minden erénynek (ford.: Csengeri J. Bp., 1887. 108). — Szállóigeiként: „az igazság minden virtusok királynéja (Márton: Német—magyar—deák szótár. Pest, é. n. Kö-niginn a.).

A latinban (Cic. Off. 3. 28): „haec una virtus [iustitia] omnium est domina et regina virtutum”. Az ebből való szállóige latin tankönyvek jellemző példamondata: iustitia omnium est domina et regina virtutum (Bartal—Malmosy: Latin mondattan. Bp., 1890. 71; N. Horváth M.—Nagy F.: Latin nyelv I. 57). Vö. ném. *die Gerechtigkeit ist die Königin aller Tugenden* (Márton i. h.; Simonyi: Német és magyar szólások. Bp., 1896. 210); fi. *Oikeudenmukaisuus on kaikkien hyveiden kuningatar*. Simonyi (i. h.) magyarosabb fordítási javaslata: „Igazság minden erény koronája”.

Az igazságosságot az ókori iustitia-ábrázolás nyomán a keresztény művészetben gyakran jelenítették meg női alakban mint a sarkalatos erények egyikét (KerMűvLex. *Iustitia* a.).

Beismerés. „A Talmud a beismerésnek — szemben a középkori joggal, amelyben a beismerés a bizonyítékok királynője — nem tulajdonít különösebb jelentőséget” (Új Ember. 1993. júl. 4.). A jogi nyelvben előforduló kifejezés.

Ész, értelem: „... mert az ész és a természetes értelem a törvények szíve, királynője” (Luther: Asztali beszélgetések. Bp., 1983. 142. Idézi: Dr. Walter M.: Történelem a gimnázium II. osztálya számára. 183). Vö. „Denn die Vernunft und der natürliche Verstand ist das Herz und die Kaiserin der Gesetze” (D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden. 6. Band. Weimar, 1921. 290).

Számelmélet: „nem véletlenül nevezte ... Gauss a számelméletet a »matematika királynőjének« (Faragó László: A számelmélet elemei. Bp., 1954. 3); „Az 1801-ben megjelent ... művében összegyűjtötte [Gauss] a számelméletnek, a »matematika királynőjének« már ismert eredményeit” (Sain Márton: Matematikátörténeti ABC. Bp., 1977. 100); „Tőle [Gausstól] származik az a mondas, hogy ha a matematika a tudományok királya, akkor a számelmélet a matematika királynője” (Sain Márton: Nincs királyi út! Bp., 1986. 740); „A számelmélet varázsát éppen ez adja: a sok szép megoldatlan probléma. Ezért is nevezte Gauss a számelméletet a matematika királynőjének” (Hajdú-Bihari Napló. 1995. jan. 5. 6). A matematika szaknyelvében előforduló kifejezés. Számos idegen nyelvű szakmunka is idézi. Például: „Die Zahlentheorie, nach Gauß die Königin unter den verschiedenen Disziplinen der Königin unter allen Wissenschaften ...” (S. E. Borewics—I. R. Safarevic: Zahlentheorie. Birkhäuser Verlag. Basel und Stuttgart. 1966. 5); „...he [Gauss] ... considered number theory, the higher arithmetic as he preferred to call it, to be the queen of mathematics (H. M. Edwards: Fermat's Last Theorem. Springer-Verlag. New York—Heidelberg—Berlin. 1977. 60); „According to Carl Friedrich Gauss, »mathematics is the queen of sciences — and number theory is the queen of mathematics«” (The unreasonable effectiveness of number theory. Ed. Stefan A. Burr. Proceedings of symposia in applied mathematics. Vol. 46. 1).

A felsorolt példákban kitűnik, hogy a valamiknek, illetve valaminek a királynője frázistípus azért figyelemre méltó esete az idegen nyelvi genus hatásának, mert az elmúlt mintegy ötszáz

évből (az első adatom az 1495 előttre datálható GuaryK.-ból való!) kisebb-nagyobb folyamatos-sággal több nyelvből is beszüremkedett a magyarba. Megvolt az ókori és a középkori latinban, a nyugati keresztény országok nyelveiben pedig használata szélesebbre terjedt. Nálunk fordításokban, köztük újra meg újra lefordított klasszikusokban is, nyelv- és nyelvtankönyvekben, jellemzően például nemzedékeken át használt, sok kiadást megért latin tankönyvek példamondataiban, egy-egy szakterület — sokszor szintén latin mintán alapuló — nyelvhasználatában, legújabbban pedig szinte divatként — dicsérő, kiemelő jelentéséből fakadóan — nyugati mintájú reklámokban jelentkezik. Idegenszerűségére olykor idézőjeles írásmódja is utal.

Az adott szókapcsolatok tagjainak jelentésbeli és alaki szerkezete is kétféle. Az első típusban birtokos jelzőként — mindig többes számban — hasonló fogalmak összefoglaló neve áll (pl. *városok, virágok, gyümölcsfák, hangszerek, sportok, fegyveremek, strandok, erények* stb.), amelyek egyikét a jelzett szó (*királynő*) mint a legkiválóbbat a maga nemében kiemeli. Ebben a jelentésben vonatkozik a *királynő* a konkrétan megnevezett egyedekre (*Róma, rózsza, őszibarack, orgona, atlétika, gyalogság, Palatinus, igazság, szeretet* stb.). A kifejezések másik csoportjában a birtokos jelző — egyes vagy többes számban — azt a területet nevezi meg (*tenger, az Adria, hullámok, az ég, az éj, szőlőskertek, művészetek* stb.), amelyen az azonosított dolog, fogalom (*Velenec, a Hold, muskotály szőlőfajta, Anglia* stb.) a többi odatartozóhoz, hasonlóhoz képest valamilyen tekintetben kiemelkedik. A *királynő* sem az első, sem a második típusban nem utal női jellegre, de ilyen metaforikus tartalmat másodlagosan mindkét esetben kaphat, amikor a kifejezéshez a dicsérő kiemelés szándékával összhangban az azonosított dolog megszemélyesítése, *királynő*höz hasonlítása stb. társul (l. *Róma, rózsza, igazság, Velenec*).

Példáim többsége az első típusba tartozik, s nem egyforma gyakoriságú a magyarban. Egyesek közülük egyszerűek vagy ritkák, néhányuk viszont az utóbbi 100-150 évben viszonylagos rendszerességgel felbukkan. Némelyikük csak egy szűkebb szakterület nyelvén ismétlődik (*az elégiák, a feliratok, a bizonyítékok, minden virtusok, a számelmélet királynője*). Mások azonban a gyakran többfelől is érkező, egymást is erősítő idegen hatástól ösztönözve mai irodalmi és köznyelvünk elemeivé váltak. Ide sorolom a következőket: az 1. típusból: a *rózsza a virágok királynője, az orgona a hangszerek királynője (királya), az atlétika a sportok királynője*; a 2. típusból: *Velenec a tenger(ek)az Adria királynője; a Hold az ég/az éj királynője*. Ezeket ma frazeológiank meghonosodott elemeinek tarthatjuk, még ha egy részük idegenszerű is.

Nyelvhelyességi megítélésüket illetően úgy vélem, a megszilárdult eseteket célszerű ekként elfogadnunk akkor is, ha nincs bennük hasonlítás. Ezekben a *királynő* felcserélése *király*-lyal magyar szemszögből ugyan logikusnak tűnhet, s tudós körben már korábban láthattunk is rá törekvést (l. *az elégia* példáját), gyakorlattá azonban nem vált. Megjegyzem azt is, hogy hasonló idegen hatás érzékelhető a *valamiknek a királya* szerkezet használatában is, lévén ez vizsgált kifejezésünk himnmű párja az indoeurópai nyelvekben. Bár *király* főnevünk ilyen értelme belső fejlemény is (vö. TESz. *király* 4. jelentés a.); az értelmező szótárainkban szokásosan idézett, állatokra vonatkozó példák (*az oroszlán az állatok, a sas a madarak királya*) más nyelvekben ugyancsak általánosak. Az idegen befolyás újabb reklámokban szintén tükröződik, pl. a *Zanussi Jet System* mosógép a *mosógépek koronázatlan királya* (Tele Magazin. 1994. 24. sz. 22). A *királynő*-vel alkotott meghonosult szerkezetek mellett szól a régi használaton túl az is, hogy némelykor közös európai művelődési hagyományok is tapadnak hozzájuk, s ezek emlékeit más források is őrizhetik körülöttünk (l. *rózsza, Velenec*). A magyarhoz hasonló rendszerű finn és észti szintén megtartotta az ilyen kifejezések átvételekor a *kuningatar*, illetve *kuninganna* 'királynő' szót, amennyiben ezt a változatot kölcsönözte, s nagy értelmező szótárába többet fel is vett belőlük (l. a *rózsza, orgona, atlétika, igazságosság* példánál). *Királynő* szavunknak így 'dolgok, fogalmak között a legkiemelkedőbb, legtöbbször értékelt' jelentését, melyet az ÉrtSz. és az ÉKsz. is csak tárgyalt frázistípusunkkal illusztrál, az itt felsorolt adatok tanúsága szerint nemzetközi — elsősorban latin és német eredetű — tükörjelentésnek minősíthetjük.

Az előbbi megszilárdult kifejezésekkel szemben viszont az alkalmilag vagy újabban divatoszerűen, nyugati mintát utánozva előforduló elszaporodását nem tarthatjuk szerencsésnek. Ezekben az élettelen dolog, fogalom dicsérő kiemelésére a fordítóknak részint a *valaminek a gyöngye, dísze, éke* stb. szókapcsolatokból ajánlhatunk választást, amelyek élettelen, illetve elvont jelentésűek, s így a nemre utalás mozzanatától mentesek. Így lehetne pl. *Eton az iskolavárosok gyöngye, dísze; az igazság minden erény (jószág) éke; a tejtermékek színe-java a joghurt és a kefir* stb. Különböző körülírások még inkább javasolhatók, ahogy látjuk rangos műfordítóinktól például Racin következő sorának (*Athalie*. III. felv. 7. jelenet, I. Robert i. m. *Détruire* a.) tolmácsolásakor: „Le Seigneur détruit la reine des cités” [Az Úr lerombolja a városok királynőjét (ti. Jeruzsálemet)]: ~ „A városoknak koronája romban áll” (*Racine: Athalia*. Ford. Csiky Gergely. Temesvár, 1876. 58), „Romokban a város, lehull a legkiválóbb” (*Racine, Athalia*. Ford. Kosztolányi Dezső. Bp., [1947.] 71), „Városok városa, földúltak az egek” (*Atália*. Ford. Rónay György. In: Jean Racine összes drámái. Bp., 1963. 786). Az előbbieket alapján mondhatnánk: a legnagyobb erény a szeretet, a világ legjobb autója a Rolls-Royce, messze földön híres iskolaváros Eton stb.

M. Nagy Ilona

Van-e a magyarban összetett jelző?

Az összetett mondatrészek mindig egy névszó és egy igei természetű álszó kapcsolatából állnak. Álszintagmák, azaz csak egyik tagjuk valódi lexéma, másik tagjuk kopula, vagyis toldalékszerű elem, segédige.

Az összetett mondatrészek leggyakoribb és legismertebb fajtája az összetett állítmány, vagy más néven névszói-igei állítmány, ill. igei-névszói állítmány (az elnevezésre többek között vö. Klemm 1928: 134; Benkő-Kálmán 1953: 150; Szabó 1958: 312—4, 356—7; Kálmánné 1991: 337—8): a diák *szorgalmas volt*, amelyben a segédige képző, módjel, időjel és személyrag funkciójú (Rácz 1968: 239—41, 1985: 264). Az összetett állítmány mintájára számon tartunk összetett alanyt is, ebben a létige főnévi igeneve szintén „toldalékszerű elem, amely a névszóval olyan kapcsolatban van, mint a névszói-igei állítmány igei része a névszóival: Szép lenne *szép lenni*, Be jó volna *jegenyefa lenni*” (Rácz 1968: 232, vö. még Tompa 1962: 110, Kálmánné 1991: 341). Az összetett alany mellett megkülönböztetünk összetett tárgyat: Akarsz *artista lenni*? (Rácz 1968: 272, H. Molnár 1962: 151, Kálmánné 1991: 347); és összetett határozót: igyekszem (képtelen vagyok) *pontos lenni*; *beteg lévén* otthon maradt (vö. Rácz 1991: 22). Ez utóbbiakban a segédigei szerepű létige igenévi formája miatt a segédigenév elnevezést kapta (vö. Lengyel 1989: 205—7; Keszler 1992/1: 137). Sőt, az elmúlt évben a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában megjelent Magyar leíró nyelvtani segédkiadványban, a segédigék és segédigenevek rendszerét bemutató, valamint a mondatrészek alaki sajátosságait összefoglaló táblázatokban (az 56. és a 134. oldalon) összetett jelzővel is találkozunk: *a városban lévő* házak magasabbak, mint a falusiak; *a felnőttnek való* gyógyszer mindig zárd el!; ill.: *az asztalon lévő* tányért kérem.

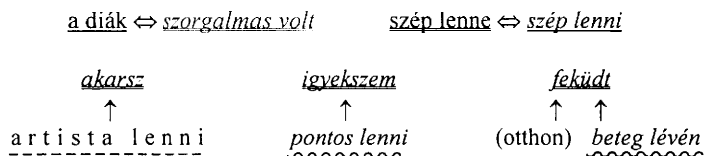
Az említett táblázatok készítője, Lengyel Klára már korábban is kifejtette álláspontját az összetett mondatrészekről, megjegyezvén, hogy e többtagú mondatrészek esetében a segédszói rész mintegy szófajváltó képzőnek felel meg, s arra szolgál, hogy egy adott szófajú szót más — eredeti szófajára nem jellemző — mondatrészszerépbe segítsen (Lengyel 1992/1: 161—5). Véleménye szerint ez a törekvés hozza létre az összetett jelzőket az általa segédigenévnek tartott *való*, *levő* csatlakozásával. Hiszen — mint írja — „az összetett jelzők határozói szerepre hivatott szavak (határozószók, ragos névszók) és melléknévi segédigenevek kapcsolatai. A segédigenevek természetesen itt is szófajváltó képzőszerűek: *a föld alatt lévő* = *a föld alatti*. Az álszerkezet az összetett

állítmányhoz hasonlóan megtartja kettős bővíthetőségét: névszói és igenévi determinánsokkal egészülhet ki, i. *a régóta nagyon egyedül lévő fiú*” (Lengyel i. m. 164).

Ez a gondolat egyébként már korábban is felbukkan (Rácz—Szemere 1972: 165, Kovalovszky 1985: 1179); ott azonban nem összetett jelzőről, hanem csak határozós szerkezetről beszélnek a szerzők. Az akadémiai nyelvtan a *való*-t pedig egyenesen mint „elhomályosult ige-nevet” említi (Imre 1961: 269). Néhányan a *való* és a *levő* közötti jelentésselkülönülésre is kitérnek, megjegyezvén, hogy a *való* az általánosabb jelentésű (a felnőttnek *való* gyógyszer), a *levő* pedig inkább a valóságos, tárgyyszerű létezésre utal (az asztalon *lévő* könyv) — (vö. Berrár 1967: 452, Kovalovszky 1985: 1179).

Az összetett mondatrészek rendszerének kibővítése a névszói-igenévi összetett jelzőkkel igencsak vonzó és tetszetős elképzelésnek tűnik. Kérdés azonban, hogy ez az újdonsült tag valóban beleillik-e az említett többtagú mondatrészek rendszerébe. Ennek eldöntéséhez vizsgáljuk meg a hagyományosan összetett mondatrészeknek tartott szerkezetek alkotóelemeit, ezek névszói és segédészói tagját!

Az összetett állítmányról, alanyról, tárgyról és határozóról tudjuk, hogy névszói részük alaki szempontból kivétel nélkül mindig zéró viszonyragos, azaz alanyesetben áll (Rácz 1968: 230, 244, 272): a diák *szorgalmas volt*, szép lenne *szép lenni*, akarsz *artista lenni*?, igyekszem *pontos lenni*, beteg *létén* otthon feküdt. A szerkezetek elemzésekor és szintek szerinti ábrázolásakor az álszintagmák mindig egy szintre kerülnek, hiszen két tagjuk együttesen fejezi ki az adott mondatrészszerpet. Tehát:

Ezekben a szerkezetekben a viszonyrag nélküli névszónak kétségtelenül szüksége van segédszóra ahhoz, hogy betölthesse az állítmányi, alanyi, tárgyi, határozói mondatrészszerpet, így ez a segédészó ezekben a szókapcsolatokban valóban felfogható képzőszerépű álszónak. Az állítmány jellemzője az igeiség, azaz igei természetű mondatrész, hiszen még a névszói állítmány is mindig kiegészül segédigével — ez közismerten lehet a létige, a *marad* vagy a *múlik*; még akkor is, ha a segédige zérófokú, tehát a létige esetében a kijelentő mód, jelen idő, harmadik személyben (vö. Rácz 1968: 238—40). Az alany ugyan kifejezhető lenne önmagában is zérómorfémás főnévvel, de jellemzően nem főnévvel fejezzük ki a *jó*, *rossz*, *hasznos*, *fölösleges*, ill. (vmi *ilyen dolog*) névszói, valamint a személytelenül használt *lehet*, *illik* stb. igei állítmányok mellett, hiszen ilyenkor az alany főnévi igenév szokott lenni (vö. Rácz 1968: 231—2). Az összetett alany is hasonló típusú állítmányok mellett jelenik meg. A tárgy és a határozó tipikusan sohasem zéró viszonyragos névszó (vö. Rácz 1968: 233, 273—4, 287—8). Vagyis ezek esetében a segédészói rész szinte „szófajt változtat”, mintegy igenevesíti a nullmorfémás névszói tagot, hiszen igenévvé valóban kifejezhető valamennyi említett mondatrész: az alany, a tárgy és a határozó is.

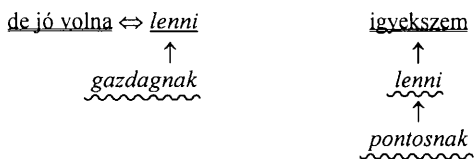
A nullmorfémás, azaz alanyesetű névszói alak, valamint a tagok egy szinten való elhelyezkedése a szerkezetek ábrázolásakor világosan bizonyítja, hogy az összetett mondatrészeknél a névszói tag sohasem bővítménye az igeinek, az igenévi résznek. Nem is lehet a bővítménye, mivel ez az ige, igenév nem valódi lexéma, csak segédészó, amely morfémaértékű; vagyis viszonyászó, tehát legtipikusabb tulajdonsága az, hogy se bővítményeket nem kaphat, se önálló mondatrészszerpet nem tölthet be (vö. Temesi 1962: 211; Rácz 1985: 263—4; Bokor 1991: 230; Berrár 1982: 13—15).

A segédigénév jellemzője, hogy a segédigével ellentétben nem toldalékolható. A főnévi segédigénév a főnévi igenévvel szemben sohasem vesz fel személyragot az összetett mondatrészekben (tehát nincs: *szép lenne *szép lennem*, *de jó volna *becsületes lennem*, *akarsz *artista lenned?*, *igyekszem *pontos lennem*.) A határozói segédigénév sem vesz fel toldalékot, ez azonban morfológiai okokból a határozói igenévre is jellemző, hiszen ennek az igenévnek a képzője ún. ragszerű képző (vö. Laczkó—Rácz 1994: 37).

Az is közsímert, hogy az összetett alany, tárgy és határozó mindig átalakítható összetett állítmánnyá, mivel ezek a többtagú mondatrészek az összetett állítmány transzformációi (az oktatásban ennek a tulajdonságnak a segítségével szoktuk legegyszerűbben elkülöníteni őket az ún. kettős mondatrészekről): szép lenne *szép lenni* → szép lenne, ha *szép lennék* (*szép vagyok*); akarsz *artista lenni* → akarod, hogy *artista légy* (*artista vagy*); igyekszem *pontos lenni* → igyekszem, hogy *pontos legyek* (*pontos vagyok*); beteg *lévén* otthon maradt → otthon maradt, mert *beteg volt*. Éppen e tulajdonságuk, az összetett állítmányhoz való hasonlóságuk alapján nevezzük a fenti szerkezeteket összetett mondatrészeknek (Rácz—Szemere 1970: 52, 56).

A fenti megállapításokkal ellentétben a *városban lévő* (házak), a *felnőttnek való* (gyógyszer), az *asztalon lévő* (tányér) szókapcsolatok már első pillantásra is különböznek a korábban bemutatott összetett mondatrészekről. Névszói részüik nem zérómorfmás alak, határozóraggal vannak ellátva, következésképpen határozók, tehát már alkalmasak arra, hogy önálló részei legyenek a mondatnak. Miért lenne szükségük egy segédigénévre ahhoz, hogy más mondatrészszeretpethessenek be, amikor a rajtuk lévő rag egyértelműen arra szolgál, hogy a lehetséges mondatrészszeretpet kijelölje a számukra? Ezek a raggal ellátott szavak határozói bővítményei a mellettük álló melléknévi igeneveknek. S ebből következően ezek a melléknévi igenevek véleményem szerint nem segédigenevek, hanem valódi lexémák, valódi igenevek, ún. „alapszófajú szók” (vö. Rácz 1985: 265; Berrár 1982: 22), amelyek megőrizték az „előzményszófaj”, az ige bővítményét. Ez egyébként — közsímert — jellemző tulajdonsága a magyarban az igenévnek, tudniillik az, hogy megtartja az ige bővítményeit, tárgyát és határozóját. Ennek alapján nevezzük átmeneti szófájúnak ezt a szófaji kategóriát (vö. Velcsovne 1968: 14—5; Berrár 1982: 22). Ráadásul ezek az igenevek alkalmasak arra, hogy önálló mondatrészszeretpet töltsenek be, jelzői bővítmények legyenek a mellettük álló névszói alaptagok mellett.

Ugyancsak a határozórag jelenléte miatt nem összetett mondatrészek a (de jó volna) *gazdagnak lenni*, (igyekszem) *pontosnak lenni* szókapcsolatok, bár hasonlítanak a határozórag nélküli szerkezetekre. De a határozóragos névszó ezekben is szembeötlően határozó, mégpedig állapothatározói bővítménye a mellette álló főnévi igenévnek, amely jelen esetben valódi lexéma, s mint ilyen maga is önálló mondatrészszeretpet tölthet be (vö. Rácz 1968: 232). A szerkezetek szintek szerinti ábrázolása ennek megfelelően:

Visszatérve a *városban lévő* (ház), a *felnőttnek való* (gyógyszer), az *asztalon lévő* (tányér) szókapcsolatokra, ezekben a *való*, *levő* helyettesíthető más tartalmas igenévvel: a *városban lévő* ház — a *városban álló* ház, a *felnőttnek való* gyógyszer — a *felnőttnek készülő* (esetleg *készült*) gyógyszer, az *asztalon lévő* tányér — az *asztalon álló* (*fekvő*, *felejtett*) tányér. Ez utóbbi melléknévi igenevek is segédigenevek lennének? Nem valószínű. Az összetett mondatrészek segédigenevei sohasem cserélhetők fel más tartalmas igenévvel, sőt, általában semmilyen más szóval sem.

A *való*, *levő* önálló lexéma voltát bizonyítja még az is, hogy bármikor toldalékolható,

ugyanis felveheti jelzett szavának jeleit és ragjait. Akár úgy, hogy értelmező jelzői helyzetbe kerül, s akkor egyeztetjük a jelzett szóhoz: a *házban*, a városban *lévőben*; a *gyógyszerből*, a felnőttnek *valóból*; a *könyvet*, az asztalon *lévőt*. Akár pedig úgy, hogy alkalmilag főnevesül, tehát még a szófaját is megváltoztathatja, ha a jelzett szó eltűnik mellőle. Mondatrésztértéke ilyenkor jelzett szavának mondatrésztértékével lesz azonos (vö. G. Varga 1977: 101): a házak közül a városban (a sarkon) *levőben* lakunk; a gyógyszerek közül a felnőttnek *valókat* add ide!; a könyvek közül az asztalon *lévőt* kérem.

A városban *lévő*, a felnőttnek *való*, az asztalon *lévő* nem is alakíthatók át összetett állítmány-nyá, mivel nem az összetett állítmány transzformációi. Ha ugyanis a városban *lévő* összetett jelző volna, amelyben a *lévő* segédigenév, akkor az előzményeül szolgáló (a ház) a városban van összetett állítmány lenne, amelyben a *van* segédige. Azonban (a ház) a városban van, (a gyógyszer) a felnőttnek van (értsd: a felnőtt számára, nem a gyerekeknek), és (a tányér) az asztalon van semmi-képpen sem tekinthetők összetett állítmányoknak, csakis határozói bővítménnyel rendelkező szerkezetes igei állítmányoknak. A bővítmény — véleményem szerint — kötött kötelező határozó, mivel nélküle a szerkezet nem áll meg. Ugyanúgy nem helyes: *a könyv van, mint ahogyan ön-magában ez sem lehet: *Jóska lakik, *a gyerek készít. A van-nak ki kell egészülnie egy kötelező vonzattal (a kötelező vonzat fogalmára vö. Rácz 1994: 77), egy határozóval, pl. helyhatározóval vagy részeshatározóval; de mással is kiegészülhet, pl. módhatározóval: *jól van*, célhatározóval: *a segítségére van*, állapothatározóval: *nyitva van*, *készen van* stb. Vagyis a határozói vonzat a van mellett csak annyit jelent, hogy valamilyen határozó kitétele szükséges, de ez többféle is lehet (vö. Rácz 1994: 80); a van jelentésétől függően. Az értelmező szótár a van jelentésének több típusát sorolja fel, s utal az egyes jelentésekhez kapcsolódó kötelező (esetleg fakultatív) vonzatokra is. Eszerint az egyik fő jelentéstípus a jelenlét kifejezése, s ilyenkor rendszerint helyhatározói vonzattal áll, pl. *falun van*, *otthon van*, *az égen van*. Kifejezheti valamely időbeli jelenségnek, folyamatnak a viszonyát a beszélés, a szóban forgó esemény időpontjához, ekkor időhatározó a vonzata: *most január van*, *ma van a születésnapom*. Utalhat a létezés állapotára, állapothatározóval: *rosszul van*, *jól van*, *pénzszűkében van*. Utalhat arra, hogy valaki valamilyen kapcsolatban van valakivel, módhatározóval: *ellene van*, *vitában van*, *sülve-főve együtt vannak*. Kifejezhet módviszonyt, hangulatot, ugyancsak módhatározóval: *vígsággal van valakivel*. Állhat eredethatározóval, ha azt jelenti, hogy valami valamiből készült: *vasból van*. Kifejezheti a birtokviszony különböző árnyalatait részes-határozói vonzattal: *valakinek van valamije* stb. (vö. ÉrtSz. VII. 223—33). Ezek a jelentéstípusok (amelyeken belül még nagyon sok altípust jelöl meg a szótár) mind más határozói vonzattal jelennek meg, s így ezekben a szerkezetekben a van határozói vonzattal bővített szerkezetes igei állítmány.

S mivel a *való*, *levő* jelző a van állítmány szerkezettaggá süllyedt formája (vö. Rácz 1968: 336; Deme 1971: 53), így annak kötelező vonzatát is kötelező vonzatként őrzi meg, vagyis a mondatban önálló jelzői mondatrész. Természetesen szerkezetes jelző, amely bővítményével szoros szerkezetet alkot, de mindenképpen tovább bontható az állítmányhoz hasonlóan egy határozós szó szerkezetre.

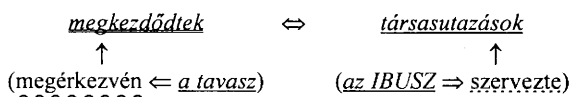
Ugyancsak gyanús a *vasárnap lévén* szerkezet összetett határozó volta, amely szintén a Leíró nyelvtani segédkönyv már említett táblázatában szerepel. Átalakítási lehetőségét tekintve ez nem azonos a *beteg lévén* szókapcsolattal, amellyel egy rovatban találkozhat, s amely valóban összetett határozó, habár első pillantásra hasonlóknak tűnik hozzá. A *vasárnap lévén nem mentünk sehova* elemzésekor azonban a *Miért nem mentünk sehova?* kérdésre a *mert vasárnap volt (van)* válasz adható. S bár Lengyel Klára ezt a *vasárnap van* szerkezetet összetett állítmánynak tartja (1992: 168), én a magam részéről inkább alany-állítmányi szerkezetnek elemezném. A *vasárnap lévén* szókapcsolat előzménye ugyanúgy az alany-állítmányi szerkezet, mint ahogyan a *megérkezvén a tavasz*, *eljövén az idő* szerkezeteké. Az igei állítmány eredeti alanya alárendelt alanyként él tovább az igei állítmányból transzformált igenév mellett, a mondat szint alá süllyedt szerkezetben.

Mondatelemzésnél szinte szét sem választható a két tag egymástól, olyan szorosan kapcsolódnak össze. A szétválasztás a mai nyelvérzék számára erőltetettnek tűnik, különösen *a vasárnap lévén* (otthon maradtunk) szerkezetben. Ennek egyik oka, hogy a *lévén* már kezdi elveszíteni önálló lexéma voltát, fogalmi tartalmát, jelentését. Egyrészt a *beteg lévén* szerkezetben névutó, segédigenév, s erre igencsak hasonlít a *vasárnap lévén* szókapcsolat, másrészt a *lévén*-t a beszélt nyelvben már egyre gyakrabban használják — helytelenül — okhatározói kötőszóként a *mert*, *mivel* helyett: „*Nem hallottuk a csöngetést, lévén (helyesen: mert, mivel) egyikünk sem volt otthon*” (vö. Tompa 1985: 56). Sőt, manapság egyre terjed a *lévénhogy* is a *mivelhogy* helyett.

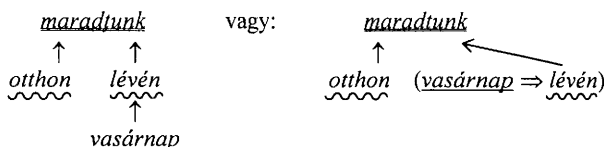
De a szétválasztás erőltetett volta a mondatelemzés során általában is jellemző az alárendelt alanyos szerkezetekre, így a már említettekre is: *megérkezvén a tavasz, eljövén az idő*. Vagyis például a Rácz Endre professzor által gyakran idézett példamondat, a *Megérkezvén a tavasz megkezdődtek az IBUSZ szervezte társasutazások* elemzésekor a *Mikor kezdődtek meg a társasutazások?* kérdésre adandó válasz véleményem szerint egyértelműen a *megérkezvén a tavasz* szerkezetes határozó (s nem a pusztá *megérkezvén*), amely határozó természetesen tovább bontható egy alárendelt alanyos szerkezetre. A mondat alanyának jelzője, (*Milyen társasutazások kezdődtek meg?*) *az IBUSZ szervezte* ugyancsak szerkezetes mondatrész, amely szintén felbontható egy alárendelt alanyos szerkezetre. Az ábrázolásnál is mindenképpen jelölni kellene a szoros szerkezetes mondatrészek tagjainak szoros összetartozását, akár a hagyományos módon az összekapcsolódó tagok bekarikázásával, akár úgy, hogy e tagok egy szintre is kerülhetnek. (Bár ez a megoldás talán nem a legegyszerűsebb azért, mert így a mondat szintjei nem rajzolódnak ki elég világosan.) Tehát a lehetőségek:

Vagy esetleg:

A *vasárnap lévén otthon maradtunk* mondatot is így elemezném. *Miért maradtunk otthon?* *vasárnap lévén* — szerkezetes okhatározó, amely felbontható egy alárendelt alanyos szerkezetre. Ábrázolása:

A *megérkezvén a tavasz*, *az IBUSZ szervezte (társasutazás)*, *az eljövén az idő* s a *vasárnap lévén* így tehát azonos típusú szerkezetek, de nem összetett mondatrészek, hanem szoros szerkezetes határozók ill. jelző, amelyek tovább bonthatók alanyos szerkezetekre.

A fenti példákból két tanulság is levonható. Az egyik az, hogy a mondatelemzésnél nem lenne szabad megfedkezni a szerkezetes mondatrész fogalmáról (erre nézve vö. Rácz 1968: 266—8). Sőt ezen belül külön hangsúlyt kellene helyezni a kötelező vonzatszerű bővítmények

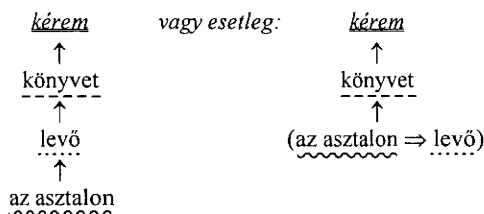
alkotta szoros szerkezetes mondatrészekre. Ezek ugyanis sajátos típust képviselnek a másik csoport mellett, amely szabad bővítmények laza kapcsolatából alkot szó szerkezetláncot. Hiszen a szoros szerkezetes mondatrészek elemzésénél nyilvánvalóvá válik, hogy a mondatrészek nem pusztán kiragadott szavak a mondatból, hanem csak egymáshoz való viszonyukban értelmezhetők, valamely szó szerkezet tagjaiként.

A másik tanulság az alárendelt alany létrehozhatóságának a lehetőségéből adódik. Egyrészt tudjuk, hogy az alárendelt alany bővítmény az alaptagja, a határozói igenév, illetve az ige-igenév mellett. Másrészt ezek az igenevek az igei állítmány transzformációinak tekinthetők. Harmadrészt az is közismert, hogy az igenév képes arra, hogy megtartsa az előzményétől szolgáló ige bővítményeit: tárgyát és határozóját. Sőt bizonyos igenevek, a határozói és az ige-igenév, az ige alanyát is. Márpedig az a tény, hogy az igenév alárendelt tárgya, határozója az ige mellett is alárendelt tárgy és határozó, azt mutatja, hogy az igenévnek az ígétől „örökölt” alárendelt alanya is hasonló típusú szerkezettag, tehát bővítmény kell hogy legyen az ige mellett is. Vagyis ez újfent azt látszik igazolni, hogy azoknak a kutatóknak van igazuk, akik az alany—állítmányi viszony megítélésében az állítmány primátusát vallják, kijelentve, hogy az állítmány az abszolút fölrendelt tag a mondat szerkezetében. Az alany, a tárgy és a határozó pedig csupán az állítmány bővítményei, amelyek azonban egyaránt lesüllyedhetnek, s alárendelt szerkezettaggá válhatnak (vö. Deme 1971, Keszler 1992/2: 91—2).

Az elmondottak alapján tehát az *asztalon lévő, a felnőttnek való* szerkezetek nem tartoznak az összetett mondatrészek közé, hiszen alkotóelemeik semmilyen tekintetben sem felelnek meg azoknak a kritériumoknak, amelyek a hagyományosan összetett mondatrészeknek tartott kapcsolatok tagjait jellemzik. Igenévi tagjuk a bővíthetőség, az önálló mondatrészi szerep, a helyettesítési lehetőségek, az alaktani jellemzők, az alkalmi szófajváltásra való képesség, valamint az átalakítási lehetőségek miatt önálló lexéma, s nem segédigenév. Általánosabb „elhomályosult” jelentésükre hivatkozni nem szerencsés dolog, hiszen a jelentésnek nem tulajdonítható elsődleges szerep a szófaji besorolás szempontjából. Ráadásul az általánosabb s a valóságos, tárgyszerű értelem még jócskán befér a lexikai tartalmasság kategóriájába, amellyel Berrár Jolán a szófajokkal foglalkozó alapvető tanulmányában jellemezte az alapszófajú szavakat (Berrár 1982: 15).

A kérdéses szerkezetek szoros szerkezetes jelzők, amelyekben a jelzői szerepű igenévi alaptagot kötelező vonzat bővíti. A korábbiakhoz hasonlóan e szerkezet tagjait sem szerencsés élesen elválasztani egymástól. Tehát az *asztalon levő könyvet kérem* elemzésekor a *Melyik könyvet kéred?* kérdésre a válasz a következő: az *asztalon levő (könyvet)* szerkezetes jelző, amely tovább bontható egy helyhatározós szerkezetre. Az ábrázoláskor is lehetne jelölni, hogy ez az alárendelt vonzatszerű határozó nagyon szorosan kapcsolódik az alaptagjához, a melléknévi igenévhez.

Valahogy így:

Az ábrázolásban azonban mindenképpen érzékeltetni kellene, hogy itt is szoros szerkezetes mondatrésZRől, szerkezetes jelzöről van szó.

De ha az említett szerkezetek nem tekinthetők összetett jelzőnek, akkor ez vajon azt is jelenti-e, hogy a jelzők közül ki kell zárunk az összetett mondatrészt mint lehetőséget? Meggyőződésem, hogy egyáltalán nem erről van szó, mivel összetett jelző véleményem szerint éppúgy léte-

zik, mint összetett állítmány, alany, tárgy és határozó. Csakhogy ez nem az a szerkezet, ami a Leíró nyelvtani segédkönyv említett táblázatában megjelent. Ez a fajta jelző ritkán fordul elő, mivel a leggyakoribb, a létigével alkotott összetett állítmány sohasem transzformálódik összetett jelzővé, hiszen ez kijelentő mód, jelen idő, 3. személyben csak pusztán névszói állítmányként realizálódik, hiszen a segédigei rész ebben a helyzetben zérófokú. Ebből a pusztán névszói állítmányból pedig csak egyszerű jelző transzformálódik: *Jancsi ügyes* → *az ügyes Jancsi*. Első és második személyben megjelenik a segédige a névszói állítmány mellett, ezek az állítmányok azonban jelzővé súlyyodva szintén elvesztik segédigei tagjukat (arról nem is beszélve, hogy a névmási alaptag mellett csak értelmezői szerepbe kerülhetnek): *(én) tanár vagyok* → *én, a tanár*; *(te) diák vagy* → *te, a diák*.

Összetett jelző csak olyan összetett állítmányból jöhet létre, amelyben az állítmány kijelentő mód, jelen idő, 3. személyben is megtartja segédigei tagját. Erre elméletileg a *marad* és a *múlik* segédige alkalmas:

Ákos jövőre is *diák marad*.
Bence az idén *múlik húszéves*.

Ezekből a szerkezetekből elvileg létrehozható az összetett jelző:

a jövőre is *diák maradó* Ákos
az idén *húszéves (el)múló* Bence

Ezek a szerkezetek hasonlóan a többi összetett mondatrészhez levezethetők az összetett állítmányból. Névszói tagjuk zéró viszonyragos, nem bővítménye az igenévi tagnak, igenévi részük pedig nem valódi lexéma, csak segédigenév.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkő-Kálmán 1953 = Benkő-Kálmán, Magyar nyelvtan 1953.
Berrár 1982 = Berrár Jolán, Próbák és problémák A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához — A szófajok. In: Nyelvtudományi Dolgozatok 33. 7—32, ELTE 1982.
Berrár 1967 = Berrár Jolán, Mondattörténet. In: Bárczi G.—Benkő L.—Berrár J.: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó. Budapest, 1967, 389—483.
Bokor 1991 = Bokor József, A viszonzások. In: A magyar nyelv könyve. Budapest, 1991, 224—31.
Deme 1971 = Deme László, A mondategységen belüli viszonyok. In: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971, 46—58.
ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára. VII. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962, 6—58.
G. Varga 1977 = G. Varga Györgyi, A szószerkezetbontó vizsgálatáról. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. Tankönyvkiadó. Budapest, 1977, 95—111.
H. Molnár 1962 = H. Molnár Ilona: A tárgy. In: MMNyR. II. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1962, 147—61.
Imre 1962 = Imre Samu, A minőség- és a mennyiségjelző. In: MMNyR. II., 265—84.
Kálmánné 1991 = Kálmánné Bors Irén, Az egyszerű mondat részei. In: A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó. 1991, 333—76.
Keszler 1992/1 = Keszler Borbála, A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1992, 131—40.
Keszler 1992/2 = Keszler Borbála, Azonos főkategóriájú mondatrészek viszonya a mondategységen belül. In: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó. Budapest, 1992, 89—97.
Klemm 1928 = Klemm Antal, Magyar történeti mondat. 1928.
Kovalovszky 1985 = Kovalovszky Miklós, A Való, levő stb. szócikk. In: Nyelvművelő Kézikönyv II. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1985, 1179—83.

- Laczkó—Rác 1994 = Laczkó Krisztina—Rác Endre, A morfémaszerkezetek. In: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1994, 37—8.
- Lengyel 1989 = Lengyel Klára, Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó. Budapest, 1989, 181—217.
- Lengyel 1992/1 = Lengyel Klára, A többtagú mondatrészek. In: Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1992, 157—65.
- Lengyel 1992/2 = Lengyel Klára, Az alanytalan mondatok egy segédigés típusáról. In: Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Budapest, 1992, 168—9.
- Lengyel 1994 = Lengyel Klára, A segédigék és a segédigenevek rendszere, illetve: A mondatrészek alaki sajátosságai. In: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Budapest, 1994, 56. és 134.
- Rác 1968 = Rác Endre, A mondat fő részei, valamint: A bővítmények. In: MMNy. Tankönyvkiadó. Budapest, 1968, 227—55. és 270—358.
- Rác 1985 = Rác Endre: A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. MNy. LXXXI, 258—66, 1985.
- Rác 1991 = Rác Endre, Az egyeztetés a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991.
- Rác—Szemere 1970 = Rác Endre—Szemere Gyula, Mondattani elemzések. Tankönyvkiadó. Budapest, 1970.
- Rác 1994 = Rác Endre, Az igei szerkezet, valamint: Az alárendelő szintagma. In: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv. Budapest, 1994, 79—82. és 76—7.
- Szabó 1958 = Szabó Dénes, A mai magyar nyelv. 1958.
- Temesi 1962 = Temesi Mihály, Az ige. In: MMNyR. I., 201—11.
- Tompá 1962 = Tompa József, Az alany. In: MMNyR. II., 105—10.
- Tompá 1985 = Tompa József, A lévén szócikk. In: Nyelvművelő Kézikönyv II., 56.

Balogh Judit

Állandó szókapcsolatok XVII. századi jogi szövegekben

XVII. századi úriszéki iratok (vö. Úriszék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerkesztette Varga Endre. Budapest, 1958) nyelvért tanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy e szövegek egyik sajátossága az olyan tárgyias és határozós szerkezetek gyakori használata, amelyekben az igei alaptag (*ad, hoz, tesz, vesz* stb.) eredeti jelentése mintegy visszahúzódik a szerkezet egészének jelentése mögé, s a szóalak csak a szófajra jellemző grammatikai sajátságokat őrzi meg. A *hitet ad* 'esküvel megerősít', *relatíot tesz* 'tanúsít', *kárba hoz* 'megkárosít' és hasonló szerkezetek a perszövegekben a különféle hivatalos eljárásokra vonatkozó részletekben, mindenekelőtt a kereset előterjesztése során és az ítélet kimondásakor fordulnak elő, lényegesen ritkábbak azonban a jegyzőkönyveknek a tanúkihallgatásokat rögzítő részleteiben, ahol a beszélt nyelv olykor meglepő közvetlenséggel jelenik meg. Ez az eltérés arra mutat, hogy az említett szerkezetek a hivatalos nyelvhasználat szándékával kerülhettek a szövegekbe, ilyen módon a **formálódó** magyar jogi terminológia részének kell tekintenünk őket. (A magyar jogi műszóhasználat kialakulásának korábbi időszakára nézve vö. Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Budapest, 1964.)

Az e szerkezetekben megjelenő igéknek az imént jelzett sajátos viselkedése ma is megfigyelhető, a grammatikai leírások azonban a legutóbbi időig nem törekedtek arra, hogy ezt az igei szófaj belső tagolódásának bemutatásakor érzékeltessék. Újabbán Keszler Borbála vetette fel (in: Magyar leíró nyelvtani segédkönyv 49. Szerkesztette: Faluvégi Katalin, Keszler Borbála, Laczkó Krisztina. Budapest, 1994), hogy a *kölcsön vesz, gyanúba fog, kifogást emel, útjára bocsát, fog-ságba esik* stb. szerkezetek igei elemei hasonló szerepű társaikkal együtt valójában átmeneti kategóriát alkotnak a valódi igék és az álszók között, s ugyanő megnevezésükre a német szakirodalom alapján a **funkcióige** terminust alkalmazta, illetőleg javasolja.

A jelenség, mint az átmeneti kategóriák általában, sokféle oldalról közelíthető meg. A történeti vizsgálat szemszögéből mindenekelőtt az a kérdés vetődhet fel, hogy melyek annak az útnak

az állomásai, amely az alapszókincs részét képező, stabil, széles jelentéskörű igétől a funkcióigei szerepkörhöz vezet. Vizsgálatot érdemel továbbá az is, hogy egyáltalán mióta figyelhető meg egyes tárgyas és határozós szerkezetek ilyen irányú átalakulása, s hogy a folyamatban játszhatott-e szerepet idegen nyelvek hatása.

Köztudomású ugyanis, hogy a magyar nyelv igeképzőrendszere rendkívül gazdag, s a képzők az ige számos grammatikai-szemantikai sajátosságának kifejezésére, ezen belül olykor igen finom árnyalatok érzékeltetésére képesek, s ezt a tulajdonságukat az ugyancsak differenciált igeekötői rendszer tovább erősíti. Az is eléggé jól ismert tény, hogy egyes képzett ige — képző nélküli főnév párokban (a *kapál* — *kapa*-félére gondolok) a főnév nem alapszava az igeének, hanem ellenkezőleg, elvonással jött létre abból. Vagyis bizonyos kategóriákban — jövevény-, illetőleg onomatopoeitikus elemek — a „képzett” ige elsődleges, míg az alapszónak tetsző főnév másodlagos fejlemény.

Mindez azt jelzi, hogy a szóban forgó igei alaptagú szerkezetek a gazdag, alapvetően szintetikus felépítésű igerendszerrel szemben egyfajta analitikus, a nominális elem súlyát megnövelő szerkesztésmód alternatíváját kínálják, és természetes módon sugallják a kérdést: milyen kommunikációs szerepe lehet ennek az alternatívának. Hogy a kérdés felvetése nem pusztán az alkalom szülte ötlet, azt mai nyelvhasználatunk tényei is alátámasztják.

Ezek közül itt csak egy mozzanatra hívnám fel a figyelmet: Keszler Borbála példáiból (i. h. 49) láthatjuk, és magunk is tapasztalhatjuk, hogy a funkcióigés szerkezetek olyan esetekben is gyakoriak, amikor helyettesíthetők volnának a jelentés magvát hordozó egyszerű igével (pl. *gyanúba fog* — *gyanúsít*, *parancsot ad* — *megparancsol*, *levelezést folytat* — *levelez*, *döntést hoz* — *dönt* stb.). A közfelfogás pedig a hivatalos vagy hivataloskodó nyelvhasználat egyik „tartozékának” tekinti az *elintézésre kerül*, *javaslatba hoz*-féle szerkezeteket, s gyakran olyanoktól is hallani ezeket, akik egyébként nem közömbösek nyelvi kérdések iránt.

Szerkezeti felépítését tekintve a *gyanúba fog* és az *elintézésre kerül* csaknem teljesen megegyezik, mégis az egyik elfogadhatónak, a másik viszont kerülendőnek számít. Arra, hogy ez miért van így, nyilván meggyőzőbb választ tudnánk adni akkor, ha ismernénk a feleletet az előbbieken feltett kérdésekre.

A tanulmány keretei között magam csak arra vállalkozhatom, hogy utaljak a szótörténeti mozzanatok fontosságára, és mutatványt adjak a címben jelzett forráskörből — nevezetesen az úriszéki iratok Pápa városában kiállított szövegeiből az *ad* és a *tesz* funkcióigei megjelenésére —, majd a kirajzolódó képet összevessem azzal, ami — egyéb forrás híján — a NySz. közvetítette adatokból ugyanezekre nézve kiolvasható.

A lexikológia (vö. O. Nagy: MNyTK. 87. sz. 3—8; vö. még Fábian: MMNy. 495—8) ugyanis ezeket a szerkezeteket — ha egyáltalán szól róluk — az állandósult szókapcsolatok között tartja számon, a szótárírás gyakorlata pedig különböző módon kezeli őket. A TESz. — bizonyára a terjedelmi korlátok miatt — nem sorolja fel az érintett igeik szócikkeiben a velük létrejött szókapcsolatokat, az ÉrtSz. és nyomában az ÉKSz. viszont az igei alapszó jelentései között igyekszik feltüntetni az állandósult szintagmákat. A NySz. az igei címszóval közös szócikkben közli a különféle bővítményekkel állandósult szerkezeteket, válogatása azonban olykor esetlegesnek tetszik. Az SzT. az egyetlen olyan forrás, amelyről elmondható, hogy elvszerűen és a teljesség érzékeltetésének igényével kezeli a kérdést, amikor az igeik szócikkeiben bemutatja mindazokat a példákat, amelyekben az ige és bővítménye lexikai egységet alkot.

Lássuk ezek után a példákat. (A helykímélés szándékával általában csak egyet idézek közülük, ha azonban a szerkezetnek morfológiai variánsa is van, arra külön példát mutatok be.)

Az 1620 és 1674 közötti időkből való úriszéki iratokban az *ad* igeének az alábbi állandósult szókapcsolatai találhatók meg:

BECSÜLETET AD 'tisztel, megbecsül; megadja a köteles tiszteletet' 1622: „ez meg neuezeth I az dominus magistratusnak, sem parancholatianak, sem peöchétinek semmý *beöchewleteth*

nem *aduan*, azt mondotha, hogi ő adigh sem az peöchetnek sem az parancholatnak semmi helt nem ad, migh az ur o Nga haza nem jeö” (524) || ÉRTÉSÉRE AD 'tudat (vkivel)' 1620: „ha *ertesere atta uolna*, ualasza leth uolna felöle” (511) || HELYT AD 'elfogad, érvényesnek ismer el' 1621: „birak vram töruenie az magok szemelieben valo mentsegnek *helt* nem *ad*” (519–20); l. még fentebb is || HITET AD 'megesküszik, esküvel kötelezi magát' 1671: „egi Simoný Racz nevü rabhoz kötelezven magát, annak *hitet ador*” (629) || KEZÉHEZ ~ KEZÉBE AD 'beszolgált, jogosult személynek átad' 1621: „az megh neuezet 12 forintot biro vram *kezehöz attak*” (517); 1628: „megh nem lehetet uolna az fogas es az dominus magistratus *kezeben* valo *adás*” (557) || OKUL AD 'megmagyaráz, mentségére felhoz' 1671: „*azt adgya okul* maga gonosz czelkedetinek, hogi az el szabadetot rab hittel körösztennek mondotta magát” (630) || TANÁCSOT AD 'tanácsol, tanácsával cselekvésre készítet' 1622: „ment volna vram ő Naga hazara es *tanaczot adot volna* az Szepe Orsik neü aszonnak ... Mit gondolsz, vgj mond, az peczettel szakasd föl az padlasat, hord ki az te partekadot” (529) || TUDÁSÁRA ~ TUDTÁRA AD 'tudat' 1622: „az dominus A-nak *tudasara* kelöeöth volna *adny*” (526), „Csak tegnap *atta* predicatio utan *tuttunkra* tisztarto uram” (531).

Valamennyi szókapcsolatban jelen van az *ad* ige jelentésjegyei közül a tranzitív jelleg és a lativus irányulás. Ha azonban az *ad* jelentésének egyéb összetevőit keressük a szókapcsolatban, bizonyos fokozati különbségeket tapasztalunk. A *kezeben* ~ *kezéhez ad*, valamint a *helyt ad* esetében az átvitt értelmű alkalmazás hátterében ott állnak az eredeti, konkrét értelemben használatos szintagmák is. A *tanácsot ad* esetében az ige tárgya elvont főnév, de a szerkezet egészen még érezhető az *ad* elsődleges jelentése, az alaptag és a tárgyi bővítmény pedig többé-kevésbé egyenlő súlyt képvisel a szerkezetben. — A *becsületet ad*, *hitet ad*, *értésére ad*, *illetőleg tudtára* ~ *tudására ad* alakulatokban viszont egyértelműen a bővítmény a szemantikailag domináns elem. Külön említést érdemel az *okot ad*, amely valószínűleg latin mintára (*rationem reddere*) szilárdulhatott meg, s amint a NySz. példái jelzik, már a kódexek korában is elterjedt lehetett 'számot ad; cselekedeteivel elszámol' jelentésben.

A NySz. adatai — ugyanabból az időkörből vagy korábbi — az úriszéki szövegek példái-val megegyező állandósult szókapcsolatok elterjedtségét jelzik, és megerősítik azt a feltevést, hogy az egyes szerkezetek más-más módon lexikalizálódhattak.

BECSÜLETET AD 1574/1629: „Leányt nagy gazdagon el temették utolsó bõtsület azzal adatott vala” (Ilosv: Toldi 6: NySz. *becsületet* a.) ÉRTÉSÉRE AD 1626—7: „Így adom értésedre” (Zvon: Post. 2: 284: NySz. *értés* a.) || HELYT AD 1527: „Mykoron azt latta volna úr í[tennek zolgaya, *helt* ada az vezedelemnek ffaynak és ffele kelween meene” (ÉrdyK. 561). 1608: „Könyörgesemnek *helt* ada” (MA: Bibl. V. 30: NySz.) || HITET AD 1372 u./1448 k.: „akarom hogý te *agyad* ennekem *hitedet*” (JókK. 150) || KEZÉHEZ AD 1695/1751: „En Strangviliónak, és feleségének mint hiteles gazdáimnak egyetlen leányomat kezekben biztam volt; melyet kérvén tolok *kezemhez adni* nem akarták” (Hall: HHist. II. 294: NySz. *kéz* a.) || OKOT AD 1372 u./1448 k.: „hogýha ... valamelyk elvezend Akarok ewerte tartoznom vrnac *ocott adnia*: si quis fratrum meo mali exemplo perierit, volo pro ipso teneri Domino reddere rationem” (JókK. 119); 1506: „Mynden hywolkodo iheröl, kyt zolnak embörök *okot adnak* itelet napian rola” (WinklK. 125) || TANÁCSOT AD 1525: „*tanacót* [!] *adoc* neked hog e meg mondot imaçagot [oha el ne hagad]” (VitkK. 14) || TUDTÁRA AD 1586: *Tuttokra adom*: notum vobis facio” (Fél: Bibl. II. 68: NySz.)

Az úriszéki iratok és a NySz. nyomán idézett példák között jelentésben különbséget alig fedezhetünk fel, szöveggörnyezetük azonban meglehetősen eltérő. A kontextus pedig meghatározó lehet az ilyen szókapcsolatok jelentésének rögzülésében. A *helyt ad* eredeti jelentése 'helyet, teret enged, helyhez juttat' lehetett; valószínűleg ez található meg az ÉrdyK. idézett, de nehezen értelmezhető adatában, és több biztos példát idéz rá a SzT. is. Az 'elfogad, érvényesnek ismer el', valamint '<az eljárás során> figyelembe vesz'-féle jelentések azonban a jogi nyelvhasználatban ala-

kulhattak ki, s innen kerülhettek vissza az „általánosabb” szóhasználatba választékos vagy hivatalos árnyalattal. — A *hitet ad* bármilyen szóbeli ígéret nyomatékosítását, majd hivatalosan esküvel történő megerősítését jelentette, s ilyen módon válhatott a jogi szóhasználat elemévé a *hitet tesz*-szel és a *hitzegő*-vel együtt. (Az utóbbiakra a pápai iratokban egyébként nem fordul elő példa.)

Említést érdemel a *tanácsot ad* használata is: ez a NySz. idézte példákban általában semleges vagy pozitív motivációjú, az úriszéki iratokban ellenben mindig negatív értelemben 'bujtogat, rossz cselekedetre ösztönöz' jelentésben fordul elő. A jelentéseltolódást az olyan példák világíthatják meg, mint a CornK. egyik adata: „Az gonoz emberek *adnak* gonoz *tanalchot*, az or ember or[agra. az ragadozo tolvay ragadoza[ra tolvay[agra : mali homines consulunt tibi mala, fur furtum, raptor rapinam” (81 v).

A többi szókapcsolatban ilyen eltérések nem figyelhetők meg, általánosítható azonban az a megállapítás, hogy az úriszéki nyelvhasználatban olyan szerepben, amellyel kapcsolatban magyar szakkifejezés nem állt — mert nem állhatott — rendelkezésre, gyakran alkalmaztak igei alaptagú tárgyas vagy határozós szerkezeteket.

Ezt erősíti meg a *tesz* igével alakult szintagmák használata is.

BIZONYSÁGOT TESZ 'tanúsít' 1651: „Nem constál, mellirül *bizonságot teszen* Vajda Gergelj” (584) || ELEGET TESZ 'teljesít, végrehajt' 1665: „az el múlt dominus magistratus székin tett oblatiojokra valo delibertionak *eleget tegyenek*” (620) || ESKÜVÉST TESZ 'megesküszik valamire' 1627: „Istennek *tött eskwueset* hatra hadta” (548) || HÍRT TESZ 'tudat, hírül ad' 1621: „az dominus A-nak semmj *hirt* nem *tóttek* felőle” (516) || ÍGÉRETET TESZ 'ígér, megígér' 1620: „o keglme semmi keppen akkor el nem boczatotta, hanem *ighereteth teoth* szabadulassa feleöl” (509) || KÁRT TESZ 'megkárosít, kárt okoz' 1624: „sok szamu ako bort ki arultatoth, meliel *teoth* az dominus A-knak 150 forint kart” (536) || LATORSÁGOT TESZ 'föbenjáró) bünt követ el' 1627: „engemet szinten mint egy valami *latorsag teuo* latrot, ug tartot ó kegelme minden jrgalmassag nélkül” (551) || PANASZT TESZ 'panaszol, panasszal él' 1622: „az tiztarthonak meltatlan *panaszt teoth*” (526) || REFUSIÓT TESZ '(tartozást) megtérít' 1658: „jollehet azon adossagok nem constalnanak, mind azon althal az megh irt ingo jokbul könnyien *refusiot tehet*” (606) || RELATIÓT TESZ 'bizonyít, tanúsít' 1666: „Ha mi fogiatkozás eset benne Gal Imre tudia az mint hogy az joszagis *relatiot tehet* felőle” (626) || TESTAMENTUMOT TESZ 'végrendelkezik' 1622: „az megh neuezet Czapo Giörginek felesege *testamentomot teuen*, semmit az testamentomhoz nem addaltanak” (528) || TÖRVÉNYT TESZ 'ítélkezik' 1622: a „minemő *theöruent* ot kint *tesznek* azt hozzak be” (524) || VALLÁST TESZ 'vall, vallomást tesz' 1671: „procurator domini A et magistratus protestal ... az I-nak coram tribunali *tet vallasan*” (629).

A NySz. nyomán a fentiek közül a következő szókapcsolatokra találunk példákat: BIZONYSÁGOT TESZ 1519: „*byzon/agot teek* rola: testimonium perhibui” (JordK. 625) || ELEGET TESZ 1529 e.: „kez vagyok neked mindenrwl *eleget tennem*” (VirgK. 17) || HÍRT TESZ 1519: egi kí harangočkauaal *tezon hlyrt* (DebrK. 221) || KÁRT TESZ 1372 u./1448 k.: „Attyamfya farkas te *tewtell* [ok *kart* ez tartomanyban” (JókK. 148); 1529 e.: „frater farkas te az tartomanba igen sok gonozt es nagi *kart twtel*” (VirgK. 54) || PANASZT TESZ 1512 k.: „kýkrel *panaszt tezen* az zenth Bernard” (WeszprK. 147) || TESTAMENTUMOT TESZ 1527: [emy *testamentomot* nem teen hanem egybe hywaa az i[ten feelő fraterrek ffyayt” (ÉrdyK. 520) || VALLÁST TESZ 1519: „*Vallast tezők* en: confitebor” (JordK. 384).

Hiányoznak tehát az *esküvést tesz*, *latorságot tesz*, *refusiót tesz*, *relatiot tesz*, az *ígéretet tesz* szókapcsolatnak pedig csak az *ígéret-tétel* származéka adatolható: 1613: „áldozatokkal és *ígéret-tétellel* fogják az urat tisztelni” (Pázm: Kal. 912. NySz.).

Az utóbbi lehet pusztá szótörténeti véletlen, az első három szintagma azonban kapcsolatban áll az úriszéki ítéletek szövegösszefüggéseivel, s feltehető, hogy szélesebb körben nem is volt használatos. Ami a többi, mindkét forrásból adatolható szerkezetet illeti, ezekre is érvényes az,

amit az *ad* ige szókapcsolatairól mondtunk: az aktuális szöveggörnyezet olyan kifejezéseket is alkalmassá tehet a jogi nyelvben való használatra, amelyeknek eredetileg általánosabb volt a jelentése.

A *tesz* igével alakult szerkezetek összes idézett példájában a bővítmény tárgy, közelebből eredménytárgy, az ige jelentésköréből pedig a 'valamit cselekszik' (pl. *latorságot tesz*), valamint a 'cselekedetével előidéz, okoz' (*kárt tesz*) tetten érhető ugyan, de a bemutatott szó szerkezetekben mindig a főnév a domináns elem, s olyan, a konkrétól az elvont irányába mutató fokozatokat, mint az *ad* igével alakult szerkezetek körében, itt nehéz volna rekonstruálni.

Arra az írásom elején feltett kérdésre, hogy mióta létezhetnek ilyen alakulatok nyelvünkben, és tetten érhető-e bennük idegen nyelvi hatás, e rövid mutatvány alapján aligha lehetne reális választ adni. Meg kell azonban állapítanunk, hogy az itt közöltek kívül is jelentős arányban tart számon igei alapú szó szerkezeteket a NySz., és elterjedt voltukat jelzi a SzT. is. — Az *ad* igével — a már említettek kívül — a NySz. mintegy húsz külön szókapcsolatra idéz példát, közöttük pl. az *esőt ad*, 'esőt bocsát vmire'; *gyümölcsöt ad* 'terem'; *hálát ad*; *háta ad*, 'hátrál'; megfordul < katonai szak kifejezésként >; *lábat ad* 'segít'; *számat ad*; stb. szintagmákra. (A SzT.-ban az *ad* alatt dokumentált ilyen szerkezetek száma több mint hetven.)

A *tesz* igével az NySz.-ben száznál több szerkezetet találunk, pl. *beszédet tesz* 'szól'; *bűnt tesz* 'vétekezik'; *füstöt tesz* 'füstöl'; *határt tesz* 'határt szab'; *igazat tesz* 'tanúsít'; stb. (Ismeretes, hogy a *tesz* ige megfelelői más nyelvekben is hasonló lexikalizációs készséget tanúsítanak.)

Az adatok forrásköre arra mutat, hogy ezeknek a szó szerkezeteknek egy része a kódexekben már megtalálható, így ha nem is mindegyikük, de jó néhány bizonyára a latin szövegek magyarra fordításához kapcsolódóan jelent meg nyelvünkben. A másik jellemző forráscsoportot a hitvitázó irodalom nyelvemlékei szolgáltatják.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy az áttekintett igei alaptagú szerkezetek — számos, itt nem vizsgált társukkal együtt — a XVII. század írásbeliségének állandósult és kedvelt elemei lehettek, s megjelenésükre nézve a magyar kódexirodalom lényeges további információkat ígér. Megállapítható az is, hogy a perszövegekben található szókapcsolatok más kontextusban nagyrészt korábbi adatolhatók, tehát bármennyire jellemzőek a szövegekre, nem a jogi nyelvhasználat újításai.

Zsilinszky Éva

A szótag megnevezése a 16—19. századi magyar szakirodalomban

Az európai nyelvészeti hagyományban a görögöktől a római grammatikusokon át a humanista nyelvitanírókig a betűt vagy hangot (*littera*) tekintették a legkisebb nyelvi elemnek, ebből kiindulva haladtak tovább a nagyobb nyelvi egységek, a szótag (*syllaba*), a szó (*dictio*), majd a mondat (*oratio*) felé. A nyelvi közlés ezen elemeinek a grammatika részeként az *orthographia*, *prosodia*, *etymologia* és *syntaxis* felelt meg (Balázs 1958: 196—8). A négy egység megnevezése Priscianusnál (600 körül) *littera* — *syllaba* — *pars* — *sententia*, kommentátoránál, Remigiusnál (9. vagy 10. század) *littera* — *syllaba* — *dictio* — *sententia*, az óangol Aelfricnél (955—1020) *cwyð* — *dæl* — *stæfgeseg* — *stæf*, a Codex Wormianusban megőrződött óizlandi nyelvteni értekezések közül az elsőben (12. század) *stafr* — *samstafr* — *orð* — *vers*, a harmadikban (13. század) *stafr* — *samstafr* — *sögn* — *málsgrein* (Kuz'menko 1985: 82). A négy egység megfelelői Sylvester János nyelvtenában (1539): *Litera* — *Betű*, *Syllaba* — *Eggbefoglalás*, *Dictio* — *Ighe*, *Oratio* — *Be/íid* (Toldy, szerk., 1866: 6, Balázs 1958: 196, Szathmári 1968: 89). Látnivaló, hogy különösen a nagyobb egységek megnevezése volt kissé bizonytalan. Például Bakos József értelmezése szerint (1981: 39) Comeniusnál: „A hangokból (*litterae*), a szótagokból (*syllabae*), a szavakból (*voces*), a

szócsoporthozból (*phrases*), a mondatokból (*sententiae*) s a mondatcsoportokból, szövegrészekből (*periodi*) formálódik a beszéd (*oratio*), a kommunikációt végző nyelv (*lingua, sermo*)."

Platón Theaitétosz című dialógusában foglalkozott részletesebben a szótag fogalmával, itt ez áll (mindkét részlet Kárpáty Csilla fordítása): „Mert talán nem is betűknek (στοιχεῖα) kellett volna tartanunk a szótagot, hanem betűkből eredő, bizonyos fajta egységes valaminek, melynek önmagában egységes, külön alakja van, s a betűktől különbözik” (203e). „A szótag az egyes összefűzött hangelemekből eredő, egységes alakzat; s ez így van a betűk és minden más dolog esetében is” (204a). Platón és Arisztotelész olyan szótagokat emlegettek csak, amelyek legalább két vagy több hangból állnak, nem véve tudomást az egy magánhangzból álló szótagokról. Ez összhangban áll a görög συλλαβή „szótag” etimológiájával, mely szerint a συλλαμβανειν „összefoglal, összegyűjt” igéből ered (Perel'muter 1980: 155–6, 170; az etimológiáról — számos korabeli nyelvтанíróhoz hasonlóan — Sylvester János is megemlékezett). Az, hogy egy magánhangzó önmagában is lehet szótag, megvan Dionüsziosz Thrax (Kr. e. 2. század) grammatikájában, kimaradt viszont a hozzá fűzött későbbi antik magyarázat, a szkholion meghatározásából: „a szótag egy vagy két magánhangzóval összefogott mássalhangzó vagy mássalhangzók egysége, amelynek egy a hangsúlya és amelyet egy lélegzetre ejtünk ki” (Szabó 1981: 149).

A középkori európai nyelvтанírók Donatus (4. század) *Ars grammatica* és Priscianus *Institutionum grammaticarum* című műveire támaszkodtak a szótag meghatározásakor is. Beda Venarabilis (674–735) Donatus szótag-meghatározását vette át: *Syllaba est comprehensio litterarum vel unius vocalis enuntiatio temporum capax* „a szótag hangok/betűk összekapcsolása vagy egy magánhangzó kiejtése, amelynek időtartama van” (azaz lehet rövid vagy hosszú; Klejner 1985: 67). Priscianus szótag-meghatározása az idézett szkholionéhoz hasonló: *Syllaba est comprehensio litterarum sub uno accentu et uno spiritu prolata* „A szótag egy hangsúllyal és egy lélegzetre ejtett hangok/betűk összetétele” Alkuin (735–804) is ezt a meghatározást vette át, a *comprehensio litterarum* „hangok összetétele” helyett azonban a *vox litteralis* kifejezést használta (Klejner 1985: 68).

Az idézett meghatározásokból is kiderül, hogy a hangok és az őket jelölő betűk között az ókortól fogva (Szabó 1981: 147) nem tettek éles különbséget. Ugyanakkor — ha a nyelvтанok még nem is — a 17–18. századi latin–magyar szótárak már pontosak voltak: a *littera* megfelelője Szenci Molnár Albertnél *bőű* (1604), Pápai Páriz Ferencnél és Bod Péternél is a *littera* megfelelője *betű* (1767: 340). Sylvester János nyelvтанában (1539) a szótag meghatározását Donatustól vette: „Syllaba est proprie comprehensio litterarum enunciata; Az éggbefoglalás semmi egéb, hanem az ki mondott betűknek éggbefoglalása. Syllaba dicitur a graeco verbo, συλλαμβανειν quod significat comprehendere, éggbefoglalni. Latine connexiones dici possunt” (Toldy szerk., 1866: 8). Sajnos Sylvester részletesebb prozódia-t nem adott, ami pedig annál is érdekesebb lenne, mivel ő volt az első magyar időmértékes verselő (Balázs 1958: 409). Szenci Molnár Albert nyelvтанában (1610) a szótag meghatározása — éppen a betű és a hang keverése miatt — nem különösebben rendkívüli („Syllaba est literis comprehensus sonus”; Toldy szerk., 1866: 119), szótárában azonban a *Syllaba* kivételesen frappáns kétoldali (a szó és a hang felőli) meghatározásával szolgált: „Az igekec tzikkele, Bőűk eβε foglalalá”. Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter szótárában a *Syllaba* megfelelője *Betűknek őβε-foglalalók* (1767: 548).

A szótag fogalma a nyelvleírásban soha sem volt különösebben kitüntetett, sőt a 20. században több fonetikus, néhány strukturalista fonológiai iskola, s a korai generatív nyelvтан egyaránt száműzni igyekezett a nyelvleírásból. Mindenesetre a 20. század első felében elvesztette jelentőségét, s csak az 1980-as évektől kezd visszanyerni. A hagyományos európai nyelvтанok — köztük a magyarok — sem fordítottak különösebb figyelmet a szótag fogalmára (Vértes 1980: 46), annál nagyobb jelentősége volt viszont olyan rokon, „alkalmazott” nyelvészeti területeken, mint az olvasástanítás, a helyesírás és a Magyarországon a 18. század végétől kibontakozó verstan. A szótag egyik legfontosabb funkciója az európai írásbeliségben az írott szók elválasztása — ennek

megfelelően már az Ómagyar Mária-síralom leírója 1300 körül a szótag határán választotta el a szót (Vértes 1980: 21).

Szintén döntően jelentős volt az európai olvasástanításban (pl. Platón, Az államférfi 278), egyáltalán — egészen a legutóbbi időkig — a szótagolva olvasásban és különösen a szűkebb értelemben vett silabizálásban. „Egészen a 19. századig egy szintetikus, azaz a silabizáló vagy ábécémódszerrel tanítottak olvasni mindenütt az egész világon. Először a betűk nevét tanították meg az ábécé rendjében, majd egyre nehezedő struktúrájú szótagoszlopokat olvastattak. A legkönnyebb közülük a magánhangzó-mássalhangzó szerkezetű volt: *ab, eb, ib* stb. A silabizáló módszer nem csupán a szótagok olvasását jelentette, hanem azt a gyakorlási módot, mely szerint először mindig a betű nevével olvasták ki a szótagot: *a-bé*, s utána egyben, a hangzás szerint: *ab*. (...) A szótagoszlopok begyakorlása után következett a szavak és a — rendszerint vallásos — szövegek olvasása” (Jászó 1990: 209).

A silabizálva olvasás tanítását legalább a 17. századtól erőteljesen támadták. A spanyol Juan Pablo Bonet 1620-ban megjelent, a siketnémák nyelvoktatásáról szóló könyvében rámutatott, hogy a gyermekek olvasástanításában az eredménytelenség fő oka a „silabizálás” („nominación de las letras”), pl. *Francisco* helyett *efeereaenecéiseceo*, s helyette saját módszerként a könyve címében is álló „hangoztató módszert” („reduction de las letras”) ajánlotta (Gombocz 1909: 252). Bonet-től függetlenül, valamivel utána, a hangoztató javára Comenius is elvetette a silabizáló olvasástanítást, s a 19. század elejétől jóval hathatósabb kritikák is érték (Jászó 1990: 209).

A szótag kiemelkedő verstani jelentőségének megfelelően éppen az időmértékes verselés magyar meghonosítói (Sylvester és az úgynevezett „prozódiai harc” két szereplője, Rát Mátyás és Rájnis József) tettek javaslatokat a fogalom magyar megnevezésére. Kecskés András hatalmas verstantörténeti munkájában állapította meg, hogy a köszegi német születésű Rájnis „a *magánhangzó*, a *mássalhangzó* és a *szótag* terminusok alkalmazásával mai szóhasználatunkat alapozta meg” (1991: 137), míg vele egyidőben Rát Mátyás a *tató*, *zárló* és *tátat* kifejezéseket javasolta (1991: 137), s a nyelvújítóként ismert Kazinczy Ferenc pedig még 1826-ban is a latin *vocalis*, *consonans* és *syllaba* szókat használta (1991: 181).*

A magyar írásbeliség kezdeteitől, Sylvester idézett *egybefoglalás* javaslatától függetlenül, a görög—latin megnevezés volt uralkodó a magyarban a 18—19. század fordulójáig. A német humanista Johannes Murmellius latin—német fogalomkörök szerint szerkesztett szójegyzékének (talán Komjáti Benedek által összeállított) magyar anyagában (1533) ez áll: „Syllaba: Eyn ssylb: Sillaba” (Berrár és Károly szerk., 1984: 613). A magyar *silabizál* 1570 óta adatolható (Kiss 1968: 470), s Szőnyi Nagy István Magyar oskolájában (1695) magyar szövegben is a *syllaba* és *syllabicálás* terminusokat használta (Toldy szerk., 1866: 594—5). A Molnár Gergely nevével jelzett, de csak Alvinczi Péter átdolgozásában fennmaradt latin nyelvtan (*Elementa grammaticae latinae*. Debrecen, 1602, feltételezett korábbi kiadásai: Kolozsvár 1556, 1596) szerint „a poézis a grammatika része”, s fő egységei a szótag (*syllaba*), a versláb (*pes*), a verssor (*versus*) és a költemény (*carmen*) (Kecskés 1991: 45). Versről írva — az egyébként már idézett magyar megfelelőket is javasoló — Szenczi is a *syllaba* szót használta (1607) magyar szövegben is (Kecskés 1991: 118), hasonlóképpen Gyöngyösi István (1693; Kecskés 1991: 99—100), Kazinczy (1793; Orosz 1980: 88; 1817; Kecskés 1991: 179; 1826; 1991: 181), Teleki László (1819; Orosz 1980: 122), Udvardy Cserna János kézirata (1832; Kecskés 1991: 169). Olykor valamivel „magyarosabb” írásváltozatokat is használtak, pl. Sebestyén Gábor kézirata (1811) a *sillaba* (Kecskés 1991: 167), Verseghy

*A jelen adatgyűjtés végső soron a Világirodalmi Lexikonba írt „szótag” szócikkem (Kicsi 1992) mellékterméke. A 18—19. századi adatoknak is java részét másodkézből, de megbízhatónak vélt forrásokból, verstantörténeti munkákból (Kecskés 1991, Orosz 1980) és újabb gyűjteményes kiadásokból (Kókay szerk., 1981, és Szalai szerk., 1980) vettem.

Ferenc (1791) szintén a *syllaba* (Orosz 1980: 72), de még 1806-ban is a *silaba* (Orosz 1980: 77), Kölcsey (1808) a *szillaba* (Kecskés 1991: 196) változatokat.

Márton István latin–magyar nyelvtanában (1794: 128) a *betű, syllaba* vagy *fogás* és *szó* terminusokat használja: „A' Betűkből lesznek a Syllabák (:Fogások:) p. o. ezekből a' Betűkből k, é, 's, lesz ez a' Fogás: Kés”; s nála még *mondás* a mai *mondat* megfelelője. Császári Lósy Pál magyar nyelven írt latin verstanában (1806) a *betűfogás* (Kecskés 1991: 138), a Mondolatban (1813) *foglács* a *syllaba* megfelelője (Szalai szerk., 1980: 476). Az említett Rát Mátyásnál (1780) a *vocalis, consonans* és *syllaba* megfelelői *tátó betű, zárló betű* és *tátás* vagy *tátat* (Orosz 1980: 31, Vértés 1980: 81, Kecskés 1991: 137); s Rát a *tátat* terminust többször használta a Magyar Hírmondóban (1780, 1781; Kókay szerk., 1981: 316, 349), így Rájnis könyve ismertetésekor is (Kókay szerk., 1981: 358).

A *szótag* a latin *syllaba* megfelelőjeként tehát a nyelvújítás korában, alighanem először Rájnis József A' magyar Helikonra vezérlő Kalaúz (1781) című művében fordul elő (Szalai szerk., 1980: 12–13 stb.). Rájnis után az ő munkájára reflektáló Baróti Szabó Dávid (1787) is használta a kifejezést (Szalai szerk., 1980: 52 stb.), majd utánuk Földi János, Csokonai Vitéz Mihály, Vályi Nagy Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, majd a következő korszak vezető nyelvészei, Verseghy Ferenc, Teleki József és Fogarasi János.

A Rájnis javasolta terminusok csak a 19. század közepén rögzültek a magyar köznyelvben is. Az első modern magyar lexikon, a német Conversations-Lexikon adaptációjaképpen készült Közhasznú Esmeretek Tára szintén a *szótag* terminust használta (11. kötet, 1834: 401–2). A Babos Kálmán szerkesztette, korai „idegen szavak szótárában” az illető latin elnevezések magyar megfelelői *magánhangzó* vagy *önhangzó* (1865: 316), *mássalhangzó* vagy *egybehangzó* (1865: 86) és *szótag* (1865: 296). A *szótag* köznyelvbéli meghonosodása nyilvánvalóan az említett tekintélyes írók és nyelvészek szóhasználatának, majd a terminus iskolai oktatásba való bekerülésének köszönhető. Ezt a terminust használta — legalábbis 1787-től — Földi János (Orosz 1980: 49, Kecskés 1991: 140), majd Földi nyomán Csokonai Vitéz Mihály, pl. A magyar verscsinálásról közönségesen című művében (1798), de Csokonainál 1803-ban is előfordult a *syllaba* terminus (Kecskés 1991: 178). Pálóczi Horváth Ádám 1778-ban a *szilaba* (Kecskés 1991: 151), 1786-ban a *szillaba* (Kókay szerk., 1981: 430) terminusokkal élt, egy 1787-ben megjelent tanulmányában három szinonimát is használt („tátatot, hang-ütést vagy szilabát”, Orosz 1980: 57), majd 1791-ben és 1814-ben is a *syllaba* kifejezéssel élt, míg végül 1817-ben ő is elfogadta a *szótagot* (Kecskés 1991: 176, Orosz 1980: 62). Vályi Nagy Ferenc 1809-ben a *szótag* és a *szillaba* terminusokat egyaránt használta (Orosz 1980: 110–1).

A *szótag* terminust adta meg 1818-ban Verseghy Ferenc is a *syllaba* megfelelőjének (1818: XXVI, XLI). Szintén a *szótagot* használta Teleki József is 1817–1818-ban írt pályamunkájában, amely először 1821-ben jelent meg. Pl. a „monoszillabikus” helyett *egy szótagú* nyelvet emleget: „A magyar nyelv már ma ugyan nem egy szótagú, de egész természetéből lehet gyanítani, hogy valaha az volt” (1988: 47). A *szótag* viszonylag korai használói közé tartozott Fogarasi János (1843; Vértés 1980: 137, Kecskés 1991: 211) és Erdélyi János is (1843; Kecskés 1991: 214).

A szótag nehezen definiálható, de univerzális (minden nyelvre érvényes) nyelvészeti fogalom (Décsy 1988: 70). A világ különböző nyelvein született különböző nyelvészeti és metrikai hagyományok egészen eltérő jelentőséget tulajdonítottak neki: néhol centrális jelentőségű, másutt nem is használták e fogalmat. A görög–latin hagyományt követő, a szótag fogalmát legalábbis az említett célokra előszeretettel használó európai nyelvészettel kontrasztba állítva, befejezőképpen, két távoli nyelvészeti hagyomány idevágó elképzeléseit mutatom be: az arabét, ahol nem használták a szótag fogalmát és a birmánét (burmaiét), ahol a szótag fogalma összemosódott a morfé-máéval.

Az irodalmi arab szótagstruktúrája egyszerű, csak a CV (mássalhangzó-magánhangzó) és CVC (mássalhangzó-magánhangzó-mássalhangzó) szótagtípusokat ismeri (Dévényi és Iványi

1987: 103). Az arab hagyományban azonban se a nyelvtanok, se a verstanok nem használták a szótag fogalmát. Az arab is azon viszonylag kis számú nem indoeurópai nyelvhez (pl. tamil, török, finn, észt, s éppen a magyar) tartozik, amelyen a klasszikus indoeurópai nyelvekkel (szanszkrit, perzsa, görög, latin) azonos módon valósult meg az időmértékes verselés. Itt a CV típusból a rövid magánhangzós rövid, a hosszú magánhangzós hosszú szótagnak számít, míg a CVC szótagtípus — a rákövetkező, kétféle lehetséges szótag típusából adódóan — eleve hosszú. Az időmértékes verselés nyugati hagyományától eltérően a hagyományos arab metrika (az arúd) azonban nem a hosszú és rövid szótagok egymásra következését tanulmányozta, hanem az írásképre koncentrált, mégpedig egy úgynevezett ideális írásképre, amelyben minden mássalhangzó és hosszú magánhangzó betűvel van jelölve. (Az arab metrikát magyarul röviden bemutatja Iványi Tamás *arúd* szócikke a Magyar Nagylexikon 2. kötetében, 1994: 433—5.) Az arab írás a rövid magánhangzót nem jelöli betűvel, csak egy fölétett mellékjellel, amit azonban általában nem használnak, s a hosszú mássalhangzó jelölésére kettőszél helyett két mássalhangzó van leírva. Az arab nyelvben a legutóbbi időkig nem volt szó a szótagra, pl. N. V. Jušmanov, aki mintegy kétszáz nyugati (orosz és latin) nyelvészeti terminusnak megadta arab megfelelőjét, a szótagnak — akárcsak a hangsúlynak és esetnek — nem tudott arab megfelelőt adni (1985: 155), pedig ezek is hasznos fogalmak az arab nyelv leírásában. Az arab metrika alapegységei a kétszótagos, tipikusan egy rövid és egy rákövetkező hosszú szótagból (jambusból) álló *vaṭid* („szeg, sátorpecsek”) és az egy szótagos, közömbös *szabab* („sátorkötél”), s a klasszikus metrumokat e két, írásképp alapján meghatározott egység különböző egymásra következéseinek realizálódásaival mutatták be az arab verstanok.

Az arab írás — miként általában a sémi írások és a valószínűleg belőlük fejlődött indiai írások — azt mutatja, hogy nem minden hang egyformán fontos. Talán általában — kvázi-univerzálisan — elmondható, hogy legalábbis írásban a mássalhangzók fontosabbak a magánhangzóknaál (Décsy 1988: 130).

A nyelvtudomány történetében főleg a monoszillabikus és általában viszonylag egyszerű szótagstruktúrájú nyelvek korai, anyanyelvi leírásaiból ismert az, hogy a hangsorokat a szótagnál kisebb, a hangnál (fonémánál) nagyobb szekvenciákra osztották. A kínai grammatikák a szótagokat — ideálisan egyben a morféákat — mintegy másfélezer év óta szókezdőkre és szóvégekre osztják fel. A monoszillabikus nyelvekben minden egyes szótag egy-egy morféának (sőt gyakran egy-egy szónak) felel meg. Ráadásul e nyelvek általában a tonális vagy politon nyelvek közé tartoznak, amelyekben a szótag szegmentális fonémákból és szupraszegmentális (prozodikus) tonémákból áll. (Pl. a pekingin alapuló kínaiban kb. 400 különböző szegmentális szótag van, amelyek a négy tonémával kb. 1300 szótagot adnak — tudniillik nem mindegyik „szegmentális” szótaghoz járulhat valamennyi tonéma.)

A monoszillabikus nyelvekben tehát egy-egy morféma (de nem okvetlen szó) egy-egy szótagnak felel meg — így ezen viszonylag egyszerű szótagstruktúrájú nyelvekben a szótag és a hang közötti egység (ezt más szótagtípusú nyelvek korai leírásai nem alakították ki) a szótagkezdő és a szótagvég. Ez ráadásul összhangban van a mássalhangzó-magánhangzó (CV) szótagtípus univerzálisan kitüntetett voltával is (Décsy 1988: 71—72, Kicsi 1992: 693—4).

A birmán nyelvészeti hagyományban a mintául szolgáló páli *saro* 'magánhangzó' és *vyañjanam* 'mássalhangzó' megfelelői a *taya* és a *byi*. A *taya* azonban nem elsősorban 'magánhangzó', hanem 'szótagvég' értelemben szerepelt, a *byi* pedig nemcsak 'mássalhangzó', hanem mint 'szótagkezdő'. (Pl. a *pyai ṇ* szótagot *py-* és *-aiṇ* elemekre bontva.) A birmánban mintegy 820 különböző szótagot szokás megkülönböztetni (Zlatoverxova 1966: 19), amelyek a tonémákkal megtöbbszöröződnek. Hat szótagtípus van: V, CV, CGV, VC, CVC, CGVC (G: glide, siklóhang, félmagánhangzó). A birmánban két siklóhang van: a palatális *y* és a veláris *w* — ezeket a birmán írásban a szótagkezdő mássalhangzó alatti grafémával jelölik. Szótagvégen is csak két mássalhangzó fordul elő: a veláris nazális *ŋ* és a laringális (gégezárhang) ² (hangtörténetileg az írásban jelölt szótagvégi *m*, *n*, *ŋ*, illetve *p*, *t*, *k* neutralizációi). A szótagstruktúrából a *taya* a C(G), a *byi*

pedig a V(C) csoportot fogja át. Minthogy a birmán többé-kevésbé monoszillabikusnak minősíthető, a páli *van̄no* megfelelője, a *vuna* nemcsak 'szótag', hanem 'morféma' jelentésű is egyben, és szokás volt hangoztatni, hogy „a *taya* és a *byi* együtt adja a jelentést” (Kasevič 1981: 206—7). A korai szanszkrit irodalomban gyakran kérdéses, hogy a *var̄na* (később páli *van̄no*) és *ak̄sara* közül melyik a 'szótag', melyik a 'fonéma' megfelelője, végül a szakirodalomban a *var̄na* rögzült 'szótag', az *ak̄sara* 'fonéma, hang' jelentéssel.

IRODALOM

- Babos Kálmán: Közhasznú magyarázó szótár... Pest. Heckenast Gusztáv, 1865.
- Bakos József: „A nyelvész Comenius.” Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13 [1981]: 35—52.
- Balázs János: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.
- Berrár Jolán és Károly Sándor szerk.: Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- Décsy Gyula: A Select Catalog of Language Universals. Bloomington, Eurolingua, 1988.
- Dévényi Kinga és Iványi Tamás: Az arab írás I. Bp., Kőrösi Csoma Társaság, 1987².
- Gombocz Zoltán: „A fonétika történetéből.” Nyelvtudomány 2 [1909]: 241—257.
- Jászó Anna, A.: Az olvasástanítás aktuális problémái, történeti áttekintéssel. Magyar Nyelvőr 114 [1990]: 205—224.
- Jušmanov, N. V.: Grammatika litarturnogo arabskogo jazyka. Moskva, Nauka, 1985³.
- Kasevič, V. B.: Grammatičeskaja tradicija Birmy. In: Istoriya lingvističeskih učenij. Srednevekovoj Vostok. Leningrad: Nauka 1981: 202—9.
- Kecskés András: A magyar verstani gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- Kicsi Sándor András: Szótag. In: Szerdahelyi István szerk.: Világirodalmi Lexikon 14. sváb—Szy. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992: 692—7.
- Kiss Lajos: Szótörténeti adalékok. Magyar Nyelv 64 [1968]: 465—471.
- Klejner, Ju. A.: Latinskaja lingvističeskaja tradicija v Angliji VII—XI vv. (Beda, Alkuin, El'frik.). In: Istoriya lingvističeskih učenij. Srednevekovaja Jevropa. Leningrad, Nauka, 1985: 62—76.
- Kókay György szerk.: Magyar Hirmondó. Az első magyar nyelvű újság. Válogatás. Bp., Gondolat, 1981.
- Kuz'menko, Ju. K.: Srednevekovyje islanszkije grammatičeskije traktaty. In: Istoriya lingvističeskih učenij. Srednevekovaja Jevropa. Leningrad, Nauka, 1985: 77—97.
- Márton Stephanus: Langii colloquia ... Jaurinum (Győr): Josephus Streibig 1794.
- Orosz László: A magyar verstani eszmélkedés kezdetei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter: Dictionarium latino—hungaricum. Cibinium (Nagyszeben): Sárdi Sámuel 1767.
- Perel'muter, I. A.: Platon. — Aristotel'. In: Istoriya lingvističeskih učenij. Drevnij mir. Leningrad, Nauka, 1980: 130—156, 156—180.
- Szabó Árpád: A nyelv leírásának kibontakozása a görögöknél. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13 [1981]: 137—161.
- Szalai Anna, szerk.: Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták 1781—1826. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1980.
- Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Szenci Molnár Albert: Dictionarium latinoungaricum. Norinberga (Nürnberg), Elias Hutter, 1604.
- Telegdi Zsigmond: A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika. Múlt és Jövő 1991/2: 58—63.
- Teleki József: A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988.
- Toldy Ferenc szerk.: A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig. Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1866.
- Verseghy Ferenc: Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány. Buda, Királyi Magyar Universitas, 1818.
- Vértes O. András: A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Zlatoverxova, V. G.: Fonetika birmanskogo literaturnogo jazyka. Moskva, Nauka, 1966.

Szilády Áron és a nyelvtudomány*

Tisztelt Emlékezés!
Hölgyeim és Uraim!

1. Előadásom címe: Szilády Áron és a nyelvtudomány, pontosabban a magyar nyelvtudomány. Mindjárt egy vallomással kell kezdenem — ez talán furcsán is hangzik —, tudniillik azzal, hogy korábban nem foglalkoztam Szilády Áronnal. Ismertem a nyelvészeti munkásságát, de olyan elmélyülten, ahogy Bognár tanár úrtól hallottuk, nem foglalkoztam vele. Persze kérdéses, akkor miért vállaltam el az előadást. Mindenekelőtt azért, mert Benda Kálmán, kedves jó atyai barátom — akiről a gyűlés kezdetén kegyelettel megemlékeztünk — ezelőtt hét-nyolc héttel egy este későn megkért erre, nagyon kedvesen, és azt mondta: ne mondjal nemet. És én nem mondtam. Ez önmagában persze kevés ahhoz, hogy az ember elvállaljon egy ilyen előadást. Hogy miért tettem mégis, azt kívánom felsorolni, és amit elmondok, az egyben vázlata is lesz az előadásnak.

Először is azt a kort, amelyben Szilády Áron munkálkodott, alkotott — a nyelvtudományban 1870-től 1920 tájáig — már behatóan tanulmányoztam. Szilády Áron — előre jelezhetem — meghallotta az idők szavát a nyelvtudományt illetően is, és ezen a területen szintén maradót alkotott.

Másodszor azért vállaltam el, mert — mint korábban több könyvem is tanúskodik róla — hosszú ideig kutattam, hogy hogyan alakult ki a magyar irodalmi nyelv, és hogy mennyiben segítette elő a jelzett fél évszázad a múlt század közepe tájára egységesült magyar irodalmi nyelvnek az elterjedését. Nos, Sziládyról e tekintetben is pozitív tudok mondani.

Harmadszor azért is vállalkoztam, mert úgy érzem, Szilády Áron a református szellemiségnek volt a képviselője. És ilyen szellemiség van, akkor is, ha némelyek tagadják.

Megemlítem továbbá, hogy Szilády mint műfordító csatlakozik a nyelvtudományhoz, és műfordítóként is kiváló volt. A műfordítás kérdéseivel egyébként szintén foglalkoztam. Tudniillik 1983-tól 1989-ig Helsinkiben voltam vendégprofesszor, és ott a megindított magyar szak keretében a műfordítás kérdéseit is meg kellett tárgyalnunk: kik, mikor, milyen színvonalon fordítottak le magyar műveket finnre és viszont. (Csak zárójelben utalok rá, hogy őt kitűnő Kalevala-fordításunk van!)

Végül azért is szívesen vállaltam az előadást, mert úgy látom, Szilády Áron olyan egyéniség volt a maga elzárkózottságában is, aki egy életet végigdolgozott, aki vidéken maradt, aki tántoríthatatlan volt a munkájában és a nézeteiben, vagyis olyan személyiség, aki példát mutat a ma talaját vesztett emberének is.

2. Abból indulok ki: mindenfajta tudománytörténetnek, így a nyelvtudomány-történetnek is az a feladata, hogy az egyes alkotókat, az egyes alkotásokat és irányzatokat a mai érték szerint tegye méltóan, de olyan módon, hogy egyszersmind helyezze is vissza abba a korba, amikor az alkotó élt, illetve amikor a vizsgált mű és irányzat létrejött.

Vajon mi vitte Szilády Áront, a teológust, a lekipásztort a nyelvtudomány felé? Summázva azt mondhatjuk: sok minden. Már a kiskunhalasi gimnáziumban kedves tanára, Szilágyi Márton, a kitűnő tudós bevezeti a latin, a görög, a francia, sőt a héber tanulmányokba. Aztán Nagykőrösön Arany János, Szász Károly és Ács Zsigmond tanítja. Itt angolul, németül tanul. Aztán jön Debrecen, a teológia. Lugossy József, a kiváló nyelvész, aki a stilisztikában is számottevőt alkotott, elsősorban a keleti nyelvek, a héber, az arab, a perzsa, a török felé viszi Szilády Áront. Ekkor már

*A magnetofonszalagon rögzített előadás javított változata. Elhangzott 1994. márc. 19-én Kiskunhalason, a Szilády Áron Társaság emlékülésén.

számos nyelvet tudott, itt azonban még az olasszal és a hollanddal is gyarapítja ismereteit. Ezután tanulmányútra megy Törökországba, majd következik a híres göttingai egyetem. Itt olyan kiemelkedő, akkor modernnek számító nyelvészekről tanulhat, mint Benfey és Curtius. Meg kell említenem továbbá, hogy Arany, Toldy Ferenc, Szász Károly később is hatott rá. Ekkor, különösen Szilády Áron indulása idején, még egységes filológia van. Nincsen külön irodalomtudomány és külön nyelvtudomány, csak filológia (Toldy Ferenc 1861-ben még a magyar nyelv és irodalom tanára lesz a pesti egyetemen).

Mi vitte ezenkívül a nyelvtudomány felé? Hadd említsem meg a reformációt is. A XVI–XVII. századi és későbbi nagy reformátor elődök (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Sztárai Mihály stb.) mindnyájan foglalkoztak nyelvi-nyelvészeti kérdésekkel, de legalább fordítással, illetve szepírók is voltak. Szenczi Molnár Albert például 1610-ben megírja latinul az első teljes magyar nyelvtant. Ezek a kiváló egyéniségek mindenképpen hathattak Szilády Áronra is.

Végül az önállósodó nyelvtudomány — körülbelül az 1870-es évektől — szintén feladta a leckét a vele foglalkozóknak. Erről azonban külön is szólnom kell röviden.

3. Az 1870-es évektől az első világháború végéig terjedő fél évszázadot a nagy alkotók és nagy alkotások korának szoktuk nevezni. Miért? Azért, mert először is nagykorúvá válik a hazai finnugor nyelvtudomány. Ennek elindítója és megalapozója Budenz József, aki Németországban református teológusoktól hallott először magyarul beszélni, és nyelvünk annyira megtetszett neki, hogy Magyarországra költözött, és nem is ment többet vissza hazájába. Két nagy munkája van: a Magyar-ugor szótár és az Ugor alaktan (ezekben az „ugor” szó finnugort jelent). Az ő örökét tanítványa, Szinnyi József folytatja. Tudományos rangra emelkedik aztán a magyar nyelvvel foglalkozó tudomány is. A megalapozója Simonyi Zsigmond. De felemelkedéséhez hozzájárul Szarvas Gábor, majd Melich János, Gombocz Zoltán, Kniesz István és mások is. Melyek voltak a „nagy” alkotások? Budenz művein kívül Szinnyi Nyelvhasznolása, továbbá Simonyi munkái: a Tüzetes magyar nyelvtan (Balassa Józseffel együtt írta), a Magyar köztöszök, a Magyar határozók, A jelzők mondattana stb. És a nagyon fontos szótárak: a Magyar nyelvtörténeti szótár három kötetben, A magyar tájszótár, az Oklevélszótár, a Nyelvújítási szótár stb. Megindul a névtudomány, a fonetika, a nyelvjárástan, a stilsztika, és még sorolhatnánk tovább. Aztán 1904-ben megalakul a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Megemlítem még a Magyar Nyelvészet című folyóiratot, amely 1856-tól 1862-ig jelent meg (a hatodik kötetébe Szilády is írt), a Nyelvtudományi Közleményeket, amely 1862-től a mai napig megjelenik, aztán 1872-ben indul a ma is megjelenő Magyar Nyelvőr és 1905-től a Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvőrnek 1872-ben Mit akarunk? című cikkéből közelebbről kiderül, hogy örködni akar a magyar nyelv felett, a nyelvújítás szabályellenes szóalkotásait helyesekkel kívánja pótolni, aztán az idegen nyelvekkel való érintkezésből származó korcs alakulatok ellen szintén védekezni akar. Kiemeli továbbá az anyaggyűjtés fontosságát (a régi nyelvből, a tájnyelvekből, az újabb irodalomból). Gyűjtöttek aztán szinonimákat. Ezekből a munkálatokból Szilády is kivette a részét.

Milyen elvet vallottak a falusi, paraszti nyelvet illetően? Az igazi, romlatlan nyelv, a kövendő nyelv szerintük a falusiak, a parasztnak nyelve, a nyelvjárások. Ez a felfogás így visszatekintve sem helyeselhető, mert akkorra már létrejött a normatív, esztétikailag is kiemelkedő irodalmi nyelv. Szarvas Gáboréknak mindamelllett érdemük, hogy közüggé tették a magyar nyelvvel való foglalkozást, és hozzájárultak nyelvünk, különösen szókincsünk helyesebbé, szebbé, teljesebbé tételéhez és nyelvtudományunk felvirágzásához.

4. Az a kérdés most már, hogyan (milyen mértékben és milyen módon) kapcsolódik Szilády Áron munkássága a jelzett fél évszázad nyelvtudományához.

Először szeretném leszögezni a következőt: igaz, hogy Szilády Áronnak nem volt fő kutatási területe a magyar nyelvtudomány; igaz, hogy inkább az egységes filológiát művelte (ebbe beleszámított tehát az irodalom, sőt a történelem és a néprajz is); igaz, hogy gyakran „segédeszköznek” tekintette a nyelvészetet a történelmi, irodalmi vagy néprajzi tanulmányaihoz, mégse tagadnám meg tőle — szembeszállva a kiváló Horváth Jánosnak a szintén kiváló Szilády-tanulmányával (Tanulmányok. 1955. 507—508) —, hogy a nyelvtudományt (meg fogjuk látni) bizony önmagáért is művelte. Persze igaz, hogy — amint Horváth János írja — „Szilády történeti vonzalmainak Mekkája mindenkor a magyarság múltja volt” (i. h. 507), de akkor valójában a nyelvtörténet, sőt az irodalomtörténet se igazán önálló tudomány még.

Ami Sziládynak a kutató- és tárgyalómódszerét illeti, megállapíthatjuk: lényegében filológus módszerről van szó. Azaz mindig adatokra épít (ezeket lehetőleg teljesen felkutatja), az adatokból vonja le következtetéseit; aztán a kor felfogásának megfelelően a történeti adatokon kívül a népnyelvhez, a nyelvjárásokhoz fordul, mert úgy véli, hogy nyelvünk jellemzője az egyszerűség, és ez a népnyelvben található meg igazán. Módszerében a ma felé mutat például az, hogy sokat ad a szavak jelentésére, és a jelentések összehasonlítását is követeli.

A/ Az első terület, ahol Szilády maradandót alkotott: a s z ó t ö r t é n e t. Próbáltam megszámolni az idevágó cikkeket, amelyek a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben és másutt jelentek meg, s úgy gondolom, a számuk 20-25-re tehető, de az e cikkekben szereplő szavak mennyisége 50-60-ra is rúghat. Ilyen szavak: *könyörög*, *rebetegös*, a Halotti Beszéd *feze* szava, *sirály* és *csér*, *szégyenkő*, *ekklézsia-követés*, *Nemere*, *szököév*, *Wien* (Bécsnek a magyar neve mellett áll ki magyar nyelvű szövegben).

Mi jellemzi ezeket a cikkeket? Mindenekelőtt sokszor idéz tájszavakat, amelyeket maga hallott Halason, Nagyöröcsön és egyebütt; felhasznál népmesei elemeket, és emlékeit is elmondja a tárgyalt szavakkal kapcsolatban. Aztán sok szóalakot idéz, szorgalmasan utánuk jár a szótárakban; utal továbbá arra, hogy ki mit mondott, írt az illető szóval kapcsolatban; rendszerint analógiákat keres, és azt is megmondja, amit nem tudott megoldani. Kiemelem még, hogy mindezt élvezetes, egyáltalán nem száraz stílusban adja elő. A későbbiek felé nézve sürgeti a nyelvtörténeti szótárnak, a tájszótárnak a megjelentetését, valamint a helynevek összegyűjtését. Előremutató továbbá, hogy szorgalmazza — többek között — a kun eredetű földrajzi nevek számbavételét is. Ezt különösen most értjük meg, amikor Györffy György kötetei (Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza) és a megyei földrajzinév-kötetek sorra-rendre napvilágot látnak.

Lássunk egy példát is. Idézek a Magyar Nyelvben 1910-ben Nemere címmel megjelent írásából: „Tolnai Vilmos a Nemeréről szólva említi, hogy a közzétett népköltési adatok közt csak egyetlen egy dalt talált (Erdélyi János Népdalai II. 528. sz.), mely a Nemere nevével említést tesz. Tudomásom van egy másikról. Egész-e, töredék-e? nem tudom. Így hangzik:

Hideg a Nemere szele,
Forró a rózsám kebele:
Ha megfázom, ha meghülök,
Rózsám keblén melegülök.

Ennyi az egész. Urát adom, hol vettem. 1856-ban három ajánló levéllel érkeztem Konstantinápolyba. Az egyik Kmetty György tábornokhoz (Iszmail basa) szóló, bátyjától K. Pál debreczeni orvostól. Megérkezésemkor Kmetty Gy. nagybeteg volt s csak augusztus 20-án fogadott, akkor is ágyban fekve. Szilágyi Dániellel és Antos Lászlóval szálltunk csónakba s jó pár órába telt, míg a bejkoszi öbölbe értünk az ázsiai parton, hol akkor Kmetty lakott segédjével, a körösladányi származású, Palermo ostrománál elesett Tüköri Lajossal, ki a parton várt bennünket és Zsurmai (Zsurmáczy) lengyel eredetű, itthon honvédmagnaggyal, akkor Kmetty háztartását vezető kamarással (később hazajött s a Császár-fürdőben ereit felvágta, úgy halt meg). Mi a csónakban sírva

vígadunk, Rodostót, Pontuszparti sírt emlegettünk, az emigrans Szilágyi az Édes falum határa-ra s efféle szomorkás nótákra gyűjtött. E közbe Antos így szólt: daloljunk egy székelly nótát is! S az itt közlöttre tanított bennünket. A török kajikdsi egyéb nótánkra füle botját se mozdította, míg az egyszerű, de eleven székelly dalt ő is próbálgatta eltanulni.”

E cikkből is kitűnik, hogy milyen érdekes stílusban ír a *Nemere* névről.

Egy másik cikkében kiáll a *szökőév* elnevezés mellett — vitázva a *tolóév*-et javaslókkal —, arra hivatkozva, hogy ilyenkor Mátyás napja 24-ről 25-re szökik. Egyébként a Történeti-etimológiai szótár is idézi Szilády véleményét ekkor is és más esetekben is. Ennyit a szótörténetről.

B/ Szilády részt vett a *n é p n y e l v i a d a t o k g y ű j t é s é* ben is. Ennek a kornak szinte ez a legjellemzőbb sajátága, mint ahogy már utaltam is rá. Valójában minden tudomány úgy kezdődik, hogy először összegyűjtik az adatokat, és aztán jöhet az elemzés, a rendszerezés, az elméleti eredmények leszűrése. Mit gyűjtött Szilády? A Magyar Nyelvőr második kötetében, tehát 1870-ben tíz ráolvasást közöl (306—309) többek között Halasról, Kiskunmajsáról, Félegyházáról és máshonnan. Együttal fel is szólít hasonlóknak a gyűjtésére ilyen szavakkal: „Bár mások is követnék példáját (ti. a Kriza Jánosét), hogy az ország különböző vidékein még ma is sűrűn található effajta mondókákból legalább akkora gyűjteményt lehetne összeállítani, mekkorával ... szász honfitársaink már évek óta dicsekedhetnek.” Erre is idézek egy példát (i. h. 306); a Szömverésrű címűt: „Ha halárta van a beteg mögverve sémmissé használ, ha életre (t. i. ha gyógyítható) van csak mögverve, akkó möggyógyú ha a temetőbű 9 sírrű 9 marék földet hoznak, abbű meleg földöt főznek, abba háromszó, — este, röggé, débé — mögfördetik. (Halas.)”

(Hogy mi rejlik az ilyen gyűjtésekben, arra jó példa Erdélyi Zsuzsanna Hegyet hágék, lőtöt lépék (Archaikus népi imádságok) című gyönyörű szép munkája [Magvető Kiadó, 1976]).

C/ A nyelvtudománynak önmagáért való művelése Sziládynál igazán a *n é v t a n b a n* vagy *o n o m a s z t i k á b a n* mutatkozik meg. Igazat kell adnunk Horváth Jánosnak, amikor 1924-ben ezt írja Sziládynak a Magyar Nyelvőrben (2: 11—18, 104—110) megjelent tanulmányáról: „A nevekről oly szép, oly sok szempontú és kicsinységében is gazdag tartalmú tanulmány ... Eredetiség, józanság, csaknem mainak mondható tudományos felfogás lep meg” (i. h. 508.) Ez száz százalékgig igaz, erről a tanulmányról ma is ugyanezt mondhatjuk el.

Helyesen követeli tanulmányában Szilády Áron a család-, a személy- és a gúnynevek, sőt az állatnevek gyűjtését. A nyelvtudományt természetesen az is érdekli, hogy a kutyáknak milyen nevet adnak. Érdekes megfigyelní, hogy gyakran folyónevet kapnak (pl. Tisza, Sajó stb.), és emögött valamilyen megmagyarázhatatlan pszichológiai indíték áll. Itt azonban főként a személy-, a család- és a gúnyneveket említi. Mostanában jelent meg egyébként Kázmér Miklósnak Régi magyar családnevek szótára, XVI.—XVII. század című nagy munkája. A személynevek történeti szótára — több kísérlet ellenére — még várat magára.

Igen érdekes, amit Szilády a gúnynevekről mond. Kiemeli, hogy ezekben a nép jellemzőereje nyilvánul meg, és hogy új szóképzésformákat is hozhatnak létre. Döbrentei — írja — „ragadt” neveknek mondja őket, ő viszont „ragadványnév”-nek hallotta, és ezt nem tartja „helytelen nevezet”-nek. Azóta ez a névváltozat állandósult. Ezeket a neveket Hajdú Mihály irányításával nagy lendülettel gyűjtik az ELTE hallgatói és a tanárok.

Megemlítem még, hogy sok érdekeset (akkoriban újat) mond a *-d* kicsinyítő, illetve helynévképző történetéről; számos példát idézve, rámutat, hogy a Lugossy által kidolgozott hangrendi párhuzamnak milyen fontos szerepe van, továbbá követeli a képzők jelentésáryalatainak a megálapítását, feltérképezését.

D/ Nagyon beleillett a korba — mint láttuk — a *n y e l v e m l é k e k* kiadása. 1873-ban az Akadémia elhatározta, hogy nyelv- és irodalomtudományunk szükségékgppen a kézirati (codex) irodalom egészét hozzáférhetővé kell tenni Nyelvemléktár címen. Gondozását a Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Áron „szerkesztőségre” bízta. Az első három kötet szerkesztésében

ilyenformán Szilády is részt vett (csak zárójelben utalok rá, milyen kár, hogy nem követték az eredeti művek helyesírását, és hogy más pontatlanságot is elkövettek).

5. Egy lépéssel tovább haladva már nem a nyelvtudományról van közvetlenül szó, hanem a nyelv- és irodalomtudományról együtt, tehát arról a bizonyos egységes filológiáról. 1872-ben Gyulai Pál indítványára az Akadémia elhatározta, hogy a régi magyar költők műveit megjelenteti. De 1875-ben a megbízott szerkesztő, Toldy Ferenc meghalt. Így Sziládyt bízzák meg a szerkesztésével. 1877-re meg is jelent a Régi Magyar Költők Tára első kötete, majd a többi.

Magam az 1886-os V. kötetet néztem át, de ebből képet nyerhetünk az egész fontos sorozatról. Ebben Szilády mintegy 260 lapon közli XVI. századi költők verseit, drámáit (köztük a Sztárai Mihályéit), majd több mint 100 lapon következnek a jegyzetek és ezek után a szó-, név- és tárgymutató. A kötet célját Szilády így határozza meg: „az egyes költők műveinek tára, akiket műveikkel együtt az ismeretlenség vagy feledés homályából kell előhívni és egyelőre sorba állítani” (VII). Az egységes filológiai szemléletről meg így vall: „A nyelv és irodalom története művelésének nálunk is együtt tartva kellene haladni” (VIII). És hangsúlyozza a nemzeti művelődés fontosságát. Megjegyzem még, hogy a jegyzet egyszerre irodalomtörténet, stilisztika, műfajtörténet, történelem, névtan és szótörténet.

6. Amikor a múlt évben arról tárgyaltunk, többször is, legyen-e református egyetem, én — sokakkal szemben — igennel szavaztam. Elsősorban azért, mert szerintem van *r e f o r m á t u s s z e l l e m i s é g*, amelyet éppen ennek az egyetemnek, illetve az ott kiképezendő tanároknak kell képviselniük. Ez a szellemiség egyáltalán nem azt jelenti, hogy többre tartjuk magunkat másoknál. De éppen Sziládyval kapcsolatban is olyan jellemvonásokra gondolok, mint a tisztesség, a jellemes, erkölcsös magatartás, a becsületesség, aztán mások tisztelete, a munkaszeretet, a múlt, a hagyomány megbecsülése, a nép és a haza szeretete, a műveltség szorgalmazása, aztán a szerénység: meglegedés azzal, ami éppen van. És sorolhatnám még tovább. Én ezt tartom református szellemiségnek, és valahogy az az érzésem, Szilády Áront is ilyesmi hatotta át. Amikor például Temesvári Pelbártot úgy látta, hogy a reformáció előfutára, nyelvvédő hazafi és így tovább. Aztán abban is ez mutatkozik meg, hogy Balassinál például kiemeli a népi humort, a népdalok szeretetét. Továbbá az a tény is ezt jelzi, hogy akiket vizsgál, nagyjából XVI. századi protestánsok, prédikátorok és tanítók. Még tovább menve: mindig a nemzeti feladatot emlegeti, és a népköltészet jelentőségéről beszél stb. Tehát azt mondom, Sziládyt a református szellemiség is hajtotta.

7. A következőkben arról kellene szólnom, hogyan szorgalmazta Szilády a *m a g y a r i r o d a l m i n y e l v* elterjesztését. Mi is az irodalmi nyelv? A XVI. század húszas-harmincas éveiben még mindenki a saját nyelvjárásában beszélt. Sylvester például *í-ző* nyelvjárásban fordítja le az Újszövetséget. Időközben azonban mintegy kialakul az az igény, hogy egységes nyelvi változatra van szükség, amilyen már korábban megjelent például a franciáknál. Az irodalmi nyelv vagy újabb nevén a nyelvi sztenderd egy, a nyelvjárások fölé emelkedő, mindenki által elismert, alapjaiban egységes, normatív nyelvi változat. Ennek a kialakulása nálunk is megindult a XVI. században, és ehhez a reformáció nagymértékben hozzájárult az anyanyelvi istentisztelettel, iskolák, kollégiumok alapításával, a Biblia lefordításával, a zsoltároskönyv megjelentetésével stb. A reformáció még a nyomdákat is szolgálatába állította, a XVI. századi Magyarországon húsz nyomda volt, és abból tizenkilenc protestáns alapítású, csak az egy nagyszombati katolikus. A nyomda tudniillik mindig egységesít, egy egyszerű példával: nem lehet egyszer azt írni, hogy *szem*, utána meg azt hogy *szöm*. (Dugonics András még próbálkozik az Etelka c. regényében az *ő-ző* nyelvjárás irodalmi szintre emelésével, de akkor már sikertelenül.) Ez az irodalmi nyelv aztán fokozatosan teljessé válik a múlt század közepére. Szilády saját írásaiban szintén ezt az egységes irodalmi nyelvet képviselte. Pedig Halason az eredeti nyelvjárás, a régi reformátusoké *ő-ző* volt, csak a

palócok, meg a máshonnan jött katolikusok nem beszélték az ő-ző nyelvjárást. Szilády írásaiban ő-ző forma alig található.

8. Lehetne még szólni a műfordításról, Szilády Áron fordításairól. A magyar irodalom műfordítás tekintetében az elsők között van. Olyan műfordítási irodalommal, mint a mienk, kevés nép dicsekedhet. Ennek is alkotó tagja Szilády Áron. Az első fordítói korszak — hogy a legfontosabbakra rámutassak — a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-siralom és a kódexek kora. A második nagy fordító nemzedékbe Kazinczyék tartoznak. A következőt pedig Arany, Petőfi, Vörösmarty képviseli. Aztán jön a Nyugat: Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Juhász Gyula stb. És következik a ma: Németh László, Illyés Gyula, Weöres Sándor és mások. Szilády a reformkoriak, Arany Jánosék és a Nyugat között foglal helyet. Fordításai kiemelkedőek, Arany és Horváth János is dicsérte őket. A perzsa fordításaiba magyar népi ízt vitt bele, fordított török és arab költőket, fordította az észti Kalevipoet is.

9. Végül a stílusáról. Mint néhány példából láttuk, stílusa, kifejezésmódja olvastatja magát, érdekes, sohasem száraz, olyan képeket használ, amelyek érdekessé teszik mondanivalóját. Ez a stílus egyáltalán nem annak a zord embernek mutatja, amilyenre sokan visszaemlékeznek. Lélekben — az én számomra legalábbis úgy tűnik — nagyon is derűs lehetett, vagy éppen ott az írásaiban élte ki ezt a másik énjét.

10. Összefoglalva tehát csak megismételhetem: Szilády Áron építője volt mindannak, amit magyar irodalomtudománynak, történettudománynak, néprajznak és nyelvtudománynak nevezünk. Kitartásával, vidéken maradásával, tántoríthatatlanságával, munkaszeretetével pedig mint ember is példát mutat a mának, mindnyájunknak.

Szathmári István

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje 1980

A napi- és hetilapok nyelvművelő cikkei, közleményeit elemző összefoglalásunk folytatása a Nyr. alábbi számaiban megjelent szemléknek: 1953: 229—35; 1954: 26—33, 191—6; 1955: 242—6, 359—65, 466—73; 1956: 161—73, 381—6; 1957: 496—503; 1961: 356—65; 1963: 477—89; 1967: 80—91; 1969: 147—59; 1972: 105—20; 1975: 95—105; 1976: 479—98; 1981: 236—51; 1984: 108—26; 1988: 100—17; 492—503; 1991: 272—283; 1994: 461—470.

18 újságból 540 írást dolgoztunk föl az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatóinak szíves közreműködésével. A cikkek megoszlása a következő (zárójelben a továbbiakban használandó rövidítés, utána a megjelent közlemények száma):

Magyar Hírlap (MH — 54), Magyar Nemzet (MN — 76), Népszabadság (NSZB — 37), Déli Hírlap (DH — 2), Dél-Magyarország (DM — 10), Észak-Magyarország (ÉM — 9), Hajdú-Bihari Napló (HBN — 50), (Heves megyei) Népújság (HN — 58), Kelet-Magyarország (KM — 16), Petőfi Népe (PN — 26), Szolnok Megyei Néplap (SZN — 29), Zalai Hírlap (ZH — 10); Élet és Irodalom (ÉI — 50), Élet és Tudomány (ÉT — 66), Köznevelés (KN — 44), Kritika (KR — 1), Napjaink (N — 1), Új Írás (ÚÍ — 1).

Az eddigi sajtószemlék tanúsága szerint most sikerült a legtöbb írást összegyűjtenünk annak ellenére, hogy a vizsgált lapok száma csökkent. Azért lehetséges ez, mert jó néhány napi- és hetilap a korábbi években megszokottnál gyakrabban foglalkozott nyelvi témákkal. Az egyes újságok közötti arányok azonban továbbra sem változtak: az országos napilapok közül a Magyar Nemzet munkássága példamutató, a hetilapok sorában pedig az Élet és Tudomány színvonalas rovatai dicsérendők.

A tekintélyes mennyiségű adat következtében bizonyos válogatásra volt szükség, így a kevésbé fontos hírek, valamint az egyedi voltak miatt témáink sorába nehezen illeszkedő cikkek kimaradtak a részletes földolgozásból.

A nyelvművelésről általában

A sajtószemlék korábbi teljes anyagát áttekintve megállapíthatjuk, hogy a napilapok nyelvművelő vitái közül a legjelentősebb 1980-ban zajlott a Magyar Nemzet hasábjain. Ekkor összesen húsz cikk, szakmai elemzés, olvasói hozzászólás követte a még 1979-ben megjelent s vitaindítónak is fölfogható két írást (Hoffer János; 1979. dec. 2. és Szepes Gyula; 1979. dec. 24.). Elvi fontosságuk miatt érdemes bővebben idéznünk a tanulságos véleményekből.

Hoffer János rendkívül indulatosan „nyelvfertőzésről” és vele kapcsolatban „környezet-szennyezésről” beszélt, megismételve az előbb jelzett helyen olvasható mondanivalóját. Különösen az idegen szavak ellen intézett kirohanást (jan. 22. 9). — Tiszaváry Ervin is anyanyelvünk „védelmében” emelt szót. Helytelenítette, hogy a nyelvi szabályok ellen vétők még legrangosabb nyelvészeinktől is „már-már diplomáciai tapintatban részesülnek”. Nyelvhelyességi hibák gazdag

példatárát állította össze, mert Lőrincze Lajos szerint (Édes anyanyelvünk c. rádióműsor; 1979. dec. 30.) „azok, akik a nyelv romlásáról beszélnek, adósak maradnak a konkrét példákkal” (febr. 6. 9). — Ladó János a két világháború közti nyelvművelés hangvételéhez hasonlítja Hoffer J. megnyilvánulását, bár elhiszi annak jobbító szándékát (márc. 2. 14).

Vargha Balázs újabb érvekkel bővíti a vitát, s visszautal két másik cikkre is (Kolozsvári Grandpierre Emil; KR 1979. dec. és Lőrincze Lajos; uo. 1980. febr.). A következő témákat érinti: a határozott névelő tulajdonnevek előtti használata, a határozói igenév és a létige szerkezetes kapcsolata, a megengedő mellékmondatok *is* kötőszavának mondatbeli helye (márc. 16. 14 és ápr. 20. 14). — Szepes Gyula és Telegdi Polgár István a nyelvművelés kérdéskörében tanúsítandó felelősségre hívja föl a figyelmet (márc. 23. 14 és ápr. 27. 14).

Debreczeni István mérnök elmarasztalja a nyelvészeket a sok szabály miatt. Szerinte nem csálthatatlan szabályokra kell hivatkozni, hanem a köznyelvi változásokat kell tudomásul venni (máj. 6. 8). — Szepes Gyula újabb cikkében viszont a nyelvművelés tudományosságáért száll síkra (máj. 11. 14). — Kalászné Kállai Eszter nyelvművelésünk ellentmondásaira mutat rá (jún. 22. 14). — Rácz Endre szakszerű és kimerítő elemzéseiben a nyelvművelés és a grammatika összefüggését tárja föl (jún. 1. 14 és jún. 6. 14). — A vitában véleményt nyilvánított még Bajomi Lázár Endre (máj. 9. 9), Telegdi Polgár István (máj. 21. 9), Ladó János (máj. 25. 14), Csúrka István (júl. 6. 5), Ország Pál (júl. 22. 9), Káplár Károly (júl. 30. 9) és Ungvári Tamás (aug. 6. 9). A rendkívül tanulságos vita szerkesztőségi zárszóval fejeződött be (szept. 7. 14).

A nyelvművelés elméletével foglalkozó egyéb cikkek sorában az élre kívánczik Deme László „előrenéző visszatekintése” (ÚÍ márc. 100—6). — Bor Ambrus sziszifuszi erőfeszítésnek tartja nyelvünk pallérozását, és a sajtó óriási felelősségét hangoztatja (MN jan. 4. 1). — Nagy J. József összeveti a beszéd és a magatartás jellegzetességeit, valamint a beszédművelést és a nyelvművelést (SZN dec. 20. 5). — A társas érintkezésben a dialógot felváltotta a páros monológ — véli Fábi Ervin (ÉI febr. 23.).

Többen szót emeltek a terjedő trágárság ellen (Bor Ambrus; MN jan. 29. 1 — Kiss József; KN 3. 9 — Falus Gábor; ÉT 5. 133). — A megszólításban jelentkező nyelvi zavarokra Szűts László figyelt föl (MH júl. 5. 6). — Durvaságokkal itt is találkozhatunk (ÉI febr. 23. 9).

Az anyanyelvi képességek és a számítógépek programozása között a vélhetőnél is szorosabb az összefüggés (Münnich Antal; MN febr. 26. 9). — Van, aki a számítógépek kezeléséhez a keverék *hunglish* helyett az eszperantó nyelvet javasolja (Kerekes István; uo. márc. 30. 14).

Kiejtés

Kevesellhetjük a beszédtechnikával és a helyes kiejtéssel foglalkozó cikkek számát, konkrét hibáztatás pedig alig akad egy-kettő. A Péchy Blankával folytatott beszélgetésekből viszont az derül ki, hogy súlyos gondok vannak ezen a területen (SZN okt. 14. 4 és KN nov. 7. 11). — A helyes hangképzést segíti a magyar beszédhangokról készült oktatófilm, melynek szakértői: Montágh Imre, Szende Aladár, Szende Tamás és Wacha Imre (KN 17. 15). — A lap következő számában éppen Montágh Imre ad beszédtechnikai tanácsokat (uo. 18. 8).

Benkő László konkrét példákat idéz a hosszú mássalhangzók szabálytalan rövidülésére (NSZB márc. 30.). — A német nevek és a német eredetű magyar nevek *ei* diftongusát a Nyelvművelő kézikönyv kétféleképpen írja át (E. J.; ÉI okt. 11. 9). — A *skanzen* és a *spartakiád* ejtismódját vizsgálja Szilágyi Ferenc (MH máj. 31. 6).

A hangsúlyozásról és a hanglejtésről sok példával kísért cikkében Bartók János ír (ÉT 7. 198 és 9. 264). — Ismert versidézeteket gyakran helytelenül hangsúlyoznak a gyerekek az iskolában, s ez téves értelmezésekhez vezet (Raisz Rózsa; ÉT 1241).

Szókészlet

Nyelvünk szókészletének állandó változása és a párhuzamos nyelvi formák megjelenése adott témát Kálmán Bélának (HBN jún. 8. 9). — A nyelvújítás korának sikertelen próbálkozásai-ból idéz néhányat az MH szerzője (Z. E.; dec. 20. 6). — Nyelvünk finnugor szavairól elmélkedik Kiss István (ZH márc. 16. 8). — A PN hasábjain másik három cikkében megvizsgálja szókincsünk nagyságát (márc. 18. 5), föl tárja a képzők szerepét a szókészlet gyarapításában (ápr. 1. 5), s bemutatja a hangutánzó szavak keletkezésének folyamatát, illetve szófajiságukat (ápr. 15. 5). — A szókincsfejlesztés egyik ritkább módját tárja az olvasók elé Kovalovszky Miklós, amikor a népetimológias alakulatokat vázolja föl (MH júl. 12. 6). — A kártyajátékkal összefüggő népetimológias szavakat gyűjti össze Somogyi Béla (ÉT 518).

1. Nevek — megnevezések

a) Tulajdonnevek. Német eredetű vezetékszeink jellegzetességeit taglalja Kálmán Béla (HBN ápr. 4. 10). — Névadási szokásokról, a névdivat változásairól nyilatkozik egy anyakönyv-vezető (KM aug. 10. 2). — Személynevekből és földrajzi tulajdonnevekből is kialakulhatnak köznevek (T. Urbán Ilona; NSZB okt. 12. 14). — Hegységek neveinek keletkezéséről ír Mizser Lajos (ÉT 651). — A magyar családnevek egyik gyakori típusát, a helységnév -i képzős származékával létrehozott formát mutatja be a szerző másik cikke (KM febr. 4. 10). — Újabb intézményneveinkről mond véleményt Bakos József (HN nov. 30. 9).

b) Köznevek. Sok állatnevünket — pl. *hiéna*, *héja*, *gorilla* stb. — metaforikusan is használjuk (Mizser Lajos; ÉT 218). — A *délignyító* nevű futónövény szinonimáit B. Lőrinczy Éva sorakoztatja föl (MH jan. 5. 6). — Későbbi írásában néhány növény tájnyelvi megnevezését adja meg (MN jan. 13. 13). — Érdekes növénynevek adtak témát Szollát Györgynek. Néhány példa: *kasza-nyűg*, *átoktüske*, *ballagófű*, *szőrfű* (ÉT 40). — Édesipari termékeinknek adandó ésszerű fantázia-neveket sürget két glossza (MH aug. 2. 6 és HBN márc. 16. 8).

2. Idegen szavak

Meglepően keveset foglalkoztak ebben az évben ezzel az egyébként népszerű és vitára ingerlő nyelvművelő területtel. A következő szavak jelentek meg a cikkekben: *cocktail*, *juice*, *extrudált* (Buvári Márta; ÉT 1127); *infrastruktúra* (Zoltán Zoltán; uo. 335 — Rozslay György; uo. 139 — Fábri Ervin; ÉI dec. 6. 8); *diszharmónia* és 17 *disz-* előtagú alakulat (Bakos Ferenc; ÉT 761); *abszolvál* (uo. 1391); *hot dog* (Szűts László; MH aug. 9. 6); *team* (Csutorás Annamária; EM jan. 13. 4); *konvertibilis*, *marketing* (Fábri i. h.).

3. Szólások, közmondások

A korábbiaknál színesebb és gazdagabb anyag mutatja be a hatásos nyelvi elemeket. Molnár Pál két cikket szentelt a témának (NSZB máj. 25. 14 és uo. szept. 7. 14). — Helytelen használatukból eredő furcsaságokra figyelmeztet Szántó Jenő (NSZB febr. 10 és ÉI jan. 12. 9). — Sok szólásunk utal a szüretre (KM okt. 2. 2). — A *nyak* főnévvel kapcsolatos mondásokat idézi föl Molnár Pál (ÉT 1573). — Köznyelvünkben nemrég kialakult szólásokat szedett csokorba Benkő László (MH ápr. 26. 6) és Bedő J. István (uo. márc. 8. 6).

A (Heves megyei) Népűjság Nyelvünk világa c. rovatában Bakos József az alábbiakat dolgozta föl: *Istenmezeje* nevű faluból származó szólások (jan. 13. 9); *ebek harmincadja* (jan. 20. 9); *szalmakoszorús nőszemély* (febr. 10. 9); *füle botját/bojtját sem mozdítja* (márc. 9. 9); *bagólen élnek* (ápr. 27. 9); játékos szólások (máj. 11. 9); *Samu nadrágja* (jún. 22. 9); szólások a Buda helység-/keresztnévvel (júl. 27. 9); *hétrét görnyed* (aug. 24. 9); *két ház ebe* (szept. 28. 9); *az öreg A-t sem ismeri* (dec. 25. 9).

A szállóigékkel mindössze egyetlen cikk foglalkozik. Mizser Lajos torzított változataiból mutat be néhányat, s idéz a diáknyelv szellemes példáiból (MN márc. 9. 17). — Versidézetek mondatba illesztésének lehetőségét fontolgatja Molnár Pál (NSZB nov. 2. 14).

Szavak jelentése és használata

A nyelvművelő cikkek aránytalan elosztását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy e témakörbe 130 írást sorolhatunk, azaz a vizsgált anyag negyed részét. Pedig lenne mivel foglalkozni a kiejtés, az alaktan, a mondattan és a helyesírás területén. A jelentéstani és szóhasználati kérdések tárgyalása azonban sokkal egyszerűbb, rövidebb közleményekben is áttekinthetően földolgozható.

1. Szófejtés

A következő szavak, kifejezések eredetét, kialakulását, történetét adták meg: *mulat* (Kiss István; ZH jan. 13. 8); *háborog, gőgös, duzzog* (K. I.; uo. máj. 18. 8); *magyaráz, barbár, hotten-totta* (K. I.; uo. júl. 6. 8); *casco* (Somogyi Béla; ÉT 1338); keresztnevéről részletesen (Mizser Lajos; MN ápr. 6. 10); *János, Iván* (uő; ÉT 871); *szia, csau, hobbi, bikini* (Kiss István; PN jún. 18. 5); *csőr* (uő; PN szept. 24. 5); *pedagógus* (K. Farkas László; KN szept. 12. 16).

A szavak jelentésének változására az alábbiakban mutattak rá: *elért — félreért, tempós — gyors* (Kemény Gábor; NSZB aug. 10. 14); *ural — uraz* (Hernádi Sándor; uo. nov. 23. 15).

2. Jelentésmagyarázatot

Több szó jelentését tisztázták: *szuszék* (Viga Gyula; ÉT 63); *mordály* (Tompai József; MN máj. 11. 13); *bölgömbika* (B. Lőrinczy Éva; MN aug. 10. 13); *kontár, korcs* (Pető Gábor Pál; MH nov. 15. 6); *szintagma, metafora* (Huszár Ágnes; ÉT 907).

Bakos József jelentésmagyarázatainak témái az egri Népújságból (mind a 9. lapon): *mál — mály* (febr. 24.); *öreg hiba — nagy hiba* (márc. 23.); *ecetet rá — etcetera* (ápr. 20.); *magyarán* (máj. 1.); *kaláka, csálé, hajsz* (jún. 29.); *büszke, tócsni* (júl. 6.); *olyik névmás* (aug. 3.); *sumiksz* (aug. 10.); *számárfül* (aug. 31.); *gesztor* (szept. 7.); *firma* (szept. 14.); *fene* (szept. 21.); *recept — vény* (okt. 26.); *oktondi* (nov. 2.); *vegni* (nov. 16.); *hatökör, hatházi, hatrongyos* (dec. 7.); *tönk* (dec. 14.); *herkópatér* (dec. 21.). Idegen szavak értelmezése: *orientál* (ápr. 13.); *poszter* (máj. 18.); *lokalizál* (jún. 1.); *patika* (aug. 17.); *akkurátus, apellál* (júl. 13.); *pirula — pilula* (nov. 23.).

3. Szóhasználat

a) *Divatszavak* nak bélyegezték a következőket: *alapvető* (É. Kiss Sándor; MH aug. 16. 6); *tulajdonképpen* (Kálmán Béla; HBN aug. 10. 9 és Szűts László; MH okt. 11. 6); *így igaz* (Szűts i. h.); *valós* (Hexendorf Edit; ÉT 1100); *rendszer* (Huszár Ágnes; ÉT 1206); *apropó — apropóján* (Sebestyén Árpád; HBN jún. 15. 8); *megkérdőjelez* (É. Kiss Sándor; MH nov. 29. 6); *történik — az irányul vmire helyett* (-én.; HBN febr. 10. 8); *születik* (É. Kiss Sándor; uo. jún. 22. 9); *forgatókönyv* (Seregny Lajos; NSZB aug. 24. 14).

b) *Hasonló hangzású* vagy jelentésű szópa-
rok összekeverése. Az alábbiakat dolgozták föl: *helység — helyiség, iztelen — izetlen* (Győri Gyula; MH febr. 16. 6); *egyelőre — egyenlőre, tanúság — tanulság* (Sebestyén Árpád; HBN máj. 25. 8); *fáradtság — fáradság* (Győri i. h. és Sebestyén i. h.); *hiány — hiányosság* (Kálmán Béla; HBN máj. 18. 8); *bozotos — bozontos* (Kiss István; PN jan. 3. 5); *feled — felejt* (uő; PN dec. 3. 5); *időben — idejében* (Lőrincze Lajos; ÉI dec. 6. 4); *legutóbbi — legutolsó* (ÉI ápr. 12. 9); *utóbbi — utolsó — elmúlt* (Fenyő Béla; ÉT 557); *kör — karika* (Heltainé Nagy Erzsébet; uo. 427); *egészségi — egészségügyi* (May István; uo. 1285); *leltár — leltározás* (Szombathy Viktor; MH máj. 24. 6); *partner — társ* (Huszár Ágnes; uo. jan. 19. 6).

c) A hivatali nyelv. Továbbra is gyakori téma a hivatalos nyelv sok-sok helytelensége, körülményeskedése, szóhasználati zavara. Érdemes tehát kiemelni azt a páratlan cikket, amely dicséretes kezdeményezésről számol be. A Fehérgyarmati Városi Tanácson nyelvi-stiláris szempontból ellenőriznek és kijavítanak minden olyan iratot, amelyet az ügyfeleknek küldenek el. Céljuk: emberi hangú, tisztán és érthetően fogalmazott határozatok készítése. Távolban el akarják érni, hogy az összes ügyintéző tanulja meg az egyszerű és világos szövegszerkesztést (KM júl. 18. 1).

A vázolt ideális helyzet azonban igen távoli. A cikkírók arra panaszkodnak, hogy a hivatali nyelv körülményeskedő, személytelen, valamiféle álobjektivitásra törekszik (Pusztai István; MH szept. 6. 6 — Wolf Tibor; uo. okt. 4. 6 — Kiss István; PN jan. 9. 5). — Pusztai István a *vállalati nyelv* megnevezést használja, s elkülöníti azt a szakszargontól (MH márc. 1. 6). — A szerző későbbi cikkében fölteszi a kérdést, hogy ami zavaros, az szakszerű-e (uo. febr. 9. 6). — Többen fölfigyeltek a választékos fogalmazás hiányára, s arra is, hogy fölöslegesen sokszor és pontatlanul használják a *fogalmaz* igét (Szűts László; MH jún. 21. 6 — Kiss István; PN aug. 13. 5 — Huszár Ágnes; NSZB dec. 29. 7).

Konkrét hibák. É. Kiss Sándor a *földrengésre került sor* predikatív szerkezetét kifogásolja (ÉT 1490). — Huszár Ágnes egy túlzásúfolt és bonyolult megfogalmazott mondatot javít (NSZB jan. 6. 14). — Balabán Péter *komoly veszélyre* figyelmeztet: a jelzős kapcsolat előtagjának elburjánzására (ÉI máj. 31. 8). — Fábri Ervin fontoskodó pontoskodásnak nevezi a gazdasági szövegekben gyakran föltűnő *mintegy* és *közel* szavakat (uo. jún. 14. 9). — Terjed a mozgalmi nyelv leleménye, a *ragozza a kérdést* (Göz József; ÉT 654 és Bakos József; HN ápr. 4. 9). — Göz József megállapításait Gombó Pál egészíti ki. Ő nem tartja teljes egészében elvetendőnek a *ragoz* ige jelentésbővülését (ÉT 1002). — Ehhez hasonló jelenség a *rimel* ige fölösleges használata (Bakos József; HN okt. 12. 9). — Iskolapéldának tekinthető immár az *elvárás* főnév ellenében ajánlott *követelmény, igény* (Rónai Béla; ÉT 39).

Az Élet és Tudomány Mondhatta volna szebben? c. rovatában Kemény Gábor többször foglalkozott a hivatali nyelv szóhasználatával. Részletes elemzéseket írt az alábbiakról: *iktatmány, képez, kapcsolatban* (61); *bonyolít, étkezés — étkeztetés* (105); *terület* (183); *probléma* (238); *biztosít, sor kerül* (366).

Hivatalos fogalmazásokban divatos kötőszónk a *miszerint* (Huszár Ágnes; MN aug. 10. 13). — A körülményeskedés nélkülözhető névutókkal bővíti nyelvünket. Ilyenek: *érdekében* (ÉT 1256); *értelmében, eredően, folytán, függően* (Kiss István; PN jan. 30. 5); *arányában* (uo.; ZH márc. 3. 8); *ürügyén* (Sebestyén Árpád; HBN jan. 27. 8); illetve az ezzel együtt névutós kifejezés hibáztatása (Hernádi Sándor; KN 25. 19).

Az igei állítmánnyal alkotott bonyolult szerkezetek: *folyamatba tesz, intézkedést foganatosít* (Kiss István; ZH febr. 17. 8); *felfut a termelés/kínálat* (Bakos József; HN okt. 5. 9); *kifizetésre kerül, elkövette a bedobást* (T. Nagy Gábor; ÉT 1160); *hibát vét* (SZN dec. 10. 5).

A hivatalos stílus elmaradhatatlan velejárói az *i d e g e n s z a v a k*. Elterjedésüket a szakmák nyelvhasználata mellett még a sajtó is segíti. Ajánlatos lenne ott szerepelnie a magyar megfélemlőnek is (Szűts László; MH máj. 13. 11). — A gazdasági nyelvből immár elmaradhatatlan az *effektivitás* és a *produktivitás* (Molnár Judit; MN ápr. 13. 13). Az új mértékegységrendszer (SI) bevezetését a tudományos fejlődés indokolta. De a szakemberek konzultálhattak volna a nyelvészekkel is (ÉI márc. 15. 9). — A *kooperáció* és a *koordinál* magyarral helyettesíthető (Sebestyén Árpád; HBN ápr. 27. 6). — A *per* divatszóvá válása (*per analogiam*) klasszikus műveltségünk gyarapodásának tulajdonítható (Kálmán Béla; HBN dec. 7. 8). — A *konvent* és a *konvenció* alkalmazását taglalja Kovalovszky Miklós (MN aug. 19. 9). — Eltorzult és nem létező forma a *konvertábilis* (Bakos Ferenc; ÉT 362). — Kialakulását a *konvertál* igével látja bizonyítottnak Bakos József, de sem az utóbbit, sem az előbbit nem tartja nyelvünk szükséges elemének (HN okt.

19. 9). — A nem létező latin műveltség fitogtatásának félresikerült szüleménye a *vica versa* a helyes *vice versa* helyett (ÉI máj. 3. 9).

d) E g y é b s z ó h a s z n á l a t i k é r d é s e k . A kaput *betesszük, bezárjuk* vagy *becsukjuk* (É. Kiss Sándor; HBN okt. 12. 8). — A *pereg az óra* kifejezésről elmélkedik Kiss István (PN okt. 22. 5). — Másik cikkében arra keresi a választ, hogy lehet-e valaminek a *java része rossz* (uo. okt. 29. 5). — Az *egyébként* határozószó kiszorítja a rokon értelmű formákat, mint pl. *különben, máskülönben, másként*; a *valahol* pedig a *talán, mintha, egy kissé* alakokat (Bakos József; HN jan. 6. 9). — Vészi Endre kifogásolja, hogy egy épülő *vágóhidat vesztőhelyként* említettek egy riportban (ÉI máj. 10. 9). — A *kapcsoló és* — *s* kötőszók használati különbségét tárja föl Kiss István (PN febr. 13. 5 és ZH jún. 11. 8).

Kisebbit vitát kavart Pásztor Emil egyik korábbi cikke az MN hasábjain. Furcsállották, hogy hivatalos ügyben is használta a *néni* főnevet. A *bácsival* együtt nyelvünkéből való kiiktatására is született javaslat, hiszen sokszor lenéző árnyalatú (T. L.; febr. 21. 7). — További két olvasói levél szintén ezt a véleményt támasztja alá (márc. 5. 9). — Pásztor Emil végül leszögezi, hogy egyáltalán nem lekezelő a használata a fenti alakoknak (márc. 21. 9).

Különleges hibatípus a fordításokban található szóhasználati tévedéseké. Elsősorban az ÉI kísérté figyelemmel az efféle zavarokat, így foglalkozott a *fekete* — *színes bőrű* helyességével (márc. 8. 9), az étel-ital kínálásakor mondott *help yourself segítsen magán* félrefordításával (márc. 1. 9), a *szekrénykész* összetétellel (uo.). — Kemény Gábor félreértelmezett címeket és mondatokat vett sorra (NSZB dec. 14. 14).

Alaktan

A korábbiakhoz viszonyítva nőtt az alaktani témájú cikkek aránya a vizsgált mennyiségben belül.

1. Név szók toldalékolása

Tompa József a viszonyragoknak az irodalmi művek címéhez illesztését elemzi (MH szept. 27. 10). — Sebestyén Árpád szímalomharcnak nevezi a *-ban, -ben* — *-ba, -be* határozóragok helyes alkalmazásáról szóló cikkek sorozatát (HBN okt. 26. 8). — Kemény Gábornak ugyanerről írt fejtegetése alátámasztja az előbbi megállapítást (MH aug. 23. 6). — A földrajzi tulajdonnevekhez vagy belviszony-, vagy külviszonyragokat kapcsolunk. Kiss István ennek szabályszerűségét igyekszik megfogni (ZH máj. 2. 8). — Az *újfalui* — *újfalusi* alaktani elemzését É. Kiss Sándor végzi (HBN márc. 30. 8). — Az osztó értelmű *-nként, -nkint* határozórag két változatát hasonlítja össze Szűts László (MH szept. 20. 6). — A tárgyrag nyelvtörténeti kérdéseit taglalja Kiss István, és szól a jelöletlen tárgyas összetételekről (ZH ápr. 12. 8 és PN febr. 20. 5).

A főnevekhez járuló *-ít* igeképző helyes és helytelen használatát mutatja be Koltói Ádám: *zöldít* — *nőít* (ÉT 473). — Megállapításaival Pásztor Emil nem ért egyet, s 17 példával szemlélteti, hogy alaktani szempontból miért fogadható el a *nőít* forma (uo. 981). — Szabálytalan elvonással keletkező igékkel mind gyakrabban találkozunk az igénytelen beszédben: *közigazgatás* — *közigazgat, szakdolgozat* — *szakdolgozik*. Jó nyelvérzékű ember kellő mértéket tart az effélek használatában (É. Kiss Sándor; HBN aug. 17. 8). — A szlovákiai magyarság nyelvében gyakori a hasonló rövidítés, pl. *infarkt, prax, honorár, agronóm* — az *infarktusz, praxis, honorárium* és *agronómus* helyett. Ez a német nyelv hatása (Szombathy Viktor; ÉT 1049). — A *titulusból* képzett *titulál* ige alaktani viselkedését vizsgálja Bakos József (HN márc. 2. 9). — Másutt a latin képzők mai fölhasználásáról ír: *deákizáló bolondériák* (uo. febr. 17. 9).

2. Az igék alaktani kérdései

Az ices ragozás visszaszorulása mellett jelentkezik bizonyos igék esetében az újraikesedés, pl. *lépik*, melyet a nyelvjárásoknak is tulajdoníthatunk (Bakos József; HN febr. 3. 9). — Arany Jánosnak a Széchenyi emlékezete c. verse tanulságos példát szolgáltat az elbeszélő múlt időre (Élünk-e hát mi? búsan *kérdezők*... — Pásztor Emil; ÉT 248). — Az *sz-es* és *v-s* változó tövű igék (pl. *tesz*, *vesz* stb.) alaktani és helyesírási érdekességeit tárja az olvasók elé a szerző másik fejtegetése (MN jan. 13. 13).

Kovalovszky Miklós összehasonlítja a *volna* és a *lenne* használatát (NSZB jún. 8. 14). — Régies, de azért helyes a *volt volna* (Tompá József; ÉT 388). — A határozói igenév létigével szerkesztett formája az I. fejezet MN-beli vitáján kívül még három helyen tűnt föl témaként (É. Kiss Sándor; HBN jún. 1. 8 — Franka Tibor; MH ápr. 10. 11 — Bíró Ágnes; NSZB febr. 24. 14). — Több szófaj alaki viselkedését is bemutatták, így a főnévi igenévet (Sebestyén Árpád; HBN szept. 14. 9), a névutókét (Tompá József; ÉT 1452 — Kiss István; febr. 10. 8), az igekötőkét (É. Kiss Sándor; ÉT 26 — B. Lőrinczy Éva; NSZB júl. 13. 14 — Bakos József; HN jún. 8. 9 — bo; ÉI szept. 20. 9). — Névmások használatáról (*azokat* — *őket*) ketten szóltak (Seregny Lajos; MH aug. 30. 6 — Kálmán Béla; HBN ápr. 20. 8).

3. A szóösszetételek

A mellérendelő összetételeket Molnár Zoltán Miklós vizsgálta (NSZB ápr. 27. 14). — Kerestnévi utótagú összetételeket gyűjtött csokorba Bakos József, pl. *boglyoskati, pistakisasszony, tyúkiska* (HN 169. szám 9). — Az összetétel és a szókapcsolat értelmezési különbségére hoz példákat Koltói Ádám (ÉT 71). — Az *anyavers* és a *szórolap* összetételekről mond véleményt Benkő László (MH nov. 22. 6). — *-ház* utótagú összetételeket sorakoztat föl Molnár Zoltán Miklós (ÉT 1426). — Szaporodnak az *úr-* előtaggal alkotott szavak (Ladó János; ÉT 815 — Molnár Zoltán Miklós; MH szept. 13. 6). — Helytelen a *gyerekanyag* összetétel (Szombathy Viktor; ÉT 790).

Mondattan

Kiss István foglalkozott a határozott névelő kialakulásával, a gyakori típushibákkal (PN máj. 27. 5 és jún. 10. 5). — A határozatlan névelőt olyankor sem merik kitenni, amikor szükség lenne rá, mivel germanizmustól tartanak (Lechner János; MN febr. 10. 13 és Kálmán Béla; HBN márc. 9. 9).

A *szórendi* kötetlenséget vizsgálja Mizser Lajos (MH jún. 14. 6). — Tiszamarty Antal megállapítja, hogy sokszor fölöslegesen alkalmazzák a kiemelő szórendet (ÉT 698). — A jelző mondatbeli helyét kutatja Felde Györgyi: a történelem iránti *fokozódó* érdeklődés... (NSZB júl. 27. 14).

Huszár Ágnes írásban kerülendőnek tartja az *el kell mondjam* típusú mondatátzövdést (MH júl. 19. 6). — Az alany hiányából adódó mondatbeli félreértéseket taglalja a szerző másik cikkében (MN júl. 13. 13). — A tárgy szerepében álló főnévi igenév viselkedését, a tárgyatlan ige tárgyassá válását, a magyar nyelv finnugor sajátosságait vizsgálja Kiss István (PN márc. 5. 5). — A *valamennyi* névmás határozatlan és általános értelemben állva eltérő igeragozást (alanyit vagy tárgyasat) vonz (Kemény Gábor; NSZB jan. 13. 14).

A vonatkozó névmási *kötőszó* használatában gyakran találkozunk helytelenséggel, pl. a gyűjtőnevekre alkalmazott *aki* (Rónai Béla; ÉT 1069). — Az *amely* és az *ami* szabályait tekinti át Péter László (MN márc. 9. 13). — A *hogy* kötőszó elhagyásának lehetőségére hívja föl a figyelmet Benkő László (NSZB jan. 27. 14). — A többszörösen összetett mondatok szerkesztési gondjait ecseteli Tompa József (MH febr. 23. 6). — Fogalmazási, mondatszerkesztési furcsaság-

gyűjteményéből idéz Rozslyai György (ÉT 630). — A többszörös birtokviszony buktatóit elemzi Szilágyi Ferenc (uo. 121).

Kemény Gábor sikeres kezdeményezése, az Élet és Tudomány Mondhatta volna szzebben? c. nyelvi rovata 1980-ig működött. Érdemes elbúcsúztatni ezt a színvonalas nyelv-művelő fórumot, amely a nagyközönség bevonásával sokat tett a világos mondatszerkesztés érdekében. 1976-tól 111 alkalommal jelentkezett részletes elemzéseivel a szerző, utoljára 1980-ban, a 16. számban. Az előző évektől eltérően most kevesebb mondattani témát dolgozott föl a rovat. Utolsó témája az átalárendelt mondatok használata volt (503).

Stilisztika

Továbbra is kevés figyelmet szentelnek az irodalmi művek stílusának, a költői nyelvnek, alkotóink írásművészetének. Pedig a vizsgált évben az anyanyelv hetének fő témája a költői nyelv volt, de csupán egyszerű hírek formájában számoltak be a rendezvények zöméről (l. a X. fejezetben), részletesebb áttekintéssel alig találkozhatunk. Ruffy Péter vezércikkben fejti ki a nyelvészeknek a költőkhöz való viszonyát, s megállapítja, hogy az előbbiek nem kívánják megregulázni az alkotókat (MN ápr. 13. 1). — A lap későbbi száma közli Pomogáts Béla előadásának szövegét. „A szép szó nemcsak eszközünk, hanem célunk is” (ápr. 20. 11).

József Attila születésének 75. évfordulóján tudományos ülésszakot rendeztek, melyen előadások hangzottak el a költő nyelvhasználatáról, képalkotásáról és stílusáról (MN ápr. 12. 4 és NSZB okt. 1. 7). — Radnóti Miklós műveiben fontos szerepet tölt be a hangtani és szókincsbeli sajátosságokra épülő képszerűség (Nemes István; KN 1. 13). — Nemes István ekkor megjelent könyvéből részletesen idéz Kóhádi Zsolt (MN márc. 2. 13). — Szabó Lőrinc líráját elemozve Szilágyi Ferenc kiemeli a költő korszerű nyelvhasználatát (MN júl. 13. 13). — Lőrincze Lajos Madách és Berzsenyi egy-egy művével kapcsolatban tesz stilisztikai megjegyzéseket (Él szept. 27. 7). — T. Lovas Rózsa bőséges példaanyaggal mutatja be a gondolatrítmust (MN jún. 15. 13). — Lőcsei Gabriella az irodalom, a könyvek nyelvmegőrző szerepéről elmélkedik (uo. aug. 17. 11). Martinkó András arra int, hogy a költői üzenet megértésének alapja a nyelvi megértés. Egyik példája Adytól: „...Te orcádra ütök” (uo. ápr. 13. 13).

Helyesírás

Továbbra is kicsi a helyesírási cikkek aránya az összes közleményen belül, alig 5%, jóllehet hiba van bőven. „A helyesíráshoz nem kell különleges képesség” — vallja Pásztor Emil, s ezzel szabályrendszerünk megtanulhatóságára kívánja föl hívni a figyelmet (KN dec. 26.). — Az iskola szerepével foglalkozik a lap korábbi cikke is (Csontos Magda; nov. 14. 16). — A gimnáziumi és a szakközépiskolai helyzetet hasonlítja össze F. Kovács Ferenc (uo. 42. 15).

Sok buktatót rejt az egybe- és különírás, nem véletlen tehát, hogy a legtöbb cikk e témán belül jelentkezik. Nehéz megérteni például a *sorbaállás* és a *sorban állás* kettősségét (HBN nov. 7. 8). — Kiss István vizsgált szavai: *rövid ital*, *extázis*, valamint *magas-* előtagú összetételek (PN jún. 25. 5). — T. Urbán Ilona megmagyarázza a *szabad idő* és a *szabadidő* jelentésbeli különbségét (NSZB márc. 16. 14). — Bakos József példái: *netovább* — *ne tovább*, *nemulass* — *ne mulass* (HN máj. 25. 9). — Hasonló típusú eseteket mutat be Lőrincze Lajos: *ugyancsak* — *ugyan csak*, *ugyanoda* — *ugyan oda*, *de...* (Él okt. 4. 2). — Kiírások hibái: *beteg osztályok* kórházban (Pásztor E.; ÉT 585); *vad specialitások* étteremben (Felde Györgyi; MH nov. 1. 6).

Pásztor Emil a mássalhangzó írásában mutatkozó „logikátlanságokat” magyarázza meg: *eközben* — *ekképpen*, *edde* — *játssza*, *afelé* — *afféle* (NSZB márc. 2. 14 és nov. 16).

14). — Durva kettőztetési hibát ró meg Máriássy Judit (ÉI szept. 27. 9). — Hernádi Sándor a MNy. 1979: 485 számát idézi, ahol a *szalag* főnév írásmódját geminált formával javasolják, ő viszont ellenzi (ÉT 724). — Kiss István példatárát állított össze a magán- és mássalhangzók hosszúságának/rövidségének jelentésmegkülönböztető szerepéről (PN jan. 16. 5 és júl. 16. 5).

E g y é b témák: a szavak elválasztása (B. Lőrinczy Éva; MH júl. 26. 6 és Kiss István; PN szept. 15. 5); számítógépek ékezetek nélkül (ÉI aug. 23. 9); a halmozott jelzők vesszővel történő elkülönítésének szükségessége (Felde Györgyi; NSZB szept. 28. 14); javaslatok egyes idegen szavak fonetikus írására, pl. *dzsúsz* (Buvári Márta; ÉT 1127), *grépfrút*, *dzsörzé* — *dzsörszi* (Hernádi Sándor; uo. 837), *tím* — *team* (Csutorás Annamária; ÉM jan. 1. 13); az iráni nevek átírása (Mizser Lajos; MH jan. 12. 6); francia tulajdonnevekben ejtett helyesírási hibák javítása (Bajomi Lázár Endre; ÉI okt. 18. 2).

Az anyanyelvi nevelés

Az előző évinél sokkal nagyobb érdeklődés nyilvánult meg az anyanyelvi nevelés ügye iránt. Ez az öröndetes tény azzal is összefügg, hogy 1980-ban több iskolatípusban új magyar nyelvi könyvet kezdtek használni, s róluk számos ismertetés, bírálat jelent meg. Érdemes megjegyezni, hogy a cikkek — 1979-cel ellentétben — nem korlátozódnak a pedagógiai szaklapra (KN).

Rácz Endre fölvázolta az anyanyelvi nevelés korszerűsítéséről szóló elképzeléseit, melyek szerint az általános iskolában a grammatika legyen a tantervszervező stúdium, a középiskolában pedig a szövegtan (MN febr. 10. 13). — Fábíán Pált idézi a nyíregyházi anyanyelvoktatási napok (vö. X. fejezet) kapcsán Csorba Piroska: az egyetemi felvételik helyesírási feladatának felét nullásra írják meg a jelöltek (N 9. 38). — Gábor István úgy véli, hogy a tanulók szüleinek is lenne mit elsajátítaniuk a magyarkönyvekből, pl. a választékos stílust (MN ápr. 3. 1). — Szekér Endre a nyelvápolás iskolán kívüli kibővítésének lehetőségeit vizsgálja (PN máj. 7. 5). — A DM cikke szerint nőtt a magyar nyelv és irodalom tantárgy népszerűsége, több idő jut a hátrányos gyerekekre (márc. 23. 3). — A jászberényi főiskola nyelvi és irodalmi tanszékét, annak munkáját, terveit mutatja be a megyei napilap (Tál Gizella; SZN okt. 18. 7). — A debreceni nyári egyetem egyik témája a magyar nyelv oktatása (SZN febr. 13. 5). — Felhívás jelent meg beszédművelő körök iskolai szervezésére (MH dec. 10. 6).

Az új magyar nyelvi könyveket és taneszközöket a KN hasábjain mutatták be. Mindegyikkkel szemben alapkövetelmény, hogy kategóriák helyett gondolkodni tanítsanak meg (Simon Ágnes; 4. 6). — Az általános iskola új könyveit az alábbi lapszámokban értékelték: 3. 27; 6. 15; 8. 3; 9. 7; 29. 16; 31. 15; valamint DM febr. 2. 10. — Középiskolai könyvekről: 1. 5; 20. 17; 29. 25 és 26; 38. 25.

Olvashatunk egy Tolna megyei anyanyelv-oktatási kísérletről (KN 34. 16), illetve arról, hogy milyen a logopédusok munkája (uo. szept. 5. 10).

Egyéb közlemények

1. Rendezvények

Beszámolók az anyanyelvi hetének eseményeiről: pl. NSZB ápr. 13.; ÉM ápr. 27. 4; HN ápr. 9. 8; MH ápr. 13. 8; SZN ápr. 12. és 15; DM ápr. 12. és 15; KN 23. 9; stb.

Sok tudósítás jelent meg a Győrött megrendezett Szép magyar beszéd elnevezésű versenyről: pl. MH ápr. 10. 6; ápr. 24. 5; ápr. 26. 6; ápr. 29. 6; MN ápr. 27. 5; máj. 11. 13; HN máj. 17. 4; SZN ápr. 23. 5; 26. 8; 29. 4; DM ápr. 10. 26; KN 21. 11; stb.

Sátoraljaújhely adott otthont az Édes anyanyelvünk versenynek. Erről szóló beszámolók: NSZB okt. 25. 8; okt. 26. 21; okt. 28. 9; SZN okt. 23. 8; KM okt. 23. 5; stb.

Hírek egyéb rendezvényekről: Verseghy nyelvművelő verseny Szolnokon (SZN máj. 16., 18., 20.); kisdobosok kiejtési vetélkedője Miskolcon (ÉM ápr. 26. 4); megyei anyanyelvi verseny Borsodban (MH máj. 28. 9); középiskolások vetélkedője Miskolcon (ÉM ápr. 23. 4). Nyíregyházán tartották meg az anyanyelv-oktatási napokat (KM júl. 5. 2). Debrecenben is hasonló témáról tanácskoztak a szakemberek (MH máj. 24. 5). Szorgalmazták a beszédművelő körök tevékenységét (HBN dec. 16. 8). Főiskolai napok a jászberényi tanítóképzőn, s a programban szerepelnek nyelvi-irodalmi témák is (SZN ápr. 24. 5). Tudósítás a Magyar Nyelvtudományi Társaság éves közgyűléséről (DM jún. 11. 4).

A Péchy Blanka alapította Kazinczy-díj 20 éves, és az erről megemlékező cikk a művészi felelősség kérdését boncolgatja a helyes kiejtés ápolásában (V. P.; MN ápr. 13. 5). — Telefonos nyelvhelyességi tanácsadóra hívja föl a figyelmet a lap egyik korábbi száma (uo. ápr. 11. 6). — Béládi Miklós a Magyar Filológiai Társaság terveiről nyilatkozik Zelei Miklósnak (MH okt. 23. 6). — 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Kálmán Árpád; HBN jan. 5. 5).

2. Megemlékezések

Születési vagy halálozási évfordulójuk, illetőleg kiemelkedő nyelvészeti munkájuk megjelenésének jubileuma alkalmából a következő jeles személyiségek nyelvészeti, nyelvművelő tevékenységét méltatták: *Apáczai Csere János* (SZN jún. 10. 8), *Czuczor Gergely* (HBN dec. 17. 8 és SZN dec. 17. 8), *Hunfalvy Pál* (HBN márc. 12. 8 és SZN márc. 12. 8), *Imre Sándor* (HBN aug. 6. 8 és SZN aug. 6. 8), *Rát Máttyás* (ÉT 48), *Toldy Ferenc* (MN aug. 10. 10), *Zsombori József* (ÉI júl. 5. 6).

3. Recenziók

a) *Könyvek*. Barla Gyula: Nyelvtan, stílus, iskola (KN 20. 17 és HBN márc. 9. 8). Fábíán Pál—Lőrincze Lajos: Nyelvművelés (KN 35. 13; NSZB aug. 23. 7; MH szept. 16. 6).

Katonai helyesírási tanácsadó szótár (szerk. Fábíán Pál és Szemere Gyula — KN okt. 10. 12).

Lőrincze Lajos: Emberközpontú nyelvművelés (NSZB aug. 23. 7; KN okt. 31. 13; MH szept. 16. 6; PN júl. 30. 5; HBN jún. 29. 9; HN szept. 21. 5).

Nagy Ferenc: Kriminálisztikai szövegnyelvészet (ÉI jún. 14. 9 és KN 19. 13).

O. Nagy Gábor: Mi fán terem (HBN febr. 10. 8; MN ápr. 22. 4).

Nyelvművelő kézikönyv I. kötet (főszerk. Grétsy László és Kovalovszky Miklós — MH szept. 18. 9; uo. dec. 14. 10; PN okt. 15. 5; KN dec. 5. 3; SZN nov. 20. 8; uo. szept. 18. 8).

Új Magyar Tájszótár (szerk. B. Lőrinczy Éva — MH jan. 16. 6; PN nov. 26. 5; KN 12. 13; HBN jan. 17. 5; uo. ápr. 13. 7; SZN jan. 16. 5; HN jan. 16. 4; ÉT 661; MN febr. 24. 11).

b) *Tanulmányok*. Bachát László: Ifjúsági nyelv, diákn nyelv, tolvajnyelv c., Nyr.-beli tanulmányáról (KM nov. 30. 6).

Az ÉAny. néhány cikkének szemléje (HBN jan. 13. 10; MH dec. 18. 15; uo. okt. 9. 11).

Hungarológiai Értesítő I. (HBN júl. 20. 9 és MH szept. 2. 6).

4. Egyebek

Nyelvi pályázat Grétsy László szerkesztésében (ÉT 1369, 1509, 1541). — A földrajzi nevek gyűjtése (HN jan. 22. 3 és MH jan. 11. 4). — Néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat (ÉM ápr. 20. 4).

Zimányi Árpád

Csiszta

1. Ezt a múlt idejű tárgyas igealakot nem találni az Új Magyar Tájszótárban, csak jelen idejű *csisz* alakját a *cse*sz alakváltozataként (I, 805) Makóról. Pedig Szegeden gyermekkoromban 1930-33 körül sokszor hallottam osztálytársaimtól, akik színes üveggolyókkal játszottak (gilléztek) az iskola udvarán. A játék célja a golyóknak földbe vájt kis gödörbe juttatása és a játszótársak golyóinak elnyerése volt. Aki az ellenfél golyóját eltalálta, azt a golyót el is tehette magának. Ha vita volt arról, hogy eltalálta-e, gyakran mondták: *csiszta* 'érintette, súrolta'. Az igét más alakban nem hallottam; nem tudom, van-e teljes paradigmája. Később csak a *cse*sz alakkal találkoztam, ez tisztán magas hangrendű; benne van sok szótárban, a Magyar értelmező kéziszótárban is. A Szegedi szótárban is csak ez van, *csisz* alaknak nyoma sincs.

Péter László, akit levélben megkérdeztem, szintén nem ismeri; de van olyan 1915-ben született kollegája (Csongor Győző ny. múzeumigazgató), aki nyelvatlaszos típusú kérdésére rávágta: *Csiszta!*

2. Az akadémiai nagyszótárnak sem a régi, sem az új gyűjtésében nem találtam adatot a pusztai tőalakra, de van *csiszogat* és *csiszorál* ige, van a *csúszik* családjához kapcsolható *csiszamik*,¹ *csiszamlik* és *csiszamol*² ige, valamint *csiszonkál*, *csiszonkázik* (CzF. I, 1026: *csiszonkáz*), továbbá mellénevek: *csiszamó* (Tzs. 1838), *csiszamós*, és még néhány ide vonható származék.³

Benkő Loránd a fiktív tövű igék közt említi a *csiszol* származékot: A magyar fiktív (passzív) tövű igék (1984. 57), illetve a *cse*sz igével hozza kapcsolatba (115). Az a következtetés, amit ő a *cse*sz: *csiszol* viszonyból levon (135), annyiban helytálló ugyan, hogy a származékiigének tőigéjétől való elszakadása folytán az alapszó fiktív tövé válik, de ez a megállapítása csak a köznyelvre érvényes. Nyelvjárási szinten a közelmúltban még élt (s talán ma is él) a tőige, és ez a *csisz:csiszol* viszony csupán jelentésánál bonyolultabb a világos szóképzéseknél; inkább a *hat:hatol* jelentésvizonyhoz hasonlítható.

A másik tanulság, melyet ebből a szegedi igehasználataból levonhatunk, az igető hangrendi viselkedése. Ha a két (makói és szegedi) adatból nem állíthatjuk is össze az ige teljes paradigmáját (túl kevés a hangtani és szóalaki analógia), annyi bizonyos, hogy toldalékolása veláris hangrendű. Ezt igazolja a köznyelvi *csiszol* és a bőven adatolt népnyelvi *csiszál*, valamint a nagyszótári *csiszamó* származék meg a *csizakő*, *csizafa* összetételben előforduló előtag is (vö. még CzF. I, 1024—5: *csizanemez* is; ÚMTsz. I, 802). Igen régen (jóval az adatolt korszakok előtt) lehetett, amikor a hangutánzó *csisz-* többől különvált egyfelől a mély hangrendű *csisz* ige és származékai, másfelől a *csizzeg-csoszog* ikerszó előtagjában élő magas hangrendű származék (s ez utóbbi alighanem másodlagos az ikerítésben valószínűleg eredetibb *csosz-* tőhöz képest). A TESz. további

¹ 1763, 1791, 1810; továbbá: CzF. I, 1029.

² 1763, 1808, 1810, 1816, 1844.

³ CzF.-nál: *csizszamlós* is. Az ÚMTsz. a *csizszamodik* és *csizszánkodik* igét a *csuszamodik* és a *csuszánkodik* alakváltozataként mutatja be.

utalásai a *csiszár* főnévre és a *csúszik* igére, valamint a *csiszlík* eredetének magyarázata ennek a hangutánzó tőnek igen ősi voltára enged következtetni; de azt is jelzik, hogy a változatok hangrendi elkülönülése már jó régen (de az elkülöníthető szócsaládoké nem azonos időben) megtörtént. CzF. *csiszér* adata, ha korábbiól nem mutatható ki, aligha vezethető vissza a hangrendi szétválás előtti korszakra; inkább a nyelvérzék alkalmi megingását jelzi (akár csak a *férfi* mai ragozásának hangrendi ingadozása). Hangrendi eltérést mutat az ÚMTsz. *csiszitel* (Gomba) és *csiszkol* (Viss) adata is.

A *csiszpala* (Földtani Intézet Évkönyve 1884/7; nagyszótári adat) előtagja nyelvújítási elvonás a *csiszol* igéből. Viszont a Móricznál előforduló *csisszen* (Ns.) és a *csisszent* (Krizs: Vadr. 516; Ns.) a *csiszeg-csoszog* előtagjának családjába tartozik, akárcsak a *csisztegünk-csoztogunk* (1902. Népkölt. Gyűjt. IV. 196). De előfordul hangrendi hasonlással *csiszog-csoszog* is (ÚMTsz.: Maklár).

Másfelől azonban az egyértelműen palatális *csesz-* tőalakból is lett elvéve veláris toldalékkal vegyes hangrendű származék: *cseszta* [csészta] ÚMTsz. I, 802 (3 dunántúli adat). A 'gyengén érint' jelentésben pedig előfordul a *csisz-* tő palatális hangrenddel: *csisztette* (i. h. Beregszászról).

3. Végül megjegyezhetjük, hogy az akadémiai nagyszótár számára gyűjtött anyag nagyon sokszor szerencsésen kiegészíti azt, amit a már megjelent szótárakban találunk. Ezért igen káros a Nyelvtudományi Intézetnek az a létszámcsoökkentő eljárása, melynek folytán a több milliónyi adatot tartalmazó százéves érték szinte őrízetlenül hever egy sokak által látogatott folyosó nyitott rekeszeiben, dohányzó egyetemi hallgatók közelében. Pedig a Nagyszótárhoz ez a gyűjtemény szolgáltatja az alapanyagot a szótár eredeti koncepciója szerint is, újabb felmérések szerint is. A számítógépi gyűjtés ezt csak teljesebbé teszi, de nem helyettesítheti.

Elekfi László

Béna

A JókK. óta adathozható és az EtSz.-től, valamint a SzófSz.-től ismeretlen eredetűnek tartott *béna* melléknevünkről Török Gábor (MNY. 53: 229) azt a véleményét nyilvánította, hogy szláv jövevénnyel, mégpedig az összsláv **bēda* 'szükség, Not' főnév melléknévi **bēdъnъ* származékának az átvételével van dolgunk. Kimutatta a szláv melléknevet az óegyházi szlávból, az oroszából, a szlovákból és a horvátból. A legtöbb figyelmet a szlovák *biedny* 'nyomorúságos, ínséges, földhözragadt szegény, szegényes, szűkös, sanyarú, satnya, senyvedő' melléknévre fordította. Mint írta: „A magyarba a melléknévnek nőnemű, esetleg semlegesnemű alakja került át” (i. h.). Kitért a *dn > nn* hasonulásra és a *nn > n* rövidülésre, továbbá a 'nyomorult' → 'nyomorék, erőtlen, béna' jelentésszűkülésre is.

A TESz. (1: 278) bizonytalan eredetűnek, talán szláv, esetleg szlovák jövevényszónak minősítette a *béná*-t. Hozzátette: „E származtatásnak — a jelentéstani nehézségeken kívül — némileg az is gyengéje, hogy a *dn*-es alakok a magyarban viszonylag későiek.” — Az EWUng. 1992-ben megjelent első füzet (95) lényegében megismétli a TESz. vélekedését, de kiegészítőleg megemlíti, hogy a mai ifjúsági nyelvben a *béna* használatos 'ügyetlen; hülye' jelentésben is.

Török Gábor 1994-ben (MNY. 90: 184) vitába szállt a TESz. *béna* szócikkével (az EWUng. 1. füzet, úgy látszik, még nem volt a keze ügyében), és arra mutatott rá, hogy a mai ifjúsági nyelvben „személyre, személyi sajátságra vonatkoztatva ... a *béna* járja 'nyomorult, nyomorúságos, megvetendő (alak), bárgyú, ügyefogyott, tehetetlen (személy)' jelentésben. Élhetett ez a jelentés lapangva korábban is, ha meg nem, a gyors és teljesen logikus metonimikus jelentésváltozás, illetve j e l e n t é s - v i s s z a v á l t o z á s ékes példája.” (i. h.) Végkövetkeztetése: „továbbra

sem »bizonytalannak«, hanem nagyon is valószínűsítetten szláv, szlovák eredetűnek tartom a TESz.-szel szemben a *béna* szót” (MNy. 90: 185).

A továbbiakban ifjúsági nyelvünk *béná*-ját veszem szemügyre. Már szótározva is van: 1995: „*béna*: ügyetlen, gyenge; szerencsétlen küllemű; buta. *Ne légy már olyan ~!*”, „*bénázik*: ügyetlenkedik, szerencsétlenkedik. *Mit ~ itt ez a gyógyegér* [= vékony, szerencsétlen küllemű fiú]?” (Kardos Tamás—Szűts László: Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság? Bp., é. n. [1995.] 34.) A *hadibéna*-t (i. m. 89) az ifjúság ugyanabban az értelemben használja, mint a *béná*-t. A *hadi*-elöttagot feltehetően a *hadirokkant* sugallta.

Török Gábor érvelését elfogadva magam is azt tartom, hogy a diáknyelvi *béna* szerves tartozéka a 'mozgásképtelen' jelentésű köznyelvi *béná*-nak, abból fejlődött. Mégis szeretnék rámutatni egy Horvátországban és Hercegovinában használatos szerb-horvát főnévre, amely összecseng a mi *béná*-nkkal és jelentés dolgában eléggé közel van a diáknyelvi *béná*-hoz. Vö. szerb-horvát *bena* 'mamlasz, tökfílkó, fajankó' (SzbhvMSz. 1: 61). Származékai: *benast* 'együgyű, oktondi, tökféjű, félkegyelmű', *benav* 'ua.', *benaviti* (*se*) 'idétlenül fecseg; zöldeket/badarságokat (össze)beszél; együgyűsködik, hülyéskedik, bolondozik, idétlenkedik' (uo.; vö. HASz. 1: 230—1). L. még szlovén *bena* 'tökfaj, buta alak' (Pleteršnik 1: 19; SSKJ. 1: 117). A szerb-horvát és szlovén *bena* az oszmán-török *bön* 'buta, idióta' átvétele. (L.: HASz. 1: 230; Škaljić: Turcizmi 135; Skok: EtRj. 1: 137; Bezljaj: EtSl. 1: 17.)

Származás tekintetében a diáknyelvi *béna* és a szerb-horvát *bena* más-más szó; nincs közük egymáshoz. Érdekes hasonlóságuk merő véletlen. Egyébként is Kardos és Szűts diákszótárát vizsgálva az tűnik szembe, hogy a diáknyelv újabb jövevényelemeinek két fő forrása van, mégpedig az angol (*bájbáj* 'szervusz', *denszel* 'táncol', *dzsipszi* 'cigány', *halidéz* 'tanítási szünet', *láv* 'szerelem', *mani* 'pénz', *namber van* 'elégtelen jegy, egyes', *naszing* 'jelentéktelen dolog', *kisszel* 'csókolózik', *vaccsol* 'bámul, néz; figyel' stb.) és az orosz nyelv (*jegyinyica* 'elégtelen jegy, egyes', *karandás* 'ceruza', *katyusa* 'puska, tiltott segédeszköz dolgoztatásnál', *rabóta* 'munka', *trojka* 'közepes, hármas jegy', *pityorka* 'ötös jegy' stb.). Kétségtelenül szerb-horvát eredetű jövevényt mindössze egyet találtam, a 'Polski Fiat' jelentésű *fityó*-t (Kardos—Szűts 62). Ez a szerb-horvát *fića* 'kis Fiat kocsi' (< : *Fi(at)+ća*) átvétele. Megvan a vajdasági magyar diáknyelvben is (l. Matijevics Lajos: A vajdasági magyar diáknyelv. Újvidék. 1972. 138). Lehet, hogy a Vajdaságból kiindulva terjedt el szélesebb körben.

Kiss Lajos

A Magyar Nyelvőr szerzőinek figyelmébe

Folyóiratunkat fennállásának hosszú évtizedei alatt hagyományainak őrzése és az újírtásra való törekvés egyaránt jellemezte. Most — a szerkesztés eddigi gyakorlatához képest — bizonyos változtatásoknak jött el az ideje. Szerkesztőbizottságunk 1996. február 2-i ülésén foglalkozott a folyóiratunkhoz beküldött tanulmányok közlésével kapcsolatos kérdésekkel, s az alábbiakat hozza a t. szerzők tudomására.

A szerkesztőség a kéziratokról eddig is többnyire véleményt kért egy vagy két, a témában jártas kollégától. A lektoráltatást — folyóiratunk szakmai színvonalának emelése érdekében — a korábbinál rendszeresebbé tesszük: a jövőben csak lektorált tanulmányok jelenhetnek meg lapunkban.

Mivel a közlési lehetőségek nem kis mértékben romlottak, csak első megjelentetésre fogadjunk el kéziratokat.

A tanulmányok szakirodalmi hivatkozási rendszere tekintetében áttérünk egy új (a modern utalási szokásokat figyelembe vevő) rendszerre, melynek követését a benyújtott kéziratokban (folyóiratunk egységes arculatának érdekében) minden tanulmányszerzőnktől kérjük, az alábbiak szerint.

1. A kézirat külső formája.

A szöveget számítógéppel nyomtatott vagy gépelt formában kérjük. Minden lap bal oldalán 3-4 cm széles margó hagyandó az utólagos javítások, a szedési utasítások számára. A kézirat végére (a hivatkozások után) a szerző írja oda nevét és postai címét.

Mind a törzsszöveget, mind a jegyzeteket és a hivatkozásokat számítógépes nyomtatásban legalább másfeles, gépelés esetén kettes sorközzel kell írni.

Kérjük, hogy kétféle kiemelést alkalmazzanak. A nyelvi adatokat — mint a vizsgálat tárgyait — számítógépes nyomtatásban dőlt betűvel, gépelésben egyszeres aláhúzással jelölik. A tartalmi kiemelést nyomtatásban ritkítással, gépelésben szaggatott aláhúzással jelezzék.

2. a) A bibliográfia (megadott irodalom)

A tanulmányokban a hivatkozárendszer alapvetően az ún. amerikai rendszert követi. A hivatkozárendszerben (vagyis a tanulmány végén olvasható bibliográfiában) megjelenő tétel felépítése a következő: név, évszám, cím, kiadó, hely. Részletesebben: az első egység első eleme a szerző neve, első helyen a családnév, második helyen a keresztnév (keresztnévek), lehetőleg kiírva és nem rövidítve. Idegen nevek (és természetesen idegen nyelvű teljes címleírások) esetében a nem magyar rendet jelölendő, a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a két fő névelem közé vessző kerül. A név és az évszám között nincsen írásjel. A (szerk.), (ed.), (Hg.) betoldások szintén pont vagy vessző nélkül kerülnek a név és az évszám közé. Az első egység (szerző/szerkesztő és évszám) után pont van. A cím után szintén pont. Ha a cím több részből áll, az egyes részeket nem zárójel, nem gondolat- vagy egyéb jel választja el, hanem egyszerűen pont. A címet a kiadó megnevezése követi, szintén ponttal a végén. Ezután a megjelenési hely(ek) következ(nek), szintén

ponttal lezárva. Végül az esetleges oldalszám, tól–ig esetében nagyködtőjel van a két oldalszám között. A teljes címleírásban dőlt betűvel írjuk (gépirásban aláhúzással jelöljük) az önálló kötet címet, vagy a gyűjteményes kötet címét, vagy a folyóirat címét. A tételek sorrendjét az ábécé, egy néven belül a megjelenési sorrend határozza meg. Pl.:

Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language. Essays*. Stanford University Press. Stanford, California.

Ha egy szerzőnek több, egy évben megjelent cikke van egy bibliográfiában, a címszórészen a különbséget az évszám után a latin ábécé betűivel jelöljük:

Benkő Loránd 1988a. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Benkő Loránd 1988b. Irodalmi nyelv — köznyelv. In: Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 15—33.

Ha a feltüntetett tétel folyóiratban jelent meg, a cím után csak a folyóiratot jelöljük:

Jakab István 1989. A magyar nyelv szlovákiai változatai. *Magyar Nyelvőr* 140—9.

Ha a folyóirat nem évfolyamonként, hanem lapszámonként kezd újra az oldalszámozást, akkor a következő módon kell feltüntetni a lapszámot:

Kulcsár Szabó Ernő 1987. Csokonai Lili: Tizenhét hattyúk. *Kortárs* 12: 159—64.

Ha egy cikknek több szerzője vagy szerkesztője van, akkor a szerzők, szerkesztők teljes (főntebb jelzett módon leírandó) neve közé nagyködtőjel kerül:

Kontra Miklós—Várad Tamás 1991. Suksükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ* 2: 61—70.

Ha a tétel egy más(ok) által szerkesztett kötetből származik, a címleírás a következő:

Juhász János 1986. A nyelvészet szerepe a norma alakulásában. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.): *Norma — átlag — eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság. Pécs. 69—74.

Tehát: a szerző neve és az évszám után In.; majd a szerkesztő neve, a (szerk.) vagy az (ed.) vagy az (eds.) (ha többen vannak) vagy a (Hg.) stb. jelzés következik, utána újabb kettőspont, s a címleírás a már bemutatott módon.

Ha a tétel maga szerkesztett mű, szintén a szerző(k) neve szerepel a szócikk élén, a (szerk.) stb. megjelölés után:

Fishman, Joshua A. (ed.) 1968. *Readings in the Sociology of Language*. Mouton. The Hague.

Grétsy László—Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980. *Nyelvművelő kézikönyv*. I. Akadémiai Kiadó. Budapest.

2. b) Hivatkozások, adatközlés a szövegen belül.

A szövegközi hivatkozást mondatba szerkeszthető egységnek tekintjük, amely három elem-ből áll: a szerző családneve, az évszám, az oldalszám. Pl.:

Ezen belül pedig kiemelt jelentőségük van az írott nyelvváltozatoknak (Haugen 1972: 163): ezek azok, amelyeknek befolyásolásában — amint főntebb említettük — eddigi nyelvművelésünk a legnagyobb sikereket érte el.

Egyenes idézet után az idézőjel után következik a forrásmegjelölés:

Nyelvművelésünknek e tekintetben szinte mottója lehetne Kálmán Béla alábbi intése: „A nyilvánosságnak szóló beszéd, előadás közügy, azt bírálhatja és szabályozhatja a nyelvművelés — ha nem vaskalapos. A magánbeszélgetés azonban magánügy” (Kálmán 1988: 504).

A szerző neve a hivatkozásban egyúttal ágensként is szerepelhet:

Rubin (1971) pedig mindezt kiegészítette az „értékelés” mozzanatával.

Több hivatkozás felsorolásakor a tételek között vessző van, a sorrendet a megjelenés sorrendje határozza meg:

„idézett helyén nem találunk hivatkozást). E félelmetes következmények létrejöttét egyfelől az teszi valószínűtlenné, hogy még az intenzív szókölcsonzések is a szókinsnek csupán egy

viszonylag csekély hányadát érintik (vö. Kontra 1990: 94—7, Bartha 1991: 49—50), másfelől pedig sehol nem lehet olvasni arról, hogy a magyarnál [...]”

Éppígy járunk el, ha a megadott forráshoz valamit még hozzá akarunk fűzni:

„A túlszabályozás mértéke különben is mindig arányban szokott állni be nem tartásának mennyiségével” (Benkő 1988: 27; vö. még Juhász 1986: 72).

A hivatkozást toldalékolhatjuk is, a zárójelben levő évszám zárójele után kötőjellel:

amint azt Haugen (1983)-ban is olvashatjuk

A fentiek érvényesek az adatközlésre is. Az adatot dőlt betűvel nyomtatjuk, gépelt szövegben aláhúzzuk, utána zárójelben közöljük a forrást (az idézőjel után itt sincsen pont).

2. c) Egyes kollektív művek, ill. folyóiratok esetében mind a szövegben, mind az irodalomban lehet rövidítésekkel élni. Például: ÉrtSz., ÉKsz., TESz., AkH., NytudÉrt., ÁNyT., MNy., Nyr., NyK., MNyj., ÉA. A többi műnél azonban a szerkesztő(k) nevéből kiindulva a fent bemutatott módon kérjük felépíteni a hivatkozási tételt.

2. d) A hivatkozások tipográfiája

A hivatkozások betűtípusa és mérete egységes (nincs például kapitálchen). A hivatkozások minden egyes tétele kikezdéssel kezdődik, s annak minden további sora bekezdéssel folytatódik, ezáltal a tipográfia kiemeli a legfontosabb információt: a nevet és az évszámot.

A MAGYAR NYELVÖRNEK EZ A SZÁMA

A DENTAL PANNONIA

ÉS A

PANNONIA MED HOTEL

(9400 Sopron, Várkerület 75.)

TÁMOGATÁSÁVAL JELENT MEG

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.
Felelős vezető: Roznai Zoltán.

Szemle

<i>Zimányi Árpád</i> : Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1980)	108
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Elekfi László</i> : Csiszta	118
<i>Kiss Lajos</i> : Béna	119

A Magyar Nyelvőr szerzőinek figyelmébe	121
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A. közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991, 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lanstyák István: A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról

Wacha Imre: Korunk kommunikációs (nyelvhasználati, beszédmagatartási) gondjairól — gátlásairól és gátlástalanságairól

Laczkó Krisztina: A mai asszonynévhasználat Budapesten

Gósy Mária: Az olvasott szöveg és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései

Kiss Jenő: Tájszótári példamondatok és egy fölmérés tanulságai

Kiss Lajos: Okučani és ami körülötte van

Bańcerowski Janusz: A nem-verbális kommunikáció egyes kérdései

Lengyel Klára: Van a magyarban összetett jelző!

Kassai Ilona: Hogyan észlelik a magyar beszéd szüneteit magyar és francia anyanyelvű hallgatók?

Keszler Borbála: A névjelek fejlődése a képjeltől a nagybetűs írásig

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
IELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lanstyák István</i> : A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról	125
<i>Wacha Imre</i> : Korunk kommunikációs (nyelvhasználati, beszédmagatartási) gondjairól — gátlásairól és gátlástalanságairól	152
<i>Laczkó Krisztina</i> : A mai asszonynévhasználat Budapesten	161

Nyelv és iskola

<i>Gósy Mária</i> : Az olvasott szöveg és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései	168
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Tájszótári példamondatok és egy fölmérés tanulságai	179
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Kiss Lajos</i> : Okučani és ami körülötte van	183
<i>Bančerowski Janusz</i> : A nem-verbális kommunikáció egyes kérdései	187
<i>Lengyel Klára</i> : Van a magyarban összetett jelző!	195
<i>Kassai Ilona</i> : Hogyan észlelik a magyar beszéd szüneteit magyar és francia anyanyelvű hallgatók?	209
<i>Keszler Borbála</i> : A névjelek fejlődése a képjeltől a nagybetűs írásig	220

MAGYAR NYELVŐR

120. ÉVF.

*

1996. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról¹

1. Norma — kodifikáció

Már a magyar nyelvtudományban is egyre szélesebb körben jut uralomra az a felfogás, mely szerint minden nyelvváltozatnak megvan a maga normája (l. pl. Huszár 1986: 59; Benkő 1988: 21; Szathmári 1988: 47; Kontra 1990: 519; Kiss Jenő 1993b: 12; l. még Kemény szerk. 1992). A standardé a többtől abban különbözik, hogy kodifikált, vagyis általános és helyesírási szótárakban, nyelvtanokban, nyelvhelyességi kézikönyvekben rögzített, explicit formában megállapított, „törvényesített”; ennek megnevezésére vezette be nemrégiben Villó Ildikó (1992: 15) a társadalomlélektanból kölcsönzött explicit norma kifejezést, ezzel is hangsúlyozva a nyelvhasználat társas viselkedésének a jellegét.²

A tájszótárak, tájnyelvi leírások stb. egy-egy nyelvjárásnak is rögzíthetik a normáját, a standardétől eltérően azonban az ilyen szabálymegállapítás pusztán leíró, deskriptív, míg a standardé előíró, preskriptív (Huszár 1986: 60), noha a preskriptivitás nem föltétlenül jelent szigorú direktivitást, „proskriptivitást” (l. Daneš 1986: 232; Deme 1993: 70).

A norma és kodifikáció (vagyis Villó fogalmával: implicit és explicit norma) közti különbségtétel a prágai iskolához tartozó nyelvészek munkáiban már a 30-as évek óta figyelemre méltó következetességgel érvényesül (l. pl. Jedlička 1968: 117; 1974: 52; magyarul Hausenblas 1960: 248; Havránek 1981: 206—7). Felfogásukban a norma és a kodifikáció több tekintetben is különbözik egymástól. A norma dinamikus, állandó változásban van, új elemek kerülnek bele, régiek kopnak ki belőle, az egymás mellett élő változatok stílusértéke, használati

¹ Ez úton köszönöm meg az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások VIII/b (Magyarságkutatás) anyagi támogatását (kutatásvezető: Kontra Miklós). Külön köszönet illeti Zeman Lászlót a szakirodalom beszerzésében nyújtott pótolhatatlan segítségért, valamint Jakab Istvánt, Kontra Miklóst, Sándor Klárát és Tolcsvai Nagy Gábort a munka előző változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

² Ha pontosabban akarunk fogalmazni, azt kell mondanunk: a standard változat normájának van kodifikált változata is. A beszélők által kialakított belső, Villó által implicitnek nevezett norma ugyanis azzal, hogy mesterségesen létrehozzák az illető nyelvváltozat kodifikált normáját, nem szűnik meg létezni, legfőljebb ez utóbbi vonzásterébe kerül.

gyakorisága állandóan változik. Ezzel szemben a *kodifikáció* statikusabb (bár ez sem jelent merevséget, hiszen a kodifikált változat is tartalmazhat vagy-lagosságokat), egy adott pillanatban rögzíti a standard normáját (mindenekelőtt a múltbeli fejlődés alapján, noha — szerencsés esetben — elébe is mehet bizonyos változásoknak), s amíg érvényben van, nem változik. A standard nyelvváltozat (implicit) normájára ezáltal stabilizáló hatással van (Jedlička 1974: 56—7; vö. Villó 1992: 18). A kodifikációk „kilépnek az időből, a sztenderd változatot időt-lenné teszik, miközben a praxis természetesen történik, tehát a »nyelv« változik” (Tolcsvai Nagy 1994: 77, ill. 390; l. még Szathmári 1988: 45). (A norma és a kodifikáció különbségére, mint a norma és a „helyesség” különbségére l. még Huszár 1986: 61).

2. Kodifikálás — standardizálás

A standard nyelvváltozat normájának kodifikálása a beszélőközösségben spontán standardizálódás révén létrejött normából kiindulva történik, részben ennek szentesítése, részbeni módosítása révén. A kodifikáció célja az objektíve már adott, kialakult norma megszilárdítása és „tökéletesítése”.

A kodifikálás a (többé-kevésbé spontán) standardizálódást követő (tudatos) standardizálás első részmozzanatának tekinthető. A standardizálási folyamat másik fontos állomása a *foganatosítás* (*implementáció*), vagyis annak elérése, hogy ez a norma érvényre jusson a standard nyelvhasználatot vonzó konkrét szövegekben és az iskolai oktatásban.

A magyar nyelv Magyarországon kívüli változataiban nemcsak spontán standardizálódási folyamatok mentek végbe az elmúlt évtizedekben, hanem a tulajdonképpeni kodifikáció egyes mozzanataival is találkozhattunk.

Így például Szlovákiában Jakab István standardizáló tevékenységének köszönhetjük az olyan szavak és kifejezések megalkotását, mint pl. a *szakosító iskola* ’érettségit követő kétéves, szakképzést nyújtó, nem felsőfokú intézmény’, a *területi rendelőintézet* ’egy járásnál nagyobb, de egy kerületnél kisebb hatósugarú rendelőintézet’, az *időcédula* ’a kivizsgálás időpontját jelölő cédula (orvosnál)’, valamint az olyan sajátos szóképzleti egységek jóváhagyását és népszerűsítését, mint pl. a *művelődési és pihenőpark* (Pozsony egyik parkjának neve), a *művészeti népiskola* ’zenét és más művészeti ágakat oktató iskolatípus’, a *városkerület* (vö. Jakab 1983: 220; 1987: 21—2, 41—2, 49—51, 52—3) stb.

A Csemadok egykori nyelvi szakbizottságának ún. terminológiai szakcsoportja 1989-ben egy olyan intézménynévjegyzéket adott ki (Intézménynevek 1989), amely mintegy hatodfélszáz szlovák intézménynevet és annak magyar fordítását tartalmazza, ez utóbbiakat ezzel voltaképpen *kodifikálva* is: ezeknek az intézményneveknek azóta is az ebben a kiadványban feltüntetett formája számít irányadónak, ehhez igazodnak a tömegtájékoztató eszközök is. A kodifikátorok szemmel láthatóan mértéktartásra törekedtek ugyan a tükörfordítások alkotásában és szentesítésében, ám az itt közölt intézménynevekről így is

azonnal látszik, hogy egy másfajta, a magyarországitól eltérő társadalmi közegben keletkeztek, ennek minden nyelvi vetületével együtt.

Erről a kodifikációs tevékenységről azonban el kell mondani, hogy teljességgel ösztönös volt. A munkában részt vevő nyelvművelők gyakorlati szükségleteket elégítettek ki: „fordításokat” bíráltak el, az ezekben előforduló elemeket „nyelvhelyességi” szempontból minősítették, a „helyesnek” tartott formákat terjesztették a tömegtájékoztató eszközökben, illetve foglalkoztak velük saját nyelvművelő cikkeikben. További jellemzője e tevékenységnek az elméleti megalapozatlanság és az elvek tisztázatlansága volt; az egyedül hangoztatott elv ugyanis: a magyar nyelv egységének elve e célra természetesen — főként ilyen leegyszerűsítő formában — alkalmatlan.

Végül e képhez háttérként hozzá kell még rajzolni a burkolt, de annál erőteljesebb nemzetiségi elnyomással járó kommunista diktatúra sötét kontúrjait; mert hát a megoldások egy része nyilván a szerzők jobb meggyőződése ellenére született, például a helységnevek kétnyelvű, illetve egynyelvű szlovák használata (I. Intézménynevek 1989), de talán az indirekt, sőt direkt (újra)kölcsonzések egy része is, pl. *alapiskola* ’általános iskola’, *helyi nemzeti bizottság* ’községi tanács’, *nemzeti front* ’népfront’, *pionír* ’úttörő’, *pedagógiai fakultás* ’tanító-, illetve tanárképző kar’.

3. A kodifikálás szükségessége

Amennyiben a kisebbségi magyar, standard jellegű nyelvváltozatokat a magyarországiakéhoz hasonló ún. regionális köznyelv(ek)nek tekintenénk csupán (amint ezt — empirikus kutatások nélkül — Jakab István teszi, l. 1994), nem volna szükség kodifikálásukra. Teljesen egyetérthetünk Deme Lászlóval, aki szerint „a regionalizmust mint jelenséget kategóriaszerűen el kell ismerni, de egyes elemeit tényleg fölösleges volna darabonként szentesíteni vagy elutasítani” (Deme 1993: 68). Nem elsősorban a nyelvi különfejlődés veszélye miatt, hanem mindenekelőtt az ún. regionális köznyelveknek alapvetően, közzveleges mivoltából következően (olyan köztes nyelvváltozatokról van szó, melyek viszonylag közel állnak a standardhoz, ám a helyi nyelvjárások egyes tipikus, ill. nagyobb földrajzi területen élő elemeit is tartalmazzák, l. Sándor 1995: 123; Lanstyák 1996: 84—8).

Más a helyzet azonban a Kárpát-medence peremországaiban beszélt standard magyar nyelvváltozatok esetében. Ezeknek az egyetemes magyar standardtól való bizonyos eltérései — mint tudjuk — szükségszerűek, hiszen „a különböző államokhoz való tartozás különböző nyelvekhez, társadalmakhoz, kultúrákhoz, intézmény- és jogi rendszerekhez, szokásokhoz való szoros kapcsolódást is jelent, és mindez kedvez [...] a különböző fokú eltéréseket mutató állami változatok kialakulásának” (Pete 1988: 780). A más-más társadalmi, politikai és nyelvi körülmények között való használata következtében az egyetemes magyar standardnak többféle ún. állami változata alakult ki (vö. Pete 1988, Kiss Jenő 1994: 93—4). A legjelentősebb, magyarországi változaton kívül mindenekelőtt Erdélyben, Szlovákiában, a Vajdaságban

és Kárpátalján beszélhetünk többé-kevésbé spontán (vagy legalábbis átgondolatlan) standardizálódási folyamatok révén kialakult sajátos állami változatokról. Ezeket az országokat, illetve magyarlakta régióikat a magyar nyelv részleges központjainak nevezhetjük (Lanstyák 1995ab, másképpen Deme 1995, Benkő 1995), az angolszász irodalomban kialakult szemlélet, illetve szóhasználat nyomán (vö. Clyne szerk. 1992). A magyar nyelv egyedüli teljes központja Magyarország, amelyben a magyar standard szinte minden lehetséges funkcióban használatos.

Amint a fent említett ösztönös standardizálódási törekvésekből is következik, a magyar nyelv részleges központjainak állami változatai nem tekinthetők olyan közvelegeknek, amelyekben a magyarországi standard nyelvhasználat normái nyilvánulnának meg a maguk szokásos „tökéletlenségében”, hiszen például a szm. (szlovákiai magyar) *művészeti népiskola*, a *területi rendelőintézet* vagy akár a *községi hivatal* ’polgármesteri hivatal (községben)’ nem valamely magyarországi intézmény nevének „tökéletlen megvalósulása”, hanem az illető intézményeknek a neve, úgy is mondhatnánk, a helyes neve. Azok a konkrét szövegek, amelyekben az egyes nem magyarországi állami változatok megvalósulnak, természetesen szintén közvelegek, ám ezek nem a magyarországi standardnak, hanem a magyar nyelv részleges központjaiban használt állami változatok standardjának „gyarló” megvalósulásai.

A jelenleg még a magyarországival azonosított egyetemes magyar standard és az egyes állami változatok normája közötti eltéréseknek — pontosabban egy részüknek — (józan, körültekintő) kodifikálását, e kodifikált elemeknek az egyetemes magyar normába való beemelését már maga az a tény is kellően indokolja, hogy a standardizál(ód)ási folyamat egyes termékei kodifikálás nélkül is részei a magyar standard illetve állami változatainak, s így mi sem természetesebb, mint hogy ez a tény „hivatalos” elismerést is nyerjen. Mégis érdemes fölhívni a figyelmet a kodifikálás elmulasztásának két súlyos következményére:

(1) Kodifikálás hiányában a magyarországi standardtól való eltérések még mindig válogatás nélkül hibának minősülnek, ezáltal pedig az utódállamok magyar nyelve megbélyegződik. Mivel ezt a nyelvet a többség részéről is éri megbélyegzés, a beszélők így kettős nyomás, tehát alá kerülnek, s ez alól valójában csak az államnyelv sajátjuknak való elfogadása felé menekülhetnek³ (vö. Kiss Jenő 1993a: 65). A kodifikálás „rehabilitálja” a kisebbségeket, visszaadja nyelvi önbizalmukat, s az anyaországi beszélőket is arra szoktatja, hogy a magyar nyelv más standardizálódott változataival is mint legitim változatokkal számoljanak (s ne „tótozzák” és „oláhozzák” stb. le a nem az ő normájuk szerint beszélőket). Mert

³ A szociolingvisztikai helyzet gyökeres eltérése ellenére is érdemes egyfajta párhuzamként megemlíteni azt, hogy egyes arab országokban a klasszikus arab „szentsége”, az ellene elkövethető „vétségektől” való félelem arra ösztönzi a kétnyelvű arabokat, hogy formális helyzetekben, ahol a helyi arab dialektus használata nem helyénvaló, inkább az egykori gyarmattartók nyelvén beszéljenek (vö. Stevens 1983: 107; 113–4).

sajnos ma is igaz még, hogy a (magyarországi) „közvélemény nyelvi értékelésében egyáltalán nincs meg a szükséges türelem azok iránt, akik valamilyen ok miatt nem beszélnek vagy írják kifogástalanul a magyar köznyelvet vagy irodalmi nyelvet” (Szépe 1978: 71).

(2) Kodifikálás hiányában minden eltérés elvileg egyforma hibának minősül; s mivel a beszélők tudatában vannak annak, hogy a „hibázást” (= a magyarországi standard normától való eltérést) semmiképpen sem tudják elkerülni, kellő eligazítás nélkül magukra vannak hagyatva annak eldöntésében, hogy a standard jellegű nyelvhasználatban mely eltérések tolerálhatók, s melyek pedig nem. A kodifikálás egyértelművé teszi azt, mi az, ami a kontaktusváltozatok közül nem része a standard illető állami változatának, s lehetőséget teremt a nyelvművelő jellegű beavatkozásokra.

4. A kodifikálás lehetőségei

4.1. A nyelvi rendszer egyes síkjain

A nyelvi rendszer egyes síkjain a norma más-más jellegű; ebből következően ezeken a kodifikáció is más-más problémákat vet fel. A nyelvi rendszernek azokon a részterületein, melyek kevésbé zárt rendszert alkotnak, a kodifikátoroknak nyilvánvalóan jóval nagyobb a mozgásterük: e területek közé tartozik kétségtelenül a szókészlet, a frazeológia és a jelentéstan, de sok vonatkozásban a mondattan is. Ezekkel szemben állnak a nyelvi rendszer erősebben strukturált elemtípusai, az alaktani és a hangtani elemek,⁴ amelyek viszonylag zárt rendszert alkotnak: „A nyelv erősebben strukturált, alaki vonatkozású elemeiben, fonémáinak, morfémáinak állományában, morfémáinak alaki felépítettségében, szintagmatikus kapcsolatainak rendszerében általában előbb és határozottabban érvényesül a normalizálódás folyamata, és ezzel együttjáróan ezek jobban formálódnak a köznyelvben olyan zárt rendszerré, amelyben mind jobban lelassul a változások folyamata, ahová egyre nehezebben tudnak beépülni új elemek. [...] A nyelv lazábban strukturált, inkább tartalmi-szemantikai vonatkozású elemeiben, például a szókincsben, a frazeológiában vagy a mondszerkesztésnek a szintagmákon kívüli, tágabb szabályaiban lazábbak a normalizálódás folyamatai, ezek jobban hajlamosak a variációk megtartására, és könnyebben fogadnak be maguk közé új elemeket” (Benkő 1988: 23–4; l. még Benkő 1960: 230–3; Jedlička 1974: 57–8; vö. még Tolcsvai Nagy 1995: 67).

A kodifikáció szempontjából ezzel kapcsolatban a következőt állapíthatjuk meg: a (1) zártabb rendszert alkotó elemtípusokban eleve csak ély a másodnyelvi hatása, az eltérések jelentéktelenek (ha egyáltalán vannak: a meglévők inkább nyelvjárási eredetűek, a másodnyelvtől független belső fej-

⁴ A hangtani elemek esetében pontosabban a fonológiai rendszer elemeiről kell beszélnünk, mert a fonetika területén a nagy változatosság a beszélt nyelvben természetes.

lemények), így nincs is szükség a kodifikációjukra. A változások valójában a (2) nyitottabb rendszert alkotó elemtípusokban — a szókészlettan, a jelentés-
tan és a mondat- egyes területein — jelentősebbek; itt merül tehát föl a
kodifikáció szükségessége, s épp ezek a területek azok, amelyeken a kodifikáto-
roknak valóban van mozgásterük.

A magyar nyelv állami változatainak kodifikációja szinte kizárólag a szó-
készlet területét érintené. Fontos megjegyezni, hogy ezen belül a kodifikálán-
dó elemek jelentős százaléka nem önálló szó, hanem állandó szókapcsolat lenne.
A szókincs rendszerébe történő beavatkozásoknak nem kell, hogy érezhető kihatá-
sai legyenek a nyelv más részrendszereiben. Ugyanakkor épp a szókészletben be-
következő változások a legfelülbbe. Érdemes itt idézni Herman—Im-
re (1987: 515) észrevételét; a szerzők „sajátos és szinte tömeges perspektíva-
vesztés”-ről beszélnek „még az ún. művelt közönség körében is: sokak számára a
szókincs tényleges vagy vélt állapota, a szókincsben bekövetkező változások iránya a
nyelv helyzetét, fejlődését is egyedülállóan, saját magában jelöli, s elég általános
az a jelenség, hogy a nyelvünk helyzetével, állapotával, ún. tisztaságával, gazdag-
ságával vagy szegénységével kapcsolatos vélemények szinte kizárólag a szókincs-
ben végbemenő kisebb-nagyobb részletváltozások naiv tükröződésén alapulnak.”

Az alak- és mondat-*ban* inkább csak olyan jelenségeket kel-
lene kodifikálni, melyek (a) regionális szinten a magyarorszá-
gi nyelvhasználatban is megvannak, (b) megvoltak a
rég Magyar nyelvben, s így hozzátartoznak a művelt beszélők pasz-
szív nyelvismeretéhez, (c) hiányt töltene be. E feltételek mel-
lett szóba jöhet néhány szm. vonzat kodifikálása, mindenekelőtt az *operál* ige-
ra/-re ragos vonzataé, amely Magyarország bizonyos területein is rendkívül
elterjedt. Ilyen lehet még a hasonlító határozó *-tól/-től* ragja (*nagyobb Pétertől*),
s esetleg az olyan mondat-*alakok*, mint az *iskolán tanul/tanít*, amelyek több
állami változatban is használatosak, s a magyarországi nyelvhasználatban is
megvan az analógiájuk (vö. *konyhában/erdőben van : konyhán/erdőn dolgozik*).

A hang-*tan*, pontosabban fonetika síkján nincs szükség ko-
difikálásra; inkább az volna a kívánatos, hogy a regionális kiejtést Magyarországon
is nagyobb mértékben engedjék be a rádióba, televízióba, a nagy nyilvánosság elé. Itt
jegyzem meg, hogy szükségtelen, sőt káros volna bármilyen helyesírási elté-
résnek csak valamely központra érvényes szentesítése; ellenben A magyar helyes-
írás szabályait hasznos volna jó néhány alternatív megoldással bővíteni. Így pél-
dául bizonyos szavak gyakori, s az anyaországban is használatos alakváltozatait be-
lehetne venni a kodifikációba (ez valójában nem[csak] helyesírási, hanem hangtani
kodifikáció); ezenkívül elképzelhető volna néhány olyan szó írásmódjának újabb
alakváltozatokkal való bővítése, amelynek kisebbségi kiejtése összhangban van az
illető központ többségi nyelvében kialakult írásszokással, de a magyar nyelv
hangtani rendszerétől, sőt a magyar helyesírás logikájától sem idegen.⁵

⁵ Így például a román hatásra az erdélyi változatokban — helyesírási hibaként — előforduló
anarhia, tehnika, pszichológia írásmód a magyarban is védhető: a magyar kiejtésbeli h : χ
paradigmatikus váltakozás (pl. [*doχ*], de: [*dohos*]), valamint az *ihlet* [*iχlet*] szó írásmódja a *ch*-nak

4.2. Az egyes regiszterekben

Esetünkben a legkisebb különbségek a művészi stílusok tekintetében vannak (ha egyáltalán össze lehet a különböző művészi stílusokat, irányzatokat ilyen szempontból hasonlítani; inkább csak azt állapíthatjuk meg biztonsággal, hogy a művészi stílusban a legkevesebb a kontaktusjelenség, nem tekintve a tudatosan, környezetfestés céljából alkalmazottakat). A meglévő eltérések inkább regionális, nyelvjárási háttérűek, s még inkább egyéniek, illetve stílusbeliek, így nemigen különböznek azoktól, melyek a magyarországi alkotók között is ilyen tekintetben tapasztalhatók. E területen nincs szükség mesterséges beavatkozásra.

Ami a szaknyelveket illeti, itt a kodifikációnak arra kellene törekednie, hogy az egyes állami változatok között a regiszterek többségében semmilyen eltérés ne legyen, még a vaglyagosságok szintjén sem (kivételt a hivatali, jogi, politikai, és más, az államberendezkedéshez szorosabban kapcsolódó regiszterek, illetve a kevésbé formális stílusok jelenthetik). A valóságban sok az eltérés, mégpedig főleg két okból. Az egyik az, hogy a szakközépiskolákba és a szakmunkásképzőkbe járó kisebbségi magyar diákok nagy része a szaktantárgyakat már évtizedek óta nem tanulhatja az anyanyelven, a másik pedig az, hogy a meglévő magyar tannyelvű iskolákban használt tankönyvek államnyelvből való fordítások, mégpedig olyanok, amelyek nagyon gyakran szolgai módon követik az eredetijüket, nemcsak általános stilisztikai jellemzőiket illetően, hanem jelentés- és szókészletteni szinten is (vö. Hubik 1987: 238—40; Jakab 1989: 143—4, 146—8; Péntek 1994).

Ami a hivatali regisztereket illeti, itt a különbség az egyes állami változatok között — érthető módon — jól érzékelhető, hiszen ezek kötődnek a legszorosabban az államhatalomnak országonként kisebb-nagyobb mértékben eltérő intézményrendszeréhez. E területen bőven van kodifikálnivaló.

A publicisztikai regiszterekben is jól érzékelhetőek a különbségek az egyes állami változatok között mind a szövegformálásban, mind a terminológiában. Mivel azonban a publicisztikai regisztereknek nagy hatásuk van az emberek tömegeire, itt a kodifikációnak arra kellene törekednie, hogy amikor csak lehet, egyedülként a magyarországi változatban használt formát szentesítse, s minél kisebbre csökkentse azoknak a jelenségeknek a számát, melyekben az eltérő változat is kodifikálttá válik. A sajtótermékek, a rádió műsorai nagyon sok emberhez eljutnak, sokak nyelvhasználatát befolyásolják, s így a regiszterek viszonylagos „tisztasága” jótékony hatást gyakorolhat a nem standard változatok fejlődésére is. Azokat az elemeket, amelyek viszont bejutnak a kodifikálás révén az egyetemes standardba, épp a magyarországi sajtó révén lehet hatékonyan terjeszteni, népszerűsíteni az anyaországi nyelvhasználók

h-val (is) való jelölése mellett szól, sőt a magyar nyelvtörténettel is összhangban van; tudvalevőleg a magyar [*h*]-nak [*χ*] a kiejtésbeli előzménye. A megoldás ellen szól viszont a nemzetköziesülés tendenciája: a nagy világnyelvek ezeket *ch*-val írják. (A kérdésre l. Minya 1994.)

körében. A sajtónyelvi szóhasználat „tisztaságát” magyarországi, de természetesen az egyetemes magyar standard normájának szlovákiai sajátosságait ismerő lektorok alkalmazásával, az újságírók számára szervezett tanfolyamokkal, megfelelő segédkönyvek kiadásával lehet biztosítani. Ám ezek már a fogatosítás (implementáció) kérdései, amelyekkel külön és részletesen kell majd foglalkozni.

Ami a kollokvialis stílust illeti, ennek a standardhoz való tartozása a prágai iskola felfogásában elfogadott tény, tekintve, hogy a prágai iskola nyelvészei a standardnak beszélt nyelvi rétegét is megkülönböztetik, noha emellett számolnak egy nem standard, de regionálisan nem kötött beszélt változattal is, az ún. „mindennapi beszélt nyelv”-vel (běžně mluvený jazyk, l. Jedlička 1974: 40—4). Nálunk hasonló a helyzet annyiban, hogy a standard beszélt formáját is a központi változat részének szokás tekinteni. Mindez teljesen jogos is Magyarországon, hiszen a művelt beszélők társalgása valóban tekinthető többé-kevésbé standardnak (igaz, mindenekelőtt formálisabb beszédhelyzetekben). — Kevésbé áll ez azonban a határon kívüli változatokra, kivéve tán a társadalmi elit csúcsán álló néhány tucat személy beszédét. Ezért megfontolandó, nem kellene-e a kollokvialis regisztereket eleve szubstandard jellegűnek tekinteni, s így teljes mértékben kihagyni a kodifikálásból. Nem azt jelentené ez, hogy a beszélt nyelv teljesen a standard sáncain kívülre kerülne; a formálisabb helyzetekben elhangzó beszédmegnyilvánulásokat mindenképpen a standard részének kell tekinteni, már csak az ilyen körülmények közt elhangzó élőszó tekintélye miatt is. Ám ez ritkán minősíthető a szó szoros értelmében vett „társalgásnak” (s még kevésbé „kollokvialis stílusnak”); inkább olyan beszédeseményekről van szó, mint ünnepi beszédek, üzleti/politikai stb. tárgyalások, tanácskozások, gyűlések, rádiós/tévé s riportok, interjúk, viták stb., vagyis olyan beszédeseményekről, amelyek valamely specializált regiszterhez is tartoznak.

5. A kodifikáció szempontjai

5.1. A mérvadó társadalmi csoportok és regiszterek

Még a változatok közötti választás kritériumainak meghatározása előtt tisztázni kell, hogy (1) az adott beszélőközösség mely rétegeinek nyelvhasználatát tekintjük irányadónak, vagyis mely társadalmi, műveltségi, foglalkozási, korosztályi stb. rétegek nyelvhasználatának normája alapján akarjuk az eltéréseket kodifikálni. Az sem lényegtelen kérdés, hogy a kiválasztott csoportok nyelvhasználatát (2) milyen beszédhelyzetekben vizsgáljuk, hol vonjuk meg a „formális beszédhelyzet” határát (nyilván más-más mértékben formális egy rádióbeszéd, egy kongresszusi felszólalás, egy hivatali ügyintézés vagy egy iskolai felelet), illetve ennek nyelvi oldalaként a nyelvhasználatnak mely stílusrétegeit vizsgáljuk, hol vonjuk meg például a „formális stílusok” határát.

Míg a korábbi kodifikáció nagyon szűkre vonta mind az irányadónak tekintett beszélőknek a körét, mind pedig a stílusrétegeket, hiszen többnyire a kiemelkedő írók (sokszor az előző korszakban élt klasszikusok) szépirodalmi műveiből (valamint — kevésbé bevallottan — a nyelvészek intuíciójából) indultak ki (Jedlička 1974: 58), újabban ez a kör mindkét irányban kibővült. Ez a bővülés már csak azért is természetes, mert a művelődés terjedésével és az 1945 utáni társadalmi változások következtében egyre több ember vált a standardra épülő nyelvváltozat aktív hordozójává, s ez nem maradt következmények nélkül e változatok normájára nézve sem (Jedlička 1974: 59; vö. Kontra 1991; Kontra—Váradai 1991).

(1) (a) A standard nyelv mérvadó hordozóinak ma már nemcsak az írók, előadóművészek stb. minősülnek, hanem mindazok, akiket hivatás-szerű viszony fűz a nyelvhez, a fentiekén kívül a társadalomtudósok, az újságírók, szerkesztők, rádió- és tévébemondók, -riporterek, a közélet szereplői, sőt a pedagógusok is. **(b)** Ezen túl sokan a standard nyelv minden aktív használójának beszédgyakorlatát szükségesnek tartják figyelembe venni, azoknak társadalmi státusától, földrajzi helyzetétől, életkorától stb. függetlenül. A két csoport nyelvhasználatának normái persze más-más súllyal esnek latba a kodifikálandó változat kijelölésekor (Jedlička 1968: 118; 1974: 59—60; vö. még Haugen 1972: 177; Dua 1992: 394).

(2) A szépirodalmi műveken kívül ez utóbbi társadalmi rétegek, illetve csoportok tipikus nyelvi produktumai is irányadónak számítanak, például a legkülönbébb publicisztikai műfajok termékei, közérdekű és magánlevelek, bizonyos szaknyelvi (mindenekelőtt tudományos népszerűsítő), hivatali, közéleti nyelvi szövegek stb. Ezenkívül — tekintve, hogy a standard beszélt változatát is elismerik és kodifikálják — a beszélt nyelvi megnyilvánulásokat is vizsgálják (Jedlička 1974: 61—3; vö. Nagy J. Béla 1968: 26). A prágai iskola felfogásában a stilisztikai szempontból semleges szövegeket kell előnyben részesíteni, s így éppen nem a szépirodalom nyelve a mérvadó (Jedlička 1974: 61).

Magyar viszonylatban a standard normája szempontjából irányadónak tekintett beszélők körének ez a bővülése inkább csak elméletben következett be (vö. Kovalovszky 1977: 41; NyKk. I: 1047—51), a gyakorlat még a második világháború után is más volt. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen a máig érvényes magyar nyelvművelő felfogás szerint lehetetlen elkülöníteni a „helyes” nyelvhasználat szempontjából irányadó beszélői csoporto(ka)t, vagyis az ún. „művelt nyelvszokás” hordozóit. Ezek meghatározása ugyanis tautológiás: a standard nyelvváltozat normáinak letéteményesei az ún. igényes beszélők, az „igényes” beszélők pedig azok, akik a standardot beszélik (l. pl. Kovalovszky 1977: 40—1; Lőrincze 1980: 44; NyKk. II: 355—6, 377; bírálólág Tolcsvai Nagy 1991: 418, 421). Ha tehát a standard normáit nem ismerjük, nyilvánvaló, hogy nem tudjuk elkülöníteni a standardot használók csoportját, ha pedig

nem tudjuk elkülöníteni ezt a csoportot, nem is ismerhetjük meg a standard normáját.⁶

Nyelvművelőink mentségére legyen mondva: a mérvadó beszélők „nyelven kívüli” szempontok alapján való meghatározása — főleg az 1949 után bekövetkező nagy társadalmi átrendeződés miatt — egyáltalán nem (lett volna) egyszerű feladat. „Nincs olyan nyelvjárás, melyet mintának vehetnénk, nincs társadalmi osztály, sem társadalmi réteg olyan, melynek nyelvhasználatát követendő példának ajánlhatnók” — panaszolja Bárczi (1952: 422) — akkor, amikor a nagy népmozgás még épp csak elindult. (Vö. még Tolcsvai Nagy 1995: 65.)

Ez az elméleti tisztázatlanság érthetővé teszi, hogy a magyarországi kodifikáció a korábbi gyakorlattal megegyezően az utóbbi évtizedekben is leginkább egy rendkívül szűk beszélői csoportnak, néhány írónak a nyelvi gyakorlatára támaszkodott. Jól mutatja ezt például az a tény, hogy az ÉrtSz. autentikus példamondatai kivétel nélkül irodalmi idézetek (ezek nagy része pedig mindössze 76 szerzőtől származik); ezenkívül csupán a szótáríróktól alkotott példák szerepelnek a szótárban, vagyis más szövegtípusokból vett közvetlen idézeteket ez a munka egyáltalán nem tartalmaz (l. ÉrtSz. I, XXVI; vö. még O. Nagy 1962: 110, 108—114). Pedig az írók szerepét a kodifikált norma kialakításában nyelvművelésünk — elméletben — mértéktartóan ítélte meg (l. NyKk. I: 1047—51; vö. még Lőrincze 1980: 42; NyKk. II: 334, 356).

Ami a magyar nyelv részleges központjaiban beszélt állami változatokat illeti, ezek sajátosságainak feltárásához, az implicit standard norma megismeréséhez mindenekelőtt az írott nyelvhasználatot kell irányadónak tartanunk, mivel a beszélt köznyelv kodifikálása esetünkben nem kívánatos (l. fentebb). Helyzetünkben továbbá nem volna célszerű a standard nyelv minden használójának írásbeli megnyilvánulásait mérvadónak tekinteni; nemcsak azért, mert a figyelembe veendő beszélők köre — amint fentebb láttuk — nem határozható meg nyelvi, nyelvhasználati, hanem csakis szociolingvisztikai szempontok alapján, hanem azért is, mert kétnyelvűségi körülmények között a nyelvhasználatban alkalmassint több az ingadozás, erősebb a nyelvjárások hatása, s eleve kisebb mértékű a kodifikált standard ismerete.

Az irányadó nyelvhasználók körének nagyobb mértékű leszűkítését Jedlička (1974: 60) is az olyan nyelvekre tartja jellemzőnek, melyeknek normáját valamely idegen nyelvvel való tömeges és széles körű érintkezés befolyásolja, valamint az olyan, többnyire fiatal standard nyelvekre, melyeknek normája még nincs kellően megállapodva.

Ezt figyelembe véve a mi esetünkben is érthető, ha a nyelvhasználók szélesebb körének nyelvhasználatának figyelembevétele mellett mégiscsak egy szűkebb, nyelviileg tudatosabb (és „nemzetiileg” rendszert öntudatosabb) réteg nyelvhasználatát tartjuk leginkább mérvadó-

⁶ A problémát egyébként Lőrincze (1980: 48) is felismerte, ez azonban pusztán felismerés maradt (l. még NyKk. II: 378).

nak, vagyis a művelt, mindenekelőtt diplomás beszélőket, azon belül is inkább a humán foglalkozásúakét, részben pedig (kellő óvatossággal) a pedagógusokét. Vitás esetekben a kodifikálás szükségességének megítélésében kiemelkedő szerepet kell tulajdonítani az értelmiségi elit nyelvhasználatának: az írókénak, közéleti személyiségekének, a humán területeken dolgozó tudósokénak, kisebb mértékben pedig az újságírókénak, szerkesztőkének stb. Egynyelvűségi körülményektől eltérően nem lehet támaszkodni pl. a műszaki értelmiségre, amely nagyrészt idegen nyelven szerezte műveltségét, s műveli szakmáját, de a közigazgatásban dolgozókra, s általában a „középkáderek”-re sem. Sőt még a humán értelmiségi „elit” esetében is figyelembe kell venni az egyes konkrét személyek életkörülményeit (mindenekelőtt azt, milyen nyelven szereztek műveltségüket, s milyen nyelvű környezetben élnek vagy éltek).

Ami a szövegtípusokat illeti, elsősorban a publicisztika, a közélet és a hivatali élet nyelvi termékeit kell figyelembe vennünk; a szaknyelvek nagyrészt figyelmen kívül hagyandók, a szaknyelvi eltérések kodifikálása — amint fentebb utaltunk rá — nem célszerű. A szépirodalmi szövegekben előforduló sajátosságokra is érdemes odafigyelni, mind a szerzők saját szövegében találhatóakra, mind pedig a szerzők által beszéltetett személyekére. Az előbbiekre azért, mert a szépirodalom nyelve nagyrészt mentes a kontaktusjelenségektől, így föltehető, hogy a benne mégis előfordulók a beszélőközösségekben általános elterjedtségnek örvendenek, a hősökét pedig azért, mert az író nyilván a legtipikusabb kontaktusjelenségekkel érzékelteti a beszélők nyelvhasználatának ezt az oldalát.

5.2. A kodifikálás objektív kritériumai

Daneš (1979: 85—9, 1986: 226—9) a standard nyelv három fontos jegyéből — **(a) társadalmi érvénye**, normájának kötelező volta; **(b) esz-köz funkciója**; **(c) rendszer jellege** — a kodifikáció három objektív kritériumát vezeti le: **(1) normativitása** (társadalmi elfogadhatósága), **(2) adekváttsága** (funkcionális elfogadhatósága), **(3) rendszerszerűsége** (nyelvi, nyelvrendszerbeli elfogadhatósága). Ennek alapján a szerző fontosnak tartja, hogy a kodifikálandó jelenség **(1) normatív** legyen, azaz legyen az adott beszélőközösség által elfogadott vagy legalábbis elfogadható; **(2) adekvát** legyen, vagyis képes legyen minél hatékonyabban betölteni funkcióját az adott beszélőközösségekben; továbbá **(3) minél jobban illeszkedjen** bele az adott nyelv rendszerébe, azaz minél jobban legyen összhangban a nyelvi rendszer addigi viszonyaival, törvényszerűségeivel.

A három kritérium a szerző felfogásában egymástól független, de nem egyenrangú: amennyiben ütközés van közöttük, elsőbbséget az elsőnek kell adni; utána következik a második, majd pedig a harmadik. Egyes konkrét helyzetekben ez a sorrend meg is változhat, noha Daneš hangsúlyozza, hogy „normális” szociolingvisztikai helyzetben a kri-

tériumoknak ez a természetes hierarchiája kellene, hogy érvényesüljön.

Az olyan szempontokat, mint az esztétikai vagy a nyelvtisztasági, Daneš nem említi, csupán megjegyzi, hogy egyes beszélőközösségekben más kritériumok is előfordulnak, mint az általa említett három, sőt ezek alkalmazása „hasznos” és „átmenetileg sikeres is” lehet, ám „normális” szociolingvisztikai helyzetben nem nagyon van szükség másra, mint a „dolgok természetéből adódó” fentebbi három objektív kritériumra. (Vö. még Hausenblas 1960: 249.)

A Daneš által elkülönített három objektív kritérium alkalmazása összhangban van az elmúlt évtizedek magyar nyelvművelésének elveivel (gyakorlatával kevésbé⁷). Ez a nagyfokú egyezés persze nem a véletlen műve, hanem annak a következménye, hogy nyelvművelésünk e korszakának irányadó áramlata a nyelvművelő tevékenység céljainak és a nyelvhelyesség kritériumainak meghatározásában szintén objektív tényezőből, a nyelv alapvetőnek mondott funkciójából, a minél hatékonyabb gondolatközlésből indult ki (l. Lőrincze 1952: 406; 1980: 7—8, 17—8; Kovalovszky 1977: 10—2, 17—8; NyKk. I: 18—20, II: 349, 354).

A nyelvhelyességi ítéletek alapja a magyar nyelvművelés szerint is a (1) nyelvszokás, az ún. igényes beszélők úzusa, vagyis az a jelenség, amit Daneš normativitásnak nevez (Deme 1953: 42—3; Kovalovszky 1953, 1977: 40—1; Lőrincze 1952: 416—7; 1980: 39—59; NyKk. II: 334, 355—6, 374—81). E szempont elsőbbségét a rendszerszerűség kritériumával szemben (l. alább) elvben nyelvművelésünk is elismeri (l. Lőrincze 1980: 44—5; vö. még 1952: 415), s ez a felfogás újabb nyelvészeti irodalmunkban is megerősítést nyert: „Ha egy szabályt a beszélő közösség túlnyomó többsége elfogad és használ, az akkor is normatívnak tekintendő, ha nem felel meg a norma másodlagos kritériumainak, mint amilyenek például a produktív szabályoknak való megfelelés és a jóhangzás igénye” (Huszár 1986: 61).

Új, normatívnak legfőljebb egyes kisebb közösségek nyelvhasználatában mondható jelenség felbukkanásakor nyelvművelésünk a (2) célszerűség, illetve szükségesség szempontját helyezi előtérbe: „Ha egy új fogalom, árnyalat vagy logikai viszony nyelvi ábrázolására új alak vagy szerkezet jön létre, a megítélésben a leglényegesebb kérdés az, hogy találóan tükrözi, érzékelteti-e az új vagy újszerű tartalmat, vagyis megfelel-e a nyelv feladatának, a minél pontosabb, árnyaltosabb, tökéletesebb kifejezésnek” (Kovalovszky 1977: 42; l. még Kovalovszky 1953: 122—3, 125—6; NyKk. II: 350; vö. Lőrincze 1952: 411; Tompa 1953: 103—4).

⁷ „Olyan nyelvész vagy nyelvészkedőt, aki a nyelvszokás, a művelt nyelvszokás primátusát a nyelvi norma, a helyes és helytelen kérdésének megállapításában mereven tagadná, nyilván keveset találunk. De olyat eleget, aki *nyilatkozatban* elismeri a nyelvszokást és a nyelv változásának természetes voltát, de konkrét esetekben való állásfoglalása, magatartása azt mutatja, hogy legszívesebben a nyelvnek minden mozgását meggátolná, a változásokat romlásnak tartja, s a régihez akkor is ragaszkodik, ha a nyelvileg művelt magyar beszélők többsége már az új formával él” (Lőrincze 1980: 22—3).

Ez a szempont összhangban van Daneš második kritériumával, az *adekváttság* követelményével, amelyet azonban Daneš mindenképpen a normativitás mögé helyez, megállapítva, hogy „az adott közösség által elfogadott és rendszeresen használt bármely nyelvi formát »helyes«-nek tekintünk még akkor is, ha nem (vagy nem egészen) szabályos és nem (teljesen) megfelelő vagy szükséges” (Daneš 1986: 228). Mindez nincs ellentétben a magyar nyelvvelés felfogásával, amennyiben már a mérvadó beszélők által elfogadott jelenségről van szó. Az NyKk. (I: 382) erről így ír: „A célszerűsége való törekvés azonban nem mindig érvényesülhet a nyelvvelésben. Az általános vagy a köznyelvi, művelt nyelv szokással szemben például a második helyre szorul.”

Daneš harmadik kritériuma, a *rendszeresség* nyelvvelő irodalmunkban mint **(3) (alaki) helyesség** jelenik meg (l. Kovalovszky 1953: 125, 1977: 50; NyKk. I: 20; vö. Tompa 1953: 102, 104–5), Kovalovszkynál (1977: 50–1) a harmadik legfontosabb szempontként. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket az NyKk. (i. h.) így fogalmazza meg: „igazodik-e nyelvünk mai alaktani, szintaktikai stb. szabályrendszeréhez, megfelel-e szerkezeti és fejlődési törvényeinek; kirívóan idegen(szerű) voltával nem gyengíti-e nyelvünk sajátos vonásait?”

A megvizsgált elméleti igényű, illetve összefoglaló munkákban (Bárczi 1974; Kovalovszky 1953, 1977; Deme 1953; Lőrincze 1952, 1980; NyKk.; Tompa 1953) és máshol emlegetett többi szempont vagy nem is önálló, hanem a fenti háromhoz tartozik, vagy pedig nem játszik lényeges szerepet az illető jelenség megítélésében.

Igy a *világosság*, a *szükségesség*, a *gazdaságosság*, a *rövidség*, a *tömörség* és a „*logika*” szempontja az **(2) adekváttság** (funkcionális célszerűség) kritériumához tartozik; az *analógia*, sőt a *hagyomány*, az illető jelenségnek a *régiségben*, az *elismert íróknál*, a *tájnyelvekben* való megléte, a „*nyelvünk szellemére*”, sőt még a *nyelvérzék*re való hivatkozás is voltaképpen a **(3) rendszeresség** kritériumához sorolható (annak igazolásaképpen szolgálnak hivatkozási alapul). — A *jóhangzás*, *esztétikum* csupán kiegészítő szempont lehet (s legalább részben az adekváttság kritériumához sorolható⁸), a háború előtti nyelvvelésünkre oly jellemző *nyelvtisztasági* szempont pedig nyelvvelésünk uralkodó irányzatában már csak lapangva, más kritériumokon (mindenekelőtt a *helyességen*) belül érvényesül (jóval nyíltabban Bárczi Gézánál, l. pl. 1974: 25–6 és passim⁹).

Csupán két olyan kritériumot találtam a megvizsgált munkákban, amelyek az említetteken kívül állnak. Az egyik a „*stílusosság*, *alkalomnak való megfele-*

⁸ Így jár el Haugen (1972: 175) is, akinél az esztétikai igényeknek való megfelelés is az adekváttság kritériumához tartozik.

⁹ Ízelítőül álljon itt egy idézet a — magát egyébként puristának nem tekintő — szerzőtől: „Olykor az idegen kifejezés még magyar szemlélettel is védhetőnek látszik, azonban nyelvünk története elárulja, hogy idegen ízű, tehát fölösleges és káros újítással állunk szemben” (Bárczi 1974: 65).

lés”; ez nem a kodifikáció kritériuma, hanem a „helyes nyelvhasználaté”, lévén épp arról szó, hogy e szempont esetleg az egyébként a többi kritériumnak nem megfelelő, tehát a kodifikált normán kívül álló jelenségeket is elfogadhatóvá, sőt kívánatossá teszi egy-egy konkrét szövegben (vö. Kovalovszky 1977: 509). — A másik Bárczi Géza (1952: 424) sajátos kritériuma, a „legalább 2-3 nemzedékre kiterjedő hagyomány”, amellyel azonban nem érdemes foglalkoznunk, lévén egy „sarokba szorított” ortológus abbéli igyekezetéről szó, hogy valami módon elkerülje a nyelvszokás elsődlegességének elismerését anélkül, hogy teljesen szembekerüljön a nyelvhelyesség új, korszerűbb felfogásával.¹⁰

A kodifikálás főnti szempontjai továbbá összhangban vannak a nyelvtervezésnek Haugen (1972: 173—8) által említett három értékelési kritériumával, a hatékonysággal, a adekvátsággal és elfogadhatósággal. A hatékonyság szempontjából a szerző az olyan szót, kifejezést, szerkezetet tartja jónak, amely könnyen ejthető és könnyen érthető, illetve amely könnyen megtanulható és könnyen használható. Az adekvátságnak két fajtáját említi: az egyik a nyelvnek a referenciális jelentés tekintetében való pontosság, árnyaltsága, a másik a nyelvi eszközök érzelmi és költői kifejezőerejére vonatkozik. A hatékonyság és az adekvátság együttesen alkotja a daneši értelemben vett adekvátságot.

A harmadik haugeni tényező, az elfogadhatóság, alapján azonos a daneši normativitással, illetve a nyelvszokással, mivel azonban a nyelvtervezés a jövőre irányul — s így esetleg még meg nem állapodott, sőt nem is létező elemeket is érint —, a normativitásra, nyelvszokásra ez esetben nem lehet hivatkozni. Ám a beszélők számára való elfogadhatóság nyilván erősen függ attól, hogy az adott elem, szerkezet stb. mennyire illeszkedik be az illető nyelv rendszerébe, s így talán nem tévedünk, ha e tényezőben a daneši rendszerűség kritériumát is érvényesülni látjuk.

5.3. A kodifikálás szempontjai a magyar nyelv központjaiban

Ami nyelvünk részleges központjait illeti, a fentiek alapján leszögezhetjük, hogy a kodifikáció szempontjainak tekintetében bizvást támaszkodhatunk a fenti három objektív kritériumra. Vagyis mindenekelőtt azokat a jelenségeket kell kodifikálni, amelyek a mérvadónak tekintett beszélői csoportokban kellően elterjedtek, amelyekre szükség van, s amelyek alapvetően összhangban vannak nyelvünk rendszerével.

Ami további megvitatást kíván, az e kritériumok (1) fontossági sorrendje és (2) pontosabb tartalma (pl. mi számítson „kellő

¹⁰ Hogy Bárczi Géza valójában mennyire tartja fontosnak a nyelvszokást, annak illusztrálására álljon itt egyik „elszólása”: „Sokszor csak a szó történetének alapos vizsgálata dönti el, vajon a védendő, a védhető vagy az elítélendő elemek közé kell sorolnunk” (1974: 61). Nyilvánvaló, hogy nyelvtörténeti vizsgálatokra nem a mai nyelvszokás megállapításához vagy az adekvátság kérdésében való döntéshez van szükség.

elterjedtség”-nek; az „adekvátságon” belül mely mozzanatok mennyire legyenek hangsúlyosak; mennyire érvényesüljön a „rendszeresülésen” belül a purizmus), valamint az, hogy (3) e szempontok hogyan egyeztethetők össze azzal az alapvető törekvéssel, hogy a kodifikáció ne teremthessen alapot a magyar nyelv egészének nagyobb mértékű szétfejlődésére.

(1) Mivel Daneš az objektív kritériumok természetes hierarchiájának érvényesülését a „normális szociolingvisztikai helyzethez” köti (l. fentebb), az első kérdés, amit föl kell tennünk, az, hogy mennyire tekinthető a Kárpát-medence peremországaiban élő magyar tömbök helyzete „normálisnak”.

Daneš (1979: 90) szerint a normális szociolingvisztikai helyzetet a következők jellemzik: a standard nyelvváltozat megállapodott, fejlett léte vagy függetlensége nincs veszélyben; társadalmi funkciói szabadon érvényesülhetnek; a társadalmat, melyet szolgál, racionális elvek irányítják. Ezek alapján a kisebbségi magyar nyelvi-társadalmi helyzet aligha nevezhető normálisnak, hiszen — hogy mást ne mondjunk — a standard nyelv léte is, függetlensége is veszélyben van, funkciói pedig főként szóban érvényesülhetnek, s ott is csak részlegesen. Éppen ezért az ettől a sorrendtől való eltérés — például az adekvátság előtérbe helyezése a nyelvszokással szemben — esetünkben indokolt lehet.

(2) A magyar nyelv (szimbolikus, ill. funkcionális) egységének megőrzése érdekében, valamint a „tisza” magyar nyelvhez fűződő hagyományos attitűdök miatt bizonyos mértékben a nyelv tisztaság szempontját is érvényesíteni kell, így például el kell kerülni a direkt államnyelvi kölcsönzések kodifikálását (esetleg a nemzetközi, ill. más idegen szavak kivételével). Ezért is szerepel fentebb a nyelvhasználat vonatkozásában irányadó beszélői csoportok egyik zárójeles kritériumaként a „nemzetileg öntudatosabb” kitétel; egy ilyen szempontnak akár zárójeles érvényesítése is „normális szociolingvisztikai helyzetben” igencsak furcsa — és elméletileg nehezen védhető — volna.

Helyzetünket figyelembe véve fontos lehet egy olyan mozzanat is, amely az „adekvátság” kritériumához kapcsolható, s melyet eddig nem hogy elhanyagoltak, hanem ellenkezőleg: tulajdonképpen a gyakorlat által tagadtak: a kölcsönös fordíthatóság¹¹ (erre l. Fishman 1974: 24—5; a mai standard nyelvek „nemzetköziesülésére” l. még Mistrík 1973: 40; Jedlička 1974: 173). Kisebbségi helyzetben életbevágóan fontos, hogy az államnyelven egyszerűen kifejezhető lényeges fogalmakat magyarul is könnyedén tudjuk visszaadni, s ne

¹¹ Bárcki Géza (1974: 82) sajátos érvekkel igyekszik megtámogatni a kölcsönös fordíthatósággal kapcsolatos elutasító véleményét: „Tudjuk, hogy ez a nyelv, a mi anyanyelvünk, egészen sajátos szín a nyelvek kaleidoszkópjában. Fölépítésében, minden jellegzetes tulajdonságában annyira más, mint a többi művelt nyelv, hogy az egész emberiség, az emberi műveltség szempontjából megérdemli megőrzését. Az egyetemes műveltség, az egész emberi szellemi élet szenvedne csorbát, ha e nyelv jellegzetességei, különleges értékei elmosódnának, ha a magyar nyelv az európai kultúra nagy hordozóinak, a világnyelveknek vazallusává szürkülne.” (Vö. még Bárcki 1952: 421.)

csak körülírásokkal.¹² A kétnyelvűek számára fontos fogalmak nehéz fordíthatósága nemcsak gyakorlati problémákat okoz a fordítói munkában, hanem a magyar nyelv presztízst is rombolja, mert azt a benyomást kelti, mintha nyelvünk kevésbé volna gazdag, hajlékony, mint a többségi nyelv.

A kölcsönös fordíthatóság igénye nemcsak a szavak és kifejezések szintjén jelenik meg, hanem a nyelvtani rendszerén, sőt pragmatikai, stilisztikai szinten is. Alighanem kisebbségi helyzetben is nélkülözhetetlen a kisebbségi nyelvi regisztereknek az államnyelvekhez való (mértéktartó) igazítása, hozzáhangolása. Ez már többé-kevésbé spontán módon meg is történt (egy újságcikk stílusáról elég jól megállapítható, hogy Budapesten vagy Pozsonyban íródott-e), de tudatos beavatkozási szándékra, nyelvtervezési erőfeszítésekre is szükség van.

Mivel a magyar nyelv részleges központjainak többségi nyelvei indoeurópai nyelvek, az illető állami változatok szókincsének ilyen irányú fejlesztését összehangoltan kell végezni, hiszen az egyes központokban várhatóan számos területen hasonló jellegű szóalkotások és szerkezeti megoldások iránt fog igény mutatkozni. Minél inkább sikerül a párhuzamos, de nem azonos megoldásokat elkerülni (a meglévőket „kirostálni”, vagyis a kodifikációból kihagyni, ill. újakat nem alkotni), s több központban egyaránt elfogadható alakokat kodifikálni és ezeket az érintett központokban elfogadtatni, annál nagyobb lesz az esélye annak, hogy az illető szavak vagy szerkezetek Magyarországon is elterjedjenek, ahol a világnyelvekkel való nagyobb kompatibilitás szintén kívánatos.

(3) A kodifikáció objektív kritériumai közül főként az első, a normativitás az, amely ellene dolgozik az egységességre való törekvésnek, tekintve, hogy az egyes beszélőközösségek (erdélyi magyar, szlovákiai magyar stb.) mérvadó csoportjainak központként eltérő nyelv szokására kell építeni. Az adekvátaság jóval kisebb mértékben akadályozó tényező, mivel ennek érvényesítése révén sok olyan elem kerülhet be a standardba, amelyre minden központban szükség van. A rendszerszerűség pedig egyenesen az egységesség irányába viszi az egyes központok kodifikációját. Ennek alapján helyzetünkben a „normális szociolingvisztikai helyzethez” képest épp az ellenkező sorrend látszik indokoltnak: 1. rendszerszerűség, 2. adekvátaság, 3. normativitás. Ez a kérdés azonban korántsem tekinthető lezártnak, további megfontolást, kollektív munkát igényel.

¹² A szókincs „nemzetköziesülését” szolgálja a nemzetközi szavak közvetlen átvétele is (vö. Hadrovics 1979: 6, Szépe 1978: 69). Esetünkben azonban — a fentebb említett okokból — a direkt kölcsönzésekkel csínján kell bánni, még ha nemzetközi szavakról van is szó. Fontos ugyan az államnyelvi, ill. nemzetközi fogalmak egyértelmű és egyszerű visszaadhatósága egyetlen szó vagy egyszerű szókapcsolat alkalmazásával, azaz a körülírás eljárásának mellőzése, ám az így létrejövő szóalakok lehetnek belső keletkezésű nyelvi elemek is (pl. tükörszók, jelentéskölcsönzések).

5.4. A kodifikálandó eltérések típusai

A kodifikáció szempontjából érdemes különbséget tenni kétféle eltérés között.

(1) Az illető országok társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. sajátásaiból következő eltérések (ezek mind a szókincs területéről valók). Szlovákiában pl. ilyenek az olyan intézménynevek, mint a *művészeti népiskola* 'zeneiskolát, rajziskolát stb. magába foglaló iskolatípus', *szakosító iskola* 'érettségit követő kétéves, szakképzést nyújtó, nem felsőfokú intézmény', *kerület* 'több járást magába foglaló, nagyobb közigazgatási egység'. Ide sorolhatók az olyan tulajdonnevek is, mint pl. a *Szlovák Nemzeti Bank*, *A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa* 'a szlovák országgyűlés', *Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom* stb. Ezenkívül természetesen ide tartoznak a néprajzi jellegű „xenizmusok”,¹³ pl. a *borovicska*, *ostyepka*, *parenycica*, *szipracaska*, *zsendice*. Ez utóbbiak eddig is az egyetemes magyar szókincs részének számítottak, nem pedig „szlovákiai magyarnak”, s értelmező szótáraink is tartalmazták őket (noha olykor *tájnnyelvi* minősítéssel).

(2) Egyéb eltérések. (a) Vannak szavak, amelyek az elsődleges központban is létező entitásokat jelölnek, ám ott nem szoktak rájuk külön szóval utalni, hanem vagy fajfogalommal (tehát tágabb jelentésű szóval), vagy pedig ellenkezőleg, valamely speciális változatát nevezik meg. Vagyis az elsődleges központban nincs olyan szó, amely az illető szó jelentéstartományát egyértelműen lefedné. Így például a szm. *iskolázás* a kontextustól függően lehet: *tanfolyam*, *iskola*, *oktatás*, *átképzés*; a szm. *összpontosítás* lehet: *megbeszélés*, *összejövetel*, *gyakorlás*, *gyakorlat*, *edzés*, *edzőtábor*, *próba*, *tanfolyam* (l. Jakab 1983: 21—3; 1987: 57—8). Ilyen még a vm. (vajdasági magyar) *munkaszervezet* 'vállalat vagy más intézmény'; szm. *átültet* 'érvényesít, megvalósít, keresztülvisz', *átnevez* 'átkeresztel, nevét megváltoztatja', *kenő* 'hal-, vaj-, zöldség-, túró- stb. krém'; stb.

(b) Az illető fogalomra az elsődleges központban is van szó, de az kevésbé megfelelő, mint a helyi változatban használt. Ennek többféle oka lehet.

(ba) A két változatnak eltérő a motivációja, és ezért a magyarországi forma nehezebben azonosítható az illető fogalom szlovák nevével, mint a kontaktusváltozat, pl. szm. *alapiskola* 'általános iskola'; *szaktanintézet* 'szakmunkásképző'; *műszaki igazolvány* 'forgalmi engedély'; *közlekedési játszótér* 'KRESZ-park', *egészségügyi központ* 'rendelőintézet'; *anyasági szabadság*, ill. *segély* 'gyermekgondozási szabadság, illetve segély'.

(bb) A magyarországi forma — eltérő motivációja miatt — egy másik szóval való keveredést idéz elő. Ilyen például a szm. *születési szám*; a mm. (magyarországi magyar) *személyi szám* azért nem felel meg szlovákiai használatra, mert ezt a szl.

¹³ A „xenizmusok” fogalmát Bakos Ferenc vezette be (1991) az olyan idegen szavak jelölésére, melyeknek denotátuma valamely idegen népre jellemző valóságalelem, pl. ang. *lord*, ar. *burnusz*, rom. *cujka*, ang. *whisky*, or. *trojka*, ind. *pampa*, mong. *jurta* stb. A szerző ide sorolja az olyan intézményneveket is, mint pl. a ném. *Bundestag* vagy a lengy. *szejm*, továbbá az idegen pénznemeket, pl. ang. *font*, jap. *jen* stb.

osobné číslo (elemek szerinti fordításban 'személyi szám') megfelelőjének vélhetnék, holott emennek a mm. megfelelője a *törzsszám* (vö. Jakab 1987: 10).

(bc) A Magyarországon használt változat egy vagy több másik központ beszélői számára stilisztikai szempontból jelölt, vagyis erősen magyarországiasságnak érződik (ezek az ún. „hungarizmusok”, vagyis magyarországi regionalizmusok), például *hungarocell, közért, ofotért, tűzép* stb. Hogy ez így van, arra jól rávilágít Szabó Mihály Gizellának (1989: 283) az a megfigyelése, hogy a kortárs szlovák írók műveinek magyar fordításában a szlovákiai magyar olvasó számára zavaróak az olyan kifejezések, mint *dollárbolt, tanács, úttörő*, mivel a szlovákiai magyar olvasónak ezekhez Magyarország asszociálódik.

(bd) A magyarországi forma hosszabb, nehezkesebb, mint a kontaktusváltozat, olykor szinte körülírásként hat (s így érintkezik az (a) kategóriával). Pl. a rm. (ruszinszkói magyar) *municípium*hoz viszonyítva a mm. *megyei jogú város* túl hosszú és körülírás jellegű. Ilyen még a szm. *főiskola* 'felsőoktatási intézmény', *főiskolás* 'felsőoktatási intézmény hallgatója', *születési bizonyítvány* és *házasságlevél* (ezek korábban Magyarországon is használatosak voltak a mai születési, ill. házassági *anyakönyvi kivonat* helyett). A magyarországi változatok hosszúsága, nehezkessége a magyarországi nyelvhasználóknak természetesen nem tűnik föl, mivel ők nem ismernek rövidebb megoldást.

(be) A magyarországi forma valamilyen más okból nem vagy alig használatos, pl. azért, mert a hatóságok az államnyelvnek megfelelő forma használatát szorgalmazták. Ilyen többek között a szm. *munkahivatal* vagy *munkaügyi hivatal* 'munkaügyi központ'; *városi*, ill. *községi hivatal* 'városi, ill. községi polgármesteri hivatal'; *tanító* 'pedagógus', *orosztójas* 'kaszinótojas', rm. *liceum* 'gimnázium'; vm. *község* 'járás'.¹⁴

A kodifikálás főntebb tárgyalt kritériumai alapján — eltérve a Daneš által kimutatott „természetes hierarchiától” — mindenekelőtt a következő jellegű elemek „törvényesítését” tartjuk szükségesnek:

Az (1) csoportba tartozókat; mivel ezek az elsődleges központban nem létező entitásokat jelölnek, bizonyos értelemben „egyetemesek”. Ezért célszerű, hogy minden központban így utaljanak rájuk (ne pedig mondjuk ad hoc körülírásokkal).

A (2) csoport (a) alcsoportjába tartozóknak jó részét: a nyelvi gazdaságosságra való törekvés (vagyis az adekvátság követelménye) ellene szól annak, hogy egy központban csak azért folyamodjanak minden esetben körülíráshoz vagy pontatlan megnevezéshez, mert egy másik központban azt teszik, nem ismervén „kényelmesebb” megoldást. A gazdaságossági szempont kedvez e szavak más központokban való elterjedésének is, vagyis ebből a csoportból gazdagodhatnak leginkább a standardnak többi központi változatai is.

¹⁴ Itt a (bc)—(be)-re a szókincsen kívül is akad példa, így (bc) egy hangtani jelenség érződhet túlságosan magyarországiasságnak (pl. az *á* palatális árnyalatú hangszíne főként a fiatalabb magyarországi nemzedékek beszédében; az *l* palatalizált ejtése; a vm. beszélők számára a zárt *ě* hiánya); (bd) egy-egy nyelvtani megoldás az elsődleges központban lehet hosszabb, mint a kérdéses állami változatban; (be) egy vonzat lehet kevésbé használt, pl. a *műt/operál* ige *-val/-vel* ragos vonzata, amelyet Szlovákiában szinte senki nem használ (a *-ra/-re* használatos helyette); mondatani alakok, mint pl. *iskolán tanít* 'iskolában tanít'.

Ami a **(b)** alcsoportot illeti, itt a szavak, illetve nyelvtani jelenségek egyéni elbírálására van szükség. A kodifikálás fenti kritériumai közül itt különös súlyt kap az illető szóképzleti egységek elterjedtsége, használati gyakorisága, vagyis a daneši normativitás (a nyelv szokás).

A fenti kategóriák nem autonómak, vagyis átfedés van közöttük. Minél nagyobb az átfedés, annál indokoltabb az illető elem kodifikálása.

Fölmerül a kérdés, hogy a kontaktusjelenségek mellett szükséges-e esetleg más, például nyelvjárási, esetleg csoportnyelvi alapú regionalizmusok kodifikálása. Úgy vélem, amennyiben az illető regionalizmus a főnti kategóriák valamelyikébe tartozik, meg kell fontolni esetleg kodifikálását, főként, ha közhasznátú. Különösen akkor merül föl ez a lehetőség, ha az illető jelenség nyelvföldrajzilag Magyarország területére is átnyúlik, vagyis regionális szinten ott is él. Ilyenkor kívánatos volna, hogy az újonnan kodifikált változat a magyarországi standardnak is részévé váljon. A magyar standard szlovákiai változatában ilyen például a hasonló határozó *-tól/-től* ragos vonzata.

Akár kontaktusjelenségekről, akár más jellegű eltérésekről van szó, a kodifikálás különösen akkor indokolt, ha van remény az illető jelenségnek a magyarországi standardban való elterjesztésére. Az anyaországi elterjedésre főként a következő típusú jelenségeknek van esélyük: **(1)** Az olyan regionalizmusoknak, amelyek egyes nagyobb magyarországi régiók standard jellegű nyelvhasználatában is gyakoriak, például az *operál*, ill. *műt* ige szm. *-ra/-re* ragos vonzata, a hasonló határozó szm. *-tól/-től* ragos vonzata, a *kell legyen*-féle, rm. eredetű szerkezet. **(2)** Az olyan jelenségeknek, amelyek a régi magyar nyelvben általánosan ismertek voltak, s a (nyelvileg műveltebb) beszélők passzív nyelvismeretéhez még hozzátartoznak (pl. az em. (erdélyi magyar) nyelvváltozatok gazdagabb múltidő-rendszere, a *-nók/-nők* rag). **(3)** Ezenkívül szó lehet olyan, a magyarországi nyelvhasználatban marginálisnak mondható vagy egy-egy regiszterhez kötődő elemekről, mint amilyen például a számítástechnikában használt *átnevez*. Miért ne jelenthetné ez a szó Magyarországon is azt, amit Szlovákiában 'átkeresztel, nevet változtat' (nemcsak adatállománynak a számítástechnikában, hanem pl. utcának, városnak stb.)? **(4)** Végül néhány más, eddig Magyarországon teljességgel ismeretlen szó meghonosítására is kísérletet lehetne tenni; olyanokéra, melyeknek Magyarországon vagy egyáltalán nincs megfelelőjük (pl. *kenő*), vagy ha van is, az nem a legmegfelelőbb (pl. az ún. *post secondary* képzésforma megnevezésére bizonyára alkalmasabb volna a szm. *szakosító iskola* mintájára alkotott *szakosító képzés*, mint a magyar nyelvbe hangtanilag nehezen integrálható angol szókapcsolat).

A standard norma nagyobb fokú variabilitása eleve csökkentené a magyar nyelv egyes állami változatainak különbségét. (Csak az egyetlen erdélyi *kell legyen*-féle szerkezetek magyarországi törvényesítésével mennyivel „standardabbá” válna egy sereg erdélyi, egyébként egyértelműen köznyelvi jellegű szöveg!)

5.5. Purizmus és kodifikáció

Amint korábban említettük, a kodifikáció daneši kritériumai mellett helyzetünkben adódóan szükségesnek látjuk a purizmus szempontjának érvényesítését is: a magyar standard nem magyarországi állami változataiból ki kell rekeszteni a többségi nyelvekből való direkt kölcsönzéseket és hibrid kölcsönszavakat, a nemzetközi (s esetleg más idegen, de nem csupán államnyelvi) szavak kivételével. Szerencsére a standard változatokban ezek eleve csupán elvétve bukkannak föl; a tömegközönség eszközeiben előforduló kontaktusjelenségek túlnyomó többsége jelentéskölcsönzés, valamint tükörszó és -szerkezet (az egyes kölcsönzéstípusok eltérő kezelésére l. Wexler 1971: 346).

Nyelvünk részleges központjaiban használt állami változatok kodifikációja nem tekinthet el attól a tényről, hogy a magyar nyelvközösségben hagyományosan igen fontos szerepet tulajdonítanak a „szép magyar beszédnek”, a „magyarosság”-nak. A nyelv művelése hazafias tettetnek számít, a gondatlan beszéd pedig (szinte?) nemzetárulásnak. „Aki a jó magyar szót elhagyja az idegenért, akinek a korcs magyar szó nem fáj, h a z a r u l ó !” — írta 1938-ban Gárdonyi (idézi Huszár 1986: 63), s ezzel a véleményével korántsem volt/van egyedül. „Hazánkban a magyar nemzeti függetlenség és a (”helyes”) magyar nyelvhasználat kérdései évszázadok óta eltérhetetlenül összekapcsolódnak” (Kontra 1993: 124); a germanizmusok elleni harc az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban kivívott nemzeti függetlenség elvesztése után „egyben a Habsburg-német elnyomás ellen is irányult” (Tompai 1953: 91).

„A mai értelemben vett purizmus mindig ott keletkezik, ahol egy nép tudatára ébred annak, hogy nemzeti létét, hagyományait, kultúráját, nyelvét veszély fenyegeti egy vagy több fölényes, erősen terjeszkedő kultúra és nyelv részéről” — írja Hadrovics (1979: 3), s mi tudjuk, hogy a Kárpát-medence peremországainak magyar kisebbségei épp ilyen veszélyben vannak. (A nemzeti elnyomás és a nyelvtisztaság összefüggésére más népeknél l. még Hausenblas 1960: 249; Stich 1979: 252). Ez a tény érthetővé teszi, hogy helyzetünkben szóba sem jöhet az olyan elemek kodifikálása, melyek érezhetően államnyelvek. Egy ilyen kodifikációs kísérlet az egyes magyar beszélők közösségeiben egész bizonyosan egyértelmű elutasítással találkozna nemcsak az elit, hanem az egyszerű beszélők részéről is (attól függetlenül, hogy ezek mindennapi beszédében mennyi direkt államnyelvi kölcsönzés található).

Talán nem fölösleges itt megemlíteni azt az egykori Szovjetunióban a 30-as évektől jelentkező nyelvtervezési törekvést, melynek lényege az volt, hogy a kisebbségi nyelvekből igyekeztek kiiktatni a korábbi években belső elemekből keletkezett szavakat, direkt orosz kölcsönzésekkel helyettesítve őket, az új szókincs bővítési igényeket pedig szinte kizárólag direkt kölcsönzésekkel elégítették ki (vö. pl. Comrie 1981: 33—4; Haarmann 1992: 123—4). Ezt az eljárást Fodor István (1994: 363) „az oroszosító törekvések egyik jellegzetes fajtájá”-nak nevezi, s e minősítés jogosságában aligha kételkedhetünk.

Szembeeszközve a „normativitás” elvével nem lehet kizárni azt az eljárást sem, amelyet nyelveművelőink már alkalmaztak is, vagyis a Magyarországon ismeretlen fogalmak visszaadására új, mesterséges szóalakok létrehozását. Ilyen például a fent említett *szakosító iskola*, a *művészeti népiskola*, a *művelődési és pihenőpark*, melyek a közbeszédben nem használatosak ugyan,¹⁵ de az ilyen helyzet nem idegen a standardtól (vö. az olyan, szintén a mai köznyelvi nyelvérzék szerint „művi” szavakkal, mint pl. *burgonya*, *paraj*, *vény*, és még inkább *társasgépkocsi* ’autóbusz’ stb.).¹⁶

5.6. A kodifikálandó elemek száma

Becslésünk szerint az olyan, igazán közhasználatú elemek száma, melyeknek kodifikálása egy-egy állami változatban szükségesnek látszik, nem fogja meghaladni a százötvenet (de ezek egy része gyakorlatilag ma is elfogadott, például szm. *községi hivatal*, *szülői hozzájárulás* stb.). A kodifikálandó szavak és kifejezések száma akkor sem igen haladhatja meg a néhány százat, ha beleszámítjuk a csak szűkebb körben ismeretes intézményneveket és egyéb marginális, bizonyos regiszterekhez¹⁷ kötődő jelenségeket is.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen csekély számú eltérés nem veszélyeztetheti a magyar nyelv egységét, s áthidalhatatlan megértési nehézségeket sem okozhat, különösen ha ezek bekerülnek a magyar értelmező, helyesírási és szinonimaszótár(ak)ba, nyelvhelyességi kézikönyvekbe is, s legalább egy részük részévé válik a magyarországi iskolák magyar nyelvi tananyagának, sőt egy részük esetleg el is terjed a magyarországi nyelvhasználatban.

¹⁵ A *szakosító iskola* helyett a mindennapi beszélt nyelvben a *felépítményi iskola* tükörfordítás honosodott meg (vö. szl. *nadstavbová škola*); a *művészeti népiskola* helyett főként a *zeneiskola* vagy *rajziskola*, vagyis a beszélők a részfogalom nevét használják; a *művelődési és pihenőpark* helyett az élőbeszédben a *PKO* direkt kölcsönszó (szlovák eredetű betűszó, vö. *Park kultúry a oddychu*) használatos.

¹⁶ Purista elvek alkalmazása mellett szól a valamely nyelv, ill. nép általi *f e n y e g e t e t t - s é g* érzésén kívül a *r e n d s z e r s z e r ű s é g* elve is, hiszen a belső keletkezésű, motivált szavak a nyelvi rendszer belső kohézióját erősítik. Az 1979. évi prágai nyelveművelő konferencia cseh és szlovák résztvevői végül is egyetértettek abban, hogy a nyelvek nemzetköziesülésére való hivatkozás nem old meg az átvételekkel kapcsolatos minden problémát, s vannak helyzetek, melyekben a purista szempontnak is megvan a maga létjogosultsága (vö. Stich 1979: 252–3). Pedig a cseh nyelvtudományban már a 30-as években erőteljes szembefordulás következett be az előző korszakok purizmusával.

¹⁷ A szavak elterjedtségének vizsgálata során nagy figyelmet kell szentelnünk regiszter(ek)hez tartozásuknak. Vannak olyan kölcsönelemek, amelyek szorosan kötődnek egy-egy regiszterhez (pl. a szm. publicisztikából ismert szavak egy része más jellegű szövegekben gyakorlatilag ismeretlen). A kodifikálás az ilyen elemeket is érinti, s célszerű, hogy egyben rögzítse regiszterbeli kötöttségüket is (pl. a szótárakban megfelelő stílusminősítéssel való ellátással, az oktatásban olyanként való tanításukkal), mert ezzel gátolhatja más regiszterekben való átkerülésüket. A nem kisebbségi standard nyelvek területéről vett párhuzamként érdemes itt utalni Mistríknek arra az észrevételére, mely szerint a nemzetközi szavak először egy-egy konkrét stílusba (regiszterbe) hatolnak be, és ott honosodnak meg. „Azt lehet mondani, hogy gyakran könnyebben átkerülnek egy nyelv stílusából egy másik nyelvnek ugyanabba a stílusába, mint azután ugyanazon a nyelven belül annak egyik stílusából egy másikba” (1973: 41).

6. A kodifikálás gyakorlati eljárásai

6.1. A változatok értékelése

A kodifikálás a gyakorlatban tulajdonképpen azt jelenti, hogy a standard norma érvényesítése szempontjából mérvadó-nak tekintett beszélői csoportok nyelvhasználatában meglévő változatok közül egyet (esetleg kettőt, olykor többet is) kiemelünk, rögzítünk, „törvényesítünk” (vö. Haugen 1972: 161; Haarmann 1990: 106), az egyetemes magyar standard (vagy annak valamely állami változata) részévé teszünk.

Az első szelekciót tehát a beszélők maguk végzik el, hiszen ők azok, akik önkéntelenül alakítják saját nyelvhasználatuk normáit, vesznek bele, illetve zárnak ki belőlük bizonyos változatokat (vö. Svejcer 1990: 125). Tudjuk azonban, hogy még a nyelvileg művelt beszélők által formális helyzetekben használt nyelvváltozat normájától sem idegenek a vagylagosságok, inkább ellenkezőleg. Jedlička a normán belüli változatok létét bizonyos fokig „az élő norma immanszus szükségyszerűségének” tekinti (1968: 120; vö. még 1974: 70; l. még Szathmári 1988: 46–7). Amint Jedlička megjegyzi, a régebbi felfogás szerint az irodalmi nyelv lényegi és megkülönböztető jegye a konzervativizmus; az akkori kodifikáció lényegében elutasítóan viszonyult az irodalmi nyelvi normákon belüli változatokhoz. „Ám ez a kodifikáció és a kodifikátorok hozzáállása volt, és semmit nem változtatott azon a tényen, hogy a valódi irodalmi nyelvi normában akkor is léteztek változatok” (Jedlička 1968: 120).

A kodifikátorok vagy szentesítik a beszélők választását (legyen szó akár egy, akár több alakváltozatról), vagy pedig nem. Ha az implicit norma több változatot ismer el, gyakori, hogy a kodifikáció ezeknek csak egyikét törvényesíti, a maga belső szempontjai alapján.

A kodifikálás előfeltétele, hogy ismerjük azokat a nyelvi jelenségeket — ún. változókat, amelyek az érintett beszélőközösségben többféleképpen valósulnak meg. Azt is tudnunk kell, hogy ezek használata **(a)** hogyan oszlik meg a lakosság egyes rétegeiben, **(b)** mennyire kötődik az egyes beszédhelyzetekhez, illetve ennek nyelvi vetületeként mennyire jellemző bizonyos regiszterekre. Ehhez természetesen kiterjedt empirikus kutatásokra van szükség, amelyekben eddig egyáltalán nem bővelkedtünk. Semmiképpen sem támaszkodhatunk pusztán megfigyeléseinkre vagy néhány cédulánkra, amelyre fölfirkantottuk a sajtóban olvasott „csodabogarakat”.¹⁸

¹⁸ A megfigyelésekre támaszkodó, illetve arra korlátozódo anyagyűjtési módszer veszélyeire lássunk egy jellegzetes példát. Kovalovszky Miklós a szocializmus hajnalán a következőket írta az argóról (1952: 438): „Társadalmi rendünk gyökeres változása során pedig egy belső elősdi, az argot is elvesztette életképességét, termékenységét. Ezt a magam megfigyeléséből állíthatom. Évek óta jóformán csak két új argot-szót hallottam: *cucc* (holmi, csomag) és *cukkol* (fél, reszket valamitől?). A kiháló argot régi készletét fogyasztja, s bátran mondhatjuk, hogy ma már nem divat, mint régebben, vagány-nyelven beszélni.”

A kodifikálás nem feltétlenül küszöböli ki a változatokat; éppúgy lehet célja a sokféleségnek a törvényesítése, mint az egyféleségé (Haugen 1972: 171), illetve — ami a leggyakoribb — a konkrét jelenségektől, jelenségcsoportoktól függően hol az egyiké, hol a másiké. (A standard nyelvváltozat normájának variabilitására l. Jedlička 1974: 55.)

6.2. A norma rögzítése

A kodifikáció szótárakban, helyesírási és nyelvhelyességi kézikönyvekben és (preskriptív) nyelvtanokban ölt testet. A kodifikálást követő, igen lényeges mozzanat, a foganatosítás (implementáció) szempontjából ezeknek akkor van jelentőségük (s ez adja tekintélyüket is), ha az illető beszélőközösség ezeket tekinti a maga nyelvi gyakorlata számára irányadónak, mindenekelőtt az olyan nagy tekintélyű színtereken, mint az oktatás, közigazgatás, illetve általában a közélet, szakmák, tudományok. A nyelvi produktumok javítása az ezekben lefektetett normák szerint történik, s a formális beszédhelyzetekben a beszélők is többé-kevésbé a normák követésére törekednek.

Az új norma foganatosításának előfeltétele, hogy a magyarországi szótárak, nyelvhelyességi kézikönyvek, nyelvtanok magukba foglalják az újonnan kodifikált alakváltozatokat, még akkor is, ha esetleg ezek nem válnának teljes mértékben az egyetemes magyar standard részévé. — A grammatikai eltérések elenyésző volta miatt a nyelvtanok továbbra is „a” magyar standardot írnák le, utalva, ahol szükséges, az egyes állami változatok gyakorisági vagy más eltéréseire. — Az értelmező és helyesírási szótáraknak, nyelvhelyességi kézikönyveknek tartalmazniuk kellene a többi állami változat eltérő szavait és kifejezéseit, megfelelő módon jelölve státusukat (a helyesírási szótárakban a jelöléstől esetleg el lehet tekinteni). A legfontosabb szókinszbeli sajátosságok a két nyelvű szótárakba is bekerülhetnének, főként azok magyar—idegen részébe, nagyrészt utaló szócikként.

6.3. A kodifikálás fórumai

Dua (1992: 393—4) felosztásából kiindulva a nyelvi standardizálás és kodifikálás aktív tényezőit négy szinten helyezhetjük el: **(1)** (nagy tekintélyű) egyének, pl. írók, tudományos kutatók, nyelvészek, oktatási szakemberek; **(2)** többnyire „alulról jövő kezdeményezésre” szerveződő nyelvtudományi vagy nyelvművelő társaságok (önkéntes alapon működők, amelyekben rendszerint csak a kisegítő személyzet főállású); **(3)** kutatóintézetek (állami intézmények, melyeknek tudományos munkatársai is főállásúak). Ezekhez negyedikként társíthatjuk még **(4)** az államhatalmi szervezet legfelső szintje által létesített, illetve ellenőrzött, e célból (sokszor csak alkalmilag, egy meghatározott időre) létrehozott testületeket.

Ha nem a fórum jellege, hanem a tekintély mibenléte szemszögéből közelítjük meg a kérdést, a fenti szinteken folytatott nyelvtervezésről — Haarmann (1990: 122) nyomán — megállapíthatjuk, hogy az lehet: **(1)** egyéni legvégzett; **(2)** nyomásgyakorló csoport (pressure group) által kezdeményezett; **(3)** (szakmai szempontból illetékes) intézmény által irányított, **(4)** hivatalosan végzett (vagyis államilag kezdeményezett és támogatott).

A szorosabb értelemben vett standardizálás inkább a (3)-hoz és (4)-hez kapcsolódik; az (1)-nek és (2)-nek mindenekelőtt a nyelv művelésében van szerepe.

Minél magasabb szinten folyik a standardizálás és kodifikálás, a munkában részt vevő személyek annál több hatékony eszközzel rendelkeznek, s annál nagyobb az esélye a sikernek (nemcsak a kodifikálás végrehajtása tekintetében, hanem annak a gyakorlati nyelvhasználatba való bevezetése, vagyis a fogatosítás szempontjából is). (Vö. Haarmann 1990: 122.)

A nyelvtervezés sikeres végrehajtására a legjobb feltételek az elsődleges központban, Magyarországon vannak, ahol megvan rá a mód, hogy a kodifikálást megelőző kutatásokkal, magával a kodifikálással és részben a fogatosítással is a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetét mint a legilletékesebb intézményt bízzák meg. A másodlagos központokban — így a szlovákiaiakban is — lényegében az Akadémiát helyettesítő szerepet játszhatnak a különböző nyelv művelő társadalmi szervezetek, még akkor is, ha ezek távolról sem rendelkeznek olyan tekintéllyel, mint a Magyar Tudományos Akadémia.

Ilyen szervezet (lehetne) Szlovákiában a Szlovákiai Magyarok Anyanyelvi Társasága, mint a Csemadok egykori nyelvi szakbizottságának a jogutódja. A Társaság egyik feladata — az alapszabály 2.2.1. pontja szerint — „a világban bekövetkező változásokat, illetve a szlovákiai valóságot tükröző újabb fogalmak magyar megnevezéseinek felkutatása, szükség esetén megalkotása” — az általam kiemelt rész egyértelműen standardizáló tevékenységre utal, hiszen az így létrejövő kifejezések éppen nem a mindennapi nyelv elemei (jobbik esetben azzá válhatnak).

Központonként változhat, melyik az a kisebbségi intézmény (kulturális szervezet, oktatási intézmény, netán kutatóintézet stb.), amely a kodifikáláshoz szükséges empirikus kutatásokat és magát a kodifikálást magára tudja vállalni vagy legalább meg tudja szervezni. A fogatosításban nem kis szerepük lehet továbbá a tömegtájékoztató eszközöknek, illetve azok szerkesztőségének, valamint a közismert, nagy tekintélyű értelmiségieknek (íróknak, közéleti személyiségeknek, előadóművészeknek stb.). A legfontosabb mégis az, hogy a kodifikációt elfogadja az iskola.

A kodifikálás fogatosításával kapcsolatos kérdések jóval fontosabbak annál, hogysem most akár csak vázlatosan is áttekinthetnénk őket; ezek külön munkába kívánnakoznak, s egyben több szakember együttműködését feltételezik. Hasznos volna, ha a Magyar értelmező kéziszótárnak a közelmúltban megindult bővítési munkálatai — melyeknek eredményeképpen a szótár új kiadása remélhetőleg a magyar standard erdélyi, szlovákiai, vajdasági és kárpátalji változatá-

nak legfontosabb elemeit is tartalmazni fogja — részévé válnának a nyelvünk részleges központjaiban használt standard nyelvváltozatok sajátosságaira irányuló jól átgondolt, összehangolt és előre tekintő kodifikációs folyamatnak.

SZAKIRODALOM

- Bakos Ferenc 1991. Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus. *MNy.* 306—12.
- Bárczi Géza 1952. Hozzászólás Lőrincze Lajos előadásához (1952) az 1951. december 12-i nyelvművelő ankéton. *I. OK.* 2/1—4: 420—6.
- Bárczi Géza 1974. *Nyelvművelésünk*. Gondolat. Budapest.
- Benkő Loránd 1960. Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: Benkő Loránd (szerk.): *Anyanyelvi műveltségünk*. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. 221—38.
- Benkő Loránd 1988. Irodalmi nyelv — köznyelv. In: Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegeződése* I. 15—33.
- Benkő Loránd (szerk.) 1960. *Anyanyelvi műveltségünk*. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1996. Többközpontú-e a magyar nyelv? *Mtud.* 310—8.
- Bolla Kálmán (szerk.) 1993. A köznyelvviség problémái a magyarban. *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 8.
- Chloupek, Jan—Nekvapil, Jiří (szerk.) 1986. *Reader in Czech Sociolinguistics Academia*. Praha.
- Clyne, Michael (szerk.) 1992. *Pluricentric Languages. Differing Norms in Different Nations*. Mouton de Gruyter. Berlin—New York.
- Comrie, Bernard 1981. *The Languages of the Soviet Union*. Cambridge University Press. Cambridge etc.
- Daneš, František 1979. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: Kuchař, Jaroslav (szerk.) 79—91.
- Daneš, František 1986. Values and Attitudes in Language Standardization. In: Chloupek, Jan—Nekvapil, Jiří (szerk.) 206—245.
- Deme László 1953. Nyelvművelésünk főbb kérdése: A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. In: Lőrincze Lajos (szerk.) 15—48.
- Deme László 1993. Standard, regionalitás, provincialitás. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 8.: 65—71.
- Deme László 1995. Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre). *Nyr.* 357—65.
- Dua, Hans R. 1992. Hindi—Urdu as a pluricentric Language. In: Michael Clyne (szerk.) 381—400.
- ÉrtSz. I. *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. kötet (A—D). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fishman, Joshua A. 1974. Language Planning and Language Planning Research: The State of the Art. In: Fishman, Joshua A. (szerk.): *Advances in Language Planning*. Mouton, The Hague. Paris. 15—33.
- Fodor István 1994. The Language Situation in the Russian Federation. (Oroszország és a volt Szovjetunió országainak nyelvi gondjai.) (Ismeretítés). *Nyr.* 361—5.
- Fülei-Szántó Endre (szerk.) 1986. *Norma — átlag — eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság.
- Haarmann, Harald 1990. Language planning in the light of a general theory of language: a methodological framework. *Int. J. Soc. Lang.* 86: 103—26.
- Hadrovics László 1979. Az idegen szavak és a purizmus. *MNy.* 1—7.
- Haugen, Einar 1972. *The Ecology of Language*. Stanford University Press. Stanford, California.

- Hausenblas, Karel 1960. Hozzászólás a pécsi nyelvművelő konferencia előadásaihoz. Benkő Loránd (szerk.): *Anyanyelvi műveltségünk*. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. 247—50.
- Haarmann, Harald 1992. Measures to increase the importance of Russian within and outside the Soviet Union — a case of covert language-spread policy. (A historical outline.) *Int'l. J. Soc. Lang.* 95: 109—29.
- Havrának, Bohuslav 1981. A norma problémája a mai nyelvtudományban és nyelvművelésben. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I.* Budapest. 206—11.
- Herman József—Imre Samu 1987. Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 44 (32): 513—31.
- Hubik István 1987. A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémái. Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. Madách, Bratislava (2., bővített kiadás.) 230—49.
- Huszár Ágnes 1986. Nyelvművelés és norma. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.) 59—74.
- Intézménynevek 1989. *Intézménynevek szlovák—magyar jegyzéke*. Csemadok KB. Pozsony.
- Jakab István 1983. *Nyelvünk és mi*. Madách. Pozsony.
- Jakab István 1987. *Nyelvi vétségek és kétségek*. Madách. Pozsony.
- Jakab István 1989. A magyar nyelv szlovákiai változatai. *Nyr.* 140—49.
- Jakab István 1994. Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője. *Irodalmi Szemle* 37/4: 46—57, ill. *Nyr.* 265—76.
- Jedlička, Alois 1968. Studium současných spisovných jazyků slovanských a problematika variantnosti normy. *SaS* 39: 113—25.
- Jedlička, Alois 1974. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Universita Karlova. Praha.
- Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat — nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kiss Jenő 1993a. Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában. *Nyr.* 62—7.
- Kiss Jenő 1993b. Köznyelv és regionális nyelvváltozatok. In: Bolla Kálmán (szerk.): *Egyetemi Fonetikai Füzetek* 8.: 11—16.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő—Szűts László (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kontra Miklós 1990. Budapesti élőnyelvi kutatások. *Magyar Tudomány*. 512—20.
- Kontra Miklós 1991. Szükszükölő akadémikus. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. 372—4.
- Kontra Miklós 1993. Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? *Szivárvány* 14/40: 123—30.
- Kontra Miklós—Várad Tamás 1991. Sukszükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ* 61—70.
- Kovalovszky Miklós 1952. Hozzászólás Lőrincze Lajos előadásához (1952) az 1951. december 12-i nyelvművelő ankéton. *I. OK.* 2/1—4: 437—8.
- Kovalovszky Miklós 1953. Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. 115—97.
- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kuchař, Jaroslav (szerk.) 1979. *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Academia. Praha.
- Lanstyák István 1995a. A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány* 52/10: 1170—85.
- Lanstyák István 1995b. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Nyr.* 213—36.
- Lanstyák István 1996. Kinek (nem) jó a kétnyelvű oktatás? *Irodalmi Szemle* 80—90.

- Lőrincze Lajos 1952. A nyelvművelés elvi kérdései. I. OK. 2/1—4: 402—20.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú nyelvművelés*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Lőrincze Lajos (szerk.) 1953. *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Minya Károly 1994. Betű-e a ch? *Nyr.* 374—6.
- Mistrik, Jozef 1973. K procesu internacionalizácie slovenčiny. *Jazykovedný časopis* 24: 40—44.
- Nagy J. Béla 1968. *Egy emberöltő nyelvünk védelmében*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NyKk. Grétsy László—Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I—II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1980—1985.
- O. Nagy Gábor 1962. A szóhasználatot szemléltető anyag. In: Országh László (szerk.): *A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 94—114. (NytudÉrt. 36.)
- Péntek János 1994. *Anyanyelvű oktatás és az anyanyelv oktatása Erdélyben*. Kézirat.
- Pete, István 1988. A magyar nyelv állami változatai. Kárpátukrán változat. Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése II.*: 779—89.
- Sándor Klára 1995. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. *Regio* 4: 121—48.
- Stevens, Paul B. 1983. Ambivalence, Modernisation and Language Attitudes: French and Arabic in Tunisia. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. 4/2—3: 101—14.
- Stich, Alexandr 1979. Shrnutí diskuse. Kuchař, Jaroslav (szerk.) 243—260.
- Svejcer, Alexander D. 1990. The Norm: Origin and Development. In: Bahner, W.—Schildt, J.—Viehweger, D. (szerk.): *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Linguists I*, 125—133. I. Akademie-Verlag. Berlin.
- Szabó Mihály Gizella 1989. A szlovákból magyarra való fordítás problémái Szlovákiában. *Nyr.* 277—83.
- Szathmári István 1988. Nyelvi változások — nyelvi norma. Kiss Jenő—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*: 39—49.
- Szépe György 1978. A nyelvi és nyelvészeti ismeretterjesztés elvi alapjairól. *Nyr.* 65—73.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz. A minősítések rendszere a Nyelvművelő kézikönyvben. *MNy.* 414—21.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Nyelvárulás és nyelvmentés. Kánon vagy diskurzus. *Irodalmi Szemle* 37/9: 73—85, ill. *Nyr.* 385—98.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. A sztenderd helyzete és a nyelvi tervezés lehetőségei Magyarországon. *Irodalmi Szemle* 38/1: 64—71.
- Tompa József 1953. Idegen mintára keletkezett kifejezőmódjaink. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései*: 81—113.
- Villó Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat — nyelvi norma*: 7—22.
- Wexler, Paul 1971. Diglossia, language standardization and purism. Parameters for a typology of literary languages. *Lingua* 27: 330—54.

Lanstyák István

Korunk kommunikációs (nyelvhasználati, beszédmagatartási) gondjairól — gátlásairól és gátlástalanságairól*

Szólj, s ki vagy, elmondom. — Ne tovább! ismerlek egészen.

Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés.

(Kazinczy Ferenc)

1. A tételről

Déry Tibor egy írásának részletét idézem 1945-ből:

„A nemzet nyelvében él. Ha nem akarjuk, hogy első öngyilkossági kísérlete után mégegyszer kardjába dőljön, fegyelmezzük ne csak gazdaságunkat, de eszméletünket is. A nyelv az egyetlen szellemi tényező, amelynek anyagi és gyakorlati ereje szerepe is van; ezért hatalmas, s ezért esendő. A nyelv adománya nélkül nem lehet sem kereskedni, sem országot igazgatni. De aki hibásan beszél, írja, az a szellem és anyag csodálatos csereforgalma révén hibásan is gondolkodik. S a hiba ragadosabb mint az egészség. [...] A nyelv tele van kész képletekkel, amelyek amúgy is befolyásolják, gyakran meghamisítják, még gyakrabban helyettesítik az önálló gondolkodást, s ha most ezeket a kész képleteket is hibásan használjuk, duplán eltorzítjuk a gondolatot. [...] Ha az ember fülében működő egyensúlyérzék valamilyen oknál fogva megromlik, az ember tántorogni kezd s elesik; ha nyelvi érzéke satnyul el, akkor gondolatai kezdenek el bicegni, sántítani, botladozni, s végül hasra esnek. Mert ne felejtjük el, hogy fogalmakban gondolkodunk, s ezeknek egyetlen megjelenési formája számunkra a szó, a mondat[:], a nyelv.

Minél több szavunk van, minél hajlékonyabb a szófüzésünk, árnyalatosabb a mondatunk, annál pontosabban gondolkodunk, s minél pontosabban gondolkodunk, annál eredményesebben küzdhetünk a létért, azaz kenyerünkért és eszméinkért.”

Ne zavarjon meg senkit a *nemzet* szó használata. 1945-ben Déry Tibor még nem tudott a szó jelentéstartalma körül kialakult vitáról. A II. világháború borzalmaitól nem államiságban, politikai határokon gondolkodott, hanem államhatároktól függetlenül emberségben és anyanyelv(ek)ben.

2. A gondokról

Hogy valamely kommunikációs folyamat eredményes lehessen, ahhoz egyidejűleg öt egymással szoros kapcsolatban álló, a fogaskerek fogaihoz hasonlóan összekapaszkodó tényezőnek kell vagy kellene meglennie: ezek együttesét kell megteremteni a kommunikáció sikere és a partnerek közös új való-ságának kialakítása, a szótértés céljából.

Ezek: 1. a partnerek közös valósága, 2. közös nyelvűsége, 3. közös ismeretei és előismeretei, 4. a közös előzmény és 5. a közös beszédhelyzet. (Vö. Deme László: Az ember és a nyelv. In: Anyanyelvi nevelésünk a középiskolában. Szerk.: Fülöp Lajos. OPI. 1980, 12—21; Wacha Imre: A korszerű retorika alapjai. Szemimpex Kiadó. Budapest. 1994, 73—83.)

* Elhangzott A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon Adán, 1995. október 12-én.

Ezek a feltételek azonban egy-egy kommunikációs folyamat megkezdésekor többnyire bizony nincsenek meg, s az igazság az, hogy manapság nem is igen akarjuk, gyakran pedig nem is igen tudjuk megteremteni őket.

3. Az okokról

A kommunikációs folyamat G. Lindner sémája szerint úgy zajlik, hogy a mindenkori beszélő a valóságnak a tudatában élő képét (tudattartalmát) vissza-tükrözi: egy kódrendszer (a nyelv) segítségével (írásban vagy a beszéd által) megvalósítja, s egy közvetítő csatornán eljuttatja kommunikációs partneréhez: az olvasóhoz vagy a hallgatóhoz. Ez (szemével, fülével) felfogja, a közös kódrendszer segítségével dekódolja (megfejt), s ezáltal felidéződik benne a valóságnak az a darabja, melyet a közlő az ő tudomására akart hozni.

Csak hogy a dolog nem ilyen egyszerű!

3.1. Elvileg mindannyian ugyanabban az objektív valóságban élünk, az van körülöttünk. Ez a valóság azonban rendkívül sokrétű. Társadalmi, gazdasági, politikai, etnikai, műveltségi és egyéb okokból, adottságoktól ugyanis szinte mindegyikünk objektív valósága más és más.

Hogy csak egy-két példát hozzak a lehető sok közül: azonos-e annak „objektív valósága”, „ki — József Attila szavaival — fűtve lakik öt szobát, / falain havas tájak vannak, / meztelen nők meg almafák?” (Vigasz), és annak valósága, „kinek neve csak árúvédjegy, mint akármely mosóporé”, vagy „kinek nem jut kapanyél, ... ki a gyár körül ögyeleg; helyén a kapszlit nő kapdossa / s elfakult fejű kisgyerek” (Mondd, mit érlel...). Vagy: azonos lehet-e azoknak az „objektív valósága” és gondolatvilága, asszociációs rendszere, akik a magyar és a világirodalom klasszikusain nőttek fel, és azoké, akiknek élményvilága nem terjed tovább a Tiffany-típusú olvasmányoknál és a diszkók zene- és zaj-ópiumánál.

Nos ezek miatt is, és mert valóságunkat a megélt történelem, a társadalmi berendezkedés, a kulturális, etnikai és gazdasági, civilizációs stb. azonosság vagy másság is adja, azután a származás és a területi kötöttség (lakóhelyünk és közössége) és nevelkedésünk is meghatározza, ezért — ismét csak József Attilát idézem — nemegyszer: mindannyian „Másként ejtjük a szót, fejünkön / másként tapad a haj” (A város peremén). Ezért is lehetséges, hogy ugyanabban az időben, ugyanazok között a történelmi körülmények között ilyen mondat is elhangozhatott a francia forradalomban Maria Antoinette szájából: „Ha a népnek nincs kenyere, miért nem eszik kalácsot?”

Mindehhez járul, hogy még a teljesen közös objektív valóságot (pl. egy-egy történelmi-társadalmi eseményt, de még egy balesetet) is ki-ki szubjektív valósággént, saját egyéniségén, önmagán, világszemléletén átélve-átszűrve éli meg, és tudatosítja önmagában; s majd így tükrözi vissza (lásd pl. a tanúvallomások eltéréseit). Ilyen körülmények között nagyon nehéz megtalálni azt a mindkét fél számára érthető, k ö z ö s v a l ó s á g o t, amely egy meginduló kommunikációs folyamat alapja lehet. Különösen nehéz volt ez a t e g n a p és nehéz ez a m a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyai között, hiszen olykor bizony kevés szándékot tapasztalunk a közös, összekapcsoló valóság keresésére.

Ilyen esetekben megnehezül a kommunikáció, hiszen egyre csökken annak lehetősége, hogy a felnőtt vagy vezető generációk ismereteiket, kultúrájukat, megszerzett tudásukat átadják, átszarmasztassák az utánuk következőknek, a felnövekvőnek. (Olykor: akarják-e?) Megszűnik tehát számukra a közös, közérthető kommunikációhoz a közös kulturális alap, elvész a közös szellemi és tárgyi kultúrkincs. (A néprajzosok, nyelvjárásgyűjtők panaszkodnak, hogy a népi tárgyakkal együtt elvész a nevük, sok nyelvjárási szó is. És a kulturális alap megváltozásával eltűnnek a mesék, mondák, népdalok stb.)

Ezt a tényt tovább rontja, hogy nemcsak gazdasági, etnikai, társadalmi berendezkedési szempontból találkozunk más-más valóságalappal. Más a valóság az életkori és kulturális igényekből: az iskolai végzettségből, az eltérő érdeklődési körökből, az eltérő tudásszintből és a foglalkozásból adódóan, valamint a származási és a generációs különbségek következtében is.

Következésképpen a kommunikálni akaró (?) társak más valóságból indulnak ki, s a kommunikáció, a gondolatcsere helyett „elbeszélnek egymás mellett”: mindegyik a maga nótáját fújja, s nem értvén (rosszabb esetben nem akarván megérteni) a másik gondolatait, a kommunikáció a süketek párbeszédévé válik. (Persze ez még csak az egyik gond! Majd azt hiszem, a kisebbik, mert ekkor még beszélnek egymással, és nem hallgatnak a partnerek!) Nagyon gyakran pedig a közös helyett éppen azt keresik, ami elválaszt!

3.2. Csodálható-e mindezek után, hogy baj van a kommunikáció második feltételével, a közösnyelvűséggel is. Ezen nemcsak az értendő, hogy a különböző kultúrák, nemzetek, nemzetiségek egymás nyelvét nem beszélő tagjainak valamilyen közös nyelvet keresve kell(ene) egymással szót érteniük. Sokkal inkább, hogy kinek-kinek az anyanyelvén kellene a partnerével szót értenie, közös nyelven szólnia, közös nyelvben, a közös kultúrát hordozó nyelvben gondolkoznia. Ez ma már számos súlyos gondot jelent. Egyrésztől az idősebb és a fiatalabb generáció más-más valósága, más-más világlátása, szemléletmódja következtében, de jóra való restség miatt, esetleg más nyelvi kultúrája és más magatartáskultúrája (?) következtében is. Babits így panaszkodott a Jónás imájában: „Hozzám már hűtlen lettek a szavak”. A mi generációnk — magunkra is, és az utánunk következő generációra is gondolva — sokkal inkább így panaszkodhat: „Hűtlenek lettünk a szavakhoz, a gondolatot hordozó (anya)nyelvhez”: nem sajátítottuk el — elegendő mértékben, csak felszínesen, szűk rétegében — azt az anyanyelvet, mely hordozza a közös kultúrkincsét, rejtve is tükrözi (pl. szavai, kifejezései által) a közös történelmet; azt az anyanyelvet, amelyben és amely által a világot szemléljük, látjuk; amely által azt megismerjük; és amelynek segítségével, sőt amelyben (!) gondolkozunk is. Ha gondolkozunk. (Megszívlelendők Dérynek imént idézett szavai!)

3.3. A közösnyelvűség kérdéséhez azonnal és magától értetődően kapcsolódik a közös ismeretek, a közös előismeretek kérdése; milyen ismereteket, tárgyi-szakmai tudást, emberi magatartáskultúrát szívunk és szívunk magunkba, sajátítunk el neveltetésünk első pillanatától halálunkig — és nemcsak a

megértés passzív fokán, hanem az aktív, sőt alkotó felhasználás képessége és készsége fokán.

Deme László többször is kifejtette, hogy az okokat az ifjúság neveltetési folyamatának megbomlásában, a család felbomlásában és az ifjúság magára hagyottságában is kell keresni. A jó minták hiányában. Sok igazsága van. Egy „Kommunikációs modorunk: a felnőtté válás akadályai” című tervezett előadásának vázlatául szánt gondolatmenetében a következőket írta (szabadon idézem):

Az ifjúság a társadalomnak »betanuló nemzedéke«, s felnővekedvén nemcsak folyamatosságának, hanem továbblépésének is biztosítója. Feladata és lehetősége, tehát joga és kötelessége az, hogy elsajátítsa (azaz sajátjává tegye) a makro- és mikrotársadalom eddigi eredményeiből mindazt, ami a valóság megismeréséhez és értő továbbformálásához az addigiakból és a továbbiakhoz szükséges; s mindazt — kritikus folytatóként — továbbfejlessze, továbbépítse. Ehhez a társadalom főleg az oktatásban ad tudatosan segítséget, és — ami ugyanannyira fontos — életvitelével és magatartásával, nagyrészt öntudatlanul, mintát.

A társadalmi berendezkedés(ek) klasszikus modellje(i)ben mindig érezhető volt: kinek hol a helye, melyik korosztályban és rétegben érte már el az egyenjogúságot, s melyikhez viszonyítva még nem. A családban, majd a nagyobb közösségekben lépésről lépésre jutott feljebb, s tanulta meg, hogy minden állapotnak, fokozatnak megvannak „a befelé és kifelé érvényes saját kommunikációs szabályai is.” Megtanulta „a kor- s egyben élettapasztalati viszonyok — és viszonyulások — hierarchiáját. Mindez beleültette és ébren tartotta a felnővekvő nemzedékekben a »beletanulóit tudatot«; nem kevésbé egyenrangúságuk mindenkori viszonylagosságának érzetét, ami serkentő erő volt a következő fokozat felé törekvésre” — írja Deme, s így folytatja:

„Napjainkra a nevelkedést majdnem egészében a növekedés váltotta fel. A gyermek legalábbis »egyenrangúnak« születik az alig néhány tagú szűk családban, s hamarosan annak »leegyenrangúbb« tagjává válik. Elkülönített (...) gyermektársadalmában minden fokon egyenrangú tag; s ráadásul a korosztályok közt — sőt egyre inkább gyermek és felnőtt között is — elmosódik minden határ. A gyermek ismeretszerzési forrásai (televízió, rádió, videó, képeslapok stb.), sőt módjai (felületes belekapkodás mindezekbe) semmiben sem tér el a felnőttektől. Ám ebben az információ- és ingerözönben magára marad, nem kap értékrendre alapozott és azt megalapozó eligazítást.”

Dehogy marad magára! „Segítenek” bizonyos tévé- és kereskedelmi adszövegek, bizonyos ifjúsági lapok. Csakhogy ezek nyelvileg is sokszor torz, értékcsökkentő, hamis ideálokat és értékeket adnak. Így válik értékke egy poszter, egy póló, esernyő, melyért elég néhány szót makogni a telefonba. Az újságok szinte csak a jogairól írnak az ifjúságnak. Az szóba sem kerül, hogy kötelességei is lennének a jogok megszerzéséhez. Ezért azután szinte szégyen tanulni iskoláskorban. S elmarad, amit Babits fontosnak tartott hangsúlyozni: a tanulás az (anya)nyelv tanulása is egyben. És különben is: az értelmiségi létnek nincs sem társadalmi, sem erkölcsi, sem anyagi megbecsültsége!

„A tömegközlekedési eszközök és a komputerjátékok gombjainak nyomogatásával — folytatja Deme — már irányítja az információforrásokat, sőt befolyásolja a történeteket, noha még szerkezetüket és alaptermészetüket sem ismerte meg. S az ideálisabb világot tükröző élményréteg (a klasszikus mese, majd az értékes gyermek- és ifjúsági irodalom) megismerése híján eszményképei, példaképei is gyakran a talmi rétegekből választódnak ki.”

Ne tessék félreérteni! Nem a rádió, tévé, a számítógépek és a komputer-technika elítéléséről van szó. Mindezek nagyon hasznosak, szükségesek. A tévé, rádió számos csodálatosan szép műsort, okos, fontos ismeretanyagot is sugároz. A baj, hogy nem ezek hatnak az ifjúságra és a felnőtt világra, hanem a talmi csillogású, hamis ideálokat bemutató műsorok. Ezek a hangosabbak, s ezért a hangadóbbak.

„Mindezekben (sok egyéb mellett) alapvető része van a családi, majd közoktatásbeli, sőt ma már közéleti, azaz egyre általánosabbá váló kommunikációs lazulásnak, s distinkció nélküli tegeződésnek, az egyetlen síkúvá szürkült és egyre durvábbá zuhlott érintkezésformának. [...] Legalább az oktatási intézményekben éreztetni kellene: a kisgyermek és nevelője között nem csupán kor-, hanem kategóriabeli különbség is van. S ugyanilyen fontos volna annak éreztetése is, hogy egy bizonyos ponttól, úgy a tizennegyedik év betöltésétől kezdve a gyermek már a felnőttiség felé halad.

Sokan hiszik: a mai »egyenjogúsított« gyerek hamarabb nő fel. Tévedés: mi sülyyedünk hozzá, s így nincs hova felnőnie!” (Az idézett részek Deme László előadásvázlatának kéziratából származnak.)

Szép ez a feladat, amit Deme László az iskola, a család elé kitűzött. Sajnos azonban ellenkező nézetekkel ellenkező irányzatokkal is kell számolnunk. S ezek hatása bizony erősebb, mint a családé vagy az iskoláé.

Mert valójában mit is lát maga körül az ifjúság a felnőtteknél? Nyelvi, etikai, tudati, gazdasági megzavarodottságot, bizonytalanságot. S mivel az ifjúság egy eléggé széles rétege nem a nehezebb, munkásabb utat választja, hanem a könnyebb ellenállás irányába halad, azt követi, amit az őt körülvevő társadalom feltűnően mutat, amit egyes, őt kiszolgáló és nem szolgáló médiumok elébe tárnak-ordítanak.

Korántsem az igényesebb nyelvi és magatartási formákat fogja követni, melyek szinte észrevétlenül munkálnak, hanem amelyek a könnyebb utat sugallják.

A sokszor magukra hagyott és maradt, csak önmaguk köreiben élő fiatalok többségénél egész nap vagy minden szabad percükben, a tanulás ideje alatt is, a tanulás fedőzajaként és még sétálómagnón is, mintegy zenei „szipózásként” bömböl az olyan klipzene, mely a hasonló nyugati adóknak főleg külsőségeit: öltözködési, nyelvi, magatartási formáit másolja, azt is „túlcsinálja”.

Ifjúságunk sem ezt nem veszi észre, sem azt, hogy az „ideálok” többségének, legalábbis az értékesebbjének a viselkedése, öltözködése csak színpadi külsőség, s nem általános magatartási forma, s a színpadon kívül „közönséges, hétköznapi” emberek módjára öltözködnek, viselkednek és dolgoznak. Akiknél pedig hétköznapijaikban is a rendhagyó magatartási és nyelvi

forma jelentkezik, azoknál ez nem mindig teljesen egészséges lelki alkatot fejez ki.¹

Azt sem veszi észre a nézők többsége, hogy e műsorok jelentős részének célja az ifjúság manipulálása: üzlet.

Még ennél is nagyobb baj, hogy a családon és a társadalmon belül is — különböző okokból — egyre nagyobb mértékben visszaszorul, sőt már-már teljesen megszűnik a kommunikáció: ritkulnak, elmaradnak az otthoni, a társasági párbeszéd, beszélgetések, amikor is megbeszélhetnénk közös dolgainkat, problémáinkat. Ennek azután az a szomorú végeredménye, hogy a láttott-hallott élmények, tapasztalatok, megszerzett ismeretek nem verbalizálódnak, nem fogalmazódnak meg a gondolkodó-értékelő beszéd, a nyelvi kifejezés fokán. Korlátozott kódúvá válik a gondolatközvetítés. Az igazi ismeret és tudás ugyanis az, ha az ismeretanyag nemcsak a „totószelvény kitöltésének” (1-2-x), a rá- és felismerésnek a fokán tudatosul, hanem szókinccsével, grammatikájával, stílusával is beépül az egyén nyelvébe, s az saját szavaival is meg tudja fogalmazni gondolatait. Ehelyett legfeljebb az unos-untalan hallott kli-sék: a rádió, tévé sokszor hevenyészve megfogalmazott híreinek sztereotípiái, a lemezlovasok klisészövegei, a politika és a hivatal „tolvajnyelvi” fordulatai rágódnak bele agyunkba, szóhasználatunkba. Pavlovi feltételes reflexként ezek ugranak elő, ha szóra nyitjuk a szánkat. Érdekesen igazolják mindezt a sátorlajújhelyi Édes anyanyelvünk verseny tapasztalatai.²

¹ Pl. gátlásosságot, exhibicionizmust, lázadást, mint pl. a skinheadek, hippik kirívó öltözködése. Más jellegű volt annak idején a farmerdivat előretörése, és ismét más a 80-as évek végén a „másként gondolkodó” politikusok öltözködésmódja, akik ellenzéikéségüket azzal fejezték ki, hogy nyitott ingnyakkal, garbóban, kardigánban jelentek meg a parlamentben, s nem öltönyben.

² Nagyon szemléletesen igazolják az elmondottakat a középiskolások számára megrendezett Édes anyanyelvünk nyelvhasználati versenyek tapasztalatai. Ezeken a versenyeken minden versenyzőnek — az írásbeli feladatok megoldása után — háromperces önálló beszédművet kellett elmondania, melyre csak 20 percet készülhetett. Szabad előadásuk mondandóját három, a zsüri által meghatározott téma közül választhatták ki a versenyzők. Messze vezetne a produkciók elemzése, az összes tanulság bemutatása. Csak egy-két tapasztalati tény emelek ki a sok közül.

A gimnazisták jobban szerepeltek, mint a szakmunkásképző intézetek tanulói. Ez utóbbiak alig-alig tudták gondolatot, szóval kitölteni a rendelkezésükre álló három percet. Viszonylag gördülékenyen ment azoknak a témáknak a megfogalmazása, melyek többé-kevésbé „begyakorolt kóddal” voltak megszólaltathatók. Így:

a) A 90-es évek előtti viszonylag folyamatos beszédet hallhattunk, amikor az ifjúsági parlamenttel, diákönkormányzattal kapcsolatos témákról kellett szólni. Ezeknek a nyelvi formája, megfogalmazása azonban a politikai zsargonnak a nyelvi formáit, megoldását, olykor mellébeszélését, semmitmondását is tartalmazta.

b) Az osztálytárshoz, barátához, barátnőhöz, fiatalokhoz szóló beszédekre az ifjúsági- vagy diáknyelvnek olykor túlzott, már-már karikatúraszerű szóhasználat, hebehurgya mondat- és szövegyszerkesztése volt a jellemző, néha már-már olyan tömörséggel, de korántsem olyan kerek, megszerkesztett formában, mint Kolozsvári Grandpierre egyes ifjúsági témájú írásaiban. (A hallgatónak János bácsi juthatott eszébe, aki a zsiráfot látva megszólalt: „Márpedig ilyen állat nincs is”.)

c) Viszonylag gördülékeny szövegmondással hangzottak el az irodalomhoz közelítő témák. Ezeknek majdnem „túlcsicsázott” stílusa azonban a „szép fogalmazás” fentebb irodalmi stílusát igyekezett megközelíteni. Az ilyen szövegek persze többnyire előre betanult panelek voltak, nem

3.3.1. Ez a „mese” azonban nemcsak a fiatalokról szól. Érvényes a felnőttekre is. Ismeretek hiányában nemhogy unokáinknak, lassan már a közvetlenül utánunk következő felnőtt korosztálynak, a mi gyermekeinknek sem mondanak semmit az olyan jelentéstöbbletet sugárzó szimbólumok, mint az *arany-tömjén-mirrha* (Móricz Zsigmond Adyt búcsúztató gyászbeszédében szerepelt ez a hármas motívum, és csak keveseknek jutott eszébe a három betlehemi király és a József Attila-vers), kevesen ismertek rá a Nemzeti dal motívumaira Kossuth egy felhívásának e soraiban: „Aki nem akar hontalan vándor koldussá lenni, akinek szívében a becsületnek, a hazafiságnak legkisebb szikrája ég, aki nem akarja a szolgaság bilincsét hordozni, akinek nője, gyermeke van, aki nem akarja apái sírját megfertőztetni...” Ugyancsak nem jött rá senki, hogy a gyermek Cs. Szabó eszmélésének teljes képe — az erdélyiségtől Az ezeregy éjszaka és a Grimm testvérek meséin, Vernén, Jókain, Petőfin, Vörösmartyn keresztül, Benedek Elekig — benne van ebben a néhány sorban: „A kolozsvári kisfiú még megbújt a gyermekkor védelmező kristálygömbjében, egy felfordított szék lábai között elutazott az Északi sarkra, egy

épültek bele szervesen a szövegegészbe, s bizony természetellenes, memoriterszerű dallamvezetéssel hangzottak el.

d) Más jellegű gondot jeleztek az olyan produkciók, melyeknek élményről, tapasztalatokról kellett volna beszámolni. Az élmény bemutatása az események pusztá időrendi felsorolásává vált.

e) Azokat a megnyilatkozásokat, melyekben a versenyzők saját nézeteikről, gondolataikról adtak számot, a mondandó logikai rendjének és a nyelvi formának a megszerkesztetlensége jellemezte.

Az újhelyi versenyek megnyilatkozásait elemezve az a nézet alakult ki bennünk, hogy az ot-tani nyilvánosság előtt elhangzó szövegek tematikájában, szerkezetében, nyelvi formájában ugyanazokat a jellemzőket találjuk meg, amelyeket sajnos a felnőtt világ a magánszférában és a kisközeleti vagy kisebb nyilvánosság előtt elhangzó beszédekben is.

E jelenségeknek többféle magyarázatát próbáltuk megfogalmazni.

a) Mindenfajta beszédprodukcióban az a nyelvi forma jelentkezik a legtermészetesebben és leggyakrabban, melyet a „begyakorolt kód” műszóval nevezhetünk meg. Ez a „hétköznapi” nyelvhasználati forma. A fiatalok beszédében az ifjúsági nyelv (szókincsével, kapkodott mondat szerkesztésével).

b) Bizonyos közéleti, nyilvánosság előtti beszédhelyzetekben az a nyelvi forma jelenik meg, amelyekre ezekben vagy a hasonló szituációkban a felnőttek világa, a politikai közélet vagy az irodalomóra, esetleg más tantárgyak szaknyelve adott nyelvi és magatartási mintát (pl. mozgalmi nyelv, irodalmi stílus, szakmai zsargon). Ez a felnőttektől, idősebbektől eltanult kód. De csak akkor jelenik meg ez, ha már begyakorolt kóddá vált.

c) Mindezekkel együtt, mellettük és fölöttük megjelenik egy olyan nyelvi és magatartási forma is, mely az ifjúság nyelvhasználatának egy olyanféle sűrítőmánya, mint KGE bizonyos novelláinak nyelve. Ez — szerintem — az „ezt várja, ezt kapja a zsűri” szemléletmódból táplálkozik.

d) A nyelvhasználatban, nyelvi magatartásban megjelennek a nyelvi tudatlanságból adódó és bizonyos mértékig ezzel karöltve az etikus (nem akarunk hazudni!), amorális (az egész világ le van fűtyülve, magamon kívül semmi nem érdekel) magatartásból származó nyelvi formák. A „nem akarunk hazudni” szemlélet roppant érdekes: azt érzik a fiatalok őszintétlenségnek, hazugságnak, viselkedésnek, amit nem a begyakorolt kóddal próbálnak kifejezni, hanem választékosabb stílusban „kénytelenek” elmondani.

e) A nyelvhasználati bizonytalanság, esetlenség, a nyelvi igénytelenség sok esetben gondolati és gondolkodásbeli hiányokat, valamint magatartásbeli kulturálatlanságot jelez(het).

f) Az igényes(ebb) nyelvhasználat elszakad a „hétköznapi”tól, nem szerves része a mindennapi beszédnek, beszédmagatartásnak. Csak alkalmilag kötődik a produkcióhoz, „szerepként”, „viselkedésként” jelenik meg.

földszintes ház sor végén ott csillámlott aranygyűrűs hattyúkkal Tündér Ilona tava, a nagyapai ház padlásablakából figyelte társa, egy Láthatatlan Törpe, nincs-e vészjósoló jel a látóhatáron, szakállas kopja tatáré, töröké.” — Hazai példákat hoztam csak, de csak az irodalomból, nem más művészeti ágakból vagy más tudományokból!

És lassan már nem jelent semmit (többféle szempontból nem jelent semmit), nem idéz fel jelentéstartalmakat, nem indít el asszociációkat saját magunk és a világ sok jeles történelmi, irodalmi, tudományos, művészeti személyiségének a neve, eseményének említése. Nincs mögöttük sem ismeret- sem élményanyag, sem nyelvi ismeretek. Nem véletlenül figyelmeztet Babits, hogy az iskolában a tárgyak tanulásakor terminológiát: nyelvet és rendszert sajátít el a diák, ha megtanulja a leckét!

S nemcsak a „testvér testvért, apát fiú elad”, az „aktába írják nevünket” történelmi „fortélyos félelme” a ludas abban, hogy — Sütő Andrással szólva — gondolatainkat „amikor a német percente pökött a gallérunk alá vándorkomédiások szájába rejtettük, mostan pedig [...] az álmainkba bugyoláljuk. Utcára, sokadalomba, akár a védtelen gyermeket, ki nem eresztjük, de még otthon is, sárból vert falaink között, a nádfedél alatt, hacsak lehet, némaságra kényszerítjük”. De a bennünk lévő jóra való restség, a „rohanó világ” felmentő jelszava, hogy ti sok tennivalónk között nem akad időnk a beszélgetésre, sem önmagunk, tudásunk megmutatására, sem partnereink megismerésére, sem „megbeszélni közös dolgainkat” szűkebb és tágabb családjunkban. A napi gondokat — beleértve ebbe a nyelvi, magatartásbeli (köszönés, kés-villa használata, iskolai lecke stb.) éppúgy, mint a nagyobb etikai és más problémákat.

Es arra sem marad időnk, hogy mi magunk megismerjük a mi fiataljainkat. Mond-e számunkra valamit a metálzene világa, az a név, hogy Bon Jovi, Aerosmith, az a cím, hogy Zabriskie point, hogy Hair; mit tudunk a hippi gondolkodás „ideológiájáról”, gyerekeink élményeiről; értjük-e a videoklipek világát, tudjuk-e mi az oka gyerekeink zenei és nemzenei „szipózásának”, drogfogasztásának?

Persze mindennek megvan a társadalmi, családi, gazdasági oka. De éppen emiatt nem nagyon lehet csodálkozni azon, hogy nem lesz meg a sikeres kommunikáció negyedik feltétele: a kommunikációs előzmény ismerete, annak „tudása”, hogy miért éppen azok a mondatok, információk, és miért úgy hangzanak el gyerekeink szájából, vagy jelennek meg a tömegtájékoztató különböző csatornáin (esetleg hangzottak el korábban, és jelentek meg nyomtatásban), amik. Így azután megint csak nem értjük meg egymást, „levegőben lóg”, amiről szólunk, hiszen az „előzmény kifejtésére” nincs időnk vagy energiánk.

Mivel a kommunikációs partnereknek más a tudásszintje, más a valósága, más az ismeretanyaga, más a létformája, más az élményanyaga, más a nyelve, mert — idő (?) hiányában — nem tudták átszarmaztatni megszerzett kultúrájukat, tapasztalataikat, nem tudják átadni, befogadni egymás élményeit, stb., nem működhet pontosan a kommunikáció ötödik feltétele sem: a közös beszédhelyzet.

3.4. Tudjuk, minden közlés az adott beszédhelyzetben, szituációban kapja meg valódi jelentését. Ez a mondat: „Ez nem az én asztalom” mást jelent, ha pincér mondja vendéglőben, ügyintéző hivatalban, kutató egyetemen, házaszszony bútorüzletben, asztalos a műhelyben. S ezt jól is értjük, akkor és ott.

De lehet-e „azonosan érteni” a szavakat, mondatokat, ha más valóság, más nyelviség, más ismeretanyag, más előzmény (élmények, események stb.) alapján mondunk ki félszavakat, töredékmondatokat, meghibásodott torz kliséket, végig nem gondolt (azaz pontosan nyelvi formába nem öntött) gondolatokat? Ellehetetlenül a pontos közlés, a gondolatcsere, hiszen — mint Déry Tibor is mondta: „aki hibásan beszél, az hibásan gondolkodik is. A nyelv tele van kész képletekkel, amelyek amúgyis befolyásolják, gyakran meghamisítják, még gyakrabban helyettesítik az önálló gondolkodást”. Hiszen „a kész képleteket is hibásan használjuk (mert hibásan vettük át, hibásan gyakoroltuk be), duplán eltorzítjuk a gondolatot.”

4. Az okoknak csak egy részét vázoltam fel. Nem szóltam azokról a gátló-megtorpantó mozzanatokról, melyek további beszédgátlásokat váltanak ki belőlünk. Olyanokra gondolok, mint a partnerek különböző életkorából adódó (generációs) különbségeknek és a rangkülönbségeknek a görcsei, a viselkedés- és magatartáskultúra szabályainak, a (társasági) illetannak nem kellő ismeretéből adódó félzségek, a politikai és társadalmi változásokból adódó görcsök. Nem szóltam a kettős- és a kétnyelvűség (a diglossia), a nyelv- és a nyelvi réteg váltásának a gondjairól, mint kommunikációt gátló tényezőkről, pl. a nyelvjárásból a regionális köznyelvbe, illetve a köznyelvbe való átlépés kérdéseiről. S arról sem, hogy a tudatlanság milyen nyelvi gátlástalanságokat eredményezhet.

5. S nem szóltam azokról a tényezőkről, gondokról sem, amelyek egyrészről az etikus magatartás hiányaiból, az etikus magatartás felrúgásából, másrészről az anyanyelvi tudatlanságból, a kulturálatlanságból adódnak.

6. Nem véletlenül kezdtem mondandómat Kazinczy epigrammájának két sorával. Arra a közismert tényre utal, hogy kinek-kinek nyelvhasználat, beszédmagatartása (éppúgy mint minden cselekedete, tette) árulkodik személyiségéről (gondolkodásmódjáról, felfogásáról), embertársaihoz (a kommunikációról) szólva: beszédpartneréhez, beszédpartnereihez) való viszonyáról, és arról a viszonyról is, amelyet a szóban forgó tárgy iránt érez a beszélő.

Ez nyelvünk jelenében az okok magyarázata. Jövője két tényezőtől függ: Lesz-e, marad-e, aki — jól-rosszul — beszél, használja, nem halunk-e ki? Továbbadjuk-e anyanyelvünkön mindazt a tudást és közös kultúrát, amelyet a nyelv őrzött meg és közvetít számunkra.

S még valami:

Mindenképpen meg kell keresnünk kultúránk és létünk közös valóságát, a valóság közös részét; meg kell őrizni, növelni kell a közös ismereteket, mert ezek őrzik a közös nyelvet (a közösnyelvűséget). Csak ezáltal őrizhetjük meg identitásunkat, s identitásunkkal a közös nyelvünket, mely hordozója a közös múltnak (a közös történelemnek és kultúrának) s biztosítéka az egymás körében élő népek közös jövőjének.

A mai asszonynévhasználat Budapesten¹

(Egy kutatás körvonalai)

Személynévkutatásunkban a gazdag szakirodalommal rendelkező, sok szempontból és több vonatkozásában vizsgált család-, kereszt- vagy ragadványnevekhez viszonyítva az asszonynevek sokkal kisebb szerepet kaptak. Önálló tanulmány szinte alig-alig foglalkozik ezzel a kérdéskörrel, jöllehet pl. Szabó T. Attila, Gergely Piroska vagy Ördög Ferenc idevágó táji kötöttségű, nyelvtörténeti jellegű munkái² igen jelentősek, leginkább azonban csak néhány komplex, egy-egy település névanyagát egészében vizsgáló felmérés érinti ennek a névtípusnak a problémáját; valamint megemlíthető még az a széles körű nyelvhelyességi vita a 60-as évek végéről, amely akkoriban az asszonynévhasználat körül a törvényi szabályozás kapcsán folyt. Csekély tehát a szakirodalom, és elsősorban történeti aspektusú. Mindez azonban természetesnek mondható, hiszen az a tény, hogy az asszonynév tulajdonképpen két másik névtípusnak, a családnévnek és a keresztnévnek a variációja, jelentősen leszűkíti a vizsgálódás lehetőségeit szükségszerűen a névhasználat szempontjára. A történeti megközelítés is érthető: az asszonynevek századunk második felében sokáig szigorú jogi szabályozás alatt álltak, s a mindössze kétféle választási lehetőség, valamint az a jól ismert, a nők társadalmi státuszából adódó helyzet, hogy a történetileg alapformának tekinthető *Szabó Lászlóné* típussal szemben a lánykori név megtartását csak egy-két szűkebb foglalkozási csoport, pl. orvosok, művészek, részesítették előnyben, szinte feleslegessé tette a névhasználati vizsgálódásokat.

1974-ben azonban — mint az jól ismert — a családjogi törvény módosítása a már említett kétféle variáció mellé további három lehetőséget engedélyezett — konkrét példán szemléltetve az öt névváltozat:

1. *Szabó Lászlóné* — a történeti alapforma,

2. *Tóth Éva* — a lánykori név, valamint az ezek köré szerveződő további variációk:

3. *Szabó Lászlóné Tóth Éva*,

4. *Szabóné Tóth Éva*, és végül a férj vezetéknevének és a feleség keresztnevének összekapcsolása az Európában használatos leggyakoribb forma szerint:

5. *Szabó Éva*³

¹ Elhangzott előadás formájában 1995. augusztus 31-én a VI. magyar névtudományi konferencián.

² Vö. például: B. Gergely Piroska: Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő* 15. Budapest, 1993; Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt*. Bukarest, 1972. 245—9.; Ördög Ferenc: Az asszonyok megnevezése a népnyelvben. In: *MNyTK*. 140. Szerk. Szathmári István és Ördög Ferenc. Budapest, 1975. 69—72.

³ Tudjuk, hogy ez a névtípus a népi névrendszerben idegen hatástól függetlenül létezett, elsősorban olyan asszonyok megnevezésére, akik nem helybéli születésűek voltak. (Vö. többek között J. Soltész Katalin: Névkutatás és névkultúra. In: *MNyTK*. 183. 13.) A mai névhasználók esetében azonban ezzel a ténnyel nem számolhatunk, egyértelműen a nyugati mintára kell gondolnunk.

Minthogy ily módon az asszonynévformák már tényleges választás eredményei, s a törvénymódosítás óta eltelt most már huszonegy év, az eközben bekövetkezett társadalmi változások, a nők társadalmi szerepének és helyzetének jelentős — s az utóbbi években egyre növekvő ütemű — módosulása szinte magától értetődően kínálja az asszonynévhasználat új szempontú vizsgálatát, nevezetesen a névanyag szociológiai-szociolingvisztikai⁴ változókka történő felmérését. Az asszonynevekkel kapcsolatosan előzményként említhetjük Fercsik Erzsébet 1991-ben a IV. névtani konferencián tartott előadását, melyben a hévízgyörki asszonyneveket tekintette át a házasságkötés időpontjának függvényében.⁵

Az asszonynévhasználat vizsgálatában az anyaggyűjtés legegyszerűbben a hivatalosan vezetett házassági anyakönyvi adatlapok alapján történhet, melyek tartalmazzák azokat az ún. független változókat, amelyek viszonyában a nyelvi változókat, esetünkben a neveket vizsgálni érdemes, nevezetesen: a lakóhelyet, az életkort, a házasságkötés idejét, az iskolai végzettséget, valamint a foglalkozást. Természetesen egy ilyen jellegű felmérés szükségszerűen statisztikai jellegű, melyet, névválasztásokról lévén szó, ki kell egészítenie a választásban szerepet játszó motivációk feltárásának is. Ám ha a puszta névanyag vallomásán és a feltételezhető okokon túl az is célunk, hogy a névválasztásban szerepet játszó összetett tényezők mindegyike a felszínre kerüljön, akkor elkerülhetetlen az érdekeltek, azaz a névhasználók megkeresése is, s erre legalkalmasabb mód a kérdőív.

Előadásomban egy ilyen még folyamatban levő kérdőíves vizsgálatot szeretnék bemutatni elsősorban módszertani szempontból, kiegészítve néhány már körvonalazható eredménnyel.

Az anyaggyűjtést fél évvel ezelőtt kezdtem Budapesten. Mivel Budapest az ország fővárosa, s egyben politikai, közigazgatási, művelődési és kulturális központja — ezek közismert tények —, népessége tekintetében óriási gyűjtőmedence, nagyfokú komplexitás jellemzi. Így nyilvánvalóan a véletlenszerű mintavétel technikájával lehet csak kérdőíves felmérést készíteni, hiszen a véletlenszerű mintában az adott vizsgált csoport — esetünkben a budapesti férjezett nők — minden tagjának azonos esélye van arra, hogy bekerüljön a mintába. Ehhez persze meg kell találni a névhasználók reprezentatív csoportját. Ennek érdekében az anyaggyűjtés elsősorban egy XIII. kerületi kórház szülészeti osztályán, valamint egy V. kerületi orvosi nőgyógyászati magánrendelőben⁶ történik folyamatosan, hiszen ezeken a helyeken jó esély van arra, hogy a főváros minden részéről megforduljanak különböző életkorú és iskolázottságú asszonyok.⁷

⁴ A szociolingvisztikai szemponthoz felhasználtam Ronald Wardhaugh Szociolingvisztika című munkáját (Budapest, 1995), valamint külön köszönet Bartha Csillának néhány hasznos szakmai tanácsáért.

⁵ Fercsik Erzsébet: Feminista kísérletek — avagy, mi is a helyzet az asszonynevek körül Hévízgyörkön? *MND.* 100. Budapest, 1992. 63—7.

⁶ Itt kell köszönetet mondanom dr. Laczkó Pálnak az anyaggyűjtéshez nyújtott jelentős segítségért.

⁷ A budapesti kórházak esetében — s ez pl. a szülészeti osztályok ún. „csecsemőkönyvéből” ellenőrizhető — a főváros minden kerületéből jönnek a kismamák; ma már a kórházak nem körzethez kötöttek, ahogy a valóságban sosem voltak azok, a szabad orvosválasztás miatt tehát egy XIII. kerületi kórház mintát adhat Budapest egész területéről. A magánrendelőre nyilvánvalóan ez fokozottan igaz.

A kérdőív két jól elkülöníthető részből áll. Először azokat az adatokat tartalmazza, amelyek a házassági anyakönyvi adatlapokon is szerepelnek, tehát: teljes (hivatalos) férjezett név; leánykori név; születési év és hely; ha nem Budapesten született, mióta él a fővárosban; a házasságkötés éve és helye; iskolai végzettség; foglalkozás. A második részben szerepelnek azok a kérdések, amelyek a névválasztás motivációit hivatottak feltérképezni.

Jóllehet az asszonynévek esetében a választás pl. a keresztnévválasztásokhoz képest meglehetősen szűk körből történik, és ráadásul „készen kapott” névelemek variálódhatnak, hiszen saját és társunk nevét nem válogathatjuk meg, a megfelelő név kiválasztása feltételezésem szerint mégis komplex és sokrétű folyamat lehet. Ezzel kapcsolatban a kérdőív összeállításakor a következő hipotéziseket tartottam szem előtt: egyrészt a választásban fontos és elsődrendű tényező lehet a — nevezzük így —: „elvi sík”, azaz fontos-e, és ha igen, mennyire fontos a névválasztó számára személyének és személyiségének megőrzése az asszonynévben, mennyire tartja lényegesnek a férjezettség jelölését, mennyire ragaszkodik a tradíciókhoz stb. Mindennek előhívására, kitapintására a következő kérdések szerepelnek:

1. Tisztában volt-e az ötféle névlehetőséggel, amikor házasságot kötött? 2. Általában melyiket tartja a legjobbnak? Miért? (Pl. fontosnak vagy feleslegesnek tartja a férjezettség jelölését a *-né* képzővel stb.) 3. Ha nem ezt a formát választotta, mi volt ennek az oka?

Hadd idézzek néhány választ érdekességgéppen, elsősorban a férjezettség jelölésének fontosságára vonatkozóan:

— A Szabó Lászlóné forma kizárólag a Szabó László szolgálatában levő személyt jelöli.

— Felesleges a férjezettség jelölése, személyem birtoklását juttatja eszembe.

— Minden ember önálló egyén, és ezt talán a név viselésénél is érvényesíteni kellene.

— A férjes előnév gesztus a férj felé, és fontos plusz információ a külvilág számára.

— Sok esetben (pl. szülés) előítélettel fogadják a hajadont, így fontos, hogy kiderüljön a névből a férjezettség.

— A férjezettség jelölése régi hagyomány.

— A leánykori név a legjobb, egy nőnek alapvetően ez a neve, de van hagyomány is a világon.

— A társadalom elvárja a nőtől, hogy ha már férjhez ment, akkor ez mutatkozzék meg.

Mindezeket a válaszokat esetlegesen választottam, semmiféle tendenciára nem utalnak, pusztán a szemléltetést szolgálják.

Második feltevésem: fontos faktora lehet az asszonynévválasztásnak a névesztétikai szempont. Az erre vonatkozó kérdés:

Névválasztásában játszott-e szerepet a jó hangzás, a névhosszúság, a névgyakoriság? Ha valamelyik szempont szerepet játszott, írja le röviden, miért!

Ezek a tényezők egyrészt önmagukban is érdekesek: mennyire kerülnek a felszínre, mennyire számottevőek egy név kiválasztásában vagy elvetésében, de megvizsgálhatók és megvizsgálandók a már vázolt „elvi sík” vonatkozásában is. Egyetlen példával hadd illusztráljam ezt: adatközlőm szerint a *Szabóné Tóth Éva* a legjobb variáció, mert jelöli a férjezettséget, de megmarad a lánykori név is. Ennek ellenére *Judt Gábornénak* hívják, ugyanis az általa legjobbnak tartott alak nehezen kimondható, kellemetlen hangzású lett volna: *Judtné Bartl Zita*.

Harmadik feltevésem: befolyásoló tényező a névválasztásban — s ne feledkezzünk el róla — a férj, valamint a család véleménye. Ezzel kapcsolatosan a következő kérdések szerepelnek:

1. Névválasztásában a, egyedül döntött, a férj nem szólt bele, elfogadta a döntést; b, megbeszélték (egy véleményen voltak — vitatkoztak, közös nevezőre jutottak); c, a férj kívánsága volt az adott név, amit a feleség elfogadott. 2. Beleszólt-e a névválasztásba a család? Ha igen, elfogadták-e kívánságukat?

Álljon itt újra egy kiragadott példa: az adatközlő a lánykori név megtartását tartja a legjobbnak, mégis *Gódor Andrásnénak* hívják férje és anyósa kifejezett kérésére — és az ő esete nem tűnik egyedinek.

Negyedik feltevés: a szakma mint a választást befolyásoló tényező. Várhatóan ez a szempont elsősorban értelmiségi és művészi pályákon lényeges faktor a névválasztásban. Érdekességgént említem meg, hogy néhány adminisztrátorként, titkárnóként dolgozó adatközlőm azért választott rövid nevet — a lánykorit vagy a hagyományos formát —, mert a munkája során gyakran kell aláírnia.

Ezt a négy vizsgálati alapszempontot árnyalja tovább az arra vonatkozó kérdés, hogy a névviselő mennyire elégedett választásával, mennyire vált be a döntése az eltelt idő függvényében, esetleg változott-e korábbi véleménye a névhasználatot illetően. Úgy tűnik — s ezt egyelőre nem pontos feldolgozás alapján állítom —, hogy a *Szabó Lászlóné* és a *Szabóné Tóth Éva* típussal, melyek egyébként a leggyakoribbak, adódik a legtöbb probléma. A *Szabó Lászlóné* típusnál a személytelenség, a keresztnév eltűnésével a megszólítás okoz gondot, míg a *Szabóné Tóth Éva* forma gyakran állít elő túlságosan hosszú névalakokat, mint például: *Königsbergerné Pátrovics Gabriella* vagy *dr. Udvardyné dr. Vasvári Barbara*.

Kifejezetten a *Szabó Éva* névtípust választóknak szóló kérdés az, hogy befolyásolta-e névválasztását külföldi minta; s végül egy praktikus kérdés annak mérésére, hogy elegendőnek tartják-e az ötféle névvariációt a névhasználók, s ha nem, milyen más nevet használnának. Úgy tűnik, az esetek 80%-ban elegendőnek találják a budapesti nők a választékot, sőt nem egy esetben megjegyzik: még sok is az öt névvariáció.

Mindezek után röviden nézzük meg a statisztikai adatokat, tehát mi a helyzet az asszonynévformákkal ma Budapesten?

A függő változók a névtípusok, azaz még egyszer: 1. Szabó Lászlóné, 2. Szabó Lászlóné Tóth Éva, 3. Szabóné Tóth Éva, 4. Szabó Éva, 5. Tóth

Éva, 6. Egyéb. Összesen 298 adatközlő adataival rendelkezem, mindnyájan budapesti lakosok, férjezett nők. A legidősebb adatközlő 1951-es születésű, a legkorábbi házasságkötés 1974-ben történt. A minta iskolai végzettség szerint tartalmaz érettségivel nem rendelkezőket, érettségizetteket és felsőfokú, azaz főiskolai és egyetemi végzettségűeket. (A részletes megoszlást l. alább a megfelelő helyeken.) Noha a vizsgálat jelen fázisában statisztikai próbákat (pl. kvótaminta) nem tudtam végezni, úgy gondolom, a százalékos eloszlás is mutatja legalább a főbb tendenciákat. Először következzen az összes adat megoszlása:

1.	104	35%
2.	1	0,3%
3.	122	41%
4.	31	10,5%
5.	38	12,7%
6.	2	0,6%

A leggyakoribb tehát a *Szabóné Tóth Éva* forma, mely ún. „kompromisszumos” megoldásnak tűnik, a hagyományörzés és a személyiség érvényre juttatásának összeegyeztetését láthatjuk a névben, nem lehet véletlen tehát az, hogy ma a legdivatosabb. Második a gyakoriság szempontjából a *Szabó Lászlóné* forma, ez a legradicionálisabb, legrégebbi és korábban hosszú ideig szinte egyeduralkodó típus. A két változat együttes 76%-a jelzi azt, hogy ma Budapesten, és feltehetően az egész országban, a társadalmi, kulturális és erkölcsi hagyományok és attitűdök még nem tették úgymond feleslegessé a férjezettség jelölését. Közel hasonló a százalékos megoszlása a *Tóth Éva* és a *Szabó Éva* formáknak, összességében 23%-ban nem jelölik a férjezettséget. Egyetlen adatközlő választotta a leghosszabb *Szabó Lászlóné Tóth Éva* változatot, ketten pedig külön kérvénnyel elintézték, hogy az egyébként nem hivatalos *Szabó-Tóth Éva* névformát viselhessék.

Mindaz, hogy a férjezettség jelölése jóval magasabb, mint az ellenkezője, csak a felszín. A háttérben húzódó tendenciák azonban mintha más irányvonalat jelölnének a jövőre nézve. A tendenciákat három független és jól mérhető változó fényében vizsgáltam meg: életkor, házasságkötés időpontja és az iskolai végzettség. Négy függő változót használtam fel: **a**, Szabó Lászlóné, **b**, Szabóné Tóth Éva, **c**, Szabó Éva, **d**, Tóth Éva; az egyéb esetek a kevés adat miatt nem mutatnának számottevő eredményt.

1. Életkor

Legidősebb adatközlőm 1951-es, a legfiatalabb 1976-os születésű, így három cellát érdemes felállítani, azaz külön vizsgáltam az 1951 és 1959 között születettek (58 adatközlő), az 1960 és 1969 között születettek (189 adatközlő), valamint az 1970-től születettek (52 adatközlő) névviselését.

	1951—1959 n = 58	1960—1969 n = 189	1970—1976 n = 52
a,	22 (38%)	65 (34%)	16 (31%)
b,	25 (43%)	78 (41%)	21 (40%)
c,	4 (7%)	16 (8%)	11 (21%)
d,	7 (12%)	28 (15%)	3 (6%)

Azt látjuk tehát, hogy az életkor tekintetében közel azonos a százalékos megoszlás a harmadik cella c, és d, pontja kivételével, azaz anya és lánya hasonló névformákat viselnek. Ennek az is a nyilvánvaló oka, hogy a „legidősebb” adatközlőim között nem egy már második vagy harmadik házasságában él, s az újabb házasságban a névválasztáskor már éltek a törvénymódosítás adta lehetőséggel, valamint befolyásolta őket a divat is. Szembeötlő, hogy a legfiatalabbak között a többiekhez képest magas százalékos arányt mutat a *Szabó Éva* forma (21% az előző két csoport 7, ill. 8%-ához képest), ami véleményem szerint egyértelműen a nyugati minta hatásának köszönhető, mégha ez a kérdőívekből bevallottan nem is derül ki. Gondoljunk az élet szinte minden területén manapság tapasztalható ún. „anglomániára”! Úgy tűnik egyébként, hogy ezt a névformát elsősorban a lánykori név megtartása helyett választják a legfiatalabbak.

2. A házasságkötés időpontja

Mivel az 1974 előtti névválasztásokat nem érdemes vizsgálni, így az azóta eltelt idő függvényében négy cellát látszik érdemesnek felvenni, tehát: 1974—79 (27 adatközlő), 1980—85 (59 adatközlő), 1986—1989 (86 adatközlő) és 1990—95 (127 adatközlő). Ez alapján a következő a megoszlás:

	1974—79 n = 27	1980—85 n = 59	1986—89 n = 86	1990—95 n = 127
a,	19 (70%)	28 (47,5%)	28 (32,5%)	28 (22%)
b,	6 (22%)	27 (45,7%)	39 (45,3%)	52 (41%)
c,	2 (7,4%)	2 (3,4%)	5 (5,8%)	22 (17,3%)
d,	0 (0%)	2 (3,4%)	13 (15%)	23 (18%)

A legkorábban házasságot kötöttek esetében még a hagyományos *Szabó Lászlóné* forma dominál egyértelműen, hiszen ahhoz, hogy egy ilyenfajta törvénymódosítás hatni tudjon, bizonyos időnek nyilvánvalóan el kell telnie. A következő öt évben azonban már azt látjuk, hogy a *Szabóné Tóth Éva* forma és a hagyományos típus kiegyenlítődik, ám a másik két típus még elenyésző számú. Az elmúlt tíz év a közben bekövetkezett társadalmi változásokkal azonban megtette a maga hatását. A hagyományos névforma folyamatosan csökken, de nem a „kompromisszumos” forma növekedése miatt, hanem terjednek a férjezettséget nem jelölő névvariációk. Ismét szembetűnő, hogy a legutóbb házasságot kötöttek — s láttuk, hogy éppen a legfiatalabbak — elő-

szeretettel választják a nyugati mintát, s ez valamiféle tendenciát mutat a közeljövőre nézve.

3. Iskolai végzettség

Úgy tűnik, a kutatás jelenlegi fázisában három cellát érdemes felvenni: érettségivel nem rendelkezők⁸ (42 adatközlő); érettségizettek (154 adatközlő); felsőfokú végzettségűek (103 adatközlő).

	Érettségivel nem rendelkezők n = 42	Érettségizettek n = 154	Felsőfokú végzettségűek n = 103
a,	33 (78,5%)	56 (36%)	14 (13,5%)
b,	5 (12%)	68 (44%)	51 (49,5%)
c,	3 (7%)	20 (13%)	8 (7,7%)
d,	0 (0%)	10 (6%)	28 (27%)

Ezek az adatok, úgy gondolom, önmagukért beszélnek. A középfokú végzettséggel rendelkezők mutatják az összkép átlagát, míg a másik két csoportnál jelentősek az eltérések. A 8 általánost és szakmunkást végzettek még mindig leginkább a hagyományos formával élnek, még a ma legdivatosabb *Szabóné Tóth Éva* típust is kevesen választják. Az értelmiségiek körében pedig a másik két vizsgált csoporthoz képest a leggyakoribb a lánykori név megtartása (főleg tudományos pályákon), és a többiekhez képest szembetűnően alacsony a hagyományos forma választása. A nyugati mintát pedig egyértelműen a középfokú végzettséggel rendelkezők részesítik előnyben.

Mindezeket az adatokat mutatóványnak szántam, a kérdőívek teljes kiértékelése, a motivációk feltárása még várat magára, most mindössze egy kutatás körvonalait ismertettem. Remélhetőleg így is sikerült némiképp bizonyítanom azt, hogy ezzel a névtípussal önmagában is érdemes — a szociolingvisztikai szempontokat bevonva — foglalkoznia a névtudománynak.

Laczkó Krisztina

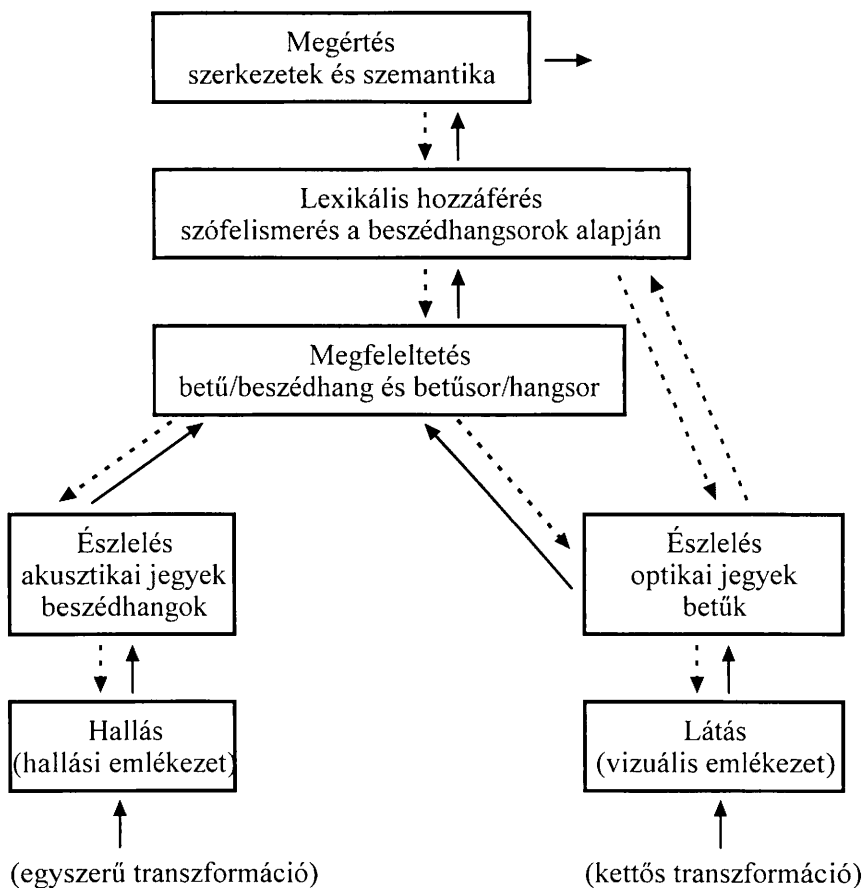
⁸ Az egyelőre kevés adat miatt nem választottam szét a 8 általánost és a szakmunkást végzeteket a szociolingvisztikai vizsgálatokban egyébként szokásos módon.

Az olvasott szöveg és az elhangzott szöveg megértésének összefüggései

Bevezetés

Az olvasástanítás végső célja az, hogy a gyermekek képesek legyenek az írott szöveg dekódolására, vagyis a leírt betűhalmaz megfelelő azonosítását és tagolását követően a megértésre. Noha az olvasás technikai részét, a betűk, szavak felismerésének stratégiáját viszonylag rövid idő alatt elsajátítják a gyermekek, hosszú idő szükséges ahhoz, hogy a tartalom birtokába jussanak. Az olvasás folyamatával foglalkozó elméletek és a létrehozott modellek révén nemegyszer megfogalmazták már az olvasásnak mint tevékenységnek a definícióját. Az egyik legtömörebb megfogalmazás szerint az olvasás „komplex, szervezett és konstruktív folyamat, amelynek során az egyén hozzájut a jelentéshez” (vö. Pearson—Stephens 1994). Az elméletek és modellek természetesen hangsúlyozzák az olvasásértést, annak központi szerepét, illetőleg végcélját az olvasási folyamatban (Tzeng—Singer 1981; Pidgeon 1984). Sokkal kisebb hangsúly tevődik azonban az olvasásértés és a beszédértés kapcsolatára, amely pedig alapvetően meghatározza az írott szöveg megértését, különösen az elsajátítás időszakában (Vellutino 1980; Perfetti 1985; Liberman—Shankweiler 1985; stb.).

Miért olyan fontos az elhangzó beszéd megértésének hangsúlyozása? A kisgyermek az anyanyelv-elsajátítás eredményeképpen, már jóval az írott nyelv tanulása előtt rendelkezik azokkal a stratégiákkal, amelyek lehetővé teszik számára az emberi beszéd kognitív szintű feldolgozását, azaz az elhangzó beszéd megértését. Egy hároméves kisgyermek beszédmegértési mechanizmusa már hasonlatos a felnőtt nyelvi rendszerhez; ép fejlődés esetén a gyermek képes a hozzá intézett közlések szemantikájának és szintaktikájának problémamentes feldolgozására és birtokbavételére. Az írott nyelv megértése ugyanazon értési, feldolgozási folyamat révén történik, mint a verbális nyelv esetében; az embernek nincsen két különböző rendszere a hangzó és az írott nyelv megértésére vonatkozóan. Az egyedüli különbség a két folyamat között az információ formája, az ingerfeldolgozás kezdete. A hangzó nyelv esetén az inger akusztikai természetű, tehát a halláson keresztül kerül a feldolgozó rendszerbe, míg olvasás esetén az inger vizuális természetű, ennek megfelelően a látás révén kerül a feldolgozó rendszerbe. Ezt követően azonban a két folyamat azonos feltételek mellett és azonos stratégiák alkalmazásával működik (vö. 1. ábra).

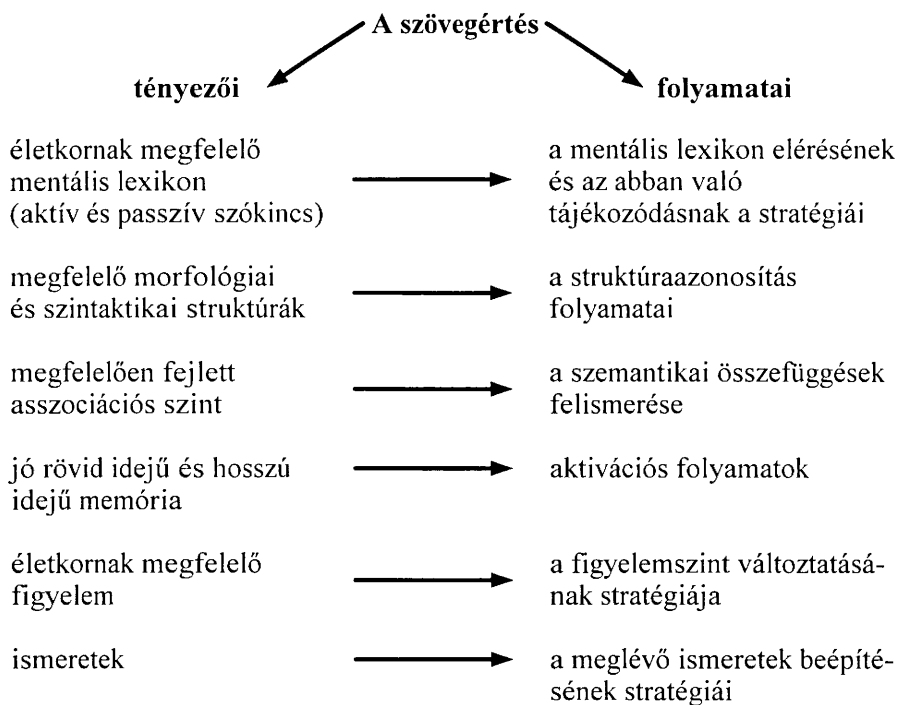
1. ábra

A hallott és az írott nyelv megértésének folyamatmodellje

A megértéssel foglalkozó — főként pszicholingvisztikai munkák — igyekeztek, igyekeznek meghatározni azokat a tényezőket, amelyek szükségesek a folyamat eredményes működéséhez. A 2. ábra a főbb összefüggéseket szemlélteti.

A gyermek hatéves kora körül alkalmassá válik arra, hogy az írott szöveg feldolgozásához szükséges kettős transzformációt a megértés során végrehajtsa. Ennek alapvető feltétele az, hogy a hangzó beszéd megértéséhez nélkülözhetetlen stratégiái életkori szintűek legyenek, vagyis a beszédészlelés, a lexikális hozzáférés, a szemantikai, szintaktikai feldolgozás folyamatai mind épek legyenek. A figyelemnek nagy a szerepe a megértésben, következésképpen az olvasásértés folyamatában is. Az olvasástanulás kezdeti szakaszaiban a gyermek figyelme egyszerre csak egy feladat végrehajtására alkalmas. Ez azt jelenti, hogy a figyelem először a betűsorok azonosítására irányul, majd a sikeres „megfejtést” követően a figyelem a jelentésre összpontosul, s megtörténik a betűsor és a

szó kapcsolatának „felfedezése”, azaz a szóértés. A folyamatos olvasás során a figyelmi stratégia lényeges változáson megy át: a betűsorok megfejtése automatikussá válik, a figyelem részlegessé, ennek következtében a figyelem teljes mértékben a kezdetektől a szemantikára irányulhat, vagyis a megértésre. Ekkor a két feladat végzése egyidőben történik. (Vö. Samuels 1994.) Ha a gyermek képtelen az automatikus betűsor-dekódolásra, illetőleg a szemantikai feldolgozásra összpontosított figyelemre, az olvasásértés folyamata sérülni fog.

2. ábra

A megértés főbb tényezőinek és folyamatainak összefüggése

Olvasásértési nehézséggel küzdő, különböző életkorú gyermekek vizsgálata megerősítette azt a feltételezésünket, hogy az olvasásértés alapja a hangzó beszéd biztos megértésének képessége. Ennek tudományos igényű igazolására kísérletsorozatot terveztünk több, mint 200 második, harmadik, negyedik és ötödik osztályos gyermek részvételével.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

Egy budapesti átlagos, nyolcosztályos általános iskola négy évfolyamáról két-két osztályt választottunk a kísérlethez. Minden osztály valamennyi tanulója részt vett a tesztelesekben (a gyermekek szociális háttere, illetőleg tanulmányi eredménye különböző volt); az azonos évfolyamok párhuzamos osztályainak

tanulmányi szintje megegyezett. Az egyes osztályok tanulói száma 22 és 30 között váltakozott (1. táblázat).

1. táblázat
A kísérletben részt vevő tanulók osztály és nem szerinti megoszlása

Osztály	Fiúk	Lányok	Összesen
második	25	25	50
harmadik	24	34	58
negyedik	27	24	51
ötödik	22	29	51
összesen	98	112	210

Az osztálytanítók segítségével olyan szövegeket választottunk ki (az egyes évfolyamokon külön-külön), amelyek valamivel — mind szemantikai, mind szintaktikai tekintetben — nehezebbek voltak, mint azok, amelyeket a gyerekek az órákon nap mint nap olvasnak. A szövegek terjedelme is változott a tanulók életkorának megfelelően; valamennyi átlagosan 15 perc alatt végigolvasható volt. Minden évfolyamon az egyik osztályban a gyerekeknek maguknak kellett elolvasniuk a szöveget (a rendelkezésre álló 15 perc alatt), majd ezt követően 10 ún. megértést ellenőrző kérdésre kellett írásban válaszolniuk. A válaszadás alatt a szöveget már nem láthatták. A másik osztályban ugyanazt a szöveget hallották a gyerekek, majd az elhangzást követően ugyancsak írásban kellett a megértést ellenőrző kérdésekre válaszolniuk. A felolvasás normál — az átlagos köznyelvi beszédsebességnél valamivel lassúbb — tempóban történt; a felolvasás átlagsebessége 11 hang/s volt.

Valamennyi osztályban egyidőben, a délelőtti második órában történt a tesztelés.

Eredmények

Az adatok elemzése azt mutatta, hogy szignifikáns különbséget kaptunk a 8-9 évesek szövegértését tekintve aszerint, hogy az adott szöveget olvasták vagy hallották (vö. 2. táblázat). Nem volt szignifikáns ez a különbség a 10-11 évesek esetében. A tendencia azonban jól látható: minél fiatalabb a gyermek, annál jobb a hallott szöveg értése és gyengébb az olvasotté; a „fordulat” jelen kísérletünkben az ötödik osztályosoknál következett be. Ettől az életkortól kezdve gyakorlatilag nincs különbség a hallott, ill. írott szöveg korrekt értésében.

A lányok és a fiúk teljesítménye különbségeket mutat. A lányok mind a hallott, mind az olvasott szöveget jobban, pontosabban értik a fiúknál; kivételt képeznek a negyedikes fiúk, akiknek az eredménye az olvasásértésben valamivel jobb volt (a különbség 6%), mint a lányoké (egyedi eltéréseket természetesen minden korcsoportban találtunk). A konkrét adatokat a 3. táblázat tartalmazza.

2. táblázat
A hallott és az olvasott szöveg megértésére kapott átlagértékek

Osztály	A gyermekek olvasásértési teljesítménye (%)	
	hallott szöveg	olvasott szöveg
második	80,9	74,6
harmadik	82,4	55,3
negyedik	74,8	69,3
ötödik	68,8	73

Minden szöveg esetében a 10 megértést ellenőrző kérdés közül kilenc ún. részletkérdés volt, egy kérdés pedig olyan összefüggésre kérdezett rá, amelyhez a szükséges válasz nem volt szó szerint megtalálható a szövegben. E kérdés helyes megválaszolásának feltétele a megértési folyamat asszociációs szintjének korrekt működése. Az összes adatot figyelembe véve, a részletekre adott helyes válaszok aránya hallott szöveg esetén: 77,1%, olvasott szöveg esetén: 65,02%. Az összefüggések felismerését ellenőrző kérdésekre adott helyes válaszok aránya a hallott szöveg esetén: 72,9%, az olvasott szöveg esetén csak 54,4% (utóbbinál: $p < 0.001$).

3. táblázat
A lányok és a fiúk teljesítményének átlagai

Helyes szövegértés (%)

Osztály	hallott szöveg		olvasott szöveg	
	lányok	fiúk	lányok	fiúk
második	86,5	75,3	88,2	68,2
harmadik	86,1	78,8	56,3	54,3
negyedik	76,3	73,3	66,1	72,5
ötödik	72,7	69,3	75,5	70,7

A két kérdéstípus szempontjából (a továbbiakban: részletkérdés és fő kérdés) tovább elemeztük a hallott és az olvasott szöveg esetén kapott válaszadatokat az egyes korcsoportokban (4. táblázat).

A fő kérdésre kapott válaszok az alsó három osztályban lényegesen jobbak a hallott szöveg esetében; nem láttunk azonban különbséget az ötödikesek teljesítményében a részlet-, ill. a fő kérdéseket tekintve. Már az átlagadatok is mutatták, de a részletesebb eredmények még jobban alátámasztják, hogy a harmadikos osztálytanító kissé túlbecsülte a tesztszöveg nehézségi fokát. A többi évfolyamhoz képest a harmadikos osztályosok lényegesen gyengébben teljesítettek az olvasásértésben, ami — megítélésünk szerint — csupán e szubjektív ítéletnek tudható be. Ez a magyarázata annak, hogy a harmadikosok esetében nagyobb a hallott és az olvasott szöveg érté-

sének különbsége. Ez a nem tervezett tény egyúttal arra is rámutat, hogy a „nehezebb” szöveg hallás alapú feldolgozása mennyivel könnyebb a gyermeknek, mint az írott változaté.

4. táblázat

A kétféle kérdéstípusra kapott válaszok hallás és olvasás alapján

A tanulók helyes válaszai (%)

Osztály	hallás alapján		olvasás alapján	
	részletkérdés	fő kérdés	részletkérdés	fő kérdés
második	81,3	73	72	63,4
harmadik	80,9	90,3	55,5	55,5
negyedik	77,3	57,7	59,1	28
ötödik	69,0	70,7	73,5	70,8

A részletkérdésekre nagyobb mértékűek voltak a helyes válaszok, mint a fő kérdésre adottak esetén. Ez utóbbi helyes megoldásához egy igen összetett folyamatnak kell jól működnie: a helyes válaszhoz a személyek, tárgyak és események/körülmények komplex szemantikai/szintaktikai összefüggéseinek azonosítása szükséges.

Várhatóan, jellegzetes egyéni különbségeket láttunk a gyermekek szövegértésében. Az 5. táblázatban összegeztük az individuális teljesítményeket, ezáltal pontosítva is egyúttal az átlagértékek mögött rejtve maradt eltéréseket.

5. táblázat

A tanulók helyes szövegértés szerinti megoszlása

Teljesítmény	A tanulók megoszlása (%)	
%	hallott szöveg	olvasott szöveg
100	12,3	3,9
90	25,9	15,7
80	22,2	17,1
70	16,0	19,7
60	12,3	18,4
50	12,3	7,8
40	1,2	7,8
30	–	2,6
20	1,2	3,9
0	–	2,6

Az adatok egyértelműen mutatják, hogy mennyivel több gyermek ért el jobb eredményt a hallott szöveg értésében, mint az olvasott szöveg értésében. Különösen a 80-100%-os teljesítmények esetében igen nagy az eltérés: a gye-

rekek több, mint 60%-a érte el ezt az eredményt a hallás alapú megértéskor, míg alig több, mint 36%-uk az olvasott szöveg értésekor. A leggyengébb eredményeket tekintve, a gyerekek mindössze 4,2%-a teljesített 40%-ot vagy annál gyengébben, ha hallotta a szöveget, ugyanakkor közel 17%-ukat találtuk ebben a sávban, ha olvasták a szöveget.

Az adatok mennyiségi elemzése után a kapott anyagot vizsgáltuk a tartalom szempontjából. Célunk az volt, hogy különválasztva a kétféle kérdéstípust, megkíséreljük megtalálni a gyermek értési nehézségének okát, forrását, valamint elemeztük azt a módot, ahogyan a gyermek igyekezett megoldani a nehézségeit. Az el nem fogadott, tehát hibás válaszokat két csoportra osztottuk. Az egyik csoportba azokat soroltuk, amelyek tartalomközeliek (tközl.), a másikba pedig azokat, amelyek teljesen eltérőek, tartalomfüggetlenek (tfüggtlen). A kétféle csoportosítás a szövegértés szempontjából rendkívül fontos. A tartalomközeli válaszok még lehetővé teszik a gyermek számára, hogy a szöveget megértse, noha a szemantikai feldolgozás nem tökéletes. A tartalomfüggetlen válaszok azonban már nem teszik lehetővé a gyermek számára a szövegértést. Lássunk néhány példát a részlet- és a fő kérdésekre adott válaszok alapján!

Részletre vonatkozó kérdés: *Hol lakott a szabó?*

Helyes válasz: *Az alagsorban.*

Tartalomközeli válasz: *A pincében vagy: Lent.*

Tartalomfüggetlen válasz: *Az első emeleten.*

Részletre vonatkozó kérdés: *Miért lett a szabó szomorú?*

Helyes válasz: *Mert nem volt szabad dolgoznia és énekelnie.*

Tközl. válasz: *Mert nem tudott mit csinálni.*

Tfüggtlen válasz: *Mert nem mehetett sétálni.*

Részletre vonatkozó kérdés: *Mit mondott haragjában a basa?*

Helyes válasz: *Hogy kifordítja a bőréből a kapitányt.*

Tközl. válasz: *Hogy kirázza a bőréből.*

Tfüggtlen válasz: *Hogy kifordítja vagy: Hogy elfogja a gyaurt vagy: Hogy megnyúzza vagy: Hogy kifordítja a hátából.*

Összefüggésre vonatkozó (fő) kérdés: *Miért esett össze a fiú?*

Helyes válasz: *Mert nagyon fáradt volt.*

Tközl. válasz: *A hosszú lovaglás miatt.*

Tfüggtlen válasz: *Azért, mert leesett vagy: Azért, mert meghalt.*

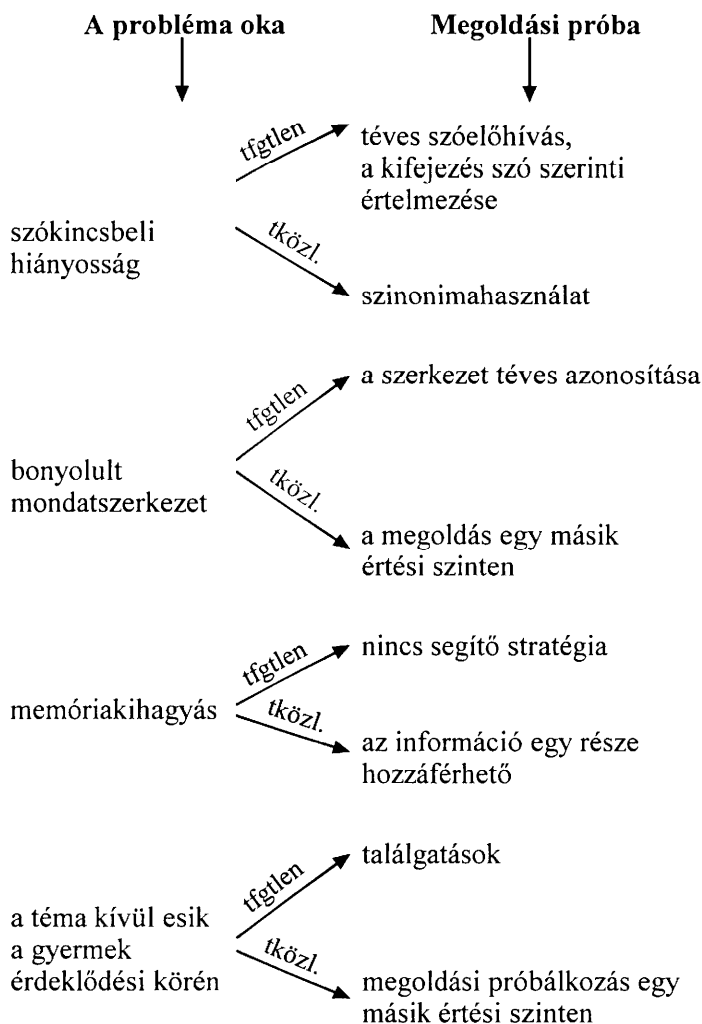
Összefüggésre vonatkozó (fő) kérdés: *Miért volt a kapitány nagy tréfamester?*

Helyes válasz: *Mert a veszélyben is mert tréfálkozni.*

Tközl. válasz: *Mert az ellenségeivel is tréfálkozott.*

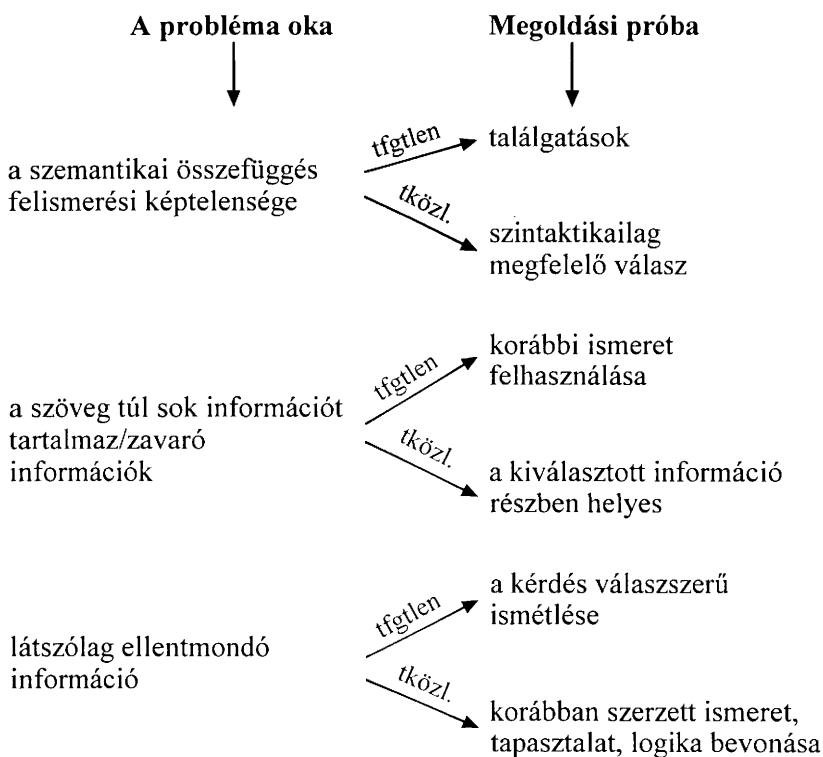
Tfüggtlen válasz: *Mert tréfálkozni akart.*

Valamennyi helytelen kérdés elemzése alapján összeállítottuk a megértési problémák feltételezett okait és a gyermek megoldási próbálkozásait külön a részletkérdésekre és külön a fő kérdésekre vonatkozóan (3. ábra). A megoldási próbálkozások eredményezték a kétféle, a tartalomközeli és a tartalomfüggetlen válaszvariációkat.

3. ábra

A részletkérdés megválaszolásának stratégiai probléma esetén

4. ábra

A fő kérdés megválaszolásának stratégiai problémái esetén

Következtetések

A tárgyalt kísérleti adatok és eredmények alapján a következő két állítás fogalmazható meg:

1. az olvasásértés tanítása és fejlesztése magában kell, hogy foglalja a kezdetektől a verbális értés párhuzamos fejlesztését (vö. Spaai 1989; MacMartin 1994); valamint

2. a tanítónak olyan, az adott osztályra vonatkozó módszert kell kidolgoznia, amely fokozatos lépésekben valósítja meg a biztos olvasásértés tanítási stratégiáit.

Mindez azt is jelenti, hogy az értési folyamat fejlesztése nem korlátozódhat a szókincs bővítésére, hiszen a megfelelő szókincs csupán lehetőség a folyamat jó működéséhez. A szókincs egységeinek az aktiválása és aktiválódása már a beszédértési folyamat működési eredménye.

Milyen módon vonhatja be a tanító az olvasásértés tanításába és fejlesztésébe a verbális értési folyamatokat? A jelen gyakorlat is természetesen alkalmazza ezeket a megfeleléseket, így csak vázlatosan ismételjük azokat a hangsúlyozás érdekében:

- betűfelismerés — beszédhang-azonosítás
- betűsorok észlelése — értelmetlen hangsorok azonosítása (fonológiai, szeriális, transzformációs észlelés, hangmegkülönböztetés)
- szóolvasás — szókincsbővítés, szókincs-aktivizálás
- szósorok olvasása — szósorok, szintaktikai szerkezetek ismétlése
- olvasott szöveg elmondatása — hallott szöveg elmondatása
- rövid olvasott szöveg értésellenőrzése — rövid hallott szöveg értésellenőrzése
- olvasott szövegre vonatkozó kérdésfeltevés — hallott szövegre vonatkozó kérdésfeltevés
- olvasott szöveg késleltetett elmondatása — hallott szöveg késleltetett elmondatása
- szemantikai és szintaktikai szerkezetek keresése az olvasott szövegben — szemantikai és szintaktikai szerkezetekre emlékezés a hallott szövegben
- összefüggések felismerése olvasott és hallott szöveg alapján

A gyakorlatban jól alkalmazhatónak látszik a gyermekek értésének ellenőrzésében a tartalomközeli és a tartalomfüggetlen válaszok elemzése; az értési probléma okának felderítése, a gyermek rávezetése a helyes megoldásra, ezáltal a megfelelő stratégia kialakulásának segítése.

Az olvasásértés fontosságának hangsúlyozása közhely is lehetne. Két oka van, hogy mégsem tekinthető annak. Az egyik, hogy az iskolába lépő gyermekek jó részénél a verbális beszédmegértés szintje nem felel meg az életkori elvárásoknak (és ez még nem eléggé ismert a pedagógusok körében). Ha a verbális beszédértés szintje nem felel meg az életkornak, akkor nagy valószínűséggel előjelezhetők az olvasásértési nehézségek, kudarcok (vö. Gósy 1993). A hangzó beszéd megértésének fejlesztése tehát szükség-szerű az eredményes olvasásértés eléréséhez.

A másik ok ugyancsak gyakorlati. Az olvasásértés stratégiáinak tanítása a jelenleginél jobban a középpontba kellene, hogy kerüljön a tanórákon mind az alsó, mind a felső tagozatban. Az olvasástechnikai nehézségek általában szem-betűnők, könnyen észrevehetők. Az olvasásértés problémái azonban gyakran évekig rejtve maradhatnak, ezáltal huzamosan tanulási nehézséget eredményez-ve a gyerekeknek.

E kísérletsorozat és vizsgálat ismételten adalékkal szolgált annak igazolá-sára, hogy az olvasásértés tanítása és fejlesztése nem korlátozható életkorra vagy osztályokra; az oktatás minden területén, mindig jelen kell lennie.

SZAKIRODALOM

- Gósy Mária 1993. Mondatmegértés hatéves korban: ép és zavart folyamatok. *Fejlesztő Pedagógia* 12: 13—7.
- Liberman, I. Y.—Shankweiler, D. 1985. Phonology and the problems of learning to read and write. *Remedial and Special Education* 7: 6—10.
- MacMartin, M. 1994. Factors affecting reading comprehension in primary pupils. In: UKRA. A. B. Littlefair. *Literacy for Life*. 124—33.

- Pearson, D. P.—Stephens, D. 1994. (ed.) Learning about literacy: A 30-year journey. In: Ruddell—Ruddell—Singer. 22—44.
- Perfetti, Ch. A. 1985. *Reading ability*. Oxford University Press. New York.
- Pidgeon, D. 1984. Theory and practice in learning to read. In: J. Bowning and R. Valtin. Springer (eds.) *Language Awareness and Learning to Read*. New York. 174—91.
- Ruddell, R. B.—Ruddell, M. R.—Singer, H. (eds.) 1994. *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association. Newark.
- Samuels, J. S. 1994. Toward a theory of automatic information processing in reading, revisited. In: Ruddell—Ruddell—Singer. 816—38.
- Spaai, G. W. G. 1989. *The use of speech feedback in an interactive reading programme for beginners*. Dissertation. IPO. Eindhoven.
- Tzeng, O. J. L.—Singer, H. (eds.) 1981. *Perception of Print*. Erlbaum. Hillsdale.
- Vellutino, F. 1980. Dyslexia. Perceptual deficiency or perceptual inefficiency. In: J. F. Kavanagh and R. L. Venezky (eds.) *Orthography, Reading, and Dyslexia*. University Press. Baltimore. 251—71.

Gósy Mária

A tájszótári példamondatok és egy fölmérés tanulságai

1. A lexikográfia egyik változatlanul időszerű kérdése: hol, milyen s mennyi példamondat közlése célszerű, illetőleg szükséges. Tudvalevő, hogy a kétnyelvű szótárak és az egynyelvű (köznyelvi) értelmező szótárak abból a célból, illetőleg abból a célból is készülnek, hogy használóik belőlük nyelvet, nyelvi formákat és kifejezésmódot, valamint stílust tanuljanak. A táj- és a regionális szótárak elsődlegesen tudományos célzatú és rendeltetésű lexikográfiai munkák, amelyek legfőljebb kivételesen szoktak gyakorlati nyelvtanulási eszközök lenni. Ha pedig így van, akkor példamondataiknak a szerepköre sem az előbbiekével.

A példamondatok tájszóközlésekben való megjelenése, illetőleg fölvételüknek igénye, majd közlésüknek meglehetősen általános gyakorlattá válása mind tudománytörténeti, mind gyakorlati okokkal jól magyarázható. A példamondatok a laikus gyűjtőktől származó adatok ellenőrzési lehetőségét, egy fajta bizonyító kontextusát jelentették és jelentik. Lehetővé tették és teszik továbbá a szakemberek számára bizonyos esetekben a tájszavak jelentésének körvonalazását s a laikus jelentésmeghatározások felülbírálását, ellenőrzését — tegyük hozzá: egyiket sem kockázat nélkül —, illetőleg az adott nyelvjárással kapcsolatos nyelvészeti, néprajzi stb. vonatkozások megállapítását. Közhely, hogy a táj- és a regionális szótárakat ideális esetben olyan nyelvész készíti (=anyagát gyűjti, minősíti s szerkeszti szótárrá), aki egyszersmind beszéli is a vizsgált nyelvváltozatot, aki tehát mind nyelvíleg, mind szakmailag kompetens. Az általános tájszótárak esetében az a bökkenő, hogy nincs annyi nyelvjárással kompetens lexikográfus, mint amennyi nyelvjárást képviselve van egy-egy általános tájszótárban. Ebben az esetben a jó példamondatok valóban hathatós, sőt nélkülözhetetlen segítséget jelentenek a lexikográfusnak (vö. például ÜMTsz. I: 19—20).

Ha valaki tájékozódni kíván a magyar regionális lexikográfiának a nyelvjárási példamondatokat illető szemléletével és gyakorlatával, csak kézbe kell vennie a kisebb-nagyobb táj- és regionális szótárakat és tájszóközléseket. Van azonban néhány tanulmány, amely célzottan ezzel a kérdéskörrel foglalkozik (vö. MNyj. 26—27: 141—147). Úgy tűnik, hogy a nyelvjárási példamondatközlés korábbi, kevésbé kritikus gyakorlata nem változott napjainkra sem, jöllehet történtek lépések a példamondatközlés racionálisabbá tételére. Kritikus szemmel nézve azt mondhatjuk, hogy még mindig bőven közöltek henye példamondatok. Olyanok tehát, amelyekről elmondható: példamondat van, a kívánt információ nincs. A szótáríró persze jót akar, de rabja többé-kevésbé egy kutatói illúzióknak. Annak, hogy amit ő tud, érez az adott szóról, s amit ő természetes módon ért és érez bele példamondatába, az nagyrészt közvetítődik így vagy úgy a szót nem ismerő olvasónak is a példamondat segítségével. Hogy egy példamondat valóban kifejezi-e, érzékelteti-e, közvetíti-e legalább hozzávetőlegesen egy adott szó — a mi esetünkben a tájszó — jelentését, stílusértékét, használati körét, az minden kétséget kizáróan akkor derül ki, azzal tesztelhető, hogy a szót nem ismerő adatközlők a példamondatok alapján meg tudják-e állapítani, illetőleg hogy helyesen tudják-e megállapítani, kikövetkeztetni, „megérezni” a vizsgált szó

jelentését. Az alábbiakban az ebből a célból végzett fölmérésről kívánok rövid tájékoztatást adni.

2. Húsz valódi tájszót választottam ki két tájszótárból. Az első tíznek a forrása Markó Imre Lehel Kiskaniszi szótára (Bp., 1981), a második tízé Rác Sándor Földeák és környéke tájszótára (MNYTK. 168. sz. Bp., 1984) volt. Olyan tájszavakat választottam ki, amelyeknek a szócikkében példamondatokat is közöltek a szerzők. A kiválasztás egyetlen szempontja ez volt: a példamondatok lehetőleg tükrözzék a XX. század második fele magyar tájszókölzéseinek az átlagos gyakorlatát. (Itt természetesen nem hivatkozhatom sem egzakt kritériumokra, sem statisztikai fölmérésekre. Csupán szubjektív benyomásaimra, amelyekre a tájszótárak gyakori forgatása közben tettem szert.) Szándékosan kerültem a valóban semmitmondó példamondatokat s a definícióval fölértéket. (Az előbbiekre könnyű szerrel találhatunk példákat, az utóbbiakra legföljebb szabályt erősítő kivételként.)

Nyolcvan adatközlő volt az informátorom: húsz magyar szakot (is) végzett nyelvész, valamennyien az ELTE tanárai és tudományos kutatói, illetőleg hatvan magyar szakos, nyelvjárástani és szociolingvisztikai kurzusokat látogató ELTE-hallgató, első- és másodévesek. A nyelvészek 1995-ben, a hallgatók 1995-ben és 1996-ban töltötték ki a kérdőívet, amely a húsz példamondatot tartalmazta a következő kéréssel: „Legyen szíves, a jobb oldali rubrikában válaszoljon arra a kérdésre, hogy tudomása szerint mit jelentenek a mondatokban aláhúzott szavak!” A válaszadásra három lehetőséget neveztem meg: 1. nem tudom, 2. sejtem, 3. tudom.

Hipotézisem ez volt: 1. a példamondatok kevésbé, illetőleg jóval kisebb arányban teszik lehetővé a jelentés (hozzávetőleges) megállapítását, mint ahogy az a nyelvészeti köztudatban él, 2. a nyelvészek a szójelentéseknek példamondatok alapján történő kikövetkeztetésében megelőzik a hallgatókat, s jobban állnak a tájszavak ismeretével is (a megkérdezett nyelvészek között többen dialektológusok voltak).

A példamondatokat hangalakilag köznyelvesítettem, a kérdéses tájszavakat aláhúztam. Íme: 1. Hát hiszen nincs *kotyka*, nem ültethetek. 2. Ott szoktunk a pajtában *gungázni*. 3. Amerre *hancsékos*, ott jobban tartja a nedvességet. 4. Mikor olyan gyerkőcök voltunk, *koconból* csináltunk pipát. 5. Ebben a vízben alig fő meg a borsó, olyan *koconyos* marad. 6. Csak a *kummasz* kutyától kell félni, amelyik harap. 7. Már *megzsöngésült*, pedig száraz volt. 8. Olyan piros leve volt, mint amikor az otellót *muszikolják*. 9. Jó erős szóda, hogyan *sörkéz* az üvegbe! 10. Belement a bika a vízbe nyakig, csak az orra *szömörkölt*. — 11. A *békanyelv* nem engedte be a vizet, ha belelépett a láb a vízbe. 12. A disznóölésnek is *bekoronáztak*, mert eltört a lába a böllérnek. 13. A száraz kenyeret nem aprította nagyanyám a tejbe, hanem *dörmölte*. 14. Olyan *heprecsóré* szája van, hogy fél tőle az a falu. 15. A *kótymányban* elsüllyedt a kocsi. 16. A kiscsirkék kedvesen *polyogtak* a kotló körül. 17. *Szuszmákolta* a kereket, de nem boldogult vele. 18. Olyan *szunyamunya* volt, nem sok hasznát vették. 19. A *zirzomban* döngicséltek a méhek. 20. Ott *sórikázott*, mint a sósseggű tyúk.

Lássuk a tájszavak jelentését: 1. *kotyka* = kotlóstyúk, 2. *gungázni* = hintázni, 3. *hancsékos* = göröngyös, 4. *kocon* = a káposzta torzsája, 5. *koconyos* = főtlen, 6. *kummasz* = alattomos, 7. *megzsöngésül* = megnyirkosodik, 8. *muszikol* = szétnyomkod, 9. *sörkéz* = gyöngyözik (szódavíz), 10. *szömörkölt* = szortyog — 11. *békanyelv* = cipő része elől a fűzős rész alatt, 12. *bekoronáz* = véglegesen befejez vmit, 13. *dörmöl* = összemorzsol, morzsássá tesz, 14. *heprecsóré* = fecsegő, szájas (félíg lányka, nő), 15. *kótymány* = sáros hely (az úton), 16. *polyog* = sok, apró állat mozog, 17. *szuszmákol* = piszmogva csinál vmit, 18. *szunyamunya* = lassú, lusta, hanyag (ember), 19. *zirzom* = méhkaptár, 20. *sórikáz* = 1. körbe forog, 2. sietve jön-megy.

3. A statisztikai adatok (összesen 1 600 adattal dolgoztam):

	tudta	csak sejtésének, megérzésének adott hangot, azaz tippelt		nem tudta, sejtésének sem adott hangot, tippelni sem tippelt
		jól	rosszul	
nyelvészek hallgatók	8,5%	23%	23,5%	45%
	0,6%	17,5%	36,3%	45,4%

	tudta, ill. jól sejtette	fogalma sem volt, ill. rosszul sejtette
nyelvészek hallgatók	31,5% 18,2%	68,5% 81,8%

Mivel a „tudta”-kategória előzetes ismeretekre támaszkodó, s nem a példamondatokból le-
szűrt ismereteket jelöli, közlöm az e kategória nélküli százalékos számokat is. Eszerint:

	eltalálta	nem találta el
nyelvészek hallgatók	23% 17,5%	68,5% 81,7%

Közlöm a gyakorisági listák első helyezettjeit is. Eszerint:

A. A véleménynyilvánítás nélküli esetek (nem is tippeltek rájuk): 1. *gungázni* (a nyolevan
adatközlőből 67), 2. *kocon* (62 adat), 3. *zirzom* (51 adat), 4. *békanyelv* (49 adat), 5. *koconyos* (42
adat).

B. A leginkább rosszul tippelt jelentések, illetőleg szavak: 1. *koconyos* (34 adat), 2. *béka-
nyelv* (17 adat), 3. *kocon* (15 adat), 4. *gungázni* (11 adat), 5. *zirzom* (9 adat).

C. A leginkább jól tippelt jelentések, illetőleg szavak: 1. *bekoronáz* (17 adat), 2. *békanyelv*
(9 adat), 3. *kummasz* (9 adat), 4. *muszikol* (7 adat), 5. *hancsékos* (5 adat).

D. A néhány adatközlőtől ismert tájszavak: *muszikol* (7 adat), *kummasz* (6 adat), *békanyelv*,
bekoronáz és *hancsékos* (4-4 adat).

4. A fölmérés eredményei megerősítenek abban a véleményemben, hogy a példamondatköz-
lés általános, nem differenciált követelménye felülvizsgálandó (MNyj. 26—27: 147). Úgy vélem,
hogy minden címszónak példamondattal való illusztrálása önmagában aligha lehet értékelési alap.
Mert nem a pusztá közlés minősít, hanem a közlés milyensége. Hiába van minden címszóhoz
példamondat, ha azok nem elhanyagolható hányada henye: velük nem megyünk sokra. Ellenben
több lehet a kevesebb: akkor tudniillik, ha ugyan nem adunk minden címszóhoz példamondatot,
amit azonban adunk, az jó. A tájszótári példamondatok persze nem azért vannak elsősorban, hogy
az olvasó azokból állapítsa meg a jelentést, hiszen azokat a szótárak közlik. Úgy gondolom azon-
ban, hogy a lexikográfiailag regisztrálható, minősíthető, szabályokba foglalható jelenségeket,
funkciókat nem példamondatok közlésével célszerű elintézni. De továbbmenve: ha egy szónak

előfordulnak alakváltozatai, akkor ennek dokumentálására nem föltétlenül a példamondatok közlése a legjobb, s főként nem a leggazdaságosabb megoldás.

A fölmérés adatai igazolták előzetes várakozásunkat. Egyszersmind — mondhatni: meggyőző erővel — azt sugallják, hogy szükség van jó példamondatokra. Azt sugallják, hogy a jó példamondatokra van szükség.

Kiss Jenő

Okučani és ami körülötte van

Jasenovactól Račinovciig a Duna legnagyobb jobb oldali mellékfolyója, a Száva a határ Horvátország és Bosznia között. Ám a Száva nemcsak országokat választ el egymástól, hanem történetükben, műveltségükben, etnikumukban élesen különböző régiókat is. Bosznia 1528-tól 1878-ig, 350 éven át török uralom alatt élt. A Száva szélessége a nyugat—keleti irányú, mintegy 200 km-es határszakasznak az elején, Jasenovacnál 200 m, lefelé fokozatosan növekszik. Brčkónál 740 m hosszú híd íveli át. Mélysége 3–4 m. Jelentős természeti akadály, amelyen hidakon, kompon, csónakokon lehet átkelni. Mindkét partján számos kisebb-nagyobb falu, város települt, az északon zömmel római katolikus vallású horvát, a délin pedig zömmel pravoszláv vallású szerb lakossággal. (A Száva-mellék település- és nyelvjárástörténetéről Stjepan Pavičić monográfiája tájékoztat: Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji. Zagreb, 1953.) A bal (északi) part a történelmi Magyarország Pozsega és Szerém megyéjének volt a déli széle. A törökök kiűzését követően szervezett katonai határőrvidékek idején itt volt a báni, gradiskai és bródi határőrkerület. A határőrkerületi parasztkatonákat *granicsár*-oknak hívták. Az 1868. évi horvát—magyar kiegyezéssel Pozsega, Verőce és Szerém vármegyét a magyar királyság átadta Horvátországnak. Attól fogva e vármegyék Horvát-Szlavonországhoz, Magyarország társországhoz tartoztak. Trianon után az újonnan alakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, későbbi nevén Jugoszlávia részei lettek.

A Jugoszlávia 1991. évi szétesése után kirobbanó fegyveres harcok ezt a vidéket sem kímélték meg. Az összes itteni Száva-híd elpusztult, az átkelőhelyeken megbénult a közlekedés. A béke helyreállításában, a hidak újjáépítésében a magyar honvédség műszaki alakulatai is szerepet kaptak. Állandó szálláshelyük Okučani környékén van. Nevével nap mint nap találkozhatunk a nyomtatott és elektronikus sajtóban.

Az alábbiakban számba veszem a Horvátország és Bosznia között országhatárt képező Száva-szakasz mellékének fontosabb településneveit. Figyelmemet a horvát oldalra összpontosítom, de kitérek a boszniai partvidék néhány településére is. A Száva folyásának irányában haladok Jasenovactól lefelé. Csupán olyan nevekkal foglalkozom, amelyek nincsenek benne a Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988. évi javított és bővített negyedik kiadásában.

Jasenovac. Az Una torkolatával szemben, a Száva bal partján települt a 15. században vagy a 16. század elején (Pavičić: i. m. 197). Főbb adatai: 1537: *Jazenocz* (ComPoseg. 93); 1538: *Jessenovecz* (uo.); 1808: „*Jassenovac*z vel *Jessenovac*z cr.” (Lipszky: Rep. 1: 273). *Jasenovac* a szerb-horvát *jasen* 'köris' fanév -*ov* képzős *jasenov* 'köris-, körisfa-' származékából alakult -*ьсѣ* képzővel. Tkp. jelentése 'körisfával benőtt hely, körises'. Alakulásmódjához l. szerb-horvát *jasenovac* 'körisfabot, körisfavessző'. L. még horvát *Jasenovec Zagorski* hn. (ImMesta. 1973. 185), *Jesenovec* hn. (i. m. 188). — Az 1537. évi adat (l. fent) régi magyar *Jaszenóc* névalakot mutat.

Novska. A Pszunj-hegység délnyugati nyúlványának lábánál, a bal felől a Veliki Strugba ömlő Novska patak mentén települt helység. Főbb adatai: 1585 körül: *Wiuar* (Mercator: Hvgnariatérkép); 1626: *Wiwar* (John Spede: The mape of Hungari); 1647 körül: *Wiwar* (Willem Janszoon

Blaeu—Johannes Blaeu: *Hvngaria regnum*; 1720: *Nofska* (ComPoseg. 145); 1808: „*Novszka rectius Novzka cr. Novska ill.*” (Lipszky: Rep. 1: 467); 1866: „*Novska* (njegda *Ujvar*)” (Sabljár 280); 1973: *Novska* (ImMesta 1973. 279). A helység elsődleges neve a magyar *Újvár* volt, amely újonnan épült erősségre utalt. Ezt idővel a horvát *Novska* váltotta fel. A *Novska* helynév a határozott vagy hosszú alakú *novi* 'új' melléknévnek a *-sk(a)* képzős származéka. Kétség sem merülhet fel afelől, hogy szemléleti háttérét illetően e *Novska* magyar előképéhez és előzményéhez, *Újvár*-hoz kapcsolódik, voltaképpen azt utánozza. A *novski* (HASz. 8: 254) melléknév valamely elliptikus *Novi* (< *Novi grad*) helységnévnek a szokásos melléknéve 'Noviból való, onnan származó, novi' jelentéssel. Am *Novska* esetében az is feltehető, hogy a horvátban előbb valamiféle **Novi varoš* vagy **Nova varoš* (a *varoš* lehetett nőnemű is!) keletkezett, s ebből univerbációval jött létre a *Novska* alak. A helységen átfolyó *Novska* patak (Dickennmann: Stud. 2: 52) minden bizonnyal a helységről kapta nevét. — Arra a jelenségre, hogy eredeti szláv melléknévhez *-ьskъ* képző járul, l. szlovén *Belsko* hn. (< : *bel* 'fehér'; Bezljaj: EtSl. 1: 16), szerb-horvát *Topusko* hn. < **Topľsko* < : **topľ* 'meleg' (Skok: EtRj. 3: 481), lengyel régi *Mokrsko* hn. (< : *mokry* 'nedves, vizes': Rospond: SEMG. 26), görögországi szláv (bolgár) **Krivьska* hn. (< : *krivь* 'görbe') > újjörög *Κρίβησκα* hn. (Vasmer: SlGriech. 163) stb.

Okučani. A Pozsega megyei Pszuny-hegység lábánál, a Szávától tíz-egynéhány km-re települt azon a helyen, ahol korábban egy *Dianóc* ~ *Dianovac* [1585 körül: *Dianocz*: Mercator: *Hvngaria-térkép*; 1720: *Dianovatz*: ComPoseg. 61] nevű szerb falu állott (Pavičić: i. m. 220, 322). A *Dianovac* (> magyar *Dianóc*) hn. személynévi alapszavához l. *Dijan* csn. (LPH. 130), *Dijanišb* szn. < latin *Dionysius* szn. (Skok: EtRj. 1: 407). — *Okučani* fontosabb adatai: 1780: *Okucsane* (ComPoseg. 148); 1808: „*Okucsani* ill. *Okuchani* cr.” (Lipszky: Rep. 1: 475); 1882: *Okučani* (Juhos: Hnt. 242); 1973: *Okučani* (ImMesta. 1973. 283); 1996: „Már építik a konténertábor. *Okučani* lesz a magyarok szálláshelye” (Magyar Nemzet 1996. jan. 9. 1). — *Okučani* ott fekszik, ahol az addig észak—déli irányban folyó Soboština patak délnyugat felé kanyarodik. Nevét helyzetéről kapta. Alapszava a szerb-horvát *kuka* 'horog, kampó' *o-* prefixumos származéka, az *okuka* 'kanyar' (gyakran *okuka reke* 'folyókanyar'), amelyből **okuk-jane* [többes szám] 'folyókanyarnál lakók' főnév, majd ebből *Okučani* településnév alakult (Skok: EtRj. 2: 225). Magából az *okuka*-ból is keletkezett földrajzi név; l.: 1882: *Okuka* 'a szlavóniai Sopjéhez tartozó major a Dráva bal parti holtágának kanyarulatában Révfalutól nyugatra' (Juhos: Hnt. 242; lokalizálásához l. 1913: Barcs és Virovitica. 1: 75 000-es térkép), *Alsó- és Felső-Okuka* 'a Dráva menti Révfalu külterületei' (Juhos: Hnt. 6); 1883: „Keleti és nyugati Lug és *Okuka*” 'ma már e néven nem ismeretes határ-rész a Dráva menti Tótújfaluban' (SMFN. 824).

A Pszuny-hegységről lefutó *Sloboština* patak nevében a szerb-horvát *sloboda* 'szabadság' augmentatív funkciójú származéka, a *sloboština* 'előjog, kiváltság' (Dickennmann: Stud. 2: 111) rejlik. Elsődlegesen kiváltságos település viselhetett ilyen nevet, vö. *Sloboština* 'elenyészett helység Bijela Stijena környékén' (Pavičić: i. m. 198, 200, 342), továbbá 'helység az Orljava menti Orljavactól délre' (ComPoseg. 202).

A történeti forrásokban *Magnum Pisum* néven előforduló horvát *Psunj* hegységnévben Skok (EtRj. 1: 165, 3: 664) a latin *bison* 'bölény' állatnevet keresi. (A hegységnév magyar alakjához l.: 1886: „Orlyava vagy *Pszúny* hegység”: Hunfalvy J.: EgyFöldr. 2: 382; 1890: *Psunj*: Gönczy—Kogutovicz: Kézi atl. *Pozsega m. a.*; 1897: „*Pszunj* hegység v. Sujnik”. PallasLex. 14: 267; 1937: *Psunj*: Á. T. I. Kisatlasz 3. sz. térkép; 1985/86: *Psunj*: Nagy Világatlasz 41. sz. térkép; 1995: *Pszuny*-hg.: Stiefel Földrajzi atlasz 18.)

Novi Varoš. Okučani és a Száva menti Stara Gradiška között, nagyjából félúton fekszik ez a helység. Főbb adatai: 1808: „*Városh* (Neu-) g. *Novivaroš* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 719); 1829: „*Novi Városh*, *Nova Civitas*, suburbium Vetero Gradiscae” (ComPoseg. 144); 1880: *Novi Varoš* (Hátsek: MegyTérk. *Gradiskai kerület a.*); 1973: *Novi Varoš* (ImMesta. 1973. 278). A helységnév a szerb-horvát *novi* 'új' és *varoš* (< magyar *város* 'Stadt') jelzős szerkezete. A magyar *város* mint

településtörténetileg nagy fontosságú műveltségszó számos balkáni nyelvbe átkerült; vö.: román *oraș* 'város', bolgár *ѡpou* 'óváros, belváros', albán *varosh* 'a város falakon kívüli része; külváros; a város lakott része <ellentétben a kereskedő negyeddel>', oszmán-török *varoš* 'külváros; a város falakon kívüli része', újgörög *βαροσι*. Ezekből földrajzi nevek is keletkeztek. (A kérdéshez l. Hadrovics: UngEISkr. 529—531.)

Stara Gradiška, Bosanska Gradiška, Nova Gradiška. Okučanitól dél-délkeletre mintegy 12 km távolságban a Száva bal partján települt a magyarul *Ógradiská*-nak hívott *Stara Gradiska*. (A részletekhez l. Pavičić: i. m. 222.) Vele átellenben, a Száva boszniai partján fekszik *Bosanska Gradiška* (régébbi magyar nevén *Török-Gradiska* és *Boszna-Gradiska*), amelynek nevével már Árpád-kori oklevélben találkozunk: 1295: „*Alsogradisca portus super Zawam*” (ComPoseg. 206; lokalizálásához l. Sztp. KritJ. 2/4: 176, 278). *Ógradiská*-ra l.: 1567: *Gradi[kia]*. „*Gradi[kya Turcicum*” (Matthes Zündt: Magyarország térképe); 1808: „*Gradisska (Sztara-)* cr. *Stara-Gradishka* ill. *Neu-Gradischka* g.” (Lipszky: Rep. 1: 215); 1829: „*Alt Gradischka, Gradisca Vetus, Ó Gradiska, Stara Gradiska*” (ComPoseg. 206). A magyarul *Újgradiská*-nak hívott *Nova Gradiška* Okučanitól keletre fekszik mintegy 17 km-re. Csak a 18. században alapították *Friedrichsdorf* néven bosnyák települőköl (PallasLex. 8: 236). Főbb adatai: 1780: *Neu Gradiska* (ComPoseg. 144); 1808: „*Gradisska (Nova-)* cr. *Nova Gradishka* ill. *Neu-Gradischka* g.” (Lipszky: Rep. 1: 215); 1829: „*Neo Gradisca, Neu Gradischka, Nova Gradiska, Uj Gradiska*” (ComPoseg. 144). A horvát *Gradiška* helységnév a *gradište* 'várhely, várrom, váromladék' -sk melléknévképzős származéka (Skok: EtRj. 1: 603). L. szlovén *Gradiško* hn. (Bezlaj 1: 196) is.

Orubica. Nova Gradiškától délkeletre, a Száva hurokszerű kanyarulata mellett települt valamikor a 17. században (Pavičić: i. m. 239). Fontosabb adatai: 1720: *Orobitza* (ComPoseg. 152); 1808: „*Orubicza* cr. *Orubica* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 483); 1882: *Orubica* (Juhos: Hnt. 247); 1973: *Orubica* (ImMesta. 1973. 287). Egy *Orubica* nevű helység Boszniában is van (HASz. 9: 177). Etimológiájára nézve fontosnak tartom az őcseh *obruba* 'fátorlasz' (Staročeský slovník. *obilé—ožžený*. Praha, 1984. 168) főnevet, amely katonai szakszó volt. Az *obrubati* 'levág, lenyes' ige postverbaléjaként keletkezett; tkp. jelentése 'nyesedék'. L. még szerb-horvát *obrub, obruba, obrubica* 'szegély' (HASz. 8: 413). Arra a jelenségre, hogy a szerb-horvátban az *ob-* 'körül' prefixum *o-* 'ua.' prefixummal váltakozhat, l. *obgraditi* 'körülkerít': *ograditi* 'ua.', *ophoda* (< *obhoda*) 'kerülő (út)': *ohoda* 'ua.', *opklada* (< *obklada*) 'fogadás': *oklada* 'ua.' stb. Az orosz *pyбeж* [tkp. 'rovás, bemetszés'] 'határ' a cseh *obruba*, szerb-horvát *obrub(a)* stb. szavakkal együtt az összsláv **rqbiti ~ *rqbati* 'vág' családjába tartozik. Felvetődött a magyar *rombol* ige szláv eredeztetésének gondolata is (Kniezsa: SzJIsz. 731).

Davor. A Vrba folyó Banja Lukától északkeletnek tartva éri el a Szávát. Torkolatával átellenben, a Száva bal, szlavóniai partján fekszik *Davor*. Neve nem régi. Korábban *Svinjar*-nak hívták; l.: 1343: *Zuinark* (ComPoseg. 48); 1528: *Swimar* [ɔ: *Swiniar*, a Száva boszniai oldalán levő Bosanski Svinjar, mai nevén Srbac helyére rajzolva] (Lázár deák térképe); 1808: „*Svinyar* cr. *Svinjar* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 668); 1910 után: „*Svinjar (Davor)*” (Banja Luka. 1: 200 000-es térkép); 1973: *Davor* (ImMesta. 1973. 103). A *Svinjar* hn. a szerb-horvát *svinjar* 'disznópásztor, kanász; disznókereskedő; disznóól' köznévből alakult. L. horvát *Svinjar* csn. (LPH. 626) is. Etimológiailag összetartozik a magyar *Szenyér, Szinér(váralja), Szinyér* szláv előzményével. (Ezekre l. FNEsz.⁴ 2: 566, 573, 585.) Az új horvát *Davor* helynév abból a 17. század óta adatolt horvát *Davor* személynévből (Šimundić: RjOS. 70) alakult, amely a csodálkozást, örömet, fenyegetést, sajnálkozást kifejező *davor* 'hej, ó; ó jaj; megállj csak' indulatszó tartozéka. A szerb romantika megteremtette *Davor*-nak, a háború szláv istenének, a szláv Marsnak az alakját. (L. SKNJ. 4: 13; Skok: EtRj. 1: 385). Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a pórias *Svinjar* helységnevet szívesen váltották fel azzal a *Davor* helységnévvvel, amely egy istenség nimbuszával vehető körül. — A magyar *dávori* 'hősi ének', *dávoria* 'kornyikázás, lármázás', *dávorikol* 'gajdol, lármáz' a szerb-horvátból való (TESz. 1: 598). Etimológiailag ide kapcsolódik.

Slavonski Kobaš, Bosanski Kobaš. Pozsegától (Slavonska Požega) dél-délkeletre ömlik bal felől a Szávába az Orljava folyó. A torkolatnál települt *Slavonski Kobaš*, vele átellenben, a boszniai oldalon pedig *Bosanski Kobaš*. A főbb adatok: 1316: *Kopasz* (ComPoseg. 201); 1470: *Kopas* (Csánki 2: 414); 1489: *Kobas* (uo.); 1720: *Cobasch* fortalitium (ComPoseg. 302); 1808: „*Kobass* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 327); 1866: *Kobaš* (Sabljar 184); 1882: *Kobaš* (Juhos: Hnt. 166); 1973: *Slavonski Kobaš, Bosanski Kobaš* (ImMesta. 1973. 359, 71). Az elsődleges *Kopasz* névalak pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1238: *Copoz* szn. (HazaiOkm. 8: 33); 1286/1511: „*Nicolao Kopaz dicto*” szn. (i. m. 8: 444). Borsanembeli *Kopasz* Jakab (1260 körül – 1320 után) főember egy ideig szlávón bán, majd nádor volt (KMTL. 368). Nevére l. 1311: *Kopoz* (AnjouOkl. 3: 9). A *Kopasz* szn. a *kopasz* ’hajatlan, szőrtelen, tar’ melléknévből alakult. A horvátban a magyar *Kopasz* előrése a szerb-horvát *kob* és *koba* ’karvaly’ származékainak népetimológias befolyása alá került; vö. *kobac* (gen. *kopca*, voc. *kopče*) ’karvaly’, *kobač* (gen. *kobača*) ’ua.’. (Skok: EtRj. 2: 116. A szláv eredetű magyar *kaba* madárnévhez l. Kniezsa: SzIJs. 235.) A végződés idomult a *varaš*, *međaš* ’mezsgyeszomszéd’, *vagaš* ’kerékvágás’, *varaš* ’a *varaš* mellékalakja’, *salaš* ’szállás, tanya’ végéhez. (A kérdéshez l.: Skok: EtRj. 1: 67–68; Hadrovics: UngEISkr. 64–67.)

Slavonski Brod, Bosanski Brod. A kelet-szlavóniai Bródi-hegység (Dilj) déli lábánál, a Száva bal partján fekszik *Slavonski Brod*, vele átellenben, a Száva jobb partján pedig *Bosanski Brod*. A magyarul Bród-nak [1808: *Bród*: Lipszky: Rep. 1: 80] hívott szlavóniai *Brod* korai adataként l. 1450: *Brod* (Csánki 2: 402; l. még ComPoseg. 201). Köznévi előzménye a szerb-horvát *brod* ’gázló, átkelő’. (Szinekdohészerű névcserével a *brod* újabban a ’hajó’-nak lett a jelölője.)

Šamac Slavonski és Bosanski Šamac. Ott, ahol a Boszniának nevet adó Bosna folyó jobb felől a Szávába ömlik, a Száva mindkét, boszniai és a szlavóniai partján *Šamac* nevű település fekszik, amelyeket a *Slavonski* és a *Bosanski* jelzővel különböztetnek meg egymástól. (A szlavóniai *Šamac* betelepüléséhez l. Pavičić: i. m. 265.) A *Šamac* [1780/82: *Szamacz*: ComSirm. 168] helynév a német eredetű szerb-horvát *šanač* > *šamac* ’sánc’ főnévből alakult. (Skok: EtRj. 3: 380). A *šamac* alak a *šanca*-féle ragozott alakok *šamca* ejtészváltozatából fejlődött. Szerbiában *Šanac* (ImMesta. 1973. 383) helységnév is van.

Županja. A kelet-szlavóniai Vinkovcitól dél-délnyugatra, a Száva egyik hurokszerű kanyarulata mellett települt *Županja*. (Betelepüléséhez l. Pavičić: i. m. 266.) Fontosabb adatai: 1528: *Zapana blacia* (Lázár deák térképe); 1709: *Supanjoblata* (ComSirm. 218); 1720: *Schupanie Blato* (uo.); 1780/82: *Xupanie* (uo.); 1808: *Xupanje* ill. *Supanye* cr. (Lipszky: Rep. 1: 749); 1866: *Županja* (Sabljar 497). Az elsődleges *Županja blatija* ~ *Županje blato* névalak olyan jelzőszerkezet, amelynek első eleme a birtoklást kifejező *-jb*, *-ja*, *-je* melléknévképzővel ellátott *župan* ’ispán, zsupán’, második eleme pedig a szerb-horvát *blatija* ’sár, pocsolya, mocsár, ingovány’, illetőleg *blato* ’ua.’. A jelzett szó idővel elmaradt, s a jelző *Županja* alakban önállósult.

Brčko. A Száva jobb, boszniai partján, a Brka folyó torkolatánál települt *Brčko* a *Brka* folyóról kapta nevét (HASz. 1: 617). A folyónév összefügghet a Vukovár környéki szerb-horvát *brk* ’a vízbe benyúló földcsík, földnyelv’ (Vuk³ 45) köznévvvel, az maga pedig a *brk* ’bajusz’ főnévnek lehet a metaforikus használatú tartozéka. (L.: HASz. 1: 659; Schütz: GeogrSkr. 81; EtSISJaz. 3: 128. A szerb-horvát *brk* ’bajusz’ és a magyar *barkó* ’keskeny oldalszakáll’ esetleges kapcsolatához l. Kniezsa: SzIJs. 594.) A *Brčko* (gen. *Brčkoga*) helységnév *-bšk* képzős származék: *Brka* > **Brčbsko* > *Brčko*. Vö. *čovek* ’ember’ > *čovečki* ’emberi’, *junak* ’hős, vitéz’ > *junački* ’hősi, vitézi’. (A képzésmódhoz l. A. Leskien: Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. I. Heidelberg, 1914. 302.)

Gunja. A boszniai Brčkotól északkeletre, a Száva szlavóniai partvidékén fekszik. Főbb adatai: 1428: *Gwnya* (Csánki 2: 312); 1808: „*Gunya* cr. *Gunja* ill.” (Lipszky: Rep. 1: 219); 1829: *Gunya* (ComSirm. 63); 1973: *Gunja* (ImMesta. 1973. 171). Bizonyára pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással; vö.: 1323: *Guna* szn. (AnjouOkl. 7: 83), 1400: *Gwnyaker* szn.,

Gwnyafyaker szn. (Zsigm.Okl. 2: 619); 1412: Nicolai Gwnya csn. (Kázmér: RCsnSz. 426). E magyar szn., csn. a *gúnya* 'ruhaféle' köznévből kronológiai okokból nemigen származtatható (Kázmér: i. h.). Valószínűbb, hogy szerb-horvát eredetű. Vö. szerb *Gunja* szn. <: *Dragun* szn., *Dragutin* szn. stb. (Grković: RIS. 70), horvát *Guna* szn. <: *Dragun* szn. (Šimundić: RjOS. 88). A *Gunja* helységnév előzményeként a szerb-horvát *gunja* 'birsalmafa' aligha jöhet számításba.

Kiss Lajos

A nem-verbális kommunikáció egyes kérdései

Napjainkban egyre inkább azt tapasztaljuk, hogy nő az érdeklődés a nem-verbális kommunikáció iránt. Ebben valószínűleg nagy szerepet játszik az a felismerés, hogy a társadalmi interakció keretében történő információcsere folyamatában nagy jelentősége van a para- és az extranyelvi csatornának is. Egyes szakemberek szerint (pl. Ray Birdwistell 1970) a nem-verbális kommunikáció kb. 65%-át teszi ki az általános emberi kommunikációnak. Ez tehát nem elhanyagolható tényadat. Így érthető is az a törekvés, amelynek célja az emberi kommunikáció összes aspektusának megismerése, modelljének felépítése, funkcionálásának szabályozása.

A nyelv használatát kísérő testmozgásokat a következő főbb típusokban foglalhatjuk össze:

- (1) nem tudatos mozgások, amelyek az ember pszichofizikai életszférát tükrözik;
- (2) ritmikus mozgások, amelyek kisebb szegmentumokra bontják az ember által generált nyelvi szöveget, tehát a beszédtempóval kapcsolatosak, de ezen kívül a logikai hangsúlyt is megerősíthetik;
- (3) plasztikus mozgások, amelyek segítségével az ember valakinek/valaminek a cselekvését, illetve tulajdonságait, jellemzőit, pl. egy gyümölcsnek az alakját, nagyságát stb. képes utánozni;
- (4) konvencionális mozgások, amelyek jelfunkciókat képesek ellátni, és amelyeket kinetikai jeleknek szoktak nevezni.

A nem-verbális kommunikáció szempontjából döntő szerepük van a konvencionális mozgásoknak. Ezek esetében általában a gesztusok (testmozgások a nyaktól lefele) és a mimika segítségével tudatosan vagy tudattalanul átadott információról van szó. A tudatosan közölt jelentést néha szimbólumnak is szokták nevezni. A szimbolikus gesztusok kódja ugyanúgy, mint a nyelv, a társadalmi hagyomány képződménye. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha például megpróbáljuk megérteni egy idegen nyelvi közösségben használt gesztikulációs minták értelmét. Más oldalról nézve viszont, a tapasztalt emberek állítólag csupán a gesztusok alapján is képesek megmondani, hogy milyen nyelvet használ az adó (Sapir 1971: 132–40).

Több nem-verbális viselkedési mintázat tanult, szerzett, kulturálisan determinált, tehát biológiaiilag nem velünk született és társadalmi-pszichológiai természetű tényezők függvénye. A környezet megváltozása kiválthatja e kódok tudatos vagy tudattalan módosítását is. Ezt a jelenséget Effron mutatta ki a legjobban gesztikuláló nációk — a New York-i kelet-európai zsidó és olasz emigránsok — viselkedésváltozásának elemzése alapján (Effron, 1972).

A nem-verbális jelek egy adott nyelvközösségnek a termékei, amelyek egy konkrét földrajzi területen funkcionálnak, és e nyelvközösség által létrehozott kultúrának a jegyeit viselik, valamint a kötelező tudásnak a komponensét is alkotják. Ezek a jelek kifejezhetik az adónak az emocionális viszonyát az általa továbbított információhoz, vagy az a céljuk, hogy meghatározott reakciókat váltssanak ki az információévőben. E jelek többsége a közvetlen, spontán beszéd folyamatában jelenik meg. Egy részük a hivatalos kontaktusok területére vonatkozik, de vannak közöttük olyanok is, amelyeket a kötelező etikett megnyilvánulásaként értelmezhetünk.

A nem-verbális kódok használata, a verbálishoz hasonlóan, szabályozott, nem önkényes jellegű és általában:

(1) az adó és a vevő egyéni jellemzőivel (pl. kor, nem, a szakmai és a társadalmi státusz, képzettségi szint, személyiségstípus stb.);

(2) a kommunikációs partnerek között fennálló kontaktustípussal (pl. hivatalos, nem hivatalos, baráti, kollegiális stb.);

(3) az adónak a vevőhöz, illetve a továbbított információhoz fűződő emocionális viszonyával;

(4) a kommunikációs partnerek között fennálló társadalmi szerepekkel (pl. egyenrangú, amikor a társadalmi pozíció egyforma, illetve nem egyenrangú, amikor az egyik fél privilegizált helyzetben van);

(5) az adók és a vevők számával;

(6) a szociális környezettel (pl. értelmiségi, munkás-, diákkörnyezet stb.);

(7) a helyszínnel, a kommunikációs szituációval és az adott nyelvközösségre jellemző gyakorisággal függ össze.

A testmozgások szorosan együttműködnek a verbális kóddal, és vele együtt egy koherens egységet alkotnak: megismételhetik, kiemelhetik, precízebbé tehetik az egyes szavakat, kifejezéseket, gazdagíthatják az információs síkot, megerősíthetik vagy gyengíthetik a szóhatást, módosíthatják a szavak jelentését, illetve ellent is mondhatnak azoknak. Egyesek közülük állandóan együtt járnak a nyelvi megnyilatkozások egyes típusaival. A nem-verbális kódok néha új információt is közölhetnek, amely nem okvetlenül kapcsolódik a verbálisan közölt információhoz. A nem-verbális szignálok óriási expresszív lehetőségeiknek köszönhetően bizonyos esetekben akár helyettesíthetik is a szavakat, és ily módon az információátadás önálló eszközeivé is válhatnak. Ezt a funkciót a következő szituációkban tölthetik be:

(1) ha gyorsabban eljutnak a vevőhöz, mint a szavak;

(2) ha a kommunikációs partnereket olyan tér választja el, amely hatástalanná teszi a verbális közlést;

(3) ha a verbális közlést akadályozza a zaj;

(4) ha a vevő nem akarja megszakítani a verbális közlést;

(5) ha a hallgatás vagy a diszkréció megőrzése szükséges;

(6) ha a szituációs kontextus kizárja a verbális kommunikáció lehetőségét;

(7) ha az adó erős pozitív vagy negatív emócióit akarja kifejezni;

(8) ha az adott pillanatban megfelelőbbnek tűnik, mint a nyelvi közvetítés (Jarząbek 1994: 10).

A pszichológiában, valamint a szociológiában is olyan kutatók jelentek meg, akik kizárólag a nem-verbális kommunikációval foglalkoznak. Azt állítják, hogy a nem-verbális kódok külön, önálló, a nyelvvel párhuzamos rendszert alkotnak, amely saját „szólexikonnal”, szintaxissal és szemantikával is rendelkezik. Körvonalazták az e rendszer tanulmányozásával foglalkozó, külön tudományterületeket is, mint például a kinetikát, a proxémikát, a vokalikát (Griffin, 1994: 124). Érdemes megemlíteni, hogy a kinetikai jelek formális, valamint jelentésbeli tekintetben is bizonyos zárt, megbonthatatlan egységet alkotnak; nem bonthatók tehát kisebb, jelentéssel bíró elemekre. Néhány kivételtől eltekintve ezekből a jelekből nem lehet létrehozni a bonyolultabb struktúrákat sem. Segítségükkel csak azt a jelentést lehet továbbítani, amely kizárólag velük kapcsolatos, illetve azt, amely az adott mondatbeli, szituációs vagy kultúrkontextusban történő jelfunkcionálásból következik. Természetesen minden kinetikai jel a részmozgások együtteséből tevődik össze, amelynek külön alakja, nagysága, iránya, ereje és tempója van. Ezek a mozgások formális egységet alkotnak, amelynek alapvető, releváns tulajdonságai, az egyéni realizációból adódó eltérések ellenére, változatlanok maradnak. Formájukban megkülönböztethetünk kezdő, kulminációs és végső szakaszt. A nem-verbális szignálok nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is felülmúl-

ják a verbális szignálokat, és a hatóképességük is többszörösen nagyobb azoknál. Ez különösen akkor vehető észre, amikor a kétfajta csatorna által továbbított információ között a kölcsönös megfelelés hiánya lép fel. Amikor a verbális és a nem-verbális szignálok ellentmondanak egymásnak, a vevő dönti el, melyek tájékoztatnak közülük az adó valódi intenciójáról. Ilyenkor a vevő mindig a nem-verbális információnak ad hitelt, nem pedig a verbálisnak.

Uralkodóvá vált az a nézet, hogy a „test nyelve” jobban, hívebben fejezi ki az adó igazi intencióit, érzelmeit, és kevésbé képes hamis információ közlésére, mint a nyelvi megnyilatkozások. Ez azzal függ össze, hogy a nem-verbális csatorna által továbbított tudatos funkcionálásán kívül létezik még egy teljesen tudatalatti „testnyelvünk” is, amely, ahogy a pszichológusok mondják, azt fejezi ki, amit a fejünk gondol, tehát a valódi érzelmeinket, érzéseinket tükrözi. Az öregeddel párhuzamosan ezek a gesztusok egyre rafináltabbak és kevésbé olvashatóak lesznek. Eltitkoljuk a gondolatainkat és érzelmeinket, így azokat sokkal nehezebb dekódolni, mint a gyerekek gesztusait. Hosszabb időn keresztül azonban majdnem lehetetlen hamisítani a „testünk beszédét”. Erre csak az képes, aki például el tudja titkolni zavarodottságát, vagy ki tudja fejezni örömét, miközben más emóciókat él át. De akkor is, amikor az ún. makromimikai mozgásokban és gesztusokban hibátlanul viselkedik, elárulhatják őt például a mikromozgások, az arcizmok minimális rezdülései is. A nem-verbális kommunikációban járatos személy ezt mindenképpen észreveszi. Meg lehet tehát tanulni hazudni „nem-verbálisan” is, de soha nem lehetünk biztosak abban, hogy a szervezetünk valamelyik nem tudatos reakciója nem leplezi le azt. Az átlagember „kinesztetikus viselkedése” többnyire nem tudatos. Egyes szakmákban viszont (pl. a menedzserek vagy a pszichológusok esetében) bizonyos nem-verbális kódok tudatos alkalmazása szükségeszerű is lehet.

A kommunikációban nemcsak arra kell gondolni, hogy mit mondunk, de arra is, hogy hogyan tesszük meg azt. Például a mai politikai életünket figyelve nem nehéz észrevenni, hogy egyes személyeknek mind a kettővel problémái vannak. A potenciális vevőt irritálhatja az, ha a szónok által alkalmazott gesztusok nincsenek összhangban azzal, amit mond; tehát verbális és nem-verbális közléseit diszsonancia jellemzi.

A tudományos kutatások azt mutatják, hogy a testmozgások több típusa tipológiai azonosságot mutat a különböző nációk esetében. Itt elsősorban velünk született jelenségekről van szó. Példaként a következőket említhetjük meg: a szemöldök összehúzása — az elégedetlenséget, haragot; a homlok összeráncolása — a nehéz feladat megoldását kísérő intenzív gondolkodást; a szemek széles megnyitása — csodálkozást; a mosoly — jókedvűséget, boldogságot jelent stb. Az a tény, hogy ezek a kódok egyformán jellemzik a gyerekeket, a felnőtteket, a szellemileg elmaradt, beteg, illetve egészséges embereket, a születésük óta vak vagy süket, illetve látással és hallással rendelkező egyéneket, arról tanúskodik, hogy a kódok velünk születettek, tehát genetikai öröklés útján szereztük meg azokat. A viszonylag kis számú univerzális nem-verbális jelen kívül minden nyelvközösség sajátos nem-verbális jelkészlettel is rendelkezik. A különböző nyelvközösségek képviselői legjobb esetben elsajátítják a kommunikációhoz szükséges közös nyelvet, de nem fogják tudni helyesen használni az idegen nem-verbális jeleket. Ebben a helyzetben a külföldiekkel való kontaktusban igyekszünk átvinni saját jelkészletünket. A külföldiek para- és extranyelvi viselkedését is saját normánk szerint értelmezzük. Vannak olyan nyelvközösségek is, amelyek nem érzik a külföldiek által használt jelek eltérő voltát, főként akkor, amikor kulturális, politikai, kereskedelmi stb. kapcsolatok állnak fenn közöttük. Ez a helyzet például abban az esetben is, amikor a kapcsolat az idegen nyelvközösséggel csak rövid ideig tart, de ha szélesebb méreteket ölt — az idegen területen történő hosszabb tartózkodás esetén — bizonyos jelek már akár nyugtalanságot, csodálkozást, meglepetést stb. is kiválthatnak az adott közösségben. Egyes jelek használata, ha nem magyarázzuk meg azokat a vevőknek, sértő minősítések forrása is lehet.

Természetesen a legnagyobb differenciálódás a nem-verbális kódok tekintetében azokban a nyelvközösségekben tapasztalható, amelyeket nagyobb távolság választ el egymástól, tehát ha

nincsen közöttük semmilyen kapcsolat. Ennek ellenére az eltérő nem-verbális viselkedésre is különbözőek lehetnek a reakciók. Lehet például pozitív a reagálás, de sok esetben lehet negatív is. Bizonyos környezetbe kerülve tartózkodást, óvatosságot, túlzott bizalmasságot vagy a tisztelet hiányát, udvariatlanságot, sértődöttséget stb. is kiválthatnak. Tehát az ismeretlen ingerek téves dekódolása, azaz helytelen tartalom hozzárendelése az idegen kinetikai viselkedéshez, igazságtalan, rosszindulatú minősítést okozhat. Rossz benyomást kelt az a külföldi, aki idegen környezetbe kerülve saját nem-verbális jeleivel próbál kommunikálni. Azok között az emberek között, akik nem értik egymást, folyamatosan növekszik az előítélet, amely szükségszerűen izolációhoz vagy netán a kontaktus teljes megszakításához is vezethet. Ide kívánczik egy angol közmondás felidézése, amely szerint: „Ha Rómában vagy, viselkedj úgy, mint a rómaiak.” Így sok nem kívánatos kellemetlenséget el lehet kerülni.

Egy külföldi turista, aki például Görögországban tölti a nyarat, és aki az autóstoposokra jellemző módon meg akarja állítani az úton haladó kocsikat, becsmérlésnek, netán verésnek is ki van téve. Az ökölbe szorított tenyér (kéz) és felfelé tartott hüvelykujj egy görög számára férfiak közötti szexuális ajánlatot jelent. Ugyanezt a gesztust egy olasz a legnagyobb elismerés jeleként értelmezi. Nagyon meglepő, hogy a tipikusnak és egyértelműnek tűnő gesztusokat az európaiak is különféle módon interpretálják. Például egyes nyugat-európai politikusok felszólalásaikban a verbálisan közölt információ kiemelésére karikaformára görbített hüvelyk- és mutatóujj segítségével képzett jelet használnak. Ilyen „retorikával” nem jelenhetnének meg például Törökországban, mert ott ez a jel egy nőnek tett frívól ajánlatot továbbít. Ugyanez a gesztus az USA-ban „kiváló” minősítést, a Fülöp-szigeteken pénzt, Latin-Amerikában pedig obszcénnek tartott viselkedést jelent. Erről Nixon, volt amerikai elnök személyesen is meggyőződhetett, aki még alelnöki minőségében tett látogatásakor pozitív érzéseinek akart hangot adni, a valóságban azonban a tömeg haragjával találkozott (Griffin 1994: 128). Helmut Kohl német kancellárnak is óvatosnak kell lennie például Olaszországban, hogy beszédeinek megtartásakor véletlenül se érintse az általa megszokott módon hüvelykujjával a fülhegyét, mert ez a jel ott kizárólag a deviáns férfiakra jellemző kódkészletből való. Ugyanúgy, mint ahogy a növénycsíra, még mielőtt kibújik a földből, már ismeri a fényt, az ír ember is azzal a tudattal születik meg, hogy nem szabad alávetnie magát az óra zsarnokságának. Nem titok az, hogy Dublinban az iskolai órák túlnyomó része nem működik, annak ellenére, hogy az órásmesterek éjjel-nappal azon fáradoznak, hogy működőképes állapotban tartsák azokat. Ebből a szempontból az írek nagyon hasonlítanak az időt ignoráló déli társadalmakra. A Földközi-tenger régióiban élő lakosok meg vannak győződve arról, hogy az időt akaratauk és igényük szerint ki lehet tágítani vagy összehúzni. A spanyol általában azon lesz, hogy azt, amit ma meg kellene csinálni, el lehet végezni holnap is. Ugyanez az ember viszont vörös kiütéssel reagálna, ha valaki meg akarná változtatni étkezésének vagy (még rosszabb esetben) a sziesztának az idejét. Ez a sajátos paradoxon csak akkor válik világossá számunkra, ha tudjuk, hogy a spanyolok kétfajta időt különböztetnek meg: az egyik a legfontosabb ügyekre, például az étkezésre, családra, pihenésre stb., a másik pedig a munkára és a vele kapcsolatos minden egyéb problémára fordított idő. Az európaiakra még sok más viselkedésfajta is jellemző. A németek például soha nem tudják elérni az olaszokat a higiéniában. Kontinensünkön állítólag az olaszok veszik igénybe leggyakrabban a fürdőszobát, viszont a legtöbb illatszert a spanyolok használják. Az angol, amikor figyelemmel kíséri beszélgetőpartnerének beszédét, felemeli a szemöldökét. Az ír hasonló helyzetben viszont ráncolja a homlokát. Így az eltérő konvenciók szerint nevelt emberek az angolokat folyton meglepett, megdöbbsent, az íreket viszont állandóan zavarban lévő embereknek tartják.

Általában az eddig ismert kultúrák többségében 100-200 gesztust használnak (Griffin 1994: 128). Egyelőre még nem rendelkezünk a nem-verbális kódok pontos leírásával, de a résztanulmányok alapján is megpróbálhatjuk nyomon követni azokat a szabályszerűségeket, amelyek a különféle kultúrákra jellemzőek.

Valamennyi kultúrában a beszélgetőpartnerek kommunikációs szituációjában érvényesülő távolsági zónák tükrözik az interlokutorok között fennálló bensőséges viszonyokat. Ez a jelenség kulturálisan determinált. Minden embernek néhány ilyen térbeli zónája van, amely a másokkal fenntartott bensőséges viszonytól függően a következő módon alakul:

(1) intim zóna (a szigorúan intim alzónával együtt, amely 15 cm-ig terjed) a kultúrától függően 15-46 cm hosszú lehet. Ez a zóna az ember számára a legfontosabb, és csak az érzelmileg közel állóknak szabad ezt megsérteni, például a szülőknek, házastársnak, gyerekeknek, közeli barátoknak, rokonoknak stb. Ha valaki más teszi ezt meg, akkor a „megtámadott” személy tudatlanul visszahúzódik e zóna határain túlra. Az intim zóna például a japánok esetében 25 cm, az európai országok többségében viszont 20-30 cm hosszú. Ez a távolság az araboknál ennél jelentősen rövidebb, az amerikaiaknál viszont sokkal nagyobb.

(2) személyes zóna, amely szintén a kultúrától függően 46-120 cm-ig terjed, mindenekelőtt az ismerősök között érvényesül, például a hivatalos és társas összejöveteleken, baráti találkozókön, különféle partikon stb. Bár ebben a zónában is ugyanúgy, mint az intim zónában, lehetséges az érintés, valamint az illatok jelenléte, de a megfelelő távolság érzékelésében főként a szem és a fül vesz részt. Ennek a zónának a megsértése megfelelő reakciót vált ki az intim zóna megsértéséhez hasonlóan.

(3) társadalmi zóna, amelynek távolsága 120-360 cm-t tesz ki, az idegenekkel való kontaktusokra vonatkozik, vagy azokkal, akiket nem ismerünk eléggé, mint pl. a postással, villanyszereplővel, kömüvessel, asztalossal stb. megvalósuló kontaktus esetében.

(4) nyilvános zóna, akkor érvényesül, amikor a beszédünket egy nagyobb csoporthoz intézzük. Ilyenkor a 360 cm-nél is nagyobb távolságtartás kötelező. Nyilvánvaló, hogy ez a távolság nem kedvez a dialógusnak, azért erre a típusra az egyirányú információátvitel jellemző, tehát az unilaterális kommunikáció (Pease 1993: 22—34; Hall 1987).

A felfebb említett zónák, főként az intim és a személyes zónák közötti, kulturálisan determinált különbségeknek a nem ismerése vagy a figyelmen kívül hagyása negatívan befolyásolhatja a kommunikációs aktust, vagy komoly félreértésekhez vezethet.

A hivatalos kontaktust természetesen a megfelelő távolság is jellemzi a társadalmi, illetve a nyilvános zóna keretében. Erre jó példa az a kép, amely Griffin könyvében található, és amely egy íróasztal mögött ülő főnököt ábrázol a következő felirattal: „Ha ezt el tudod olvasni, akkor túl közel vagy hozzá.” (Griffin 1994: 144). A hatalom képviselőit általában a szabadabb, határozott, kipiht magatartás, a csipőn tartott kezek stb., az alárendelt személyt viszont a feszélyezettség, a bátortalanág stb. jellemzi. A magasabb társadalmi pozíció, hatalomgyakorlás, presztízs szorosan összefügg a gesztusok és a testmozgások számával. Minél magasabb a társadalmi pozíció, annál kevesebb kinetikai jelet és több szót igényel.

A nem-verbális csatorna a dialógus struktúráját is szabályozza oly módon, hogy meghatározza az „adó — vevő” rendszeren belüli kölcsönös partnercserét, sorrendet, jelzi az információátvitel szándékát, kezdetét, végét stb. A kontaktus elkezdésének szándékát többféle módon is ki lehet jelezni, például kézfogással, kézcsókkal, orrdörzsöléssel, csók segítségével stb. Főként az adott kultúrától, de néha a bensőséges viszonyoktól is függ, hogy melyik módot részesítik előnyben az interlokutorok. Angliában például a kézfogás mindig a kapcsolatok új kezdetét jelenti (pl. egy veszekedés elhárításakor, egy ismeretlen vagy régen nem látott személy köszöntésekor), a csoport köszöntésénél azonban elégséges a verbális üdvözlés és a jelentéktelen fejbólintás az egész csoport előtt. Összehasonlításképpen, például Szenegálban a csoport minden tagját külön kell köszönteni, nem-verbális gesztusok kíséretében (Hudson 1980: 136). A kétszer, illetve négyszer végrehajtott csók (valóban vagy csak a „levegőben”) a régiótól függően Franciaország középső részére jellemző, és nemcsak a nő—nő, hanem a férfi—nő köszöntésekor is használatos. A kétszeri, illetve háromszori csók Magyarországon is elterjedt. Lengyelországban a csókot kézfogás is kíséri. Viszont a kézcsók a férfiak részéről, úgy tűnik, csak Lengyelországban honos. Természetes, hogy

ilyenkor az adott kultúrában elfogadott illemszabályok is érvényesülnek. A kommunikációs partnerek jól tudják, hogy ki és hogyan kezd el, illetve fejezi be a beszélgetést. A beszélgetés befejezését általában a kéz, illetve az ujj felemelésével, torokköszörüléssel, a székből végrehajtott előre mutató mozdulattal, szemmozgással stb. lehet kifejezni. Mivel a hallgató mindig a szemébe néz a beszélőnek, tehát ha végre akarjuk hajtani a kommunikációs szerepcsere-t, azaz a beszélőből hallgatóvá akarunk válni, akkor a szemébe kell néznünk a partnerünknek, ily módon anticipálva a hallgatói szerepet.

A nem-verbális csatorna, ahogy már volt róla szó, képes a tartalom átadására is. Az igenlést/tagadást (igen/nem) kifejező fejmozdulat, úgy tűnik, hogy minden kultúrában jelen van, tehát ebben az értelemben univerzális gesztusnak számít. A mozdulat iránya és jelentése azonban kulturálisan motivált és eltérő. Több európai nyelvközösségben, valamint az USA-ban is az „IGEN”-t felülről lefelé, a Földközi-tenger keleti régióiban alulról felfelé végrehajtott fejbólintással, Indiában viszont átlósan végzett fejmozdulatokkal jelzik. A bolgároknál a fejbólintás a tagadásnak, a jobb és a bal oldal irányába végzett fejmozdulat viszont az igenlésnek a jele. A görögöknél a „NEM”-et a hátrahajtott fej jelenti, amit egyidejűleg a szájnýtás és egy csettintés is kísér.

A kézzel történő számolás szintén az ismert kultúrák nagy többségére jellemző. A különbségek tulajdonképpen csak abból adódnak, hogy nem ugyanazzal az ujjal kezdik meg a számolást. Az európai országokban általában a hüvelykujjal, az ausztrálok, amerikaiak és az angolok nagy többsége viszont a mutatóujjal kezd számolni.

Érdekes az, hogy a különböző kultúrákban az ember saját énjének tartott központját különböző módon jelzik. Európában a szívre vagy a mellre tett kézzel teszik ezt meg, a japánok pedig ujjal mutatnak a fejre, és egyidejűleg kiejtik az „én” szót. A „V” gesztus is többértelmű. Az angol-szász országokban például a beszélő felé fordított tenyér „takarodj!”, „le vagy...” durva jelentéssel bír, az európai országok többségében azonban „győzelmet” fejez ki. A vállvonogatásnak is több értelme van. Jelentheti például azt, hogy az adott személy nem érti, mit mondanak neki, vagy nem tud valamit, de jelentheti a lenézést, az érdeklődés hiányát stb. is.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy a nem-verbális kódrendszerek a különböző kultúrák termékei. Az adott nyelvközösség minden tagja ismeri és tudja használni ezt a rendszert, tehát rendelkezik a para- és az extranyelvi kompetenciával, illetve a para- és az extranyelvi pragmatikai kompetenciával is (Bańcerowski 1994: 277–86). A legtöbb probléma akkor keletkezik, amikor a két kultúra érintkezik egymással, és mind a kettő rendelkezik formailag azonos, de tartalmilag egymástól eltérő gesztusokkal. Szükség van tehát a nem-verbális kódok kodifikációjára is.

Nézzük meg közelebbről: mit „mond” a testünk másoknak. A test fókuszának a szemet tartják, mivel az elárulja a legtitkosabb információt is. A pupillák akaratunktól függetlenül működnek, az általuk küldött szignálok biológiailag determináltak, nem lehet azokat sem szabályozni, sem pedig meghamisítani, mivel a kultúrának erre semmilyen befolyása sincs. A pupillák kitágulnak, amikor a néző belső beállítottsága, hangulata pozitív, jó, amikor szeretünk valakit vagy valamit, viszont összeszűkülnek, ha ennek ellenkezője áll fenn. Beszélgetésünk közben, amikor át kell gondolni valamit, megszakítjuk a vizuális kontaktust, és a szemünket az egyik oldalra irányítjuk. Nem véletlen viszont az, hogy melyik oldalra nézünk. Azok, akik bal oldalra néznek, vallásosabb, a zenére érzékenyebb, és általában a humán dolgokra fogékonyabb embereknek számítanak, a jobb oldalra nézők viszont inkább az egzakt tudományok iránt érdeklődnek, és nagyobb határozottság jellemzi őket. A szemmozgás különféle emóciókról is tanúskodhat, például a haragról, unalomról stb. Itt bizonyos szabályozás és ellenőrzés lehetséges. A szemmozgás felfelé nagyon gyakran a haragot és a negatív viszonyulást; az oldalpillantás idegességet, büntudatot; a lassú, nem ideges oldalnézés érdeklődést, udvarlást, de gyanút és unalmat is; a lefelé nézés viszont bátoratlanságot, szomorúságot jelent. A nézés mód is fontos információt közvetíthet. Ha a pillantás több, mint 1,8 másodpercig tart, akkor ez már nem tekinthető semleges vizuális jelnek, ez már vizuális közlésnek minősül. A pillantásvetés gyakoriságának is van releváns jelentése, és az kulturá-

lisan determinált (pl. Dél-Európa lakóit nagyon magas gyakoriság jellemzi). A túlságosan rövid vizuális kontaktus a titokzatosságnak vagy az unalomnak a jele, viszont a „bámulás” hűvösséget vagy haragos kihívást jelent. A beszélgetést befolyásolja, hogy partnerünk arcának és testének mely részére irányítjuk a tekintetünket. Ha a pillantásunkat arra az elképzelt háromszögre irányítjuk, amelyet a két szem és a homlok közepe ad meg, akkor az ún. semleges nézés mód érvényesül. Ha a tekintetünk a szemek és a száj közepe által körülhatárolt háromszögre esik, akkor az ún. társasági nézés móddal állunk szemben, ha viszont a tekintetünk attól lejjebb irányul, akkor ez már intímnézés.

A magatartás szignáljának a fej pozícióját tekintik. A semleges magatartást a felemelt fej jelenti. A lehajtott fej a negatív magatartást, az oldalra fordított fej pedig az érdeklődést fejezi ki. Ebben a vonatkozásban az emberek az állatokra hasonlítanak.

Az arckifejezés az ember emocionális információinak több, mint 50%-át képes továbbítani. Röviden megemlíthetjük a következő emóciók megnyilvánulási módjait: boldogságnál — az arc alsó része a száj és az orcák felfelé emelt pozícióban; szomorúságnál — az összeráncolt szemöldök és homlok; undornál, iszonynál — a száj görbe vonalat képez; félelemnél — ugyanúgy, mint a szomorúságnál, de a szem szélesen nyílt pozícióban; haragnál — összeszorított ajkak és összeráncolt szemöldök; meglepetésnél — felvont szemöldök, kerek szem és nyitott száj.

Nagyon értékes információt kaphatunk a tenyérgeesztusok alapján is. A nem becsületes és tisztességtelen emberek általában elrejtik a tenyerüket. A felfelé néző nyitott tenyér pozitív gesztusnak számít, viszont a lefelé fordított nyitott tenyér negatív jelentéssel bír, azaz az adó hatalmáról, dominanciájáról értesíti a vevőt. Az ökölbe zárult tenyér és a kinyújtott mutatóujj, amely az egyidejű szóritmussal párosul, a legirritálóbb gesztusok egyike. A tenyér dörzsölése a pozitív elvárások nem-verbális jelének számít. Az összekulcsolt kezek mind a három variánsa, azaz az emelt, közép- és alsó helyzetben lévő, az ellenséges, negatív, frusztrációs magatartást kifejező gesztus, amelyen az adó igyekszik úrrá lenni. Amikor az összedörzsölt kezek toronyalakú gesztust alkotnak, akkor ez már magabiztosságot jelent. Ha a partnerünk háta mögé teszi a kezét, akkor ezzel felsőbbbségét és önbizalmát demonstrálja előttünk, viszont ha az egyik tenyerével a kéznek más részét, például a csuklót, a könyököt vagy a kart fogja meg, akkor ezzel a frusztrációját árulja el, illetve önuralmát próbálja megerősíteni.

Az egyik alapvető megtévesztő gesztuscsoport a száj, a szem és a fül kézzel történő eltakarása. A megtévesztés jelenthet itt például kétséget, bizonytalanságot, túlzást. Ha az adó beszéd közben takarja el összeszorított ököllel a száját, akkor ő maga nem mond igazat; ha viszont akkor teszi ezt, amikor vevőként szerepel, akkor érzése szerint az adó hazudik. A szájörzés gesztusának egyik változata az orrérítés, amely az említett gesztusokhoz hasonlóan nem más, mint az eszünkbe jutott rossz gondolatra való tudatalatti utasítás nem-verbális végrehajtása.

A kéz, amelyet bármilyen módon fejtámaszként használnak, unalmat jelez. A mellen összefont kar védőkorlátot képez, a feltételezett fenyegetettség vagy nem kívánatos események ellen. Ezt a gesztust gyakran láthatjuk például különféle összejöveteleken, ahol a résztvevők nem ismerik egymást, vagy nincsen önbizalmuk. Ez tehát defenzív negatív gesztus. Ezzel a gesztussal az információvevő nemcsak a saját negatív viszonyát jelzi a beszélőhöz, hanem azt is, hogy nem ért egyet azzal a tartalommal, amit hall. Hasonló szerepet játszik az ún. részleges karkeresztzés, amikor a fél kar keresztben átlendül a testen, és megfogja a másik kart. Ha ezt a gesztust még az ököl is kiegészíti, akkor ellenséges, defenzív magatartásról van szó. A csípőre tett kezek agresszivitást, a tarkón összekulcsolt kéz viszont az adott személy dominanciáját fejezi ki a partnerrel szemben.

A feljebb tárgyalt gesztusoknak és mimikának a különböző jelentéseit nem szabad azonban szó szerint és kritikátlanul elfogadni. A nem-verbális kódrendszer a verbálishoz hasonlóan bonyolult képződményt alkot. Egy adott időben és situációban a gesztusok különféle kombinációkban és funkciókban szerepelhetnek, ahol fontos a megjelenési sorrend, a verbális viselkedés, és az

egész kommunikációs kontextus is. Tehát az egyes gesztusokat nem lehet izoláltan, önállóan, helyesen értelmezni, helyettünk sokkal jobban végzi ezt el a tudatalattiságunk.

Ahogy már volt szó róla, a „testünk nyelve” képes a tudatalatti módon szerzett óriási mennyiségű információ továbbítására, amely nem lehet közömbös az ember számára. A kinesztetikus csatornán keresztül kapott információ is nagy mértékben hozzájárul a világ nyelvi képének kialakulásához (Bańcerowski 1996). Ezen kívül a nem-verbális viselkedés képet fest rólunk mások számára is. Ez tehát nem elhanyagolható tényező. A mimika, a gesztusok, a testmozgások, a zónatávolsággal való operálás, az emberi külső megjelenéséről való gondoskodás, a megfelelő öltözködés megválasztása stb. olyan dolgok, amelyek kisebb-nagyobb mértékben alakíthatók. Ha a pszichológusok figyelembe nagyobb mértékben irányul majd a nem-verbális kommunikációra, és ha ehhez még hozzáadjuk a verbális kommunikációból származó megfelelő hangminőséget, a világos fogalmazást, valamint a kontrollinformációra való érzékenyebb reagálást, akkor olyan feltételek jöhetnek létre, amelyek képesek lesznek biztosítani nemcsak a manipulációs technikák elsajátítását, hanem hozzájárulhatnak ahhoz is, hogy az információcsere minél nagyobb örömet szerezzen az embereknek.

Az információadó szerepe a kommunikációs folyamatban nagyon hasonlít a karmesterre, aki a különböző beszéd- és más szervekből, valamint a látható testrészekből álló zenekarnak a tevékenységét ellenőrzi (vagy nem ellenőrzi). A mű jó realizálása megköveteli, hogy a karmester minden elemet pontosan koordinált mozgásban tartson, és azt egyeztesse egy másik művet megvalósító karmesterrel is, aki a saját zenekarát dirigálja (Hudson, 1980: 137).

A nem-verbális kódrendszerről szóló tudásunk fontos lehet a nyelvoktatás területén is. A nyelvtanár tulajdonképpen a színész szerepét játssza, és tudatában kell lennie saját gesztusai jelentésének, és ahhoz, hogy a tanulók nem-verbális viselkedését helyesen tudja értelmezni, tanulmányoznia kell a „testnyelvet” is. A normális életkörülmények között a kultúrmenták állandó, tudatos elemzése az egyén számára felesleges tevékenység, sőt káros is lehet.

IRODALOM

- Bańcerowski J., A kommunikációs kompetencia és összetevői. *MNy.* 118.
 Bańcerowski J., A valóság nyelvi kategorizálásáról. (Adalék a nyelvi szemantika elemzéséhez). *Nyr.* 120: 64—70.
 Birdwhistell R. L., *Kinesics and context*. University of Pennsylvania, Philadelphia Press. 1970.
 Effron D., *Gesture, Race and Culture*. Mouton. The Hague—Paris. 1972.
 Griffin E., *Język przyjaźni*. Wydawnictwo Rodzinny Krag. Warszawa. 1994.
 Hall E. T., *Bezgłośny język*. PIW. Warszawa. 1987.
 Hudson R. A., *Sociolinguistics*. Cambridge University Press. 1980.
 Jarzabek K., *Gestykulacja i mimika*. Słownik. „Śląsk”. Katowice. 1994.
 Pease A., *Body Language. How to read other's Thoughts by their Gestures*. Sheldon Press, London, 1988.
 (Magyar fordítás: *Testbeszéd*. Park Kiadó. Budapest. 1993.)
 Sapir E., *Az ember és a nyelv*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 1971.
 Traciewicz B., Świadome i podświadome komunikowanie niewerbalne. In: *Biuletyn Glottodydaktyczny*, Uniwersytet Jagielloński. Kraków. 1995. Nr 1.

Van a magyarban összetett jelző!*

(A szófajok és a mondatrészek összefüggései)

1. A lexikai szófajiság

A szófajiságot úgy határozzuk meg, hogy az a szavak (1) jelentésére, (2) mondatbeli használatára és (3) alaki tulajdonságaira épülő kategória. (Erről legutóbb I. Keszler 1995: 293; bibliográfiával együtt.) Tehát pl. a *Tegnap finom bablevest ettem* mondatban a *finom* szó (1) tulajdonságot jelent, (2) egy névszó (*bableves*) minőségjelzői bővítménye, és (3) ebben a szerepben nem vesz föl viszonyragokat. E három tulajdonság ismeretében kijelenthetjük, hogy a *finom* szó melléknév. A *Hozzá! még egy kicsit abból a finomból!* mondat *finom* szava (1) a tulajdonságjelentés mellett aktuálisan dolgot, tárgyat is jelent, (2) a mondat igéjének a határozója, (3) főnévi viszonyraggal rendelkezik. A vizsgált szempontok azt mutatják, hogy itt a *finom* szó csakis főnév lehet.

Igen ám, de ha egymástól független szavakat vizsgálunk, például az értelmező szótárak címszavait figyeljük meg, arra a következtetésre jutunk, hogy a címszavak szófajiságát is többé-kevésbé pontosan meg tudjuk állapítani, mintegy „puszta ránézésre”. Az *örül* és a *néz* pl. igék, a *kert* és a *léghajó* főnevek, a *sánta* és a *csinos* mellé knevek stb. Pedig e szavak szófajiságát úgy állapítottuk meg, hogy mondatbeli viselkedésüket nem próbáltuk ki, azaz nem helyeztük őket mondatba. Ráadásul ún. elvont alakban vannak, hiszen tudjuk, a lexémák többnyire nem viselnek jeleket és ragokat szótári változatukban.

Eszerint lehetséges, hogy a szófajiságot a 2. és a 3. szempont nélkül is meg tudjuk állapítani?

A kérdésre *nem*-mel kell válaszolnunk. A szófajiság, a szófaji jelentés feltétlenül tartalmazza a szó mondatbeli viselkedési szabályait. Még akkor is, ha egy mondatból elvont szó, tehát a lexéma szófajiságáról beszélünk.

E furcsának tűnő állítás indokait a szófajok és a mondatrészek összefüggéseiben találjuk meg.

A következőkben Deme László gondolatmenetét hívom segítségül (vö. 1969: 28—9, 47—50 és 94—6).

A szófajok kialakulását megelőzi és feltételezi a mondatrészek kialakulása. A mondat, lévén a kommunikáció alapegysége, ősbibb, mint a szó, s a mondatrész ősbibb, mint a szófaj. A kezdeti mondat nyilván tagolatlan lehetett, s a kommunikáció fejlődésével, a jelentések csiszolódásával vált tagoltá. Kialakultak a mondatrészek: az állítmány és a bővítményfajták.

Hogyan jöhetett létre a mondat tagolódásával a szófajiság?

Valószínűleg úgy, hogy bizonyos jelentéstípusokat hordozó szavak következetesen meghatározott mondatrészszerpekbe kerültek be. A cselekvést és a tulajdonságot jelentő, tehát az ítéletet hordozó szavakból lettek az állítmányok, a dolgot jelentőkből pedig az alanyok, tárgyak, határozók. Az állítmányi mondatrészszerpekhez később egyre szorosabban hozzátartozott a szám-, személy-, idő- és módjelentés, melyeket egyetlen szóalakban csupán az ige képes hordozni. Ezért az állítmányi szerpekhez egyre erősebben fűződött az igeiség, illetőleg az a szócsopott, melyet ma igének nevezünk. A tulajdonságot jelentő szavak egy másik mondatrészszerpekbe kerültek át: jelzőkké váltak. A jelzői mondatrészszerpek alakította ki a mellé knevi szófajt. De a jelző kapcsolata az állítmányokkal jól ismert tény: minden minőség- és mennyiségjelző, de közvetetten a birtokosjelző is állítmánnyá alakítható. A határozószói szófajt a határozói mondatrész teremtette meg (erről l. még az alábbiakban).

A megszokott mondatrészszerpek fokozatosan hozzátapadt a szavak jelentéséhez. A cselekvést jelentőkhöz fokozatosan hozzáértődött az állítmányi szerpek, a dolgot jelentőkhöz az alanyi, tárgyi (határozói) szerpek, a tulajdonságot jelentőkhöz a mellé knevi szerpek. A s z ó m o n d a t -

* Megjelent az OTKA (A 053/94) támogatásával.

beli viselkedése, mondatrészszerpe a szó jelentésének részévé vált mint funkcionális-grammatikai jelentéselem. A toldalékok megjelenése és használatuk következtetésé válása egy-egy adott mondatrészszerpeben szintén azt eredményezte, hogy a toldalékolhatóság, illetőleg a toldalékolhatóság típusa is a szótípus, vagyis a szófaj tulajdonságává vált.

Kialakult az a helyzet, hogy a lexémák jelentése most már nem csupán a denotatív jelentést hordozta, hanem a megszokott funkcionális-grammatikai jelentést is, mely aztán előírta a szó elvárható, szokásos alakváltozatait. Ha például azt mondom: *macska*, e szó jelentése nem csupán azt tartalmazza, hogy 'négylábú háziállat' stb., hanem azt is, hogy leginkább alanya, tárgya, határozója lehet egy mondat állítmányának, s az ennek megfelelő viszonyragozással hozhatom létre szóalakjait (l. *macska*Ø, *macskát*, *macskából* stb.); tehát jelentésében az is benne van, hogy ez a szó főnév.

Mindebből pedig az következik, hogy a szótári szavaknak is van szófajuk, méghozzá a jelentésen, alaki és mondatbeli tulajdonságokon alapuló szófajuk. Ez a szófaji tulajdonság a lexikai szófajiság: a lexémához tartozó nyelvtani jelentés, mely arra mutat rá, hogy a szótári szó természetéből adódóan, várhatóan milyen mondatrész lesz a megvalósuló mondatban, s várhatóan milyen alakokban jelenik majd meg. Az, hogy ez a várható szerep és várható alak valósággá válik-e, az aktuális mondat tartalmának és szerkezeti felépítésének függvénye.

2. A grammatikai szófajiság

Tekintsünk vissza a tanulmány elején elemzett *finom* szóra! A *finom* lexémát minden magyar anyanyelvű ember melléknévnek nevezné, mert tulajdonságot jelent, mert várhatóan és szokásosan minőségjelzői szerepbe kerül, s mert ebben a szerepben ragtalan. A *finom* lexéma szófaja, vagyis a *finom* lexikai szófajisága melléknév.

Az aktuális mondatok elemzése során azonban azt tapasztaltuk, hogy a *finom* szó az első mondatban mint melléknév, a másodikban mint főnév jelent meg. Miről van itt szó?

A mondat a nyelv aktuális használata során születik meg. A beszélő a pillanatnyi kommunikációban dönti el, hogy az aktuális mondat részeit, a mondatrészeket mely szavakkal tölti be. Az aktuális mondatrészszerpekbe legtöbbször — természetesen — lexikális szófajiságuknak megfelelően lépnek a szavak. Erre volt példa az első mondat, a *Tegnap finom bablevest ettem*, melyben a *finom* lexikai melléknév aktuálisan is melléknévként jelent meg. De az aktuális mondatrészszerpek nem mindig felelnek meg a lexikai szófajiságnak. A *Hozzá! még egy kicsit abból a finomból!* mondat megalkotója úgy látta jónak, hogy a 'dolog' jelentésű főnevet (mely itt pl. a *bableves* lehetne) nem mondja ki. A határozói pozícióba a kihagyott főnév jelzőjét illesztette (*finomból*). A *finom* szó most főnevet helyettesít: saját jelentésén kívül hordoznia kell a kimaradt főnév szubsztanciajelentését, de vállalnia kell grammatikai feladatát is, a mondat határozói szerepét veszi át. Főnévként viselkedik, s így főnévi viszonyragot kap.

A *finom* lexémának a két elemzett mondatban kétfajta megvalósulását figyelhetjük meg. Az azonos lexémához tartozó szóelőfordulások közül az első melléknév volt (l. *finom bableves*), a második pedig főnév (hozzá! a *finomból*). A szóelőfordulások szófaját az adott mondatok szerkezete határozta meg. A mondat szóelőfordulásainak szófajiságát grammatikai szófajiságnak nevezzük.

Ki kell mondanunk tehát, hogy a magyar nyelvben kétféle szófajiság van. A lexikai szófajiság a lexémák tulajdonsága, elvont szójelentés, a szavak megszokott és elvárható gram

matikai-funkcionális viselkedését tartalmazza. A grammatikai szófajiság pedig a szóelőfordulások tulajdonsága, aktuális szójelentés, a szavak konkrét, aktuális viselkedését tartalmazza, mely csak az adott mondat szerkezetének és jelentésének ismeretében értékelhető.

Amikor a szófajok rendszerét állítjuk össze, akkor az elvont, lexikai szófajisággal dolgozunk. Ha pedig a szöveg mondatainak szavait elemezzük szófajilag, akkor a grammatikai szófajiságot vizsgáljuk.

Hogyan függ össze a lexikai és a grammatikai szófajiság?

A kettő között ugyanolyan szoros kapcsolat van, mint lexéma és szóelőfordulás között. A lexéma és a lexikai szófajiság elvont nyelvi tények; a szóelőfordulás és a grammatikai szófajiság a nyelvhasználathoz, tehát a beszédhez kötöttek. A grammatikai szófajiság a lexikai szófajiság megvalósulása. A szokásszerű, elvont lexikai szófajiságot az aktuális használat gyakorisága, rendszeressége alakította ki. Egy-egy új lexikai szófajiság megjelenéséért is az aktuális, grammatikai szófajiság rendszeres használata a felelős. Gondoljunk csak pl. az ún. kettős szófajú színnevekre! Ezek bizonyára melléknevek voltak eredetileg, l. *kék ég*, *kék virág*, *kék ruha* stb., majd a gyakori jelentéstapadásos, főnévi használat miatt (l. *kék* = 'kék szín') fölvették a főnévi szófajiságot is (pl. *sok kéket használ, jól áll a szeméhez a kék*), és kettős lexikai szófajúak lettek (vö.: A. Molnár 1991: 564—5). Persze grammatikai szófajiságuk nem lehet kettős, hiszen az aktuális mondat csak egyfajta mondatrészszeretet enged meg egyetlen szóelőfordulásnak.

A lexikai szófajiság meglepte a magyar nyelv jellemző tulajdonsága. Nincsen minden nyelvben lexikai szófaj, tehát a lexikai szófaj nyelvspecifikus jelenség; viszont a grammatikai szófaj, úgy tűnik, univerzális (l. erről Mártonfi 1973: 191). A lexikai szófajiság a magyar nyelvben annyira erős és meghatározó, hogy mi szófajváltásnak nevezzük azt is, amikor lexikai melléknevet aktuálisan főnévként használunk. Pedig csak arról van szó, hogy a lexéma szóelőfordulásként nem az elvárt mondatrészszeretben áll. (A lexikai és a grammatikai szófajok különbségeiről l. még Károly 1963: 180—1; Berrár 1982: 18; Fabó 1984: 361; Laczkó 1995: 263—5.)

3. A mondatrészek és a szófajiság

Az előbbi fejezetekben azt bizonyítottuk, hogy mind a lexikai, mind pedig a grammatikai szófajiság tartalmazza a szavak mondatrészszeretének grammatikai jelentését. Most azt fogjuk megvizsgálni, hogyan kötődik a szófajiság a mondatrészpozícióhoz.

Térjünk vissza a mondatrészek kialakulásához! Egyetértek Deme László fentebb idézett tanulmányával abban is, hogy a mondat tagolódása során megszületett mondatrészek nem voltak egyenértékűek, s ma sem azok: a mondatbeli funkció, a jelentés és az ezekből fakadó nélkülözhetőség vagy nélkülözhetetlenség következményeképpen a mondat különböző (rangú) szintjein helyezkednek el (Deme i. m. 90—110). A mondat legfelső szintjén az állítmány áll. Az állítmány nem véletlenül a legmagasabb szintű mondatrész: feladata a mondat szerkezetének megszervezése. Az állítmány alatt vannak azok a közvetlen bővítmények, melyeket az állítmány rendelt magához: az alany, a tárgy és a határozó. Az állítmányt mint abszolút fölérendelt tagot és a közvetlen bővítményeket Deme László mondat szintű mondatrészeknek nevezi. De a bővítmények is rendelkezhetnek további bővítményekkel: a szerkezetszinten találhatók a hierarchiában a jelzők, melyek, mint tudjuk, állítmányi pozícióból „csúsztak le”.

Ha most már megvizsgáljuk a különböző szinteket képező szavak szófajiságát, kiderül, hogy mindhárom szintnek egységes „szófaji felelőse” van. A mondat szinten lévő állítmány felelős szófaja az ige. Az állítmány alatti alany, tárgy (és talán a határozó, de erről l. később) felelőse a főnév. A szerkezetszintű jelző pedig a melléknév.

S ezzel el is jutottunk a magyar nyelv kezdeti alapszófajaihoz. A magyar nyelvben — és erre Deme László is felhívja a figyelmet (i. m. 43) — ez a három eredeti alapszófaj léteztetett: az ige, a főnév és a melléknév. A többi alapszófaj e három kombinációjából vagy mintájára alakult ki történetileg. A határozószók ragos főnevekből és mellénevekből jöttek létre, a számnevek tulajdonképpen kettős szófajúak: főnévként és mellénevként viselkednek. A névmások e fenti szófajokat helyettesítik, az ige-nevek pedig az alapszófajok közötti átmeneti szókatégoriák. (Vö. Keszler 1992: 134—6; 1995: 294—302. — E megállapítás természetesen nem érinti az egyes szavak születésének időbeliségét, csupán a folyamat logikájára vonatkozik.)

A különböző mondat szintek „felelős szófajai” jelöletlenül, tehát képzők és viszonyragok segítségével is betölthetik a jellemző vagy a legjellemzőbb mondatrészszerkezeteket. Ez a szófajok és a mondatrészek kölcsönös megfelelésének köszönhető. Az ige a mondatban kizárólag a mondat szintű állítmány. Ezért az ige alakjához semmiféle jelölő elemet nem kell hozzátennem annak jelzésére, hogy az ígét állítmányként használom (pl. *lát, tud*). Az igeségben mint tulajdon-ságban benne van az állítmányi szerep szükségessége. A főnév a bővítményi szerepű mondat szint felelős szófaja, tehát leggyakrabban alany. Ezért a főnevet nem kell nyelvi eszközökkel kiegészítenem ahhoz, hogy mutassam: a főnevet alanyként használom (de tárgyként, határozóként már jelöl-nöm kell). A főnévben benne van az alanyi szerep — mint leggyakoribb bővítményi szerep — lehetősége. A melléknév jellemzően szerkezet szintű jelző, s a mellénevet sem kell jelöl-nöm minőség- és mennyiségjelzői használatban.

Az eddigiekben szándékosan nem beszéltem a határozószók és a határozók összefüggéséről. Noha nyilvánvaló, hogy a határozói mondatrész felelős szófaja eredetileg a főnév lehetett, hisz a főnév a szerkezet szint felelőse; ám később, a ragos névszók-ból kialakult a határozószói szófaj (vö. D. Mátyai 1988: 39; 1991: 401). A határozószó mintájára létrejöttek a határozószói névmások és a határozói igenév is. Kialakult a határozószói csoport, melynek alapvető feladata a mondat határozói pozíciójának betöltése lett. A határozószók eredeti jelöltsége elhomályosult, névszói toldaléka-ik megszilárdultak, a mai nyelvben szinte észrevehetetlenek. A ragtalanoknak tűnő határozószói szófaj mellett a ragos főnév mint jelölt szófaj határozói szerepben csak másodlagosnak látszik. Valószínűleg ezért hajlanak többen afelé, hogy a mai nyelvben a határozói mondatrész „felelős szófaja” a határozószó, nem pedig a főnév. A határozóragos főnevet és mellénevet pedig határozószószerűeknek tartják, és — természetesen — nem beszélnek a határozószó ragos főnév- vagy ragos mellénevszerűségéről (vö. Károly 1963: 181).

Meg kell vallanom, hozzám is e nézet áll közelebb. A mai rendszert így érzem teljesnek és szimmetrikusnak: a határozó az én véleményem szerint is határozószói természetű mondatrész.

A mondatrészek és a szófajok összefüggéseiről szóló eddigi tapasztalatainkat úgy is megfogalmazhatjuk, ha azt mondjuk, minden mondatrészre sajátos szófajiság jellemző. Az állítmány igei természetű, az alany, a tárgy és a birtokosjelző főnévi természetű, a minőség- és mennyiségjelző melléknévi természetű, a határozó pedig (a fentebb leírt indoklással) határozószói természetű. Ha pedig visszagondolunk arra az állításra, hogy a lexikai szófajiságot a mondatrész-pozíció alakította ki; a grammatikai szófajiságot pedig a mondatrész-pozíció formálja és alakítja át aktuálisan, akkor kimondhatjuk, hogy ez a sajátos szófaji természet nemcsak hogy jellemző a mondatrészekre, hanem **k ö t l e z ő** is. Vagyis az állítmány kizárólag ige, az alany, a tárgy és a birtokosjelző kizárólag főnév, a minőség- és mennyiségjelző kizárólag melléknév és a határozó (a fenti megszorításokat figyelembe véve) mindig határozószó **a k t u á l i s a n**, tehát a grammatikai szófajiság **s z e m p o n t j á b ó l**. A tárgy például mindig grammatikai főnév, még akkor is, ha más lexikai szófaj kerül e pozícióba, l. *Jajt* kiáltott; *Igent* mondott; *Megszokta a jór*; stb. A grammatikai szófajiság azonos a mondatrészsiséggel, csak hogy a szófajiság szótani-mondattani, a mondatrészsiség pedig csupán mondattani kategória. A grammatikai szófajiság a szövegforgulós mondatrészszerére utal; a mondatrészszer pedig a szövegforgulós grammatikai szófajiságára utal.

(A tárgyi mondatrészszerkezet nem alakított ki önálló szófajt. Nem véletlenül. A tárgy tulajdonképpen a határozó sajátos fajtája, mely megőrizte főnéviségét. — Vö. Deme 1969: 92.)

Mindezekkel most azt állítjuk, hogy grammatikai szófaj annyi van, ahány mondatrész: mindössze négy. Van grammatikai ige, grammatikai főnév, grammatikai melléknév és grammatikai határozószó. Am a számnév, a névmások és az igenevek csak lexikai szófajként léteznek. Szóltunk már róla, hogy a számnév a mondatban vagy főnévként (*Ötből három egyenlő kettővel*) vagy melléknévként (*öt alma; három cipő*) viselkedik. A névmások az általuk helyettesített főnevek, melléktnevek, határozószók grammatikai szófajiságát hordozzák az egyes mondatrészszerkezetekben. (L. *Valaki* megláthat = grammatikai főnév; *ilyen* nápolyit kérek = grammatikai melléknév; *amoda* ül = grammatikai határozószó.)

Ahhoz, hogy a változatos minőségű lexikai alapszófajok képesek legyenek a korlátozott számú mondatrészszerkezeteknek megfelelni, azaz hogy bármilyen grammatikai szófajiságot nyerhessenek el, gyakran szófajt kell váltaniuk. Szófajváltásra akkor van szükség például, ha a lexikai szófaj saját grammatikai tulajdonságaiból adódóan nem képes betölteni egy-egy mondatrészszerkezetet; tehát grammatikai tulajdonságai nem egyeznek meg az aktuális mondatrész által előírt grammatikai szófajisággal.

4. A szófajváltás

A lexikai és a grammatikai szófaj közötti különbségtevés arra figyelmeztet bennünket, hogy valószínűleg érdemes megkülönböztetni a lexikai és a grammatikai szófajváltást is. Megfigyelhető, hogy míg a lexikai és a grammatikai szófajokról néhány tanulmányban szó esik, addig a lexikai és a grammatikai szófajváltás folyamatát nemigen különböztetik meg egymástól. Pontosabban szólva: a grammatikák nagy része a szófajváltásokat tárgyalva pusztán azt emeli ki, hogy létezik ún. alkalmi szófajváltás, de nem indokolja meg, miben különbözik ez a „nem alkalmi” szófajváltástípusoktól (pl. Temesi 1955: 329). Talán legpontosabban Ágoston Mihály fogalmaz a szófajváltások módozatairól (1993: 182—90).

Szófajváltásnak többféle típusú folyamatot nevez a hagyományos irodalom. Szófajváltás egyfelől az, amikor egy képző segítségével új lexéma jön létre, pl. *fut* → *futás*. Szófajváltás az a történeti folyamat is, amikor egy-egy szó változatlan vagy megváltozott formában kiléperedeti (lexikai) szófajcsoportjából, s egy másik szófajcsoportba kerül. Ilyen pl. a mutató névmás (*az*) névelővé válása (*az alma*), ilyen a ragos névszó határozószóvá (*reg* + *-vel* → *reggel*) vagy névtutóvá (*íz* + *-ben* → *három ízben*) válása stb. De szófajváltásnak nevezzük azt a műveletet is, amikor egy lexémafajt (lexikai szófajt) szövegforgulásként a szokásostól eltérő szerepben használunk, l. *A vasalandókat* ne tedd ide! Ez utóbbiakat nevezik alkalmi szófajváltásnak. Tanulmányomban kifejtettem már, hogy e folyamatok tulajdonképpen nem is szófajváltások, hanem csupán a lexémák szokatlan szerepeltetése a mondatban. De nem kívánok a hagyományos terminológiától eltérni. Az ún. alkalmi szófajváltást is besorolom a szófajváltások közé, s a többi szófajváltással együtt vizsgálom.

A szófajváltást elősegítő, illetőleg jelölő nyelvi eszközök a toldalékok különböző fajtái és a segédszavak. (Rendszerüket legrészletesebben Károly Sándor írta le, 1963: 185.) Szófajváltó vagy a szófajváltást jelölő hatásukat annak köszönhetik, hogy önmagukban, önállóan is rendelkeznek szófaji jelleggel. Ez természetesen — a toldalékok esetében — nem önálló szófajiság. A segédszóknak saját lexikai szófajuk van, de meg fogjuk látni, hogy nyelvi feladatuk következményeképpen másodlagos szófaji jelentést is hordozhatnak. Lássunk néhány példát!

A képzők viszonyjelentése feltétlenül tartalmazza azt, hogy milyen szófajú szó megalkotására alkalmasak, de legtöbbször még azt is, hogy milyen típusú szófajból hozzák létre az új

szófajt. Pl. a *-nyi* vagy az *-ékony/-ékeny* képzőkkel csakis melléknévet alkothatunk. Ám azt is tudjuk, hogy a *-nyi* képzőt bizonyos jelentéstípusú főnevek, az *-ékony/-ékeny* képzőt igék továbbképzésére használjuk. A két képző nyelvtani jelentésében mindkét szófajiság megtalálható, hiszen a velük megalkotott szokatlan alakok is érthetők, l. *tigrisnyi*, *szezfűnyi*; ill. *tapadékony*, *dőlékeny*.

A jelek és a ragok meghatározott típusú lexémák szóalakjainak létrehozásában vesznek részt, illetőleg a szóelőfordulások mondatrészszerépét jelzik. Természetes hát, hogy jelentésük valamely szófajhoz való kötöttségüket tartalmazza. A *-bb* fokjel melléknévi természetű, a *-ban/-ben* főnévi természetű stb.

A segédszók a mondat rag-, jel- és képzőszerűen funkcionáló szavai. Önálló lexikai szófajuk van, s ezenkívül tartalmazzák a nekik megfelelő toldalékmorféma szófaji jellegét is. A segédszók kategóriája heterogén halmazt foglal magába. Pl. az *alatt*, *mellett*, *nélkül* szavak saját lexikai szófaja a névutó, emellett jelentésükben benne van, hogy főnévhez járulnak, s még az is, hogy főnévből — funkcionálisan — határozószókhoz hasonló, illetőleg azzal egyenértékű grammatikai szófajt hoznak létre.

A lexikai és a grammatikai szófajváltás a lexikai és a grammatikai szófajiságból vezethető le. A lexikai és a grammatikai szófajváltást elősegítő vagy mutató eszközök a lexikai és a grammatikai szófajok jelölőelemei.

A lexikai szófajváltás olyan nyelvi változás, melynek során egy adott lexémából egy új lexéma, egy új szótári szó születik; természetesen új lexikai szófajjal. Lexikai szófajváltást szófajváltó képzőkkel idézünk elő elsősorban. A magyar nyelv szófajváltó képzőkben igen gazdag, így a lexikai szófajváltásra számtalan lehetőségünk van; különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy e képzők kombinálódhatnak is egymással. L. pl. *mellék-l-et*; *morzsa-s-ság* stb. A szófajváltó képzők mindegyike szintaktikai jellegű, hiszen mindegyik változtat valamely szó szintaktikai tulajdonságain. Több-kevesebb mértékben ún. lexikai jelentést is hordozhatnak, pl. *ir-oda* (a képző igéből főnevet képez a cselekvés helyének megnevezésével), *ir-omány* (a képző igéből főnevet alkot a cselekvés eredményének megnevezésével), *göndör-ödik* (a képző melléknévből igét képez, a töben foglalt tulajdonság hordozását fejezi ki; l. Berrár 1974: 104—7).

Vannak olyan szófajváltó képzők, melyeknek jelentéséből az ún. lexikai jelentés hiányzik vagy bennük igen általános. Az ilyen képzők tulajdonképpen csak a lexikai szófajváltásra valók. Az automatikusan használható igenévképzők feladata pl. az, hogy az igei tartalmat (a cselekvést, a történést, a létezést) főnévi, melléknévi, határozószói formába juttassák; vagyis hogy az igei tartalom alanyként, tárgyként, határozóként és jelzőként is megjelenhessen. Csaknem minden alapszófajhoz tartozik egy vagy néhány „csupán szintaktikai természetű” képző. Az *-l* és a *-z* képzők a főnevekből általánosan igét képeznek. Pl. *videó-z*, *enter-el*. Az *-ás/-és* igéből képez főnevet (*ásít-ás*), a *-ság/-ség* melléknévből hoz létre főnevet (*kedvellen-ség*), az *-i* főnévből melléknévet alkot (*gép-i*).

Lexikai szófajváltásnak nevezhető az a történeti folyamat is, amikor az ún. alkalmi szófajváltások rendszeressé válva lexikalizálódnak. Így alakultak ki a már emlegetett kettős szófajiságú szavak, a névelők, a névutók bizonyos fajtái stb. Pl. *magyar* ember (melléknév) → *magyar* (főnév); *'egy* (darab) alma (számnév) → *egy* alma (névelő); *elműlva* három nap (határozói igenév) → három nap *műlva* (névutó).

A grammatikai szófajváltás során a lexémából nem alkotunk új lexémát, vagyis a lexikai szófajiság nem változik meg, de a grammatikai igen. Ahhoz, hogy bármely lexématartalommal bármely mondatrész-pozíciót betölthessünk, nem szükséges a lexéma fajtáját megváltoztatnunk. A szavak, lexikai jelentésüket megőrizve, nyelvi segédesszók nélkül vagy nyelvi segédesszókkel képesek arra, hogy szófajiságukat a mondat szerkezetéhez igazítsák, illetőleg, hogy a grammatikai szófajváltás részesei legyenek.

Nyelvi segédeszközök részvétele nélkül válhat főnévvé a melléknév és a melléknévi igenév; valamint ritkábban melléknévvé a főnév. L. A szobában *ügyes* és *ügyetlen* emberek vannak. *Az ügyeseket* megjutalmazták, *az ügyetleneket* nem. A fenti mondatok kiemelt szavainak lexikai szófajisága egyetlen esetben sem változott. A grammatikai szófajiság megváltozását a második mondat szerkezete kívánta meg, mert abban a lexikai melléknév a tárgyi pozíció által előírt grammatikai tulajdonságokat volt kénytelen fölvenni. Ez a változás azonban a szavak alapjelentését nem érintette; jellemző, hogy a hagyományos terminológia is csupán alkalmi szófajváltásnak nevezi az ilyen típusú változásokat.

A mondatrész-pozíció által előírt grammatikai szófajiság természetesen hatással van a megvalósult vagy megvalósítható szóalakokra is. Így egy lexikai melléknév grammatikai főnévként nyilván úgy ragozódik, mint bármely más főnév; névelőt, névutót, főnévi jeleket kaphat. Károly Sándor ebből kiindulva az alkalmilag felvett toldalékokat a szófajváltás eszközeinek tekinti (1963: 185). Én másképpen gondolkodom: véleményem szerint a *szere-nyekről*, a *szere-nyek miatt* kifejezésekben a *szere-ny* szó nem azért főnév, mert névelője, névutója és főnévi toldalékai vannak, hanem fordítva: éppen azért kaphat a *szere-ny* névelőt, névutót és főnévi toldalékokat, mert az adott mondatban grammatikai szófaja főnév. Elismerem, hogy főnévvé válásának feltétlenül mutatói és bizonyítékai a grammatikai segédelemek, de nem okozói.

5. Az összetett mondatrészek

A grammatikai szófajváltás fontos részesei a képzőszerű segédigék és a segédigenevek, melyekkel összetett mondatrészeket, tehát tulajdonképpen összetett grammatikai szófajokat hozhatunk létre.

Az összetett mondatrészek két lexikai szófajból állnak. Egy lexikai névszóból és egy lexikai segédigéből vagy segédigenéből. (A segédigét és a segédigenevet nem tekintem állexémának. Ugyanolyan értékűek, mint a többi lexéma, csak éppen nincsen önálló mondatrészszerepük; viszont részt vesznek a mondatrészek megalkotásában.)

Az állítmány igei természetű mondatrész, vagyis az állítmány kizárólag grammatikai ige lehet. Állítmányi szerepre tehát az ige képes: az „eredeti” ige, és minden más olyan „eredeti” lexéma, mely lexikai szófajváltással, képzéssel lexikai igévé vált. Pl. *jön, eszik, üveg-ez, fellebb-ez, után-oz* stb. Az állítmányi szerep betöltésére válik alkalmassá az a főnév, melléknév (és véleményem szerint a határozószó is), mely az igeképző funkciójú segédszóval egészül ki. L. *Egészen piros voltál a szegénytől*, melyben a *piros voltál* állítmányt, azaz grammatikai igét a *piros* lexikai melléknévből a *voltál* segédigével hozzuk létre. A segédige az állítmány kötelező grammatikai tulajdonságait hordozza: az időt, a módot, a számot és a személyt fejezi ki.

Az összetett állítmányban — mint minden, grammatikai szófajváltással megalkotott mondatrészben — érezhető némi kettős szófaji arculat. Jelentésében a névszóiség és az igeiség is megvan egyszerre; de a bővíthetősége is kettős: egyszerre hordozhat névszói és igei bővítményeket. Pl. *Zoli volt a legismertebb bohóc Magyarországon*, melyben a *legismertebb* jelző a *bohóc* lexikai főnevet bővíti; a *Zoli* alany és a *Magyarországon* helyhatározó a *bohóc volt* grammatikai ige bővítménye.

Az összetett alany, az összetett tárgy és az összetett határozó bonyolultabb képződmények. Létrejöttüket ugyanaz a törekvés hívja elő, mint az igeneveket. Szó volt már róla, hogy az igenevekben az igei jelentéstartalom (cselekvés, történés, létezés) főnévi, melléknévi és határozószói formába kerül. A szófajváltás igenévképzők segítségével történik.

Az összetett állítmány grammatikai ige. Nos, amikor e z t az ige tartalmát főnévi vagy határozószerzői formába kívánjuk önteni, elég csupán az ige neveket esetében is jól bevált igenévképzőkhöz nyúlunk. Lexikai szófajváltás segítségével a segédigét egyszerűen igenévi alakúvá, tehát segédigenévvé formáljuk: (van) → *lenni*, *lévén*. Az összetett alany, tárgy és határozó tehát az összetett grammatikai ige lexikai szófajváltása. Pontosan ugyanaz a folyamat, mint a lexikai ige lexikai szófajváltása. Vö.: Péter mindig *okoskodik* → Főlégsleges annyit *okoskodni*; Péter szeret *okoskodni*; Péter *okoskodva* szokott magyarázni; illetőleg: Péter mindig *okos volt* → Itt főlégsleges olyan *okos lenni*; Péter szeretne *okos lenni*; *Okos lévén* mindenki tisztelettel figyelte.

Az összetett bővítmények tehát az összetett állítmányok lexikai szófajváltásának eredményei. Formájukat tekintve az összetett állítmányokhoz hasonlítanak: egy lexikai névszóból és egy lexikai segédigenéből állnak (l. *okos + lenni*). Grammatikai szófajiságuk mondatrésztértéküknek felel meg, l. Főlégsleges *okos lenni* = (összetett) grammatikai főnév; *Okos lévén* könnyen győzött = (összetett) grammatikai határozószerző.

6. Van a magyarban összetett jelző!

6.1. Az összetett jelző bemutatása

Van a magyarban összetett jelző, de ez természetesen nem a **diák maradó* Ákos és a **híszéves múltó* Bence, mely szerkezetek ugyan megalkothatók (l. Balogh 1996: 91), de a nyelv nem használja őket. Hogy miért nem, annak grammatikai okai vannak (l. erről később).

Összetett jelzőnek nevezem a következő (kiemelt) szerkezeteket: A *feladaton való* gondolkodás az egész délutánomat elvette; Kifáradt a szeme a *lámpafénynél való* kötetgetéstől; Türelmetlenül vártam a *városba való* indulást.

A *feladaton való* gondolkodás-típusú szerkezeteket sokan valóban úgy elemzik, ahogyan azt Balogh Judit bemutatta:

<i>gondolkodás</i>	=	alaptag
<i>való</i>	=	minőségjelző
<i>feladaton</i>	=	állandó határozó

A *gondolkodás* főnév jelzőjének tekintik a *való*-t, a *feladaton* határozót pedig a *való* vonzatának nevezik.

Ezzel szemben én azt állítom, hogy a fenti példák kiemelt szerkezetei nem alárendelő, sőt nem szintagmák. A *való* és a *feladaton* szavak között morfológiai típusú kapcsolatot feltételezek: a *való* szót segédszónak tartom, a szerkezet egészét pedig összetett jelzőnek nevezem.

Ha tudniillik a *való* e szerkezetekben határozói bővítménnyel rendelkező önálló főtag lenne, akkor szófaja csakis melléknévi igenév lehetne, s ebben az esetben úgy kellene viselkednie, mint a többi melléknévi igenévnek.

Mit várunk el a melléknévi igenévtől?

A melléknévi igenév igéből képzett átmeneti szófaj. Átmeneti, mert természetéből következően a mondatnak jelzői bővítménye, vagyis grammatikai szófajisága melléknév. Másrészt viszont úgy bővül, mint az ige. Igei bővíthetősége azért maradhatott meg, mert képzője (mint a többi igenévé) csupán szintaktikai természetű, s kizárólag szófajváltásra való. A képzőnek nincsen önálló ún. lexikai jelentése, s nincsen olyan jelentésváltoztató szerepe sem, mely az ige → igenév bővíthetőségében különbséget tenne. L. *A gyerekek az udvaron bújósckát játszanak* → *Az udvaron bújósckát játszó gyerekek* hirtelen elhallgattak. Továbbmenvő: az igei bővíthetőség fennmaradása

arra is felhívja a figyelmet, hogy az igenév csakis és kizárólag igei bővítményeket kaphat, tehát egy bővített igenév mindig visszafordítható bővített igévé. Azaz önálló, az alapigétől független igenévi bővítmény nincsen. Az igenévi bővítmények mindig az igei bővítményekből származnak.

Ezek után, ha megnézzük kiválasztott szerkezeteinket, azt tapasztaljuk, hogy azokban a *való* nem alakítható vissza igévé. Nem mondhatjuk azt, hogy **a gondolkodás a feladaton van; *a kötögetés a lámpafénynél van; *az utazás a városba van. A feladaton/lámpafénynél/városba való szerkezetek igenévi alakú tagja nem alakítható át igévé, elveszítette kapcsolatát igéjével, így egészen biztos, hogy nem melléknévi igenév.*

Ebből következően nem lehet szó arról sem, hogy a *feladaton*, a *lámpafénynél* és a *városba* szavak a *való* vonzatai lennének. A *való*, ha melléknévi igenév volna, a *van*-tól örökölné bővítményeit, mint azt a fentiekben bemutatott (pl. *kenyeret eszik* → *kenyeret evő* stb.). A mi szerkezeteinket pedig nem alakíthatjuk át igei alaptagúakká, l. **a feladaton van* (a *gondolkodás*) stb.

De ez a gondolat már csak azért is képtelenség, mert azt látjuk, érezzük és bizonyíthatjuk is, hogy a fenti ragos melléknévek valójában az igéből képzett főnevek bővítményei. Vö.: *a feladaton való gondolkodás* → *gondolkodik a feladaton; a lámpafénynél való kötögetés* → *kötöget a lámpafénynél; a városba való indulás* → *indul a városba*.

Gondolatmenetünket egy másik, immár megvalósítható nyelvi művelet igazolja. Tudniillik a *való* segédszó gyakran elhagyható. L. *A gondolkodás a feladaton az egész délutánomat elvette; (?) Kifáradt a szeme a kötögetéstől a lámpafénynél; Türelmetlenül vártam az indulást a városba*.

A *való* elhagyásával hozzuk létre az ún. hátravetett határozókat. A hátravetett határozó létezése egyértelműen arra utal, hogy a *feladaton* szó a *gondolkodás* bővítménye, a *lámpafénynél* a *kötögetés* bővítménye, a *városba* az *indulás* bővítménye stb., tehát a határozó az igéből képzett főnév alá rendelt szerkezettag (l. Hátori 1954: 419–31).

Nos, ha a *való* melléknévi igenév az alárendelő szintagma főtagja lenne, bizony nem lehetne elhagyni nyom nélkül. Ismeretes, hogy az alárendelő szintagmákból a bővítmény maradhat el, ha az nem kötelező vonzat. Pl. *Borzasztó drágák a gyógyszerek* → *Drágák a gyógyszerek*. A főtag elmaradása általában hiányos mondatot eredményez. (Hol és mit játszó gyerekek?) *Az udvaron bújócskát*. Ha a *való*-t vonzatos melléknévi igenévnek tekintjük, akkor azt kellene kimondanunk, hogy a *gondolkodás a feladaton* és az *indulás a városba* szerkezetek hiányosak. Ebben az esetben természetesen a hátravetett határozó terminust és fogalmat is el kellene vetnünk.

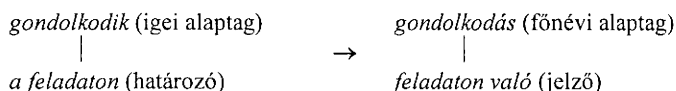
A *feladaton való gondolkodás*-típusú szerkezetek a lexikai és a grammatikai szófajváltással is szépen levezethetők.

Egy határozóval bővített igéből indulunk ki, pl. *gondolkodik a feladaton; sétál a parkban; beszélget a jelentkezőkkel*. A szerkezetek egy olyan mondatba kerülnek be, melyben az igeartalomnak főnévi alakban kell megjelennie, tehát az igenek főnévvé kell válnia. Az ige képzővel vagy más módon lexikai szófajváltáson megy keresztül. Pl. *gondolkodás, séta, beszélgetés*. Az igéből képzett főnevek — a képző és a bővítmény természetétől, valamint a mondat szerkezetétől függően — néha megtarthatják igei bővítményeiket. Így határozóval bővített főnevek jönnek létre, l. *gondolkodás a feladaton, séta a parkban, beszélgetés a jelentkezőkkel*.

De mi szükség itt a *való*-ra? Miért jelenik meg a *való* a főnév és a határozó között? — kérdezi Balogh Judit tanulmányában (i. m. 87).

Egyszerűen azért, mert a főnév természetétől idegen az igehatározói bővítmény. A tanulmány elején kifejtettük, hogy a mondat szintű mondatrészek természetes bővítményei a szerkezet szintű bővítmények; egyszerűbben fogalmazva: a főnevek legtermészetesebben jelzőkkel bővülnek. A hátravetett határozók formailag ugyanolyan mondat szintű bővítmények, mint főtagjuk. A *való*-ra éppen amiatt van szükség, hogy a határozói bővítményt jelzővé tegye, s így természetes módon kapcsolja a főnévhez. A *való* képzőszerű kapcsolóelem, mely lexikai-grammatikai tulajdonságainál fogva melléknévi szófajiságot hordoz és sugároz. Így képes a határozót és a határozóragos főnevet jelzői pozícióba helyezni. A *való* a grammatikai szófajváltás segédeszköze: összetett

jelzőt, azaz grammatikai melléknévet hoz létre. Részvételével a *feladaton* továbbra is a *gondol*-tővű szó(előfordulás) bővítménye marad. A *való* a határozói bővítményt mintegy „hozzáigazítja” az ige főnevesült változatához, grammatikai melléknévvé téve azt. Így jön létre a *feladaton való gondolkodás*, a *parkban való séta* és a *jelentkezőkkel való beszélgetés* szerkezet típus, melyben egy lexikai szófajváltást egy grammatikai szófajváltás kísér. E szerkezet az elmondottak következtében így elemezhető:

Egyébként, ha áttekintjük a történeti grammatikákat, azt tapasztaljuk, hogy a *való* segédszóval létrehozott összetett jelzős szerkezetek eredetibbek, mint az ún. hátravetett határozósak (vö. Berrár 1957: 120; S. Hámosi 1995: 338–40, 409–24). Az igei alaptag + határozói bővítmény, illetőleg a főnévi alaptag + jelző szerkesztésmód régebben sokkal szigorúbb volt. Nem véletlenül; a mai nyelvben is tapasztaljuk, hogy a *való* segédszóra nagy szükség van, nem hagyhatjuk el bármikor. L. pl. *Az elnök lemondta részvételét az ülésen; Térjünk vissza beszélgetésünkhöz Bobbyval!* (A példák Páldi János gyűjtéséből valók.) A mondatok hátravetett határozóját szerencsésebb lett volna grammatikai melléknévvé, azaz összetett jelzővé alakítani: *Az elnök lemondta az ülésen való részvételét; Térjünk vissza a Bobbyval való beszélgetésünkhöz!* Az ige után álló határozók kötetlen szórendje miatt tudniillik nem világos, hogy az *ülésen* és a *Bobbyval* szavak mely főtaghoz tartoznak. (Az *ülésen* mondta le? Az *ülésen* vesz részt? Bobbyval térjünk vissza? Bobbyval beszélgetünk?) A *való* segédszó részvételével a határozói bővítmény automatikusan az igéből képzett főnévhez kapcsolódik.

Összegezve: a *feladaton való gondolkodás*-típusú szerkezetek igenévi alakú tagja nem fogható fel melléknévi igenévnek. Igévé nem alakítható vissza, nincsen bővítménye, sokszor elhagyható. Viszonyzó, melynek feladata az, hogy az igei határozót hozzákapcsolja az igéből képzett főnévhez, jelzővé alakítva azt. Grammatikai szófajváltó szerepe képzőszerűvé teszi. A határozóragos, névutós főnévvel vagy a határozószóval együtt összetett jelzőt alkot, pl. *A tanýára való érkezés meglehetősen fáradtságos volt; Az egész család összefogott a gyerek miatt való aggodalomban; stb.*

6.2. Tudománytörténeti áttekintés

Az összetett jelző tudománytörténeti múltja csaknem kétszáz éves. Érdekes kivallatnunk a szakirodalmat e kérdéskörrel, mert kiderül, hogy részleteiben szinte minden fontos tudnivalót leírtak róla. Nem adtak viszont nevet e szerkezetnek, s 1992-ig nem készült róla összefoglaló-összehasonlító grammatikai elemzés (l. Szabolcsi–Laczkó 1992: 179–298).

Az első nyomot az összetett jelző létezéséről Verseggy Ferenc nyelvtanában találtam (1821), de elképzelhető, hogy korábbi grammatikák is megemlítik. L. „A *való* részesülő által képesnek tetetik a’ határatlan mód arra, hogy melléknév gyanánt szolgállyon, mint a’ gyermekeknek *tanúlni való* sentenciákat adunk” (i. m. 449). Verseggy itt a *való* melléknévi igenévi alak („részesülő”) képzőszerűségére hívja fel a figyelmet meglepő modernséggel. Azt mondja ki, hogy a főnévi igenév („határatlan mód”) a *való* segítségével egy névszó melléknévi természetű bővítményévé válik. De van ugyanebben a tanulmányában egy még meglepőbb mondat: „Az olyan melléknévekről, melyek igehatározókból és a’ *való* részesülőből támadnak, azt kell észre vennünk, hogy ezek valóságos ő s z v e t t m e l l é k n e v e k ...” [a kiemelés tőlem származik — L. K.]. Nem biztos, hogy Verseggy az összetettséget a mondatrész alakjára érti, de elgondolkodtató, hogy példái között a következő is megtalálható: „A túnanrúl való juhok kisebbek” (i. m. 392–3). Ha azt mondtam, hogy a grammatikák nem adtak nevet e szerkezetnek, lehet, hogy tévedtem. A szerkezet — általam ismert — első említése mintha máris cáfolná állításomat.

A későbbi grammatikák a mai napig — koroktól, irányzatoktól, gondolkodásmódoktól függetlenül — mind arról beszélnek, azt fejtik ki, hogy vizsgált szerkezet típusunk *való*-ja képzőnek felel meg, képzőértékű. Eiben János 1843-ban így fogalmaz: „A *való* ezen kívül a határozót és az utoljársó főnevet melléknévvé alakítja, pl. *Három napig való utazás ... Ifjakkal való társalkodás* (idézi Kálmán 1984: 160). Földi János nyelvtanában ismét megjelenik az összetett jelzőnek megfelelő terminus, l. „Ez szóból *való* ... léznek a Magyar beszédben számtalan sok öszvetett Rávető szók ...”. A *való* megnevezése Földinél: „követgető szó”, l. „A követgető szókkal ... ismét új Rávető szókat formálhatni, p. o. tál alá való, ablak alá való” (1912: 250). Simonyi Zsigmond a *való*-t megkülönbözteti a tartalmas melléknévi igenevektől. „Kapcsoló igenév”-nek, majd „szócská”-nak nevezi, mely világosan mutatja, hogy segédszerepűnek tekinti (1913: 51). Berrár Jolán megállapítása: „A létige igeneve mintegy melléknévesítő képzőfunkciót tölt itt be” (1957: 120). Károly Sándor: „A *való* igenévként ez a használata szinte már a k é p z ő funkciójához áll közel” (1956: 101 és vö.: 1963: 185). Szemere Gyula: „Olyanfélé szerepű tehát, mint az *-i* képző, mellyel névutós szerkezetekből is képezhetünk melléknevet” (1972: 165). Kovalovszky Miklós: „... eredeti, konkrét jelentésétől eltávolodva szinte tartalmatlan, elvont nyelvtani szerepű kapcsolószóvá lett” (1980: 51), illetőleg: „... a *való*, (*levő* stb.) folyamatos melléknévi igenév mint képző értékű segédzó” (i. m. 1179). Hadrovics László: „Igazi grammatikai segédzóvá halványul a *való* ...” (1992: 378). Szabolcsi Anna és Laczkó Tibor: „... a *való*, illetve a *történt*, *történő* nem eredeti mivoltában van jelen, hanem az *-i*-éhez hasonló képzőszerű funkcióban ...” (1992: 285).

Nem sorolom tovább az idézeteket. Úgy vélem, a bemutatott tanulmányok sora megfelelően igazolja, hogy az összetett jelző gondolata, illetőleg hogy a *való* képzőfunkciója régóta él a nyelvtudománnyal foglalkozó szakemberekben. A Balogh Judit cikkében leírtakra e helyen csupán azt válaszolhatom: az összetett jelzőt sajnos nem én fedeztem fel.*

6.3. Az összetett jelző az összetett mondatrészek rendszerében

Jogunk van-e összetett jelzőnek nevezni a *pénzzel való* gazdálkodás, a *békességért való* főhászkodás kifejezéseket? Balogh Judit véleménye szerint nem, mert a *pénzzel való* és *békességért való* szerkezetek nem vezethetők vissza az összetett állítmányra; márpedig — írja — az összetett bővítmények alapvető kritériuma az, hogy összetett állítmányból származnak (i. m. 87).

Balogh Juditnak igaza van abban, hogy az ilyen típusú *való*-s szerkezetek nem az összetett állítmányból erednek. Ám ezt én nem is állítottam soha. Sőt, a *való*-t és a *lévő*-t tartalmazó szerkezetekről szóló dolgozataimban éppen arra hívtam fel a figyelmet, hogy e konstrukciók más felépítésűek, mint az összetett alanyok, tárgyak, határozók (vö. Lengyel 1989: 45—9; 1992: 164).

A hagyományos összetett állítmányból nem hozunk létre összetett jelzőt, még a **diák maradó* (Ákos)-t sem. Az összetett állítmány összetett jelzővé alakítása redundáns nyelvi művelet lenne. A névszói állítmány, ha lexikailag tartalmas alkotórésze melléknévi szófajú, nem alakul át összetett jelzővé, l. **a komoly levő Péter*, hiszen a benne lévő melléknév saját természeténél fogva jelző szerepre alkalmas: *a komoly Péter*. De a főnév is egyszerűbben válik jelzővé grammatikai szófajváltással: *A tanár Pétert* sokan ismerik. (A bemutatott jelenségről l. bővebben Szabolcsi—Laczkó 1992: 259—262.)

Azt hiszem, a *való* éppen amiatt válhatott a határozószószerű szófajok melléknévesítő segédelemévé, mert nem terhelte meg az összetett állítmány → összetett bővítmény folyamatban való részvétel.

Nos, ha az összetett jelzőt azért nem nevezhetjük összetettnek, mert nem hasonlít az összetett állítmányhoz, akkor másképpen kell elnevezni. De akkor másképpen kell elnevezni a kettős

* Balogh Judit cikkével az említetteknel több ponton nem értek egyet. Tanulmányomban azonban csak azokkal a kérdésekkel foglalkoztam, melyek témámhoz szorosan kapcsolódnak.

alanyt és a kettős tárgyat is (ha elfogadjuk létezésüket), és persze a kettős határozót is. Tudniillik egyik sem vezethető le a kettős állítmányból. — Úgy vélem tehát, sokkal egyszerűbb meghagynunk az összetett jelző megnevezést, természetesen szem előtt tartva, hogy az némileg más típusú, mint a többi összetett bővítmény.

Balogh Judit azt is kifogásolja, hogy az összetett bővítményekkel szemben az általam összetett jelzőnek nevezett szerkezet *való*-ja ragozható. Pl. *Élveztem a sétát, a parkban valót*. Úgy véli, a *való* ragozhatósága e szó melléknévi igenév voltát bizonyítja, ugyanis szerinte „A segédigenév jellemzője, hogy a segédigével ellentétben nem toldalékolható” (i. m. 87).

Az a gyanúm, hogy megállapításait nem gondolta át, illetőleg a segédigenevekről igen szűk körben gondolkodik. Csupán a főnévi igenévi és a határozói igenévi alakú segédszókak mutatja be, s azokat sem következtetesen. Az nyilvánvaló, hogy a határozói igenévi alakok nem ragozhatók, akár valódi igenevek (pl. *letéve, bekanyarodván* stb.), akár segédigenevek (*vidám lévén, orvos lévén*). A valódi főnévi igenevek személyragozása csak két esetben jöhet szóba: az igenév alanyi vagy birtokosjelzői pozíciójában. Pl. Nem tanácsos *elmennem* oda; Nincs értelme *elmenniük*. Tárgy és határozó szerepében a főnévi igenév nem személyragozható: **szeretek főznöm, *igyekszem elvégezni a feladatot*. Balogh Judit példái itt egyszerűen hibásak (vö. i. m. 87). Magam sem foglalkoztam a főnévi igenév személyragozásával, de néhány példa kapcsán rá kellett jönnöm, hogy a főnévi igenév nem mindig visel el személyragokat alanyi pozícióban. Pl. **Kellemetlen volt csúnyán énekelni; *Itt ülniük maga a gyönyörűség* stb. A főnévi igenév alakú segédszó pedig mintha valóban egyáltalán nem kívánná meg a személyragozást, bár számomra nem elviselhetetlenek a *szép lenne szép lennem, ideje megfontoltabb lenned* példák. A jelenség okát nem ismerem, csupán ötleteim vannak a megoldáshoz. Elképzelhetőnek tartom, hogy az állítmány szemantikájában keresendő a ragozhatatlanság oka; de az is lehet, hogy a tárgyassággal van összefüggésben. Az biztos azonban, hogy a főnévi igenévi segédszó és az alany szerepű főnévi igenév személyragozásának korlátozottsága összefüggene egymással. A segédigenevek ragozhatatlanságát semmiféle szabály nem írja elő.

Annál is inkább, minthogy létezik egy olyan segédszavunk, melyről gyakran megfélekedünk: ez pedig a *volta*. A *volta* az összetett állítmány segédigéjéből jön létre, s az összetett állítmányt fordítja át összetett alannyá, tárggyá, határozóvá. A *volta* az ige-igenév mintájára egyrészt személyragozható, másrészt pedig grammatikai szerepének megfelelően viszonyragozható is. L. pl. János nemsokára *felnőtt lesz* → Mindenki megfélekedezett *felnőtt voltáról*; Te *beteg vagy* → Sajnálom *beteg voltodat*. Ez a segédigenév tehát nemcsak hogy ragozódik, de személyragozása és viszonyragozása is van. A ragozás műveletétől nem válik valódi igenévvé a segédigenév, ahogyan azt Balogh Judit feltételezi (i. m. 87–8).

Ha a *való* ragozásáról gondolkodunk, csak a melléknévi igenévi ragozhatóságot kérhetjük rajta számon. A *lámpafénynél való kötögetés* és a hasonló szerkezetek *való*-ja nem ragozható (pl. **a lámpafénynél valóan kötögetni*). Értelmezőként ugyan fölvehet viszonyragokat (*Élveztem a kötögetést, a lámpafénynél valót*), ám köztudott, hogy a melléknévi és a melléknévi igenevek értelmezői szerepben a főnévre jellemző ragokat veszik fel, formailag mintegy főnévvé válva. Balogh Judit példái, melyekben a melléknévi igenevek főnévként ragozódnak (mivelhogy főnevesültek), ismét nem helytállóak, mert nem a melléknévi igenév, hanem a főnév ragozhatóságát bizonyítják (i. m. 88).

A ragozhatatlanság nem jellemző a segédigenevekre. Vannak ragozható és ragozhatatlan segédigenevek, mint ahogy vannak ragozható és ragozhatatlan igenevek is.

Az állítmány, az alany, a tárgy és a határozó összetett változataira azonban valóban jellemző a bennük lévő névszó ragtalanúsága. L. János *erős lesz*; Nehéz lehet *idegenvezető lenni*; Nem szeretek állandóan *udvarias lenni*; *Gazdag lévén* sokan vették körül. Bár néha ez csak megegyezés kérdése, hiszen az *idegenvezetőnek lenni, udvariasnak lenni* pontosan azt jelentik, mint ragtalan formájukban. Az összetett jelzőben vagy határozószó vagy pedig ragos, névutós főnév van. Vissza

kell-e vonnunk emiatt elnevezését? — Úgy vélem, nem. *A feladaton való* gondolkodás-típusú szerkezet felépítése szerint még így is közel áll az összetett mondatrészekhez. Egy főnévből vagy egy határozószóból és egy igenév alakú segédszóból áll. A segédszó képző szerepű, a grammatikai szófajváltást segíti elő; csakúgy, mint az összetett mondatrészek igei vagy igenévi alakú tagjai. Fölösleges lenne számára új terminuson gondolkodnunk, már csak azért is, mert az összetett állítmányból nem alkothatunk a többi összetett bővítmény mintájára összetett jelzőt.

6.4. A *való* és a *lévő*

Tanulmányomban a *való*-t egyetlen fajta mondatkörnyezetben vizsgáltam. A *való* azonban más típusú szerkezetek tagja is lehet, melyeket feltétlenül el kell határolnunk az összetett jelző *való*-jától. Emellett különbséget kell tennünk a *való*-val és a *lévő*-vel megalkotott szerkezetek típusai között is, melyek több tanulmányban összerosódnak. A következő konstrukciókról van szó: a *való igazság*, a *Mecsekből való sétabot*, a *vasból való kés*, a *gyermeknek való cipő*, a *jó gyermekhez való viselkedés*; illetőleg a *meglévő baj*, az *utcán lévő villanyoszlop*, az *esténként lévő foglalkozás*, a *válófélben lévő házastársak* stb. Amint látjuk, e csoport tagjai is mutatnak különbségeket.

Azonnal kiemelkedik közülük a *való igazság* és a *meglévő baj* kifejezések, melyeknek ige-név alakú tagja létezését jelent, létigévé alakítható át, és nincsen bővítménye. L. → *van igazság* és *baj van* vagy *megvan a baj*. A *való* és a *lévő* ezekben a szerkezetekben tartalmas igéből képzett melléknévi igenevek.

Érdekes és a többitől eltérő típus a *jó gyermekhez való viselkedés*, melynek igenévi alakú tagja nem vezethető le igéből: **a viselkedés a jó gyermekhez van*, de nem is hagyható el: **viselkedés a gyermekhez*. E szerkezet *való*-ja, úgy tűnik, szemantikailag önállósult, jelentéstöbbletet kapott, l. 'a jó gyermekhez illő, méltó viselkedés'. A *van* ezt a jelentést nem hordozza, ezért nem lehet a *való*-t visszaalakítani igévé. Elhagyni pedig jelentéstöbblete miatt nem tudjuk. A *való* önálló bővítménnyel rendelkezik. Véleményem szerint a fenti tulajdonságaiából arra következtethetünk, hogy itt a *való* már nem melléknévi igenév, hanem melléknévvé vált.

A felsorolt szerkezetek többi tagja azonos tulajdonságokat mutat, akár a *való*, akár a *lévő* igenevet tartalmazzák. Felépítésük megegyezik: határozói szerepben álló főnév vagy határozószó + *való* vagy *lévő* igenévi alak + főnévi főtag. Pl. *Szegedről való halászlé*; *Szegeden lévő lakás*. Szerkezetileg feltűnően hasonlítanak az összetett jelzőkhöz. Vö.

feladaton + való + gondolkodás
utcán + lévő + villanyoszlop

Ami a kétfajta szerkezetet megkülönbözteti egymástól, az egyrészt az, hogy az összetett jelző főnévi főtagja igtartalmú, legtöbbször igéből képzett, és mindig igévé alakítható szó, l. *szó nélkül való távozás* → *szó nélkül távozik*. A másik szerkezettípus (az *utcán lévő villanyoszlop*) főtagja általában nem igéből képzett. Ha pedig mégis, akkor sem cselekvést jelent, hanem tárgyat, dolgot. A különbséget egy példapárral lehet kiválóan érzékeltetni, l. *az asztalon való írás* és *az asztalon lévő írás*. Az *asztalon való írás* egy cselekvésről szól (vki ír), mely valamely helyen zajlik. Az *asztalon lévő írás* pedig egy tárgy, pl. egy papírlap, mely vmely helyen található. A *való* és a *lévő* funkciómegoszlása nyilvánvalóan a cselekvést és a tárgyat jelentő szerkezetek megkülönböztetése miatt következett be. (A jelenségről részletesebben l. Szabolcsi—Laczkó i. m. 255—268.) Másrészt: fontos különbség a két szerkezettípus között, hogy ez utóbb vizsgáltakban a segédszó igei alakká transzformálható, l. *a Mecsekből való sétabot* → *a sétabot a Mecsekből van*; és l. a többit: *a kés vasból van*; *a cipő a gyermeknek van*; *a villanyoszlop az utcán van*; *a foglalkozás esténként van*; *a házastársak válófélben vannak*. Érdekes azonban, hogy a *való* és a *lévő* ugyanúgy elhagyható, mint az összetett jelzők segédszavai: *sétabot a Mecsekből*; *foglalkozás esténként* stb.

Azt tapasztaljuk, hogy az *asztalon való* írás és a *vasból való* kés hasonlít is az összetett jelzőkhöz, meg különbözik is azoktól. Miről van itt szó?

A megoldáshoz Hadrovics László gondolatai vezetnek el: „A való egyik melléknévi alapjelentése 'létező, meglevő, igazi', így *való dolog, való beszéd*. ... A való másik melléknévi alapjelentése valamely hellyel kapcsolatos létezésre utal ... A *való*-nak ez a konkrét 'létező' jelentése akkor kezd gyengülni, amikor a *h e l y k é p z e t* lép előtérbe mint a kifejezés értelmének igazi meghatározója. A régi *lovon való fegyveres*-nek legfontosabb vonása, hogy *lovon* van, a *való* tehát már itt kezd grammatikai segédszóvá gyengülni. ... Hasonló a helyzet az idő, mód és állapot kifejezéseivel ...” (1992: 377–8).

Régebbi tanulmányaimban csaknem ugyanezt a gondolatot fejtettem ki más forrásokra is hivatkozva, hogy tudniillik a *van* kizárólag akkor teljes értékű ige, ha pusztán és egyértelműen létezőst fejez ki. A hely-, idő- és egyéb határozókhoz kapcsolódó létigei alakok nem teljes értékű igék. Segédigeszerveknek vagy félsegédigéknek neveztem őket. A pusztán létezőst jelentő igék és a grammatikai szerepű kopulák között egy elképzelt számegyenest húztam, s azt állítottam, hogy a különböző típusú szerkezetek létigéi e számegyenes különböző pontjain találhatók a teljes értékű igék és a segédigék között (Lengyel 1989: 77–8).

A *Mecsekből való sétabot* és az *asztalon lévő írás való* és *lévő* szavai sem teljes lexikai értékű melléknévi igenevek; erősen közelítenek a segédszókhoz. Ezt bizonyítja elhagyhatóságuk és hangsúlytalanságuk is.

A vizsgált szerkezetek e csoportját csupán az oktathatóság szempontjai miatt nem tekintem összetett jelzőknek (s itt elismerem, hogy a Balogh Judit által bírált táblázat példái valóban nem szerencsések, mert nem a legtipikusabb példák: a *való* és a *lévő* bennük átmeneti jellegű, segédigeszerű). Az oktatásban egyszerűbb vagy leegyszerűsített képletekre van szükség. Az összetett jelzők kategóriájába így most csak azt a típust emelem be, amely határozói bővítménnyel rendelkező igévé alakítható: a *tömegtől való félelem* — *fél a tömegtől*; *színpadon való táncolás* — *táncol a színpadon*.

Az összetett jelzők típusai további vizsgálatokat kívánnak meg. Úgy tűnik, nem csak az igéből képzett főnevek mellett jelennek meg, hanem a mellénevekből képzettek mellett is, l. az *irodalomban való jártasság* — *jártas az irodalomban*; a *pártoktól való függetlenség* — *független a pártoktól*. De érdemes megfigyelni a nem létigéből képzett segédszókat is e szerepben, pl. a *tömeghez intézett beszéd*, a *munkatársakkal folytatott vita* stb.

SZAKIRODALOM

- A. Molnár Ferenc 1991. A két- és többszófajúság: a szófajváltás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 553–583.
- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek*. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Balázs János 1966. Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 79–98.
- Balogh Judit 1996. Van-e a magyarban összetett jelző? *Nyr.* 120. 85–92.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Berrár Jolán 1974. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 99–124.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. A szófajok. In: Nagy Ferenc (szerk.): *Dolgozatok a magyar leíró nyelvtan köréből*. NyD. 34. Budapest. 7–32.
- Deme László 1969. *Az általános nyelvészet alapjai*. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo. Bratislava.
- Fabó Kinga 1984. A szófajváltás. *Nyr.* 108. 360–69.
- Földi János *Magyar Grammatikája* 1912. Az MTA Kiadása. Budapest.

- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hátori Antónia 1954. A jelzői értékű hátravetett határozó használatának kérdéséhez. *Mny.* L. 419—31.
- S. Hátori Antónia 1995. A főnévi szerkezetek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest. II/2., 329—425.
- Kálmán Péter 1984. Igeneveink használatáról. *Nyr.* 108. 153—62.
- Károly Sándor 1956. *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. NytudÉrt. 10.
- Károly Sándor 1963. Tesniére szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *ÁNyT.* I. 161—86.
- Keszler Borbála 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 1992. 131—39.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119. 293—308.
- Kovalovszky Miklós 1980. Létezik — van. Való, levő. In: Grétsy László — Kovalovszky Miklós (szerk.) *Nyelvművelő kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. I/50—1; II/1179.
- Laczkó Krisztina 1995. Szófaj és szófaji érték. Problémafelvetés. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 258—67.
- Lengyel Klára 1989. *A határozószói és a határozói igenévi állítmány*. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat.
- Lengyel Klára 1992. A többtagú mondatrészek. In: Kozocsa Sándor Géza — Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 157—65.
- Mártonfi Ferenc 1973. Vannak-e szófajok a kínai nyelvben? *NyK.* 75. 177—203.
- D. Mátyai Mária 1988. A határozószók helye a szófaji rendszerben. *Mny.* LXXXIV. 31—44.
- D. Mátyai Mária 1991. A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. Akadémiai Kiadó. Budapest. I. 401—32.
- Simonyi Zsigmond 1913. *A jelzők mondatnana*. MTA kiadása. Budapest.
- Szabolcsi Anna — Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179—298.
- Szemere Gyula 1972. A jelzők. In: Rácz Endre — Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó. Budapest. 162—78.
- Temesi Mihály 1955. Hozzászólás Tompa József tanulmányához. *I. OK.* IX. 303—24.
- Verseghy Ferenc 1821. *Magyar grammatika avagy Nyelvtudomány ...* Buda.

Lengyel Klára

Hogyan észlelik a magyar beszéd szüneteit magyar és francia anyanyelvű hallgatók?

Az előadás két kísérletről számol be, amelyekben a szünetészlelést vizsgáltuk természetes és manipulált magyar beszédminta alapján az anyanyelv/idegen nyelv és a nyelvész/nem-nyelvész változó mentén. A következtetések: (1) nyelvtől függetlenül a legfontosabb szünetelhordozó az akusztikai jelkimaradás, (2) a nyelvvel és a beszéddel való hivatásszerű foglalkozás differenciáltabbá teszi az észlelést, (3) a nyelvismeretnek az észlelési stratégia megválasztásában van döntő szerepe, (4) ha zavar támad a közlésben, a hallgató nagyobb mértékben támaszkodik az akusztikai valóságra, szünetpercepciója áttevéődik a másodlagos szünetelhordozókra, valamint a jelkimaradást kísérő konkomitáns tényezőkre.

1. Bevezetés

Egy korábbi vizsgálatában Kassai nyelvész és nem-nyelvész hallgatók szünetészlelését hasonlította össze (1988).¹ A kötetlen beszédanyagon alapuló vizsgálat a következő eredményeket hozta:

¹ Tudomásunk szerint Kassai e tanulmánya eddig az egyetlen, amely nyelvészetben járatos és járatlan hallgatók szünetészlelési stratégiáit vizsgálja.

(1) A hallgató nemcsak a jelkimaradással járó, ún. néma szakaszokat tekinti szünetnek, hanem egyéb jelenségeket is, mint amilyen pl. a hangzónyújtás, a glottális zár, a hangmagasság hirtelen megváltozása, a hasonulások elmaradása, illetőleg ezek kombinációi. Ezt a nemzetközi szakirodalomban is jól ismert tényt Carpenter és O’Connell (1988) úgy fogalmazza meg, hogy a beszédszünet „több, mint ami a fülhöz eljut” [more than meets the ear]. Fónagy (1967) is leszögezi, hogy a szünet észlelése nem csupán percepció, hanem sok esetben intenció kérdése is.

(2) Jelentős különbség van az átlagos nyelvhasználók és a nyelvészek szünetre vonatkozó észleletei között: előbbiei szinte csak a néma szüneteket regisztrálják, utóbbiak az (1) alatt említett egyéb jelenségekre is érzékenyek. Ami ennél is fontosabb: az átlagos nyelvhasználók füle virtuális, azaz várt, de meg nem valósuló szünetekre van beállítódva, míg a nyelvészek a tényleges akusztikai jelsorozatot elemzik hallásilag. Az elemzés annál finomabb, minél nagyobb a fonetikai kutatásban való jártasság.

A szubjektív különbségek jelentős részben abból adódnak, hogy a beszédben több határjelzést ellátó akusztikai jelenség együttesen van jelen, s ezek a ’felismerési kulcsok’ egymással versengve vagy éppen együttműködve vesznek részt a „szünet mint funkció” (vö. Sallai—Szende 1975) azonosításában.

Felmerül a kérdés, mennyire univerzális, nyelvtől független működésről van szó, illetőleg változik-e az eredmény, ha a szünetészlelést ismeretlen nyelvű beszédanyagon kell elvégezni. A kérdés tisztázása érdekében megismételtük Kassai vizsgálatát francia anyanyelvű, a magyarral semmilyen kapcsolatban nem lévő hallgatók közreműködésével. Feltevéseink az alábbiak voltak:

— a francia anyanyelvű hallgatók kevesebb szünetet fognak jelölni, mint a magyarok, mivel — a nyelvet nem ismervén — az észlelés során kizárólag az akusztikai jelre támaszkodhatnak;

— a magyar eredményekhez hasonlóan a francia laikus hallgatók is — a köznapi szünetértelmezésnek megfelelően — leginkább akusztikai jelkimaradásban realizálódó „néma” szüneteket fognak jelölni, míg fonetikus honfitársaik szünetészlelése differenciáltabb skálát fog eredményezni.

Továbbmenve arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen változás következik be a szünetészlelésben, ha kiiktatjuk a legfontosabb szünethordozót, a jelkimaradást. Ezért egy második kísérletet is elvégeztünk, ezúttal mindkét nyelvközösségbe tartozó nyelvész és nem-nyelvész hallgatókkal.

2. A kísérletek körülményeiről

3 fonetikus és 3 nem-fonetikus francia férfi hallgató vállalkozott a két kísérlet elvégzésére. A hat egyetemi végzettségű hallgató életkora a nem-fonetikus csoportban 27—57, a fonetikus csoportban 25—40 év között van. A két kísérletre a párizsi Fonetikai Intézet süketszobájában került sor, ahol a kísérleti személyek fülhallgató nélkül hallgatták a felvételt. Az eredetileg 2 perc időtartamú magyar beszédanyagot — tekintettel a feladat nehézségére — felére rövidítettük. Az instrukció elolvasása után a hallgató feltehetette kérdéseit, majd a feladat elvégzésének időtartamára egyedül maradt a süketszobában. Saját ritmusában többször is végighallgathatta a kísérleti beszédmintát, sőt menetközben rövid pihenőt is tarthatott. A nyelv nem ismerete miatt a francia hallgatók számára igen gyors tempóban elhangzó szöveg követhetősége érdekében a magyar vizsgálatban használt, központosítástól mentes szövegátíratot némiképp adaptálnunk kellett (2. sz. melléklet)²: a magyar beszédhangokat a francia helyesírásban megszokott grafémákkal írtuk át,

² A kísérletet megelőző próbateszt azt mutatta, hogy az eredeti, magyar helyesírással átírt szöveg követése még fonetikus hallgatók számára is oly nehéznek és fárasztónak bizonyult, hogy a hallgatók — elmondásuk szerint — nagyon nehezen tudtak volna a szünetek jelölésére koncentrálni.

például a [j] hangot <ch> betűkapcsolattal. A „transzliterációt” követő próbateszt szerint a beszédminta könnyebben befogadhatóvá vált, s a kísérletre sor kerülhetett. A hallgatók még így is többször visszajátszották a szöveget vagy annak egyes részeit, hogy hozzászokjanak a szavak beszédbeli egybefűzésének módjaihoz (pl. *'s amint'* ejtve [ʃomint]).

3. Az első kísérlet

Az első kísérletben a francia anyanyelvű hallgatók azt a feladatot kapták, hogy a magyarul elhangzó beszédanyag adaptált szövegátíratában jelöljék, hol hallanak szünetet. A pontos instrukciót az 1. sz. melléklet tartalmazza francia nyelven és magyar fordításban.

3.1. Eredmények

A kísérleti anyagban Kassai idézett tanulmánya 28 ún. alapszünetet tart számon annak alapján, hogy ennyit jelölt a modellként szolgáló átíratban a fonológus lejegyző (i. m. 24, 35). A 28 alapszünetből 24 jelkimaradásban, 3 hangzónyújtásban ([7], [18], [20]), 1 pedig [10] az alkalmazkodás elmaradásában realizálódik. Emellett extraszünetként nyilvántartotta azokat a szüneteket is, amelyek nem szerepeltek az alapszünetek között, de a hallgatók jelölték. Mostani eredményeink értelmezésének a megkönnyítése érdekében a 3. sz. mellékletben közöljük az eredeti vizsgálat összesített eredményeit.

3.1.1. Észlelt alapszünetek

Figyelemre méltó, hogy a 28 alapszünetből a legjobban teljesítő hallgató, aki egyébként fonetikus, 25-öt, azaz 89%-ot azonosított. A legalacsonyabb teljesítményt (67%-ot) egy nem fonetikus nyújtotta, aki 9 alapszünetet nem vett észre. Az átlagteljesítmény tekintetében a fonetikus csoportot 82%, a nem-fonetikus csoportot pedig 71% jellemzi. Ez, ha meggondoljuk, kimagasló eredmény, hiszen a magyar vizsgálatban a 3 fonetikus 95%-os teljesítményével szemben a laikusok csupán 45%-os eredményt produkáltak.³

A jelkimaradásban realizálódó 24 alapszünet közül 12-t mind a hat hallgató azonosított, 22-t pedig, bár nem mindnyájan, de mind a két csoportban jelöltek. A mindkét csoportban jelölt néma szünetek időtartama 120–1160 ms között van.

A hangzónyújtásban realizálódó három szünetet is azonosította a hat hallgató közül legalább egy. A fonetikusok mind a hármat észlelték, a nem-fonetikusok közül pedig ketten csak a [7] jelűt azonosították. E tekintetben tehát a francia anyanyelvű fonetikusok „vájtt fülűbbnek” bizonyultak, mint nem-fonetikus honfitársaik.

3.1.2. Nem észlelt alapszünetek

Három olyan alapszünet akadt, amelyet a hat hallgató közül egy sem vett észre. Az egyiknél ([10]) az egymást követő [d] és [t] hangok külön ejtése, tehát a hasonulás elmaradása nem keltett szünetérzetet a nyelvet nem ismerő francia hallgatóban. A *cirkuszból* szóalakon belül a tövet és a toldaléket elválasztó 80 ms-os jelkimaradást szintén egyetlen hallgató sem jelezte, nyilván annak rendkívül rövid időtartama miatt, amelyet nem támogatott meg a szóalak grammatikai szerkezetéről való tudás. A hezitációt (*hm*) megelőző 140 ms időtartamú néma szünet ([1]) is elengedte a füle mellett mind a hat hallgató. A rövid időtartamon túlmenően itt az is közrejátszik, hogy a néma és a hangos szünet együttes jelenlétét általában nem könnyű a hallgatónak regisztrálnia (Váradí 1988: 52; Duez 1985).

A magyar fonetikus hallgatók részéről nem maradt azonosítatlan alapszünet, de a laikusok részéről bőven akadtak ilyenek, hiszen — mint fentebb mondtuk — ők csupán az alapszünetek 45%-át azonosították.

³A francia vizsgálatall való összevethetőség érdekében a nyelvész csoportból kiválasztottunk 3 fonetikus, a laikus csoportból pedig 3 olyan személyt, akikkel a 2. kísérletet is elvégeztük. A közölt adatok tehát a 3–3 magyar kísérleti személy teljesítményére vonatkoznak.

3.1.3. Extraszünetek

A 3 fonetikus és a 3 nem-fonetikus francia anyanyelvű hallgató összesen 21 olyan szünetet jelölt, amely a 28 alapszünet között nem szerepel. Ebből a laikus csoportra mindössze 5 jut, a nyelvész csoportra pedig 16. A nem-fonetikusok által jelzett 5 szünetből az egyik, a *cirkuszból maradt* szerkezet két szava között [Ø]-vel jelölt, magyarázhatatlan, vélt szünet. Természetesen nem zárható ki, hogy ez az extraszünet egy elcsúszott, azaz rossz helyre jelölt alapszünetnek felel meg, ugyanis az illető hallgató (JL) az [Ø]-t megelőző szóban mért [22]-es számú szünetet nem jelölte. A magyar hallgatók megfelelő adatai: összesen 35 extraszünet, ebből 16-ot a laikusok, 19-et a fonetikusok jelöltek. A magyar hallgatók között tehát szinte nincs különbség az extraszünetek számát tekintve. Minőségi különbség azonban van, hiszen míg a fonetikusok nem azonosítottak virtuális szünetet, a laikus hallgatók csak ilyen azonosítottak.

Laikus honfitársaival ellentétben a francia fonetikus csoport bőségesen hallott extraszüneteket. Ezek közül 2-t, amelyek a felvétel elejét, illetőleg a végét jelzik, rögtön kizártunk a vizsgálódásainkból, mert ezeket Kassai nem tekinti szünetnek, tehát nyelvi tényezőnek, hanem csupán „hallgatásnak” (1988: 23). Akad továbbá egy motiválatlan szünet is, a [ts] jelű, amely talán az [5]-ös számú jelzése helyett került erre a helyre. A 7 különböző helyen jelölt további 13 extraszünet — amelyek mindegyikét legalább egy hallgató észlelni vélte — akusztikai tényezőkkel jellemezhető:

- 2 nyújtott mássalhangzó [M], [Ö], ez utóbbi glottális zárral párosul,
- 1 magánhangzónyújtás + glottális zár [R],
- 1 glottális zár [H],
- 1 alaphang-emelkedésből adódó szünet [E],
- 1 jelkimaradással párosuló elmaradó hasonulás [CS].

Mint látható, a francia fonetikus hallgatók észlelése — csakúgy, mint magyar kollégáiké — jóval differenciáltabb, mint a laikus hallgatóké, hiszen egy sor olyan szünetet jeleztek, amelyet a laikusok nem. A laikus hallgatók azonban markánsan különböznek magyar társaiktól, hiszen velük ellentétben nem jelölnek virtuális, azaz várt, de meg nem valósult szüneteket. Ez rendjén is van, hiszen a nyelvismeret hiányából egyenesen következik, hogy nem tudják, hol lehetne szintaktikai és/vagy szemantikai kritériumok alapján szünetet tartani. Így pl. egyetlen francia hallgató sem jelölte a *mer(t)* kötőszó után, azaz tagmondat határán a magyar vizsgálatban [F]-fel jelzett szünetet. A *sem lóval, sem ökörrrel* felsoroló szerkezet vesszővel jelölt szintaktikai határán a magyar átiratban [Í] jelzetű szünet szintén nem jelenik meg a francia hallgatók átiratában.

Az észlelt és nem észlelt alapszüneteket, valamint az extraszüneteket személyek szerinti részletezésben az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat

Szünetek	Nem-fonetikusok			Fonetikusok		
	JL	YL	AS	GB	BL	YG
Jelölt alapszünet	21	21	19	22	25	23
Jelöletlen alapszünet	7	7	9	6	3	5
Extraszünet	2	2	1	7	4	5

3.1.4. Összegezés

A francia fonetikus és laikus hallgatók szünetpercepciója azonos abban a tekintetben, hogy — szükségképpen — mindegyiküknél a fizikai jelsorozat a szünetészlelés alapja. Ez magyarázza, hogy a laikus hallgatók teljesítménye 26%-kal jobb, mint magyar társaiké. Megegyeznek a francia hallgatók abban is, hogy a legjobb hatásfokkal az akusztikai jelkimaradásban realizálódó néma

szüneteket azonosították. Különböznek azonban abban, hogy a nem-fonetikus csoport három tagja — egyetlen kivétellel — kizárólag jelkimaradásban realizálódó alapszünetet azonosított, tehát észlelése kevésbé differenciált, mint a fonetikus csoporté. Ez abban is kifejezésre jut, hogy a laikus hallgatók alig jelöltek extraszünetet, míg a fonetikus hallgatók igen, s extraszüneteiket a hangzónyújtásra, az alaphang hirtelen megemelkedésére és glottális zár jelenlétére alapozták.

4. A második kísérlet

A második kísérletre a hat francia hallgató esetében 3—10 nappal az első után került sor lényegében változatlan körülmények között. Ami különbözött az első kísérlethez képest, az az volt, hogy a beszédmintából számítógép segítségével⁴ minden néma szünetet⁵ kivágtunk, továbbá a vizuális emlékezet szerepét csökkentendő a szövegátíratot más sortördeléssel adtuk kézbe.

A kísérletet 3—3 magyar személlyel is elvégeztük azok közül, akik Kassai előző vizsgálatában részt vettek.

A néma szünetek kivágásával arra a kérdésre kerestünk választ, hogy mi marad a szünetészlelésből az anyanyelvben és az idegen nyelvben, ha a prototipikus szünethordozó, a jelkimaradás nincs jelen a beszédanyagban. Az első kísérlet alapján valószínűsíteni lehet, hogy a francia laikus hallgatóknál szinte semmi, a magyaroknál néhány virtuális szünet, a francia és a magyar fonetikusoknál pedig azoknak a jelkimaradáson túli szünethordozóknak a jelzése, amelyeket a vágatlan beszédanyagban is észleltek.

4.1. Eredmények

4.1.1. A francia hallgatók

Noha mindent elkövettünk, hogy a francia hallgatókat rábírjuk szünetek jelölésére, egy fonetikus a hárbomból a következő megjegyzéssel hozta vissza a tesztpapírt: „Il n’y a aucun silence là-dedans. Tu veux que je note les allongements et des trucs comme ça?” [Ebben egyetlen csend sincs. Akarod, hogy a nyújtásokat, meg ilyeneket bejelöljem?]. Ezt a hallgatót természetesen mentesítettük a feladat elvégzése alól. A többi öt hallgató, többször hosszan tévovázva, összesen 6 helyen jelölt szünetet a jelkimaradást nem tartalmazó felvétel átíratában. A 6 szünet — a 3. sz. mellékletbeli jelölést megtartva — a következő: [2], [4], [B], [8], [23], [25]. Látna a kísérleti személyek tévovázását nem zárható ki, hogy némely hallgató azért jelölt szünetet, mert úgy érezte, jelölnie kell, hiszen ez a feladat. Mindazonáltal a 6 szünet fonetikai elemzése alapján megalapozottnak tűnnek az észleletek. A [23]-as szünetet mind az első, mind ebben a második kísérletben minden hallgató észlelte. A magyarázat egyszerű: ezt a szünetet érintetlenül hagytuk, mivel a 740 ms-os, „jelkimaradással váltakozó nyekergés”-ből (Kassai 1988: 39) lehetetlen volt kézi kijelöléssel kivágni a 40—60 ms-os néma szakaszokat. Összidőtartama és kombinált felépítése révén pedig prominenciahelyet képviselt, amelynek az észlelését megkönnyítette a megelőző mássalhangzó nyújtott ejtése. A hangzónyújtás még egy

⁴ A beavatkozásra a párizsi Fonetikai Intézetben került sor. A műveletet megelőzően a szövegben mért 24 néma szünetről, s ezek közvetlen akusztikai környezetéről hangszínképet készítettünk (UNICE LIMSI). Ezt követően az Audiomedica szoftver segítségével 16 kHz-es frekvenciasávban digitalizáltuk a hangfelvételt, majd a Signalyze 2.0 szoftverrel az oscillogramot, a spektrogramot és az alaphanggörbét együttesen figyelembe véve egyenként kivágtuk a jelkimaradásokat. A módosított hanganyagot a számítógépről újra felvettük magnetofonra. Ez a felvétel képezte a második kísérlet hanganyagát.

⁵ A néma szüneteket a Kassai (1988) tanulmányában közölt, jelkimaradásban realizálódó szünetek alapján azonosítottuk, létüket hangszínképen is ellenőriztük.

másik esetben is betölteni látszik a szünet szerepét ([25]). A [8] jelű szünet esetében az észlelet alapja a *már* [r]-jét követő, 420 ms időtartamú szervesetlen sva hang. A [2], [4] és [B] jelű szüneteknél a hezitatív töltelékelem, a *hm* a felismerési kulcs.

4.1.2. A magyar hallgatók

A magyar hallgatók tétovázás nélkül végezték el a feladatot, csupán azt jegyezték meg, hogy a tesztelt beszédminta nagyon gyors tempójú. A megjegyzés helytálló, hiszen a beszédtempó gyorsítását nemcsak az artikuláció felgyorsításával, hanem az artikulációs szakaszokat elválasztó szünetek számának és időtartamának a csökkentésével is el lehet érni (az összefüggésekre l. Kassai 1994). Amint az adatokat összesítő 2. táblázatból kitűnik, a 2. kísérlethez fűződő feltevéseink csak részben igazolódtak be, hiszen a laikus hallgatók igen jó arányban jelölték alapszüneteket is, sőt ezen túlmenően új extraszüneteket is, azaz olyanokat, amelyeket az előző kísérletben nem jelöltek.

2. táblázat

Szünetek	Nem-nyelvészek			Nyelvészek		
	NL	SzV	SzP	OG	GM	SP
Jelölt alapszünet	15	8	8	7	13	19
Régi extraszünet	3	6	3	–	7	4
Új extraszünet	2	–	3	–	7	4

Az összteljesítmény tekintetében a nyelvészeket 46% jellemzi, a nem-nyelvészeket 35%, ami azt jelenti, hogy ebben a kísérletben jóval kisebb a két csoport közötti különbség, mint az elsőben. Ez azzal magyarázható, hogy itt a laikusok is sokkal inkább az akusztikai jelsorozatra támaszkodtak, mint a megelőző kísérletben. A bizonyíték erre az, hogy az 1-nél több laikus hallgató által jelölt szünetek zömét hangzónyújtás és erős hangsúly hordozza, amit korábban nem vettek észre. Emellett az előző vizsgálat virtuális szüneteinek mellé 2 hallgató újabbakat jelölt, s ez ugyancsak a megnövekedett figyelemről árulkodik. A fonetikusoknál szintén jelen van a megnövekedett figyelem, amely érzékenyen reagál a glottális zárakra, a hangerőbeli és hangmagasságbeli váltásokra, a hangzónyújtásokra. Ennek a stratégiának köszönhető, hogy a fonetikusok több olyan szünetet is azonosítottak, amelyet eredetileg hosszú időtartamú jelkimaradás testesített meg. Ezeket ugyanis konkomitáns tényezőként mindig kíséri valamilyen más fonetikai jelenség is. A mindhármuk által jelölt szünetek közül pl. az [5]-öst, amely az eredeti anyagban 1160 ms időtartamú, jelentős hangmagasság-emelkedésben manifestálódó hangsúly követi, a 780 ms-mal jellemzett [9]-est szintúgy, a tagmondat végén kiirtott 600 ms-os [14] szünetet pedig a tagmondat végét jelző dallamemelkedés teszi apperceptálhatóvá. A hangzónyújtás ebben a helyzetben is igen fontos felismerési kulcs.

4.1.3. Összegezés

A néma szünetek kivágása után a teljesítmény mind a francia, mind a magyar hallgatóknál jelentősen csökkent. A francia hallgatóknál a csökkenés drámai mértékű, ami arra utal, hogy a prototipikus szünethordozó hiánya alig kompenzálható a nyelv alapos ismerete nélkül. Mindössze 6 szünetet azonosítottak a hallgatók a francia nyelvben is határjelzést ellátó fonetikai jelenségek alapján. A magyar hallgatóknál a két csoport teljesítménye erősen közeledett egymáshoz, azáltal, hogy a laikus hallgatók a korábbi kísérlethez képest nagyobb mértékben támaszkodtak az akusztikai jelsorozatra, így eredményesebbek voltak a másodlagos szünethordozók dekódolásában. A két csoport közötti észlelésbeli különbség mindazonáltal megmarad, mivel a fonetikus hallgatók több olyan szünetet jelöltek, amelyeket a vágatlan anyagban hosszú időtartamú jelkimaradás testesít meg.

5. Következtetések

A két kísérletről, amelyekben a szünetészlelést vizsgáltuk természetes és manipulált magyar beszédminta alapján az anyanyelv/idegen nyelv és a nyelvész/nem-nyelvész változó mentén, az alábbi következtetések vonhatók le:

(1) Nyelvtől függetlenül a legfontosabb szünethordozó az akusztikai jelkimaradás.

(2) A nyelvvel és a beszéddel való hivatásszerű foglalkozás differenciáltabbá teszi az észlelést.

(3) A nyelvismeretnek az észlelési stratégia megválasztásában van döntő szerepe. Ha a nyelv ismeretlen, az észlelésben fontosabb szerep jut a konkrétan elhangzó akusztikai jelso-rozatnak, mint az anyanyelv elvont rendszerének. Ennek megfelelően a hallgató több, tény-legesen megvalósuló szünetet észlel. Ha azonban a nyelv ismert, a fontosabb szerepet az elemek sorozatát szervezését irányító fonotaktikai és szintaktikai szabályok ismeretén alapu-ló jóslás játssza. Ennek megfelelően a hallgató több virtuális, azaz várt, de meg nem valósu-ló szünetet észlel.

(4) Ha zavar támad a közlésben, tehát pl. a legfontosabb szünethordozó kiiktatódik, a hall-gató azon a módon kompenzál, hogy nagyobb mértékben támaszkodik az akusztikai valóságra, ezáltal szünetpercepciója áttevődik a másodlagos szünethordozókra, valamint a jelkimaradást kísérő konkomitáns tényezőkre, mint amilyen a tagmondatháron jelentkező dallamemelkedés vagy a jelkimaradást követő főhangsúly. Ehhez a kompenzációhoz azonban már szükség van a nyelv alapos ismeretére, hiszen pl. a hangsúly csak akkor kísérheti vagy képviselheti önállóan a szünetet, ha az első vagy az utolsó szótagon helyezkedik el, továbbá a tagmondat végén emelkedő dallam sem univerzális kísérője a jelkimaradásban realizálódó szünetnek. Vagyis: a jelkimaradást mint nyelvtől független szünethordozót leszámítva az összes többi fonetikai tényező „szünet-hordozó képessége” nyelvspecifikus, ezért ezek szünetként való észlelése is az.

Mellékletek

1. sz. melléklet

Instrukció az 1. sz. kísérlethez:

Cher volontaire,

Par la suite, vous entendrez un passage d'environ une minute en hongrois dont la trans-cription vous est présentée à la page 2. La transcription graphique des sons n'est pas conforme à la graphie hongroise. La plupart des caractères hongrois furent remplacées par les caractères correspondants en français, afin de permettre une meilleure lisibilité pour les francophones. Trois types de caractères, 'inhabituels' en français, furent maintenus:

— les doubles consonnes (-tt-, -zz-, -ll-, -pp-, -zz-) que vous entendrez allongées

— le *h* qui est fortement aspiré en hongrois

— le *e* qui réfère à la prononciation que vous trouvez, par exemple, dans le premier *e* du verbe *mettre*.

Insérez une marque entre les mots où vous entendez une pause. Notez toutes les pauses, longues ou brèves, que vous entendez. Vous pouvez réécouter le passage ou certaines parties du passage autant de fois que vous le jugez nécessaire. Si besoin, vous pouvez interrompre votre séance d'écoute, et la reprendre dans quelques minutes.

Merci de votre aide: Ilona Kassai et Zsuzsanna Fagyal, Institut de Linguistique, Buda-pest.

Kedves önként vállalkozó,

Egy kb. 1 perc időtartamú magyar beszédanyagot fog hallani, amelynek az átiratát külön lapon találja. A szöveg írásmódja nem követi a magyar közéleti helyesírást. A legtöbb esetben a hangokat jelölő magyar grafémákat a megfelelő francia grafémákkal helyettesítettük, hogy a francia anyanyelvű személyek számára megkönnyítsük az olvasást. Háromféle, a franciában kevésbé megszokott írásmódot megtartottunk:

— a betűkettőzést (*-tt-*, *-zz-*, *-ll-*, *-pp-*), amelynek a kiejtésben, mint hallani fogja, hosszabb időtartam felel meg;

— a *h* betűt, amelyet a magyarban gégeréshangként ejtünk;

— az *e* betűt, amelynek a kiejtése megfelel a *mettre* ige első *e*-je kiejtésének.

Jelölje be a szavak között, hogy hol hall szünetet. Minden szünetet jelöljön, akár rövidnek, akár hosszúnak hallja. A felvételt vagy annak valamely részét annyiszor hallgathatja végig, ahányszor jónak látja. Ha szükséges, rövid időre megszakíthatja a feladat végzését.

Köszönjük a segítségét: Kassai Ilona és Fagyal Zsuzsanna, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Instrukció a 2. sz. kísérlethez:

Cher volontaire,

Peu de temps après le premier test, nous vous demandons de répéter l'expérience que vous avez faite. Insérez une marque entre les mots où vous entendez une pause. Les instructions restent les mêmes: Notez toutes les pauses, longues ou brèves, que vous entendez. Vous pouvez réécouter le passage ou certaines parties du passage autant de fois que vous le jugez nécessaire. Si besoin, vous pouvez interrompre votre séance d'écoute, et la reprendre dans quelques minutes.

Merci encore de votre aide: Ilona Kassai et Zsuzsanna Fagyal, Institut de Linguistique, Budapest.

Kedves önként vállalkozó,

Kévvessel az első kísérlet után azt kérjük Öntől, hogy ismétlje meg a feladatot. Jelölje be a szavak között, hogy hol hall szünetet. Az instrukciók ugyanazok: minden szünetet jelöljön, akár rövidnek, akár hosszúnak hallja. A felvételt vagy annak valamely részét annyiszor hallgathatja meg, ahányszor jónak látja. Ha szükséges, rövid időre megszakíthatja a feladat végzését.

Köszönjük a segítségét: Kassai Ilona és Fagyal Zsuzsanna, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

2. sz. melléklet

ennek a hm madjar filmipari résvénytarchachagnak a dolgozoi koezoe koeztuk a hm z anekdota iroja ich bis robert elindultak hodj a résvénytarchachag dolgozoinak foeldet foglaljanak hodj ezzel az élelmezéchi problémaikat megoldjak hat ez chajnoch nem sikerul mer mar zougloban elfoglaltak eloettuk ezt a foeldteruletet illetve az otllevoe foeldteruleteket s amint éppen indulnak hazafelé edsertchak bis robert észrevesi hodj ott sant edj ember de nadjon tchodalkozik mert ez az ember nem loval nem oekoerrel hanem tevével santott éch megindul a beszélgetéch hodj vajon hodjan kerulhetett iz ide ez a teve éch végulich megedjeznek hodj nem az allatkertboel hanem valosinu hodj a tsirkusbol maradt mivelhodj mutatvanjra is képech behajtja a térdeit éch amikor indulnak hazafelé akkor ich még ezen gondolkodnak éch az edjikuk a seretnék santani hat oekroet hajtani népdalbol a seretnék santani hat tevét hajtani kezdi idj énekelni.

3. sz. melléklet

Jelmagyarázat

[szám]: alapszünetek

[betű]: alapszünetek között nem szereplő szünetek

törtszám a sor felett: a baloldali szám a nyelvészek, a jobboldali a laikusok „találatát” jelzi a szünetjelzés alatti érték a szünet időtartamára utal (ezredmásodpercben)

-/1 9/5 2/2

ennek [A] a [1] hm [2] magyar filmipari részvénytársaságnak a

140 260

9/4 -/3 9/6 -/2

dolgozói közö- [3] köztük [Á] a [4] hm [B] z anekdóta írója

260 420 230

-/1 4/1 9/9

[C] is [CS] Bissz Róbert elindultak hogy a [5] a részvénytársaság

50 1160

9/7

dolgozóinak [6] földet foglaljanak hogy ezzel az élelmezési prob-

240

3/1 2/2 -/1 8/3

lémáikat [D] megoldják [E] hát sajnos ez [É] nem [7] sikerül mer

-/1 9/6 -/2 6/6

[F] már [8] Zuglóban elfoglalták előttük ezt [G] a [9] föld [10]-

420 780

9/5

területet illetve az ottlévő földterületeket [11] s amint éppen

480

9/8

indulnak hazafelé [12] egyszercsak Bissz Róbert észreveszi hogy

820

9/7 4/1 -/1 9/8

[13] ott [GY] szánt [H] egy ember [14] de nagyon csodálkozik mert

440 600

-/2 9/6 -/1

ez az ember [I] nem [15] lóval [Í] nem ökörrel hanem tevével

640

8/3 -/2 9/- -/2 8/2

szántott és [16] megindul [J] a [17] beszélgetés [K] hogy [18]

190 220

5/1 9/7 1/2

vajon hogyan kerülhetett iz- [L] ide ez a tevé [19] és [M] végülis

120 810

-/1 5/- -/1

megegyeznek hogy nem [N] az [20] állatkertből hanem valószínű [NY]

-/3 9/4 7/- 1/1

hogy [O] a [21] cirkusz[22]ből maradt [Ö] mivelhogy mutatványra is

360 80

- [13] ott
-/1
[GY] sant
1/-
[H] edj ember
3/3
[14] de nadjon tchodalkozik mert ez az ember nem
3/3
[15] loval nem oekoerrel hanem tevével santott éch
3/-
[16] megindul a
2/3
[17] beszélgetéché hodj
2/1
[18] vajon hodjan kerülhetett iz ide ez a teve
3/3
[19] éch
3/-
[M] végulich megedjeznek hodj nem az
2/1
[20] allatkertboel hanem valosinu hodj a
3/3
[21] tsirkus
-/-
[22] bol
-/1
[Ø] maradt mivelhodj mutatvanjra is képeché behajtja
3/3
[23] a térdeit
3/1
[24] éch
3/1
[°] amikor indulnak hazafelé akkor ich
3/3
[25] még ezen gondolkodnak
2/1
[R] éch az edjikuk
3/3
[26] a seretnék santani hat oekroet hajtani
2/2
[27] népdalbol a seretnék santani hat tevét hajtani
3/3
[28] kezdí idj énekelni.

SZAKIRODALOM

- Carpenter, S.—D. O’Connell 1988. More than meets the ear: Some variables affecting pause reports. *Language & Communication* 8: 17—27.
Duez, D. 1985. Perception of silent pauses in continuous speech. *Language and Speech* 28: 377—89.

- Fónagy I. 1967. Áthajlás, szünet, szerkezet. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 313–43.
- Kassai I. 1988. A szünet kérdésköre a szövegjegyzésben. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézet. 22–43.
- Kassai, I. 1994. Has speech tempo speeded up in Hungarian over the past 100–120 years? *Acta Linguistica Hungarica* 42: 75–82.
- Sallai János—Szende Tamás 1975. *A szünet mint funkció*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 43.

Kassai Ilona—Fagyal Zsuzsanna

A névjelek fejlődése a képjeltől a nagybetűs írásig

1. Ma mindenki számára természetes, hogy a tulajdonneveket nagybetűvel írjuk. E szokás azonban hosszú fejlődés eredményeképpen alakult ki, mint ahogy ahhoz is évezredek kellettek, hogy az emberiség az ősi képirástól eljusson a betűírásig.

Az írásnak bármilyen formáját használták is azonban: akár képirást, akár szóírást, akár szótagírást, mindig törekedtek arra, hogy valamiféleképpen megkülönböztessék a tulajdonneveket a köznevektől.

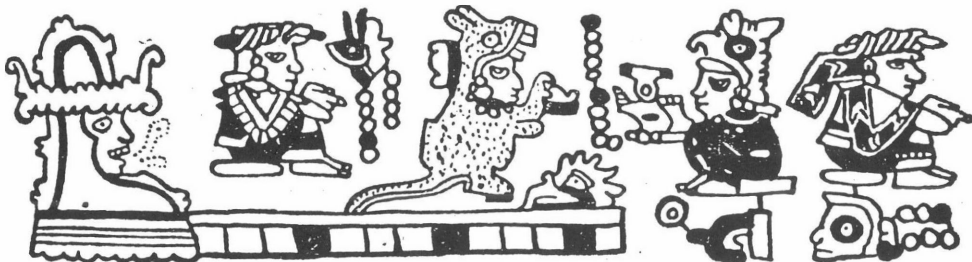
2.1. A képirás legfőbb jellemzője, hogy konkrét tárgyakat ábrázol, melyek hol egy-egy szót, hol egész mondatot jelentenek, de nem egyetlen nyelv szókincséhez kötve: ki-ki saját nyelvén olvashatja és értelmezheti a képirás stilizált ábráit.

A képirás egyik igen híres emléke az egyiptomi Narmer-paletta, mely a Kr. előtti 3. évezredből származik. Ennek a hátlapján (1. ábra) van egy térdelő férfi, akinek a feje fölött papirusztekercek, emberi fej és sólyom látható. Többek szerint (Jensen 1958: 49; Istrin 1961: 85) ezek mutatják az emberalak nevét.

1. ábra. A Narmer-paletta Kr. e. 3000-ből (Kuckenburg 1990: 189).

Bár a képirás kialakulása és virágzása az újkőkorra tehető, a képirásnak későbbi, s számunkra könnyebben elemezhető emlékei is vannak, ilyenek például az azték nyelvelmékek. Az azték iratokban a személy- és földrajzi neveket emberalakok melletti és alatti egyszerű rajzokkal (gyakran állatrajzokkal), valamint mennyiségre utaló jelekkel, például pontokkal jelölték, mint például a 2. ábrán, ahol jobbról balra haladva a személyek nevei: *Hat majom, Egy ház, Tíz sas, Kilenc szél*. A település neve, ahol a baloldali házaspár (*Tíz sas, Kilenc szél*) lakik: *Ködöt okádó hegy* (1. a bal oldali alakot!) (Diringer 1963: 160). Vagy például az egyik (egy fiatal pár esküvőjéről szóló) azték képelbeszélés részletében (3. ábra) a vőlegény neve: *Tizenkét szél*, a menyasszony neve: *Három tűzkő* (Haarmann 1990: 45–8).

2. ábra. Részlet egy azték képelbeszélésből (Diringer i. h.)

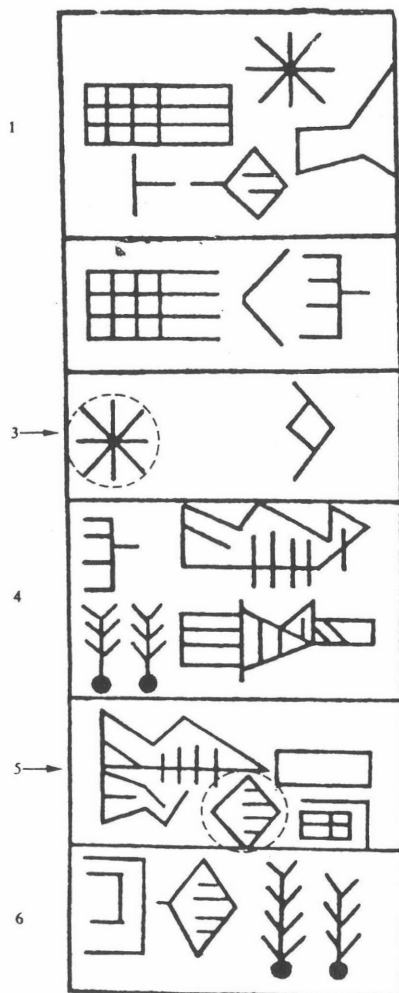
3. ábra. Azték jegyespár rituális fürdése az esküvőn (Haarmann i. m. 46)

Képirást használtak a múlt század közepén az észak-amerikai rezervátumokban élő indián törzsek (a leni-lenape vagy dakota indiánok, az oglala indiánok stb.) is. A tulajdonneveket ők is az aztékokhoz hasonlóan jelölték (Diringer i. m. 49; 4. ábra).

2.2. Érdekes a tulajdonnevek jelölése a szóírásban vagy logografikus írásban is. A szóírásnak vagy logografikus írásnak a jellemzője (legalább is elvben), hogy egy jelnek egy szó felel meg. Ezek a jelek eredetileg képek voltak, melyek magát a tárgyat vagy a cselekvést ábrázolták, de később fogalmakat is jelölhettek. Idővel a képek egyszerűsödtek, és formájukban eltávolodtak az ábrázolt tárgytól vagy cselekvéstől, s csupán a szónak egyezményes jeleivé váltak, mint ma a beszédhangoknak a betűk. Tulajdonképpen ilyen tiszta szóírás nem is igen volt az ősi kínai írásban, az eszkimók írásán és néhány afrikai és óceániai írásban kívül (Istrin 1965: 520; Jensen 1958: 43–4.), ugyanis ezekben az írásokban (mint a mezopotámiai ékírásban, a krétai írásban, az egyiptomi írás-

4. ábra. Részlet az oglala indiánok 1883. évi törzsi listájából (Kuckenburg 1990: 126)

5. ábra. A lagasi Eannatum király felirata Kr. e. 2470 körül (Haarmann i. m. 157)

ban, a hettita hieroglifikus írásban s a későbbi kínai írásban is) a szavakat nem egy jellel, hanem jelkombinációval jelölték, vagyis a régi logografikus rendszerek tartalmaztak a logogrammák, azaz a szójelölő jelek mellett egyéb jeleket is: szótag- vagy mássalhangzó-jelölő jeleket és szemantikai determináló jeleket is (vö. Istrin i. h.). A determináló jelek (determinatívumok) olyan szemantikai indikátorok, tartalmi jelölőelemek, melyeket a főjelekhez, a logogrammákhoz fűztek, hogy a többjelentésű vagy azonos alakú logogrammák jelentését pontosítsák, azaz a dolgoknak vagy az élőlényeknek a kategóriáját meghatározzák. Később aztán a determinatívumok minden szóosztályhoz hozzákapcsolódtak, függetlenül attól, hogy volt-e több jelentése a szónak (Gelb 1982: 104; Istrin 1965: 42, 98).

Nézzünk néhány érdekes példát a logografikus írások tulajdonnév-jelölésére.

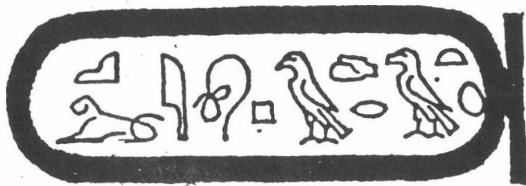
2.2.1. A sumerban például csillag formájú determinatívum állt az istennevek előtt (l. az 5. ábra 3. mezőjében megjelölt részt) s rombusz formájú jel a helynevek után (l. az 5. ábra 5. mezőjét) (Haarmann i. m. 156—7).

2.2.2. Az egyiptomi írásban a női nevek determinatívuma balra dőlő, tojás alakú jel, a városneveké körben kereszt, az országneveké balra dőlő ferde kúp volt stb. (6. ábra).

6. ábra. A női nevek, a városnevek és az országnevek determináló jelei az egyiptomi írásban (Doblhofer 1990: 76—7)

Érdekes szokás volt az egyiptomiaknál az is, hogy a hieroglifákon a fáraók nevét piros névgyűrűbe (cartouche) foglalták (Kéki—Köpeczi Bócz 1971: 38—42; 7. ábra). Majd később, a papirusz feltalálása után a hieratikus folyóírással írt szövegekben (a hieratikus írás papi kézírás; az egyiptomi írás hieroglifikus jeleinek a kézíráshoz alkalmazkodó egyszerűsített formája; Kéki—Köpeczi Bócz i. m. 42) az istenek nevét vörös tintával írták (Jean, Georges 1992: 39).

7. ábra. Cartouche Kleopátra nevével (Doblhofer i. m. 76)

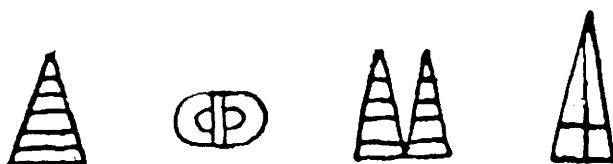
2.2.3. Az akkád, az elámi, a babiloni és az asszír ékírásban is determináló jelekkel jelezték a szavak speciális jelentését vagy tulajdonnévi jellegét. A 8. ábrán két sorozat determináló jelet találunk. Az első Doblhofertől (i. m. 170), a második Diringertől származik (i. m. 63). Az első sorban az 1. ékjel a babiloni, az asszír és az elámi rendszerben a személyek nevét jelölte (vö. még Bermant 1986: 107 is!), a babiloni írásban a 6. jel a király neve, a 7. jel az országok neve előtt állt. — A 2. sorozat az asszír determináló jeleket tartalmazza. Itt az 1. istennevek, a 3. országne-

8. ábra. Ékírásos determináló jelek (Dolbhofer i. h., Diringier i. h.)

vek, az 5. városnevek, a 6. férfinevek, a 10. helynevek, a 11. folyónevek előtt állt (Diringier i. h.; Zamarovsky 1966: 63).

2.2.4. A hettita írásban a várost jelölő determinatívum vízszintes csíkozott kúp, az isten determinatívuma két egymással szemben elhelyezkedő félkörfele, az ország determinatívuma két vízszintes csíkozott kúp, a királyé a 4. rajzon látható megosztott kúpféle volt (9. ábra; Dolbhofer 1990: 176, 190, 200).

9. ábra. A város, az isten, az ország és a király determináló jele a hettita írásban (Dolbhofer i. h.-ek)

2.2.5. Determinatívumokat használtak egy egészen újkeletű írásban is. 1900 után egy kis birodalomnak, Bamumnak (Bamum az egykori német Kamerun területén volt) a királya Ndzsoja nyelve számára írást alkotott. Az eszkimóhoz hasonlóan a bamum írás is néhány év alatt eljutott a képirástól a lineáris szó- és szótagírásig. Írásuknak 7 fejlődési fokozata volt. Ezek közül a 3., a 4. és az 5. fokozatban (mely szóírás volt) szótagírással írták a tulajdonneveket és cseresznyeszerű jelet tettek eléjük (vö. Friedrich 1979: 202–3, 457).

2.2.6. A determinálójel-használathoz hasonló a zulu írás (bantu nyelvcsalád) prefixumos megoldása is. A zulu írásban, bár a tulajdonneveket nagybetűvel írják, a nagybetűt megelőzi egy kisbetűs prefixum, például: *uGubudele* (Giljarevskij—Grivin 1964: 238).

2.3. A szótagírások közül érdekes a japánok megoldása. (Egyébként a japánok írása sem tiszta szótagírás.) A japánok a szavak jelölésére minden változtatás nélkül a kínai írásjegyeket vették igénybe (kb. 25.000 jegyet), a VIII–IX. században azonban a kínai írás szójegyeinek egy kisebb csoportját (csupán hangérték alapján) felhasználva kialakították a hiragana elnevezésű kurzív jellegű szótagírást is, majd a XI. század végén a hiragana egyszerűsítésével létrehozták a kissé szögletesebb jelekből álló második szótagírásukat, a katakanát. Ma a kínai eredetű írásjegyek mellett mindkét típust használják. Mindig hiraganával írják azonban a ragokat, névutókat és igekö-

töket, katakanával pedig a földrajzi és személyneveket (valamint a hangutánzó és az indulatszavakat) (Kéki—Köpeczi Bócz i. m. 73—6).

2.4. Az első betűírásokban (a főníciaiban, a görögben, az etruszokban, a latinban, az ugariti, az oszki stb. írásban) kezdetben csak néha különböztették meg a közneveket a tulajdonnevektől, például úgy, hogy a feliratokon vagy a viasztáblákon a névlistákat oszlopokba szedték, vagy az egyes neveket kiemelve a sor közepére írták (Müller 1964: 14); vagy úgy, hogy a személynév fölé vagy mellé vízszintes vagy függőleges vonalat húztak (Wattenbach 1895: 122—3).

A latin betűs írás eredetileg majuscula, azaz nagybetűs írás volt. Itt tehát egyéb lehetőség nem is adódott a tulajdonnév jelölésére. Később, a minuscula, azaz a kisbetűs írás kialakulása után (ez a Karoling-írásreform idejére, azaz kb. a VIII—IX. századra tehető) kezdett megjelenni a szókezdő nagybetű; először mondatkezdő helyzetben, majd tulajdonnevekben is. A tulajdonnevek nagybetűs írása azonban valójában a X—XI. században vált gyakoribbá, de a ma is érvényes szabályok Európa-szerte csak a XVII—XVIII. században (sőt Magyarországon még később) állandósultak (vö. Kniezsa 1959: 32—33).

3. Nálunk a nagybetűs írás egészen a XIX. század elejéig tarka képet mutat. A kéziratok emlékei egy részében a tulajdonneveknek következőket a kisbetűs írása, például a Halotti Beszédben, a Birk-kódexben, a Festetics-kódexben, a Domonkos-kódexben, a MargL.-ban, a PéldK.-ben, a VirgK.-ben, a WeszprK.-ben, a SándK.-ben stb.; másutt hol kisbetűt, hol nagybetűt találunk, például Anonymusnál, a MünchK.-ben, a Könyvecseben, a SimK.-ben, a VitkK.-ben, a Kriza-kódexben, a Krisztina-legendában, a WinklK.-ben, a SzékK.-ben, a GuaryK.-ben stb. Vannak példák azonban a tulajdonnév viszonylag következőket nagybetűs jelölésére is, például a Bécsi-kódexben, a BodK.-ben vagy a Czech-kódexben.

Akadnak azonban a nagybetűs jelölésen kívül más megoldások is, például a GuaryK.-ben a nevek piros aláhúzása vagy a kezdőbetű piros függőleges vonallal való áthúzása. — Vagy: a JókK.-ben a másoló az egyes fontosnak érzett személyneveket, esetleg valamely helység, kolostor vagy templom nevét gyakran emelte ki a név elé írásjellel. Főként két személynév, *Szent Ferenc* és *Szent Bernát* neve előtt fordul elő ez többször. A kiemelésekhez a másoló a kódexben szereplő szinte valamennyi írásjelet felhasználta, érdekes módon az egyébként többnyire bekezdések jelölésére használatos fordított nagy P-t (¶) is (vö. Liszka Gábor 1985/86: 84): ¶ latuan azt frater ¶ *Bernald* (10r/4), ez felewl mondot gazda ¶ *Bodog fferenczet* [...] meg kerese (14r/15—6); es alduan ¶ *vr iesus cristust* (76v/19—20) stb.

A korai nyomtatványokban a tulajdonneveket már nagybetűvel írták, de a tulajdonneveken kívül (valószínűleg német hatásra) gyakran nagybetűsek voltak egyéb fontosnak tartott szavak is, például a tisztség- és méltóságszavak: a *Király*, a *Császár*, a *Polgár Mester*, az *Úr*, a *Pap*, a *Püspök*, a *Bíró*; az egyházzal és a vallással kapcsolatos szavak: az *Anyaszentegyház*, *Lélek*, *Angyal*, *Ördög*, *Oltár*, *Próféta*, *Atya*, *Zsoltár*, a *Pokol* stb.; valamint a hónapok, ünnepek nevei, a népek: *Német*, *Görög*, *Perzsa*, sőt a tulajdonnévből -i képzővel képzett melléknevek is; valamint egyéb fontosnak tartott szók is: *Szerencse*, *Korona*, *Muzsika*, *Szív* stb.

Hogy a nagybetűs szavak közül mit tartottak tulajdonnévnek és mit nem, azt nehéz megállapítani, annál is inkább, mivel szabályt, útmutatást vagy utalást a korai (XVI—XVII. századi) magyar grammatikákban és ortográfiákban nemigen találunk a tulajdonnevek nagybetűs írására vonatkozóan, sőt a grammatikák példamondataiban és példaszavaiban is gyakori a köznevek nagybetűs írása.

Először 1610-ben Szenczi Molnár Albert említi *Nova Grammatica Ungarica* című munkájában (i. m. 44) azt, hogy a tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel kell írni.

A Magyarországon használatos, sőt a magyar szerzők által írt latin grammatikák azonban, ha nem is foglalkoztak részletesen a kérdéssel, megkülönböztettek már köz- és tulajdonneveket, sőt rendelkeztek a nagybetűs írásról is, például Molnár Gergely *Elementa Grammaticae Latinae* című grammatikája, mely a XVI. századtól kezdve évszázadokon keresztül tankönyvül szolgált a protestáns iskolákban.

Itt a névszók fejezetében szó van arról, hogy vannak köznevek és tulajdonnevek, az utóbbiak például *Johannes, Danubius, Hungaria* stb. (i. m. 6r—7r). S az orthographiai részben (4v—5r) szabályként szerepel, hogy a tulajdonneveket nagybetűvel kell írni, később azonban arról is szó van, hogy a fontos szavak is nagybetűsek, például: *Rex, Imperator, Caesar*, stb. (i. h.).

Tulajdonképpen a XVII. század elejétől soha nem jelentett gondot a ma tulajdonnévnek tartott szavak megítélése és írása. Vitákat okozott azonban igen sokáig az, hogy nem tekinthetők-e egyéb kategóriák is tulajdonnévnek, például a népnevek, a tudományágak nevei, a hónapok nevei, az ünnepek nevei stb., s persze az is, nem kell-e egyéb szavakat is nagybetűvel írni.

Ezek a problémák azonban a felvilágosodás korában hosszú viták eredményeképpen a XIX. század 20-as éveinek a végére tisztázódtak (a vitáról gazdag anyag található Fábíán Pálnak Az Akadémiai helyesírás előzményei című munkájában; 1. i. m. 154—62). Az 1832-ben megjelent akadémiai helyesírási szabályzat pedig — gátat vetve a német mintájú nagybetűs divatnak — fő vonalaiban már a mai álláspontnak is megfelelő szabályokban rögzítette a tulajdonnevekkel kapcsolatos tudnivalókat.

SZAKIRODALOM

- Bermant, Chaim, *Ebla: Egy ismeretlen ókori civilizáció*. Gondolat, Budapest, 1986.
- Diringer 1963 = Diringer, D., *The Alphabet*. London, 1949. munkájának orosz változata: *Inostrannoje literatury*, Moszkva, 1963.
- Dobhofer, Ernst, *Zeichen und Wunder*. Westbild Verlag, Augsburg, 1990.
- Fábíán Pál, *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Friedrich, J. a Geschichte der Schrift unter besonderer Berücksichtigung ihrer Entwicklung, Heidelberg, 1966 orosz fordítása: *Is'toria Pis'ma*. Nauka, Moszkva, 1979.
- Giljarevskij, R. S., Grivnin, V. S., *Opredelitel' jazykov mira po pis'mennostjam*. Nauka, Moszkva, 1964.
- Haarmann, Harald, *Universalgeschichte der Schrift*. Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1990.
- Istrin, V. A., *Voznyiknoventie i razvitie pis'ma*. Nauka Kiadó, Moszkva, 1965.
- Jean, Georges, *Az írás, az emberiség emlékezete*. Park Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Jensen, Hans, *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*³. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1969.
- Kéki Béla—Köpeczi Bócz István, *Az írás története*. Gondolat, Budapest, 1971.
- Knieza István, *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1959.
- Kuckenburger, Martin, *Die Entstehung von Sprache und Schrift*. DuMont Buchverlag, Köln, 1990.
- Liszka Gábor, *Mondatok és tagmondatok elhatárolása a Jókai-kódexben*. Szakdolgozat. Kézirat, 1985/86.
- Molnár Gergely, *Elementa Grammaticae Latinae*. Debrecen, 1602.
- Müller, R. W., *Rhetorische und syntaktische Interpunktion*. Eberhard-Karls-Universität, Tübingen, 1964.
- Szenczi Molnár Albert, *Nova Grammatica Ungarica*. Hanau, 1510. Hasonmás kiadás, 1968.
- Wattenbach, W., *Anleitung zur griechischen Paleographie*³. S. Hirzel Verlag, Leipzig, 1895.
- Zamarovsky, Vojtech, *Kezdetben volt Sumer*. Bratislava—Budapest, Mladé letá—Móra Kiadó, 1966.

Keszler Borbála

Nyakigláb, Csupaháj, Málészáj. A Terülj, asztalkám típusú mese elterjedéséhez a Grimm testvérek gyűjteménye lényegesen hozzájárult (J. Bolte—G. Polivka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm I.* Hildesheim—New York, 1982. 346—61. 36. sz.). Feltűnő, hogy az eredeti német szöveg mindkét verziójában a mágikus tárgyakat kapó legényeknek nincs nevük. Dávid Margit meglehetősen szabadon fordított, amikor a három hősnek egy-egy tréfás nevet adott (Dávid Margit—Szegedy Ila: *A legszebb Grimm-mesék.* Bp. [1943] 173—76). Az író nő mesefordításainak kötetei 1907—1944 között hét kiadásban jelentek meg (S. Kozocsa: *Grimmsche Märchen in Ungarn.* In: *Brüder Grimm Gedenken 1963.* Marburg. 1963. 563sq.). Ez a tény magyarázza a cselekménytípus egyik hosszúhetényi változatában a könyvmesei hatást a harmincas évek első felében (Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok II.* Pécs, 1940. 245—48. 80. sz.). A néprajzi szöveget dolgozta át Illyés Gyula (*Hetvenhét magyar népmese.* Bp. 1979. 83—6). A mesehősök tréfás neve Dávid Margit írói leleménye, amely sajátosan hazaivá varázsolta a közismert Grimm-féle szöveg átvételét.

Dömötör Ákos

Sapka-hegy. A *Sapka-hegy*, nyelvjárási formájában *Sapka högy*, földrajzi névről írta Nagy Béla egyik könyvében (Újabb adatok Solt történelméhez. [Solt, 1967.] 84): „A helynév azt a sapka alakú domborulatot jelenti, amelyet mesterségesen — vagy ahogyan az anekdota mondja — sapkával hordták össze a török időkben.” A szerző által említett anekdota tkp. *Süveghalom* néven közismert mondatípusunk egyik előfordulása, amelynek számos változatát gyűjtötte össze Szendrey Zsigmond (*Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok.* Ethn. XXXIII, 55—6. 63. sz.). Ezzel a magyar mondával megegyező a litván cselekménytípus (Kerbelytė, B.: *Lietuvių liaudies padavimų katalogas.* Vilnius, 1973. 24sq. 86. sz.). A „kézzel összehordott hegyek” mitológiai motívumából alakulhatott ki Európában az a történelmi monda, amely a solti *Sapka-hegy* helyi magyarázatául szolgált (Thompson, S.: *Motif-Index of Folk-Literature.* I. Bloomington é. n. 176. A962. 5. mot.).

Dömötör Ákos

Két kiadvány egy műhelyből

Bokor József: Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 203. szám. Budapest. 1995. 117 oldal

Guttman Miklós: A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. szám. Budapest. 1995. 116 oldal

Szakmai körökben közismert, hogy a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke az utóbbi másfél évtizedben mind a tudományszervezői munkában, mind pedig a magyar nyelvjárások kutatásában jelentős eredményeket mondhat magáénak. Öröndöletesnek tartom, hogy a tanszék — az ottani oktatók érdeklődési köre, kutatási szakterülete és főképpen eredményes munkálkodása révén — a magyar nyelvjáráskutatás nagyon fontos műhelye lett az utóbbi időben. A tanszék személyi állományának, összetételének kialakításában és az ott folyó dialektológiai kutatások megszervezésében, irányításában elvitathatatlan érdemei vannak Szabó Gézának, a tanszék vezetőjének. Túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy az ott tevékenykedő kollégák következetes és szorgos kutatásainak gyümölcse egyre inkább beérik. Ennek egyik jele az is, hogy 1993 novemberre és 1995 júniusára között a tanszék négy oktatója (közülük hárman nyelvjárási tárgykörben) védte meg szép sikerrel kandidátusi értekezését. Bokor József és Guttman Miklós itt ismertető könyve is eredetileg kandidátusi disszertációnak készült.

Kétségtelen tény, hogy amíg dialektológiánk a múlt század utolsó évtizedeiben jórészt léptést tudott tartani a külföldi kutatásokkal, addig a századfordulótól — különösen az I. világháborútól az 1920-as évek végéig — fokozatos lemaradás következett be, s ez a visszaesés olyan mértékű volt, hogy a fölgyülemlett hiányokat néhány részterületen még máig sem sikerült teljesen megszüntetni. Azt is látnunk kell azonban, hogy az 1930-as években főképpen Csúry Bálint nagy hatású munkássága révén kedvező fordulat ment végbe a magyar nyelvjáráskutatásban, az 1950-es évek elejétől pedig elsősorban A Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálataiban részt vállaló szakemberek tettek nagyon sokat az európai színvonalhoz való fölzárkózásért, mégpedig nem csupán a kitűnő nagyatlasz megjelentetésével, hanem olyan jelentős egyéni munkák (önálló kiadványok, tanulmányok stb.) egész sorának közlésével, amelyek elméleti, gyűjtés- és kutatásmódszertani szempontból is sok mindent pótolni tudtak a század első harmadában bekövetkezett lemaradásunkból. Csak sajnálni lehet, hogy az atlaszgárda utáni nyelvjáráskutatók nemzedékére — létszámából adódó objektív okok miatt is — még mindig sok elvégzendő feladat vár, olyanok, amelyeknek a teljesítése egyre nehezebb, egyre reménytelenebb, hiszen dialektológiánk most már jó néhány évtized óta folytonosan utánpótlásgondokkal küszködik. Ezért aligha véletlen, hogy a magyar nyelvjárástani szakirodalomban eléggé gyakori az olyan megfogalmazás, amikor a szerző valamely részterület lemaradásáról, dialektológiánk adósságáról beszél.

Mindez annak kapcsán merült föl bennem, hogy dolgozatának bevezető részében (a 8. lapon) Bokor József is dialektológiánk egyik adósságaként említi meg — teljes joggal — a lexikológiai kutatásokat: „A magyar dialektológiának talán máig legnagyobb adóssága, hogy nincs iga-

zán lexikológiája. Noha a tájszók gyűjtése és lexikográfiai feldolgozása nyelvjáráskutatásunknak az egyik legrégebbi és alighanem legerősebb ága, sem a nagy múltú és eredményesebb szóföldrajzi kutatások, sem az újabb és erősödő szószociológiai vizsgálatok nyomán nem jött létre még egy rendszeres, önelvű és több szempontú nyelvjárási lexikológia.”

Minthogy Bokor József ezen fejtegetésével teljes mértékben egyetértek, ezért természetes, hogy dolgozatának célkitűzését, témaválasztását nagyon aktuálisnak, örvendetesnek tartom, mégpedig több okból is. Egyrészt amiatt, hogy lexikológiai vizsgálódásai — általában a magyar nyelvjáráskutatás egésze szempontjából, különösen pedig a nyugati magyar nyelvterület vonatkozásában — elméleti (tartalmi) tekintetben hoznak felszínre új, eddig nem vagy alig ismert eredményeket; másrészt azért értékelem kutatásainak tárgykörét időszerűnek, mert gyűjtés- és kutatómódszertani észrevételeivel, tapasztalataival árnyalni, gazdagítani tudja a magyar dialektológiai kutatások eszköztárát. Hogy a szerzőnek a nyelvjárási lexikológiai kutatásokban szerzett tapasztalatai, megfigyelései az anyaggyűjtés és a feldolgozás során miként változtak, gazdagodtak, azt nagyon jól mutatják azok a publikációk, amelyek az utóbbi másfél évtizedben kiadványának témakörében jelentek meg, s amelyek idővel egyre inkább azt sejtették, hogy a bennük rejlő eredmények megfelelő formába öntéséből és jól végiggondolt összegzéséből új minőség, egy nagyobb formátumú munka születhet meg. Örvendetes, hogy ez így is történt.

Jónak tartom, hogy gyűjtőtevékenységét Sopronkövesden kezdte, s a tájszókészlet változását is először szülőfaluja és Sopronharpács nyelvjárásában vizsgálta meg, majd gyűjtő- és feldolgozó munkáját nagyobb és távolabbi területekre is kiterjesztette. Azt is csak helyeselni lehet, hogy elemzésének három fő irányán belül (az állapotrajz, a mozgásbemutatás és a változásfeltárás során) az alapvizsgálatot Sopronkövesd tájszókincsére építi a szerző, hiszen természetesen ezt a nyelvjárást ismeri a legjobban, s gyűjtésének anyaga innen három időrétegből származik.

A dolgozat szerkezeti fölépítése arányos, mintaszerű. Az Elvi, módszertani, tudománytörténeti alapvetés című bevezető jellegű fejezetben az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszertani kérdéseit, az előzményeket és a tájszókészlet változására irányuló vizsgálódásait fejtegeti a szerző. A Feldolgozásmód című részben többek között a tájszók minősítésének különböző szempontjairól olvashatunk. Külön kiemelendőnek vélem a tájszók kategóriáinak világos megfogalmazását, amellyel a szerző az egyén, a nemzedékek és egy-egy település szempontjából egyaránt jól követhetően különíti el egymástól az egyes típusokat (13—4). Ezeknek rendszerét kiadványában több helyen (a 32., 67. és 87. lapon) táblázatszerűen is összefoglalja, s ami ennél még fontosabb: a tájszók nyelvhasználat szerinti kategóriáinak (pl. visszaszorult, visszaszoruló, szociális érvényű, terjedő, elterjedt stb. lexémák) árnyaltabb megközelítéséhez, fogalmi meghatározásához is sikerült hozzájárulnia. Kitérő áttekintést kapunk a tájszógyűjtés és -kutatás történetéről és azokról a vizsgálódásokról is, amelyek a nyelvjárási szókészlet tárgykörében az utóbbi években folytak (14—23).

Vizsgálódásainak célját a szerző az eredmények összegzése során fogalmazta meg a legrészletebben: „A jelen dolgozat azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egyfelől illusztrálja kellő számú, egyésgesen minősített és következetesen rendszerezett lexikai adattal a nyugati magyar nyelvterület több helyi nyelvjárásából az élő, beszélt nyelv tájszóhasználatának állapotszerűségét, szinkrón dinamizmusát és változásirányait, másfelől keresse a bennük ható és a belőlük általánosítható nyelvi és nem nyelvi (pragmatikai) törvényszerűségeket, különös tekintettel a szóhasználat földrajzi, szociális és egyéni kötöttségeire” (95).

A kiadvány gerincét A lexikológiai vizsgálatok eredményei: tények és kommentárok címmel szereplő II. fejezet képezi. Dolgozatának ez a része „az összegyűlt lexikai anyag több szempontú rendszerezésének az eredményeit adja közre, nyelvi-nyelvészeti, nyelvföldrajzi, nyelvészociológiai és nyelvlelektani megjegyzésekkel kísérve” (30). — A vizsgálatra kiválasztott kutatópontok számát (összesen 14 helyi nyelvjárás) és ezeknek földrajzi megoszlását szerencsésnek vélem, hiszen ily módon lehetőség adódik bizonyos következtetések levonására és összehasonlító elemzésre is.

Az azonban kérdésként merül föl bennem, hogy vajon nem lett volna-e jó Alsóőr, Csehimindszent, Kemenespálfa és Viszák nyelvjárásának lexikológiai vizsgálatához (pl. legalább az anyaggyűjtésben, esetleg kitekintő elemzésként a feldolgozásban) a nagyatlasz bizonyos adatait is felhasználni, ugyanis az említett települések A Magyar Nyelvjárások Atlaszában kutatópontként szerepelnek, sőt Viszák Végh József kitűnő Őrségi és hetési nyelvatlaszában is kutatópont volt. Elképzelhetőnek tartom, hogy a nagyatlasz térképlapjainak (főképpen az elsődlegesen lexikai célú lapoknak) a tanulmányozása jól hasznosítható lett volna például a helyszíni anyaggyűjtést megelőzően a kérdőfüzetek, kérdőívek összeállításában, hiszen A Magyar Nyelvjárások Atlaszában mind a hat kötete 1968 és 1977 között már napvilágot látott. — Vizsgálódása egyébként „legalább 400 különféle lexémának, több mint 4000 nyelvi adatnak és összesen kb. 20.000-nyi adatközlői információnak a tanúságán nyugszik” (30). Helyeselhető az az eljárása is, hogy példaanyagát fonematikus átírásban adja meg, a hangszínárnyalatok jelölése lexikai vizsgálódásban valóban szükségtelen volna.

Azt is ki kell emelni, hogy az egyes kutatópontokon gyűjtött szóanyag elemzését — jól végiggondolt szempontok alapján — az állapotrajz, a mozgásbemutató és a változásfeltárás során egyaránt nagyon következetesen végezte el, mindig konkrétan megemlítve az anyaggyűjtés módszereit és mindazon körülményeit, amelyek a kapott eredményeket befolyásol(hat)ták. Itt jegyzem meg, hogy Bokor József gyűjtési módszereit jól váltogatta, s kellően összhangba tudta hozni konkrét kutatási céljaival.

Szerencsés körülmény, hogy munkájához 80-100 évvel korábbi publikációkat is felhasználhatott, így Csapodi István sopronhorpácsi és Sopron környéki közleményeit, valamint Kiss Ignác és Németh Ambrus Répce-melléki tájszóközléseit, ezek ugyanis jó kiindulási alapul szolgálhattak a mai állapottal való összehasonlító elemzéshez.

Fontos módszertani kérdésként vetődik föl az értekezésben a tájszók, a regionális és a köznyelvi szók elkülönítésének problematikája, hiszen a szerzőnek a tizennégy kutatóponton gyűjtött anyagot lexémánként minősítenie kellett, s ez bizony korántsem lehetett könnyű feladat. Erről és eljárás módjáról a következőket írja: „Nem kis gond persze a tájszók, a regionális szók és a köznyelvi szók közötti precíz különbségtétel sem. Ehhez nyelvjárási ismereteimen kívül egyes tájszó-tárak, legfőképp pedig az Éksz. vallomásaira támaszkodtam. Jobb híján tájszónak azt a lexémát tekintettem, 1. amelyet az Éksz.-ben nem találtam meg, illetőleg 2. amelyre az Éksz.-ban népi vagy táji minősítést találtam rá. Ebből következően köznyelvi szó lett az a lexéma, amely az említett helyen népi vagy táji minősítés nélkül szerepelt. Regionális szónak pedig — szűkebb értelmezésben — azt a lexémát minősítettem, amely 1. vagy egy tájszónak a köznyelviesedő vonásait, 2. vagy egy köznyelvi szónak a nyelvjárásias sajátosságait hordozta” (31–2). Hogy az így megfogalmazott módszertani eljárásnak a gyakorlatban, az egyes lexémák konkrét besorolásában, minősítésében olykor milyen nehézségei lehetnek, arra többször is utal (pl. a 32., a 39., a 43–4. és a 65. lapon). Konkrét elemzéseiben — megítélésem szerint — igyekezett következetesen eljárni és gondosan mérlegelni, bizonyos esetekben azonban — nagyon helyesen — az Éksz. egy-két minősítésével kapcsolatban kételyének is hangot adott (pl. a *kákics* 'pityang' az 59. lapon). Hogy a nyelvjárási, a köznyelvi és a regionális köznyelvi elemek egymástól való elkülönítése olykor milyen nehéz, arra jó példa lehet a *rajta* határozószó, amelynek *rajt* hangalakja szinte az egész Dunántúlon regionális köznyelvi szinten használatos.

A három muravidéki kutatópont, Göntérháza (Genterovci), Gyertyános (Gaberje) és Völgyifalu (Dolina) tájszavainak elemzése azt mutatta, hogy a magyarországi falvakhoz viszonyítva ezekben több tájnyelvi lexéma él. Ennek okát a szerző abban látja — szerintem helyesen —, hogy a muravidéki községek nyelvjárásában „a köz- és irodalmi nyelvtől való nagyobb fokú elszigeteltség, sok esetben a nélkülözhetetlen két nyelvűség szükségszerűen csökkenti az anyanyelvi kommunikációban másuttal már szinte törvényszerű kettősnyelvűségi jegyeket, elemeket, formákat, beleértve persze a szóhasználat minden lehetséges variációját is” (84). Hasonló okokkal magyarázható a burgenlandi Alsóőr (Unterwart) szókészletének archaikus jellege is. Szívesen olvastam

volna viszont arról is, vajon mivel magyarázható, hogy Répcevis beszélt nyelve archaikusabb, mint a hozzá közel fekvő Répceszentgyörgy nyelvújásáé.

Bokor József dolgozatáról összegzésként azt állapíthatom meg, hogy tárgyválasztása szerencsés, a magyar dialektológiai kutatásokat tekintve pedig nagyon időszerű. A témakörbe tartozó szakirodalmat a szerző kitűnően ismeri, s az anyaggyűjtésben és a feldolgozásban egyaránt alkotó módon használja föl.

A kutatópontok száma, földrajzi elhelyezkedése és az ott gyűjtött tájszóanyag megfelelő alapot nyújt ahhoz, hogy a szerző a nyelvjárási lexikológia terén új eredményekre jusson. Jól megválasztott példákkal tudja illusztrálni a tájszóhasználat földrajzi, társadalmi (szociális), nyelvlélektani és időbeli (történeti) meghatározottságait. Tanulmányok és újszerűek a tájszókban a nyelvhasználat (a társadalmi elterjedtség) szerinti típusait bemutató csoportosításai, valamint az adatközlők nyelvi viselkedésére, magartására vonatkozó nyelvlélektani megfigyelései, megjegyzései.

Stílusa szabatos, fogalmazása követésre méltó, ugyanis nem azzal próbál tudományos értékeket felmutatni, hogy gyakran és fölöslegesen használ idegen szavakat és kifejezéseket, hanem magyarnyelvészhez illően és méltón: közérthetően, világosan fogalmaz. Könyve a magyar nyelvjáráskutatás hézagpótló munkája, nagy nyeresége.

A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének tevékenysége nemcsak a nyelvjáráskutatásban elért tudományos eredményeiért figyelemre méltó, hanem azon szerepe miatt is, amelyet a hozzá kapcsolódó diákkör munkájában, valamint a szakdolgozatok irányításában betölt. Az utánpótlás gondokkal küszködő magyar dialektológia szempontjából örömdetes az is, hogy az ott dolgozó oktatók igazi pedagógusként arról sem feledkeznek meg, hogy tanítványaikat — mint leendő tanárokat — bevonják a nyelvjárási anyaggyűjtés és feldolgozás folyamatába, fölkészítve őket ezzel szakdolgozatuk megírására, továbbá az önálló kutatómunkára is. Ebben szívesen vett és vesz részt Guttman Miklós is, aki a tanszékre kerülése előtt több évig általános iskolában tanított. Bizonyára ezzel a körülménnyel is magyarázható, hogy a közoktatásban folyó anyanyelvi nevelés iránti érdeklődése sohasem szűnt meg, és tudományos kutatásaiban is fontos szerepet kapott.

Guttman Miklós kutatási területeiről elmondhatjuk, hogy eléggé szerteágazóak, hiszen vizsgálódásai a névtudomány, a néprajz tárgykörére is kiterjednek. Elegendő, ha például a Vas megye földrajzi nevei című kiadványt említem meg, amelyben jelentős számú község helyneveinek volt a közzevetője. Kétségtelen tény azonban, hogy tudományos munkásságának középpontjában a dialektológia áll. Ékes bizonyítéka ennek egyrészt a Köbölkúti Katalinnal közösen készített Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza című műve (MNyTK. 182. sz. Bp., 1987), másrészt az a nagyszámú cikk, tanulmány, amely az általános iskolai tanulók nyelvhasználatáról íródott. Kutatásaiban régóta fontos szerepet tölt be az anyanyelvi nevelés problematikája és a nyelvjárásiasság vizsgálata az általános iskolások nyelvhasználatában. Ezért is érthető ennek a könyvnek témaválasztása.

Vizsgálódásainak célját a következőképpen határozta meg: „Dolgozatomban kísérletet tettem az elmúlt másfél évtizedben végzett, tíz-tizen négy éves tanulók élő nyelvének elemzésére, akik főleg a nyugati és a dunántúli nyelvjárás területén, tehát döntően a Győr—Nagykanizsa vonaltól nyugatra, nagy többségükben falvakban élnek, illetőleg Szlovéniában levő magyarlakta településeken” (7).

A kiadvány témaválasztása szerencsés, hiszen az iskoláskorúak nyelvhasználatának kutatására nálunk viszonylag kevesen vállalkoztak, ahogy ezt a szerző a Célok és feladatok című fejezetben kifejti (7—8). Még kevesebb az olyan vizsgálódás, amely az általános iskolások nyelvhasználatát a különböző nyelvjárási jelenségek előfordulása, használata szempontjából elemzi. A gyűjtőterület kijelölése is jó s szinte magától értetődő volt, hiszen a kutatópontok viszonylag közel esnek a szerző szűkebb pátriájához, s így nyelvjárásukat részben saját tapasztalataiból és részben a tanszéken folyó dialektológiai kutatások kapcsán jól megismerhette, muravidéki vizsgálódásaihoz pedig a maribori vendégtanári tevékenysége, az ottani nyelvjárásokban végzett gyűjtőmunkája nyújtott kellő alapot. (Nem tartozik szorosan ide, mégis megemlítem: nagy elismeréssel lehet

szólni arról, hogy a szombathelyi kollégák milyen gyümölcsözően hasznosították maribori vendégtanári megbizatusuk idejét általában a magyar nyelv és különösen a magyar dialektológia javára.)

Kutatásainak alapjául magnetofonszalagra rögzített szövegfölvételek és kérdőívvel gyűjtött nyelvi-nyelvjárási adatok szolgálnak. A magnetofonos gyűjtés, amelybe főiskolai hallgatóit is bevonta, ötödik osztályos tanulók körében 42 kutatóponton folyt. Az adatközlőként szereplő, megközelítőleg 330 tíz-tizenéves diáktól mintegy 60 órányi szövegfölvétel készült. A tizenévesek nyelvhasználatának vizsgálatához pedig 158 címszavas kérdőív aktív indirekt módszerű kikérdezése jelentette azt a nyelvi bázist, amelynek nyelvjárási jelenségek szerinti elemzésével adódott módja a szerzőnek arra, hogy a kapott adatokból számszerű eredményeket állapítson meg, és ezekből bizonyos következtetéseket tudjon levonni. Helyeslem azon eljárasmódját, hogy a kérdőív anyagának összeállításához az ötödik osztályosok nyelvhasználatára vonatkozó ismereteit, tapasztalatait is felhasználta. Azt is jónak tartom, hogy a kérdőíves adatgyűjtés után a tizennégy éves tanulókkal tíz-húsz perces beszélgetést is folytatott, s így további 25 órányi magnetofonfölvétellel birtokába jutott. — A tíz- és a tizennégy évesek nyelvi-nyelvjárási adatainak elemzése — több tanulság megállapítása mellett — azokra a kisebb mértékű eltérésekre is fényt derített, amelyek a két korosztály mindennapi nyelvhasználatában jelentkeznek. Ez azt jelzi, hogy a szerző jó érzékkel választotta ki vizsgálódásaihoz a tíz- és tizennégy évesek korcsoportját.

A könyv középpontjában a már említett két korosztály nyelvhasználata tájnyelvi jellemzőinek feltárása, elemzése áll. A III. fejezetben (28—60) a tízéves tanulók beszédének nyelvjárási (főképpen hangtani és alaktani) sajátosságait vizsgálja, a IV. fejezetben (61—103) pedig a tizennégy évesek nyelvhasználatának hangtani, alaktani és szóképzési jellegzetességeit tárja föl. — Kutatásainak eredményeit A vizsgálatok tanulságainak összegzése című fejezet (104—6) tartalmazza. — A dolgozat eredményeinek összegzésekor — a vizsgálódásból levont tanulságokat figyelembe véve — helyesen mutat rá azokra a feladatokra, amelyek az anyanyelvi nevelésben és az anyanyelvi tudat formálásában a magyartanároknak hárulnak. Hogy ezek a feladatok mennyire fontosak, arra fényt vethetnek a diákokkal folytatott spontán beszélgetések is. Szívet melengető, jóleső érzéssel olvastam a kiadvány 101—102. lapján a szlovéniai magyar hallgatók megnyilatkozásait arról, hogy mit is jelent számukra az anyanyelv, a magyar kultúra és az a körülmény, hogy magyarnak születtek.

Guttmann Miklós munkáját — mind a feldolgozott nyelvi-nyelvjárási adatok mennyisége, mind pedig azok részletes elemzése és a belőlük leszűrt tanulságok alapján — értékes kiadványnak tartom. A szerző kellő gondnal, megfelelő körültekintéssel vonta le azokat a következtetéseket, melyekre anyaga és vizsgálódási szempontjai alapján lehetősége kínálkozott. Dolgozata jól beleilleg a szombathelyi dialektológiai műhely munkálataiba, s azokat új színekkel és új eredményekkel gazdagítva jó mintája lehet a későbbi, hasonló jellegű vizsgálódásoknak is.

Pénzszűke világunkban elismerés illeti a Vas Megyei Önkormányzatot, amely mindkét könyv megjelentetéséhez pénzbeli támogatással járult hozzá, továbbá mindazon intézményeket és szervezeteket is, amelyek anyagilag és erkölcsileg segítették e két nyelvjárási munka kiadását.

Szabó József

Szende Tamás: A jelentés alapvonalai (A jelentés a nyelvi kommunikációban). Corvinus Kiadó, 1996. 134 oldal (A Hét Szabad Művészet Könyvtára — A Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola sorozata)

Károly Sándor Általános és magyar jelentéstana (1970) óta a magyar nyelvtudomány művelői jó néhány színvonalas összefoglaló munkát publikáltak a jelentés kérdéseiről. Többek között: Antal László: A jelentés világa, 1978; Zsilka János: A jelentés szerkezete, 1975; uő: Szemantika, 1982; a Zsilka János vezette „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái, pl. Jelen

télelemzések — a dictum körében, 1982; Kontrasztív szemantikai elemzések, 1986; végül itt kell megemlítenünk A magyar nyelv könyve (1991, főszerkesztő: A. Jászó Anna) jelentéstani fejezetét (419—57, szerzője: Hangay Zoltán). Mindeddig hiányolnunk kellett azonban egy olyan művet, amely tudományos pontossággal és alaposzággal, egyszersmind azonban közérthetően és érdekesen mutatja be a jelentéstan alapfogalmait, kutatási irányzatait és mai helyzetét. Szende Tamás új könyve tökéletesen megfelel ennek a várákozásnak, úgyhogy ha nem nyútték volna közhellyé a recenzióírók ezt a kifejezést, azt íránk róla, hogy *hézagpótló mű*.

A könyv a szerző egyetemi előadásain alapul, így nem meglepő, hogy — a szó legjobb értelmében vett — didaktikus világosság, következetesség, tömörség és arányosság jellemzi. Egyenletesen magas színvonalon ismertet, kommentál, ha kell, bírál; végső soron pedig: összefoglal és orientál. Mindezt úgy teszi, hogy tekintettel van az olvasóra, aki nem okvetlenül olyan jó ismerője a kérdéskörnek, mint a szerző. A gondolatmenet követését jól megválasztott, gyakorta szellemes példák segítik (a kedvencem: *A sítóbot tánra perdült Anita Ekberggel*, 16).

A jelentéstan központi kérdése természetesen az, hogy mi a jelentés. Erre az „egyszerű — és éppen ezért nehéz — kérdés”-re (7) a nyelvtudomány története során számtalan jó választ adtak (közülük Szende Tamás néhányat ismertet is), de egyik sem tekinthető kifogástalan, azaz pontos és árnyalt, mégis tömör és elegáns meghatározásnak. A szerző a 113. oldalon idézi is Augustinus maximáját az idő fogalmának meghatározásáról: „Quid est ergo tempus? Si nemo ex me quærat, scio, si quærenti explicare velim, nescio.” (Mi tehát az idő? Ha senki sem kérdezi tőlem, tudom. Ám ha meg akarom magyarázni a kérdezőnek, nem tudom.) Hát valahogy így vagyunk a jelentéssel is (csakúgy mint a tudományoknak — majdnem [?] — az összes alapfogalmával).

Jelentésük ráadásul nemcsak a nyelvi jeleknek van (gondoljunk a füst és a tűz közötti indexális vagy a zöld lámpa és az áthaladás szabadsága közötti konvencionális-szimbolikus kapcsolatra!). Szende Tamás könyvének tárgya a nyelvészeti szemantika, ezért a „mi a jelentés?” kérdését erre szűkíti le: „mi a *nyelvi* jelentés?” De már a Bevezetésben jelzi, hogy vizsgálódásait nem tudja — s nem is kívánja — egyetlen (rész)diszciplínára korlátozni. A nyelvi jelentés és ennek tudománya, a (nyelvészeti) jelentéstan ugyanis számos vonatkozásban összefonódik más tudományágakkal: a filozófiával (különösen az ismeretelmélettel), a pszichológiával, a szemiotikával, a pragmatikával és így tovább. A jelentéstan ennek megfelelően nyelvészeti módszerekkel dolgozik ugyan, de „rá van utalva más tudományágak eszköztárára is” (7). Szende Tamás új műve a jelzett körülmények figyelembevételével, tehát valóban interdiszciplináris szemléletmóddal igyekszik áttekintő képet adni „választott témájának szélesebb horizontjáról” (uo.).

Szende Tamás könyvének nézetem szerint abban rejlik a legfőbb jelentősége, hogy a jelentést a közlési folyamatba ágyazva, annak tényezőjeként (és termékeként) tárgyalja. Ezt emeli ki már az alcím is: „A jelentés a nyelvi kommunikációban”. Ez a nézőpont azt is lehetővé teszi, hogy a szójelentés problematikáján túltekintve legyen érvényes mondanivalója a mondat- és a szövegjelentés kérdéseiről is. Sokan még mindig „a szavak egérfarkába kapaszkodnak” (ahogy Arany János írta több mint száz évvel ezelőtt), vagyis az elszigetelt szójelentéssel és annak változásaival bíbelődnek. Szende Tamás egy helyütt — Ullmann mentségére — megemlíti, hogy a nyelvészeti szemantika egészen az 1960-as évekig gyakorlatilag csak a lexémákkal (szótári elemekkel) foglalkozott. A lexikális jelentéstánból a transzformációs generatív grammatika standard elmélete (Chomsky) és az ehhez kapcsolódó Katz—Fodor-féle szemantika nyomán lett-lehetett korszerű mondatjelentéstan (illetve: mondatjelentés-tan). Csakhogy már ez is több mint harmincéves „újdonság”! Itt volt tehát az ideje, hogy ez a szemlélet — tehát a kommunikációs folyamatnak mint keretnek és befolyásoló tényezőnek az elismerése, továbbá a jelentés kategóriájának a mondat. sőt a szöveg határáig való kiterjesztése — a hazai nyelvészeti közgondolkodásban is teret nyerjen. Szende Tamás könyve sokat tehet ezért a szemléletváltozásért.

A kötet szerkezete, felépítése arányos és logikus.

A Bevezetés (7—14) a jelentéstan fogalmát és tárgyát tisztázza. A jel—jelentés—jeltárgy (denotátum) hármasságának kialakulása kapcsán tömör tudománytörténeti vázlatot nyújt Du Marsais-tól (1729) Chomskyig.

Az első fejezet (15—25) — itt jegyzem meg, hogy a fejezeteket érdemes lett volna megszámozni, mert ez megkönnyítette volna a belső utalásokat, hivatkozásokat — a jelentés-fogalom típusaival, jelentés és fogalom viszonyával foglalkozik. Fontos megállapítása, hogy a nyelvi jel közvetlenül nem a jeltárgyra (denotátumra), hanem a fogalomra mint jelöltre vonatkozik, s csak ezen keresztül a denotátumra, azaz a nyelven kívüli valóságnak valamely objektumára vagy összefüggésére. (Mindez persze nem új felfedezés, de sehol nem láttam ilyen világosan kifejtve, mint Szende Tamás könyvében.) A továbbiakban — G. Leech nyomán — az izolált jelek (durva közelítéssel: szavak) jelentéstípusait tekinti át: fogalmi (konceptuális, denotatív, kognitív), konnotatív, affektív, stílusbeli, reflektáló, kollokatív, asszociatív és tematikus jelentés (22—5).

A második fejezet (26—42) tárgya: jelentés és tényállásjelölés (más szavakkal: nyelvi kifejezés és logikai háttér) viszonya. Aki eddig nem volt tisztában azzal, hogy a referencia nem azonos a denotációval, pár jól megírt mondatból és a hozzájuk csatlakozó példákból megtudhatja, mi a különbség közöttük. Itt kapott önálló alfejezetet a modalitás, amely a közlőnek egy már fennálló vagy a jövőben bekövetkező tényállással kapcsolatos attitűdjét, beállítottságát foglalja magában (37—42).

A harmadik fejezet (43—58) a jelentés-összetevőket és az elemi jelentések rendszerét mutatja be. A szó-, illetve jelentésmezők fogalma kapcsán jó összefoglalást kapunk a Porzig és Jost Trier nevével fémjelzett mezőelmletekről.

A negyedik fejezet (59—68) a szókészlet jelentésviszonyairól és a szójelentések rendszerösszefüggéseiről nyújt tömör áttekintést. Ebben a részben kapott helyet a homonímia—poliszémia, valamint a szinonímia—hyponímia—antonímia jelenségek. (A kevésbé ismert *hyponymia* logikai alá-fölérendeltségi viszonyt jelent, pl. a gyümölcs és az alma között.)

Az ötödik fejezet (69—97) a nyelvi szerkezetek jelentésével foglalkozik. A grammatikai szerkezet és a jelentésszerkezet viszonyát már mondatkeretben tárgyalja. A Túl a mondaton című alfejezet azt mutatja be, hogyan függ a mondatjelentés a szövegkörnyezettől, s milyen szerephez jut az előfeltevés (preszuppozíció), illetve a tényyszerűség (faktualitás).

A zárófejezetet (98—111) a történeti jelentéstanak szentelte a szerző. Itt tárgyalja a jelentésváltozást, valamint ennek típusait és okait.

A Függelék (112—34) a modern szemantika útjait ismerteti. Ez a rész különálló, zárt egységet alkot a kötetben belül: egy-egy kurrens elmélet rendszeres ismertetését tűzi ki célul. Ezek a következők: 1. ismeretelméleti nézőpontok a jelentés megközelítésében; 2. strukturális szemantika; a jelentés a generatív nyelvelméletben (a Katz—Fodor-szemantikaelmélet és az alternatív elgondolások: Uriel Weinreich és James D. McCawley); 3. logikai-halmazelméleti jelentésértelmezések; 4. kognitív szemantika.

Összefoglalva: Szende Tamás új művét két fontos érdeme: tudományos megbízhatósága és árnyaltos, mindig világosan érthető stílusa egyaránt kiválóan alkalmassá teszi arra, hogy a jövőben ne csak szakkönyvként, hanem egyetemi tankönyvként is szolgálja a jelentéstan tudnivalóinak jobb megértését és megértetését. Ám a kötetet nemcsak a szakmabeliek forgathatják haszonnal (s tegyük hozzá: élvezettel!), hanem a szakmán kívüli, de a nyelvészet, nyelvfilozófia, logika stb. kérdései iránt érdeklődő olvasók is.

Kár, hogy a könyvnek nincs mutatója (se tárgy-, se név-). Elkelt volna egy idegen (alkalmasint: angol) nyelvű rezümé is. Ezeket a következő kiadásban könnyen pótolni lehet.

Mert hogy lesz(nek) következő kiadás(ok), abban bizonyos vagyok.

Bolla Kálmán: Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 340 oldal

Bolla Kálmán 1995 őszén megjelent Magyar fonetikai atlasza kiemelkedően fontos, hiányt pótló szakkönyv a mai magyar nyelvészetben. A fonetika is, ahogyan minden tudományos diszciplína óriási fejlődésen ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Az egyetemi oktató- és kutatómunka szempontjából rendkívül fontos, hogy a felgyorsult tudományos és műszaki fejlődéssel lépést tartson a magyar fonetika; az állandó megújulás és a már kialakult fogalmak pontosítása, újradefiniálása tökéletesíti a nyelv hangzó formájának minél komplexebb megismerését. Bolla Kálmán könyve a magyar fonetika megújulásának szükségességét hangsúlyozza. A korszerűsítés mellett a szerző legfőbb törekvése a hangjelenségek komplex vizsgálatának bemutatása. A hangszerkezeti összetevők leírásának és értelmezésének négy fő szempontja: az artikulációs, az akusztikus, a percepciós és a funkcionális szempont. A Magyar fonetikai atlasz a hangtest legkisebb szegmentális egységeinek, a beszédhangoknak komplex szemléletű vizsgálata.

A beszéddel való foglalkozás történeti előzményeinek ismertetése után Bolla Kálmán azokat a legfőbb tételeket sorolja fel, amelyek minden nyelvészeti fonetikai vizsgálódás kiindulópontjai. Meghatározza a hangtan szakrendszerét; definiálja a hangszerkezet szegmentális és szupraszegmentális felépítésének mibenlétét; különválasztja az írott és a hangzó formát, az írástant és a hangtant.

Az első fejezet a beszédhangok fonetikus jelölésével foglalkozik. A hangtest lineáris tagolásával jutunk el a beszéd alapegységéhez, a beszédhanghoz. A beszéd folyamat „hangzáshú” lejegyzésére kialakult írásmód a fonetikus írás. A tudományos igényeket kielégítő írásnak a szerző szerint a nyelvi adekvátság és az egyetemesség kritériumának kell megfelelnie. „Nyelvi adekvátságon a hangok nyelvi meghatározottságát értjük” (22) „Az egyetemesség követelménye pedig azt jelenti, hogy az általunk használt szimbólumoknak, fonetikus jeleknek egyetemes érvényűnek kell lenniük...” (23). A magyar fonetikai szakirodalomban használt háromfajta fonetikus átírás történetének, alapelveinek és a hangok jelölésére szolgáló fonetikus jeleknek leírásával a szerző alkalmat ad a magyar egyezményes átírás, a Setälä-féle fonetikus lejegyzés és az IPA (APhI) hangjelölési rendszer összevető vizsgálatára. A fonetikus írásokban legáltalánosabban használt alap- és mellékjelek listáját gazdag átírási példaanyag követi. Az IPA hangjelölési rendszerrel átírt szavak, szókapcsolatok, mondatok, köznyelvi és nyelvjárási szövegek, idegen nyelvű és nonszensz hangsorok segítik a gyakorlást, és bizonyítják a fonetikus írás egyetemességét.

A második fejezet a beszédszervek és beszédmechanizmusok leírásával foglalkozik. A beszéd agyi folyamatait, a beszédlégzést, a gégefő beszédképzési folyamatait és a toldalékcso artikulációs mechanizmusait részletesen elemezve mutatja be a szerző a beszédképzés fiziológiáját. Hasonló részletességgel írja le Bolla Kálmán a beszédészlelés folyamatát, a hallószerv anatómiai felépítését.

A magyar beszédhangok artikulációs diagramjait tartalmazza a harmadik fejezet. Az első részben az ajkartikuláció vizsgálatának kísérleti-fonetikai eszközeit és módszereit mutatja be a szerző. Az ajkak artikulációs tevékenysége kiterjed a biológiai hangképzés mindhárom fázisára: hangforrásként szolgál, segíti a hangformálást, az akusztikus rezgések kisugárzása csaknem kizárólag az ajaknyíláson keresztül történik. A hangatlasz a magyar beszédhangok fotolabiogramjait, dinamikus labiogramjait és kinolabiografikus adatait mutatja be. A második rész a magyar beszédhangok röntgenogramjait tartalmazza. A röntgenogramok a szupraglottális üregek artikulációs helyzetéről tájékoztatnak. A diagramok és a képzőszervi konfigurációk távolságadatai női és férfi ejtésben is megtalálhatók az atlaszban. A magyar beszédhangok palato- és lingvogramjai jól mutatják a nyelvtest vízszintes és függőleges elmozdulásait. A fotopalato- és lingvogramok szemléletesen demonstrálják a beszédhangok képzési sajátságait. Az

ajaknyílás és a toldalékcso nagysága szerint Bolla Kálmán elvégzi az egyes beszédhangok összehasonlítását. „A magyar beszédhangok fonetikai minősége döntően az ajakrés és a toldalékcso milyenségétől, mindenekelőtt a nagyságától függ” (175) Éppen ezért a toldalékcso alakjának és nagyságának összehasonlításával a különböző hangok releváns képzési sajátosságára mutathatunk rá.

A beszédhangok képzési jegyeinek alapján meghatározhatók a beszédhangok fonetikai minőségét adó hangszátságok. A beszédhangok artikulációs típusjegyeik alapján rendszerezhetők. A beszédképzés összes fázisára kiterjedően sorolja fel a szerző azokat az artikulációs jegyeket, melyek „a hangok fonetikai minőségének a kialakításában meghatározó szerepet játszanak” (207).

A Magyar fonetikai atlasz ötödik fejezete a beszédhangak akusztikus szempontú vizsgálatát adja. A beszédakusztikai alapfogalmak definiálása után az oszcillografikus elemzés mechanizmusát írja le a szerző. A hullámforma elemzésével a magyar beszédhangok sajátosságai egyértelműen meghatározhatók. Az artikuláció akusztikus vetületének elemzéséhez a legrégibb és legelterjedtebb kísérleti-fonetikai módszer az oszcillográfia. A beszédhangok mikrostruktúrájának és a formánsszerkezet részletekbe menő vizsgálatának módja a hangszínképelemzés. A magyar beszédhangok képzési sajátosságai jól meghatározhatók a hangszínképek komplex fonetikai elemzésével. A magyar beszédhangok akusztikus paramétereit női és férfi ejtésben is közli Bolla. A többszcempontú, komplex fonetikai vizsgálódás jegyében a szerző a magyar beszédhangok akusztikus jellemzőinek percepcióis értékelését is bevonja az akusztikus elemzésbe, egy 1977-ben elvégzett felismerési kísérlet alapján. A fejezetet a beszédhangok mesterséges előállítására történt kísérletek leírása zárja, Kempelen Farkas mechanikus beszélőgépétől a számítógépes beszédelőállításig.

A hatodik fejezet hangstatisztika. A magyar beszédhangok előfordulását különböző fonetikai pozíciókban (szóeleji, szóbelseji és szóvégi helyzetben) példákon mutatja be a szerző. A magyar hangkapcsolódási szabályokat mutatja be a Szende Tamás által végzett számítógépes hangstatisztikai elemzés; a kételemű mássalhangzós betűkapcsolatok előfordulását és ejtési szabályait Elekfi László táblázatainak segítségével vizsgálhatjuk.

A nyelvi jelrendszer elemi egységével, a fonémával foglalkozik Bolla Kálmán könyvének utolsó fejezete. A hangminőségjegyek nyelvi felhasználása hozza létre a disztinktív jegyeket. A hangszátságok nyelvi funkciója alapján felsorolhatók a magyar nyelvre jellemző fonológiai szembenállások, fonémaoppozíciók.

Bolla Kálmán fonetikai atlasza segíti a fonetikával, nyelvészettel foglalkozó hallgatót, kutatót és oktató tudományos munkáját. A magyar beszédhangok komplex leírása mellett a szerző újradefiniálta a nyelvészeti fonetika számos fogalmát, kijelölte a korszerű, a XX. század végének tudományos, műszaki fejlődésével lépést tartó hangtan irányvonalát és feladatait.

Andó Éva

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
a Richie Film Corporation,
Magyarország legnagyobb útifilm-készítő vállalata
támogatásával jelent meg
(Cím: 1068 Budapest, Dózsa György út 84/a.
Tel.: 351-1156; Tel./Fax: 342-2752, 342-1755)**

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Dömötör Ákos</i> : Nyakigláb, Csupaháj, Málészáj	227
<i>Dömötör Ákos</i> : Sapka-hegy	227

Szemle

Két kiadvány egy műhelyből: Bokor József: Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen; Guttman Miklós: A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	228
Szende Tamás: A jelentés alapvonalai (Ismerteti: <i>Kemény Gábor</i>)	232
Bolla Kálmán: Magyar fonetikai atlasz. A szegmentális hangszerkezet elemei (Ismerteti: <i>Andó Éva</i>)	235

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest. Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felelős vezető: Roznai Zoltán.

Ára: 150,- Ft

Előfizetés egy évre: 600,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfálvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-émlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Nyelvi tervezés, nyelvi politika. I. rész

Fábián Pál: Bevezető

Tolcsvai Nagy Gábor: Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben

Balázs Géza: Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai

Bartha Csilla: A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései

Mártonfi Attila: iván vagy íván?

B. Fejes Katalin: A felszíni forma és a logikai forma viszonya a költői nyelvhasználat vizsgálatában

Hoffmann Ottó: Szóalkotási módok 10—14 évesek ifjúsági nyelvében

Sándor Anna: Koloni köszönés- és megszólításformák

Tolcsvai Nagy Gábor: A tulajdonnév jelentéséről egy névcsoporthoz

Kiss Lajos: Fejér megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata

R. Molnár Emma: Egy idiómcsoporthoz szemiotikai nézőpontból

Horváth László: Koktél kontaminációkból

Ruzsiczky Éva: Az egynyelvű szótárak egy régi, de még ma is időszerű fajtájáról

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1953—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvi tervezés, nyelvi politika. I. rész.....	237
<i>Fábián Pál</i> : Nyelvi tervezés, nyelvpolitika	237
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben	237
<i>Balázs Géza</i> : Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai.....	250
<i>Bartha Csilla</i> : A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései	263
<i>Mártonfi Attila</i> : <i>íván</i> vagy <i>íván?</i>	282
Íróink nyelve	
<i>B. Fejes Katalin</i> : A felszíni forma és a logikai forma viszonya a költői nyelvhasználat vizsgálatában	288
Nyelv és iskola	
<i>Hoffmann Ottó</i> : Szóalkotási módok 10—14 évesek ifjúsági nyelvében	294
Nyelvjárásaink	
<i>Sándor Anna</i> : Koloni köszönés- és megszólításformák	302

MAGYAR NYELVŐR

120. ÉVF.

*

1996. JÚLIUS—SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

Nyelvi tervezés, nyelvi politika

I. rész

Bevezető

A tudományok fejlődése szüntelen, de nem egyenletes folyamat: lassabb és gyorsabb, nyugodt és forrongó, átlagos termékenyséű és kiemelkedő teljesítményeket felmutató időszakok követik egymást.

Nyelvművelésünk az 1990-es évek beköszöntével egy minden tekintetben viharos változásokat átélő társadalom része lett, természetes tehát, hogy a fő kérdéssé a „Hogyan tovább?” vált. Erre próbált felelni már az 1992. okt. 15—16-i nyelvművelő konferencia, valamint a november 6-i szaknyelvi tanácskozás (vö. Nyr. 1993. 4. sz.).

A viták azóta is folynak, különböző alkalmakkor és több fórumon. Az elvek tisztázása és célszerű cselekvési programok kidolgozása érdekében fontos, hogy ezeknek az eszmecseréknek az anyaga megörökíttessék; egyrészt továbbgondolásra a jelennek, másrészt tanulságul a jövő számára.

A Nyelvőr szerkesztőbizottsága e kettős céltól vezérelve teszi közzé az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 1995. október 9-i ülésének teljes anyagát: a jelen számban a bizottsági tagoknak és a meghívott vendégeknek előzetesen megküldött két vitaindítót, a következő számban pedig a vitának magnetofonfelvételen alapuló tüzetes jegyzőkönyvét.

Fábián Pál

* * *

Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben

Midőn ma a Kárpát-medencében magyar nyelvművelésről beszélünk, talán nem fölösleges, ha több szempontrendszer szerint is megvizsgáljuk a helyzetet, a lehetőségeket, a lehetséges kívánalmakat, s mindezt valamilyen formában kapcsolatba hozzuk a nyelvi tervezés nemzetközi szakirodalmával, hiszen mind a

magyar, mind a magyarországi nyelvközösség erősen modernizált közösség, nagymértékben hasonlít a nyugat-európai nyelvközösségekhez, így a velük kapcsolatos nyelvtervezési kutatások bizonyosan nem tanulság nélküliek.

1. Elsőként is még egyszer rögzíteni szükséges azt a tényt, hogy a nyelv-művelés és a nyelvi tervezés társadalmilag, tehát történetileg meghatározott tevékenység. Bár a tétel kézenfekvőnek látszik, ma mégsem tekinthető annak. Hiszen az 1992. évi nyelvművelő konferencia (melynek anyaga a Nyr. 1993/4. számában olvasható) számos előadásában, hozzászólásában bizonyítja, hogy a nyolcvanas évek végén Magyarországon megindult alapvető társadalmi átalakulás, valamint a részben vele kapcsolatos eszméletörténeti változások (melyek részben szintén szétkülönböztetésként érzékelhetők sokak számára, miképp a társadalmi szerkezet), új eszmei irányzatok jelentkezése nem ad mindenkinek számára kellő indokot a magyar nyelvművelés elméleti, gyakorlati, módszertani kérdéseinek az áttekintésére, esetleges módosítására. Ezt takarja a „Nincs szükség új korszakra a magyar nyelvművelésben” típusú kijelentés, míg ennek ellentetje az áttekintésre ösztönöz. Pedig a jelszavakkal meghirdetett nyelvművelő programok (például Lőrincze Lajostól az emberközpontú nyelvművelés vagy Grétsy Lászlótól a nemzetközpontú nyelvművelés) megnevezésükben is mind arra utalnak, hogy a kérdéskör nem csupán a szűk értelemben vett nyelv (nyelvi rendszer) vagy a nyelvleírás területén mozog(hat), hanem nagyon is kiterjed nyelven kívüli entitásokra is.

E tekintetben tehát azt az egyszerű következtetést kell levonni, hogy ha a nyelvművelés, a nyelvi tervezés a mindenkor társadalmi, szociokulturális tényezők függvénye (nem is lehet más, hiszen maga a nyelv történeti fenomén), abban az esetben a nyelvművelés és a nyelvi tervezés eleve nem maradhat változatlan akkor, amikor az őt meghatározó körülmények igen nagy mértékben megváltoztak. Vagyis egyoldalú beállítódásnak (bár nem föltétlenül hamisnak) tűnik az, hogy bár a társadalom átalakult, maga a nyelv (a nyelvi rendszer, például a grammatika) nem változott. A kettő ugyanis természetesen kölcsönhatásban van, tehát amennyiben a nyelvet beszélő közösség megváltozik, legalábbis vele együtt változik annak a nyelvhez való viszonya. Hiszen a közösség megváltozása a közösség belső értékrendjének megváltozását hozza, s ez a fajta változás nem maradhat hatás nélkül a nyelvhez való viszonyban. Vagyis: például magának a grammatikai rendszernek nem kell föltétlenül megváltoznia akár csak kis részterületeken is, hogy a nyelvet beszélők közösségének véleménye az adott nyelvtani kérdésekben megváltozzon (például két alakváltozat közül az egyik súlyos stigmatizációját enyhítse). Vagy: lehetséges, hogy az elmúlt tíz évben valamely külső, tárgyilagos nézőpontból látva kisebb szétkülönböztetési folyamat játszódott le a magyar (a magyarországi magyar) nyelvközösségben, mint azt esetleg az érintettek (vagy azok egy része) a rétegzettség nyílt, szabad megmutatkozása alapján érzékeli és értékeli, azonban maga a megváltozott észlelés és értékelés már megváltoztatja általában a nyelvközösségnek a nyelvhez való viszonyát.

Föltételezhető, hogy a hazai nyelvművelésnek a szűkítő nézőpontja összefügg a szociolingvisztika kissé nehézkes befogadásával, művelésének a kívána-

tosnál lassúbb megindulásával. Ismeretes, hogy a hetvenes években megindultak már szociolingvisztikai kutatások itthon is, például Bernstein nézeteinek ismertetése válása nyomán, a hátrányos helyzetek felmérésére, e kutatásokat azonban nem engedték kibontakozni. A nyolcvanas évek közepén a szociolingvisztika sikerebben indult meg másodszor, főképp az MTA Nyelvtudományi Intézetében és a TÁRKI-ban. Az eredmények mára már mutatkoznak, bár az empirikus adatok mennyisége még mindig kevés, s a személeltételezés sem tekinthető még kellő mértékűnek (a folyamatokról összefoglalóan l. Harlig—Pléh eds. 1995). Nyilvánvaló, hogy a szociolingvisztikai kutatások további elméleti háttérrel és korszerű módszerekkel gyűjtött adatokat adnak a nyelvművelés további működéséhez, nyelvi tervezéssé válásához (ennek kapcsolatát l. pl. Wardhaugh 1986/1995-ben).

Magyarországon, ill. a szomszédos országokban — bár eltérő mértékben — azonos jellegű és irányú változások játszódtak és játszódnak le. Jóllehet a gazdasági átalakulás, a magántulajdon megjelenése, jogainak visszaállítása és alakuló túlsúlya szintén hatással van egy közösség szociokulturális rendszerére, az elmúlt években mégis a társadalmi struktúrának az eszményekben, a társadalmi csoportok viszonyainak a megítélésében bekövetkezett gyökeres változásai hatnak a mindennapi praxis nyelvi értékrendjére, s ezáltal kell hogy hassanak a nyelvművelésre és a nyelvi tervezésre. E változás mindannyiunk által jól ismert lényege abban foglalható össze, hogy egy homogenizálódó, ill. a homogenizálódást eszményében fönntartó társadalom helyébe először lassan, majd 1989—90-től rohamos mértékben a pluralizálódó, ill. a pluralitás eszményében élő társadalom képe lépett. Míg korábban a *társadalom* volt a legfőbb és egyetlen kategória, s minden más háttérbe szorult, addig most előtérbe került a kisebb *csoport*, a *réteg* és az *egyén* szociológiai szerepe. A változás jelentőségét egyrészt nem szabad túlbecsülni, hiszen a változás soha nem azonos annak fölismérésével vagy a róla kialakított „hivatalos” állásponttal. Tehát az a tény, hogy a hatvanas és hetvenes években egységesülő társadalomról és nyelvről lehetett hallani a nyilvánosság fórumain, nem jelenti azt, hogy a gyakorlatban ne lett volna meg a csoport és az egyén (bár lehet kisebb) jelentősége, legfőljebb akkor nem erről beszéltek, ma pedig adat híján nehéz a rekonstrukció. A magyar változás számos európai közösségben lezajlott, például a történelmi fejleményekben rokon finneknel (vö. Paunonen 1984, amelyben a jeles finn szociolingvista a finn nyelvi identitásnak korábban a nemzethez, az elmúlt évtizedekben pedig az egyénhez és a csoporthoz kötődő jellegét hangsúlyozza). Bár csak az arányok átrendezéséről van szó, ennek jelentősége a látszathoz jóval nagyobb, éppen a nyelv kérdésében.

A gazdasági, politikai és kulturális pluralizálódás, ill. a rétegzettség megnyilvánulása, a rétegek önkinyilvánítása s az ezzel minden szinten megjelenő értékpluralizmus (és értékrelativizmus) ma ténykérdés, ennek tudomásul nem vétele vagy summás elítélése legfőljebb torz képet eredményezhet. E pluralitás (vele együtt az értékpluralitás) természetesen azonnal artikulálódott, és azóta is artikulálódik a magyar nyelvi praxisban. Nem arról van szó, hogy korábban ne lett volna nyelvi rétegződés a magyar nyelvben, ill. hogy ezt a magyar nyelvtu-

domány és nyelvművelés nem ismerte volna föl, legalább részlegesen. Inkább arról, hogy a csoport-önkinyilvánítás megnyíló lehetőségét maguk a csoportok, rétegek kihasználják, s nyelvhasználatukban régebbi hagyományokra (például nyelvjárásokra, városi nyelvváltozatokra) vagy újabban kialakított nyelvváltozatokra támaszkodnak, azokat erőteljesebben érvényesítik. E különbségek szociokulturális jellemzőkre épülnek, vagyis az egyes csoportok eltérő hagyományaira, szokásaira, az ezekből eredő szocializációs feltételekre. A különbségek lehetnek kisebbek és nagyobbak — erről még mindig keveset tudunk a magyar szociolingvisztikai kutatások csekély, bár növekvő mértéke miatt. A különbségek közül néhányat igyekeztem valamilyen módon leírni vagy jellemezni, éppen a rendszerváltásnak nevezett átalakulás folyamatában (Tolcsvai Nagy 1994).

Mindez nem jelentheti azt, hogy a nyelvi modellállításban, s különösen az eszménykijelölésben teljesen föl kell adni az egység (a *sensus communis*) bárminemű elvét. A nyelvműveléssel, a nyelvi tervezéssel kapcsolatos kérdések épp itt összpontosulnak: miképp és hányféle módon lehetséges a mai új helyzetben meghatározni az egység fogalmát és eszményét, miképp lehetséges egység és különbözőség viszonyát reálisan leírni, e viszonyt értékelni, és ha szükséges, e viszonytal szemben követelményeket állítani, s végül e követelményeket megvalósítani, kivitelezni. S már itt szükséges hangsúlyozni azt az egyáltalán nem ritka vélekedést, hogy a nyelvművelés hatásossága meglehetősen korlátozott (vö. Juhász 1986). Olyan nyelvművelői, nyelvtervezési stratégiára van szükség, amely a mai magyar nyelvközösségben, az ahhoz tartozó társadalmak eltérő rendszereiben, az azokon belül tapasztalható értékluralizmus mellett is meg tudja szólítani e nyelvközösséget, annak egyes részeit, s rövid- és középtávon olyan értékrendszert tud fölmutatni, amely a nagy többségnek vonzó lehet. A jelszó e kérdésben a reális fölfelé igazodás lehet, amely az ember természetes haladási vágyára építhet (s melyet például nyelvész is kimutatott, így Labov, immár klasszikus New York-i rétegvizsgálataival: a diszkrét társadalmi rétegek formális, hiperkorrekt nyelvhasználata következetesen a hierarchiában fölöttük álló réteg normájához igazodott, bár összességében a közép orientáló hatása volt a legerősebb; vö. Labov 1968).

A következőkben olyan nyelvtervezési kategóriarendszereket alkalmazok a magyar nyelv és a magyar nyelvi tervezés mostani helyzetére, amelyek a nemzetközi szakirodalomban közismertek, a magyar nyelv és nyelvközösség kapcsolatában felmerülő kérdésektől nem idegenek, tehát remélhetőleg haszonnal járnak. Alább tehát olyan elméleti modellálás olvasható, amely korábban nem készült a magyar nyelvet illetően, az elméleti érdeklődés és a szociolingvisztikai szemléletmód hiányosságai miatt.

2. Elsőként Kloss (1969) klasszikus megkülönböztetését alkalmazzuk, a státustervezés és a korpusztervezés kettős rendszerét. (Herman—Imrénél 1987-ben a két kategória neve helyzettervezés és állapottervezés, ezek azonban nem szerencsés fordítások, mert a két előtag a magyar nyelvben szinonima, vagy az is lehet.) A státustervezés Kloss rendszerében a nyelvpolitikai döntéseket tartalmazza, azokat a döntéseket, amelyek egy állam vagy más közösség hivatalos nyelvét vagy nyelveit kijelölik, meghatározzák e nyelv(ek) viszonyát a többi

nyelvhez, ill. nyelvváltozathoz. A korpusztervezéshez azok a nyelvművelő döntések tartoznak, amelyek a nyelv korpuszát, azaz állományát érintik, tehát a hagyományos nyelvművelés körébe tartozó tevékenységek is.

Státustervezési szempontból külön kell tárgyalni a magyarországi és a határon túli magyar nyelv helyzetét. Magyarországon ma nyelvpolitikai, tehát státustervezési kérdés nincsen. Bár vannak etnikai és kulturális kisebbségek, ezeknek nagyobb része már nem kétnyelvű közösség. Egyedül a cigányság helyzete kérdéses, ám itt sem státusproblémák merülnek föl, hanem a kétnyelvűség változatai, az írástudatlanság, az alacsony iskolázottság a fő gond. A cigány nyelv magyarországi változatai között a jelek szerint státuskérdés eddig nemigen merült föl, jöllehet az valószínűsíthető. (Elképzelhető egy határozottabb álláspont is: a cigányság és a cigány nyelv kérdésköre együttesen éppen státustervezési kérdést jelent, mert megoldása nem egyszerűen nyelvi és kulturális, hanem politikai döntéseket is igényel. A nehézségek súlyosságához és az elvégzendő feladatok sokaságához nem férhet kétség, a megoldás nyelvtervezési módozatait illetően azonban annál több a bizonytalanság, szintén az adatok hiánya miatt. A kérdésre vö. pl. Réger 1988.)

A határon túli magyar közösségek ezzel szemben határozott nyelvpolitikai konfliktusba kerültek szinte mindegyik utódállamban. A helyzet részletes ismertetésére itt nincsen mód. Annyit szükséges megjegyezni, hogy a szlovákiai, romániai és jugoszláviai (szerbiai) politikai vezetés egyaránt a magyar nyelv visszaszorítására törekszik, s módszerük lényege, hogy mind jobban kiszorítsák a magyar nyelvet a még működő intézményes területekről, főképp az oktatásból, a szakképzésből, a sajtóból, az egyházakból, a közigazgatásból és az igazságszolgáltatásból (ahol ez még nem történt meg) (erre l. pl. Lanstyák 1991, Péntek 1994). E folyamat politikai, hatalmi erők működésének az eredménye, ellene nyelvműveléssel, korpusztervezési akciókkal nem lehet védekezni. A negatív folyamat megállítása, a magyar nyelv státustalanságának, ill. nem hivatalos voltának megszüntetése csakis politikai eszközökkel lehetséges, a politikai küzdelem részeként. E politikai küzdelem résztevékenységének kell tekinteni azt a kényszerű elképzelést, hogy a teljes magyar közösségnek (a nemzetnek) összefogásából eredő magánkezdeményezésekben kellene például iskolákat, könyvkiadókat, kulturális intézményeket fenntartani, amelyek a magyar nyelven való intézményes megszólalás, tanulás stb. lehetőségét föltehetőleg megadják az adott állam helyett. A nyelvpolitikai küzdelmet a fenti értelemben szó szerint veendő nyelvvédő mozgalmak, ill. a professzionális politikusok segítségével lehet megvívni.

Általános (tehát a magyarországi és a határon túli régiókon túlnyúló) státustervezési kérdés nem egyik vagy másik részterülettel, nyelvváltozattal kapcsolatban merül föl, hanem az egész nyelvközösségnek az egyes nyelvváltozatokhoz, ill. főleg a sztenderdhez való viszonyában. E kérdés a magyar nyelv és a magyar nyelvközösség belső ügye, jöllehet hatóköre több országba átnyúlik. A kérdést a magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatban erőteljesen újrafogalmazva Lanstyák István tette föl (Lanstyák 1995). A többközpontúság lényege az egy nyelven belül a több különböző államban élő, azonos nyelvhez tartozó változatok közötti különbségek fel- és elismerése, a regionális sztenderdek stá-

tustervezési mozzanattal való beiktatása, viszonyba hozása a nyelvművelésben is a központi sztenderddel (ahogy az a praxisban megtörténik), s a rugalmas stabilitásban, a különbözőségi egységében a különbözőségi és az egység egyidejű fönntartása. A nyelvi tervezésnek e kettősséget kell a szélső határoktól távol tartania.

Ami a korpusztervezést illeti, itt kevésbé egyértelmű a helyzet. Általában véve korpusztervezési tevékenységre valójában mindig szükség van. A szakszavak, a márkanév területén például folyamatos alkotómunka jellemző, jóllehet a magyarországi nyelvművelés az utóbbi egy-két évtizedben mind erőteljesebbül jelent meg e területen. Jól mutatja ezt a számítógépes szaknyelv kialakulásának története, amely valóban inkább kialakulás volt a szakmabeliek részben spontán tevékenysége nyomán, mint kialakítás, vagyis nem valósult meg olyan tudatos nyelvtervezői tevékenységsor, amely összehangoltan, nyelvészek és számítógépes szakemberek döntésképes testületének működéseként határozott kritériumok szerint történt volna meg. A felemás eredmény (például a *file* „magyar” élete, azaz vergődése) ezt bizonyítja.

E ponton azonban mai bizonytalanságaink, zavaraink egyik leglényegesebbike jelentkezik. A korpusztervezés eredeti célja a sztenderdizáció segítése, a sztenderd változatnak kijelölt nyelvváltozat(ok) bővítése, a környező magasabb színvonalú régió (a nyelvújítás korában a francia és a német nyelv és kultúra) fejlettségi fokának az elérése. Tipikus megnyilvánulási formája volt a magyar nyelvújítás szógyártó buzgalma, amely nyíltan a fenti célt hirdette. Azóta azonban minden változás és esetleges időszakos lemaradás ellenére sincs szükség a szókészlet minden területére kiterjedő mesterséges bővítésre (mint ahogy a sztenderd nyelvtan kidolgozására sem), inkább a folyamatos aprómunkára, hiszen a spontán szóalkotás és jelentésbővítés szintén folyamatos. Egyetlen terület jelez határozott hiányokat, s ez pedig a már említett szaknyelvek köre. Az idegenből a magyarba kerülő szavak sorsa általában esetlegesnek mondható. Két viszonyt említek meg. A magyarországi magyarba kerülő idegen szakszavaknak föltehetően (mert adat nincsen róla) csak minimális részével foglalkozik bármilyen szinten és okból nyelvész szakértő. Ennek következtében valóban „sok” az idegen elem, az eredeti változathoz képest jelentkező torzítás, a félreértés, vagyis a negatív szakmai végeredményű hibalehetőség. Tehát itt nemcsak a magyar nyelv egysége, az idegen szavak örök ügye merül föl, hanem a nemzetközi szakmai kommunikáció esetleges sérelme is. A másik példa a magyarországi és a határon túli magyar közösségek viszonyát érinti. E területen drámai módon megmutatkoznak a különbségek: a szakkönyvek, a tankönyvek államnyelvből való fordításai ugyanazt a jelenséget más és más néven nevezik meg, mint a másik országban vagy Magyarországon, s ha valami, úgy ez valóban bontja az egységet (e jelenség létezéséről és megoldási lehetőségeiről l. Lanstyák 1996). A két terület példa, ám arra is példa, hogy a határozottan körvonalazható fölmerülő korpusztervezési kérdéseket hasonló mértékben határozottan kellene kezelni, mivel a problémák megoldására mind itthon, mind más nyelvek esetében bőséges a tapasztalat, változatos és határozott a módszertan (vö. pl. O’Baoill 1988, Fellman—Fishman 1977, Haugen 1983). A magyar nyelvművelésnek ezeken a területeken nem sajtó-

cikkecskékkal kellene üzengetnie az érintetteknek, hanem operatív, hatékony és tekintélyes intézménnyel kellene — amennyire lehetséges — irányítania a folyamatokat, ahogy ez például Norvégiában, Írországbán vagy Izraelben történik.

A korpusztervezés kérdése ennél bonyolultabb a grammatikai jellegű kérdéseket illetően. A magyar sztenderd jó másfél száz év óta éli a maga rugalmasan stabil életét, s az apróbb változások mind ez idáig nem tűnnek oly mértékűnek, hogy az kiterjedt és nagyarányú beavatkozást igényelne. Bár Rácz (1987) például fölhívja a figyelmet az analitikus formák terjedésére, vagy emlékeztetünk az ikes igék körüli teljes bizonytalanságra, mindez a jelek szerint nem érvényesül „rendszerbomlasként”. Arról sincsen szó, mint például a norvég nyelv 20. századi történetében, hogy bizonyos társadalmi csoportok, a gazdasági vagy a műveltségi elit egyes részei elégedetlenek a kihirdetett sztenderddel, s azt lényegi pontokon meg akarják változtatni a grammatikában is. Az árnyaltabb korpusztervezési döntések inkább a különböző társadalmi és földrajzi rétegek, nyelvjárások, határon túli regionális nyelvváltozatok nyelvtani jellegzetességeinek megítélésére vonatkozhatnak. Erről azonban az alábbiakban esik szó a másik rendszer tárgyalásakor.

3. Bár a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvtervezési kérdések legfontosabbjait talán már a fenti, Kloss-féle dichotómiában is sikerült jelezni, talán nem ártalmas egy másik nyelvtervezési rendszert is alkalmazni. E rendszer Neustupnytól (1974) származik, s szintén közölte Fishman (1974). Neustupny nyelvtervezési problémákat nevez meg s e problémákhoz hozzárendeli az oda tartozó nyelvtervezési tevékenységet, mely e problémák megoldását célozza.

Probléma/tevékenység megfelelések a nyelvi tervezésben
(Neustupny 1974 szerint)

	1	2	3	4
probléma	szelekció	stabilitás	kibővítés	differenciáció
tevékenység	politikai döntések	kodifikáció	kidolgozás	művelés

A fenti táblázatot Fishman (1974) így értelmezi: „a nyelvi tervezés típusait és fajtáit több kutató viszonylag hasonló módon sorolta föl. Így Neustupny (1970) azt javasolja (l. I. táblázat), hogy mikor a megoldandó *probléma* a *kódkiválasztás*, a *tervezés* a hatóságok *hivatalos államigazgatási döntéseit* jelenti. Mikor a *probléma* a *kiválasztott kód stabilizálása* (a térben, időben és gyakorlati működésében való variabilitása következtében), a *tervezés* a *kodifikációt* jelenti, szótárak, nyelvtanok, helyesírási és kiejtési segédkönyvek stb. útján. Mikor a *probléma* a rendelkezésre álló lehetőségek számának a gyors *kibővítése* (a kiválasztott kód új funkcióinak eredményeként), a *tervezés* a *kidolgozást* jelenti, s nomenklatúrákon, teauruszokon keresztül valósul meg. Mikor a *probléma* egy változatnak egy másiktól való *differenciációja* egy meghatározott kódon belül, a *tervezés* stilisztikai kézikönyvek készítésével, a különböző célú, műfajú, különböző közönségnek szóló irodalmi művek alkotásának támogatásával, a *művelést* jelenti. Neustupny a fenti négy *probléma*tervezési *megfelelést* legalább nagyjá-

ból egymásra következő mozzanatnak tekinti, úgy, hogy a legkevésbé fejlett vagy legkevésbé előrehaladott beszélő és író közösségeknek aránytalanul többet kell foglalkozniuk az államigazgatási döntésekkel, míg a legfejlettebb vagy leginkább előrehaladott közösségek aránytalanul több figyelmet tudnak fordítani a művelés tervezésére.”

Az árnyaltabb képet kínáló rendszerezés alapján a következőket lehet mondani a magyar nyelvvel és a magyar nyelvi tervezéssel kapcsolatban. A szelekció problémája ma általánosságban nem jelentkezik. E kérdés a nyelvújítás megnevezéssel illetett korszak egyik központi kérdése volt, s az két nyelvtervezési aktussal le is zárult. Az egyik aktus, Kloss terminológiájában státustervezési döntés a hosszú (nagyjából egy évszázados politikai küzdelem) utáni döntés volt, amely 1844-ben hivatalossá tette a magyar nyelvet. A másik aktus, Kloss terminológiájában szintén státustervezési döntés a magyar nyelv sztenderd változatának, pontosabban a sztenderdet képező alapnak, az északkeleti régió nyelvváltozatának a kiválasztása, ill. bizonyos részekben a vegyülékesség érvényesítése volt. E szelekciós probléma több évtizedes tevékenység nyomán (amely egyébként a nyelvújításkori grammatikafírásban összpontosult és nem a szógyártásban) végül az első akadémiai leíró nyelvtanban oldódott meg hosszú távra (Akadémia 1846).

Szelekciós problémák és a hozzájuk kapcsolódó politikai döntések — miépp fentebb láttuk — ma újra jelentkeznek az utódállamokban élő magyar közösségek nyelvével kapcsolatban. A Kloss terminológiájában szintén státustervezési kérdések egyike a hivatalos nyelvre irányul, az uralkodó többségi nemzetek ugyanis vonakodnak a magyar nyelv bármiféle kisebbségi alapú hivatalossá tételétől, sőt, mint említettük, azt minden területen vissza akarják szorítani. A másik szelekciós probléma a többközpontúsággal kapcsolatos: az egyes határon túli régiók finoman elkülönböző „regionális köznyelve” regionális sztenderdként kezd működni, alternatívaként jelenik meg (még egyszer hangsúlyozandó: nem a leszakadás igényével), helyileg konkurens viszonyba kerül a központi sztenderddel, s ez szelekciós probléma elé állítja (állíthatja vagy nem állítja) az ott élő magyar beszélőközösségeket: a központi, azaz magyarországi sztenderdet beszélik-e, vagy pedig jobban támaszkodjanak saját helyi változatukra. (Hasonló problémákkal néznek folyamatosan szembe az osztrákok vagy a kanadai franciák; vö. pl. Denise Daoust-Blais 1983.)

Az első kérdés politikai megoldását csak segíteni tudja a nyelvi tervezés háttértevékenységgel, háttérinformációkkal. A második kérdésre azonban kimunkált választ kell adnia. A szakmai vita már megindult, bár talán nem a legszerencsésebb módon, mert az árnyalt szakmai érvek időnként háttérbe szorulnak. Mindamellett remény látszik arra, hogy ha nem is a megoldást, de legalább a fogalmak értelmezését, a problémafelvetést illetően az álláspontok közeledjenek, s ezáltal maga a szelekciós probléma is könnyebben feloldható lesz. A fő kérdés ugyanis az (újra az egység és különbözőség kölcsönviszonyában), hogy a határon túli magyar beszélőközösségek mennyire ébredtek rá saját kettős viszonyukra a magyarországi sztenderddel kapcsolatban, méghozzá nem a reflektált nyelvhasználatban, hanem a mindennapi spontán praxisban (ami a spontaneitás

részleges elvesztését is jelenti), s hogy e fölismerési vagy fölismertetési folyamatban a nyelvi tervezés miképp tud segíteni szélsőségek nélkül (például az oktatásban, az újságírásban). A határon túli magyar anyanyelvi beszélő (vagy akár a magyarországi is) tudatában lehet a másságnak, s bár a praxis nem reflektált, de reflektáltság és spontaneitás nem két élesen elkülönülő tartomány, hanem inkább egy fokozati skála egy-egy jellegzetes része.

A stabilitás problémájával és a kodifikáció tevékenységével kapcsolatban voltaképpen hasonlók mondhatók el, mint az előző kérdéskörrel kapcsolatban. A nyelvi stabilitást szolgáló kodifikáció több évszázados kezdemények után a 18. sz. végén a grammatikairás föllendülésével soha nem látott mértéket ölt, s mivel a sztenderdizációval, vagyis a sztenderd kidolgozásával és rögzítésével összekapcsolódik, igen nagy eredményeket és hatást ért el néhány évtized alatt. E folyamatnak, ill. tevékenységsornak szintén az első akadémiai nyelvtan, valamint a helyesírás első akadémiai szabályzata és a német—magyar szótár a betetőződése. A kodifikált, rögzített sztenderdet a maga létében eddig alapvetően nem rendítette meg semmi. Inkább a sztenderd érvényesülési területe, értékelése és tekintélye változott az azóta eltelt időkben.

A magyarországi magyar sztenderd egy korábbi túlértékelt és túlságosan befolyásos állapot után ma a belső differenciáció folyamatában van: a magyarországi sztenderdet beszélők úgy különböznek el e nyelvváltozattól, hogy annak alapvető grammatikai rendszerét nem bontják meg, nem hoznak létre új grammatikát, nem merülnek el az egyébként leggyakrabban bírált, a kézikönyvek által nyelvhelyességi hibákként számon tartott nyelvi jelenségekben, vagy legalábbis egyszerre csak az egyik területen lépnek radikálisan (például a jelentések disszeminálásában vagy a nyelvhelyességi hibák ironikus és önironikus használatában), ugyanakkor mégis más és más nyelven, azaz nyelvváltozaton beszélnek és írnak. E kérdés látszólag stilisztikai, ám a stílus a megformáltság által adott értelem, tehát a praxisban nem különül el élesen a megnyilatkozásokban érvényesülő nyelvváltozat grammatikájától. Mivel a belső differenciáció nem vagy alig kezdi ki a nyelvtanban rögzített stabilitást, ezért erről nem itt, hanem az utolsó problémánál, a differenciációnál kell szót ejteni.

A stabilitás problémája és ezzel együtt a kodifikáció kívánalma ellenben határozottan jelentkezik a határon túli magyar közösségek nyelvtervezési problémái között. A kétnyelvűség helyzete, az elkerülhetetlen idegen nyelvi hatás, az államigazgatási elkülönülés és az államhatalmi politikai beavatkozás a magyarországi sztenderdhez képest rendszeres elbizonytalanodást eredményez(het), amelyre folyamatos választ kell adni. Mint fõntebb már láttuk, a válasz sokféle lehet, tendenciájában a magyarországi sztenderdet egyedülként elfogadó vagy a helyi sztenderdet megengedő, mértékében szélsőséges vagy mérsékelt. Bármelyik álláspont gyõz is egy-egy konkrét kérdésben vagy véleménynyilvánításban, a kodifikáló mozzanat elkerülhetetlen, ugyanis a mai helyzetben, a folyamatos bizonytalanság közepette a kisebbségi magyarság legtermészetesebb kívánsága lehet a stabilitás. S ha megfelelő tekintélyű fórumtól érkezik az ítélet, hogy ez így vagy úgy helyes vagy helytelen, az önmagában kodifikáló értelemmel bír(hat) az adott regionális közösség számára. A mai magyar nyelvi tervezés egyik

legnagyobb felelőssége, hogy e kérdést részleteiben, elméletileg és gyakorlati szempontból megvizsgálja, s valamilyen konszenzusos (az érintettek beleegyezését, azaz hozzájárulását is bíró) árnyalt, rétegzett stratégiai álláspontra jut. A helyi tevékenység mellett első fontos és központi lépés ez ügyben az értelmező kéziszótár új kiadásának az az elve lesz, hogy a határon túli magyar régiók szókincse valamilyen módon és mennyiségben megjelenik a szótárban.

A kibővítés problémájával a magyar nyelv történetében az első két probléma együttes jelentkezésével egyidejűleg találkozunk először nagy mértékben, a nyelvújítás időszakában. Miképp fentebb már említettük, a nomenklatúrák, teauruszok kidolgozása a későbbiekben mind esetlegesebb lett, s mind jobban kicsúszott a magyar nyelv művelés, nyelvi tervezés hatóköréből. E területen tehát határozott, gyors és távlatos cselekvésre van szükség, elméleti munkára és a hiányzó nomenklatúrák, teauruszok elkészítésére, mert e területen érvényesíthető határon innen és túl a legnagyobb egység és egyúttal a legnagyobb változottság (vö. Lanstyák 1996).

Az utolsóként említett probléma, a differenciáció és a hozzá kapcsolódó művelés tevékenysége adhatja ma a legtöbb kutatni- és döntenivalót a magyar nyelvi tervezésben. Miként fentebb már említettük, a magyarországi társadalmi átalakulás a differenciációt állítja középpontba (vagy legalábbis nagyobb hangsúlyt ad neki), s ezt követi és egyúttal egyidejűleg jelzi is a nyelvi differenciáció. A nyelvi szétkülönbözés a korábbi nyelvtervezési és nyelv művelő folyamatok kereteit több irányból módosítja, s tesz föl új kérdéseket. Az egyik szétkülönbözési irány tehát a sztenderden belül jelentkezik a magas kultúra, a politikai, gazdasági és műveltségi elit körében. Mivel ezek az éltek (talán a műveltségit kivéve) igen gyors átalakuláson mentek keresztül, sok közöttük a különböző korábbi társadalmi rétegből érkezett elsőgenerációs, ezért e rétegek — miközben nagyjából igazodnak a magyarországi sztenderd legfőbb követelményeihez, például nyelvhelyességi kívánalmaihoz —, magukkal hozott sajátásaikat bizonyos határok között érvényesítik. Egyúttal a már korábban a sztenderdet beszélők eltérő szocializációs öröksége is határozottabban érvényesül. A másik szétkülönbözési irány a sztenderden kívül jelentkezik (bár a határ nem éles, épp az előző jelenség miatt), s a nyelvjárások rehabilitációjában, a regionális nyelvi sajátosságok növekvő értékelésében, valamint a városi népnyelvi változatok megerősödésében és gyarapodásában mutatkozik meg. E változatok, csakúgy, mint a sztenderden (még) belüliek, a csoport- és egyénidentitás emblematikus hordozói, tehát mély gyökereik és önértékük beszélőik számára. A szétkülönbözés gyakorlatilag minden nyelvi szinten érvényesül: a kiejtésben, a szóhasználatban (szóválasztásban), a frazeológiában, a mondat szerkesztésben, a jelentésben, a szövegszerkesztésben s mindennek következtében a stílusban. A szétkülönbözés természetesen egy nyelven belül zajlik le, a kommunikációs csőd rendszerszerűen nem jelentkezik, s ha mégis vannak eseti megértési zavarok, azok nem föltétlenül a szétkülönbözési folyamat eredményei. E jelenségek tehát adatolhatók, földolgozhatók, mint ahogy gyűjteni is kellene őket s földolgozni annak érdekében, hogy a szükséges nagyobb léptékű nyelvtervezési startégiának e tekintetben is legyen empirikus alapja.

A határon túli magyarság regionális közösségeiben ellenben a jelek szerint kevésbé érvényesül a szétkülönbözési tendencia, mert az a külső nyelvpolitikai erőszak céljainak kedvezhet akaratlanul is. Ugyanakkor a hagyományos nyelvjárási kötődés mint a csoportidentitás sok nemzedékre visszanyúló eszköze s ezzel elkülönítő tényezője elevenen él.

A magyar nyelvi tervezésnek ebben a differenciációs összetettségben kellene pótolnia vagy pótoltatnia a hiányzó stilisztikai kézikönyveket, stilisztikákat, s olyan orientációkat adni, amelyek elfogadhatók a határon innen és a határon túl, elfogadhatók a fölfelé törekvő elit és a kialakuló polgárság számára, de a kevésbé igényes vagy éppen sajnos leszakadó rétegek számára is világos, egyértelmű, de nem kirekesztő célként jelenik meg. A rugalmas stabilitás és a különbözés egysége eszményében így lehetne a nyelvi egységet fönntartani, miközben a belső autonómia nem sérül. Mivel a fent említett folyamatok az utóbbi hat-nyolc évben gyorsultak föl, azt nem lehetett várni, hogy mára már kész nyelvtervezési stratégia adjon választ a felmerülő kérdésekre, azonban a késlekedés azt kockáztatja, hogy a magyar nyelvművelés — különösen Magyarországon — végképp perifériára szorul, s nem lesz beleszólása a társadalmi modernizáció kulturális vonatkozásaiba. E végkifejletet nem csupán a hagyomány feladása miatt kell elkerülni, hanem azért is, mert egy társadalmat követő s részben azt előkészítő kulturális átalakulás aligha lehet sikeres minden felülről jövő értékorientáció nélkül (annak kizárólagossága szintén veszélyes). A műveltségi elit a maga rétegzettségében is meg tudja adni a föltehetőleg szükséges orientációt, amely nem homogenizáló, lezáró kijelölés, hanem viszonylag nyitott értékírányadás.

4. A fent modellszerűen kifejtettekhez hozzátartozik egy módszertani kitérő. A magyar nyelvművelés az utóbbi évtizedekben a kis műfajokat részesítette előnyben. A három-négy perces, egy konkrét témát bemutató nyelvhelyességi tanács volt az uralkodó az újságokban, a rádióban és voltaképpen a Nyelvművelő kézikönyvben is. Ez az irányultság több nem kívánatos következménnyel járt. Egyrészt általában hiányzott a szintézis, az áttekintés mind elméleti, mind gyakorlati szinten. S a szintézis hiánya nemcsak a tudományos megközelítésekre volt jellemző, hanem annak ismeretterjesztő bemutatására is. Másrészt a sajtó által közvetített, kis szövegekben megírt nyelvhelyességi tanácsok főképp az iskolát végzett felnőtt korosztályokhoz jutottak el. Ezáltal az iskola s vele együtt a legérzékenyebb korosztályok mind jobban kívül estek a nyelvművelés hatókörén. Nem lehet itt feladatunk az alsó- és középfokú oktatás és a nyelvművelés közelmúltbeli viszonyának az elemzése, az, hogy vajon a tankönyvek mennyire szolgálták az akkor kitűzött célokat, a tanárok mennyiben hajtották azokat végre, s mindez milyen hatással járt. Inkább azt szükséges itt megjegyezni, hogy az eddigi jó hagyományokat folytatva föltehetőleg az iskolára kellene összpontosítania a kialakuló nyelvtervezési stratégiának, méghozzá úgy, hogy annak szemléletét érvényesítse a tankönyvekben, a tanárképzésben, s különösen a középiskolai oktatásban a középrétegek és az elit nyelvi értékrendjébe építse azt be, hogy az majd onnan hathasson az egész nyelvközösségre.

5. Az eddigiekből az alábbi következtetéseket lehet levonni, s a következő feladatokat lehet megfogalmazni.

a) A magyar nyelv művelésnek át kell alakulnia nyelvi tervezéssé, vagyis olyan nyelv művelő tevékenységgé, amely szélesebb horizont figyelembevételével olyan szempont- és kategóriarendszert dolgoz ki vagy alkalmaz, amely figyelembe veszi a nyelvi és a társadalmi, ill. politikai, etnikai és kulturális folyamatok kölcsönhatását, s mindezt nem csupán egy pillanatnyi látószögből teszi, hanem történeti folyamatok részeként értelmezi.

b) A magyar nyelvi tervezésnek ebből fakadóan az alábbi feladatai vannak:

— kiterjedt elméleti kutatásokat kell végeznie, meg kell ismernie és ismertetnie a nyugat-európai és általában a nemzetközi szakirodalmat, különös tekintettel az elméleti hozadéokra, összpontosítania kell azokra az elméleti kérdésekre, amelyekről nem született vagy nem jelent meg kifejtő munka magyarul az utóbbi időkben (pl. nyelvi rétegződés, nyelvközösség, nyelvi norma, nyelvi érték, tervezés és gyakorlat stb.);

— föl kell használnia és támogatnia kell a magyar nyelvvel kapcsolatos empirikus kutatásokat, természetesen elsősorban a szociolingvisztikai, antropolingvisztikai jellegűeket, hogy a fölmerülő kérdések megválaszolásához elegendő mennyiségű, a nyelvközösség tagolódását, plurális értékrendjét jól képviselő adat álljon rendelkezésére;

— mindezek folyamányaként nyelvtervezési stratégiát kell kidolgoznia, amely számol a magyar nyelvközösség (fentebb vázlatosan jelzett) rétegzett nyelvtervezési problémarendszerével, azokat egy tág keretben speciálisan kezeli vagy kezelhetőnek véli, méghozzá rövid- és középtávon, tehát tíz-tizenöt éves távlatban;

— a stratégia eredményeként olyan nyelvi értékrendet alakít ki, amely ott-honossá teszi a magyar nyelvet minden anyanyelvi beszélője számára;

— a nyelvtervezési stratégiához módszertant dolgoz ki, amely szintén kellően tagolt az egyes speciális feladatokra vetítve, s döntései érvényesítéséhez prioritásokat és fő irányokat határoz meg (például az oktatásban);

— olyan intézmény(ek)e)t hoz létre, amelyek e feladatokat képes(ek) végrehajtani, ill. a meglevőket alkalmassá teszi minderre; a tevékenységorientáció legalkalmasabb központjának az Akadémia látszik;

— megalapozott és sikeres tevékenységével visszaadja a nyelvi tervezés s az azt végző intézmények tekintélyét, amely nélkül nemigen képzelhető el a tervezett befolyásolás.

6. A magyar nyelv művelésnek igen nagyok és értékesek a hagyományai. Művelői Kazinczytól, Simonyin át Gomboczig koruk legtágéközöttabb, szakmailag legfelkészültebb, széles horizonttal rendelkező literátusai, kutatói voltak, csakúgy, mint az elmúlt évtizedek nemzetközi nyelvtervezési irodalmának jelesei. Mindig tisztában voltak helyzetükkal, feladatuknak a helyzet, az ismeretek, a kidolgozott módszerek által meghatározott jellegével. Ezt a mindig korszerű, szellemileg kidolgozott, magas szintű, a világra folyamatosan nyitott, de önnön identitásáról el nem feledkező hagyományt folytatni lesz a feladata az elkövetkező évek magyar nyelvi tervezésének.

SZAKIRODALOM

- Akadémia 1846. *A' magyar nyelv' rendszere*. Közre bocsátá A' Magyar Tudós Társaság. Budán.
- Daoust-Blais, Denise 1983. Corpus and Status Language Planning in Quebec: A Look at Linguistic Education. In: J. Cobarrubias, J. A. Fishman (eds.): *Progress in Language Planning*. Mouton. Berlin. 207—34.
- Fellman, Jack—Fishman, Joshua A. 1977. Language Planning in Israel: Solving Terminological Problems. In: J. Rubin, B. Jernudd, J. Das Gupta, J. A. Fishman, Ch. A. Ferguson (eds.): *Language Planning Processes*. Mouton. The Hague, New York. 79—95.
- Fishman, Joshua A. 1974. Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. In: Fishman (ed.): *Advances in language planning*. Mouton. 1974. 79—102.
- Harlig, Jeff—Pléh, Csaba (eds.) 1995. *When East met West: The beginnings of sociolinguistics in Eastern Europe*. Mouton. Berlin.
- Haugen, Einar 1983. The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice. In: J. Cobarrubias, J. A. Fishman (eds.): *Progress in Language Planning*. Mouton. Berlin, New York, Paris. 269—89.
- Herman József—Imre Samu 1987. Nyelvi változás — nyelvi tervezés. *Magyar Tudomány* 513—31.
- Juhász János 1986. A nyelvészet szerepe a norma alakulásában. In: Fülei-Szántó Endre (szerk.): *Norma—átlag—eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság. 69—74.
- Kloss, H. 1969. *Research Possibilities on Group Bilingualism: A Report*. International Center for Research on Bilingualism. Publication B-18. Presses de l'Université Laval. Québec.
- Labov, William 1968. The reflection of social processes in linguistic structure. In: J. Fishman (ed.): *Readings in the sociology of language*. Mouton. 240—51.
- Lanstyák István 1991. A szlovák nyelv árnyékában. A magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918—1991. In: Kontra M. (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Magyarországtudató Intézet. Budapest. 11—72.
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről, különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr* 213—36.
- Lanstyák István 1996. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. *Magyar Nyelvőr* 125—51.
- Neustupny, J. V. 1974. Basic types of treatment of language problems. In: J. Fishman (ed.): *Advances in language planning*. Mouton. 37—48.
- O'Baill, Donald 1988. Language planning in Ireland: the standardization of Irish. *International Journal of the Sociology of Language*. 70. 109—26.
- Paunonen, Heikki 1984. Nyelv és identitás. (A finn irodalmi nyelv fejlődéstörténetéhez.) *Magyar Nyelvjárások* 3—8.
- Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben. *Magyar Nyelvőr* 133—46.
- Rácz Endre 1987. A magyar nyelv változásai. *Magyar Nyelv* 1—7.
- Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. In: *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. MTA Nyelvtudományi Intézet. IV. 155—78.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Ötven év a magyarországi nyelvközösség életében. Vázlat négy diskurzusrendről. *Valóság* 7: 15—27.
- Wardhaugh, Ronald 1986/1995. Szociolingvisztika. Osiris-Századvég. Budapest.

Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai*

1. **Alkalmazott, „hasznos” nyelvészet.** A nyelvtudomány is felhasználható elméleti és gyakorlati, ez utóbbit úgy mondjuk: alkalmazott nyelvészetre. Az alkalmazott nyelvészet értelmezésében nem alárendelt és nem értékfogalom, akkor sem, ha az elmélet-gyakorlat minden tudományban történő szétválasztásával sokan automatikusan föltételeznek alá- és fölérendeltséget, fogalmaznak meg tudományos és nyelvi előítéleteket. Szépe György az alkalmazott nyelvészet szinonimájaként használja a *hasznos nyelvészet* terminust: „Újabban sok szó esik az alkalmazott tudományokról, vagyis azokról, amelyek nem az öncélú megismerést, hanem a társadalom szolgálatát tartják feladatuknak. Ezzel kapcsolatban is, de egyébként is hallunk alkalmazott nyelvészetről. / Ha jól meggondoljuk, akkor a nyelvvel való foglalkozásnak e r e d e t i l e g gyakorlati céljai voltak: a helyes és szép beszédhez meg íráshoz igyekeztek hozzásegíteni a nyelv-közösség tagjait. Az intézményes nyelvészet előtt és mellett mindig volt valamilyen »alkalmazott« nyelvészet is. A jó tudomány végső soron szintén társadalmilag hasznos tevékenység...” (Szépe 1971: 262).

Az alkalmazott nyelvészet nem az elméleti nyelvtudomány eredményeinek aprópénzre váltása, hanem a mindennapi élettel, az új technikai eszközökkel, a gyakorlattal, más tudományággal és területekkel való együttműködés, szolgáltatás. Az alkalmazott nyelvészet a nyelvtudomány kiterjesztését is szolgálja, így a piacosodó tudományos világban jelentősége egyre nagyobb. Kapcsolatai révén pedig az elméleti nyelvészetre is visszahat. Olyan területek tartoznak körébe, mint pl. az anyanyelv- és az idegennyelv-tanítás, és ezek módszertana, a fordítás, a tolmácsolás, a szinkronizálás, a szótárkészítés, a számítógépes nyelvészet, a neuropszichológia és a gyógypedagógia nyelvészeti vonatkozásai, a világnyelvek, a mesterséges nyelvek, a nemzetközi nyelvi és tömegkommunikáció kérdései stb. (Vö. Fodor 1968.)

2. **Prognosztizálható jövő.** Jelen témánk a közvetlenül hasznos (felhasználható), intézményesen azonban nem kellően művelt alkalmazott nyelvészet körébe sorolható. A tömegkommunikációs-információs, sőt digitális-információs forradalom küszöbén, az ún. „információs szupersztrádán” olyan napi egyéni és közösségi nyelvi gondok újultak és léptek föl, amelyeket vagy meghaladottnak véltünk, vagy nem is gondol(hat)tunk velük. A technikai fejlődés önmagában elegendő feladatot jelentene, de közben más, napi nyelvstratégiai kérdésekre is választ kell adni. Gondoljunk csak a korábbi, természetesnek vett többnyelvűségekre, amely most, a huszadik század végén sok helyen nem mint érték, hanem mint megszüntetendő jellemvonás vetül föl; természetesen mindig az alacsonyabbrendűnek tekintett „más” népcsoportokkal szemben a „többség” ol-

* Készült az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának fölkérésére. Szóbeli (rövidített) változata elhangzott a IV. Kárpát-medencei Kétnyelvűségi Konferencián, Gödöllőn (1995 májusában). Köszönettel tartozom Fábíán Pál, Grétsy László és Tolcsvai Nagy Gábor tanácsaiért, akik a kéziratot elolvasták, és további ötleteket adtak.

daláról, az új „nemzetállamiság”, „egynyelviség” („egyállamnyelviség”) jegyében. Azt gondolnánk, hogy a Földön a legtöbb konfliktus gazdasági problémák (éhség, szegénység, munkanélküliség) miatt tör ki, de úgy látszik, hogy a felszínen sokkal inkább nemzetiségi, s ezekkel együtt nyelvi konfliktusok vezetnek erőszakhoz, háborúkhöz. Hogy csak egyetlen példát említsek: a Föld mintegy 6 milliárd főnyi lakossága legalább 3000 népből és nyelvből tevődik össze, a független országok száma pedig a kétszázat sem éri el. Egyszerre van jelen a „szövetségesedés”, az „egyesülés” és a kis államokra osztódás.

Mindez megnöveli az antropológusok, nyelvészek felelősségét is; javaslatokkal (stratégiáikkal) elébe kell menniük a történéseknek. Természetesen a politikusok felelőssége a stratégia megválasztása és végrehajtása.

3. A nyelvi technológusok felértékelődése. A (digitális) információs társadalom küszöbén, a XXI. századra készülve az Európai Közösség 1993 júniusában Koppenhágában kibocsátott kiáltványa, a European White Paper szerint az Amerikai Egyesült Államokban már jelenleg is mintegy 6 millió ember foglalkozik közvetlenül, főállásban telekommunikációval (European..., é. n.). Ennél a számnál jóval nagyobb azoké, akiknek közvetlenül nyelvi kérdésekkel kapcsolatos a munkájuk. „Az Európai Közösségben ma már többen foglalkoznak nyelvi problémákkal (fordítók, tolmácsok, számítógépes nyelvészek, szótárkészítők, számítógépes szövegszerkesztéssel foglalkozók), mint ahányan a mezőgazdaságban dolgoznak. A szakemberek becslése szerint számuk 100 milliós nagyságrendű, ebből kb. 20 millió foglalkozik közvetlenül szövegek feldolgozásával. A Közösség számára ez óriási anyagi megterhelést jelent, amit újabb országok csatlakozása csak növelni fog. A nyelvi munkák gépesítésére, az ún. nyelvi infrastruktúra kiépítésére évtizedek óta nagy összeget fordítanak” (Kiefer 1994: 635—6).

4. Jelentős eredmények, létező tudományos és társadalmi bázis. Mind-az eddig sem volt ismeretlen a magyar nyelvtudományban, hiszen az igen széles értelemben vett, nagy társadalmi hatással, presztízzsel és sokféle „intézmény-nyel” (fórum, szervezet, mozgalom stb.) rendelkező nyelvművelés (tkp. anyanyelvi művelődés, „nyelvművelés”) alakult ki. Ennek hagyományait figyelembe nem venni szűklátókörűség. Nyelvművelésünk ilyen széles értelmű fölfogása leginkább a francia, kisebb mértékben a német nyelvművelésre emlékeztet. — Lezajlott egy százéves első és egy kb. 30 éves második nyelvújítás (kis túlzással a Nyugat stílusforradalmát nevezik így), de beszélhetünk századunk harmincas éveiben egy sikeres sportnyelvújításról, valamint hatásos és mozgalommá szerveződött írói nyelvművelésről is (Heltainé Nagy 1994).

Nem minden téren volt jelentős és európai színvonalú a magyar szótárkiadás (ettől most vagyunk lecsúszóban 20-30 éves értelmező szótárunkkal, meg nem jelent nagyszótárunkkal). Létezik egy tervezet tematikus nyelvművelő-sorozatra (Tolcsvai Nagy 1987: 396—401), de a kiadványok nem ennek szellemében, csak mozaikszerűen, nem egymásra épülve jelennek meg, sőt tudományosan nem vállalható, kvázi-szótárak, „szótárszerű kiadványok” is piacra kerülnek. Igaz, hogy a nyolcvanas évek elképzeléseit fénysebességnyi gyorsasággal halad-

ta meg az „információs szupersztráda”. Már Magyarországon is megjelentek a digitális szótárak, sőt az első CD-ROM-ok is. A már elérhető számítógépes hálózatok (pl. Internet), a „kapuban lévő” digitális („kompressziós”) televíziók (számítógépes hálózaton fogható/válogatható/szerkeszthető televízióadás), az információadás és -vevés egészen új formáját alakítják ki; jelentőségük a könyv forradalmával vetekszik, s ki tudja, nem fogják-e a „Gutenberg-galaxis” végét jelenteni. (Jelentőségét korlátozni fogják, akár tetszik, akár nem.) Nyelvi következményei között a beszédiram további gyorsulását (s az ezzel együttjáró hangtani változásokat), a rövidítéseket, újabb szerkezeti-logikai egyszerűségeket (változásokat), fokozottabb idegenszerűségeket, a lényegét elfedő szószaporítást, valamint az analitikus szerkesztésmódot föltétlenül prognosztizálni lehet.

Helyesírásunk elfogadható, bár a nagyközönség számára föltétlenül szükséges reformokat a beépített és magunkkal hurcolt logikátlanságok és a túlszabályozottság miatt az egyszerűsítés, a könnyebb áttekinthetőség végett sem az 1954-es, sem az 1984-es szabályzat alkotói nem merték vállalni, ezzel helyesírásunkat a „hagyományos” helyesírású nyelvekhez közelítették. Tény, hogy ezzel fölösleges „zavart” sem okoztak (és ez nagyon jó), de az is tény, hogy az újabb információs forradalom küszöbén lett volna jó egy helyesírási egyszerűsítés! Két területen látok különösen nagy gondot: az egybeírás-különírás és a tulajdonnevek helyesírása területén. Az utóbbi évtizedben különösen a szaknyelvi helyesírás volt termékeny, de itt érvényesül igazán a „túlszabályozottság”, a nyelvtani kategóriák túlzott tisztelete (ami oda vezet, hogy jószerével nyelvtani elemzési ismeretek nélkül nem írható le egy összetett szó). A szaknyelvi terminusok többségét a nyelvész sem tudja önállóan leírni, a szakterület ismerőjének segítsége kell hozzá. Véleményem szerint egy helyesírás ott kezd túlbonyolítottá, nehezzé válni, amikor egy adott szöveg leírásához már nem elég a helyesírási logika ismerete, hanem nyelvtani ismeret vagy szótár kell hozzá. Tehát az egyes szavakat kell elemezni vagy a szótárban megnézni, nem elég a szabályt ismerni.

A magyar nyelv művelés a felvilágosodás óta, hol kevesebb, hol nagyobb hatással és tudományossággal, de egyenletes színvonalon szolgálja a nyelvfejllesztést, nyelvi tanácsadást és ismeretterjesztést. Az elektronikus tömegtájékoztatási eszközök (rádió, televízió) jelentőségét már azok megszületésekor és elterjedésekor fölfedezte a nyelv művelés. Ma is él — igaz szakaszosan, bűvópatakszerűen; sajnálatos módon sokszor politikai csoportokhoz és nézetekhez kötve — a sajtó, a rádió és a televízió nyelv művelése. (A politika a nyelv művelést sokszor sajátos „nemzeti szelepként” kezeli, bizonyos politikai irányzatok valóban fontosnak tartják, és tesznek is érte, mások közömbösek iránta.)

A nyelvtudományi folyóiratok, kiadványok száma nem csökkent, inkább növekedett (pl. az Édes Anyanyelvünk c. folyóirat 1979-ben indult, és 1994-től már évi 5 számmal jelenik meg).

A nyelvtudományban is megfigyelhető a tudományos életünk egészét anynyira jellemző „publish or perish” (publikálj vagy elvesztél)-felfogás. Nyelvi következménye ennek a sok ismétlődés, a „spanyolviasz”-effektus, a stílus unalmassá, szárazzá válása (ez olykor a „tudományosság” jegyében). „Pszichológu-

sok véleménye szerint csak a kézzel leírt szöveg igazán élő. Amit írógéppel vagy számítógéppel készítenek, stílusában nem vetekedhet a kézzel leírttal” (Eszenyi 1994: 120).

Vannak szak- és szépirodalmi fordítóink, tolmácsaink, foglalkozunk a fordításelmélettel, fölött egy számítógépes nyelvészgeneráció.

Többféle nyelvelmélet, anyanyelv-tanítási, idegennyelv-tanítási módszer létezik. Az anyanyelvoktatás sokszínű, a hagyományos és új módszerek egyaránt megtalálhatók, lassan ehhez igazodik a tankönyvkiadás is, a tanár választási szabadsága megnőtt. Az „egytankönyvű” világot nem kívánhatjuk vissza, de egyetlen új irányzat, módszer kizárólagosságát sem volna szerencsés hirdetni és bevezetni. A sok tankönyv között azonban sok szakmailag hibás, sőt káros is akad.

Visszatérően a retorikaképzés. (Pl. az ELTE Fonetikai Tanszéke önálló beszéd- és hangtanprogramot indított.) A felsőfokú és tanfolyami újságíró-oktatásban itt-ott helyet kap az (anya)nyelvi képzés. A menedzseriskolákban sokféle, igaz általában amerikai környezetre érvényes, tehát itt Magyarországon nem eléggé adekvát, helyzethez illő kommunikációs stratégiát tanítanak. A nyelvművelés iránti „közhangulat” egyik jelzése, hogy pl. az ELTE magyar és egyéb tanár szakosainak az új tanmenet szerint a „helyesírás-nyelvművelés követelményből” csak a helyesírás kötelező, a nyelvművelés tantárgy pusztán választható; ennek következtében az 1995/96-os tanév 1. félévében hatan választották a nyelvművelést.

Több nyelvi, nyelvhelyességi, kiejtési, helyesírási verseny, mozgalom, díj van minden iskolatípusban, sőt nyilvános megszólalók (tanárok, színészek, rádiósok, tévések, újságírók) számára is.

Az orosz nyelv kötelező volta miatti „idegenkedés” általában az idegen nyelvek tanulásától távolította el az embereket. Ez már majdnem általános egy nyelvűséghez vezetett, s ez közvetve a finnugor nyelvek „gettójába” zárta a magyar nyelvet beszélőket. Most már újra választható, tehát motivált az idegennyelv-tanulás, amely a fiatalokat ismét a többnyelvűség felé indítja el, ami itt Kelet-Közép-Európában történelmi szükségszerűség, hagyomány és jelen feladat. Egy közepgeneráció azonban csaknem kimaradt a két nyelvűségből.

5. Tudomány és nyelvművelés. A nyelvművelés, a nyelvvel való „hasznos” foglalatosság mindaddig (egyes szerencsésebb korszakokat, mozgalmakat leszámítva) meglehetősen egyéni, alkalmi, a politikai, az ideológiai, a művelődéspolitikai széljárásoknak leginkább kitett nyelvészeti terület volt. Jelentőségét mégsem tagadhatjuk. Ennek ellenére a nyelvészek egy része sem vállalja a nyelvművelést. Hogy egy ismert tudománytörténeti emléket idézzek, a jelentős nyelvész, Laziczius Gyula mondta egyszer, hogy: „A nyelvtudomány nem nyelvművelés, a nyelvművelés nem nyelvtudomány” (idézi Fábíán 1984: 96). Ebben persze lehet némi igazság (attól függ, hogy mit tekintünk tudománynak, ki kit tekint „tudósnek” stb.), de egy ilyen szójáték, amelyet akár Laziczius, akár bárki más működési területére bármikor kitalálhatunk, egy tudományágat, éppen a nyelvtudomány érdekeit is szolgáló „hasznos” tudományágat fokozott le, tett kissé lesajnálttá, nevetségessé. A mondást azóta is sokszor idézzetik.

A nyelvtudomány belső küzdelme a nyelvművelés és a nyelvészet szét-, illetve leválasztására, megkülönböztetésére véleményem szerint a tudományosan megalapozott nyelvművelés és a dilettáns, alkalmi, érzelmi nyelvművelés szétválasztására, illetve a kor igényeinek megfelelő megújulásra napjainkig tart (pl. Fábíán 1984: 95—7, Deme 1994, Tolcsvai Nagy 1994, Kontra 1994 stb.). Ha ez utóbbról van szó, akkor semmi kifogásunk nem lehet ellene, ha azonban a nyelvművelés leválasztásáról, kirekesztéséről, akkor már igen: hiszen az a nyelvtudomány legfontosabb társadalmi területének az önfeladását jelentené. Halász Gyula, Bárczi Géza, Lőrincze Lajos és mások nyelvművelői jelentőségét nem feledhetjük. Lőrincze Lajos nevét minden magyar ember ismeri (mint tudjuk szólásba és szójátékba is foglalták); s ez az ismertség az egész nyelvtudomány számára haszon.

A megoldás régóta kézenfekvőnek látszik: a nyelvművelés valóban sokszor lejáratott, nevetségessé tett módszereinek a kiiktatása, az új, a már jelzett feladatoknak való megfelelés, alkalmassá válás. Káros, ha a vita nyelvelméleti kizárólagossággal és generációs (vagy politikai) küzdőtéren zajlik. A „megszüntetve megőrzés” akaratunktól független törvénye alapján és a hagyomány törvényének fölismeret szellemében kell továbblépni. Többet kellene gyakorlati kérdésekkel foglalkozni, mint „szóháborúzni”. (Mindezt finoman, ám visszhangtalanul elmondtam már az 1992. évi nyelvművelő konferencián: l. Balázs 1993: 413—5.) Deme László korábban a konkrét nyelvhasználati útmutatók megszületését szorgalmazta (Deme 1972: 738).

Ugyanakkor a „modern nyelvműveléshez” szükségesek a szocio-lingvisztikai, pszicholingvisztikai kvantitatív élőnyelvi felmérések, a modern technika nyelvi következményeinek adatolt, alapos vizsgálata. Az „újabban elterjedt”, „sokszor halljuk” stb. kezdetű nyelvművelő írásoknak valóban csak az ismeretterjesztő fórumokon van helye. Nem baj persze az, ha ebben is a szakemberek vesznek részt. Az amatőr nyelvművelők lelkesedése nagyon fontos, hatásuk azonban káros is lehet (vö. hiperkorrekció, nyelvi babona). (Csokonai szerint: Debrecenben mindenki orvos, hiszen mindenki ad a meghűltnek orvosi tanácsot. Ennek analógiájára úgy látszik, hogy Magyarországon mindenki nyelvész is...)

6. Nyelvművelés után: nyelvpolitika? Ezt tudatos és tudományos folyamatnak kell megelőznie: az alkalmazott nyelvészetben belül tudatosítani kell a nyelvpolitika, a nyelvi tervezés fontosságát, szerepét, helyét. E fogalmak nemzetközileg ismertek: language planning és language policy. Magam idetartozónak érzem a nyelvstratégia vagy nyelvi stratégia, valamint a Marác László kollégámmal alkotott és bevezetett nyelvi geopolitika szakterületet is (Balázs—Marác 1994: 14—36, 1996: 31—47).

A nyelvművelés elnevezést szerencsés lenne korlátozni. A rendszerváltozás előtti időszakban az alkalmazott nyelvészet adott ágát jelentette, ma korlátozottabb jelentéskörben a napi tanácsadó, nyelvfejlesztő munkát kellene rajta érteni. (Hasonló javaslatom volt a *népművelés-közművelődés* terminus váltására a nyolcvanas évek közepén; a *nyelvművelés* egyébként, nyilván nem az én hatásomra, el is tűnt, l. Balázs 1986: 6.) Részben azért kellene felváltani a nyelv-

művelés-t új szóval, mert az ideológiai jelentést kapott *népművelés* szóval egybeesik, részben azért, mert új feladatok állnak előttünk. Beszélhetnénk persze *tudományos nyelvművelés*-ről, *megújított nyelvművelés*-ről, *szociolingvisztikai nyelvművelés*-ről is, de miért ne közeledjünk a nemzetközi terminológiához. A *nyelvművelés*-re, *nyelv ápolás*-ra sok nyelvben nincs is szó (nyilván azért, mert nincs ilyen tevékenység), talán az angol *linguistic purism* (Thomas 1991) vagy a német *Sprachpflege*, *Sprachkunst* áll hozzá a legközelebb. Az orosz és cseh nyelvészek a mai nyelvi tervezéshez közelebb álló *nyelvkultúra*, *nyelvi kultúra* terminust használták, s ezt vette át a német nyelv is (vö. *Sprachkultur*; Bußmann 1990: 709). A széleskörű — eddigi — magyar *nyelvművelés*ből semmit sem kell megszüntetni; a paradigmaváltást az alkalmazott nyelvészet kereteiben való új elhelyezés és megnevezés, a területek tudományos meghatározása és határozott elkülönítése jelentené.

7. Az új keret. A „nyelvművelés körének” új (adaptált) elgondolása:

7.1. Nyelvpolitika (language policy, Sprachpolitik): külső, pragmatikus, alkalmazott nyelvészet, amelyet politikusok gyakorolnak, szerencsés esetben a nyelvészek segítségével, nyelvészeti tudományos módszerek alapján. Egy nyelvnek egy- és többnyelvű államokban vertikális (társadalmi, használati) és horizontális (regionális, nyelvjárási) érvényességi körére, kiterjedésére, az idegennyelv-oktatásra vonatkozó politikai intézkedések (alkotmányozás, jogszabályok, önkormányzati, iskolai rendszer stb.) tartoznak a nyelvpolitika körébe. A nyelvpolitikusnak a nyelvész politikai, gazdasági, művelődési stb. célok érdekében ad szakmai segítséget, elgondolásokat, abból az antropológiai alapelvből kiindulva, hogy mindenkinek meglegyen a maximális kommunikációs lehetősége, valamint egy ország polgárai a lehetőségek szerint a legkönnyebben értessék meg magukat más országok polgáraival.

A kommunikáció alapvető emberi jog. Megsértése szinte mindenütt (az alkalmi csoportoktól az államokig) rendszeresen megfigyelhető, olykor regionális konfliktusok robbannak ki belőle (nyelvtörvények). Gondoljunk például az utcai harcokig vezető vallon—flamand konfliktusra vagy a bolgár—török viszályra; illetve a kilencvenes években a Kárpát-medencében kibontakozó, jogi szabályozással, nyelvtörvényekkel alátámasztott tábla- és nyelvháborúra.

A nyelvpolitika további kritikus témakörei: nyelvi elnyomás, nyelvi konfliktusok (háborúk), az államnyelv kérdése, a nyelvnek más nyelvekhez való viszonya (pl. kisebbségi vagy államnyelv, rokonnyelv vagy „idegen” nyelv), „hivatalos” nyelvek az Európai Közösségben (illetve más nemzetközi szervezetekben), a „közvetítő nyelvek” és a világnyelv(ek) ügye stb. Politológiai értelemben nyelvpolitikai jellegű küzdelemnek tarthatjuk a hatalommal kapcsolatos vitákat, szópárbajokat, valamint a tömegkommunikációs nyelvi manipulációkat is (vö. pl. Pokol 1995: 17).

Sok nyelvész politizál. Elég ha csak az amerikai Noam Chomsky vagy a holland Teun van Dijk nevét említem. A nyelvpolitika azonban nyelvészeti érveket, módszereket jelent; vagyis azt, hogy a nyelvész nyelvi kérdésekben ad tanácsot a politikusoknak. Amikor egy nyelvész politikussá válik, akkor már nem a nyelvpolitikát, hanem a politikát műveli.

A nyelvpolitikai alapelvek kidolgozásában főleg az antropológiai nyelvészeti irányzatokat látom fontosnak, ideértve az etno-, a pszicho- és a szociolingvisztikát, illetve a (tömeg)kommunikációelméletet.

7.2. A nyelvi geopolitika földrajzi (területi) meghatározottságú nyelvtudományi vizsgálat, amelynek keretében az egymással érintkező nyelvek kapcsolatait kutatjuk, vagyis az érintkezésből adódó sokféle gondot, problémát. Alapkérdése pl. a nyelvek státusa, szerepe, használati köre a régiókban, a nyelvi identitás, a nem csak nyelvországi kommunikáció. De úgy is felfoghatjuk, hogy a nyelvi geopolitika a tudományos alap a tudatos nyelvpolitikához.

A nyelvi geopolitika és a nyelvpolitika közös célja: a nyelvi geopolitikai törvényszerűségek alapján tudatos, tudományosan átgondolt nyelvpolitikát létrehozni a kommunikációs és ezzel együtt a személyi, társadalmi, gazdasági, politikai konfliktusok feloldására, a belső és külső nyelvi hátrány csökkentésére, a nyelv megvédésére, presztízsének növelésére.

7.3. Magyar nyelvi geopolitika: az általános nyelvgeopolitikai tételek alkalmazása a magyar nyelvre (a nyelvi geopolitikához l. Balázs—Marác 1994, 1996), pl. a következő területeken:

1. A Kárpát-medencei kommunikációs-ökológiai rendszer helyreállítása.
2. Magyar nyelvunió.
3. A magyar nyelv státusának, presztízsének fejlesztése (magyar intézetek, hungarológia, magyar nyelvi klisék „utaztatása”, reklám, versenyek).
4. Nyelvi művelődési, ismeretterjesztő műsorok, programok.
5. Magyar kommunikációs stratégiák.
6. Praktikus idegennyelv-tudás.
7. A magyar nyelvről — idegen nyelveken.
8. Az Európai Közösség és a nyelvek (kisnyelvek) viszonya.
9. A magyar alkotmány és a nyelv.
10. Magyar szemiotikai jellemzők.
11. Magyar áru, kultúra, sport és a magyar nyelv.
12. Idegenforgalom, táj, magyar nyelv. (Bővebben: Balázs—Marác, 1996).

7.4. Nyelvi tervezés, language planning: Tudatos nyelvészeti tevékenység a nyelvállapot, a nyelvi helyzet alakítására, változtatására. Részterületei: a sztenderdizáció (köznyelviesítés), a regionális nyelvváltozatok kérdése, a két- és többnyelvűség, a kisebbségi nyelvek, a nyelvoktatás, a szótárkiadás, a fordítás, a tolmácsolás, a számítógépesítés stb. A nyelvi tervezést két területre szokás osztani (l. még Herman—Imre 1987).

7.4.1. **Állomány- vagy korpusztervezés (corpus planning):** pl. norma, kodifikáció, nem írásbeli nyelvváltozat, nemzeti, hivatalos nyelv, új nyelv helyesírása, identifikációja, a grammatika, a szókincs, a kiejtés kérdése stb.

7.4.2. **Helyzettervezés, státustervezés (status planning):** szociális és politikai nyelvváltozatok, a gazdasági és politikai modernizáció nyelvi következményei, igényei (Bright 1992: 1/76—88).

7.5. A nyelvi tervezés legfontosabb feladata a tudományos, tudatos **nyelvi stratégia kidolgozása**. Nyelvi stratégián azt a nyelvészeti tevékenységet értem, amely minden, a nyelv állapotával, hagyományaira épülő jövőjével kapcsolatos tevékenységet összefog, áttekint, lehetőség szerint az adott fő kérdésekre összpontosít, ezekre föl hívja a nyelvpolitikusok figyelmét.

7.6. De ebből a felfogásból sem hiányzik a Magyarországon közismert **nyelvművelés**.

Jeles elődeim is sokszor hangsúlyozták a **h a g y o m á n y o s n y e l v m ű v e l é s t** ö b b s z i n t ű s é g é t. Deme László a nyelvművelő munka három rétegének ezt látta: alapszint: tudományos kutatás, felső szint: népszerűsítő ismeretterjesztés, közbülső szint: konkrét nyelvhasználati útmutatók, tanácsadók (Deme 1972: 738). Fábíán Pál a nyelvművelés új hangsúlyai között megemlíti a kapcsolatteremtő funkció (ember-, illetve **k ö z l é s k ö z p o n t ú** nyelvművelés), a szövegalkotás és a beszédművelés (előbeszéd) jelentőségét (Fábíán 1984: 133—8.), Fülei-Szántó nyomán Grétsy László pedig a **n e m z e t k ö z p o n t ú s á g o t** is hangsúlyozza (Grétsy 1993).

Rendszeremben a **nyelvművelés** a **nyelvi stratégiának** van alárendelve, annak elvi útmutatásával tevékenykedik a (hagyományos) nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés, tágabb értelemben a nyelvi kultúra (**S p r a c h k u l t u r**), vagyis a nyelvvel kapcsolatos minden „hasznos”, tudatos, ápoló, fejlesztő tevékenység.

A nyelvről, anyanyelvről, szomszédos nyelvről, tanult vagy ismeretlen idegen nyelvről stb. mindenkinek van megfigyelése, élménye, véleménye. A nyelvészeknek mint a nyelv, a nyelvek törvényszerűségei kutatóinak sokszor tesznek föl kérdéseket szakemberek és laikusok. Megjelennek alternatív és áltudományos (vigyázat, ez a kettő különválasztandó!) nézetek, felfogások. Az ezekkel való foglalkozás a nyelvészet, pontosabban az alkalmazott nyelvészet, a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés területe.

A **h a g y o m á n y o s n y e l v m ű v e l é s** mai, tehát szűkített feladata a napi nyelvi gondokban való tanácsadás, az elmélet és a gyakorlat összekötése, az új nyelvi jelenségekkel kapcsolatos állásfoglalás, a nyelvi törvényszerűségekre való figyelmeztetés, az idegen szavak elleni küzdelem, új szavak alkotása, ajánlása és terjesztése stb. lehetne.

A nyelvi ismeretterjesztés, amelyet sokszor a nyelvműveléssel egybeosztak, a nyelvtudományról szóló közérthető, felvilágosító jellegű információadás. Ide tartozik a különféle nyelvméletekről, nyelvtörténettel, nyelveredettel, nyelvkultúrával, más nyelvekkel kapcsolatos kérdésekről való tájékoztatás.

Mind a nyelvművelés, mind a nyelvi ismeretterjesztés egyúttal a nyelvtudomány szócsöve, ügyének képviselője, a tudományos versenyhelyzetben való megfelelés, státusz bővítés, piacteremtés eszköze is. Az a nyelvész, aki nem ismeri föl a nyelvi tervezés, a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés, általában az alkalmazott nyelvtudomány szerepét, fontosságát, társadalmi-politikai-gazdasági alapoktól vágja el magát és tudományát, saját létét is veszélyezteti. Önmaguk érdekeinek fölismerését sokaknak még ma is hangsúlyoznunk kell, sajnos.

7.7. Nyelv és kultúra, nyelv- és kultúrókológia, magyar, illetve Kárpát-medencei nyelv- és kultúrókológia, vagyis „szervesség” jegyében történő gazdasági, társadalmi, szellemi újraalakítás, építkezés, a szadai-gödöllői „nyelvészeti iskolának” a törekvései ebben a keretben is elhelyezhetők (Györi-Nagy 1994: 37—54). Az antropológiai nyelvésztől, amely az ember egyetemes és különös nyelvi törvényszerűségeit vizsgálja azok kölcsönhatásában, így jutunk el az egyes nyelvekig, nyelvcsoporthoz, mindig egymásban, a másikkban is nézve önmagunkat.

Vázlatosan:

Alkalmazott nyelvészet

Nyelvi geopolitika (magyar nyelvi geopolitika)	}	NYELVPOLITIKA
Nyelvi tervezés		
Nyelvi stratégia		
Nyelvművelés, nyelvi ismeretterjesztés, „nyelvkultúra”		
Nyelv- és kultúrókológia		

8. Végezetül fölvezetlek egy lehetséges magyar nyelvstratégia alapelveit. Az alapelvekben számos régi, hagyományos, ma is folytatott tevékenységre fogok utalni. Mindezt éppen az integrálás, az egy keretben való szemlélés miatt teszem.

8.1. A magyar nyelv mint kommunikációs közeg karbantartása, a beszélők segítése, perspektivikus elképzelések a nyelvfejlesztésre, nyelvi jövőre. A kiindulópont mindig a magyar nyelv sajátossága, areális körülményei, nyelvi hagyományai. A nyelvstratégiai alapelvek beilleszkednek az Európai Közösség nyelvpolitikájába, nyelvstratégiájába, valamint összhangban vannak más nyelvek nyelvpolitikai törekvéseivel. A nyelvstratégia a különböző nyelvtudományi irányzatok (nagy vonalakban: a grammatikai és az antropológiai irányzatok) eredményeit, közös törekvéseit fölhasználja.

8.2. A főbb nyelvstratégiai irányok és területek a következők:

1. Tudományos kutatás és nyelvstratégiai tervezés.
2. Anyanyelvoktatás, különösen tankönyvkiadás (színes, változatos tankönyv-választék), anyanyelvi tananyagok, de pl. újságíróképzés, menedzserképzés és más oktatási területek.

3. Tömegkommunikáció (sajtó, könyvkiadás, rádió, televízió, CD-ROM, multimedialitás), nyelvi közszolgáltatóság.
4. Más szakterületekkel való együttműködés (ipar, kereskedelem, más tudományágak).
5. Törvénykezés, jogi szabályozás (nyelvtörvény).
6. Társadalmi rétegek, csoportok, kisközösségek (egyesületek, szervezetek, mozgalmak).
7. Határon túli magyarok, a magyar nyelv mint nem hivatalos államnyelv.
8. Diaszpórában élő, az első, második, harmadik stb. nemzedékű magyarok, nyelvi identitás.
9. Magukat magyar identitásúnak vallók, de más nyelvet beszélők.
10. A magyar mind idegen nyelv, valamint a hungarológia oktatása külföldön.
11. Idegen nyelvek tanítása Magyarországon (preferált nyelvek).
12. Közvetítő nyelvek.
13. Nemzetközi szervezetek, más államok nyelvpolitikai munkájának figyelemmel kísérése, ekvivalenciák kérdése.
14. Fordítás.

8.3. A főbb magyar nyelvstratégiai módszerek és intézmények:

1. Anyanyelvi könyvkiadás, tankönyvkiadás.
2. Nyelvészeti kiadványok (multimedialis és hagyományos szótárak, helyzethez, közösséghez illeszkedő kiadványok stb.).
3. Oktatás (alap-, közép- és felsőfok, valamint közművelődési szinten).
4. Kontrasztív, kvantitatív és antropológiai nyelvészeti megközelítési módszerek, hungarológia, nyelv- és kultúrokológia.
5. Magyar nyelvi bizottság, magyar nyelvunió (pl. az Akadémiához mint a magyar nyelv legfőbb öréhez rendelve, l. még 9. pont!)
6. Helyesírási bizottság.
7. Médiabizottságok, nyelvi bizottságok.
8. A nyelvi ismeretterjesztés, tanácsadás, segítség alapvető, mindenki által hozzáférhető fórumai: telefonos szolgáltatás, adatbank, tömegtájékoztatási formák (közrádió, köztelevízió), önálló nyelvi ismeretterjesztő folyóirat (Édes Anyanyelvünk), különösen a területek, módszerek, intézmények összefogása, az információcsereje.
9. Oktatás (iskolarendszerű és iskolán kívüli).
10. Versenyek, pályázatok, díjak, kitüntetések.
11. Nyelvi (helyesírási, szépkiejtési, nyelvhelyességi stb.) mozgalmak menedzselése, a kommunikációs kérdések iránti közhangulat pozitív befolyásolása.
12. Idegennyelv-oktatási és magyarnyelv-oktatási módszerek összehangolása.
13. A magyar és más (nemzetiségi) nyelvek találkozásából adódó feladatok.
14. A magyar nyelv „menedzselése”, reklámoztatása, utaztatása; az Európai Közösség a közvetítő nyelvek mellett az egyéni, eltérő identitásokat figyelembe veszi.
15. Magyar jelek, jelegyüttesek, valamint kelet-közép-európai jelegyüttesek alkotása, alkalmazása, terjesztése.

16. Nyelvi-nyelvművelő társaságok, egyesületek, körök, alapítványok és ezek kapcsolata.
 17. Meglévő nyelvművelő, nyelvstratégiai fórumok kapcsolata: az MTA nyelvi bizottságai, a TIT magyar nyelvi szakosztályai, a Magyar Rádió nyelvi és mikrofonbizottsága, a határokon túli magyar kulturális, nyelvművelő társaságok, Magyarok Világszövetsége (Anyanyelvi Konferencia), magyar intézetek (hungarológiai központok), magyar és külföldi egyetemek és főiskolák magyar tanszékei (legalább 100 szerte a világon), Magyar Nyelvtudományi Társaság, Anyanyelv-ápolók Szövetsége, Hungarológus Oktatók Nemzetközi Társasága, Kazinczy Napok (Kassa), Szarvas Gábor Napok (Ada), Erdélyi Nyelvművelő Napok (Marosvásárhely), A Magyar Nyelv Hete, Egyetemi Anyanyelvi Napok (ELTE), Kazinczy-versenyek, Beszélni nehéz-körök, Versegly Ferenc Nyelvművelő Napok, Kresznerics Ferenc Anyanyelvi Verseny, Implom József Helyesírási Verseny, Nagy J. Béla Helyesírási Verseny, nyári egyetemek, A magyar nyelv hete stb.
- A közös törekvésekre ökonómiai szempontból is oda kell figyelni. Az Anyanyelvi Konferencia vezetői 1995 nyara óta a sajtóban sorra beszámolnak arról, hogy nyelvstratégiára lenne szükség, illetve, hogy azon munkálkodnak; holott ilyen munkák már egy évvel korábban is megjelentek (e helyütt is van ezekre hivatkozás), s a szerzőkkel, a hasonló törekvésekkel semmilyen kapcsolatot nem kerestek.
18. Névadás, névviselet.
 19. Idegen nyelvű feliratok stb. nyilvános alkalmazása.
 20. Fordítás.
 21. Alkalmazott nyelvészeti intézet vagy tanszék szervezése.

8.4. A főbb nyelvstratégiai eszközök:

1. Tudományos kutatás (felmérés, dokumentáció, elemzés).
2. Tudományos és ismeretterjesztő publikáció.
3. Oktatás.
4. Széleskörű ismeretterjesztés, felvilágosítás (tömegkommunikáció), mozgalmak, versenyek, körök stb.
5. Állásfoglalás.
6. Kiáltvány.
7. Más kulturális és politikai fórumok.
8. (Nyelvi) reklám, PR-tevékenység.
9. Jogszabály, nyelvtörvény.
10. Polgári engedetlenség, akciók, megmozdulás.

9. **A nyelvunió.** A központi helyen említett (stratégiai) magyar nyelvunió (magyar nyelvi bizottság) alapjait szerintem az MTA nyelvi-nyelvészeti bizottságai képezhetik. (Az elnevezésre és az „intézményre” a „holland nyelvunió” volt a minta, l. először: Balázs—Marác 1994: 32).

A Magyar Tudományos Akadémia létrejöttét a magyar nyelv kiművelésének szándéka ösztönözte. 1931-től van az Akadémiának előbbi Nyelvművelő Szakosztálya, majd Nyelvművelő Bizottsága, 1971-től pedig Anyanyelvi Bizottsága. Ennek tevékenységi körét Grétsy László (1973: 468—76) így látta:

1. Beszédművelés (1972-től beszédművelő munkabizottság is).
2. Szaknyelvek.
3. Anyanyelvi oktatás (korszerűsítése).
4. Gyakorlati névtudományi feladatok (utónévválasztás, névváltoztatás, névma-gyarosítás, nevek kiejtése, elnevezések).
5. Közéleti nyelv.
6. A magyar nyelv hete-mozgalom.
7. Nyelvművelő folyóirat létrehozása.
8. Elméleti kérdések.
9. Anyanyelvünk magyarságának, épségének védelme (pl. pályázatok).

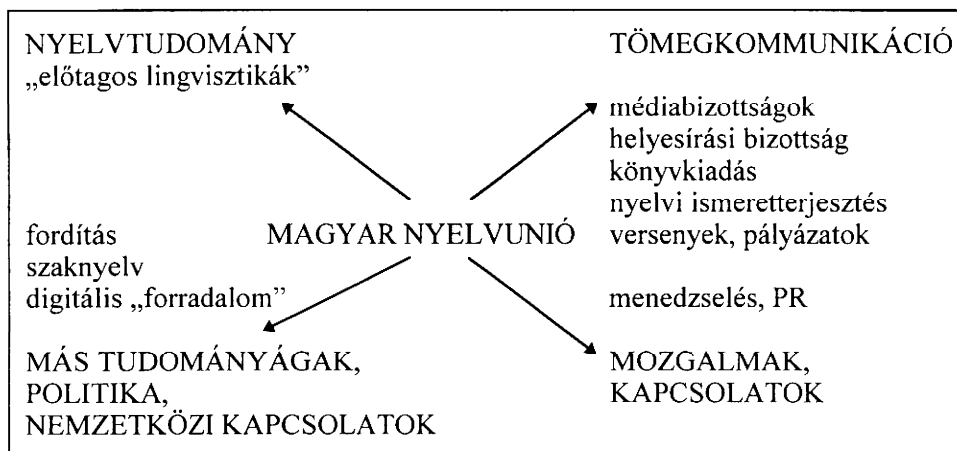
A Magyar Nyelvi Bizottság újabban feladatának tekinti a tömegtájékoztató esz-
közökben folyó nyelvművelés vizsgálatát (ez egyfajta médiafigyelésnek is felfogha-
tó), s ezzel kapcsolatban kiáltványt is közzétett (Zimányi 1995, Nyelvünkéről, 1995).

Erre a folyamatos és sok pontban sikeres tevékenységre érdemes építeni a
magyar nyelvuniót. A Magyar Köztársaság hivatalos támogatásával, állami fel-
adatként kellene ezt a szervezetet létrehozni — és az MTA-hoz rendelni. Az
anyanyelvi, nyelvművelő, magyar nyelvi stb. bizottságok története és élete eddig
is megmutatta, hogy ezek a bizottságok nem a magyar nyelvészek belügyének
számítanak, hanem a tudós társadalom, minden szakterület közügyének.

Határokon belüli és kívüli tudósok, írók, politikusok lehetnének a nyelv-
unió tagjai. A tanulmányokat, javaslatokat, dokumentumokat a szakértőbizottsá-
gok készítenék. (Az egyes területeknek megfelelően kellenének bizottságok egy-
egy felelős vezetővel.) A grémium évente csak kétszer ülésezne, erről hivatalos
állásfoglalást (közleményt, jelentést) adna ki. A magyar nyelvuniót bárki írásban
megkereshetné, a bizottságok vagy a grémium mindenkinek időben válaszolna.

Mindez természetesen azzal is járna, hogy a nyelvunió nemcsak egy tekintélyes
testület, hanem egy nem bürokratikus hivatal is lenne, amely segítséget nyújtana a
hozzá fordulóknak. Afféle „nyelvi ombudsman” (jogőr) is helyet kaphatna itt.

A magyar nyelvunió egy lehetséges kapcsolatrendszerét a következőkben
ábrázolom:

10. Összefoglalás helyett. Tanulmányom gondolatfölvetés és vitaalap, amely a magyar alkalmazott nyelvészeti hagyományokból indul ki, a jelen helyzetet tekinti alapnak, s egy tudatosabb nyelvpolitikai, nyelvstratégiai küzdőteret kíván láttatni. Ennek részletes kidolgozása csak csoportfeladat lehet, minden érintett bevonásával. Az előzmények és a tudománypolitikai megfontolások körvonalazását itt és most fontosabbnak éreztem, hiszen ezek a gondolatok mostantól fogva ha akarjuk, ha nem, elibénk tolakodnak.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1986. Népművelés — közművelés. *Édes Anyanyelvünk* 8/2: 6.
- Balázs Géza 1993. A nyelvi norma és a hagyomány. *Nyr.* 117: 413—5.
- Balázs Géza—Marácz László 1994. Magyar nyelvi geopolitika. *Kétnyelvűség* II/4—5: 14—36.
- Balázs Géza—Marácz László 1996. Nyelvgeopolitika. *Nyr.* 120: 31—47.
- Bright, William ed. 1992. Applied Linguistics 78—88. In: *International Encyclopedia of Linguistics*. Oxford University Press, Vol. 1.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Kröner, Stuttgart, 2. völlig neu bearbeitete Auflage.
- Deme László 1972. A nyelvművelés társadalmi feladatairól. *Magyar Tudomány* XVII; 735—41.
- Deme László 1994. Kétség és remény közt. *Irodalmi Szemle*, XXXVII/1, 80—4.
- Eszenyi Miklós 1994. „Publikálj vagy elvesztél”. *Dimenziók*. II/4: 117—21.
- European White Paper, é. n. „Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways Forward into the 21st Century.” Sokszorosított anyag.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fodor István 1968. *Mire jó a nyelvtudomány?* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Grétsy László 1973. Nyelvművelésünk és az Anyanyelvi Bizottság. *Magyar Tudomány* XVIII, 468—76.
- Grétsy László 1973. Nemzetközpontú nyelvművelés. *Nyr.* 117: 402—4.
- Győri-Nagy Sándor 1994. A változatok hely(zet)e a Kárpát-medence nyelvi ökológiájában. *Kétnyelvűség*, 2/4—5: 37—54.
- Heltainé Nagy Erzsébet 1994. Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Herman József—Imre Samu 1987. Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* XXXII, 513—31.
- Kiefer Ferenc 1994. A magyar nyelv mint a modern kommunikáció eszköze. *Magyar Tudomány* XXXIX, 631—42.
- Kontra Miklós 1994. Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről. *Irodalmi Szemle* XXXVII, 72—81.
- Nyelvünkről, nyelvünkért 1995. Kérés a sajtó irányítóihoz, vezető képviselőihez. *Nyr.* 119: 208—9.
- Pokol Béla 1995. A nyelvpolitikai küzdőtér. *Magyar Nemzet* 1995. augusztus 12. 16. (Könyvben: Médiahatalom. Budapest.)
- Szépe György 1971. Az alkalmazott nyelvészet ügye. *MNy.* LXVII, 262—70.
- Szépe György 1985. Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *MNy.* LXXXI, 267—79.

- Szerdahelyi István 1989. *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak. Tanulmányok, szemelvények I.* rész. Tankönyvkiadó—ELTE. Budapest.
- Thomas, George 1991. *Linguistic purism*. Longman. London & New York.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1987. Tervezet egy tematikus nyelvművelő sorozat létrehozására. *Nyr.* 111: 396—401.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Nyelvárulás vagy nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. *Nyr.* 118: 385—98.
- Zimányi Árpád 1995. Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben. *Nyr.* 119: 206—8.

Balázs Géza

A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései¹

0. Az oktatásban és a kutatásban is évek óta azt tapasztalhatjuk, hogy a hazai nyelvészetben a legkevésbé sincs konszenzus sem a kétnyelvűség módszertanát, sem alapfogalmait, sem pedig értelmezéseit illetően. Ezért talán nem érdektelen egy általánosabb, szélesebb érdeklődésre is számot tartó keretben tárgyalni a bilingvizmus szociolingvisztikai vizsgálatának egyik kiemelt kérdését, a társadalmi (közösségi) kétnyelvűséget, annak jelentését, kialakulását, főbb típusait, illetőleg néhány fő vizsgálati kérdését a középpontba állítva.

Először a bilingvizmust mint jelenséget és mint szociolingvisztikai helyzetet mutatom be, kitekintve arra a kérdésre is, hogy e problematika milyen helyet foglalt el a 20. századi nyelvtudomány fejlődéstörténetében. Azután röviden számba veszem a kétnyelvűség kialakulásának okait a történeti és szinkrón adatok tükrében. E motivációk bizonyos kétnyelvűségi típusokat jelölnek ki, amelyek alapján különböző felosztási kísérletek is születtek. Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy egy-egy adott közösség nyelvéllapotának szociolingvisztikai leírását nem feltétlenül könnyítik meg ezek az — egymást olykor átfedő — taxonómiák.

Bármely kétnyelvű közösség nyelvhasználati szokásai leírhatók a nyelvmegőrzés-nyelvcsera kontinuumára mentén. A dolgozat utolsó részében azt az egyszerű modellt, megközelítési módot fogom bemutatni, amelyet saját, nyelvcserével, nyelvvesztéssel kapcsolatos vizsgálataimban alkalmazok, s amely ugyanakkor felhasználható azon csoportok leírására is, amelyek stabil kétnyelvűségben élnek. Az egyes vizsgálati szintekhez meghatározott szociolingvisztikai fogalmak, jelenségek, illetve kétnyelvűségi univerzálék kötődnek. Ezek közül néhányat saját amerikai-magyar példaanyagom segítségével illusztrálok.

¹ Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának felolvasóülésén 1996. május 14-én.

1.1. A kétnyelvűség és a kétnyelvűség-kutatás

Azok a diskurzusrészletek, amelyek két vagy több nyelv elemeit tartalmazzák, korántsem sérült emberek véletlenszerű, szórványos megnyilatkozásai. Bizonyos kétnyelvű közösségekben ezek nem csupán teljes értékű, sikeres közléseknek számítanak, hanem az egymás közti kommunikáció normatív módjának tekinthetők. Erről a kérdésről azonban sokan, sokáig másképp vélekedtek, s vélekednek ma is.

Ha a 20. századi nyelvtudomány történetén végigtekintünk, azzal kell szembeülnünk, hogy alig volt és ma is rendkívül kevés olyan nyelvészeti irányzat létezik, amely a kétnyelvűség problémakörét mint szinkrón jelenséget valamilyen szinten vizsgálati témájának tekintette volna. E hiányosság kettős gyökerű: egyrészt magát a bilingvizmust nagyon sokáig szórványosnak és periferikusnak tartották; másrészt — ezzel szoros összefüggésben — főként az elméleti irányultságú részdiszciplínák nyelvvideológiai koncepciói értelmében a kétnyelvűség a normálistól valamiféle eltérésnek minősült (és olykor minősül ma is).

Köztudott, hogy a legtöbb nyelvészeti irányzat egy olyan absztrakt rendszert állít vizsgálata középpontjába, amelynek megvalósulási formája jó esetben is egy normatívnak tételezett, sztenderd nyelvváltozat. A generatív grammatika (Chomsky 1965) egykori alaptételezése szerint pedig egyenesen a homogén beszélőközösségben élő ideális beszélő grammatikai kompetenciájának vizsgálata lehetett az elsődleges kutatási feladat.

Amellett, s ez szociolingvisztikai tény, hogy homogén beszélőközösségek nincsenek, sőt olyanokat sem találunk, ahol a meglévő nyelvi különbségek statikusak lennének, valójában az „ideális beszélő” kategóriája az, amelyik a leginkább meghatározhatatlan, ha mindazokat a kétnyelvűeket figyelembe vesszük, akik egyik nyelvükön sem rendelkeznek az egynyelvű anyanyelvűekéhez hasonló kompetenciákkal. Sok millió beszélőről van szó, de elég, ha csak Hymes (1972) Bloomfieldtől átvett példáját említjük a menonimi indián Fehér Villámról, vagy Nancy Dorian brit kétnyelvűség-kutató skót felföldi adatközlőit, azokat a fiatal beszélőket, akiket a kutató *s e m i - s p e a k e r*-eknek nevezett (vö. Dorian 1980; 1981). Bár a kétnyelvűségnek számtalan egyéni típusa létezik, a két- vagy többnyelvű beszélőket kommunikatív kompetenciájuk legtöbbször ugyanolyan sikeres kommunikációra teszi képessé, mint az egynyelvűeket. Így tehát abszurd lenne e nyelvhasználatot valamiképpen deviánsnak, a normálistól eltérőnek minősíteni (l. Bartha 1993a, b).

Ami a bilingvizmus kiterjedtségét illeti, erre vonatkozóan igazán pontos felmérések a mai napig nem állnak rendelkezésre — több okból. Egyrészt az államilag deklarált egy- vagy többnyelvűség a legritkábban tükrözi a valóságos helyzetet; másrészt jól tudjuk, mennyire nehéz a nyelvet és a dialektust objektív kritériumok alapján elhatárolni egymástól (vö. Stewart 1968; Bell 1976). Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kétnyelvűség (mint ahogy az egynyelvűség) sem statikus állapot. A társadalmi, politikai, gazdasági, vallási stb. indíttatású folyamatok, egy esetleges katonai dominancia stb. mindenkor teremthetnek olyan új helyzeteket, amikor egy adott nyelvi-társadalmi elrendezés radikálisan megvál-

tozik. Az azonban mindenképpen tény, hogy: 1. a Föld lakosságának több mint fele két- vagy többnyelvű (Grosjean 1982: 1); 2. nincs olyan ország, amelynek ne lennének többnyelvű beszélői.

A fentiek értelmében a kétnyelvűség bármilyen szempontú vizsgálata mindenkor és mindenhol időszerű kérdés mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból. E tétel széles körben csak a 70-es években vált Nyugat-Európában, de főleg az Egyesült Államokban elfogadottá, noha a legfontosabb kezdemények már az 50-es évekre visszanyúlnak. Természetesen jóval korábban is születtek már kétnyelvűségről szóló munkák, de ezek főként pszichológiai esettanulmányok voltak (Ronjat 1913, Leopold 1939–49). Az első két monográfia, amely valóban átfogóan tárgyalja a bilingvizmus kérdését, Weinreich *Languages in Contact: Findings and Problems* (1953), valamint Haugen nagyszabású szintézise ugyancsak 1953-ból: *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*².

Ha a bilingvizmus problematikáját a klasszikus nyelvészeti irányzatok nem is tudták felvállalni, a 60-as években kibontakozó úgynevezett kötőjeles diszciplínának mégis egyik központi kérdésévé vált. Az azóta született több könyvtárnyi irodalom jól jelzi: minthogy a kétnyelvűség egyszerre nyelvi, kognitív, neurolingvisztikai, politikai, oktatási stb. kérdés, e különböző tudományterületek elméleti és módszertani apparátusával eltérő aspektusokból vizsgálható. Egyszermind a kérdés szerteágazó voltának köszönhető, hogy a mai napig nem beszélhetünk kétnyelvűség-kutatásról mint egységes, önálló diszciplínáról, bár az egyes megközelítési módok az utóbbi időben elméleti és módszertani szempontból is egyre szorosabban kötődnek egymáshoz.

Míg a neurolingvisztika, illetve a pszicholingvisztika a kétnyelvű egyént, a nyelvek lateralizációját, a különböző individuális típusokat, a kétnyelvűekre jellemző mentális folyamatokat, a bilingvizmus és a kogníció viszonyát stb. helyezi a kutatás középpontjába, addig a szociolingvisztika, a kulturális-társadalmi antropológia, a nyelvpolitika a két- vagy többnyelvű közösségeket vizsgálja. A szociolingvisztika e közösségek típusait, illetőleg a csoportokban zajló nyelvi és társadalmi változásokat elemzi.

1.2. A kétnyelvűség fogalmáról

A kétnyelvűség terminus technicus definiálása nem egyszerű feladat, hiszen a mai napig nincs igazi konszenzus a tekintetben, hogy ki és milyen szempontok alapján minősül kétnyelvűnek. Beatens Beardsmore egyik könyvé-

² Weinreich művében felvázolja azokat az alapvető jelenségeket és problémákat, amelyek két nyelv érintkezése során megjelennek, s annak ellenére, hogy bizonyos kérdésekről ma már egészen másként vélekedünk, e munka a diszciplína művelőinek mai napig kiindulási pontja.

Egy szociolingvista számára máig megkerülhetetlen Haugen említett kétkötetes monográfiája, amely az Egyesült Államok Wisconsin államában élő norvég emigráns közösség kétnyelvűségének modern, sokszempontú leírását adja.

ben 35 különböző kétnyelvűség-definíciót gyűjtött össze (Beardsmore 1982); egy korábbi munkámban én magam is elemeztem néhány meghatározást, s arra a következtetésre jutottam, hogy e definíciók a két nyelv megközelítőleg azonos mértékű, az egynyelvűekét majdnem elérő ismeretét megkövetelő meghatározástól a nyelvek passzív értésének rendkívül tág kritériumáig terjednek (vö. Bartha 1993a). Míg az előbbieket sok kétnyelvű beszélőt rekesztenek ki, addig az utóbbiak a másik irányba torzítanak.

Talán a legszélesebb körben elterjedt laikus felfogás, amely a „folyékony-ság” egzakt módon nehezen meghatározható kritériumához kötődik, a Bloomfieldnél már 1933-ban olvasható, „anyanyelvi szintű” nyelvtudás több nyelven. Ezt tükrözi számos szótár és lexikon, mint pl. az Értelmező kéziszótár, vagy a 60-as, 70-es években a Webster-szótár is stb.

Egyes kutatók valamelyik nyelvi készséghez kötik a bilingvizmust. Itt azonban fontos megjegyeznünk, hogy e meghatározások csupán egy-egy dimenzióban vizsgálják a jelenséget egyszer a nyelvi struktúrát, máskor a kétnyelvű lexicont stb. állítva középpontba, nem törődve a jelenség komplexitásával. Itt és most azonban nem vállalkozom arra, hogy a kétnyelvűség egyéni pszicholingvisztikai típusait egyenként számba vegyem és értékeljem.

A szociolingvisztika számára látszólag nincs is szükség a kétnyelvűség egyénekhez kötött meghatározására, hiszen e diszciplína a beszélőközösségek egészét érintő két- és többnyelvűségből indul ki. Minthogy azonban e közösségeket különböző életkorú, nemű, iskolázottságú stb. és kompetenciájú, vagyis eltérő szociológiai és nyelvi háttérű egyének alkotják, elengedhetetlen annak tisztázása, hogy e beszélői csoportok dominánsan egy-, két- vagy többnyelvűnek tekintendők. Ebből a szempontból egy funkcionális, használatközpontú, később természetesen tovább is árnyalható megközelítés látszik a leginkább elfogadhatónak. Eszerint kétnyelvűek azok, akik a mindennapi érintkezéseik során egynél több nyelvet rendszeresen használnak (Grosjean 1982; Skutnabb-Kangas 1990).

Az iménti meghatározásban tehát magán a használaton van a hangsúly, s arra a Weinreich, Mackey, Haugen és Fishman stb. nevével fémjelzett hagyományra megy vissza, amely a kétnyelvűséget kontinuumnak tekinti, mely ott kezdődik, hogy egy beszélő idegen nyelven teljes, jelentéssel bíró megnyilatkozásokat tud létrehozni, s odáig terjedhet, hogy valakit egynél több nyelvi közösségben fogadnak el anyanyelvi beszélőnek (Haugen 1953).

2. A kétnyelvűség kialakulásáról

Mindazonáltal nincs értelme szigorúan elkülöníteni a kétnyelvűséget mint társadalmi és mint egyéni jelenséget (Adler 1977; Romaine 1989: 23). Akkor igazán nyilvánvaló a kettő közötti kapcsolat, amikor azt vizsgáljuk, hogy bizonyos egyének miért válnak kétnyelvűvé. A többnyelvűség számtalan módon kialakulhat, érintve egyéneket vagy egész beszélői csoportokat. Ugyanakkor az okok többsége univerzális abban az értelemben, hogy nem kötődik földrajzi és időbeli kontextusokhoz.

A bilingvizmus leggyakrabban kisebb vagy nagyobb népmozgásokhoz kapcsolódik, melyet kiválthat természeti katasztrófa, katonai, gazdasági, politikai stb. migráció. Több kutató részletesen elemzi a kialakulás főbb tényezőit (vö. pl. Grosjean 1982: 30—6; Hoffman 1991: 158—63).

a) Nem kis mértékben a katonai megszállásnak, majd az ezt követő gyarmatosításnak köszönhető a latin, görög, arab, spanyol, illetőleg a francia nyelv eredeti határain kívüli elterjedése. Az arab például így vonult végig a Kelet-Mediterráneumon, Észak-Afrikán és az Ibériai-félszigeten; vagy a spanyol hódítás az Újvilágban azt eredményezte, hogy Közép- és Dél-Amerika gyakorlatilag minden országában elterjedt a spanyol nyelv. Nem is oly régen pedig (19. század) az angol és a francia hódított teret Afrikában és Ázsiában. A katonai invázió ugyanakkor nem szükségképpen jár együtt egy új nyelv elterjedésével és a kétnyelvűség megjelenésével, hiszen történetileg is számos példával igazolható a szociolingvisztikában megannyiszor regisztrált megfigyelés a többnyelvűség, valamint egy ország, nép vagy nyelv szimbolikus presztízse között. (Ennek a kódváltással, illetve a nyelvcserevel való szoros kapcsolatát lásd Gál 1987). Talán ezzel is magyarázható, hogy a török hódoltság idején a török nyelv mégsem terjedhetett el oly módon és mértékben, mint például Nagy Sándor korában a görög birodalomban a görög, vagy a Római Birodalomban a latin nyelv.

b) A kétnyelvűség kialakulásának leggyakoribb múltbeli és jelenlegi módja a társadalmi, de főként gazdasági okokra visszavezethető migráció. Az élelemért és a jobb életkörülményekért útra kelő törzsektől (sok száz vagy ezer évvel ezelőtt) a jobb munkalehetőségeket, anyagi érvényesülést kereső 19—20. századi amerikai bevándorlási hullámokon keresztül Nyugat-Európa (Németország, Hollandia, Belgium) török, volt jugoszláv, marokkói stb. vendégmunkás-áradataig számtalan példát föl lehetne sorakoztatni.

c) A kereskedelem szintén vezethet két- vagy többnyelvűséghez, egy-egy nyelv lingua francává válásához: például az ókori görög koiné; a hausza vagy a szuahéli Afrikában; legfőképpen pedig az angol mint a világ leghelterjedtebb üzleti nyelve.

d) Politikai és vallási migráció ugyancsak elősegítheti a kétnyelvűség kialakulását. Vallási migrációnak tekinthető a 17. század végén (1685) negyedmillió hugenotta elmenekülése Oroszországba, Angliába, Hollandiába, Amerikába; illetve a majd húsz éve tartó orosz zsidó elvándorlás Izraelbe vagy az Egyesült Államokba. A világ különböző pontjain pedig mindenkor találunk olyan felkelést, forradalmat, háborút, amelynek szükségszerű velejárója a politikai migráció (gondoljunk a jugoszláv utódállamok menekültjeire).

Számos egyéb faktor is elősegítheti a kétnyelvűség kialakulását. Ezek között vannak olyanok, amelyek államilag idéznek elő egy új nyelvi helyzetet. Ilyen például a föderációk létrejötte: Belgium, Svájc, Malajzia stb. esete. A másik lehetőség a nyelvek hivatalos támogatása, mint például 1978 óta a katalán és a baszké Spanyolországban.

A bilingvisse válásnak ugyan nem mindennapi módja, történetileg azonban mégsem példa nélkül való, amikor politikai házasságok befolyásolják egy ország nyelvállapotát. Ugyancsak spanyolországi példa Kasztíliai Izabel-

la és Aragóniai Ferdinánd 1479-ben kötött házassága, amely a kasztíliai spanyol elterjedését eredményezte. Így 1492-ben Antonio Nebrija már Izabellának ajánlja latin—kasztíliai szótárát és grammatikáját, a kasztíliai spanyol sztenderdizációjának első fontos momentumát.

Az oktatás, a kultúra és az ipari fejlődés szintén eredményezhet többnyelvűséget, motivációit — és a kétnyelvűség létrejött típusait tekintve — ez azonban eltér az előzőektől.

3. A társadalmi kétnyelvűség típusai

Az okok nagymértékben meghatározzák a kialakuló kétnyelvűség típusát és kimenetelét. Összességében azonban a nagyobb csoportokat, közösségeket, esetleg államokat jellemző két- és többnyelvűségre a szakirodalom a társadalmi kétnyelvűség terminust használja³. Gyakran viszont az egynyelvű közösségeket is magában foglaló értelemben is használatos a fogalom arra a szociolingvisztikai tételre utalva, mely szerint az egynyelvű beszélők repertoárja is egyszerre több változatot, stílust és regisztert tartalmaz, s az ezek közötti választás és váltakozás ugyanolyan szabályosságokat mutathat, mint a kétnyelvű beszélők különálló nyelvei.

A csoportok kétnyelvűsége sokféleképpen osztályozható. Az új nyelv elsajátításának környezete, motivációi, a célnyelv (második nyelv) státusza különböző szempontokat jelenthet. A társadalmi kétnyelvűség vizsgálatakor először határozottan különbséget kell tennünk a *de facto* és a *de jure* kétnyelvűség között, azaz a tényleges szociolingvisztikai helyzet és az államilag deklarált status quo között. Erre azért van szükség, mert ahogy már korábban is utaltam rá, egy állam alkotmányában deklarált egy-, két-, esetleg többnyelvűség a legtöbbször nem tükrözi a valóságos nyelvi helyzetet. A 80-as évek Európájának 36 államából 25 hivatalosan egynyelvű volt (Skutnabb-Kangas 1984: 71). A kelet-európai utódállamok kialakulásával ez a szám csak növekedett. Tehát az olyan — hivatalosan monolingvis — országokban, mint például Franciaország, Németország, Magyarország, Lengyelország vagy a tengeren túl az Egyesült Államok, a népességnek semmiképpen sem elhanyagolható hányada használ mindennapi érintkezéseiben az államnyelv mellett valamilyen más nyelvet is: a hivatalos egynyelvűség tehát arra a többségi közösségre utal, amelyet Kloss (1967: 7) a „nemzeti alapközösség” (national core community) terminussal jellemez.

Mindennek a fordítottja is igaz lehet. Finnország, Kanada hivatalosan két-, Belgium három, Svájc pedig négy nyelvű állam. Az azonban, hogy Belgiumban a flamand (58%), a vallon (41%) és a német (1%) egyaránt használható hivatalos színtereken is, nem vonja maga után, hogy a populáció lakóhelytől, életkortól,

³ Stewart ugyanakkor nemzeti többnyelvűségnek (national multilingualism) nevezi egynél több nyelv használatát ugyanazon politikai alakulaton belül, hozzátéve, hogy e jelenség bizonyos mértékben a világ minden főbb régiójában megtalálható (Stewart 1968: 531).

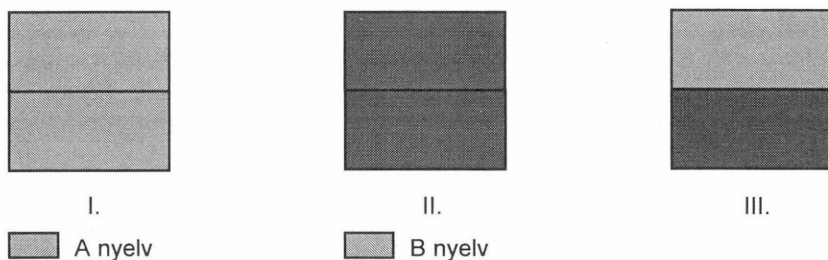
iskolázottságtól függetlenül két- vagy többnyelvű. Sőt, az úgynevezett területi elv következtében az ország négy nyelvi areára oszlik (Flandria, Vallónia, német terület és Brüsszel), melyek közül csak az utóbbi minősül kétnyelvűnek.

Látható tehát, hogy miközben *de jure* többnyelvűség áll fenn, addig a tényleges szociolingvisztikai helyzet leírására helytállóbb az úgynevezett területi egynyelvűség kategóriáját alkalmazni, ami a területi kétnyelvűséggel áll szemben (vö.: Hoffman 1991: 165), amely főként a nyelvhatárok sajátossága.

A konkrét példák azt mutatják, ahogy erre Mackey (1967) is felhívja a figyelmet, hogy „valójában kevesebb kétnyelvű egyén van a kétnyelvű, mint az úgynevezett egynyelvű országokban. Ezért nem mindig érzékeljük, hogy a kétnyelvű országok nem a kétnyelvűség támogatására jöttek létre, hanem hogy garantálják ugyanazon nemzet két vagy több nyelvének fenntartását és használatát” (Mackey 1967: 11).

A tényleges-hivatalos opposíció rendkívül fontos kiindulási pont, azonban nem visz közelebb a kétnyelvű szituációk általános és egyedi vonásainak feltáráshoz. Az egyes kontaktushelyzetek legjellemzőbb jegyeik alapján további típusokba rendezhetők. A szakirodalomban többféle tipológia létezik (például Kloss 1967; Mackey 1967; Stewart 1968; Appel és Muysken 1987; Edwards 1992 stb.) attól függően, hogy éppen mi az elhatárolás legdöntőbb kritériuma. Az egyik ilyen szempont a csoportok közötti kommunikáció kiterjedtsége.

Ott, ahol a közös földrajzi területen különböző etnikumok élnek, a más-más közösséghez tartozó egyének szükségszerűen érintkeznek egymással, de ennek mértéke és minősége eltérő lehet, ami a következő három alapsémával ábrázolható.

Appel és Muysken 1987: 21. sz. ábrája alapján

Az első esetben a két nyelvet különböző csoportok beszélik, melyek egyenként monolingvisek; a csoportok közötti érintkezés itt sem hiányozhat teljesen, ám rendkívül szűk réteget érint. E forma legtipikusabb előfordulásaként a volt gyarmati országok egy része említhető, ahol az egyik nyelvet az egykori gyarmatosítók (angol, spanyol, francia stb.), a másikat pedig az ott élők helyi nyelvei reprezentálják.

A második séma szerint a társadalom minden tagja kétnyelvű. Appel és Muysken ide sorolja az afrikai országok nagy többségét és Indiát, de jó példája még e típusnak Paraguay is, ahol a guaranít nem tudta kiszorítani a spanyol, így a funkcionális elkülönülés a kétnyelvűség stabilizálódását eredményezte (Rubin 1968).

A harmadik esetben a két csoport közül az egyik egy-, a másik kétnyelvű. Az utóbbi az adott közösségben kisebbségnek tekinthető, amely nem feltétlenül számszerű, statisztikai kisebbséget jelent, hanem szociológiai értelemben vett „alárendeltséget” a domináns csoporttal szemben (vö. Appel—Muysken 1987: 2). A csoportközi kommunikáció egyirányú, vagyis az érintkezés a leggyakrabban a többségi nyelven történik, s fordítva alig. E típust szemlélteti Grönland esete, ahol az inuitok dánul is megtanulnak, míg a dánul beszélő csoport egynyelvű marad. Vagy ahogy Romaine (1989: 23) fogalmaz: a befolyásosabb hatalmi pozícióban lévő csoport bármely társadalomban rá tudja erőszakolni nyelvét a kevésbé befolyásosra. Például Finnországban a lappok, cigányok és svédek szükségszerűen megtanulnak finnül, miközben a finneknek nem kell tudniuk e nyelveket.

A valóságban aligha léteznek teljesen tiszta helyzetek. E kategóriarendszer mindig meghatározott két nyelvet vesz figyelembe, ugyanakkor tudjuk, hogy például Afrikában az őslakosok sokszor három, négy vagy több nyelven érintkeznek naponta. Mindazonáltal az aktuálisan megjelenő variációk visszavezethetők a fenti alaptípusokra.

Ha az előbbieket alapján megvizsgáljuk azokat az elrendezéseket, amelyekben a magyar nyelv kontaktushelyzetben előfordul, látszik, hogy minden egyes eset a harmadik sémával ábrázolható. A különbségeket a csoportközi kommunikáció iránya mutatja. Míg a Magyarországon élő kisebbségekkel szemben a magyar egynyelvű közösség szociológiailag domináns, a határokon kívül a magyar nyelv jelenik meg kisebbségi kétnyelvű helyzetben a szlovákkal, szerbvel, románokkal, az ausztriai németekkel, az ausztráliai vagy amerikai angollal szemben. Megállapíthatjuk tehát, hogy nincs olyan kontaktushelyzet, ahol a magyar egy másik nyelv mellett úgy létezne, hogy a két nyelvet beszélő etnikai csoport egyenként teljesen monolingvis, illetőleg hogy mindkét csoport egyformán kétnyelvű, vagyis a magyart magában foglaló kontaktushelyzetek alapsémája az „egynyelvű többség versus kétnyelvű kisebbség” modell.⁴ A többség-kisebbség — alapvetően konfliktusos — elrendezés meghatározása tehát szükséges, mégsem elégséges feltétele annak, hogy akár a magyarra vonatkozó konkrét megvalósulások közötti differenciálódást tetten érhessük.

A területi elhelyezkedés mint újabb szempont rendkívül fontos ebben a vonatkozásban (vö. Edwards 1992). Ugyanazon nyelv különböző államokban élő beszélői között léteznek érintkező (adjoining) és nem -

⁴ Egy kitételt mégis tennünk kell. Társadalmi kétnyelvűségben természetesen mindig vannak olyan egyének vagy kisebb csoportok, akik vagy amelyek monolingvisek, tehát a többség nyelvét nem beszélik, illetve fordítva, a domináns közösségnek tagjai lehetnek olyanok is, akik a kisebbség nyelvét is megtanulják és rendszeresen használják.

érintkező (non-adjoining) változatok (Edwards 1992: 39–40). A magyar nyelv esetében az előbbi a régióbeli, az utóbbit pedig a szörványmagyarság képviseli. Az anyaországtól, illetve a más azonos nyelvű kisebbségektől való távolság ugyanúgy felelős a kisebbségi nyelv belső fejlődéséért, mint maga az idegen nyelvi környezet, hiszen korlátozott vagy teljesen hiányzik a nyelv sztenderd formájával való folytonos és intenzív érintkezés. Ez olyan helyzetekben okoz gyors változásokat, amikor a kisebbségi változatnak nincsenek vagy csak kis számban vannak sztenderd beszélői: például Burgenland vagy a szörványmagyarság ilyen. Az Egyesült Államokban ezzel szemben a folyamatos latin bevándorlás biztosítja a spanyol nyelv hosszú távú fennmaradását.

A kétnyelvűség szociolingvisztikai alaptípusait tekintve talán a legfontosabb kérdés mégis az, hogy hogyan vált a csoport kisebbséggé, szoros összefüggésben az etnikumok közötti érintkezés körülményeivel. Kisebbségi helyzet ugyanis létrejöhet migrációval és anélkül, ahol ez az új státusz a megváltozott politikai, gazdasági stb. konstelláció eredménye. Célszerű tehát a társadalmi kétnyelvűség két fő fajtáját, az őshonos és az emigráns kétnyelvűséget megkülönböztetni. A két kategória azonban nem egyszerűen a migráció meglétére vagy hiányára utal, hiszen nem tehetünk például egyenlőségjelet a katonai és a gazdasági indíttatású népmozgások közé. Emellett: 1. egy bevándorló csoport nem feltétlenül kerül mindig kisebbségi helyzetbe; 2. sőt, őshonos, változatlan körülmények között, eredeti lakóhelyén élő kisebbség is kivívhat más csoportokkal azonos státuszt. Következésképpen figyelembe kell vennünk egy olyan tényezőt is, hogy az adott kétnyelvű csoport — szociológiailag — milyen szerepet tölt be más csoportokhoz képest: alá-, illetve fölérendelt helyzetben van-e. (Mint láttuk, azonos státuszú csoportok esetén gyakoribb a területi egynyelvűség.) Eszerint négy fő csoport különböztethető meg (Liebersson, Dalto és Johnston 1975: 53, idézi Paulston 1994: 10–2): 1. őshonos — fölérendelt; 2. emigráns — fölérendelt; 3. őshonos — alárendelt; 4. emigráns — alárendelt.

Minthogy az első két helyzet a legritkább esetben végződik az anyanyelv teljes feladásával, számunkra az utolsó két eset érdekes, amikor az őshonos, illetve a bevándorló csoport kisebbségi, szociológiailag alárendelt helyzetben van. Őshonos kisebbségek esetében (ilyen például a szlovákiai, romániai, kárpátaljai stb. magyarság) jóval nagyobb az esély arra, hogy a kisebbségi nyelv a csoport érintkezési kódjaként fennmaradjon; emigráns helyzetben azonban igen nagy valószínűséggel válik rövid időn belül a befogadó ország nyelve a kisebbség belső kommunikációs eszközévé. Ennek köszönhetően sokan megfeleltetik az őshonos — stabil, illetve az emigráns — átmeneti jelzőpárokat.

Annyi bizonyos, hogy míg az első esetben a bilingvizmus hosszú időn keresztül fennmaradhat, addig emigráns elrendezésben ez a nyelvi helyzet legtöbbször 3–4 generáció alatt megszűnik. Ugyanakkor ellenpéldák is vannak. Csak kettőt kiemelve közülük, a pennsylvaniai német (Amish) ma is létező — történetileg emigráns — nyelv, miközben az őshonos elzászi német fokozatos eltűnésének lehetünk tanúi. E mindkét oldalról hozható ellenpéldák azt sugallják, hogy bármely közösség kétnyelvűsége megragadható egy sokkal inkább nyelvközpontú aspektus, a nyelvmegőrzés-nyelvcseré kontinuumán mentén.

Statistikai tény, hogy a bevándorlóknál az új környezetben olyan mértékben és intenzitással alakulhatnak át a közösségi, kommunikációs és nyelvi normák, hogy e folyamat egy rövid ideig tartó — átmeneti — kétnyelvű állapot után a harmadik nemzedéknél a többségi nyelv anyanyelvvé válásában, s majdnem törvényszerűen a kisebbségi nyelv teljes visszaszorulásában, nyelvcserében, nyelvhalálban⁵ végződhet (Gal 1979; Dressler 1988; Romaine 1989; Campbell és Muntzel 1992). Mindazonáltal igen sok őshonos közösségben is zajlottak és zajlanak le hasonló folyamatok: gondoljunk csak számos kihalt nyelvre (például a dalmát); vagy a mai magyarországi román (Borbély 1993; 1995), szlovák, német stb. közösségekben zajló nyelvcserére. Egyes kutatók szerint (például Liebersen et al. 1975; Paulston 1994) a szociológiailag alárendelt helyzetben lévő őshonos és emigráns közösségekben egyaránt végbemegy a nyelvcseré, csupán a változás ütemében vannak jelentős különbségek (de lásd még Thomason és Kaufman 1988).

4. A kétnyelvű közösségek vizsgálatának főbb kérdései

Bármely kisebbségi helyzetben elkerülhetetlen a többségi csoporttal való érintkezés. Szükségszerű tehát, hogy a csoportok közötti kommunikáció a többség nyelvén folyjék. Ezt nevezhetjük *interetnikus* vagy *külső nyelvcserének* (vö.: Bartha 1995b), ami önmagában nem veszélyezteti a kisebbségi nyelv fennmaradását.

A valóban izgalmas szociolingvisztikai kérdés inkább az, hogy mi jellemző a csoporton belüli érintkezésre. Ennek közösségenként és szituációnként eltérő módjai vannak. Ha azonban egy idő után az egymás közti kommunikáció is a környezeti nyelven folyik, az egyértelműen jelzi, hogy visszafordíthatatlanul végbement a nyelvcserefolyamat klasszikus megvalósulása, a csoporton belüli (*intraetnikus*) nyelvcseré. A kisebbségi és a többségi nyelv kontaktusát szimbolikus versengésként kell elképzelnünk, amikor is a nyelvek úgynevezett *nyelvi piacokon* jelennek meg (Bourdieu 1994), amelyekhez pozíciók, előnyök, értékek kötődtek. A nyelvek tényleges értéke szimbolikus társadalmi értéküktől függ. Olyan kérdések merülnek föl, mint hogy

- melyik nyelv használata/tudása jár nagyobb társadalmi, gazdasági presztízzsel;
- melyik lehet a felfelé való mobilitás eszköze;
- fontos-e a nyelv (kisebbségi) identitásörző szerepe stb.

A válaszok nem feltétlenül a környezeti nyelvnek kedveznek, hiszen — ahogy korábban láttuk — a közösségen belüli mindennapi érintkezések is járhatnak előnnyel, főként ha a közösség belső társadalmi, kulturális, netán gazdasági intézményrendszerrel bír.

Nyelvi és nyelven kívüli tényezők együttesen határozzák meg egy-egy konkrét elrendezésben a nyelvfenntartás-nyelvcseré dinamikáját. A kétnyelvű-

⁵ A nyelvcseré és nyelvhalál közötti különbségre lásd pl. Paulston (1994: 9—10) és Bartha (1995a: 42).

ség szociolingvisztikai vizsgálata több aspektus egyidejű alkalmazását, egyfajta holisztikus megközelítést igényel (Bartha 1993; lásd még Sasse 1992: 9). Magam az amerikai magyarok két csoportjában, a detroiti és a New Brunswick-i közösségben zajló nyelvi-társadalmi változásokat vizsgálom (vö. Bartha 1993b) a nyelvcserében végződő emigráns kétnyelvűséget három szinten elemezve. Úgy gondolom azonban, hogy e modell segítségével, nevezetesen az alábbiakban bemutatandó dimenziók együttes figyelembevételével a kutató bármilyen típusú közösség kétnyelvűségéről meggyőző, egyszersmind átfogó képet adhat.

4.1. Nyelvökológiai szint

A társadalmi, nyelven kívüli aspektusok egy többdimenziós keretben, nyelvökológiai szempontból (Haugen 1972), illetve Bourdieu szimbolikus mezőelmélete (Bourdieu 1977; 1994) segítségével értelmezhetők. Mindez magában foglalja a történeti, társadalmi, gazdasági, demográfiai stb. kontextus elemzését, azoknak a faktoroknak a számbavételét, amelyek a jelenlegi szociolingvisztikai helyzethez vezettek. Addig ugyanis, amíg az egyik szituációban hasonló elrendezés a nyelv megőrzésének kedvez, addig máshol nyelvcseréhez vezet. A következőkben felsorolok néhány olyan szempontot, amelyeket érdemes minden kétnyelvű közösség esetében figyelembe venni ahhoz, hogy a társadalmi-nyelvi fogalmakat ténylegesen meghatározhassuk.

A nyelvfenntartást és a nyelvcserét befolyásoló néhány tényező:

1. Demográfiai jellemzők (a csoport létszáma, új bevándorlás, elvándorlás stb.)
2. Településstruktúra (falu—város, izoláltság)
3. Etnikai környezet (homogén—vegyes)
4. Az iparosodás és az urbanizáció mértéke
5. A közösség gazdasági és politikai ereje
6. Saját intézmények (iskola, újság, könyvkiadás, tömegkommunikáció, kulturális szervezetek)
7. Vallás
8. Szocioökonómiai státusz (foglalkozás, iskolázottság, jövedelem)
9. Társadalmi szerkezet
10. Belső és külső kapcsolatháló
11. Házassági szokások (endogám v. exogám házasságok, a vegyesházasságok aránya)
12. Etnikai vitalitás
13. Földrajzi távolság az azonos nyelvű közösségektől
14. Az azonos nyelvű közösségekkel való érintkezés intenzitása
15. A kontaktushelyzet eredete
16. A többségi és a kisebbségi nyelv egymáshoz viszonyított presztízse
17. Az érintkező nyelvek strukturális távolsága
18. Az állam nyelv-, ill. kisebbségpolitikája

19. Oktatás (anyanyelvi, kétnyelvű, többségi nyelvi, immersion stb.)
20. A kisebbségi nyelv sztenderdizáltsága (v. a nyelv sztenderd változatával való érintkezés mértéke és mikéntje)
21. Kisebbségi írásbeliség
22. Kisebbségi és többségi nyelvvideológiák
23. Attitűdök stb.

A fentiek között vannak olyan tényezők is, amelyekről nem dönthető el kontextusmentesen, hogy a nyelvfenntartást vagy éppen a nyelvcsere-t segítik-e elő. Ezeket Kloss „ambivalens faktorok”-nak nevezi (1966: 209–10). Két példát említek. Az egyik a csoport szocioökonómiai státuszának egyik meghatározója, az iskolázottság. A magas iskolázottsági szint lehetővé teszi, hogy a csoport értelmiségi életet éljen, kisebbségi nyelvű újságot és iskolát tartson fenn, netán középiskolát vagy főiskolát, egyetemet alapítson. Ez a nyelvmegőrzést erősítő tényező. Másrészről azonban a magas iskolai végzettség együtt jár a foglalkozási és földrajzi mobilitással, a gyors urbanizációval, s azzal az igénnyel, hogy a kisebbség tagjai részt vállaljanak a többségi közösség gazdasági, társadalmi, politikai életében, meggyorsítva ezzel a nyelvi-kulturális asszimilálódást.

A másik ilyen faktorként említeném az állam nyelvi vagy kisebbségpolitikáját. A nyílt vagy burkolt tiltásorientált intézkedések (vö. Skutnabb-Kangas 1990; 1992) szintén hathatnak mindkét irányban, így mindenkor nehéz megjósolni egy adott nyelvpolitikai döntés, például egy nyelvtörvény pontos kimenetelét. Egyik oldalon az erősen tiltó rendelkezések korlátozzák azoknak az — elsősorban hivatalos — színtereknek a számát, ahol a kisebbségi nyelv megjelenhet, ami önmagában a kétnyelvűség stabilitása ellen ható tényező. Ugyanakkor olyan ellenállást is kiválthatnak a kisebbségből, amely erősíti a csoportkohéziót, az összetartozás tudatát.

4.2. A beszélőközösség szintje

A nyelvökológiai tényezők vizsgálata után a második dimenzió a beszélőközösség szintje. A szociolingvisztikai elemzésnek itt olyan kérdésekre kell választ találnia, minthogy milyen tényleges vagy szimbolikus szerepet tölt be a kisebbségi, illetve a többségi nyelv a mindennapi kommunikációban; milyen a kódok közötti munkamegosztás; milyen szociolingvisztikai szabályok alapján történik a nyelvválasztás, a stílusváltás vagy a kódváltás. Ehhez először meghatározandó a kétnyelvű verbális repertoár⁶: a kétnyelvű beszélők rendelkezésére álló nyelvváltozatok, stílusok és regiszterek. Ez az elemzés a közösségi beszéd szokások szintjén határozhatja meg, hogy hol tart a csoport a nyelvfenntartás-nyelvcsere kontinuumán.

⁶ Gal (1979: 65–6) rámutat, hogy a felsőőri kétnyelvű beszélők verbális repertoárja választható stílusokat és nyelveket tartalmaz, így az egy nyelven belüli stílusváltásaik éppen úgy történnek és ugyanazokat a célokat szolgálják, mint a monolingvis beszélőknél.

A nyelvek közötti funkciómegoszlás különösen fontos indikátor ebben a tekintetben. Ahogy Fishman rámutat, társadalmilag szabályozott kétnyelvűség stabil jelenséggént csak akkor létezhet, ha funkcionális elkülönülés van a két nyelv között (Fishman 1971: 560). Egyfelől az a közösség, amelyben minden beszélő egyenlő mértékben és egyformán „jól” használja mindkét nyelvet minden kontextusban, nem sokáig maradhat kétnyelvű, hiszen soha nincs szükség egyszerre két nyelvre ugyanazon funkcióban. Ez az ökonomiai tényező biztosítja például a diglosszia stabilitását. Másfelől az is a bilingvizmus megszűnéséhez vezet, ha a közösség tagjai minden szituációban, témában és helyszínen a többségi nyelvet részesítik előnyben. Ez utóbbi a nyelvcsere-szituációk egyik legjellemzőbb jegyeként értékelhető.

A nyelvválasztásra vonatkozó adatok tehát azért jelenthetik a szociolingvisztikai vizsgálatok központi részét, mert a beszélőközösség egészét tekintve fontos információkat szolgáltatnak a kétnyelvűség kiterjedéséről, stabil vagy instabil voltáról. A nyelvhasználati kérdőív erre vonatkozó kérdései vagy a részt vevő megfigyeléssel nyert adatok külön-külön is alkalmasak az elemzésre, e két módszer együttes alkalmazása azonban jóval pontosabb eredményekhez vezethet.

A nyelvválasztás vizsgálatától elválaszthatatlan a nyelvhasználati színtér (sociolinguistic domain) fogalma. E megközelítés lényege, hogy a nyelvválasztás a nyelvhasználat egy-egy absztrakt szintjével is leírható, amelyet elsősorban a nyelvi viselkedés funkciója, valamint a célok bizonyos csoportja (vö. Fishman 1972) határoz meg. A Fishman (1965) alapvető munkája címében feltett kérdéssor („Ki beszél, milyen nyelvet, kivel és mikor?”) alapján minden közösségben felsorolhatók általános, elvont nyelvhasználati színterek, amelyeket maga Fishman később úgy definiál — a számukra való tekintet nélkül —, mint intézményes kontextusokat vagy társadalmi-gazdasági-környezeti előfordulásokat, amelyek segítségével az interakciós helyzetek azon főbb osztályai ragadhatók meg, amelyek meghatározott többnyelvű elrendezésben jelennek meg” (Fishman 1972: 19).

A nyelvhasználati színterek maguk is társadalmi-kulturális „képződmények”, amelyek intézményesült formában, implicit szabályok szerint rögzítik egy-egy szituációfajta prototipikus résztvevőit, helyét, témáját és a hozzájuk tartozó nyelvi kódot. A nyelvhasználati színtér legfőbb vonása tehát az, hogy prototipikus. A színterek száma közösségenként eltérő lehet. Fishman (1972) idézett munkájában öt ilyen elrendezést különböztet meg: család, barátság, vallás, oktatás, foglalkozás (munka)⁷. E modell kizárólagos alkalmazhatóságának egyet-

⁷ A színtereket meghatározó összetevők közül a hely (locale; idő és helyszín) különösen fontos (vö. Gumperz 1964). Ugyanis a közösség szervezésében fontos társadalmi intézmények bizonyos, számukban is jól körülhatárolható helyekhez kötődnek: a család, baráti kör, vallás, oktatás, munkahely stb. kategóriái implikálják az intimitás fokát (stílus) éppúgy, mint a szerepviszonyokat. Másfelől ugyanaz a beszélő az egyes színtereken eltérő szerepeket tölt be a különböző céloknak, elvárásoknak megfelelően. A nyelvhasználati formákat tehát olyan indikátoroknak is tekinthetjük, melyek kifejezésre juttatják, hogy a résztvevők az adott elrendezést s a konkrét beszédhelyzetben saját szerepüket hogyan definiálják.

len korlátja az, hogy a kód/változat (nyelv) rubrikába egyszerre csak egyetlen elem kerülhet, ugyanakkor a kétnyelvűek interakcióiban ezek sokszor felváltva, olykor keveredve jelennek meg jelöletlen alapkódként. Éppen ezért az így nyert adatokat, a beszélők önreflexióit szembesítenünk kell a részt vevő megfigyeléssel gyűjtött adatokkal, hogy a tényleges nyelvhasználati/nyelvválasztási szokásokról pontos képet kaphassunk.

A detroiti öregamerikás bevándorlóknak, valamint kint született, második generációs gyermekeknek a nyelvhasználati kérdőív kérdéseire adott válaszaiból, illetve a részt vevő megfigyeléssel gyűjtött adatokból nyert információkat elemezve az angol és a magyar nyelv színterenkénti megoszlására vonatkozó eredményeket az alábbi módon lehetne összegezni:

Nyelvválasztás az egyes nyelvhasználati színtereken

Adatközlő (életkor)	G1						G2			
	I. (92)	II. (87)	III. (85)	IV. (85)	V. (89)	VI. (91)	VII. (59)	VIII. (61)	IX. (63)	X. (57)
Család gyerekekkel unokákkal szülők egymással	M M/A M	M/A A M	M A M/A	M/A A M/A	M/A M/A MA	MA A M	A A A	A A A	MA A M	A A MA
MAGYAR KOLÓNIA a) i n f o r m á l i s magyar piknik ünnep b) f o r m á l i s társ. szervezetek gyűlései	MA MA A	MA MA MA	M MA —	MA MA MA	MA MA MA	MA MA MA	MA MA —	MA MA MA	MA A A	A MA —
LAKÓHELY szomszédokkal közeli boltban	MA M	A A	MA A	A A	M A	A A	A A	A A	A A	— —
ISKOLA alapfokú középfokú	M —	MA A	M —	M A	M —	M —	M A	M A	MA A	A A
EGYHÁZI ÉLET istentisztelet imádkozás társalgás a pappal (+ gyónás) egyházi összejövetel	M M M MA	M M MA MA	M MA MA MA	MA M MA MA	M M M MA	A MA A A	A A A A	MA A A MA	A MA A MA	MA A A MA
MUNKAHELY főnökkel munkatársakkal	M MA	MA MA	MA MA	A A	A MA	A A	A A	A A	A A	A A

SAJTÓ										
magyarországi	M	—	M	M	—	M	—	—	M	—
amerikai, magyar nyelvű	M	M	M	M	M	M	—	—	M	—
amerikai, angol nyelvű	A	A	—	A	A	A	A	A	A	A
RÁDIÓ										
magyar nyelvű adások	M	M	M	M	M	M	—	—	M	—
angol nyelvű adások	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A
TELEVÍZIÓ	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A

1. Nincs olyan nyelvhasználati szintér, ahol kizárólag a magyar volna használatos.

2. A második generációsok jóval kevesebbszer beszélnek magyarul, mint szüleik.

3. Bár a bevándorló nemzedék a magyart gyakrabban részesíti előnyben, nincs olyan egyén, aki a beszélgetés alapkódjául soha ne választaná az angolt.

4. A templom az egyetlen formális szintér, ahol a magyar dominál a vallás kohéziót, identitást és szolidaritást erősítő szerepének köszönhetően.

5. A nyelvválasztási szokások a családi szférában mentek át a legdrámaibb változáson. Az idősök jelöletlen választása — az egymás közti kommunikációban — még mindig a magyar; gyermekeikkel mindkét, unokáikkal csak az angol nyelvet használják. Az amerikai születésű középkorúak a magyart már csak a szüleikkel, netán magyar származású házastársukkal érintkezve választják. Gyermekeikkel kizárólag angolul beszélnek.

A nyelvek ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belüli váltakozó használatának, más szóval a kódváltásnak az interakció-központú elemzése szintén e vizsgálati szinten történhet. A kódváltás azonban (éppúgy, mint a kölcsönzés) kétnyelvűségi univerzálé, így nem lehet csak a nyelvmegőrző vagy csak a nyelvcsereközösség azonosítója. Az előfordulási gyakoriság mellett azért mégis mutatkoznak különbségek abban a tekintetben, hogy mely közösség milyen kódváltástípusokat részesít előnyben (vö. Bartha 1992).

4.3. A nyelvi struktúra szintje

Az általam használt modell harmadik vizsgálati szintje, amely a kétnyelvű egyének nyelvi produkcióinak elemzését jelenti, maga a *nyelvi struktúra dimenziója*, amely elválaszthatatlan az előzőtől. A nyelvi funkciók, normák, használati szabályok változása ugyanis erőteljesen érinti a nyelv struktúráját.

A kontaktusban álló nyelvek egymásra hatása következtében megjelenő nyelvi változások természetesen nem minden esetben vezetnek nyelvcserehez. Ott azonban, ahol a közösség szintjén a nyelvcsere regisztrálható, a kétnyelvű egyéneknél mindez az úgynevezett *strukturális nyelvvesztés* folyamatában

jelentkezik, ami kívülről és belülről induló változásokat eredményez az egyén nyelvi rendszerében. A kívülről indukált változások a domináns nyelv direkt hatásának köszönhetők, mint például a szabályáltalánosítás, jelentéskiterjesztés vagy a szintaktikai tükröszerkezetek alkalmazása. A belülről induló változásokban pedig az az alapvető elv tükröződik, miszerint a jelöletlen formák jobban megőrződnek, mint a jelöltek. Ide sorolható az analógiaképzés vagy az egyszerűsítés. A nyelvvesztés különféle megjelenési formái a kétnyelvű beszélők nyelvi produkcióiból elemezhetők. (A kérdés részletesebb bemutatására lásd Bartha 1995a).

Az amerikai magyarok esetében látványos különbségek mutatkoztak az első és a második generáció nyelvvesztési tüneteit illetően. Míg a bevándorlóknál az úgynevezett lexikonvesztés a legjellemzőbb jegy, addig a második generációban már minden nyelvi szinten tetten érhetők redukciós, szimplifikációs tendenciák.

A szókölcsönzés ténye és a nyelvcsere között nincs ugyan direkt összefüggés, de a relatív gyakoriság, valamint a szófaji megoszlás és a szemantikai típusok már árulkodók lehetnek. A még Magyarországon született első nemzedék nyelvi produkcióiban szembetűnő a kölcsönyszavak rendkívül magas aránya, ahol az új valóság elemeire referáló kulturális kölcsönelemek (használati tárgyak stb.) mellett alapnyelvi kölcsönyszavak (testrészek nevei, rokonságnevek stb.) is szép számmal előfordulnak:

Használati tárgyak

a) A lakás berendezésével kapcsolatos kifejezések: *bakszi* (< *box* 'doboz'), *dzsank* (< *junk* 'szemét'), *ejzbakszi* (< *ice-box* 'hűtőláda, fagyasztó'), *erkondisön* (< *air-conditioner* 'légkondicionáló berendezés'), *förnesz* (< *furnace* 'kályha'), *hok* (< *hook* 'kampó, fogas'), *pikcső-picsér* (< *picture* 'kép'), *rédijó* (< *radio* 'rádió'), *tívi* (< *TV* 'televízió').

b) Közlekedési eszközökkel összefüggő kifejezések: *bájszik* (< *bicycle* 'kerékpár'), *basz* (< *bus* 'autóbusz'), *karé* (< *car* 'autó'), *tájer* (< *tyre* 'gumiabroncs'), *trektor* (< *tractor* 'traktor').

Házszal, lakóhellyel kapcsolatos kifejezések

apszterz (< *upstairs* 'emelet'), *bészmen* (< *basement* 'az utca szintje alatt lévő szoba, pincészoba'), *bet* (< *bath* 'fürdőkád'), *elmuffol* (< *move* 'elköltözik'), *förszt flór* (< *first floor* 'földszint'), *porcs* (< *porch* 'tornác, veranda'), *rent* (< *rent* 'lakbér'), *szájdvók* (< *side-walk* 'járda'), *szeksön* (< *section* 'körzet, negyed'), *sztóf* (< *stove* 'főzésre és sütésre alkalmas eszköz, sütő') stb.

Rokonsági kapcsolatok

bradör (< *brother* 'báty'), *femili* (< *family* 'család'), *gremma* (< *grandma* 'nagymama'), *hani* (< *honey* 'édesem': megszólítás), *kapol* (< *couple* 'házaspár'), *madör* (< *mother* 'édesanya'), *sziszer* (< *sister* 'leánytestvér'), *vájf* (< *wife* 'feleség') stb.

A második generáció nyelvhasználatára mind a kívülről, mind pedig a belülről indukált változások jellemzőek (Bartha 1995a: 36—41):

Jelentéskiterjesztés:

Vigyázta ('őriz') azt a pénzet [ti. biztonsági őr].
Hét *director* (= igazgató), mind *vigyáz* ('felügyel') valami másra.
Öt évig *vigyáztam* az anyámat ('gondoz, gondot fordít').

Tükörfordítás:

Az ő fényképezőgépe nem jól van. (He's camera is not OK.)
Vegyél egy vizsgát. (Take an exam.)

Szabályáltalánosítás fonológiai szinten:

*k*idobnak, *k*üldeni, *p*^capának, *p*^cénzük, *t*^cegnap stb.
törleszt^ceni, *odat*^ceszi, *legt*^cöbbet
arsza (arca), *hunszutok* (huncutok), *eszer* (egyszer), *szérna* (cérna), *franszia* (francia), *szipő* (cipő)
töbet, *meni*, *otan*, *látam*, *számítotam*, *elvesztetem* (= elvesztettem), *szível* (= szívvel), *szeretem* (= szerettem), *kelet* (= kellett), *nevetem* (= nevettem) stb.

Az alanyi és tárgyas ragozás közötti ingadozás:

Akkor *megvettünk* az új kocsit, azt muszáj törleszteni.
Az olyan durva egy ember volt, nem *tudott*, hogy kellett foglalkozni az asszonyokkal.
Erzsi meg *dugdosott* nekem a mikrofont.
Nekem akar adni pénzet, hogy ne *beszéljem*.
Senki se *tudta* mit gondolni*.

A -*t* tárgyrag használata:

Megkapta a *szívszédítés*.
Leírtam *minden*, ami kell.
Az én apám egy *kicsi* lusta.
kőt, tükört, lépéset, pénzet, másot, papírot, masszázst stb.

Az igekötők használata:

Nem gondolják, hogy mennyi pénzet fognak b e kapni.
(Nem tudják, hogy mennyi pénzt fognak kapni/beszedni.)
E l dolgozta az egész napot.
(Végigdolgozta az egész napot.)
Engem nem tudsz m e g fizetni. ['lefizetni']
(Engem nem tudsz lefizetni/lepénzelni.)

* Ez utóbbi példa egyidejűleg magyarázható az angol *Nobody knew what to think* tükörfordításaként is.

Ilyen huncutságokat e l próbált volna csinálni.
(Ilyen huncutságokat próbált volna véghezvinni.)

Analitikus vonások, fölösleges névmások stb.:

Nem akarok dicsekedni, most is mikor *én* bemegyek, *én* bujkálva megyek oda.
Én mondtam, de *én* nem tudok akkor máma este aludni.
Mindég *ő* viccelt, még azon napon, amilyen meghalt, még akkor is.
Az idősebb bátyám *ő* Floridába van, *ő* nyugdíjba van.

Mikor *én* kicsi vótam, *ki lehetett menni* nekünk az utcára.

Meg *lehet mondani*, mit gondol róla.

Mikor az van rajta [ti. rádióműsor] ... *nem szabad* a gyerekeknek *beszél*ni.

Mint ahogy a kétnyelvűség jelensége általában, úgy szociolingvisztikai aspektusa is rendkívül bonyolult, szerteágazó kérdés. Természetesen a nyelvi struktúra vagy az extralingvális tényezők önmagukban is vizsgálhatók, ennek ellenére úgy gondolom, hogy csak egy több szempontot egyszerre érvényesítő megközelítés lehet alkalmas arra, hogy segítségével a bármely kétnyelvű közösségben zajló nyelvi, illetőleg társadalmi folyamatokat megragadhasuk. Az előbbiekben a társadalmi kétnyelvűség jelenségének körvonalazásán túl egy ilyen megközelítés bemutatására tettem kísérletet.

SZAKIRODALOM

- Adler, M. 1977. *Collective and Individual Bilingualism*. Helmut Buske Verlag. Hamburg.
- Appel, René—Muysken, Pieter 1987. *Language contact and bilingualism*. Edward Arnold. London.
- Bartha Csilla 1992. A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi: Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez. *Emlékkönyv Rácz Endre professzor születésének 70. évfordulójára*. Budapest. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 19—28.
- Bartha Csilla 1993a. Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME: Magyarnak lenni túl a Kecegárdán. *Nyr.* 17. évf. 4: 491—5.
- Bartha Csilla 1993b. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Bartha Csilla 1995a. A nyelvvésztés néhány rendszerbeli szimptomája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 34—45.
- Bartha Csilla 1995b. Nyelvcseré, nyelvvésztés: Szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In: Kassai Ilona szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. Budapest. 37—47.
- Beardsmore, Batens 1982. *Bilingualism: Basic Principles*. Avon: Multilingual Matters, 1. Clevelandon.
- Bell, R. T. 1976. *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. Batsford. London.
- Bloomfield, Leonard 1933 (1962⁸). *Language*. Allen and Unwin. London.
- Borbély Anna 1993. Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására. *Hungarológia* 3. Budapest. 73—85.
- Borbély Anna 1995. Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román közösségben. In: Kassai Ilona szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest. 287—97.

- Bourdieu, Pierre 1977. The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information* 16: 645—68.
- Bourdieu, Pierre 1994. *Language and Symbolic Power*. Mass.: Harvard University Press. Cambridge.
- Campbell, L.—M. C. Muntzel 1992. The structural consequences of language death. In: Dorian, N. C. szerk.: *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge University Press. Cambridge. 181—97.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press. Cambridge.
- Dorian, Nancy C. 1980. Language Shift in Community and Individual: The Phenomenon of the Laggard Semi-speaker. *International Journal of the Sociology of Language*. 25: 85—94.
- Dorian, Nancy C. 1981. *Language Death*. University of Pennsylvania. Philadelphia.
- Dressler, Wolfgang U. 1988. Language death. *Linguistics: The Cambridge Survey*. Newmeyer, F. szerk. IV: 184—92. Cambridge University Press. Cambridge.
- Edwards, John 1992. Sociopolitical Aspects of Language Maintenance and Loss: Towards a Typology of Minority Language Situations. *Fase et al.* 37—54.
- Fishman, Joshua A., V. C. Nahirny, J. E. Hofman, R. G. Hayden 1966. *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. Mouton. The Hague.
- Fishman, Joshua A. 1972. The Relationship between Micro- and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When. In: Pride, J. B. és J. Holmes szerk. 15—32.
- Fishman, Joshua A. 1971. Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. In: Fishman, J. A., R. Cooper, and R. Ma szerk. *Bilingualism in the Barrio*. Indiana University Press. Bloomington.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press. New York.
- Gal, Susan 1987. Codeswitching and consciousness in the European periphery. *American Ethnologist* 14. 4: 637—53.
- Gal, Susan 1991. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio. Kisebbségtudományi Szemle* 1: 66—76.
- Gonzo, Susan—Saltarelli, Mario 1983. Pidginization and Linguistic Change in Emigrant Languages. Andersen, Roger W. (szerk.) 181—97.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press. Cambridge.
- Gumperz, J. 1964. Linguistic and social interaction in two communities. *American Anthropologist* 2: 137—54.
- Haugen, Einar 1953. *The Norwegian language in America: A study in bilingual behaviour*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Haugen, Einar 1972. The Ecology of Language. Haugen, Einar: *The Ecology of Language*. Stanford University Press. Stanford. 325—39.
- Hoffmann, Charlotte 1991. *An Introduction to Bilingualism*. Longman. London—New York.
- Hymes, Dell H. 1972. On Communicative Competence. Pride, J. B. (szerk.) 1972. *Sociolinguistics*. 69—93. Penguin Books. London.
- Kloss, Heinz 1966. German-American Language Maintenance Efforts. *Fishman et al.* 206—52.
- Kloss, Heinz 1967. Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. Lieberman, Stanley (szerk.) 1967. 7—17.
- Leopold, W. F. 1939—1949. *Speech Development of a Bilingual Child*. 1—4. köt. Northwestern University Press. Evanston.
- Lieberson, Stanley (szerk.) 1967. *Explorations in Sociolinguistics*. Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics. The Hague-Bloomington. Mouton. (*International Journal of American Linguistics*. II. 33. [1967.]: 4.)
- Lieberson, S., G. Dalto and M. E. Johnston 1975. The Course of Mother Tongue Diversity in Nations. *American Journal of Sociology* 81 (1): 34—61.
- Mackey, William 1967. *Bilingualism as a world problem*. Harvest House. Montreal.

- Paulston, Christina Bratt 1994. *Linguistic Minorities in Multilingual Settings*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- Pride, J. B.—Holmes, Janet (szerk.) 1972. *Sociolinguistics: Selected Readings*. Penguin Books. Harmondsworth.
- Romaine, Suzanne 1989. *Bilingualism*. Basil Blackwell. Oxford.
- Ronjat, J. 1913. *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Champion. Paris.
- Rubin, J. 1968. *National bilingualism in Paraguay*. Mouton. The Hague.
- Sasse, Hans-Jürgen 1992. Theory of language death. In: Brezinger, Matthias szerk. *Language Death. Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*. Mouton de Gruyter. Berlin. 7—31.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1988. *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Multilingual Matters. Clevedon, Avon.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities: A Minority Rights Group Report*. The Minority Rights Group. London.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1992. Nyelvi emberi jogok. *Korunk* 5: 82—6.
- Stewart, William A. 1968. A Sociolinguistic Typology for National Multilingualism. In: Fishman, J. A. szerk. *Readings in the Sociology of Language*. Mouton. The Hague. 531—45.
- Thomason, Sarah Grey and Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems*. Linguistic Circle. New York.

Bartha Csilla

íván vagy íván?

Helyesírásunkat sokan — alaptalanul — túlbonyolítottak tartják. Ennek majdhogynem éppen az ellenkezőjét bizonyítja az, hogy az egyik — éppen a leggyakoribb igét felsorakoztató — igecsáládnak, az *sz-es* és *v-s* változatú igéknek az *i* tövű csoportjában hiába keresünk határozói igenévi alakokat, tudniillik az *i* tövű *hisz*, *visz*, *szik* igékéit. S mivel ez nem csupán helyesírási, hanem tótani és nyelvhasználati probléma is, érdemes árnyaltabban megvizsgálni a kérdést.

Az általánosan elterjedt nézet szerint az *sz-es* és *v-s* változatú igék közül az *e* tövűeknek négy, az *i* tövűeknek három tövváltozatuk van: 1. *tesz*(-), *hisz*(-); 2. *tev*-, *hiv*-; 3. *te*-, *hi*-; 4. *té*-, \emptyset . Az akadémiai nyelvtan általában felveszi a négy tövváltozatot (Károly 1961: 318); az egyetemi tankönyv pedig azt állítja, hogy az *sz-es* és *v-s* tövű igéknek „négy tövváltozatuk van [...], kivétel az *szik* és a *hisz*, mert ezeknek nincs hosszú magánhangzós változatuk” (Velcsovne 1968: 99), s rögtön említi is a *vígy* példáját (Velcsovne 1968: 100). 1984-ben az AkH.¹¹ által a korábbiakhoz képest megváltozott a *hivő* szóalak *hívő*-re (nyilván a *hív*~*hű* analógiás hatására) (AkH.¹⁰ 154.; AkH.¹¹ 219.), s ez a helyzetet annyiban módosította, hogy immáron csupán az — ikessége folytán amúgy is némiképp eltérő — *szik*-nek nem tartjuk számon hosszú magánhangzós tövváltozatát. Az *i* tövűek határozói igenévi alakjáról az említett forrásokban nem esik szó.

A kérdés feldolgozatlanságát jelzi, hogy sem helyesírásunk nem foglalt e kérdésben soha állást (AkH.¹⁰, AkH.¹¹, HTSz., HKsz., a korábbiakban sem: vö. Fábíán 1967 és Szemere 1974 vonatkozó részeivel — sehol sincs nyoma a prob-

lémának), sem az ÉrtSz., az ÉKsz. nem hoz ehhez kapcsolódó adatot, továbbá a VégSz. kódszámait sem adnak felvilágosítást ez ügyben. Ennek valószínű oka a kérdéses alakok ritkasága. Ezt igazolja, hogy hiába keressük írói szótárainkban is őket (vö. JuhászGySz., PetőfiSz., ToldiSz.). A nemrég megjelent RagSz. az iktelen *sz-es* és *v-s* tövéket egy osztályba, tudniillik a 9b-be sorolja, ahol a *téve* alakot találjuk a feloldásban, de mivel az ikeseknél kiírt konkrét paradigmákban határozói igenévi alak egyáltalán nincs említve, ennek a 9b-nek az értelmezése korántsem egyértelmű.

Allásfoglalást — eltekintve CzF. egyetlen *hi-ve* adatától — egyedül a NyKk. I. határozói igenév szócikkében találhatunk: „Néhány rendhagyó, szokatlan igenévi alak: *téve*, *véve*, *lévén*; *hive* v. *hivén*; [...]; *éve*, *iva* (népiesen: *edve*, *idva*)” (Kovalovszky 1980: 817). Ezzel azonban több baj is van. Egyrészt a kiadvány első sorban nem helyesírási munka, tehát csupán végszükség esetén hagyatkozhatunk rá. Másrészt a *-va/-ve-s* alakok nem minden esetben cserélhetők fel a *-ván/-vén-es* alakokkal (pl. **el van hivén*), tehát a három ígéhez hat határozói igenév tartozik. Harmadrészt a NyKk. I. 1980-ban, tehát 1984 előtt jelent meg, s így még nem vehette figyelembe a *hivő* > *hívő* változást, amely esetleg befolyásolhatta volna állásfoglalását.

E rövid áttekintés után megvizsgálandó tehát, hogy mely alakokat lenne célszerű írásgyakorlatunkba beemelni a következők közül: *hive*—*hive*, *hivén*—*hivén*; *vive*—*vive*, *vivén*—*vivén*; *iva*—*iva*; *iván*—*iván* (a nyelvjárási *hidve*, *vidve*, *idva* alakokat természetesen el kell vetnünk [vö. Ferenczy 1980]).

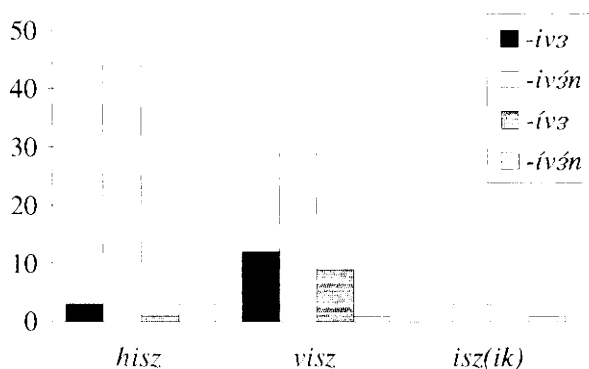
Véleményünk kialakítására két megoldás kínálkozott.

a) Mivel a magyar helyesírás egyik alapelve a kiejtés szerinti írásmód, meg kellett nézni a szóalakok beszélt és korábbi írott nyelvi előfordulásait.

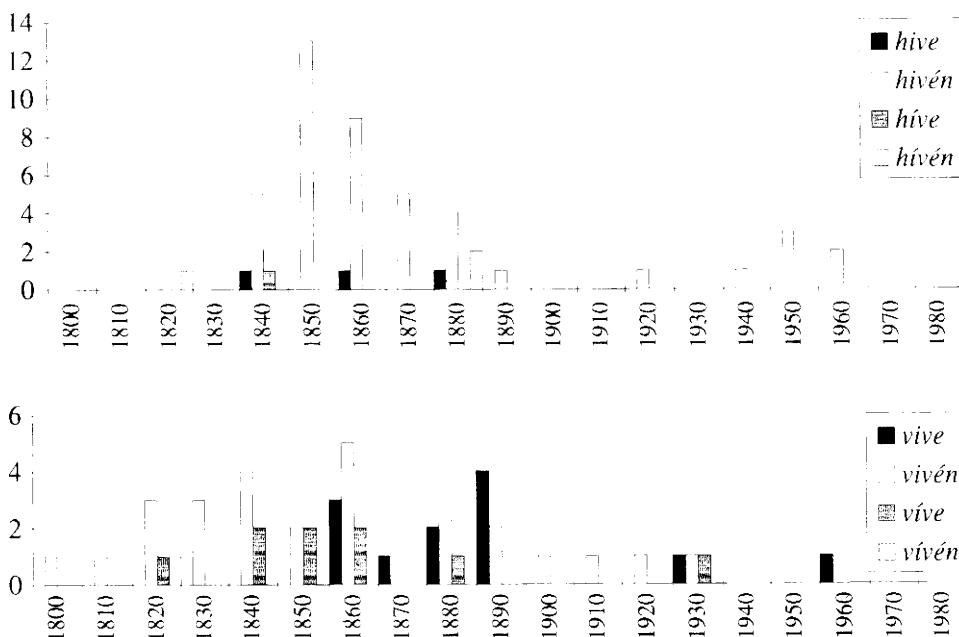
α) A beszélt nyelvbeli előforduláshoz forrásnak kínálkozott a NyjAtl., illetve G. Varga Györgyi Alakváltozatok a budapesti köznyelvben (1968) című monográfiája. Ezekben a munkákban azonban, sajnos, a mi kérdésünkről nem található adat. Épp ezért célszerűnek látszott valamiféle „közvéleménykutatás” elvégzése reprezentatív vagy nem reprezentatív mintán. Ehhez tájékozódásképpen ismeretségi körömből belül különféle származású és iskolázottságú egyéneket kértem meg, hogy mondják ki, írják le a kérdéses alakokat. Igen nagy — és éppenséggel nem örömteli — meglepetésemre szolgált, hogy a többség az *edve*, *idva*, illetve az *evve*, *ivva* típusú alakokat választotta. Az előbbieket — minthogy fentebb is láttuk — nyelvjárásiasságuk miatt nem jöhetnek szóba, az utóbbiakról még szakirodalmi utalást sem sikerült fellelnem. (Ez utóbbiak létében viszont már csak azért sem kételkedtem, mert én magam is jócskán tizenéves voltam már, amikor megtudtam, hogy nem az az egyedül létező változat!) A fenti két típussal természetesen nem az a baj, hogy nyelvjárási stb., hanem az, hogy ellentmond egyéb nyelvi törvényeinknek. (Az *sz-es* és *v-s* tö mellé még egy *d-set* is fel kellene vennünk, az viszont már lényegében más paradigma — az egyik részről. A másik oldalon többféle interpretációnk is lehet: a *-va/-ve* v-je hasonlítja itt a tövégi mássalhangzót, erre analógiát viszont másutt nem találunk; viszont elképzelhető, hogy itt éppen az amúgy felvett *v-s* tö húzódik meg — ellenben ekkor is ellene szól az ezt alátámasztó nyelvi hagyomány teljes hiánya.) Természetesen akadtak adatközlők, akik a várt alakok valamelyikét választották, de ez a viszonylag kis arány miatt a dolog statisztikai természetéből fakadóan tulajdonképpen értekelhetetlen. Mindezek miatt ez a — különben biztató — út zsákutcának bizonyult.

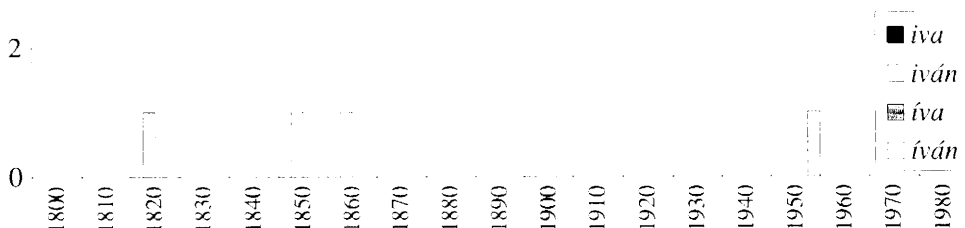
β) Az írott szövegekben való előfordulások vizsgálatára szerencsére lehetőségem nyílt az MTA Nyelvtudományi Intézetének Lexikográfiai Osztályán működő Nagyszótár-szerkesztőség kb. 24 millió szót számláló számítógépes szövegkorpuszába (kb. 10 millió szó 19. századi, 14 millió pedig 20. századi anyag) való betekintés által; ennek során a fentebb említett tizenkét szóalakot kerestettem ki a számítógéppel. A kigyűjtött mondatok igen hasznosnak bizonyultak a kérdés megválaszolásában, de újabb kérdéseket is felvetettek.

Lássuk először is a talált adatok statisztikai megoszlását:

A grafikonról rögtön leolvasható, hogy az alakok nagy többsége *hivén*, *vivén*, *iván* típusú. Ezt a képet azonban rögtön módosítja, ha a három tőhöz tartozó alakváltozatokat az idő függvényében is megtekintjük egy-egy grafikonon:

Idekívánkozik néhány — tárgyunkhoz szorosan nem tartozó — észrevétel.

Az első, ami a szemünkbe tűnik, az, hogy bár a vizsgált minta nagyobb 20. századi anyagot tartalmaz, mint 19. századit, a talált adatok zöme a 19. századból való. Ennek magyarázata a határozói igenevek használatának rohamos csökkenése. De mintha megfigyelhetnénk az 1950-es és az 1960-as években egy enyhe emelkedést, amely feltehetőleg összefügg az akkoriban megjelenő archaizálási tendenciákkal (pl. szenvedő igék és szerkezetek használata [vö. Herman—Imre 1987: 524], ikes ragozás használata feltételes és felszólító módban, a *szokott volt* összetett múlt idő gyakori használata főképp értelmi-ségi körökben).

A teljes adathalmazból azt is megfigyelhetjük, hogy ezeknek az alakoknak a használata érdekes módon meglehetősen szerzőspecifikus. Bár igen kevés szerzőnél találtam adatot a vizsgált határozói igenevekre; ha találtam valakinél a keresett alakokból, akkor többet is találtam (ilyen szerzők: Herczeg Ferenc, Jékely Zoltán, Kemény Zsigmond, Kölcsey Ferenc, Madách Imre, Orbán Balázs, Szalay László, Szana Tamás, Szász Károly, Szemere Bertalan, Táncsics Mihály, Tompa Mihály, Tóvölgyi Titusz, Vörösmarty Mihály).

Figyelemre méltó az is, hogy a 15 db 20. századi adatból 7 műfordítás, ez az arány a *hisz* ige esetében még jellemzőbb, ott ugyanis 6-ból 5 fordítás — ez az alakok perifériára szorulását még jobban illusztrálja.

A *hisz* + *ve*(*n*)-t tartalmazó mondatok 3 kivételével tárgyas bővítményűek, azaz „*azt híván, hogy*” típusúak. A szerzőspecifikusság azonban itt is előjön, hiszen a 3 kivétel mindegyike Orbán Balázs tollából származik.

Több adat nyerésének a reményében megpróbálkoztam a fenti három ige egy-egy gyakori igekötős változatának keresésével is (*elhisz*, *elvisz*, *megiszik*), ezeknek az előfordulása azonban elenyésző (vö. Nagy 1985: 61), s egyébként sem módosítanak a kialakult arányokon.

A keresett alakok ritkaságát magyarázza, s az alakváltozatok közötti harcot jól szemlélteti a következő: mivel előkészítetlen szövegben számítógéppel betűsort — s nem szóalakat — lehet keresni, az *íván* szóalak keresésekor nem egy *Iván*-ra is akadtam. A kettő előfordulása azonban érdekes viszonyban volt egymással: míg a 20. századi adatok közt kizárólag *Iván* fordult elő, a 19. században vegyesen *Iván* és *íván*; az igazán meglepő azonban az volt, hogy a múlt századi anyagban nem volt egyetlen olyan szöveg sem, melyben *Iván* és *íván* is lett volna. Ez a tény kitűnően rávilágít a nyelvnek azon tulajdonságára, hogy kerüli a zavaró homonímiát. S mivel a *-va/-ve*-s alakok — a *v*-s tőváltozat miatt — a 19. században még élő elbeszélő múlt alakjaival estek egybe, ez is közrejátszott

abban, hogy a *-ván/-vén*-es alakok jóval nagyobb arányban fordultak elő. Később a *-ván/-vén*-es határozói igenevek azonban megritkultak, s minthogy ezt a visszaszorulást már nem tudták pótolni a más töváltozatnál erőteljesebben jelenlévő *-va/-ve*-s alakok, a 20. századra megcsappant a *hisz*, *visz*, *szik*-ből képzett összes határozói igenév száma.

A fenti homonímiák kiküszöbölésére célszerűbbnek látszik a *híve*, *víve*, *íva* írásmód a *hive*, *vive*, *iva*, valamint esetleg az *íván* írásmód az *iván* ellenében. A *hivén* és *vivén* alakok azonban annyira stabilak, hogy számomra kérdéses a *hivén* és *vivén* alakok létjogosultsága. (Megjegyzendő azonban, hogy az adatok mind az AkH.¹¹ előttiék, tehát olyan időből származnak, amikor a *hivő* > *hívő* módosulás nem zajlott még le. A helyesírás változása viszont csak lenyomata a kiejtési norma változásának, s így lehet, hogy az a vizsgált alakoknál is végbement.)

b) Helyesírásunk másik alapelve a szóelemzés, így célszerű az alakokat a nyelvi rendszerbe helyezve is megvizsgálni. Az *sz*-es és *v*-s változatú *e* tövű igék határozói igenevei a következő — igencsak tiszta — képet mutatják:

<i>lesz</i>	<i>tesz</i>	<i>vesz</i>	<i>eszik</i>
—	<i>téve</i>	<i>véve</i>	<i>éve</i>
<i>lévén</i>	<i>tévén/tevéen</i>	<i>vevén</i>	<i>evén</i>

A *lesz* igétől — minthogy létige, s a határozói igeneveket nagyon gyakran létige mellett használjuk — kivétel jellege folytán nyugodtan eltekinthetünk. A többi igét szemügyre véve azt tapasztaljuk, hogy a *-va/-ve* képző előtt pótlónyúlás következett be, a *-ván/-vén* képző előtt viszont megmaradt az eredeti rövid tö (a *tesz*-nél talán a zavaró homonímia játszik szerepet a bizonytalan alakokban). (Az **ivva* stb. alakok hosszú *v*-je is a testesítéssel függhet össze, akárcsak a pótlónyúlás.) Ezt a tiszta képet viszont átvihetjük a kérdéses igecsoportra is:

<i>hisz</i>	<i>visz</i>	<i>szik</i>
<i>híve</i>	<i>víve</i>	<i>íva</i>
<i>hivén</i>	<i>vivén</i>	<i>íván/iván</i>

Az *szik* oszlopában előforduló két lehetőség persze nem a *tesz*-nél található-nak a szolgálai másolása, hanem ugyanazon ok — tudniillik a zavaró homonímia — kikerülésére való lehetőség. A táblázatra rápillantva örömmel tapasztalhatjuk, hogy mostani konklúzióink teljesen egybeesnek az a) β) pontban levontakkal.

A kérdés körbejárása után most már láthatjuk, hogy az *sz*-es és *v*-s tövű igék paradigmája a többelseji magánhangzótól független, s így alátámasztva érezhetjük a RagSz. azon döntését, hogy minden ilyen iktelen igét egyazon paradigmába sorolt (kár, hogy az ikeseknél nem tüntette fel a határozói igenevüket, s így kétségek közt hagyta a szótár használóját). A fentiek fényében nyugodtan leszögezhetjük, hogy az összes *sz*-es és *v*-s tövű igéknek egyaránt négy töve van: a rövid magánhangzós, a hosszú magánhangzós, az *sz*-es és a *v*-s, megfigyelhetők azonban gyakorisági különbségek az egyes igék töváltozatainak előfordulási arányában.

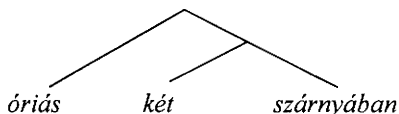
SZAKIRODALOM

- Fábián Pál 1967. Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló tudatos törekvések 1772 és 1832 között. *Nyelvészeti Tanulmányok* 9. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ferenczy Géza 1980. Meg van *edve* vagy *éve*? In: *Magyarán*. Válogatott cikkek, tanulmányok, előadások. Tankönyvkiadó. Budapest. 89—90.
- G. Varga Györgyi 1968. Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. *Nyelvészeti Tanulmányok* 10. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Herman József—Imre Samu 1987. Nyelvi változás — nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 513—31.
- Károly Sándor 1961. A szótövek. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Bevezetés — hangtan — szótan. Akadémiai Kiadó. Budapest. 313—31.
- Kovalovszky Miklós 1980. Határozói igenév. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv*. I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 816—29.
- Nagy Ferenc 1985. Kvantitatív nyelvészet. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szemere Gyula 1974. Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). *Nyelvészeti Tanulmányok* 17. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Velcsov Mártonné 1968. A szóelemek általános kérdései. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 87—113.

Mártonfi Attila

A felszíni forma és a logikai forma viszonya a költői nyelvhasználat vizsgálatában

1. Egy-egy költői mondat vagy mondatrészlet vizsgálatában a felszíni forma megnevezés használata kaphat némi pejoratív mellékízt. Ilyenkor ugyanis magára a költői sorra is vetül valami a 'külső látszat' minősítésből, jöllehet a felszíni szó nem az élő megnyilatkozásra, hanem csupán formájának (formája bizonyos összetevőinek) jellegére utal. Így például Tóth Árpád Az albatrosz című Baudelaire-fordításának befejező sora vizsgálatában nem maga a költői mondatrészlet a felszíni, hanem — mint e sor legerősebb formaalkotó tényezője — az aktuális szórend: „... *S megbotlik óriás két szárnyában, ha lép.*” Ábrázolva:

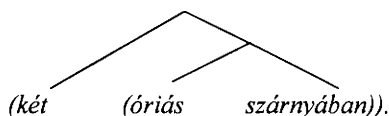
A főnévi alaptagú szintagmabokor itteni ábrázolására nem véletlenül választottam — a zárójelpárok helyett — az ágrajzot. Bár a tömbösödés kifejezésére mindkét ábrázolás (azaz a zárójelpár is és az ágrajz is) alkalmas; nyitottsága, folytathatósága révén az ágrajz első megközelítésben inkább a sorrendiséget tükrözi, vagyis nem mutatja szorosabbnak (általánosabb érvényűnek) a *két szárnyában* szintagmát annál, mint amennyire az a magyar nyelv valóságában (rendszerbeli létében) szoros. De kérdés az, hogy nem tekinthetnénk-e ugyanilyen pontosnak a zárójeles ábrázolást is az idézett költői részletben. Vajon el kell-e fogadnunk, hogy a zárójeles ábrázolás mindig az aktuális szorosságot (legyen az akár a felszíni mögöttivel, az elvivel egyező) jeleníti meg?

A rendszerkutató természetesen elsődlegesnek tekinti az elvi formát, ám a nyelvhasználat vizsgálójának az elvi formától eltérő változatokat is értelmeznie, esetleg rendszereznie kell. Vagyis éppen arra kell érveket találnia, hogy az aktuális alakulatban hogyan látható meg a másfajta ábrázolhatóság. Legalábbis az iskolai gyakorlatban tanítványainkat a felszíni forma vizsgálata során vezethetjük el ahhoz a megváltozott jelentéshez, amely a két jelző sorrendi felcserélése folytán jött létre.

Az idézett költői részletben tehát a nyelvhasználat kutatója használhatja a zárójeles formát, sőt újabb érveket is találunk. A *két szárny* valóságbeli egysége nyelvi szinten is tükröződik a magyarban, például a páros testrészek megnevezési szabályaiban. Nem is nagyon kell keresgelnünk, hogy ilyenekre bukkanjunk: *két ölelő karja* → *ölelő két karja*, *két piros orcája* → *piros két orcája*.

Ugyancsak egységet alkot a valóságban pl. a *négyes fogat: négy szép ló* → *szép négy ló* stb.

Az idézett költői sorban lévő szintagmabokor formáját tehát érdemes összevetnünk a logikai ('a felszíni mögötti, általános, elvi' stb.) formával, esetünkben az állandóra „visszacserélt” jelzőkkel. Ekkor már nemcsak az ágrajz, hanem a tényleges szorosságnak megfelelő zárójelpár is adekvát az elvi formával:

A Tóth Árpád-részletből legalább egy elvi-módszertani tanulság levonható. Költői sorok részleteinek (pl. főnévi alaptagú szintagmabokrainak) vizsgálatában lehet úgy dolgoznunk, hogy a szintagmabokrok jelzőinek felcserélhetőségét is megvizsgáljuk. Ezt igyekszem szemléltetni az alábbiakkal, amihez alapul veszem a főnévi alaptagú szintagmabokrok 3 logikai formáját. (Vö. B. Fejes Katalin, A szintagmabokrok harmadik fajtája. Nyr. 118 (1994): 437—44.)

2. A jelzők sorrendi felcserélhetőségének vizsgálata a főnévi alaptagú szintagmabokrokban.

2.1. A két minőségjelzővel determinált szintagmabokor.

Tóth Árpád költészetében meglehetősen gyakori szintagmabokor-fajta a két minőségjelzővel determinált szintagmabokor. Itt a két egymás mellé kerülő jelző közül a második helyen főnévből képzett melléknév áll (a leggyakrabban *-i* képzős), s ehhez a főnévből képzett melléknévhez is kapcsolódik jelentésével az előtte álló melléknév. Vagyis a jelentés szintjén kettős kapcsolódás jön létre: *gyarló föld, földi dal*.

A sorrendi csere leírása: $(jmin \setminus (jmin \setminus Fn)) \rightarrow (jmin \setminus (jmin \setminus Fn))$

„S *mintha olykor a gyarló földi dalban*
Hangját próbálná halaványan, halkan
Valami égből üzent, messzi, szép
Hegyi beszéd!”

(Hegyi beszédek felé)

Az alábbi részletben a *hűs* jelző legalább olyan erősen kapcsolódik a *hajnal* jelentésmezőjéhez, mint a *cellá*-éhoz:

„S *hűs hajnali cellán sem riad,*
S zord népet nem talál...”
 (A readingi fegyház balladája)

A fentieket szemlélteti az *esti magányos csend* jelzőinek felcserélhetősége:

„E *furcsa földi létre mi végre kelle lennem?*
Vágyom melege, fényre és karcsú testű nőkre.
S bolyongni félszegen, magányos esti csendben?”
 (Tavaszi elégia)

Végül egy olyan példa is szerepeljen itt, amelyben nem *-i* képzős melléknév áll a szerkezet középső helyén:

„*S mint sík, ragyogó habu, méla vizekből
Felszökken a játszi ezüstsínü hal...*”
(Tavaszi holdtölte)

Az idézett példákhoz két kiegészítő megjegyzésem van. Az ide sorolt jelzők heterogenitását nem lehet a determinánsok funkciókülönbségével értelmezni, hiszen mindkettőjük minőségjelző. Rájuk tehát nem érvényes az a jellemzés, hogy „heterogének azok, amelyek tagjai más-más viszonyban állnak egy harmadik taggal”, illetőleg, „hogyan az egyik tulajdonságjelző (szürke), szorosabban tartozik a feltételezett főnévi taghoz (ruha), mint a másik (kopott)” (Károly Sándor: NytudÉrt. 16. 1958. 7). Miért nevezhetjük ezeket mégis 'szintagmabokor'-nak? Azért, mert különbözőségüket ugyanaz adja, ami a többi jelzős szintagmabokorét: más-más kiindulás szerkezet tagjai, azaz más-más transzformációk elemeiként kerültek be a szerkezetbe.

Másik megjegyzésem a kijelölő szerepű minőségjelző elkülöníthetőségére vonatkozik. Erről többnyire megelégedezünk, tudniillik ugyanazok a szerkezeti sajátosságok jellemzik, mint a minőségjelzőt. Pedig a „kijelölő” funkciót (amelynek testes jelölője is van!) indokolt lenne jobban elkülöníteni a minőségjelzőn belül. A jelzők sorrendi cseréjével a jelentés egész is megváltozik: *Az első vidám dal* a műsor második felében hangzott el; *A vidám első dal* csupa szomorú követte. Egy példa Tóth Árpád versfordításaiából: *első édes könnye, édes első könnye*:

„*Áll szegényke elfogódva,
S édes első könnye hull.*”
(Az isten és a bajadér)

Az itt tárgyalt csoportban a jelzők sorrendi cseréje szintaktikai szempontból nem hozott változást: az alakulat a jelzők sorrendi cseréje után is ugyanaz maradt, mint előtte volt.

2.2. A szintagmabokornak ebben a csoportban is két jelzője van, ezek sorrendi cseréje itt sem változtatja meg a szintagmabokor szintaktikai természetét. Itt azonban a jelzők sorrendi cseréje szorossági-szemantikai különbséggel jár együtt.

„*A költő is ilyen, || e légi herceg párja,
Kinek tréfa a nyíl, || s a vihar dühe szép.
De itt lenn bús rab ő, || csak vad hahota várja,
S megbotlik óriás || két szárnyában, ha lép.*”
(Az albatrosz)

A fenti részletben a jambikus lejtésű felező tizenkettes tagolása írta elő a számnév és a melléknév cseréjét. Az alábbi részletben kiemelt felcserélésnek is ritmikai oka van: az elvi *sok pogány kultuszod* helyett egyértelműbben lejt a *Pogány sok kultuszod*:

„E rontások dühét tűrted csenddel betelve,
Pogány sok kultuszod bűneit vezekelve,
Melyek miatt neked sír nem nyílhat soha...”
(Utazás Citherébe)

2.3. Szintaktikai változással járó jelzőcserék

Az alábbi szerkezet típus sorrendi cseréjét a klasszikus retorika a gondolatalkzatok körében az ’enallagé’ (felcserélés) egyik eseteként tartja számon. A sorrendi csere elvi formája:

$$(jb_1 \setminus (jm_1 \setminus Fn)) \rightarrow ((jm_2 \setminus jb_1) \setminus Fn).$$

$$(Róma \setminus (magas \setminus falai)) \rightarrow ((magas \setminus Róma) \setminus falai)$$

A sorrendi felcserélés fordított irányban is érvényes. Nem érvényes viszont az a vélekedés, hogy ez pusztán jelzőcsere volna, vagyis:

$$(jb_1 \setminus (jmin_1 \setminus Fn)) \quad ((jmin_2 \setminus jb_1) \setminus Fn).$$

Alapvetően más szerkezetet kaptunk teljesen más jelentéssel, hiszen a konstituensek is megváltoztak: *Rómának vannak falai. A falak magasak.*

Rómának vannak falai. Róma magas.

Ezzel a sorrendi változtatással a beszélő a valóság más összefüggését emeli ki. Nem véletlen, hogy Tóth Árpád költészetében erre a szerkezet típusra találjuk a legtöbb példát. Jellemző a költőre, hogy a két lehetséges változatból azt használja szívesebben, amelynek eredményeként a hierarchikus (láncolat) szerkezetből szó szerkezet bokrak lesz, azaz: $((jmin_2 \setminus jb_1 \setminus Fn) \rightarrow (jb_1 \setminus (jmin_1 \setminus Fn)))$. Szerkezetileg tehát elválasztja a jelzőket egymástól, jelentésében azonban továbbra is megmarad a kapcsolatuk, így kétféle összefüggés érvényesül egyidejűleg: *az álmos Éj füle* \rightarrow *Az Éj álmos füle*:

„Duhaj volt nappal, s felveré vadul
Az **Éj álmos** fülét.”

(Janthéhoz)

Ennél komplexebb alakulatot hoz létre az erdő *barna* jelzőjének átkapcsolódása:

„Fagyott virág, majd állasz a tetőn
Az özvegy **erdő barna bánatában**.”

(Harangvirág)

A *barna* jelző itt — már csak az alliteráció révén is — eredendően kapcsolódik a *bánat*-hoz, mint az *özvegy* jelzővel egyedetített *erdő*-höz —, amely persze színhatásában magától értetődően lehet *barna*. További példák:

„*Kitárja újra reszketőn, sután
Kelyhét a vágy, a lélek bús virága.*”
(Október)

[De máshol:

„*S fényében bús agyuk virága még kihajt!*”
(A művészek halála)]

„*Ünnep boldog harangja csöng.*”
(L' allegro)

„*Karunk ölelő görcse
Csak nem tud elzsibbadni.*”
(Vergődni mindhalálíg)

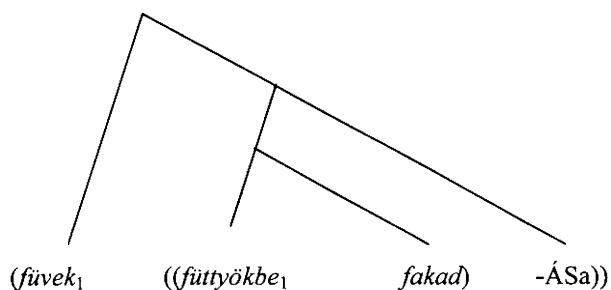
Jellemző lehet Tóth Árpád eszközhasználatára, hogy a szerkezet jelzőinek ellentétes irányú cseréjére nem találunk (azaz, hogy én nem találtam) példát. Esetleg: *lelkem hűs öléből*:

„*Hűs lelkem öléből ily este remeg föl,
S fürgén ütemezve iramlík a dal.*”
(Tavaszi holdtölte)

Ezek a példák talán megerősítik feltételezésemet, azt tudniillik, hogy itt nem egyszerű jelzőcseréről van szó, hanem a szerkezet teljes megváltozásáról. Oka az, hogy a birtokos jelző mindig főnév, így az eléje kerülő melléknév és számnév vele mint főnévvel alkot szerkezetet. Nem véletlen tehát, hogy a jelentéviszonyok megváltoztatására ez az erőteljes szerkezetváltás rejti — a tárgyalt összefüggésekben — a legtöbb költői lehetőséget.

3. E cikk kapcsán élek az alkalommal, hogy a szintagmabokor — e cikkben nem tárgyalt s egyébként igen ritka — harmadik fajtájához — egyik tehetséges szakdolgozóm jóvoltából — egy újabb adattal szolgáljak. A Radnóti Miklós jelzős szintagmáinak szerkezetitípusai (JATE, BTK, 1996. 24) című szakdolgozatában Bencsik Edit az alábbi Radnóti-részletet ábrázolja:

„...mert rezgve száradó lepkék
visszatérő lelkei közt
döngeti földhöz most ölelni
a gazda fölcsukló, szerelmes
asszonyát, akinek nyíló
ölében ring a füvek füttyökbe
fakadása és csókja előtt már
csillogva áll föl a hajlott vidék.”
(Vihar után, 1930.)

4. A fentiekben a nyelvhasználat kutatásából tekintettünk ki a nyelv mint rendszer kutatása felé. Örömteli eredmény lenne bármiféle viszontérdeklődés, akár csak annyi, amennyit az itt elkövetett hibák egy részének helyesbítése megérdemel.

B. Fejes Katalin

Szóalkotási módok a 10-14 évesek ifjúsági nyelvében (Szóképzés)

Korábban az ifjúság nyelvének (a diákszlengnek, iskolai zsargonnak, jassznyelvnek) a kutatása hazánkban elsősorban a 15-25 év közötti korcsoportra irányult. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy az ifjúsági nyelv jellemzői a 10–14 évesek nyelvhasználatában is jelen vannak, sőt kisebb mértékben a még fiatalabbaknál is. A tanulók tehát egymás közt többnyire „más nyelven” beszélnek, mint a tanárral, a szülővel vagy környezetükkel.

Ékesen bizonyítják ezt régebbi gyűjtéseim; főleg azonban az 1987–89-ben — a tanulók, tanárok, iskolák közreműködésével — az ország minden megyéjének néhány iskolájában (sőt a határokon túli iskolákban) végzett gyűjtés. A nemzeti-ségi nyelvet oktató iskolák minden fajtájából is feltérképeztem néhányat, hogy lássam, az eredeti anyanyelvi háttér megnyilatkozik-e a magyar ifjúsági nyelvben is. A mintegy negyedmilliós korpuszból 32 500 cédula, nyelvi variáns állt össze. Ezekből elkészítettem egy 313 lapnyi szó- és kifejezésgyűjteményt — 23 tematikus főcsoportban, ezen belül bokrosított elrendezésben, 1 438 címszóval. Az ifjúság nyelvének szóalkotásmódjait ennek az anyagnak az alapján vizsgálom.

Korosztályunk foglalkozás szempontjából egységes réteg: felsős általános iskolai tanuló. A szociális „háttér” azonban jelentős műveltségi és érdeklődési különbségeket hoz létre, mely a szóhasználatban is tükröződik.

A 10-14 évesek ifjúsági nyelve nem specifikus iskolai nyelv (nem iskolai szleng vagy diákzsargon), nem korlátozódik csupán az iskolai élet elnevezéseire, hanem kiterjed szinte az élet egészére.

Szókincsük nagyobbik részét saját bevallásuk szerint a felnőttektől, a serdültebb ifjúságtól, az idősebb tanulóktól sajátítják el, nyelvük épp ezért át van itatódva (örvendetes gazdagsággal) a tájnyelvvvel (főleg falun!), s „meg van fertőzve” a zsargonokkal, valamint az argóval. Szókészletük kisebb hányadát a fiatalok egymástól lesik el, sőt maguk is alkotják. Ez elsősorban az iskolai és a mindennapi élet elnevezéseiben: a technikai újdonságokkal, sporttal, divattal, zenével kapcsolatos kifejezésekben és az akceleráció következtében előtérbe került szexuális jellegű szókincsben mutatkozik meg. A tömegkommunikációs eszközök a felsoroltak iránti érdeklődésüket nagymértékben fokozzák.

Mint minden csoportnyelv ez is beszélt nyelv, kis mértékben azonban jelentkezik az írásbeli közlésben (fogalmazás, levelezés, napló, iskolaújság stb.) is.

Az alábbi fejtegetés csupán egy szempontból, a szóalkotási módok szemszögéből mutatja be — a teljesség igénye nélkül — a 10-14 évesek gazdag nyelvi változatait. A szokásos szóalkotási módok az ifjúság nyelvében gyakran „rendhagyó módon” valósulnak meg, szinte „izgága” alkotó-teremtő-romboló erő jellemzi őket, mely egyfelől mehökkentően szellemes, frappáns, másfelől torzított, sőt agyonnyomorított szavakat, kifejezéseket hoz létre.

Az előzőekből az is következik, hogy a szóalkotási módok nem különülnek el mereven, gyakran több típus keveredik egymással; az így keletkezett szavak és kifejezések többsége ezért nem skatulyázható be a megszokott, abszolút tudományos rendszerbe; ugyanaz a szó, kifejezés több csoportosításba is beletartozhat, s akadnak újszerű szóalkotási módok is.

Helykímélés végett az egyes szóalkotási módok (ill. képzők stb.) gyakoriságát vagy ritkaságát főként a példák számával érzékel-tetjük. Ugyanezért nem elemezzük az egyes alakulatokat; beszéljenek önmagukért: a gyerekek kifogyhatatlan leleményességéről, fantáziájáról; szókincsük sokszínűségéről, felmérhetetlen gazdagságáról, ugyanakkor nyersességéről is.

I.

1. Szóképzés

A legváltozatosabb formák kétségtelenül képzés útján jönnek létre. Megtaláljuk az ifjúság nyelvében a megszokott köznyelvi képzőket is, de — az ifjúsági nyelv „természetrájának” megfelelően — jobban kedvelik a fiatalok a játékos, kicsinyítő-becéző, sőt a maguk alkotta mesterkélt, torzított, illetve a régies vagy a kölcsönzött képzőket. A gyakoribb, termékeny képzőkből több példaszót, a ritkábbakból kevesebbet közlök, a rendhagyókból csak a fejezetek végén egyet-egyet.

Főnévképzés

a) denominális

- a: (tkp. a csonkításból, torzításból megmaradó utolsó hang válik látszatra képzővé): *fakta* 'fakultatív óra', *fiza* 'fizika', *szottya* 'szoknya', *teka, téka* 'technikaóra', *tesa* 'testnevelés, testvér'
- aj, -ej (-áj, -éj): *sulaj* 'iskola', *muzej* 'múzeum', *trollej* 'trolibusz', *villej* 'villamos', *dizsáj* 'diszkóklub', *buléj* 'buli'
- ak, -ek, -ok: *bicsak, bicsek* 'zsebkés', *pletyak* 'pletykás nő', *ficek* 'férfi', *macsek* 'macska', *maszek, matek, matyek* 'matematika', *sípek* 'sapka', *susek* 'pénz', *fizok* 'fizika'
- ász, -ész: *hajszobrász, tetűvadász, tollművész* 'női fodrász', *tyűkbélvadász* 'villanyszerelő', *dögész, dögsebész* 'állatorvos', *sebész* 'hentes', *hajker-tész, tetűvadász* 'férfifodrász'

- asz, -osz, -usz: *csipasz* 'kisfiú', *pulasz* 'pulóver', *biosz* 'biológia', *dzsekosz* 'dzseki', *fiziosz* 'fizika', *kémosz* 'kémia' (görögös!), *amperusz*, *fikusz*, *fizusz*, *voltusz* 'fizika', *bigyusz* 'bigyó' (töltelékszó); *fikusz* 'fakultatív óra', *fülbigyusz* 'fülbegaló', *magyusz* 'magyaróra', *mancsusz* (< money) 'pénz', *tagusz* 'férfi' (latinos)
- ca, -ce (-áca, -óca): *anyáca*, *anyóca* 'anyám', *apca* 'apa, nagyapa', *maca* 'mosógép', *nőce* 'nő', *csajóca* 'lány, fiatal nő', *tekóca* 'technika (tantárgy)'
- ci, -cu (-óci, -uci): *apci* 'apám', *csajci* 'lány, nő', *kémci* 'kémia', *manci* 'fiatal nő', *naci* '(alsó)nadrág', *surci* (< *surrano*) 'cipő', *tanci* 'tanító, tanár', *apcu* 'apám', *incu* 'injekció', *csajóci* 'lány', *peluci* 'pelenka'
- cs: *kukucs* 'távcső, szeméttároló', *lovacs* 'ló' (tornaszer)
- csa, -cse: *ancca* 'anyám'
- csák, -csek: *krapincsa* (< *krapek*) 'fiú, férfi', *kurvicsek* 'vénlány', *trabicek*, *trablicsek*, *tracsek*, *tragicsek* 'Trabant'
- csi, -csó: *bilcsi* 'bili', *csajcsi* 'lány', *hamcsitár* 'hamutartó', *ircsi* 'irodalom', *krimcsi* 'krimi', *melcsi* (< *melő*) 'munka', *mencsi* (< *menő nő*) 'divatos nő', *nyefcsi* 'nyelvtan', *számcsi* 'zsebszámoló', *Trabcsi* 'Trabant', *csincsó* 'cse-rebogár'
- da, -de: *dohányzóda* 'tanári'; *molyda*, *nyugalomda*, *tudorda* 'könyvtár', *steril-dokida* 'orvosi szoba', *zenede* 'énekóra', *levélde* 'posta'
- dzsi (-zsi): *dodzsi* 'dolgozat', *dzsedzsi* 'dzseki', *didzsi*, *dizsi*, *dizsi-rizsi* 'diszkó', *pizsi* 'pizsama'
- e (vö. az -a képzővel!): *koke* 'cigány', *köre* 'környezetismeret', *töre* 'történelem' (tantárgyak), *tőse* 'testvér'
- ec: *bakec* 'baka', *bufec* 'büfé', *papec* 'öregember'
- esz: *banyesz* 'öreg nő', *bogyesz* 'labda', *bugyesz* 'bugyi', *bulesz* 'buli', *csavesz* (< *chavo*) 'fiú', *dokesz* 'orvos', *moncsesz* (< money) 'fizetés', *rakesz* 'rakéta', *unesz* 'unokatestvér', *vikesz* 'víkendház'
- ga, -ge: *alga* 'férfi alsónadrág', *canga* 'kerékpár', *nyefege* 'magyar nyelvtan', *vöcöge* 'városi közvéde'
- i: *bögyi* 'nagy mellű nő', *dohi* 'cigaretta', *csövi* 'csőnadrág, fiú', *gari* 'garázs', *iri*, *magyi*, 'm. irodalom', *nyefi*, *nyöfi* 'nyelvtan', *pletvi* 'nő', *STOPI* 'úrállomás', *szexibomba* 'nagylány', *viki* 'víkendház'
- ica, -ice: *hurkica* 'hurka', *lyukica* 'lyukasóra', *tubica* 'lány', *tyukica* 'nő', *csőrice* 'orr'
- ika, -ike: *combika* 'lányok lába', *husi*, *husika* 'lány', *mucika* 'kedves tanár', *csöcsike* 'lány, nagy mellű nő', *mellcsike* 'melltartó', *nőcsike* 'lány', *szexike* 'csinos nő', *törtike* 'történelem'
- inca: *kurvinca* 'fiúkat kedvelő lány', *nyakinca* 'nyak'
- inger (németes!): *villinger* 'villamos', *zokinger* 'zokni'
- inka: *kurvinka* 'fiúzó lány', *maminka* 'terhes nő'
- ínó (olaszos!): *fugalínó* 'centrifuga', *kopolínó* 'szeplős', *kubalínó* 'kubai', *mamulínó* 'nagymama', *pampilínó* 'agglegény'
- ista (latinos!): *mázlista* 'szerencsés', *taxista* 'taxi'
- is: *hasasis* (< vö. *hasas is* v. *hasis*!) 'terhes'

- ka, -ke: *anka, anyaka* 'anyám', *csajka* 'lány', *csótika* 'csótány', *fujtóka* 'nyak-kendő', *laposka* 'lapos mellű nő', *tyutyuka* 'légy', *büdöske* 'zokni, vki szagositja magát, szemetesautó, bársonyvirág'
- kó: *sztítja a feszkót* (< *feszültség*) 'piszkálódás', *letyko* (< *lötty*) 'szeszes ital', *protkó* 'protézis', *rotkó* 'Rotring-ceruza', *szerkó* (< *szerelés*) 'ruha', *veckó* 'vécé'
- la: *bigyula, magyula* 'bigyó' (töltelékszó), *pampula* 'száj'
- li (németes!): *cucli* 'cigaretta', *csuklibusz* 'csuklós busz', *golyszli* (< *golyó*) 'szem', *krepedli* (< *krepli*) 'öreg jármű', *pacedli* (< *pacák*) 'férfi', *pacsuli* 'émelyítő illatszer', *papsli* 'nagyapa', *pemzli* 'bajuszforma', *zokedli* 'zokni'
- ncs: *buzzancs* 'homoszexuális', *dokkencs* 'orvos', *gebrancs* (< *gebe*) 'sovány férfi', *likkancs* 'lyukasóra', *tigrincs* 'tigris', *ürgencs* 'férfi'
- né: *Gombóc Artúrné* 'kövér nő', *kecskéné, mekmesterné* 'női szabó', *Piedone-né* 'nagydarab nő', *Sámuelné* 'csontváz' (a biol. teremben)
- ni (németes!): *diliflekni, flepni, flexni, hekni, plecsni* 'személyigazolvány', *flekni* 'útlevél', *placsni* 'papucs', *zsepní* 'zsebkendő'
- nkó (-nykó): *maminkó* 'anyám', *spinkó* (< *spiné*) 'lány', *tasenkó, tásinkó, tásunkó* 'táska', *tasunka* 'szatyor', *tasenykó* 'testvérem'
- nya: *boszonya* 'öreg nő', *nyanya* 'vénlány'
- nyák: *buznyák* 'homoszexuális', *dirnyák* 'igazgató', *vidnyák* 'video'
- nyi, -nyó: *nyanyi* 'anyám, vénlány', *tenyó* (< *tesó*) 'testvérem'
- ó, -ő: *cucló* 'szopóka', *cumó* (< *cucc*) 'holmi', *csajó* 'lány barátnője', *flekó* 'útlevél', *Miss Fityó* 'Polski Fiat', *papó* 'nagyapa'
- óka: *csajóka* 'lány barátnője', *császóka* 'fiú', *pasóka* 'fiatalember'
- s: *bentlakásos, koleszos* 'csótány', *bogyós, cicis, didis* 'lány', *bulás, cickos, dudás* 'nagy mellű nő', *csikos* 'zebra, nyilvánosház, műv. otthon', (*dili*) *bogyós* 'gyógyszerész', *kanos* 'legény, férfi', *kokszos* 'cigány', *lepedős* 'lengyel', *liberós, pisós* 'óvodás', *selymes* 'selyemfiú', *suvikszos* 'néger', *tápos* 'kisfiú, nő', *tojásos* 'nő', *zabmotoros* 'lovaskocsi'
- se, -si, -só: *hapse* (< *hapsi*) 'férfi', *apsi* 'apám', *muksi, muksó* 'férfi'
- sza, -szi: *ansza* 'anyám', *gyaksza* 'gyakorlóiskola', *gyakszi* 'technikaóra', *havercsajszí* 'lány barátnője', *kokszí* 'cigány', *lukszi* 'lyukasóra', *nyelvszi* 'nyelvtan', *utacsajszí* 'utcalány'
- tyi, -tyó: *frontyi* 'forint', *tratyí, tratyó* 'traktor', *brattyó* 'báty'
- tyű, -tyű: *géppityű* 'géppisztoly', *metyű* 'mellény', *trapityű* 'sajt', *fűltyű* 'fülbevaló', *kartyű* 'karkötő', *lábtyű* 'zokni' (vö. *kesztyű*)
- u, -ü, -ú, -ű: *fízu* 'fizika', *nagycsápú* 'csótány', *papu* 'apám'
- uc: *anyuc, nyuc* 'anyám', *libuc* 'buta nő'
- uci: *nyuci* 'anyám', *Trabuci* 'Trabant'
- us: *anyus, apus* 'anyám, ill. apám', *Bac Illus* 'kórokozó', *dudus, mindus* 'kisfiú', *melus* 'mellény', *papus, tatus* 'öreg férfi, nagyapa', *tántus* 'nagynéni'
- uska: *apuska* 'apa', *fizuska* 'fizika', *nyanyuska* 'nagyanya', *papuska* 'apa, nagyapa', *wécuska* (sic!) 'utcai vécé'
- zat, -zet: *domborzat* 'női mell (emlő)'
- Ritkább, torzítottabb képzőszerszések: *koh-ány* (< *koksz*) 'cigány', *tör-és* 'történelem', *any-cili* 'anyám', *csávó-cki* 'férfi', *saty-*

eszk 'sapka', *csur-genc* 'veréb', *nyev-ic* 'nyelvtan', *mam-iki* 'nagy-mama', *loboncrozá-l* 'hosszú hajú', *elektrontöbb-let* 'fizikaterem', *kuty-mareg* 'kutya', *bugyi-ngó* 'női nadrág', *firká-ns* 'újságíró', *pul-nyer* 'pulóver', *rusz-nyik* 'oroszóra', *mam-óc* 'anyám', *Pó-sík-ság* (< *popó*) 'fenék', *pap-sic* 'apám', *gyufa-sz* 'gyufa', *csaj-szek* 'lány', *bulo-cska* 'iskoláskorú lány'

b) deverbális

- a: *kornyika* 'énekóra', *kotkoda* 'énekes, kollégiumi tanár', *pinga* 'rajz(óra)'
 - ák, -ék: *szipák* 'orr', *dagadék* 'nagydarab nő, kövér/erős férfi'
 - ás, -és: *aszfalt/betonpattanás* 'Polski Fiat/Trabant', *birkásítás*, *kazalrakás*, *pulizás* 'daurolás, tupírozás', *csócsálás*, *silózás* 'étkezés', *hangyászás* 'kempingezés', *kakaskodás*, *kertészkedés*, *ugarlás* 'udvarlás', *lattyogás* 'nyaralás', *osztódás* 'terhes nő', *piálás*, *tankolás*, *tintázás* 'ivás', *csőrözés*, *hegesztés* 'csókolózás', *diszkólötyögés*, *seggrázás* 'tánc', *fültépés* 'birkózás', *gödénykedés*, *lőtyölés*, *tütükézés* 'ivás', *lakók idegelése* 'házibuli', *tetűfürdetés*, *ürgeöntés* 'fejmosás', *vizelés* 'teázás'
 - ász, -ész: *fonász* 'fonónő', *herdász* (< *herdál*) 'közgazdász', *tehénszülesz* 'állatorvos'
 - cs: *böffencs*, *büffencs* 'büfé', *csusszancs* 'papucs', *kukkanacs* 'szem', *pödrincs* 'bajuszforma', *puffancs* 'kövér férfi', *pukkanacs* 'mérges tanár', *szippancs* 'orr, porszívó', *tekeracs* 'nyak'
 - da, -de: *cigánykajálda* 'szemetesautó', *dumálda* 'telefonfülke', *nyalanda* (< *elnyal*) 'jégpálya', *pofázda* 'száj', *pofonda* 'kéz', *tallérpakolászda* 'OTP', *ugrálda* 'táncolás', *zabálda* 'isk. ebédlő', *céllövölde*, *fütyülde*, *húgyolda* 'fiúvéccé', *köpölde* 'italbolt', *közpisilde* 'közvéccé', *ökörművelde* 'könyvtár', *örjögde* 'zsibongó', *pifilde* 'lányvéccé', *recsegde* 'isk. stúdió', *tömölde* 'has'
 - e, -é: *röcsöge* 'öreg jármű', *távrröcsöge* 'telefon', *csóré* 'lopott holmi'
 - esz: *csípesz* 'csípő', *dugesz* 'kövér nő', *dugeszből kap* 'a pult alól'
 - gány: *csotrogány* 'öreg jármű', *szurogány* 'tör'
 - i: *bizi* 'bizonyítvány', *pisi* 'leves', *rendőrcsali* 'személyi igazolvány', *ropi* '(biol. terminus) 'csontváz, cukorkaféle'
 - ka, -ke: *faricska* 'technikaóra', *kapirka* 'rajz', *zsarolka* 'csúszópénz', *bőfike* 'büfé', *keverke* 'vegyész'
 - s: *fújós* 'tolvaj', *lökös* 'repülőgép', *pottyantós* 'falusi kinti WC'
 - tyú, -tyű: *fogantyú*, *billentyű* 'ujj', *hivattyú* 'telefon', *csörrentyű* 'ébresztőóra'
- R i t k á b b a k: *dagad-ály* 'kövér férfi', *csök-evény* 'férfi mell', *szalmatölt-et* 'fej', *szagl-er* 'óra', *bambul-inó* 'matekóra' (unalmas!), *dönt-nők* 'bíró', *nyal-óka* 'fej', *lóg-ony* 'függöny', *figy-u* 'figyelj!' (töltelékszó) *kukkol-ó* 'női ing, távcső'

Főnéviigenév-képzés

derrikezni (< *Derrick* [krimi!]) 'nyomozást játszani'

Melléknévképzés

a) denominális

- ci: *illőci* 'udvarias', *zőci* 'zöld'
- cek: *jajcsek* (< szln. *jajce* 'tojás') 'vörös hajú', *rendicsek* 'rendes'
- csi: *helycsi* 'szép nő', *szupcsi* (< *szuper*) 'remek!', *trecsi* (< *trehány*) 'hanyag',
uncsi 'jelentéktelen egyén', *vörcsi* 'vörös hajú'
- esz: *baronesz* (< *barom*) 'szorgalmas', *fantomesz* (< sci-fi-film) 'kopasz', *franyesz* < *frankó* 'nagyon jó vmi, vki'
- i/-si (egyszerű szóban): *boksi* 'sötét hajú', *csoki* 'cigány', *divi* (< „kis csóri”) 'divatos nő'; (összetett szóban) *kuki/csinibaba* 'szép, csinos nő', *szexilány* 'fiatal nő'
- ica: *barnica* 'barna hajú', *lustica* 'lusta'
- inger: *colinger* < *colos* 'nagyon magas', *csóringer* < *csóró* 'szegény'
- ike: *szexike* 'csinos nő', *szőszike* 'szőke hajú', *vőrike* 'vörös hajú'
- ista: *nagy cigista/nikotinista* 'nagy dohányos', *penzlista* 'részeg'
- li: *pacsuli* 'jó illatú', *snipszli*, *stőpszli*, *stupli* 'nagyon alacsony'
- nya, -nyó: *finya* 'finom', *franyó* 'frankó', *klanyó* 'klassz'
- s: *bögyös*, *tőgyes* 'nagylány', *bulis* 'új, modern', *cullos*, *slampos*, *topis* 'hanyagul öltözködő', *csőcsős* 'nagy mellű nő', *defektes*, *üreges* 'lapos mellű nő, kevésbé gazdag', *dögös* 'vmi kényelmes', *elefántos*, *sztereós* 'nagy fülű', *gejzíres* 'hirtelen haragú', *leprás* 'piszkos', *lukas* 'lány', *mákos* 'sötét/ősz hajú', *pacsulis* 'szagosítja magát', *zabis* 'éhes', *zsinatos* 'hangoskodó', *zsozsós* 'gazdag'
- tlan, -tlen: *melőtlan* 'munkakerülő', *sótlan* 'közömbös'
- Ritkább: *bordó-cska* 'vörös hajú', *prec-kó* 'precíz, gondos', *butus-kus* 'buta', *tök-lincs*, *törpe-ncs* 'kicsi', *plety-ós* 'pletykás nő', *vak-si Bill* 'sportbíró', *hangy-uci* 'szorgalmas', *piros-ka*, *vörös-ke* 'vörös hajú'

b) deverbális

- cs: *billencs* 'sánta', *kleppancs* 'nagy fülű', *puffancs* 'zárkózott'
- da, -de: *fésülde* 'hosszú hajú', *légycsúszda* 'kopasz', *nyekerde* 'vékony hangú'
- i: *gágogi* 'lúdtalpas', *hápogi* 'kacsalábú'

Melléknéviigenév-képzés (főnévi szerepben is)

a) folyamatos

- egyszerű szóban: *bundázó* 'csaló', *csövező* 'alul/felüljáró', *emelgető* 'szoknya', *legyező* 'fűl', *protyogó* 'motor', *tolongó* 'diákbusz'
- összetett szóban: *bikavadító* 'szép, fiatal nő', *csörgőbébi* 'táncművész', *futómű* 'láb', *gatyarohasztó* 'öreg férfi', *hullamosó* 'kocsma', *klotyólehúzó* 'copfos', *lakktartó* 'köröm', *nadrágleső* 'fiúzó lány', *nyálverő* 'pletykás'

- nő', *plafonmeszelő*, *zsiráf gondozó* 'magas növésű', *portörő* 'hosszú hajú', *szívóhernyó* 'porszívó', *szoknya leső* 'lányokat kedvelő fiú', *takonylobogó* 'zsebkendő', *villámhárító* 'fűl', *zsebcirkáló* 'nagyon kicsi'
- szintagmában: *lengyel*—*magyar találkozó* 'karambol', *rohangáló diliház* 'lift', *repülő ventilátor* 'helikopter', *tenyérbe mászó* 'női mell', *szélfogó sztereóban* 'fűl'

b) befejezett

- egyszerű szóban: *(le)meszelt* 'sápadt', *skalpolt* 'kopasz', *spriccelt* 'részeg', *szakadt* 'hanyagul öltözködő'
- összetett szóban: *cérname télt* 'vékony', *kétszersült* 'sötétbőrű', *odakozmált* 'leégett a bőre'
- szintagmában: *fonnyadt bogyó* 'férfi mell', *fonnyadt répa*, *kicsorbult tör* 'öreg férfi', *kettévágott makaróni* 'sovány férfi', *labdát nyelt* 'terhes nő', *kettéfűrészelt óriás*, *töltött zokni* 'nagyon alacsony', *melírozott hajú* 'ősz hajú', *pincében napozott* 'feltűnően fehér bőrű', *rántott mosogatórongy* 'párizsi szelet', *vállon felül rokkant* 'hülye'

Határozóiigenév-képzés

el/le van ketyyenve 'el van keseredve', *fel van koloncolva/csilingelve*, *ki van cicomázva/rittyentve* 'sok ékszerrel hord', *mélyhűtve* *vagyok* 'fázom', *redőny leengedve* 'kiadta az utamat', *vegyületek jóddal hígítva* 'leves'

Igeképzés

a) deverbális

- ant, -ent: *dobbant* 'ellóg a munkáról', *levillant* 'fényképez', *pottyant* 'vécéz', *zabban* 'zabál', *böffent*, *röffent* 'böfög'
- aszt, -eszt: *kotyvaszt* 'kísérletezik', *repsz* 'túl gyorsan hajt'
- at, -et, -tat, -tet: *áztatja*, *sütteti a seggét* 'strandol', *beszopatja a gólt* 'gólt lő', *grillezteti magát* 'napozik', *kattogat* 'írógéppel ír', *pattogat* 'siettet valakit', *penget egy csajjal* 'jár egy lánnyal', *söpre* 'túl gyorsan hajt', *szívat* 'feleltet (a tanár)'
- ecol, -icál: *lébecol* 'keves munkával jól él', *lógecol*, *lógicál* 'elszökik hazulról, csavarog, ellóg a munkáról', *lopical* 'lop, csen'
- g (-og, -eg, -ög): *büfög*, *röfög* 'böfög', *csörög* 'mesél', *makog* 'kínlódik feleléskor', *gágog a talpa* 'lúdtalpas', *kluttyog* 'iszik', *motyog* 'magyaráz', *nyávog*, *nyekereg*, *nyervog* 'énekel', *pöcsörög*, *szöcsörög* 'húzza az időt munka közben', *távrecseg* 'telefonál', *tipeg-topog* 'táncol', *trötyög* 'jármű halad'
- gat, -get: *hukkogat* 'böfög', *témáztat egy csajjal* 'jár egy lánnyal', *ugat* 'magyaráz', *csezeget* 'a tanár feleltet'

- kod*, -*ked*, -*köd*: *röpköd* 'túl gyorsan hajt', *röpködnek körülötte a muslincák* 'részeg',
 -*odik*, -*ődik*: *bevasalódik* 'karambol', *szimpatizálódok egy sráccal* 'van egy fiúm', *szívódik az agya* 'kínlődik feleléskor'
 -*ózik*, -*őzik*: *összeecsókolózik* 'jármű ütközik', *szívózik* 'csak játszik velem a fiú/leány'
 -*z(ik)*: *lengizik* 'hintázik', *lopizik* 'lop', *szorcsizik* 'szórakozik'
- Ritka: *sum-ít*, *suny-ít* 'lapít feleléskor', *nyal-akodunk* 'csókolózunk', *dug-icsál* 'a pult alól kapja', *tasz-igál a maligán* 'részeg', *lekopp-int* 'utánoz, lemásol'

b) denominális

- ít (-sít)*: *csupaszít* 'borotválkozik', *bandzsítom a fiút* 'nézem a fiút', *bűztelenít* 'szagosítja magát', *felbruttósít* 'teherbe ejt'
- kodik*, -*kedik*, -*ködik* (-*lkodik*, -*skodik*): *barbálkodik*, *huligánkodik* 'garázdálkodik'; *bénáskodik* 'nem követi a divatot', *gödénykedik* 'iszik', *hollóbárgodik* 'agyoncicomázza magát', *majomkodik* 'utánoz', *szarkáskodik* 'lop', *sza-tírkodik* 'késel', *tetűsködik* 'húzza az időt'
- l* (-*al*, -*el*, -*il*, -*ol*, -*öl*): *abrakol*, *kajol*, *tankol* 'zabál', *araszol* 'jármű lassan halad', *biluxol* 'pislog', *karperecel* 'megbilincsel', *karattyol* 'magyaráz (a tanár)', *kokszol* 'túl gyorsan hajt', *kokszolom a srácot* 'nézem a fiút', *lőtyöl*, *piál* 'iszik', *operál* 'késel, szúr', *púderol*, *puncsol egy csajnak* 'udvarol', *rizsál* 'mellébeszél, magyaráz', *smárolunk* 'csókolózunk'
- ul*, -*ül*: *bambul* 'töri a fejét', *a kocsi lebénul* 'összetörik', *kanul* 'lányokat kedvelő fiú', *vakulom a palimat* 'nézem a fiúmat'
- z(ik)*: *bekanoztam* 'van egy fiúm', *bekrémez* 'ökölvívásban puhítja ellenfelét', *bigéz* 'jár egy lánnyal', *bogyózik* 'labdázik', *butikozik* 'divatosan öltözködik', *cipzározz!* 'hallgass!', *csernobilizik* 'sugárkezelést kap', *drótozunk* 'találkára hívott', *kendőzik* 'garázdálkodik', *lávázik* 'okád', *libizik*, *röppentyűzik* 'hintázik', *mogyorózik* 'fiú lányt simogat', *nem tudózi le* 'nem szívja tüdőre a füstöt', *nyálazunk*, *nyalókázunk*, *nyelvezünk* 'csókolózunk', *ö-zik* 'kínlődik feleléskor', *Páztok!* 'köszönés', *radaroz* 'kíváncsiskodik', *sanyiz* < *Sanyi* 'elront', *summázik*, *szobrozik* 'lányra/fiúra vár'.
 (Folytatjuk!)

Hoffmann Ottó

Koloni* köszönés- és megszólításformák

Napjainkban az udvariasság és udvartatlanság kérdése mint a társas érintkezés megnyilvánulása nemcsak az etológiával foglalkozó szakemberek érdeklődésére számíthat. Nem került s kerüli el a nyelvészek figyelmét sem (I. P. Thewrewk Emil, Az udvariasság nyelve. Nyr. 1897: 9—15, 101—8; Zolnai Gyula, Ön, maga, kegyed. Nyr. 1897: 163—5; Sinor Dénes, Az udvariasság formái a két világháború közti időben. NytudÉrt. 83. sz. 1974: 545—52; Guszkova Antonyina, A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Nytud-Ért. 106. sz. 1981; Deme L.—Grétsy L.—Wacha I. szerk. Nyelvi illetan. Bp., 1987; Deme László, Átrétegződés vagy lepusztulás? In: MagyNyRét. 251—60; Kiss Jenő, Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. Nyr. 1993: 208—28).

A nagyobb társadalmi egységekre érvényes udvariassági normákat írott szabályok is irányítják, a kisebb közösségek viselkedési normáinak a betartását viszont nem az írott szabályok, hanem a közösség összetartó ereje irányította hosszú időken át. Mára azonban ez is változóban van. S bár még napjainkban e téren is jelentős szerep jut a falu összetartó erejének, a hagyományos, az íratlan szabályok mellett terjednek az új tiszteletadási normák is, melyeket — a köznyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatásához hasonlóan — szintén a falu társadalmának változásaival hozhatunk összefüggésbe.

Ezért is tekinthető hasznos tevékenységnek egy-egy falu „nyelvi illetnának” olyan feltérképezése, írásba foglalása, amelyet néhány éve Kiss Jenő végzett el a rábaközi Mihályiban (Nyr. 1993: 208—28). Ez a részletes leírás engem is arra ösztönzött, hogy összegyűjtsem és feldolgozzam Kolon mai köszönés- és megszólításformáit.

Az adatok zömét kérdőíves fölméréssel nyertem, de mivel a községben élek, a passzív megfigyelés módszerét is alkalmazhattam, s így a mindennapok társas kapcsolatteremtésének részeseként „belülről”, a külső beavatkozás veszélye nélkül is gyűjthettem idevágó adatokat, információkat.

A kétféle kérdőív egyikét 50, IV—VIII. osztályos magyar általános iskolás (a szlovákiai magyar nyelvhasználatban: alapiskolás) diák az én jelenlétemben töltötte ki az iskolában, a másikra pedig a diákok szülei otthon válaszoltak, s ebből hozzám 60 került vissza, vagyis a 9-14 éveseknek a 32,89%-a, és a 20-50 éves korosztálynak 15%-a vett részt a felmérésben (az 1991-es népszámlálási adatok szerint az 1433 lakosú községben a 9-14 évesek száma 152, a 20-50 éveseké 584).

* Kolon = falu Szlovákiában, a nyitrai járásban.

A község további szociológiai jellemzői a következők: a tiszta katolikus község 63,22%-a magyar, 34,33%-a szlovák nemzetiségű és 2,31%-a roma. Az iskolai végzettsége 33-nak felsőfokú, 181-nek középiskolai, 330-an pedig szakmunkásképzőben végeztek. Az aktív keresők foglalkoztatási szerkezete vegyes, de a régebben hagyományos mezőgazdaság csupán a lakosság 14,29%-ának biztosít munkát, a többiek az iparban, az iskola- és egészségügyben, az építőiparban és a kereskedelemben helyezkedtek el. Az aktív életkorú nőknek csupán a 4,47%-a háztartásbeli.

A koloni nyelvjárásban a 'valakit szóval üdvözlő' jelentésben nem a *köszön*, hanem a *köszönt* igét használják. Ezt nem csupán eddigi passzív megfigyeléseim alapján állíthatom, hanem a kérdőívben is több válasz utal erre, mégpedig az iskolásokéi de a szülők válaszaiban is találunk erre adatokat. Például: Kérdés: A falu területén hogyan köszönnek szüleid az idegeneknek? Válasz: „Nem *köszöntenek*.” Kérdés: Egyházi köszönéssel kinek és hol köszönnek gyermekeik? Válasz: „Gyermekeim a rend (ti. a falu szokásrendje) szerint *köszöntenek*...”

Az iskolások részére készült kérdőívben arra kerestem a választ, hogy: 1. az alapiskolások hogyan köszönnek találkozáskor és távozáskor szüleiknek, nagyszüleiknek, nagynénjeiknek-nagybácsijaiknak, testvéreiknek, tanítóiknak, plébánosuknak, az idősebb, középkorú és fiatal falubelieknek, iskolatársaiknak és az idegen (nem falubeli) iskolásoknak; 2. kiknek nem köszönnek a falu területén; 3. az alapiskolásoknak hogyan köszönnek szüleik, nagynénjeik-nagybátyjaik, testvéreik, az idősebb, középkorú és fiatal falubeliek, iskolatársaik, idegen (nem falubeli) iskolások, tanítóik és a plébánosuk; 4. az alapiskolások szülei hogy köszönnek szüleiknek, lánytestvéreiknek, fiútestvéreiknek, gyermekük tanítóinak és az idegeneknek.

A szülők pedig a köszönésformákkal kapcsolatban a következő kérdésekre válaszoltak: 1. egyházi köszönéssel kinek és hol köszönnek gyermekeik, s miért tartják helyesnek ezt a köszönésformát; 2. mely köszönésformák tetszenek a következők közül: *ahoj*, *báj-báj*, *csáó*, *csókolom*, *háj-háj*, *heló*, *Isten vele*, *jó napot*, *jó napot kívánok*, *szerbusz*, *szerusz*, *szervusz*, *szevasz*, *szia*, *viszlát*, *viszontlátásra*?

Amint azt a kérdőívek összetétele is elárulja, a kérdésekkel csakis a konvencionális köszönésformák iránt tudakolódzom, s nem térek ki a község nyelvében még ma is szép számban élő köszönéspótló kijelentések és kérdések, sem pedig az év jeles napjaihoz vagy az emberi élet ünnepeihez fűződő köszöntések (vö. Balázs Géza: Nyr. 1987: 405) felmérésére.

Az 1995 júniusában, a fenti kérdések alapján végzett felmérés adatai azt bizonyítják, hogy az összes köszönésforma közül leggyakoribb a találkozáskor és távozáskor egyaránt használt *szia* (1424 adat, ejtve: szijá). A legtöbb esetben így köszönnek szüleiknek találkozáskor (38, ezt követi a napszakok szerinti köszönés 23 adattal), ill. távozáskor (39 adat). Az 1. helyen áll ez a köszönésforma a testvérekkel (85), az iskolatársakkal (89), az idegen iskolásokkal (76) és a fiatal falubeliekkel (82) történő kapcsolatteremtésben is.

A 2. helyen szerepel a *szia* a nagyszüleikkel szemben találkozáskor használt köszönések között is 21 adattal (a *dicsértessék/dicsértessék az Úr Jézus*

Krisztus 2/25 adatával szemben), de távozáskor a *szia* ismét a leggyakrabban használt (23) köszönésforma, s mögéje került az *Isten áldja* (14). A *szia* használatakor különösen a szülők, nagyszülők, testvérek, de az iskolatársak esetében is gyakran hozzáillesztik az általuk használt megszólítási formát (*anyu, apu; mami, apa; kereszt~, bece~, ragadványnév*) sőt egyéb információval is kiegészítik („*Szia, anyu, mentem!*”). A 2. helyet foglalta el a *szia* a nagynéniket és nagybácsikat megtisztelő köszönések között is, velük szemben az iskoláskorúak ezt a köszönésfajtát találkozáskor és távozáskor összesen 28-28 esetben használják, s így a *csókolom* (nagynénik: 47, nagybácsik: 38) mögé került.

A családi és rokonsági körön kívül a falubeliekkel szemben az életkor növekedésével rohamosan csökken a *szia* előfordulása, a középkorúaknak a kérdőívben található válaszok alapján még 7-en így köszönnek, viszont egyáltalán nem fordul elő az idős falubeliekkel, a pedagógusokkal és a plébánossal szemben alkalmazott köszönésformák között.

Az iskolások válaszai alapján azonban a *szia* nem csupán az ő kedvelt köszönésformájuk, ugyanis a felnőttek közül így fogadják köszönésüket szüleik (érkezéskor 48, elköszönéskor 44; a továbbiakban zárójelben az 1. helyen az érkezéskor, 2. helyen az elköszönéskor előforduló adatok száma szerepel), nagynénjeik (45-45), nagybátyjaik (40-42), a középkorú falubeliek (42-41), a nagyszülők (35-36), az idősebb falubeliek (17-44), sőt — s ez engem is meglepett — a 10 éven aluli kisiskolások adatai (7-8) alapján a plébános is így köszöntötte őket.

Bár a *szia* eredetét tekintve jellegzetesen ifjúsági köszönésforma, ennek elterjedésére a tanulók válaszai alapján arra következtethetünk, hogy a felnőttek egymással szemben is előszeretettel használják, hiszen szüleik nemcsak lány- és fiútestvéreiket (36-35; 37-32), hanem saját szüleiket (20-19) is gyakran így üdvözlik, sőt gyermekeik tanítóinak is *szia*-val köszönnek (12-11), főleg a helybeli születésűeknek.

Ha összehasonlítjuk a diákok válaszait a szülőknek az egyes köszönésformákra leadott szavazataival, némi, jóllehet nem számottevő, különbség mutatkozik a tetszési index és a diákok válaszai alapján kialakult köszönésformák gyakorisága között, ugyanis a *szia* a szülők voksolása alapján a 2. helyre (44 szavazat) került, a n a p s z a k o k s z e r i n t i k ö s z ö n é s f o r m á k m ö g é (47 szavazat), ezek viszont a tanulóknál a 2. helyen (258 adat) szerepelnek.

A napszakok szerinti köszönésformát az iskolások elsősorban pedagógusaikkal szemben és csakis érkezéskor használják (52), s ugyanez fordítva is érvényes, hiszen köszönésüket legtöbbször tanáraik is így viszonzozzák (30, *szia* 19). A családon belül a szülőknek főleg reggel köszönnek e köszönésformával (ejtve: jó reggēt, 23), a nagyszülőket viszont a többi napszakos köszönésfajtaival is üdvözlik, bár nem túl gyakran, hiszen csupán a 3. helyen szerepelnek a *dicsértés-sék/dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* (25) és a *szia* (19) mögött. A rokonságon belül pedig jóval gyakrabban köszönnek így a nagybácsiknak (10), mint a nagynéniknek (5).

A családon kívül a falubeliek közül elsősorban a középkorúakat köszöntik így, bár itt is jóval lemarad (12) a *csókolom* mögött (43), az idősebb falubelieknek viszont már csupán 8-szor köszönnek *jó napot*tal, s ezáltal e köszö-

nésforma a *dicsértesség/dicsértesség az Úr Jézus Krisztus* (37) és a *csókolom* (9) mögé került.

A gyermekek szerint a szülők így köszönnek szüleiknek (20, *szia* 20, *dicsértesség/dicsértesség az Úr Jézus Krisztus* 7), gyermekeik tanítóinak (34) és az idegeneknek (30), ha köszönnek. De szüleik (többnyire 30 év fölöttiek) már csupán elvéve köszönnek így saját testvéreiknek (2), mivel az ő esetükben is ebben a kapcsolatban a *szia* az egyeduralkodó (lány-testvéreiknek 71, fiútestvéreiknek 69), még akkor is, ha a *jó napot/kívánok* tetszési indexe a szülőknél magasabb volt.

A *csókolom* a tanulók összesített válaszai alapján a 3. helyre került (236 adat), de a szülők a nekik tetsző köszönési formák közül a napszakos köszönési formák után (57 szavazat) a *sziával* együtt a 2. helyre voksolták (44 szavazat), s a mindennapok gyakorlatában ez utóbbi sorrend (2. hely) tűnik valószínűbbnek.

A *csókolom* találkozáskor és távozáskor egyaránt használt köszönésforma, bár az előbbi esetben jóval gyakoribb (133), mint az utóbbiban (90). Ez a köszönésforma — a *sziához* hasonlóan — az utóbbi évtizedekben tört előre, s elsősorban gyermekek és fiatalok (nők és férfiak egyaránt) használják középkorú nőkkel és férfakkal szemben. Hogy a falu hagyományos szokásrendjében ez a köszönésforma még a közelmúltban sem volt gyakori, a kérdőív adatai is bizonyítják, hiszen az idősebb generációval szemben, családon belül és kívül, jóval ritkábban fordult elő (nagyszülőkkel 6, idősebb falubeliekkel 15), mint a többnyire középkorú nagynénikkel (70), nagybácsikkal (38), ill. a középkorú falubeliekkel (70) történő kapcsolatfelvételen.

A *kezét csókolom* az adatok között nem fordul elő, s passzív megfigyelésem alapján sem tekinthető gyakorinak, hiszen az idősebb férfiak közül is csupán a mesteremberek használják, s a hosszabb változatot a községben finomkodónak, előkelősködőnek tartják. Ez a megítélés összefüggésbe hozható azzal, hogy régebben is csupán az előkelőbb nőkkel szemben használták.

A 4. helyen az alapiskolások válaszai alapján a kizárólag távozáskor használt *viszontlátásra* szerepel (233 + 30 *viszlát*), s a szülők is a 4. helyre rangsorolták (36, *viszlát* 18). Elsősorban formális beszédhelyzetben használják, pl. a boltban, a Gímesen rendelő gyermekorvosnál viszont, mivel nem tud magyarul, szlovákul köszönnek, mégpedig a *viszontlátásra* szlovák megfelelőjével (*dovidenia*).

E köszönésformával a tanulók legtöbbször a pedagógusoknak köszönnek (46), amelyet gyakran, különösen az alsó tagozaton, a *tanító néni* megszólítással egészítenek ki. Az iskolásoktól tanítóik is így köszönnek el a leggyakrabban (36, *szia* 16, *szervusz* 2). A *viszontlátásra* kedvező megítélését tehát az is erősítette, hogy az iskolában elköszönéskor szinte kizárólagos a használata, s az iskolában támogatott köszönésforma a magánéletben ha nem is túl gyakran, de előfordul. A diákok adatai alapján a családon belül leggyakrabban a nagybácsiktól (14, *csókolom* 15, *szia* 15), a nagynéniktől (13, *csókolom* 20, *szia* 14), de a nagyszülőktől már csupán 8 esetben (18 *szia*, 14 *Isten áldja*), a legritkábban pedig a szülőktől (*viszontlátásra* 4, *viszlát* 4, *szia* 39, *Isten áldja* 2, *csókolom* 1, *helló* 1) köszönnek el így.

A falubeliek közül legtöbbször a középkorúak köszönnek ezzel a formával (14 + *viszlát* 1, *csókolom* 27, *szia* 4, *jó napot* 2, *dicsértessék* 1, *helló* 1), az idős falubeliekkel szembeni köszönésformák között a *viszontlátásra* (13) az *isten áldja* után következik. A *viszlát* a nagyobb tiszteletet érdemlő idősebb falubeliekkel, a pedagógussal és a plébánossal szemben nem fordul elő. Ellenben a *viszontlátásra* a plébános esetében, ha nem is gyakran, de felbukkan (7).

A tanulók szülei is a leggyakrabban gyermekeik tanítóitól köszönnek el így (41), majd ezután következnek a gyakoriság sorrendjében az idegenek (28), a családon belül viszont a *szia* után (19) szüleiktől búcsúznak el a legtöbbször (12) ezzel a formával.

Az idősebbeket — nagyszülőket, rokonokat, falubelieket — és a plébánost a hagyományos szokásrend szerint egyházi köszönéssel illik üdvözölni. Ezzel magyarázható az a tény is, hogy a *dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* (ejtve: dicsértessék az Úr Jézus Krisztus) a köszönésformák között 209 adattal az 5. helyen áll. A plébánossal való találkozáskor kizárólag ezt a köszönésformát (42), ill. ennek rövidebb változatát (*dicsértessék* 8, ejtve: dicsértessék) használják, távozáskor viszont már jóval ritkább (*dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* 12, *dicsértessék* 4, *Isten áldja* 23, *viszontlátásra* 7, *Isten vele* 3). A plébános pedig találkozáskor így köszön vissza a gyerekek válaszai alapján: *mindörökké ámen* 30, *dicsértessék* 7, *szia* 7, *szervusz* 1; távozáskor: *Isten veled* 14, *Isten áldjon* 9, *mindörökké ámen* 8, *szia* 8, *dicsértessék* 5, *viszontlátásra* 2.

Az iskolások válaszai szerint az idősebb falubelieknek (főleg nőknek) is ezzel az egyházi köszönésfajtaival köszönnek a leggyakrabban (*dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* 27, *dicsértessék* 10), majd sorrendben őket követik a nagyszülők (*dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* 25, *dicsértessék* 2). Az adatokból kitűnik, hogy a hosszabb köszönésforma jóval gyakoribb, nyilván ezt a formát tartják udvariasabbnak (vö. Ronald Wardhaugh, Szociolingvisztika. Szerk. Pléh Csaba. Bp., 1995. 252).

Az egyházi köszönésformák használatát a kérdőívet kitöltve visszaküldő szülők (60) mindnyájan helyeselték, viszont az indoklás néhányuknál elmaradt. A beérkezett válaszok alapján egyértelmű, hogy a szülők elsősorban bizonyos rangú és korú, ill. nemű személyekhez (plébános és más egyházi elöljárók; idősebbek, főleg nők, nagyszülők), helyhez (templomban, falujukban, utcán, otthon) és alkalomhoz (egyházi összejövetel, látogatás) kötik.

E köszönés használatának helyességét a leggyakrabban ekképp indokolták: mert ezt szoktuk meg (5); így való, a hitünk szerint így tanultuk (2); az idős emberek ezt így várják el (5); családommal keresztény katolikusok vagyunk (2), hívők vagyunk (2); hitünk szerint így való, hogy köszönéssel is tiszteljük az egyházi személyeket és az idősebbeket (3); hívő embernek így kell köszönnie (3); az idősebbeknek ez a köszönés jobban tetszik (2); ez így való (4); kifejezi a másik iránti elismerést, tiszteletet, hitmegvallást (2). Az egyházi köszönésformák gyakoriságát illetően sem az iskolások adatai, sem a szülők vallomása alapján nem lehet egyértelműen a szülők műveltségi fokához vagy a foglalkozásához kötni, némi szabályszerűség inkább abban figyelhető meg, hogy a nagyszülőkkel egy családban élő vagy szoros kapcsolatban levő, közel lakó iskoláskorú unokák

köszönésformáiban is nagyobb szerep jut a hagyományosaknak, köztük az egyházi köszönéseknek is.

A 6. helyen álló *szevasz* már csupán 110 adattal rendelkezik, a szülők szavazatai alapján pedig az 5. helyen áll. Leggyakrabban az iskolatársak, kiváltképpen a fiúk köszönnek így egymásnak (25), de a nagybácsik is gyakran így fogadják az iskoláskorú gyermekek köszönéseit (9). Az adatok nemek szerinti megoszlása alapján elmondható, hogy ez a forma inkább a férfiak köszönéshasználatára jellemző (87 adat = 79,09%).

A 7. helyen a csak távozáskor használt *Isten áldja/áldjon* (ejtve: Isten älgyä/älgyon) szerepel (80). Az egyházi köszönésformákhoz hasonlóan a plébánostól (23), az idősebb falubeliectől (20), a nagyszülőktől (14) és jóval ritkábban a szülőktől (2) köszönnek így el az iskolások, de az is előfordul, hogy tőlük búcsúzik el ezzel a köszönéssel a plébános (9), az idősebb falubeli (3) vagy éppen a nagyszülő (1). A gyermekek szerint szüleik távozáskor szintén használják ezt a köszönésformát a saját szüleikkel szemben (7), sőt 1 adat arról tanúskodik, hogy az idegenekkel szemben is.

A *heló* (ejtve: hëló ~ hëlló) a 8. helyen szerepel (71), s az összegyűlt korpusz adatai alapján arra lehet következtetni, hogy elsősorban az iskolások és a fiatalok körében kedvelt köszönésforma (62 adat), bár megfigyeléseim szerint már a középkorúak is egyre gyakrabban használják, de még így is jóval lemarad a *szia* (1424) és a *szevasz* (110) mögött is.

A *szervusz* (45) viszont a kérdőív adatai alapján még a *helónál* is ritkábban fordul elő, az iskolások bevallása szerint érkezéskor üdvözlik így iskolatársaikat (4), testvéreiket (2), a fiatal falubeliect (2), az idegen iskolásokat (2) és saját szüleiket (1). Az iskolásoknak viszont már többen köszönnek így találkozásokor, főleg a felnőttek (12), de a fiatalok is (7), viszont távozáskor az adatok alapján mindössze 7-en köszönnek így el a diákoktól. A nyelvjárási *szermusz* létezéséről 2 adat tanúskodik, a kérdőívek szerint az egyik fiú köszön így iskolatársainak és az idegen iskolásoknak. Az ugyancsak nyelvjárási *szërusz* meglétéről egy adat sem tanúskodik, de a szülők voksolásakor 2 apa szavazott rá, s passzív megfigyeléseim is azt támasztják alá, hogy elsősorban férfiak körében használt köszönésforma.

A szülők szavazatai és a gyermekek válaszai alapján kialakult gyakorisági sorrendben a legnagyobb különbség az *Isten vele* köszönésformánál van, ugyanis ez a távozáskor használt köszönésforma a szülők voksolása alapján sorrendben a 3., míg a gyermekek válaszai alapján ennél jóval hátrább, a 10. helyre került (44 adat). Szociológiai kötöttsége ugyanaz, mint az egyházi köszönésformáknak és az *Isten áldjának*, az iskolások nagyszüleiktől (3), a plébánostól (3) és az idősebb falubeliectől (1) köszönnek el így, az iskolásoktól pedig a plébános (14), az idősebb falubeliect (10), a nagyszülők (8), a középkorú falubeliect (1) búcsúznak ezzel a köszönésformával, de az iskolások megfigyelése szerint maguk a szülők sem élnek ezzel a köszönéssel túl gyakran, hiszen lány- és fiútestvéreinek csupán 1-1 szülő köszön ezzel a formával.

A *csaó* (*csävész*, *csävészto*k, ill. szlovák változatai *čaute*, *čauko*) köszönésformát az adatok alapján kizárólag a diákok használják az iskolatársakkal (6), a

fiatal falubeliekkel (4) és testvéreikkel (1) szemben, míg a falubeli szlovák fiatalokat, ill. az idegen iskolásokat a szlovák változattal üdvözlük (*čaute 2, čauko 1*), s összesen 42-szer fordul elő. Egyébként eléggé általános az a jelenség, hogy a falubeli ismerős szlovákokon kívül az ismeretlen idegent is szlovákul köszöntik a falu területén, és pedig a fiatalokat a *csaó* szlovák változatain kívül az *ahoj/ahojte* (6), *maj sa* (1) köszönésformával, a felnőtteket a *dobrý deň* 'jó napot', *bozkávam* 'csókolom', *do videnia* 'viszontlátásra' változattal.

A köszönésformák sorát az utolsó helyen szereplő *báj* (1) és a *csűsz* (1) zárja, s ezek a szülőktől sem kaptak szavazatot.

Ha az egyes köszönésformák társadalmi kötöttségét vizsgáljuk meg, azt mondhatjuk, hogy mindegyik társadalmi csoporttal szemben 1-2 domináns köszönésformát használnak, így pl. a szülők, testvérek, fiatal falubeliek, iskolatársak, idegen (nem falubeli) iskolások esetében találkozáskor és távozáskor a leggyakrabban a *szia*. A nagyszülőkkel való találkozáskor a *dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* és a *szia*, távozáskor a *szia* és az *Isten áldja* dominál, a nagynéniknél mindkét esetben vezet a *csókolom*, a nagybácsiknál találkozáskor ugyan vezet a *csókolom*, de távozáskor már egyforma arányban szerepel a *csókolom*, a *szia* és a *viszontlátásra*. A középkorú falubelieknek szintén a *csókolommal* köszönnek a leggyakrabban, a pedagógusokat pedig érkezéskor *n a p s z a k o s k ö s z ö n é s f o r m á v a l* köszöntik, de távozáskor pedig a *viszontlátásra* köszönéssel búcsúznak.

A plébánossal és az idősebb falubeliekkel való találkozáskor a *dicsértessék az Úr Jézus Krisztus* formát használják a legtöbbször, távozáskor az *Isten áldja* a leggyakoribb. Tehát a hagyományos köszönésformák a nagyszülőkkel, az idősebb falubeliekkel és a plébánossal szemben tartják magukat a legerősebben.

A mai falu társadalmának és hagyományainak gyökeres megváltozására lehet következtetni annak alapján is, ha megvizsgáljuk a köszönések és a nem köszönések arányát egy-egy községben. A kettőt egybevetve megállapítható, hogy Kolonban is, több más vidékhez hasonlóan (vö.: Ladó János: Nyr. 1958: 422; Tóth Mihály: MCSD. 20. sz. 1983, 5; Kiss Jenő: Nyr. 1993: 215) növekszik a nem köszönések száma. Arra a kérdésre, ugyanis, hogy „Kinek nem köszönsz a falu területén?” csupán négyen állították, hogy mindenkinek köszönnek, a többi válaszban egyértelműen feltüntették azt a társadalmi csoportot vagy egyéneket, akiknek a község területén nem köszönnek. Legtöbben (22) az idegeket (nem falubelieket) zárják ki köszönésük köréből, ötven a falubeliek közül is csak azoknak köszönnek, akiket ismernek, viszont nem köszönnek azoknak, akiket nem ismernek (6). Ezzel a ténnyel, az ismertség fokával magyarázható az a meglepő adat is, hogy 20-an nem köszönnek a cigányoknak sem, akikkel nincsenek kapcsolatban, hiszen a helybeli cigány gyermekek szlovák óvodába és iskolába járnak, s így nem ismerik őket. A falubeliek közül nem köszönnek még az egyik (néven nevezett) erkölcstelen életmódot folytató egyénnek (2), továbbá annak, aki nem köszön vissza (2), aki ellenség (1), és akivel rosszban vannak (1). Az utóbbi két, elsősorban érzelmi indíttatású érvet két diáklány hozta fel.

A köszönés és nem köszönés viszonyára nemcsak e direkt módon feltett kérdésre beérkezett válaszok alapján következtethetünk, hanem a többi kérdés-

csoportban is felbukkan néhány áruklódó adat, hiszen az idegen iskolásoknak nem köszönnek ketten, viszont nekik az idegen iskolások közül már nem köszönnek 5-en, sőt az idegeneknek szülei közül sem köszönnek 7-en.

A megszólításformák

A köszönésformák mellett napjaink átalakuló társadalmában a megszólításformák is változásokon mennek át, s tudomásul kell vennünk, hogy a megszólításformák használatakor „számos társadalmi tényező irányítja terminusválasztásukat: az alkalom jellege; a másik társadalmi rangja vagy státusa; neme; kora; a családi kapcsolat; a foglalkozási hierarchia; a tranzakcionális státus (például valamilyen szolgáltatásban való részvétel, orvos-beteg, vagy pap-gyónó viszony); a faj; az intimitás foka” (Ronald Wardhaugh i. m. 244). Egy másik megközelítés viszont két tényezőt emel ki: az alá- és fölérendeltség (hatalmi viszony) és a szolidaritás (a partnerek valamilyen szempontból közösséget vállalnak-e egymással, együvé tartozónak érzik-e magukat) fokát (I. Kenesei István szerk. A nyelv és a nyelvek. Bp., 1989. 152). A koloni megszólításformák kérdőívvel összegyűjtött korpuszából az olvasható ki, hogy e tényezők szerepe a megszólítás kiválasztásakor különböző mértékben érvényesülhet, attól függően, hogy melyik szerep a meghatározóbb.

Az iskolásokhoz szóló kérdőív a következő kérdésekből állt: A) Sorold fel, hogyan szólítod meg: édesanyádat, édesapádat, nagyanyádat, nagyapádat, nagynénidet, nagybácsidat, keresztanyádat, keresztapádat, idősebb lánytestvéredet, fiatalabb lánytestvéredet, idősebb fiútestvéredet, fiatalabb fiútestvéredet, barátaidat, iskolatársaidat, tanítóidat, igazgatódat, plébánosodat, falubeli idős és középkorú nőt, falubeli idős és középkorú férfit, idegen felnőtt nőt és férfit! B) Szüleid hogyan szólítják meg: anyjukat, apjukat, nagyanyjukat, nagyapjukat, gyermekeiket? C) Nagyszüleid hogyan szólítják meg unokáikat?

A szülők pedig ezekre a kérdésekre válaszoltak: A) A gyermeke(ik) hogyan szólítják(k): anyjukat, apjukat, nagyanyjukat, nagyapjukat, nagynénijü(/jei)-ket, nagybácsiju(/jai)kat, keresztapjukat, keresztanyjukat, bátyjukat, nővérüket, öccsüket, húgukat, barátait, iskolatársait, tanítóikat, igazgatójukat, plébánosukat, falubeli idős és középkorú nőt, falubeli idős és középkorú férfiakat? B) Önök hogyan szólítják: édesanyjukat, édesapjukat, nagyanyjukat, nagyapjukat, gyermekeiket, sógorasszonyukat, sógorukat, komaasszonyukat, komájukat, házastársukat, szomszédasszonyukat, szomszédjukat?

Bár az itt felsorolt kérdésekre nem minden esetben kaptam kielégítő választ (félreértették a kérdést, nem élnek a nagyszülők, nincsenek a kérdésben megnevezett rokonok), mégis a meglévő adatok alapján kirajzolódik a megszólításoknak ma élő szokásrendje.

Az általános köszönésformák közül a *kend*, melynek meglétére több régebbi munkában is rábukkanhatunk (Kelecsény József, Koloni népszokások. In: Magyar- és Erdélyország képekben. Szerk.: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. Pest, 1854, 27.; Szűcs István: Nyr. 1994: 382; Arany A. László: Kolon nyelvjárásának

fonológiai rendszere. Pozsony, 1944. 75), napjainkban már szinte teljesen kiszorult a nyelvhasználatból, hiszen a spontán beszédben csupán a hetven éven felüli nők szólítják így meg a 80 év feletti idős asszonyokat, de még ők sem kizárólagosan ezt használják. A nyelvközösség többi tagja még ugyan ismeri, de használni már nem használja, esetleg a középkorúak a velük egyidősekkkel, tréfálkozva és az archaikus nyelvjárást utánozva találkozáskor a köszönés után így szólnak egymáshoz: „Hun vót kē(d)?” A legfiatalabbak közül a kislányok (kb. 10 éves korig) a napjainkban még élő népszokásnak, a virágvasárnapi víllőzésnek egyik rigmusában mondják („Ággyon kenték tyúkmonyát ~ tojást!”).

A magázó megszólítási formák között a *maga* a leggyakoribb, amelyet azonban önmagában csak idegennel szemben használnak, ismerősnek és falubelinek a kereszt-, bece- vagy foglalkozásnév ~ speciális megszólítás + *maga Jani bácsi, maga; mérnök úr, maga...* (vö. Kiss Jenő: Nyr. 1993: 217).

A kérdőívekre adott válaszokból az általános megszólítási formákkal kapcsolatban az derült ki, hogy a leggyakoribb megszólítás a *bácsi* és a *néni*. Ehhez az elsőbbséghez az is hozzájárult, hogy nemcsak a pedagógusokat, idősebb és középkorú falubelieket, valamint a szomszédokat, hanem még a rokonsághoz tartozó nagynéniket és nagybácsikat is így szólítják a leggyakrabban (l. alább).

A pedagógusokat 1989 előtt az óvodától a felsőfokú intézményekig a Nyitrai járásban kötelezően az *elvtárs, elvtársnő* formával szólították, amelyet némileg az illető pedagógus nevével (+ *tanító elvtárs*) enyhítettek, a *tanító néni, bácsi* még az alsó tagozaton is ritkán fordult elő, esetleg az óvodában volt gyakoribb.

A diákok nyelvhasználatából mára az *elvtárs* megszólítási forma eltűnt, helyébe a *tanító néni* (48) és a *tanító bácsi* (30), ill. a vezetéknev + *tanító néni, tanító bácsi* lépett. Keresztnév + *tanító néni, tanító bácsi* megszólításra a kérdőívben is találtam példát, s előfordulását eddigi megfigyeléseim is bizonyítják, de ez a megszólítási forma a ritkábbak közé tartozik. Ugyanerről a helyzetről tájékoztatnak a szülők válaszai is, de nagy meglepetésemre a szülőknél még a *tanító elvtárs* (2) is előfordul, mivel azonban az *elvtárs* megszólítást napjainkban már csupán ironizálva, a túlbuzgó kommunista múltra utalva használják, így valószínűleg elírás következményeként került be a fenti 2 adat. Az *elvtárs* egyébként sem honosodott meg a koloniak nyelvhasználatában, az egymás közötti beszélgetésekben mint megszólítás nem fordult elő, csupán a nyilvános, politikai jelleű összejöveteleken bukkant fel.

Az iskolaigazgató megszólítása híven tükrözi mind a koloni (1–4.), mind a gimesi (5–8.) iskola esetében az irányítás körülményeit, hiszen a diákok 48 esetben szlovák megszólítási formát (*pani radiateľka* 'igazgató néni') írtak be a kérdőívbe, s ebből kikövetkeztethető, hogy az igazgatónők egynyelvű szlovákok. Két diák „sehogy” sem szólítja meg igazgatóját, így ezek az adatok a kommunikáció hiányára hívják fel a figyelmet.

A *bácsi* és *néni* megszólítással a falubeli idős és középkorú nőket, férfiakat tisztelik meg. A kérdőívekből az is kiderül, hogy a *néni* és a *bácsi* archaikusabb változatának (*nene, bácsi*) a használata kizárólag az életkor függvénye, hiszen

csakis az idős nőkkel és férfiakkal szemben használják. A falubeli idős nőket is azonban már valamivel többen szólítják meg a köznyelvi *néni* változattal (26), mint a régies *nene* formával, bár a két változat gyakorisága között még nincs számottevő különbség. Az idős férfiak esetében viszont a köznyelvi változat előretörése már jóval szembetűnőbb (*bácsi* 34, *bácsi* 16). Az életkor csökkenésével azonban az archaikus változat teljesen eltűnik, hiszen a középkorú nők és férfiak esetében már egyszer sem fordul elő.

Ugyanezt állapíthatjuk meg a szülők válaszai alapján is, de náluk az archaikus *nene* (16) és *bacsi* (16) még jobban háttérbe szorult a köznyelvi változatokkal szemben.

A szülők az idősebb *szomszédasszonyukat* és *szomszédjukat* is a kereszt- vagy becenév + *néni*, *bacsi* formával szólítják meg, s bár itt az archaikus *nene*, *bacsi* alakot már egyszer sem tüntetik fel, de megfigyeléseim alapján még a szomszédok megszólításakor is előfordul, s ebben az esetben is csupán az életkor a döntő tényező. A szülők a velük egykorúakat legtöbbször a kereszt- vagy becenevükön (36) szólítják, de a *szomszédasszony* (11), ill. *szomszéd* (ejtve szomszíd), sőt egy esetben a szlovák szomszéd megszólításakor a *sused* 'szomszéd' változat is előfordul.

Az *úr* megszólítással az iskolások szinte kizárólag a plébánost tisztelik meg (48), akit a szülők is hasonlóképpen üdvözlnek (57), bár náluk előfordul a *tisztelendő atyám* (2) és a *lelki atya* (1) is.

Az egyébként nem túl gyakran használt *úr* megszólítási formát a koloniak általában a magasabb végzettséggel rendelkező idegenekkel szemben használják (*tanár*, *doktor*, *mérnök úr*), de formális beszédhelyzetekben, nyilvános falugyűléseken a falubeliek megszólításakor is előfordul (*polgármester úr*, vezetőknév + *úr* stb.).

Az *asszonyom* még ennél is ritkábban, inkább csak elvétve, kizárólag idegen hölgyekkel szemben, a magasabb műveltséggel rendelkező vagy magasabb beosztású egyének nyelvhasználatában bukkan fel.

A speciális megszólításokra vonatkozó kérdések elsősorban a családon és a rokonságon belül használatos megszólítási szokások felől tudakolódtak, hiszen a szülők, nagyszülők, nagynénik, nagybácsik, keresztszülők és testvérek megszólítási formáit kellett az informátoroknak a kérdőívbe bejegyezniük.

A szülők megszólításával kapcsolatban az derült ki, hogy a mai iskolások kizárólag hipokorisztikus (vö. Szépe György: ÁNyT. 8: 181) formával szólítják meg szüleiket, s összesen 25 becéző formát használtak szüleik megszólítására. A szülők megszólításakor leggyakrabban az *anyu*, *apu* formát alkalmazzák (42-42), ezt követi az *anyuci*, *anyuka* (17-17) és az *apuci*, *apuka* (17-13), *anci*, *ancika* (4-4), *anyucika*, *manyu* (2-2), *apucika* (3), a többi viszont csak egy-egy alkalommal szerepel *anca*, *ancus*, *ancuska*, *anya*, *anyus*, *manyus*, *mummicska*; *api*, *apika*, *papu*, *papuc*, *papuci*, ill. a szlovák eredetű *oci*.

Az *anyu*, *apu* elsőbbségét és az *anyuci*, *anyuka*, *apuci*, *apuka* sorrendjét a szülők válaszai is igazolják, de a szülők jóval kevesebb becézett változatot tüntetnek fel (*anya* 5; *apa* 4), s ezek között olyanok is szerepelnek, amelyek gyermekeiknél nem fordulnak elő (*édesanyám* 2, *édesapám* 1).

A gyermekek szerint szüleik ugyancsak az *anyu* (36) és az *apu* (31) megszólítást használják a leggyakrabban saját szüleikkel szemben, a többi változat már jóval ritkább (*mama*, *apa* 6-6; *édesanya*, *édesapa* 2-2, *anyuka*, *mami* 2-2; *apuka*, *nagyapa* 1-1).

A szülők bevallása alapján is ez a sorrend alakult ki (*anyu*, *apu* 38-33, *mama*, *apa* 6-6, *mami* 7, *jóanyám*, *jóapám* 1-1).

A szülőkkel szemben használt megszólítási formák adataiból kikövetkeztethető, hogy az édesanyákat tizenöt, az édesapákat pedig tízféleképpen szólítják meg. E nyelvi jelenségben érzelmi és szociológiai tényezők egyaránt szerepet játszhatnak, melyek közül leginkább az említendő meg, hogy a gyermeknevelés közvetlen feladata napjainkban is túlnyomórészt az anyákra hárul, s így az édesanyákkal erősebb érzelmi kapcsolatot alakítanak ki, amely a megszólítások sokféleségében is megnyilvánul.

A nagyszülőkkel szemben használt megszólítási formák száma hasonló képet mutat, ugyanis a nagymamát tizenöt-, a nagyapát pedig nyolcféleképpen szólítják meg. A fenti érzelmi és szociológiai tényezők valószínűleg itt is szerepet játszanak, de ezenkívül hatással lehet erre a tényre az az ugyancsak társadalmi jelenség, hogy a férfilakosság magasabb halandósága következtében a nagyszülők közül már csupán a nagymamák élnek, s az iskolások több esetben ezt fel is tüntették, így ezáltal is csökkent a nagyapákat megszólító formák száma.

Az unokák adatai szerint a nagyszülők megszólításakor a leggyakoribb a *mama* (31), *apa* (21), majd ezt követi a *nagymama* (23), *nagyapa* (17), ill. *mami* (16). A többi viszont csak 1-2 esetben fordul elő *nagyi*, *nagymami*, *mamika*, *mamus*, keresztnév + *mami*, helységnév -i képzős származéka + *mama* (ha valamilyen szülő más községből származik) 2; keresztnév + *mama*, *mamaka* (jellegzetes zsérei megszólítás, az adatközlő iskolás nagymamája ugyanis Zsére községből származik), *mamka*, *mamici*, *mamó*, *mamóca*, *mamuc* 1; *apó*, *apóka*, *papa*, *papi* 1.

Ugyanez a sorrend alakult ki a szülők válaszai alapján is, az első helyen a *mama* és az *apa* szerepel (21-21), a 2. helyen viszont a nagyanyák megszólításában némi eltérés mutatkozik a gyermekek és a szülők gyakorlata között, ugyanis a szülők bevallása szerint a nagyanyák második leggyakoribb megszólítása a *mami* (14). A nagyapák megszólításában viszont már azonos a sorrend, mert a 2. helyen a szülőknél is a *nagyapa* (10) található, a többi alakváltozat már csak egy-egy alkalommal fordul elő (*mamaka*, *mamika*, *nagymami*; *api*, *apika*, *papa*, *papi*).

Különbség mutatkozik azonban a két generáció között saját nagyszüleik megszólításában, a szülők ugyanis a fenti eredményektől eltérően nagyanyjukat, nagyapjukat leggyakrabban a *nagymama*, *nagyapa* (28-27) megszólítási formával tisztelik meg, s ezenkívül a csökkenő gyakoriság sorrendjében a következő változatokat használják: *mányi* 5 (l. Thurzó Ferenc: Nyr. 1899: 44); *mama* 4; *ama*, *mami*, *mányika*, *öreganya*, *öregmama* 1; *apa*, *öregapa*, *öregapi*, *papa* 2; *apapa*, *api*, *dudu* 1.

Ezek az adatok arról tanúskodnak, hogy a ma már archaikus *mányi*, *mányika*, ill. az ennél is ritkább *dudu* megszólításformát a szülők ma még használják

saját nagyszüleikkel, ill. a dédunokák a dédszüleikkel szemben, de az unokák a nagyszüleiket már nem szólítják így. Az iskolások ennek ellenére megemlítik a szüleik által használt megszólítási formák között *mányi* 5, *mányika* 2, *dudu* 2, *dodo* 1 — barslédeci a nagyapa, s ott az archaikus megszólítási forma ez. Ha összehasonlítjuk a nagyszülők és a falubeli idős néni, bácsi megszólításakor használt archaikus változatok gyakoriságát, azt állapíthatjuk meg, hogy az idős férfiakkal szemben használt *bacsi* és a *dudu* gyorsabb tempóval szorul vissza, mint az azonos korú nőkkel szemben használt *mányi*, ill. a *nene*, vagyis a nyelvhasználathoz hasonlóan azt állapíthatjuk meg, hogy az idős nők e téren is hagyományörzőbbek a velük egykorú férfiakkal.

A *nagynénik*, *nagybácsik* megszólítása is változóban van. E változásnak egyik jelensége az, hogy a rokonsági viszonyra nem mindig utaló általános megszólítási forma, a *néni* és a *bácsi* a *kereszt-* vagy *becenev*vel együtt a *nagynénik* és *nagybácsik* leggyakoribb megszólítása (21-25).

A változásnak másik, még ennél is szembetűnőbb jegye, bár valamivel ritkább előfordulással, hogy a *nagynénik*, *nagybácsik* megszólításakor csak a *kereszt-* vagy *becenevet* használják, s ez egyrészt szoros összefüggésben van a tegezés gyors terjedésével (l. Tegezés és magázás), másrészt azzal, hogy „a kölcsönös keresztnévhasználat egyenlőséget és familiaritást jelez” (Ronald Wardhaugh i. m. 241).

A szülők szerint gyermekeik a következőképp szólítják meg *nagynénijeiket* és *nagybátyjaikat*: *keresztnév + néni*, *bácsi* 43-41; *keresztnév* 8-7; *nénikém* 1, *keresztnév + bátya* 1, *bátyó* 1, vagyis adataik alapján hasonló sorrend alakult ki.

További lényeges változásnak tekinthető, hogy leegyszerűsödött, mondhatnám elszűrült a házasság révén rokonságba kerülők, főleg a házastárs testvéreinek a megszólítása is, hiszen a régebben általánosan használt *ángyi* és *sógor* a kérdőívben 1-2 alkalommal bukkant fel. Maguk a szülők is ritkábban használják már, hiszen arra a kérdésre, hogy az „Önök hogyan szólítják meg sógorasszonyukat/sógorukat?” a kérdőívre adott válaszok alapján a következő sorrend alakult ki: *keresztnévén* 45-42, *sógorasszony* 5, *sógor* 10; *ángyi* 3.

A *nagynénik* megszólítási formái között megjelenő *keresztanyu*, *keresztmama* adatok arra engednek következtetni, hogy a *nagynénik*, de a *nagybácsik* is gyakran *keresztzüleik* is az adatközlő iskolásoknak. A *keresztzülők* leggyakoribb megszólítási formája a *keresztanyu*, *keresztapu* (33-32), a *keresztmama*, *keresztapa* (11-13), *keresztnév* (7-7), egy adat pedig arról árulkodik, hogy a *kereszt* megszólítási formát a *keresztapákkal* szemben használják, de passzív megfigyeléseim szerint a *keresztanyák* megszólítására is szolgálhat, viszont a becézett *keresztke* változattal csak a *keresztanyákat* szólítják.

A szülők gyermekeik *keresztzüleit* a következőképp szólítják: a *komaasszonyt keresztnevén* (24) vagy *komasszony/komaasszony* (20-4) formában, a *komát* a legtöbbször *koma* (29), *keresztnév* (19), *keresztnév + koma* (1) megszólítási formával tisztelik meg.

Házastársukat a nők és a férfiak is túlnyomó többségükben a *kereszt-* vagy *becenevükön* (43) szólítják meg, de a gyermekek meg-

születése után az *anyuci*, *apuci* (2-3), *anyjuk* (ejtve: ánn yok), *anyu* (1-1); *apja*, *apu*, *apuka* (1-1-1), ezenkívül egy alkalommal a *drágaságom*, *kedvesem* (1-1) is előfordul, sőt megfigyeléseim szerint még a középkorúak között is elég gyakori az *ember-asszony* megszólítás.

Gyermekeiket és unokáikat a szülők (45) és nagyszülők (42) elsősorban kereszt- vagy becenevükön szólítják meg, s egy-egy iskolás azt is megjegyzi, hogy kedveskedve a becenevén, ha „mér ges” — a diák szóhaszná lata — akkor pedig a keresztnevé n vagy az „ördögfióka” kifejezéssel szólítja meg. A keresztnévnek a megszólításban való használata lányoknál és fiúknál egyformán fordul elő, vagyis ebben nem mutatkozik lényeges különbség a két nem között, de a kedveskedő kifejezések használatában már számottevő eltérés jelentkezik a lányok és a fiúk megszólítása között, ugyanis a kedveskedő kifejezésekkel a szülők szinte kizárólag a lányokat szólítják meg (*csillagom* 2, *lányom* 2, *angyalom* 1, *bogárkám* 1, *mókusom* 1, *tücsök* 1), a *fiam* kétszer fordul elő a fiúk megszólításában.

Hasonló a helyzet az unokák megszólításakor is, hiszen a nagyszülők is nevükön szólítják meg unokáikat (42), s a kedveskedő kifejezések itt is elsősorban a lányoknak jutnak (*mókuskám* 2, *macika* 1, *lányom* 1, *gyerekek* 2 lány: 1 fiú), ill. a *fiacskám* 1 fiú válaszában fordul elő.

Ugyanez a kép rajzolódik ki a szülők válaszai alapján is, mert 49-en nevükön szólítják gyermekeiket, s emellett bevallásuk szerint néhányuk kedveskedő kifejezést is használ nemcsak a lányaikkal (*bogaram* 1, *kicsim* 1, *lányom* 1, *mókusom* 1), hanem a fiaikkal szemben is (*fiam* 4, *kisfiam* 2).

Az iskolások testvéreiket leggyakrabban becenevükön szólítják meg (40), de ritka, s ezért nagyobb identifikációs erejű név esetén (pl. *Bea*, *Regina*, *Tímea*, *Zsanett*; *Attila*, *Csaba*, *Igor*, *Patrik*, *Ronald*) a hivatalos keresztnevet is használják (20). Ezenkívül a *ragadvány* név is felbukkan (9), 7 esetben a fiútestvérüket, kétszer pedig a fiatalabb lánytestvérüket szólítják így, vagyis a kérdőív adatai alapján csupán az idősebb lánytestvérekkel szemben nem használják.

A szülők szerint viszont a gyermekek közötti megszólításban a becenev jóval többször fordul elő (40), mint a keresztnév (11), s a ragadványnév használatára nem is utalnak.

A barátok és iskolatársak megszólítási formái között a tanulók válaszai alapján nem mutatkozik lényeges különbség, hiszen barátait és iskolatársait is a legtöbben becenevükön szólítják (48-44), ill. a faluban nem hagyományos nevet viselőknél (*Adél*, *Attila*, *Csaba*, *Csilla*, *Lea*, *Lóránt*, *Noémi*, *Regina* stb.) a keresztnév hivatalos formája is előfordul, sőt a ritka vezetéknevek esetében (*Gombár*, *Matyó*, *Pócsik*) megszólításként néhány *vezeték* név is felbukkan (5). Ezeknél azonban gyakoribbak a *ragadvány* nevek (21) és néhány egyéb kifejezés (*sógor*, *sógi* 2-2; *gyerkőcök* 1, *haver* 1) is szerepel a barátok és iskolatársak megszólítási formái között.

A szülők a barátok és iskolatársak megszólításáról hasonlóképpen vélekednek (becenev 44, keresztnév 8, vezetéknev 5), de a ragadványnév használatára náluk nem találunk példát.

Tegezés és magázás

A változások nemcsak a köszönési és megszólítási formákat, hanem a tegezést és magázást is érintik, hiszen már a 2-3 évtizeddel ezelőtti szokásokhoz képest is nagyfokú eltéréseket tapasztalhatunk.

A felmérés alapján arra következtethetünk, hogy Kolonban elsősorban a családon és rokonságon belül terjed a tegezés, a falubeliekkel és az idegenekkel szemben viszont nem ilyen erőteljes a tegezés előretörése, sőt az iskolás korúaknál a falubeliekkel szemben, mivel már nem ismernek mindenkit a községben, nem csökken a magázás mértéke. Az adatokból ugyanis az derült ki, hogy a diákok nemcsak az idősebbeket és a középkorúakat, hanem az általuk nem ismert fiatalokat, sőt a náluk néhány évvel idősebbeket sem mindig tegezik le. Az azonos korosztályú fiatalok, ha összehasonlítjuk a szlovák fiatalok ebbeli szokásaival, „azonban könnyebben kezdenek el önkéntelenül (és külön szertartás nélkül) tegeződni, mint a szlovákok, akkor is, ha ellenkező neműek. A szlovákiai magyar beszélők e tekintetben egyfajta átmenetet képviselnek a magyarországiak és a szlovákok között” (Lanstyák István, *A szlovákiai magyar nyelvváltozatok nyelvkörnyezeti és kontaktusnyelvészeti kérdései*. Kandidátusi értekezés. Pozsony, 1994. 116), s ez érvényes a koloni fiatalokra is.

A falubeliek közül a legtöbben az idősebbeket magázzák (36), s a magázás alsó korhatára 27-30 év körül van, de az alsó tagozatosok közül négyen a 20 év-nél idősebbeket is magázzák, s nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a 10-15 év korkülönbség már ok lehet a magázásra. Egyébként az iskolások körében a 20-30 év közötti korcsoporthoz tartozók megszólításában mutatkozik a legnagyobb bizonytalanság, különösen az eltérő neműek tegezése/magázása okozhat némi tanácstalanságot.

Az életkoron kívül az is szerepet játszik, hogy ismerik-e az illető személyt, mert „akit nem nagyon” ismernek a fiatalok és a középkorúak közül, azt is magázzák. A tegezés azonban a 30 évnél fiatalabbakkal szemben általánosnak tekinthető a 8-14 évesek körében.

Ahogy azt már fentebb említettük, a tegezés rohamos előretörése főleg a családon belül figyelhető meg, hiszen az 50 adatközlő gyermek közül 42 tegezi szüleit, és csupán 8 magázza.

A tegezés gyors előretörése a magázással szemben még ugyanazon családon belül is megfigyelhető, hiszen arra is van példa, hogy az egyik háromgyermekes családban a két idősebb fiú magázza szüleit, de a náluk több mint 10 évvel fiatalabb lánygyermek már tegezi.

A nagyszülők közül a nagymamát 26-an magázzák, 24-en tegezik, vagyis a magázás és tegezés már majdnem fele-fele arányban fordul elő, a nagyapákat pedig 22-en magázzák és 17-en tegezik (az adatok száma azért alacsonyabb, mert közülük már jóval kevesebben élnek). Ám az is előfordul, hogy ugyanaz az iskoláskorú adatközlő az egyik nagymamát magázza, a másikat meg tegezi. Bár a diákok ezt az eltérést nem indokolták meg, ennek ellenére saját megfigyeléseim alapján valószínűnek tűnik, hogy a nagyszülők életkora mellett a kapcsolatok intenzitása, érzelmi jellege, de az adott családon belül létező ebbeli szokások és

elvárások is okozhatják az említett eltéréseket. Egyetérthetünk tehát azzal a megállapítással, hogy „ha a gyerekek a nagymamát tegezik, az nem tiszteletlenség (nem letegezés), hanem az összetartozás jele” (Kenesei István szerk. i. m. 153).

Az oldalági rokonság felnőtt tagjait, a nagynéniket és a nagybácsikat (akik gyakran keresztszülők is) viszont többen magázzák, mint tegezik, mégpedig kb. kétharmad : egyharmad arányban (l. táblázat). A nagynéniknél, a nagymamákhoz hasonlóan, előfordul, hogy az egyiket tegezik, a másikat magázzák, s itt is hasonló tényezők játszhatnak szerepet, mint a nagymamák tegezése/magázása esetében.

	magázás	tegezés	nincs/vagy nem értékelhető az adat
nagynéni	31	17	2
nagybácsi	31	13	6
keresztanya	28	17	5
keresztapa	30	16	4
összesen	120	63	17

Ennek ellenére a családon, de a rokonságon belül is a változás iránya a tegezés felé mutat, s erről tanúskodnak a szülői válaszok is, hiszen a 60 válaszadó szülő közül 20 a szülők és a nagyszülők tegezését tartja helyesnek, 20 pedig a szülők tegezésére, de a nagyszülők magázására szavazott, a szülőkkel és nagyszülőkkel szembeni magázást viszont csupán 8-an tartják követelendőnek, s 12-en nem adtak egyértelmű választ a kérdőívben feltett kérdésre.

Mivel a szülőknek a válaszban megadott álláspontjukat indokolniuk is kellett, érdemes közzétenni érvelésüket.

Akik egyértelműen a tegezésre voksoltak, azok közül 20-an a „közvetlenebb” kapcsolatra hivatkoztak, 20-an a „barátibb” és 9-en a „bizalmasabb” kontaktus kialakításának egyik eszközét látják a tegezésben, ketten pedig azért utasítják el a szülő-gyermek közti magázódást, mert idegennek éreznék magukat. Ezzel szemben, akik a magázást tartják helyesebbnek, szinte mindannyian a nagyobb tiszteletet és megbecsülést, valamint a nagy különbséget és annak tiszteletét kívánják a magázással kifejezni.

A magázás és tegezés mellett egyértelműen állást nem foglaló válaszok között ilyeneket találunk: „Mindegy, de a mieink tegeznek” (4); „Mindegy, az a fő, hogy jó viszony legyen a gyerek és a szülő, nagyszülő között” (3); „Mindkettőnek van előnye és hátránya. A tegezés barátibb, de többet megenged a gyermeknek, a magázás fordítva” (2); „Nem azon múlik, hogy a gyerek tegezi vagy magázza a szüleit, nagyszüleit. Fontosabb a kölcsönös bizalom egymás iránt” (1); „Mindkettő helyes, ki hogy szokja meg” (1); „Helyesebb, ha magázzák egymást, de szerintem a tegezés sem illetlen” (1).

Összegzés

1. A köszönési és megszólítási formák használatát Kolonban legerőteljesebben az életkor határozza meg. A legidősebb korcsoport őrzi (azáltal, hogy megköveteli vagy elvárja) és használja az archaikus formákat, az iskolások viszont a neológ változatokat terjesztik. A két szélső korcsoport között elhelyezkedő középső nemzedék átmenetet képez, hiszen még őrzi az idősebb nemzedéktől örökölt archaikus formákat, de az ifjúságtól átvett neologizmusokat is használja, sőt a középső nemzedék tagjainál az életkor csökkenésével az ifjúság köszönési és megszólítási formái túlsúlyba jutnak az archaikus változatokkal szemben.

A szülők iskolai végzettsége és foglalkozása a tanulók köszönés- és megszólítási formáira alig van hatással, esetleg az erősen archaikusnak tekinthető változatok előfordulási számának enyhe csökkenése jelzi a családi háttér jellegét.

A nemek szerinti, azaz a „szexista” (Ronald Wardhaugh i. m. 282) különbségek elsősorban az egyes köszönésformák frekvenciájában nyilvánulnak meg. Így pl. a *szevasz* gyakoribb a férfiaknál és a fiúknál, a *csókolom* viszont a nőkkel történő kapcsolatfelvételen gyakoribb, de azért mindkét nemmel szemben használatos. A szlovák *nazdar* azonban csakis a férfiak közötti köszönésekben fordul elő, amelyet egyébként a szlovák hadseregben is használnak köszönési formaként.

2. A megszólítások használata terén csökken a rokonsági kapcsolatokat kifejező nyelvi eszközök száma, ezt bizonyítja a *sógor*, de különösen az *ángy(i)* rendkívül alacsony előfordulási száma, helyükre ugyanis a keresztnév vagy a keresztnév + *bácsi*, *néni* szerkezet került. Az említett megszólításokon kívül visszaszorulóban van a *komaasszony* és a *koma* használata is.

3. Ha összehasonlítjuk Kolon mai köszönési szokásait a rábaközi Mihályiéval (vö. Kiss Jenő i. m. 208–28), a két eltérő helyzetű és nyelvjárású község között a különbségek mellett számos hasonló jelenségre is felfigyelhetünk. Közös vonás mindkét község esetében, hogy a *szia* abszolút győztes a köszönések között. Abban viszont különböznek a két település köszönési szokásai, hogy egyrészt az egyházi köszönésformák jóval gyakoribbak Kolonban, mivel nemcsak egyházi személyiségekhez kötődnek, másrészt a neológ *heló* jóval ritkább, mint Mihályiban, bár előretörése viszonylag gyors, hiszen a már régebben ismert és használt *szervusznál* gyakrabban fordul elő. Az egyházi köszönésformák gyakori előfordulása azzal magyarázható, hogy a hagyományoknak, s így a hagyományos köszönési szokásoknak is jóval nagyobb szerep jut a határon túli magyarok nemzeti azonosságtudatának megőrzésében, mint az anyaországon belül. Az egyházi köszönések gyakorisága párhuzamba állítható egy másik nyelvhasználati sajátossággal, mégpedig a magyar nyelv változatainak, a köznyelvnek és a nyelvjárásnak a kisebbségi és az anyaországi használati arányaival, hiszen „A köznyelvnek, a szaknyelveknek, a szlengnek, az argónak és a hobbinyelveknek kisebb, sőt adott esetben lényegesen kisebb, a nyelvjárásoknak viszont nagyobb a használati arányuk a kisebbségi magyarban, mint az anyaországiban” (Kiss Jenő: Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat. Bp., 1994. 94).

Az egyházi köszönésformák magasabb gyakoriságát támogatja a szülőknek a szóban forgó köszönésfajtához való pozitív viszonyulása, Mihályitól eltérően ugyanis egyetlen szülő sem ellenezte e köszönésformák használatát (vö. Kiss Jenő: Nyr. 1993: 214).

Mindkét község esetében azonban, sajnos, terjed és növekszik a nem köszönések száma (Kiss Jenő i. m. 215).

4. A megszólításformák közül mindkét településen a szülőkkel történő kapcsolatfelvételben az *anyu*, *apu* a leggyakoribb, s a nagymamák megszólításában sincs eltérés, hiszen a gyakoriságot tekintve itt is, ott is 1. helyen áll a *mama*, *mami*. A nagyapák megszólítása viszont már lényeges eltérést mutat, ugyanis Kolonban az *apa* megszólítás fordult elő a legtöbbször, viszont a Mihályiban 1. helyen szereplő *papa*, *papi* csak 1-1 esetben tűnik fel.

A pedagógusok megszólításakor a mihályi keresztnév + *tanár néni*, *bácsi* változat (l. Kiss Jenő i. m. 221) a koloni kérdőívek adatai alapján nem fordul elő, de részt vevő megfigyeléseim arról tanúskodnak, hogy az alsótagozatosoknál, ha ritkán is, de előfordul ez a forma is. Mindenesetre e megszólításforma hiánya a pedagógus-diák viszony kevésbé bizalmas jellegére enged következtetni, hiszen a „cím/rang és vezetéknév-használat egyenlőtlenséget és idegenséget jelez” (vö. Ronald Wardhaugh i. m. 241), amelyet tájainkon többek között az elmúlt évtizedekben szigorúan megkövetelt, rideg *elvtárs/nő* megszólítás is előidézhetett. Különbség tapasztalható a magyarországi általános iskolában és a mi alapiskoláinkban tanító pedagógusok megszólításában a téren is, hogy a szlovákiai magyarok, s így a koloniak is, a tanár megszólítást csak a közép- és főiskolák/egyetemek oktatóival szemben használják, az alapiskolában a *tanító néni/bácsi* fordul elő.

A pap megszólításakor a koloni iskoláskorúak kérdőíveiben a *bácsi* forma végképp nem szerepel, s kizárólag a községben egyébként nem túl gyakori *úr* megszólítást használják, ellenben Mihályiban 4 esetet leszámítva csakis a *bácsi* fordul elő.

A tegezéssel kapcsolatban mindkét községben az derült ki, hogy elsősorban a családon belül terjed a leggyorsabban, bár Mihályiban magasabb a szülőket és nagyszülőket tegező iskolások száma (szülők: Mihályi 98,22%; Kolon 84%; nagyszülők: Mihályi 35%; Kolon 55%). A nagynénik, nagybácsik tegezésében még nagyobb az eltérés (Mihályi 37%, Kolon 67,3%).

A köszönés- és megszólításformák használatával kapcsolatban tehát elmondhatjuk, hogy bár az új változatok terjedésében a tömegtájékoztató eszközök és a napjainkban intenzívebb személyes kapcsolatok révén érződnek az anyaországi köszönési és megszólítási szokások, de a változás folyamata lassúbb, s a hagyományos szokásrendnek is nagyobb a szerepe. A szlovák nyelvi hatás viszont e vonatkozásban korántsem olyan erősségű, mint a szókincs egyéb területein.

Sándor Anna

A tulajdonnév jelentéstanáról egy névcsoport kapcsán

A tulajdonnév jelentéstanai kérdései mindig élénken foglalkoztatták a nyelvészeket, köztük a magyarokat is. A vitás kérdések az elmúlt évtizedek számos jelentős tanulmánya ellenére is — legálább részben — nyitottak maradtak. Az alábbi szöveg ehhez a diskurzushoz kíván hozzászólni egy meglehetősen különleges példaanyag alapján, s egy eddig kevésbé ismert irányzat, a kognitív nyelvtan kereteiben. A példák különleges vagy annak tűnő voltak miatt talán megvilágítóbbak, mint az átlagos esetek (s e példák egyúttal a hazai névadás egy részében jellegzetes történeti változások bemutatására is módot adnak), s az új elméleti keret is szolgálhat tanulsággal.

A zalaegerszegi névtani konferencián a zenekarnevek kapcsán olyan névadási jelenségeket említettem meg, amelyek a korábbi időszakokban teljesen szokatlanok voltak. Akkoriban még kevésbé látszott az a tendencia, amely a nyelvi játékra, a kétértelműségekre vagy a látszólagos érthetlenségekre építve olyan névviszonyokat hozott létre, melyek minden addigi konvencióval szakítottak. Amikor egy zenekar neve *Központi Bizottság*, *Átmeneti Kabát*, *Billenő Garázsajtó*, *Munkahelyi Léggör* vagy *Kézi Chopin*, akkor valami olyasmi történik a nevekkel, legalábbis egy csoportjukkal, ami korábban nem történt meg velük.

Tíz évvel ezelőtt a nyelvi szabadság hangsúlyozásában és a meghökkentésben láttam e nevek fő magyarázatát. Mára többet tudunk az addig és az azóta lezajlott szociális és kulturális változásokról, azok nyugat-európai előképeiről, így talán árnyaltabb lehet a válaszuk is, különösen a bővülő, a művészi és az ahhoz kötődő mindennapi életet egyre jobban átfogó példaanyag ismeretében. S ennek következtében finomíthatunk a tulajdonnév jelentéstanának eddigi felfogásain is.

A szemantikai megközelítés előtt azonban nem árt először a példaanyag esztétörténeti, szociokulturális hátterét vázolni, s innen kiindulni az alább következő gondolatmenetben. A posztmodern jelző ma kétségkívül divatszó, ennek következtében mind homályosabb a hazai jelentésköre. Itt természetesen nem vállalkozhatunk a posztmodern kimerítő definíciójára, a minket érintő lényeg azonban rögzíteni lehet.

A filozófiai és irodalmi hermeneutika, valamint a dekonstrukció elméleti kérdésfeltevései és állításai, továbbá a szépirodalom gyakorlata alapján elmondható, hogy a posztmodernre elsőként is a nyelvközpontúság jellemző, méghozzá az a típusú nyelvközpontúság, amelyet a nyelvbe vetett bizalom megrendülése, az e jelenség nyomán megjelenő kérdések és belátások jellemeznek. E belátások egyik leggyakrabban idézett, a legelső között felbukkanó megnyilvánulása ama Hoffmannsthal-levél (Ein Brief, 1902), magyar címmel Lord Chandos levele, amely egyértelműen megfogalmazta: „az elvont szavak, amikre a nyelv szinte magától rájár, hogy bármiféle ítéletet ki tudjon fejezni, az én számban szétestek, akár az elszáradt gombák” ... „Minden részeire bomlott előttem, a részek megint részeikre, és semmi sem akart egy fogalom alatt megférni. A szavak egyenkint úszkáltak köröttem!” (Hoffmannsthal 1902/1972: 323–4).

Amit Hoffmannsthal a maga retorikus-költői nyelvén leírt (önmagának és saját nyelvi teremtményének ellentmondva), azt ma úgy lehet összefoglalni, hogy a szavak konvencionalizálódott jelenései diffúzzá válnak, elbizonytalanodnak, s a korábban biztosnak hitt recept, mely szerint a mondatban, a szövegben egymás mellé helyezett szavak rögzített jelentésükkel ép közlést hoznak

létre, lassan használhatatlanná vált. Az irodalomtörténet Mallarmé nyelvfelfogásától számítja e jelenség irodalmi gyakorlatát, amikor az itt röviden jelzett belátás lassan teljes képpé állt össze, hogy majd elméleti keretű támadásként jelenjen meg a „logocentrizmus” ellen (vö. Derrida 1967/1991).

A hetvenes-nyolcvanas évekre a kép már összetett volt. E képben az egyik fő jellemző a disszemináció, azaz a jelentések, pontosabban a szó-, mondat- és szövegértelmezések szétszálazódása. A szöveg nem kanonizált (a közösség vagy valamely intézménye által jóváhagyott és követendőnek minősített) jelentést továbbít, hanem ki van szolgáltatva a különböző horizontú befogadók eltérő értelmezéseinek. A másik fő jellemző a mindenkori elit által kiemelt, kodifikált nyelv-változatok privilegizált, kiemelt jellegének a megszüntetése. E nyelvszemléletben tehát a sztenderd (az elmúlt évtizedek hazai szakszavával a köz- és irodalmi nyelv) egy változattá válik a többi között, megszűnik vagy csökken minden emelkedettsége, tekintélye.

A nevekről szólva induljunk ki a vázlatosan kijelölt keret első tételéből, a disszemináció jelenségéből. Vegyük mindehhez az alábbi neveket, melyeknek nagy részét a Pesti Műsor néhány számában lehetett olvasni, a többit Budapest utcáin 1995-ben gyűjteni. (Két megjegyzést szükséges tenni: 1) valamennyi név budapesti, 2) a nevek értékelésével nem kívánok foglalkozni):

folyóiratnevek:	<i>Magyar Narancs</i> <i>Nappali Ház</i>
könyvüzletnevek:	<i>Atlantisz</i> <i>Rythm 'n Books</i>
klubnevek:	<i>Fekete Lyuk</i> <i>Tilos az Á</i> <i>Guillotin Live Music</i>
galérianevek:	<i>Gejzír</i> <i>Na mi van?</i> <i>Napút</i>
mozinevek:	<i>Cirkogejzír</i> <i>Egocentrum</i> <i>Graffiti</i>
zenekarnevek:	<i>Korai öröm</i> <i>Csigafróccs</i> <i>Irágy Hónaljmirigy</i>
rendezvénynév:	<i>Water Pistols Party</i>

Ha e neveket minden kontextusuktól függetlenül tekintjük őket, ahogy általában az onomasztikai és jelentéstani szakirodalom szokta, akkor ugyanennek a szakirodalomnak a felhasználásával igen sajátos eredményeket kapunk. Nézzük végig a magyar jelentéstani szakirodalomnak a nevek jelentésére vonatkozó nézeteit a fenti anyagon.

Balázs János (1963) nézetei szerint a név, a tulajdonnév implicit vagy explicit formában jelzi a csoportot, a kategóriát, amibe a név viselője tartozik, sőt, a tulajdonnév épp a kategórián keresztül referál az egyedre. Az imént felsorolt neveket ezzel az elemzésfajttal aligha lehet megközelíteni, ugyanis általában épp az implicit vagy explicit kategóriakijelölés hiányzik. Jóllehet ez a negatív megállapítás fontos, ugyanis e nevek egyik lényegi jellemzőjére mutat rá.

J. Soltész Katalin (1979) rendszere szerint szintén érdekes adatokhoz jutunk. A felsorolt nevek nagy részénél első pillantásra (tehát elemzés vagy értelmezés nélkül, úgy, ahogy azt az anyanyelvi beszélő teszi) nem találunk motiváltságot. Hasonlót állapíthatunk meg az információtartalomról: a *Cirkogejzír* nem utal a mozira, a *Guillotin*, a *Tilos az Á* a klubra, a *Na mi van?* a galériára. Mindez a legtöbb esetben a nevek egyes összetevőire is igaz, vagyis nemigen lehetséges önmagában az egyes elemek motiváltságára vagy információtartalmára hagyatkozva valamilyen jelentést

förlépíteni vagy megállapítani. Ebből az következik, hogy a Soltész által (Sorensenre hivatkozva) megadott denotátum- (ill. denotáció-) értelmezés itt nem vagy alig működik, ugyanis éppen azok az adatok (jelentésszövegek) hiányoznak, amelyeknek alapján a denotáció meghatározható lenne. Természetesen nem lehet feladatunk e helyt a kimerítő elemzés, annyit azonban meg lehet jegyezni, hogy Soltész felfogásában a név denotatív („objektív”) jelentése azonos az „objektíválható” enciklopédikus ismeretekkel, amelyek a név által jelöltet azonosítják. (A kognitív grammatika feloldani látszik e dilemmát — a főnevekre általában, bár nem annyira összetett, hanem inkább elemi érzékelési adatok alapján, de a tulajdonnevekre összetettebb választ ad.)

Ezzel szemben a konnotációnak ’hözzárendelt, asszociatív jelentés’ értelmében természetesen nagy a szerepe. (Erről az alábbiakban még lesz szó.)

S kevésbé sikeresen lehet alkalmazni a név etimológiai jelentését is. Ez főképp az idegen elemeket tartalmazó nevek esetében működik, ám az „etimológia” itt sem szóeredetet, hanem eredetibb szójelentést fed, s miképp a többi jelentésszövegtől (pl. a konnotáció) esetén, itt is nagy szerepe van a megértő, a befogadó szociokulturális meghatározottságának, befogadói horizontjának.

Ha ezután Kiefer Ferenc szemantikai nézeteit vesszük szemügyre (1986. évi zalaegerszegi előadása alapján; Kiefer 1989) az általam posztmodernnek nevezett nevek viszonylatában, akkor az igazságfeltételek, az extenzionális és intenzionális logika bevonásával újabb szempontokat kapunk. Kiefer a Frege, Russell, Carnap és Katz—Fodor által meghatározott kartéziánus vonalra építve megállapítja, hogy a név logikai, igazságfeltételekkel igazolható része az, hogy a név valaminek a neve. Az, hogy a név név, kétféle szempontból igazolható. Egyrészt azért, hogy a név és a megnevezett között pragmatikai viszony áll fenn: a nevet adják. Másrészt formális logikai elemzéssel: ha a név (tehát nem főnév, hanem adott név) vonatkozik valamire, akkor a név név. Amennyiben Kiefer egyik példájának („Budapest nagyváros”) azonosító predikatív szerkezetét (ti. igazságfeltétele csak mondatnak lehet) szerkezeti mintának használjuk, mondjuk a következő mondatot hozhatjuk létre:

A Tilos az Á klub.

Ebben az esetben a *Tilos az Á* vonatkozik valamire, s erről az állítható, hogy az klub. Mindez azonban a formális logikai viszonyon túl kapja meg pragmatikai vonatkozását, hogy „ezt és ezt a nevet kapta”. Ám hogy miképp tartalmazhat egy formális logikai rendszer pragmatikai mozzanatot, ezt Kiefer nem fejt ki fent említett írásában. (Más munkájában, például Az előfeltevések elméletében ezt megteszi, ott azonban a pragmatikának a szűk értelmezését alkalmazza, amely épp az adott nyelvi interakciót és annak részeként a megnyilatkozást megelőző, autonóm mondatban le nem írható, szociokulturális jellegű nyelvi cselekvéseket, így a névadást nem fogadja keretei közé (vö. Kiefer 1983). A társadalmi cselekvések s a rájuk vonatkozó elméletek ugyanis rendszeresen kibújnak a nyelvtudomány eme vonulatának alkalmazott formális logikai rendszerek kartéziánus világismeretének keretéből. A kognitív tudomány a mesterséges intelligencia kutatásában igyekszik ilyen modelleket fölláttítani, például modelleméleti keretben, még kevés sikerrel (vö. Barwise — Etchemendy 1989). A dilemmák ábrázolására megfogalmazhatjuk a következő mondatot is:

A Tilos az Á felirat.

Ez a mondat kellő ismeretek mellett éppúgy igaz, mint az előző példa. (Kiegészíthetnénk mindkettőt: „A Tilos az Á klub Budapesten”, „A Tilos az Á felirat a Micimackóban”). Azt, hogy az elsőben név (tulajdonnév) a *Tilos az Á*, a másodikban pedig nem, nem az dönti el, hogy van-e vonatkozása (hiszen a másodiknak is van), hanem valamilyen további információ, amit a fenti két példában a mondatokból (is) megkapunk. A klubnak általában neve van az európai kultúrákban (valóban adják), ám ez a pragmatikai mozzanatot az itteni példákban akkor kezd működni a megértésben, amikor tisztázódik a névnek név jellege. A tisztázódás és a működés a megértésben egyszerre történik meg (legalábbis a kognitív pszichológia interakciós, a kognitív nyelvészet holisztí-

kus ága szerint feltételezhetően egyszerre): az olvasó tudja, hogy az adott nyelvi kifejezés név, tehát azt adták neki s vizsont.

Kiefer (1989) megemlíti, hogy a név jelentéséről (azon túl, hogy egyáltalán név) csak a mondat kontextusából tudunk meg valamit. A „Pisti feleségül veszi Marit” mondatban a *feleségül vesz* igei csoport jelöli ki a *Mari* szemantikai összetevőit: felnőtt, nem férjes, nő. A következő mondat ilyen értelemben adhat támpontokat:

Tegnap Pisti elment a Tilos az Á-ba.

A *Tilos az Á* ebben az esetben valamely nyilvános hely, mivel azonban a mozi, kocsmá, mulató, klub stb. főnevek a Katz—Fodor-féle komponenciális elemzéssel nem bonthatók föl jelentéselemekre, itt az előfeltevés, valamint a következtetés léphet működésbe. (Az előfeltevés: van egy hely, ahova Pisti elment; a következtetés: ha Pisti elment egy helyre, melynek neve Tilos az Á, akkor az a nyelvről és a világról való tudásunk alapján valószínűleg nem munkahely, nem üzlet, nem bank, nem önkormányzat vagy rendőrség. Vagyis olyan hely, amelyet köznévvvel ugyan meg lehet nevezni, de ebben az esetben a megnevezés általános, tág érvényű lenne. Munkahely speciális esetben természetesen lehet.) A következő mondat azonban még ennyit sem mond, hiszen mindkét fenti kontextusra vonatkoztatható lenne:

Pisti nekiment a Tilos az Á-nak.

Az eddigi névmagyarázatok tehát viszonylag kevés lehetőséget adnak arra, hogy az itt bemutatandó sajátos nevek névjellegét valamilyen magyarázatban leírjuk. Minden fentebbi kételkedés ellenére a Kiefer (1989), valamint a Barabás—Kálmán C.—Nádasdy (1977) által felvetett pragmatikai szempont kínál talán jó kiindulópontot. Ennek megfelelően a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név, és a hallgatónak, az olvasónak valahonnan tudnia kell, hogy az a nyelvi entitás, ami elé kerül, név, és nem más valami (főnév, nyelvtani csoport, frazéma, mondat). E tudást valóban meg lehet szerezni a mondatból, sőt a pontosító kategóriakijelölő köznévi utótagból, de éppúgy a szövegből vagy más jellegű kontextusból is. Tehát vagy azt olvasuk pl. egy műsorfüzetben, hogy „Na mi van? Galéria”, vagy azt, hogy „Kiállítótermek: Art-X, BÁV Rt. Kortárs Művészet, Csontváry, Csók István, Na mi van? stb.” Ha azt látjuk, szintén műsorfüzetben, hogy „Saigon Art of Music”, a névjelleg már jelen van, ám ha címet is találunk utcanévvel, házszámmal utána, akkor sejthetjük, hogy talán klubról, előadóteremről van szó.

A név tehát valóban attól név, hogy vonatkozik valamire, de nem mindegy, hogy mire. A név olyasmire vonatkozik, ami egy közösségben intézményesen viseli a nevet. Itt bizonyos értelemben háttérbe szorul az a szempont, hogy a nevet adják, inkább az működik, hogy az anyanyelvi beszélő aktuálisan tulajdonítja (mert tulajdoníthatja) a nevet annak a valaminek, amiről szó van. Ez a tulajdonítás a nyelvről és a világról való ismeretek együttes birtoklásával lehetséges. Ilyen értelemben nyelvészeti keretben valóban pragmatikai nézőpontból lehet megközelíteni a név kérdését.

Ha ezek után a fenti névanyagot a kettős, pragmatikai-szemantikai meghatározottságnak megfelelően vizsgáljuk, a következőket lehet róluk röviden megállapítani. A Polányi-féle kognitív elmélet (Polányi 1974/1992), ill. a Langacker-féle kognitív nyelvtan (Langacker 1987) alapján úgy látjuk, hogy — miként más nyelvi entitásokat — a neveket is kétféleképpen fogja fel és dolgozza fel a beszélő és a hallgató: holisztikusan (egészszelűen) és morfológikusan (a nyelvi egység részeire és annak viszonyaira összpontosítva). A holisztikus nézőpontból nemigen számít, mit jelent a név, az számít, hogy a névnek megvan-e ama névjellege, társadalmi intézmény háttére van-e, s hogy mire vonatkozik. A név morfológikus befogadásakor ezzel ellentétben az a lényeges, hogy mit jelent (het) a név, pontosabban annak összetevői, azaz az etimológia, a szójelentés, a szó stílusértéke, a motiváció, az egyes névelemek kerülnek előtérbe, valamint az, hogy a név megfelel-e valamilyen nyelvi jellegűen is jellemezhető névadási konvenciónak vagy sem.

A hagyományos névadásban az intézményjelleg dominál (tehát az, hogy a nevet intézményesen adják, és az intézményesen működik), amely a nyelvi tekintélyre és emelkedettségre alapozódik, tehát a névadás sztenderd nyelven vagy idegen, magas presztízsű nyelven történik, a jelenítés sokszor nem is lényeges, azt elnyomja vagy helyettesíti a magas nyelvi presztízs. A hagyományos névadásban és -használatban inkább a holisztikus szemlélet érvényesül.

A posztmodern névadás részben ennek ellenében működik. Itt föltételezhetően szándékosan nincsen magas presztízs, nincsen hagyomány adta motiváció, ezáltal, ill. a lehetséges etimologizálás által nincs kategóriakijelölés, vagyis nem vagy kevésbé tapasztalható a név adott volta, ill. a név intézményes jellege (bár e formák elterjedtségével ez szintén intézményesedik, megkapja kanonikus értékeit). Ezért a figyelem a jelentésre, pontosabban az értelmezhetőségre irányul, hogy fogódzót találjon a névtulajdonításhoz. A posztmodern névhasználat szándékosan rájátszik a disszeminációra, a beszélt nyelvi és bizalmas regiszterekre, így értelmezési lehetőségei nyitottak, a konnotációra alkalmasak, miközben megnehezíti a névtulajdonítást. A konnotációt Pottier (1974) és Rössler (1979) alapján virtuémának tartjuk, vagyis lehetséges jelentéselemnek, melynek aktualizálódását a befogadó szociokulturális meghatározottsága jelöli ki. Tehát a hallgató, az olvasó egyéni képességeitől és szocializációjától függő nyelvről és világról való egyéni tudása határozza meg, hogy miképp és milyen mértékben képes jelentéselemeket konnotálni egy-egy posztmodern névhez. E helyt csupán megemlíteni lehetséges, hogy Eco (1984) magát a jelölés folyamatát, a „ha *p*, akkor *q*” logikai modellt annak következtetési jellege miatt konnotáló típusúnak (hozzárendelőnek) tartja, ill. hogy Langacker kognitív grammatikájának szemantikai modellje (Langacker 1991a) a jelentésmátrixon belül megjelenő bázistartományoknak (a jelentésmegértésben szerepet játszó elemi érzékelési formák kognitív mozzanatainak mint jelentésképző elemeknek) nagy számról voltaképpen hasonló értelemben beszél, jobban megközelíthetővé téve az itt jelzett problémakört. A posztmodern névadás egyszerre többretegű, szójátékos. E nevek nem jelentést adnak a hagyományos értelemben (már amennyire a hagyományos név jelentést ad), hanem mindig újraértelmezést kívánnak, ezért jóval nagyobb kognitív tevékenységre van szükség egy posztmodern jellegű név megértésekor, ugyanis olyan jelentéselemeket lehet egymás mellé rendelni, amelyek a mindennapi enciklopédikus és nyelvi ismeretek szerint igen távol vannak egymástól, a névben mégis összejátszanak. A posztmodern jellegű nevek inkább morfológikus befogadást kívánnak, annál is inkább, mert az itt felsorolt nevek többsége J. Soltész Katalin csoportosításában szónév, tehát nincsen bennük eredetibb tulajdonnévi elem.

Az eddig elmondottakat néhány elemzéssel támaszthatjuk alá. Az *Atlantisz* (teljes nevén az *Atlantisz Könyvsziget*) a legendás kultúrára utal, amely elsüllyedt, de talán mégis létezik. Mindez az értelmezési lehetőség egyrészt összhangban állhat az *Atlantisz* szellemiségével, sajátos szerepével a budapesti könyvesboltok között, ugyanakkor ellentmondásba kerülhet az üzlet kereskedelmi céljaival (aminek a léte bizonytalan, hogyan működhet gazdaságilag?).

A *Fekete Lyuk* ennél jóval több különböző értelmezési tartományt hoz működésbe. Elsőként egy általános közhasználati minden különösebb kijelölés nélkül, azután egy csillagászatit, majd egy erotikusat, mindkettőt a maga további értelmezési mezőjével, végül magának a klubnak a füstös barlangszerű jellegére utal. Langacker (1991a) szemantikai modellje itt különösen alkalmazhatónak tűnik, a név közszói tagjai a szín- és a térérzékelés legelemibb kognitív folyamatainak alapulnak, s ezért valamennyi lehetséges értelmezésnek, ill. az összetett értelmezéseknek is kiindulópontját adják.

A *Magyar Narancs* egyrészt a lehetetlenséget jelöli (nincsen magyar narancs), másrészt utal Bacsó Péter Tanú c. filmjére, mindezzel ellentétbe kerül a másik lényeggel, a lapjelleggel: ami lehetetlen, az mégis van. Eközben ikonikusan mégis rájátszik egy jellegzetes, intézményesedett névadási formára, a *magyar* előtagú kételemű nevek sorára (vö. *Magyar Nemzet*).

A *Na mi van?* galériánév egyrészt határozottan behozza a beszélt nyelvi, bizalmas regisztert a galérianevek emelkedettebb világának (eleget téve a privilegizáltság megszüntetése kritériumá-

nak), másrészt pedig sajátos módon cselekszik: ő maga, a név, és a vele jelölt intézmény kérdez, vagyis az kérdez, amit a látogató kérdezhetne („Na mi van látnivaló benne, a galériában, mi újság a képzőművészetben?”). Ezzel a disszemináció kívánalmának tesz eleget igen eredeti módon.

A posztmodern jellegű nevek igazán persze homológ kontextusban működnek, az effajta név kontrasztja valójában itt ugrik ki, például egy egyszerű felsorolásban: *BÁV Rt. Kortárs Művészeti Galéria, Budapest Galéria, Csontváry Terem, Csók István Galéria, Derkovits Terem, Gejzír Gallery, Kempinski Galéria, Múcsarnok, Na mi van? Galéria, Nagyházi Galéria, Napút Galéria, OTP Bank Galéria, Óbudai Pincegaléria* stb.

Ugyanakkor a homológ környezetben belüli kontraszton kívül a nem homológ környezet is erősíti a posztmodern névadási szokásokat épp az erős analógiával, vagyis a kontraszt hiányával. Ennek leghatározottabb megjelenési formája a szójátéknak a reklámban, az újságcímekben és egyéb mindennapi szövegtípusban való elterjedtsége, pl. „A *tixtaság* átható ereje” egy mosópor-reklámban (*Tixt* a termék neve); „*Zwack* így tovább”, a Zwack-családról és likörgyárról szóló könyv címe a „csak így tovább” frazémára játszik rá, miközben dicséri tárgyát.

Az eddigiek alapján a következőket állapíthatjuk meg. A posztmodern nevek morfológikusan olvastatják magukat, ezáltal azonban a megértésben (legalább részben) elvesztik név jellegüket. Hiszen a morfológikus, elemző olvasás, névészelelés nemigen járul hozzá ahhoz, hogy e neveket névként értelmezzük. E példák névként holisztikusan, szimbolikus egységként működhetnek egy mondatban, egy szövegben. A szimbolikus egység az a kétpólusú szemantikai és fonológiai nyelvi kifejezés, amellyel az anyanyelvi beszélő a megnyilatkozás nagyobb összetevői között „előre csomagolt” egységként bánik, tehát létrehozásához vagy megértéséhez nem szükséges konstruktív erőfeszítés, figyelem (Langacker 1987: 57). A posztmodern nevek példája arra mutat rá, hogy a név esetében ez az egységként kezelés kettős módon történik meg: a név valamely főnévi csoport főnévi fejének helyét tölti be a mondat szerkezetben, e szerepében egységként működik, az anyanyelvi beszélő figyelmét azonban egyúttal a részelemekre irányítja a belső szemantikai szerkezetével. A mondatbeli helyet s annak grammatikai jellegét az anyanyelvi beszélő a begyakorlottság, vagyis a név egységként sematikus jellege révén általában meg tudja jósolni, gyakran a teljes mondat ismerete nélkül is. Különlegesnek minősített példáink azért érdekesek, mert feszültséget hoznak létre a nyelvtani hely és a konvencionálisan elvárt név helyett működésbe lépő különleges név között.

A név, amely a mondatban egységként a főnév helyét tölti be, sajátos jellemzőkkel rendelkezik. A kognitív nyelvtan általában a főnév szemantikai pólusának típusjellemzőjeként a dolog megjelölését tartja (szemben az ige temporális és a melléknév, határozó atemporális viszonyjelölésével; vö. Langacker 1987: 183kk). Valamint általában beszélhetünk a típus és az eset (instance) közötti különbségről. A típus egy főnév esetében a prototípusszemantika megálapításainak megfelelően mindig a legáltalánosabb jelentésmátrix alkalmazása minden különösebb további szemantikai kijelölés nélkül. Az eset (az instancia) ezzel szemben azt jelzi, hogy a főnévvel jelölt dolog a nyelvi interakcióban részt vevők számára valamilyen szemantikai tartományban, valamilyen összefüggésben jelenik meg, s nem egy másikban (e kettősség nem azonos a határozott — határozatlan kijelöléssel). A főnevek esetében ehhez a kettősséghez járul a jelentésspecifikáció, amely például melléknevek hozzájárulásával történik. A tulajdonnevek esetében a típuskijelölés konvenció útján történik (tehát valóban tudni kell, hogy az adott név emberre vagy hajóra vonatkozik), ezzel együtt pedig az eset- (instancia)kijelölés is mindig megtörténik: a név jellegből következik, hogy egyetlen specifikus egyedről van szó, tehát a név implicit módon mennyiséget és határozottságot jelöl (vö. Langacker 1991b: 51–60). A fent elemzett, posztmodernnek nevezett nevek esetében a típuskijelölés nem történik meg (bár a dologra való utalás viszonylag egyértelmű, ill. a szó szerinti jelentéshez kötődő konnotációk lépnek működésbe), a nevek szembeszegülnek a konvencióval, ellenben a lehetséges mondatbeli szerkezeti hely, ill. egyéb (például felsorolásbeli) elhelyezés s az ezáltal lehetségessé tett

jellemzők (specifikusság, egyediség, határozottság) tulajdonnévi jelleget adnak a konvenció híján nehezen érthető főnévi csoportnak.

Természetesen a fenti vázlat számos további kérdést vet föl, amelyet részletes kutatással lehet kidolgozni és megválaszolni.

SZAKIRODALOM

- Balázs János 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* I. 41—52.
- Barabás András—Kálmán C. György—Nádasdy Ádám 1977. Van-e a magyarban tulajdonnév. *NyK.* 135—55.
- Barwise, Jon — Etchemendy, John 1989. Model-Theoretic Semantics. In: M. Posner (ed.): *Foundations of Cognitive Science*. MIT Press.
- Derrida, Jacques 1967/1991. *Grammatológia. Első rész*. Magyar Műhely. Szombathely, Párizs, Bécs, Budapest.
- Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Indiana University Press. Bloomington.
- Hoffmansthal, Hugo von 1902/1972. Lord Chandos levele. In: Pók Lajos (szerk.): *A szeccszó*. Gondolat Kiadó. Budapest. 321—6.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1989. Mit jelent a tulajdonnév? In: Balogh Lajos—Ördög Ferenc (szerk.): *Névtudomány és művelődéstörténet*. Zalaegerszeg. 286—90.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume I. Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1991a. *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York.
- Langacker, Ronald W. 1991b. *Foundations of Cognitive Grammar*. Volume II. Stanford, California.
- Polányi Mihály 1974/1992. A tudományos meggyőződések természete. *Filozófiai írásai*. Atlantisz. II: 139—60.
- Pottier, Bernard 1974. *Linguistique générale. Théorie et description*. Klincksieck. Paris.
- Rössler, Gerda 1979. *Konnotationen. Untersuchungen zum Problem der Mit- und Nebenbedeutung*. Franz Steiner Verlag. Wiesbaden.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor

Fejér megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata

Fejér megye földrajzi neveinek történeti-etimológiai vizsgálatához mindenekelőtt Csánki (3: 295—396) és Györffy (2: 321—443) történeti földrajza nyújt szilárd alapot. Sok adatot tartalmaz Károly János ötkötetes megyemonográfiája (Fejér vármegye története. 1—5. Székesfehérvár, 1896—1904). Kitűnő forrásközlésekkel és feldolgozásokkal vannak tele a Fejér megyei történeti évkönyv (1—. Székesfehérvár, 1968—) című sorozat kötetei. Megtalálható benne egyebek között az első magyarországi népszámlálás (1784—1787) anyagából három Fejér megyei járásnak, a Sár-melléki, Csákvári és Bicskei járásnak az összesítő lapja (Móra Magda: FMTÉ. 5. sz. 303—323), közel 4 000 — főleg 18—19. századi — földrajzi név helységek szerint rendezett gyűjteménye (Nagy Lajos: FMTÉ. 6. sz. 227—311), Dunapentele története korszak-monográfiákban (Érszegi Géza, Nagy Lajos, Jenei Károly, Farkas Gábor: FMTÉ. 9. sz. 7—42, 43—122, 123—162, 163—216), Bél Mátyástól Fejér vármegye leírása (fordította és bevezette Prokopp Gyula: FMTÉ. 11. sz. 83—117), Fejér megye katonai leírása II. József korában (Eperjessy Kálmán: FMTÉ. 11. sz. 119—160), Pesty Frigyes helységnévtárának Fejér megyei része (bevezette, közreadta és jegyzetekkel ellátta Párniczky Józsefné: FMTÉ. 11. sz. 161—305) stb. Megindultak a Fejér megyei helytörténeti lexikon munkálatai is, de 1978-ban pénzühiány miatt elakadtak. Fejér megye történészei köz-

ségtörténeti feldolgozásokra és a FMTÉ. köteteiben való közzétételükre tértek át. A FMTÉ. 13. kötetében (7—439) már helyet is kapott 10 község története: Aba, Adony, Alap, Alcsútdoboz, Alsószentiván, Bakonycsernye, Bakonykúti, Bakonyárskány, Balinka, Baracs. Kálmán Béla (MNY. 23 [1980]: 58—95) átkutatta a székesfehérvári és veszprémi püspöki levéltárban őrzött 18—19. századi egyházlátogatási jegyzőkönyveket, és a kigyűjtött Fejér megyei földrajzi neveket tanulmányban mutatta be. Ám Fejér megyének a ma használatos, élő földrajzi neveit is megismerhetjük, legalábbis részlegesen, nyomtatott kiadványból. A Magyarország földrajzinév-tára (MFNT.) című sorozat második kötetének füzeteként látott 1979-ben napvilágot Fejér megye 33 oldalon, 150 000-es méretarányú térképmelléklettel („névtérkép”). Zala, Vas, Tolna, Somogy, Komárom stb. megyéhez hasonlóan pedagógusok és más önkéntes munkatársak összegyűjtötték Fejér megye földrajzi neveit is, de az anyagi támogatás elmaradása miatt késik a tüzetes helyszíni ellenőrzés, a szerkesztés és a kiadás.

A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1988. évi negyedik, bővített és javított kiadásában Fejér megye földrajzi neveinek is kellő figyelmet szenteltem. Az alábbiakban 12 további Fejér megyei földrajzi név vizsgálatáról adok számot.

Csikvár. Bél Mátyás (1684—1749) a NotHung. kéziratban maradt Fejér megyei fejezetében hosszasan foglalkozott Csikvárral (FMTÉ. 11. sz. 113), és vitába szállt Istvánffy Miklóssal (1538—1615), aki szerint Csikvárnak egykor *Bottyán* volt a neve. A Székesfehérvártól déli irányban egy mérföldnyire fekvő Csikvár, ahol már nyoma is alig van az egykori erősségnek, Bél Mátyás szerint Bottyántól teljesen különböző helység, jóllehet csak kevés távolság választja el őket egymástól. Idővel az erősség lerombolódott, és a *Csikvár* név Szabadbattyánnak lett a második, vagyis neve, sőt — a helyzettel nem ismerősök — Szabadbattyán várát, közismert nevén a Kula-tornyot is hajlamosak voltak így emlegetni, s ezzel tovább növelték a név körüli homályt. Nyelvtörténetileg is értékesíthetők *Csikvár* következő adatai: 1649: „az *Csikvárnak* árulatása” (FMTÉ. 6. sz. 186), „az *Csikvári* vitézek” (i. m. 6. sz. 187); 1706: „extendálja commandóját ... gróff Eszterházy Dániel uram most *Csikvárnál* gyülekezett corpusára” (Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve 1706—1709. Közli Thaly Kálmán. Bp., 1901. 3); 1709: „az kemény télnek idejével minémő operatióit folytatta légyen *csikvári* sáncz ellen?” (i. m. 339); 1720: „Thomas *Csikvari*” csn. (Kázmér: RCsnSz. 246); 1723: „nyolc esztendeig *Csikvárott* soldos katona lévén”, „*Csikvárrul* Pentelére menő ut” (FMTÉ. 6. sz. 223). „Ezen fatens húsz esztendeig Fövent, háromig pedig *Csikvárt* lakván” (i. m. 6. sz. 224); 1782—5: *Csikvár* [= Szabadbattyán] (i. m. 11. sz. 149); 1786: „*Cschikwár*, 1 1/2 M. v. Stuhlweissenburg r. am Schärwis Sw. hatte ehemem ein Schloß, war etlich u. 80 Jahre unter türkischer Bothmäßigkeit, die solches 1686 an die Christen mit Accord übergaben: itzt ist dasselbe ein Steinhafen.” (Korabinsky 97); 1808: „Battyán (Szabad-) h. cum arce *Csikvár* (Lipszky Rep. 1: 41); 1864—5: „A község 2 névvel él most, s pedig Szabad Battyán — neve bír csak helybeli elterjedéssel —, *Csikvár* néven pedig országszerte ismeretes”, „*Csikvár* későbbi neve — honnan vette e nevet — a vélemények kétfelé ágoznak, az első vélemény azt állítja, hogy *Csik* nevű török basa lakott itt, midőn Fejérvár a törököt uralta. A Tudományos Gyűjteményben azonban Horváth István azt állítja, hogy midőn a törökök Fejérvárból kiűzettek, itt akartak megállapodni, és állást foglalni, azonban valami *Csik* nevű magyar úr gátolta őket szándékukban” (Pesty: FMTÉ. 11. sz. 276); „Szabad-Battyán (*Csikvár*)” (PallasLex. 15: 320); 1918: „*Csikvár* legelői dülő” (FMTÉ. 6: 295). Bél Mátyás (i. h.) úgy vélekedett, hogy *Csikvár* tkp. jelentése 'a csíkok vára', s azzal kapcsolatos, hogy bőven volt csík a Sárvizben. A későbbi kutatók személynevet kerestek *Csikvár* előtagjában. Kiss Gábor (Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp., 1984. 184) szerint egy hajdani birtokos, *Csik* Péter volt a névadó. Noha a sokféle előforduló *Béka-vár* (ZMFN. 43, 59, 67, 133, 137, 169, 247, 267, 285, 335, 519, 593, SMFN. 114, 216, TMFN. 60, 100, VMFN. 203, 240 stb. l. még FNESz.⁴ 1: 185), a Tisza egykori zsom-

békos, mocsaras, sással benőtt ágától körülvelt váráról elnevezett *Tiszasásvár* (FNESz.⁴ 2: 653), valamint *Sárvár* (FNESz.⁴ 2: 456), sőt a tósok-beréndi *Csikvár* [1736: Bél Mátyás: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989. 130. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6.], valamint a hahóti *Csik-vár* (ZMFN. 511) tipológiailag lehetőségessé teszi, hogy egy csikászásra alkalmas, vízenyős helyen, amilyen végül is a Sárvíz melléke, egy erősséget a *csik* nevű halról *Csikvár*-nak nevezzenek el, nem zárhatjuk ki a *Csik* szn. esetleges névalkotó szerepét sem. A *csik* halmnévből 'csikra halászó, csikász' értelemben magyarázható magyar *Csik* személynévként, dictusos névként és családnévként is élt, sőt (családnévként) ma is él a magyarban (Kázmér: RCsnSz. 244). Magam mégis inkább affelé hajlok, hogy *Csikvár* előtagjában a *csik* halmnév rejlik személynévi áttétel nélkül. — Fentebb szó esett a szabadbattyáni Kula-toronyról. L. 1864 vagy 1865: „A Malomcsatorna nyugati parton jelenleg is fennálló régi és erős anyagokból *Kulá*-nak nevezett épület áll, azelőtt csekély erőd lehetett, melyet a törökök kápolnának használhattak, mire mostani és a régi korból leszármazott neve *Kula* mutat” (Pesty: FMTÉ. 11. sz. 276). A török kor előtt keletkezett tornyot Evlija Cselebi szerint Szulejmán hadai 1543-ban foglalták el. Eredetileg a tornyot árok és palánkfal vette körül. (L. Kiss Gábor: i. m. 178.) A *Kula* név előzménye az oszmán-török *kule*, régi *kula* 'torony'. (Az etimológia további részleteihez l. FNESz.⁴ 1: 810 *Kula* a.)

Dolosd. Az 1954-ig Veszprém megyéhez, azóta Fejér megyéhez tartozó Bakonycsernye belterületétől északnyugatra levő *Dolosd* határrész (MoFnT. 1: Fejér m. 11, 21; Hnt. 1995. 182) egy elenyészett középkori falu nevét őrzi. L.: † 1082 [1327 e.]: „In villa *Dulusd*” (DHA. 1: 239); 1386: *Dolosd* (Csánki 3: 229); 1390: *Kysdolist* (ZsigmOkl. 1: 164); 1808: „*Dolosd* h. Praedium” (Lipszky: Rep. 1: 147); 1882: *Dolosd* (Juhos: Hnt. 72). (A falu történetére, elpusztásodásának folyamataira l. VeszprHtLex. 176.) A *Dolosd* < *Dulusd* helynév egy régi magyar személynévként a -d képzős származéka; vö.: 1211: *Dolus* szn. (PRT. 10: 513). Ennek eredete nincs tisztázva. A magyar *dalos* 'énekelgető, dalolható személy' főleg kronológiai nehézségek miatt aligha lehetett az előzménye. Ha a helységnévnek köze volna a magyar *dalol*, *dalos*, *dal* stb. szócsaláddhoz, akkor mai hangalakként **Dalosd* volna várható *Dolosd* helyén. A magyar *Dolus* szn. esetleges előzményéhez l. még lengyel *Dolisz* szn. (SISNO. 1: 499) is. (A kérdéshez l. EtSz. 1: 1258; TESz. 1: 590; Kázmér: RCsnSz. 275, 308; EWUng. 1: 242.)

Duzlok. Rácalmás belterületétől északra egy laposnak, amely a Duna felé esik, *Duzlok* a neve. Főbb adatai: 1750: „Szöllők alatt való, a Duna felől laposban lévő *Duslok* nevű rétság” (FMTÉ. 6. sz. 285); 1864: „*Duzlog*, a Dunára dülő szőlő és rétság. Sajátságos ősi elnevezés lehet e név, de eredetéről legkisebb sem puhatolható ki. Jelen időben arról nevezetes, hogy itt terem a községben a legerősebb vörös bor” (Pesty: FMTÉ. 11. sz. 258); 1979: *Duzlok* (MoFnT. 2: Fejér m. 11, 29). A név szerb-horvát eredetű; vö. *Duzluk* 'helység Verőce megyében Orahovicától délnyugatra' (Lipszky: Rep. 1: 160; HASz. 2: 908; ComVer. 53; lokalizálásához l. Orahovica und Beničance. 1: 75 000-es térkép). A szerb-horvát *Duzluk* előzményéhez l. szerb-horvát **duzluk* 'simaság, laposság, lapályosság; lapály' < oszmán-török *düzlük* 'ua.' < *düz* 'sima, lapos' (Räsänen: EtWb. 508) + *-lük* '-ság, -ség'. A szláv (irodalmi) nyelvekből hiányzik a labiális *ö* és *ü* hang. A szerb-horvátban *u* szokta helyettesíteni az oszmán-török *ü*-t; vö. szerb-horvát *dumen* 'kormányrúd' < oszmán-török *dümen* 'ua.', *duşman* 'halálos ellenség' < *düşman* 'ua.', *mujezin* 'műezzin' < *müezzin* 'ua.', *tutun* 'dohány' < *tütün* 'ua.' stb. Ez magyarázza a szerb-horvát *Duzluk* vokalizmusát. Felmerült a *Duzluk* helynévként az oszmán-török *tuzluk* 'sóbánya; sótartó' főnévre való visszavezetésének gondolata is (HASz. 2: 908). Ennek ellene mondanak a földrajzi körülmények.

Fetel. Elenyészett középkori helység Szabadbattyán és Polgárdi környékén. Adatai: 1193: *Feteil* (Györffy 2: 385); 1413: *Fethel* (uo.); 1419: *Fetel* (uo.). A helynév talán pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. A személynévi előzményhez esetleg figyelembe jöhet a német

Veitel szn. (Brechenmacher 1: 448). L. még *Feitel* csn. (1995. évi budapesti telefonkönyv 1: 528). A *fekete* melléknév hangátvetéses *feteke* változatából való kiindulás (Mikos: MNy. 31: 247) nem fogadható el.

Gemlye. Mórtól észak-északnyugatra egy középkori falu viselte ezt a nevet. Főbb történeti adatai: 1250/1324: *Gunzna* [?: *Gumna* ?] (Györffy 2: 386); 1269/1275: *Gumne* (uo.); 1344: *Zobodgumne* (uo.); 1404: *Gemlye* (Csánki 3: 329). Bizonyára egy déli szláv **Gumno* helynév [< *gumno* 'szérűskert'] átvétele. (L. Stanislav: SlovJuh. 2: 187.) Vö.: szerb-horvát *Guvna* [< **Gumna*] hn. (ImMesta. 1973. 171); szlovén *Gubno* [< **Gumno*] hn. (ImMesta. 1973. 170). Etimológiailag összetartozik a magyar *Gemence* (FNESz.⁴ 1: 508 *Gemenci-erdő* a.) és *Homonna* (FNESz.⁴ 1: 603) eredetijével. A *Gumna* > *Gemlye* fejlődés egyfelől hangrendi átcsapással (erre l. NytudÉrt. 139. sz. 15), másfelől *n* > *l*(*y*) változással (ehhez l. *Csománfalva* > *Csomálfalva*: i. m. 32 és *Kemene* > *Kemlye* > *Kimle*: i. m. 9) magyarázható.

Jégháza. Elenyészett falu a Váli-víz mellékén Baracska táján. L.: 1410: *Jeghaza* (ZsigmOkl. 2/2: 343); 1416—19: *Jeghaza* (Csánki 3: 333). A 18. század végén már a baracscai birtokosok sem tudták, hol fekszik e falu. Csupán régi iratok alapján emlegették. (L. FMTÉ. 14. sz. 123.) *Jégháza* elötagjában bizonyára személynév rejlik; vö. 1211: *Jege* szn. (PRT. 10: 509). L. még *Jégh* csn., *Jegg* csn. (1996. évi budapesti telefonkönyv 1: 793). Ám e neveknek a *jég* 'megfagyott víz' főnévvel való összetartozása nem kétségtelen. De az összetett helynévnek 'jégverem'-féle értelmezése sem megnyugtató. (OklSz. 427 *jég* a.)

Monstor Butibulas. A Dunapentelének nevet adó Szent Pantaleon monostor egy parthoz közeli Duna-szigeten, az ún. Szalk- vagy Szalki-szigeten (újabb nevén Ifjúság-szigeten) épült. Romjai idővel, a sziget lejjebb sodródásával a vízbe kerültek, de a Duna alacsony vízállásakor látni lehetett őket. 1903-ban, a Duna szabályozásakor felrobbantották a kőromokat. A kikotort törmelék egy része a Magyar Nemzeti Múzeumba került. (L. Érszegi Géza: FMTÉ. 9. sz. 18, 19, 34, 37, 42; Parniczky Józsefné: FMTÉ. 11. sz. 201; Györffy 2: 400; KMTL. 540.) Az elhagyott monostorok foglalkoztatni szokták a nép képzeletét. Lázár deák 1528-ban megjelent Magyarország-térképe a Pentele melletti Duna-szigeten egy épület rajzához a *Monſtor Butibulas* nevet csatolta. Ezt a nevet aztán évszázadokig ismételtették a Lázár-féle térkép másolatói. (Összegyűjtött adataikat l. Hajdú Mihály: CsepSzig. 245. Hajdú a *Monstor Butibulas*-t tévesen a Csepel-sziget déli csücsára, Makád külterületére lokalizálta. L. már Hajdú Mihály—Molnár József: NévtDolg. 7. sz. 33 is.) A *Monstor Butibulas*-nak néphagyományt tükröző magyarázatát egy német kereskedőtől, a 16. század közepén Konstantinápolyból hazautazó Hans Derschwamtól ismerjük, aki úgy értesült, hogy a névadó *Buti Balázs* megerőszkolta a monostor apácáit, gyereket csinálva nekik: „Vbderwegens durch ein dorff, klain Penttele, gefaren, von dannen der *Buti Balasch* gewest, so auff eins konigs verhengknus ir vil nunnen in eim jar allen khinder gemacht” (FMTÉ. 9. sz. 42). Hogy valójában ki volt Buti Balázs, vagy volt-e egyáltalán ilyen nevű személy, arról nem beszélnek a források. De hogy egy ilyen név lehetséges volt, azt az 1449 óta adatolható *Buti* (Kázmér: RCsnSz. 195), *Buthi*, *Búti* (1995. évi budapesti telefonkönyv 1: 308) családnév igazolja. További vizsgálatot érdemel a *Buti* családnév esetleges összefüggése a Pest megyei *Budi* (ma *Bugyi*) helységnévvvel (FNESz.⁴ 1: 263), illetőleg a belőle alakult *Budi* ~ *Bugyi* családnévvvel (Kázmér: i. m. 191).

Süld. E néven ma ismeretlen sziget, révhely Dunapentelétől délre. Főbb adatai: 1109: „insulam in *Sild*”, „in ipso portu *Sild*” (DHA. 1: 366); 1330/1409: *Swold* (Györffy 2: 403); 1409: *Swld* (Györffy 2: 404); 1414: „insulam *Zyld*” (ZsigmOkl. 4: 556). Csánki (3: 345) *Sold*-nak, Györffy (2: 403) és Borsa Iván (ZsigmOkl. 4: 751) *Süld*-nek olvassa a helynevet. Bizonyára a magyar *sün* állatnév régi *sül* alakjának a -d képzős származéka rejlik benne, esetleg sze-

mélynévi áttétellel; vö. 1138/1329: *Suhul* szn. (MNy. 32: 205), *Suuledi* szn. (MNy. 32: 131). Ha maga a sündisznó volt a névadás indítéka, akkor a névadáskor feltűnően sok élhetett belőle arrafelé. Ez esetben a *-d* képző funkciójához l. *Füred* [tkp. 'fürjes'] (FNESz.⁴ 1: 150 *Balatonfüred* a.), *Ólved* (i. m. 2: 296) stb.

Szold. Elenyészett középkori falu, amely Mórtól nyugat-északnyugatra, a mai Sövénykútpusztá táján fekhetett. Főbb okleveles adatai: 1193: *Zold*, *Sold* (ÓMolv. 54, 57); 1230: *Zuld* (Györffy 2: 408). Csánki (3: 358) *Zöld*-nek olvasta, Mikos (MNy. 31: 300) és Györffy (i. h.) *Szold*-nak. Minthogy a *zöld* színnév régi írásképe *zeld* volt, és a *s*, z legrégibb emlékeinkben inkább a *sz* hang jele, valószínűbb a helynév *Szold* olvasata. Puszta személynévből keletkezhetett magyar névadással; vö.: 1138/1329: *Soludi* szn. (MNy. 32: 132); 1211: *Solud* szn. (PRT. 10: 512). L. még 1086: *Sol* szn. (DHA. 1: 253). Ez utóbbi talán török eredetű; vö. török *sol* 'bal' (Rásänen: EtWb. 426).

Tengerd. Elenyészett falu Lepsény, Balatonbozsok és Balatonfőkajár között. Fontosabb adatai: 1256: *Tengerd* (Csánki 3: 353); 1447: *Thengred* (uo.); 1478: *Thengeld* (uo.); 1593: *Thengerd* (FMTÉ. 14. sz. 68); 1857: *Tengerd* (VeszprHtLex. 370). A helynév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással; vö. 1152: *Tengurdi* szn. (PRT. 1: 601). A közvetlenül vagy közvetve (személynévi áttétellel) a magyar *tenger* 'nagy kiterjedésű, sós állóvíz' főnévből alakult tulajdonnevekhez l. 1297: *Tenger* szn. (HazOkl. 157), *Tenger* 'Detekkel összeépült település' [1355: *Tengur*; Csánki 1: 219; 1414: *Thengerfalva*; uo.; l. még: Kázmér: Falu 301, RCsnSz. 1060; ComAbTorn. 23]. Vö. FNESz.⁴ 2: 635 *Tengeri* a.

Zedregpuszta. Besenyőktől lakott falu volt Fejér megyében a Hard, Szentiván (Alsó-szentiván), Alap és Előszállás által határolt területen. Főbb történeti adatai: 1322: *Zedreg* (Györffy 2: 417); 1326: *Scedreg* (uo.); 1330: *Zederegh* (uo.); 1397: *Zedreeg*, *Zedreg* (ZsigmOkl. 1: 566); 1412: *Zedereg* (ZsigmOkl. 3: 499); 1420: *Kyszedregh*, *Nagzedregh* (Csánki 3: 358); 1566: *Szedreg* (Dávid G.: SimSz. 129); 1727: *Szendrich* (FMTÉ. 6. sz. 233); 1903: *Zedregpuszta* (uo.); 1956: *Zedregpuszta* (Hnt. 64). A *Zedreg* helységnév a magyar *szeder* növénynév *-g(y)* képzős származéka; tkp. jelentése 'szederbokrokkal benőtt hely, szedres'. (L.: D. Bartha: Szóképz. 107; EWUng. 2: 1402.) A *Szendrich* névváltozat betelepült szerbek ajkán keletkezett (Farkas: FMTÉ. 13. sz. 177). Ennek a szerbes alaknak, valamint az 1566. évi török defterből való *Szedreg*-nek a név eleji *sz* ad különös fontosságot. Azt bizonyítja, hogy az élő beszédből ellesett alak teljes bizonyossággal sz-szel hangzott, nem pedig z-vel, ahogyan a régi íráskép alapján a hódoltság idején elpusztásodott középkori falu nevét a történészek (Károly János, Csánki Dezső stb.) emlegetik. Az elenyészett falu pontos helyét 1885-ben állapította meg Károly János: „az alsószent-iványi és közép-szentiványi épületektől éjszaknyugatra fekvő temető helyén állott egykor a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére épített templom, s körülötte terült el Zedreg” (FMTÉ. 11. sz. 280.) Károly Jánosnak Csánki Dezsőtől is jóváhagyott felfedezése nyomán 1903-ban az alsószentiványi birtokosok a korábbi *Kollerpuszta* [1912: *Koller psz.*: Sárbogárd. 1: 75 000-es térkép] nevét *Zedregpusztá*-ra változtatták (Farkas: FMTÉ. 13. sz. 18). A hagyománytiszteletből újjáélesztett nevet még az 1956. évi Hnt. is nyilvánartotta. Ám érthetlensége, furcsa hangzása miatt a helyi lakosság névhasználatában nem tudott igazán gyökeret verni. Újabban a *Dózsatelep* [1973: Hnt. 127; 1979: MoFnt. 2: Fejér m. 11, 21; 1995: Hnt. 167] megnevezéssel találkozunk Alsószentiván belterületétől északnyugat felé. — A *Zedreg* helynévről korábban is nyilvánítottam véleményyt (MNy. 86: 171—2).

Zsadár. Elenyészett középkori falu Pét vize mellett Ősítől nyugatra. L. 1269/1279/1392: *Sadar* (Györffy 2: 417). Az 1082: *Sothar* adatot Györffy (i. h.) még feltételesen Zsadárra vonatkoztatta, de a DHA. 480, 507 a Veszprém megyei, elenyészett Csatárral azonosította. A *Sadar*

írásképi helynév olvasata is bizonytalan; megengedhető nemcsak *Zsadár*, hanem *Satár*, *Szatár* olvasat is. Etimológiájáról nem lehet megbízhatóan ítélni. Az 1138/1329: *Zadar* (MNy. 32: 132) személynév csak akkor jöhetne előzményként számításba, ha nem *Szadar*-nak, hanem *Zsadar*-nak vagy *Satar*-nak volna olvasható, ám ez nem valószínű. A helynév szláv származtatása (Stanislav: SlovJuh. 2: 598) nem fogadható el. Stanislav egy szlovák **Ždár* helynevet tett fel. Ehhez l. cseh *žďár* 'erdőégetéssel nyert (megművelhető) föld' <összláv **jbzžarb* (EtSlSJaz. 9: 103).

Kiss Lajos

Egy idiómacsoport szemiotikai nézőpontból

1. Az idiómák a frazeológiai egységek körébe tartoznak, és a szólásokat és közmondásokat együttesen jelentik. Jellemzőjük az egységes vagy majdnem egységes jelentéstartalom, általában a formai állandóság; a közkeletűség, legtöbbször a szókapcsolat egészének történeti fejlődése, s a semlegetől az expresszívig nivelláló stilisztikai hatása.

Károly Sándor a frazeológiai egység góciát az idiómákban látta, s ezekhez képest a nem idiomatikus állandósult egységek — véleménye szerint — e góc körül helyezkednek el.

„... beszéd közben nagyon sok kész elemkapcsolatot, sablont, klisé-t használunk fel. A jelentésváltozások jó része is ilyen egységekben megy végbe. Ezért van az, hogy a jelek használatának olyan kötöttségei vannak, amelyek nem következnek tisztán a denotatív fogalmi jelentésükből, hanem a szokásos kapcsolatokban való szereplésük következményei.” (Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1970. 292.)

Tehát a szavak lazább vagy szorosabb összekapcsolása — különösen ha idiomatikus kapcsolat — túlmutat egy egyszerű kötődési sémán.

1.2. E tények az idiómák arculatának lexikológiai kettősségére is rámutatnak, azaz arra, hogy megjelenhetnek *szótári szinten* és *kontextuális szinten*. A nyelvhasználat során keletkeztek, állandósultak, majd a szótárak készítői vagy a gyűjtők feljegyezték, s ezzel rögzítették is valamelyik — általuk hallott — formájukat. Ezáltal lehetővé vált, hogy ne csak szózhagyomány útján, hanem írásos formában is terjedjenek mint potenciálisan létező nyelvi egységek.

Regisztrálható, tehát mint lexikalizálódott szótári *f o r m a* nyelvi szintre került szókapcsolat, a nyelvi absztrakció (langue) síkján élő, a nyelv sajátos képződményeként számon tartott alakulat.

Van ugyanakkor *a l k a l m a z o t t v á l t o z a t a*, használati „formája” is, az összefüggő szövegbe (írásos vagy beszélt változatba) szerkesztett idioma is. Ezek a nyelvi szintről a beszédhelyzetben történő alkalmivá váló szókapcsolatok is megőrzik általános törvényszerűségüket (legalábbis azok többségét) de új törvények is hatnak, pl. a kontextuális függés törvénye, mely a szókapcsolat szövegbe szerkesztésének grammatikai feltételeit adja, meg a jelentést is a szöveghez igazítja, kontextuális jelentéssé változtatja (vö. Deme László, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Kontextuális függés. Budapest, 1971. 26. 381; továbbá R. Molnár Emma, Az „alkalmazott” idiómák szótározása. 1992. Általános és alkalmazott nyelvészeti konferencia. Szeged — Lengyel Zsolt szerk. Veszprém, 1992. 60—4).

2. Az idiómák vizsgálata több szaktudomány körébe tartozik, de dominánsan nyelvi megjelenési formájukból adódóan jellemző jegyeik, tulajdonságaik a lingvisztika konvencionális és újabb módszereivel tárhatók fel. Ugyanakkor interdiszciplináris sajátosságuk sugallja a többoldalú megközelítést. Itt nem az etnográfia gondolok, mely a szellemi néprajz körébe tartozik, és teljes

joggal vizsgálati anyagának tekinti, továbbá kutatási módszereivel keletkezésük valóságáig a társadalmi, közösségi szemléletig vezetik a kutatót, hanem a nyelvtudománnyal néhol érintkező, néhol egybeeső szemiotikára.

2.1. A szemiotika a jel tudománya, jelrendszereket együttesen és külön-külön vizsgáló szaktudomány. A nyelv elsődleges szemiotikai rendszer, méghozzá az emberi kommunikációban legjelentősebb szerepet betöltő információt, üzenetet közvetítő rendszer, s az idióma is egyik „megjelenési” formája, üzenetközvetítő kódja. Önként kínálkozik, hogy ebben a relációban vizsgáljuk meg tulajdonságait.

A szemiotika kínálta három nyelvi komponens: a *s z i n t a x i s*; a *s z e m a n t i k a*, valamint a *p r a g m a t i k a*.

A hagyományos, nyelvészeti indíttatású vizsgálatoktól sem volt idegen ez a három aspektus, csak leíró nyelvtani strukturalista és funkcionális (főleg az utóbbi) irányzatok módszerei domináltak, s ebből adódó konklúziók születtek. (Lásd pl. R. Molnár Emma, A szólások grammatikai tulajdonságai. Nyr. 105: 339–47; uő. A szólások és közmondások szemantikai jellemzői In: Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis 1989. 85–91; uő. A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. MNy. 106[1982]: 146–53.).

A néprajzkutatók végeztek szemiotikai szempontú kutatásokat az idiómák körében, megállapítva, hogy a „proverbium” műfaja csakúgy, mint a folklór egésze vagy bármilyen más művészet a másodlagos szemiotikai (modelláló) rendszerek közé tartozik. „A másodlagos modelláló rendszer olyan struktúrák, amelyeknek a természetes nyelv képezi az alapját, a rendszer azonban ezen túlmenően egy kiegészítő, másodlagos ideológiai, etikai, művészi vagy valamilyen más jellegű struktúrát is kap. Ezeknek a másodlagos rendszereknek a jelentése részben a természetes nyelv, részben más szemiotikai rendszerek jelentéséhez hasonló módon juthat kifejezésre” (Szemerkényi Ágnes, A szólások szemiotikai analízise. In: Jel és közösség. Szerk. Voigt Vilmos. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1975. 58. A szakirodalomban Lotman megállapítására hivatkozik, melyet Petőfi S. János idéz).

2.2. A nyelv elsődleges szemiotikai rendszer, vizsgálatom is e tárgykörben mozog.

a) A *s z i n t a x i s* mint első szemiotikai komponens az elemek lehetséges lineáris összefüggéseinek stúdiuma. Kötött szókapcsolatok az idiómák, amelyek meghatározott formában lexikalizálódtak, és kérdés, hogy mennyire tűrik a lineáris szerkezet megbontását. Ha az említett szó-tári alakokra figyelünk, szerkezeti szempontból egy rendszerré állnak össze.

Az idiómák közül a szólások glosszéma-, szintagma- és mondat szerkezetűek, s minél magasabb szintű nyelvi egységben állandósultak, annál jobban változtatható a szerkezeti rendjük mondat-egészbé vagy szövegbe illesztve. Ez azonban már a pragmatikai komponens vizsgálati körébe tartozik.

A glosszéma (Deme László értelmezésében viszonyított lexéma lásd D. L.: A beszéd és a nyelv. Budapest) a legegyszerűbb szerkezetséma a mondatba kerülésre alkalmas módon szerkesztett alakulat. Összetevője a fogalmi jelentésmagot hordozó nomen + viszonyítást jelentő suffixum. Pl.:

Ebestül, macskástul 'minden pereputtyával vagy mindenestül' (O. Nagy Gábor, Magyar szólások és közmondások. Budapest. Gondolat K. 1966. 157/63. Rövf. a továbbiakban: O. N. G. lapszám/sorszám).

eb (nomen) + *-stul*(sociativusi esetrag)

macska (nomen) + *-stul*(sociativusi esetrag)

Ésszel, kézzel 'szellemi és testi erő kifejtéssel' (O. N. G. 216/771)

ész (nomen) + *vel*(instrumentalisi-comitativusi esetrag)

kéz (nomen) + *vel*(instrumentalisi-comitativusi esetrag)

Szösszön, boron 'olcsó áron, potom pénzért' (O. N. G. 652/1223)

szössz (nomen) + *-ön*(superessivusi esetrag)

bor (nomen) + *-on*(superessivusi esetrag)

Ettől eltérő a két különböző esetragot tartalmazó szólás:

Tetőtől talpig 'minden ízében, teljesen, egészen' (O. N. G. 671/395)

tető (nomen) + *-től*(ablativusi esetrag)

talp (nomen) + *-ig*(terminativusi esetrag)

Kézről kézre 'egyik embertől közvetlen a másikhoz' (O. N. G. 350/999)

kéz (nomen) + *-ről*(delativusi esetrag)

kéz (nomen) + *-re*(sublativusi esetrag)

Gyakori a postpositívós szerkezetű szólás: pl.:

Suba alatt 'titokban, suttyomban' (O. N. G. 602/409)

Nyakló nélkül 'határt nem ismerve, mértéktelenül' (O. N. G. 503/69)

Ezek az egyszerű szerkesztmények a fentebb vázolt grammatikai szerkezetben lexikalizálódtak és váltak jellé, azaz „szóláslexémává” (frazémává vö. Károly Sándor i. m.), mely ebben a nagyságrendben belső szerkezetét tekintve két nomenből + két viszonyító elemből áll. Az ilyen nagyságrendű szerkezet a további viszonyítás csekély lehetőségével többnyire változtatás nélkül kerül a szövegbe.

Szerkezeti képlete kb. így alakul:

$\text{nomen}^a + \text{gramméma}^a$	+	$\text{nomen}^b + \text{gramméma}^a$	
$(n^a + gr^a)$	+	$(n^b + gr^a)$	pl.: <i>Ésszel, kézzel</i>
$\text{nomen}^a + \text{gramméma}^a$	+	$\text{nomen}^b + \text{gramméma}^b$	
$(n^a + gr^a)$	+	$(n^b + gr^b)$	pl.: <i>Tetőtől talpig</i>
$\text{nomen}^a + \text{gramméma}^a$	+	$\text{nomen}^a + \text{gramméma}^b$	
$(n^a + gr^a)$	+	$(n^a + gr^b)$	pl.: <i>Kézről kézre</i>
$\text{nomen}^{a,b,c,n}$	+	$\text{postpositio}^{a,b,c,n}$	
$(n^{a,b,c,n\dots})$	+	$(\text{postp}^{a,b,c,n\dots})$	pl.: <i>Suba alatt, Szűr alól, Nyakló nélkül</i>

b) A *s z e m a n t i k a* a második nyelvi komponens a szemiotika szerint: ez a jelek és jelkapcsolatok jelentésének vizsgálataként értelmezhető. A fentebb glosszémának minősített idiómacsoport szemiotikai tulajdonságai sajátosságok. Legfőbb jellemzőjük, hogy a szólást alkotó lexémák jelentése eltér az eredeti lexikai jelentéstől, azaz nem egyezik meg az őt alkotó szavak jelentésével, hanem új, szólásjelentést kap. Denotatív jelentése konvencionális értelemben nincs is, illetve csak akkor, ha nem szólásként jelenik meg a szerkesztmény pl. ilyen mondatban: „*Ésszel* a terveket gondolta ki, *kézzel* a technikai megvalósításukat végezte el.” De ez csak azt bizonyítja, hogy ezek a ragos névszók egy mondat keretén belül nem szólás értelemben is előfordulnak. Összekapcsolva viszont olyan önálló jellé válnak, melynek nagyságrendje eltér a lexémáétól, s a valóságnak egy új tényére, összefüggésére együtt utalnak, de ezt jelen esetben nem az egyes nome-
nek jelentése hordozza. Az előbbi példákat nézve egy szóval értelmezhetők.

<i>Ebestül, macskástul</i>	= 'mindenestől'
<i>Ésszel, kézzel</i>	= 'szellemi, testi erő kifejtéssel'
<i>Szöszön, boron</i>	= 'olcsón'
<i>Tetől talpig</i>	= 'teljesen'
<i>Kézről kézre</i>	= 'egyiktől a másikhoz'
<i>Suba alatt</i>	= 'titokban'
<i>Nyaklól nélkül</i>	= 'mértéktelenül'

Mindegyikük egy viszonyított lexémával értelmezhető, helyettesíthető, mely szemantikailag a szólás szinonimája; a szóláshoz hasonló módon toldalékolható a mondatban majdnem azonos jelentéssel, jelentésértékkel. A szólásglosszémának (a toldalékok jellegéből adódóan) valamilyen körülményt kifejező jelentéstartalma van — ezt a mondatban betöltött funkciójából hozta magával ti. határozó lehetett állandósulása előtt. Mivel a szólásglosszémának a jelentése nem ekvivalens az egyes szavak jelentésével, konnotatív jelentésről is csak akkor beszélhetünk, ha nem elszigetelten regisztrált (szótári) formában, hanem szövegben vizsgáljuk. Ugyanakkor feltételezhető, hogy e típusú nagyságrendben találunk olyan példákat, amelyeknek a jelentése érintkezik a benne foglalt lexéma jelentésmezőjével.

Pl.:

Eszteendőre vagy kettőre 'néhány év múlva' (O. N. G. 1985/782.)

Az *eszteendő* lexéma időtartamot hordozó szemantikai alakulat. Jelentésének lényege a szó-
lásban is megmarad, csak feloldódik a pontos jelentéshatár, és meghatározatlanra, bizonytalanra tágul. Az ilyen típusok átmenetiek, s egyúttal e nyelvi alakulat létrejöttének egyik fázisát is illusztrálják (ti. azt, hogy átmenetek vannak a tiszta típusok között).

Az idiómák szemantikájának általában is, és a most vizsgált csoportnak speciálisan is meghatározója a szövegegész, a használat. Akár a keletkezésüket, akár szövegbe szerkesztésüket elemezzük, a konkrét szituáció, az adott kontextus igazít el a pontos megértésben. Hovatovább a nyelvi szint csak egy potenciális lehetőséget kínál — mert őrzi ugyan az általános jelentésmodellt —, de manifestációja révén aktuális környezetben kapja meg az adott szituációban érvényes jelentést.

Az idiómák szemantikai viselkedése részletes elemzésének centrális helye van e nyelvi alakulatok tulajdonságainak feltárásában, mert létrejöttük és változásuk lényegét hordozzák a szemantikai viszonyok.

c) A *p r a g m a t i k a i* komponens a szemiotikában a beszélő és a jelfolyamatok összefüggéseinek stúdiuma — egyszerűbben a jelrendszerek és az ezeket használó ember közötti viszonyt vizsgáló tudományág. Nemcsak a nyelvi szemiotikai vizsgálatok kötelező, mellőzhetetlen része, hanem önálló kutatási területe az általános szemiotikának is.

Az idiómák használata a beszélt nyelvben vagy a szépirodalmi alkotásokban s a különböző nyelvi rétegbe tartozó művekben igen eltérő képet mutat. Használatuk gyakoriságát meghatározhatja a kor divatja, a művek műfaja, s a leírt (választott) téma is. A nép nyelvhasználatában mindig általános volt, s a népi irányzatok szinte kötelező módon alkalmazták, akár a beszélt nyelvben, akár a szépirodalmi alkotásokban; pl. Dugonics András nemcsak gyűjtőmunkát végzett (Magyar példabeszédek és jeles mondások 1—2. Szeged, 1820), hanem Etelka című regényében program-szerűen használta a szereplőkkel.

A szerkezetileg glosszéma nagyságrendű idiómák bemutatása a pragmatikai komponens szemrevétele szempontjából csak úgy tárulhatna föl teljes jelentőségében, ha teljes szöveg bemutatásának részeként, a többi nyelvi elemmel való oppozícióban és relációban szemlélnénk. A rövid szövegrészletben történő szemléltetés legfeljebb a szótári alakhoz képest a szintaktikai változatlan-ságot s a *s z e m a n t i k a i* alkalmazkodóképességüket bizonyítja. Pl.:

„... ha valamint Zalánfi Etelkába, úgy Etele Világosba bel-Szeretne. Mind a kettőnek lakodalma egy *füst alatt* el-is végződhetne.” (Dugonics A.: Etelka. Posony 1788. I. 184.)

A szólás jelentése: 'egyszerre'. Az egy *füst alatt* jobban alkalmazkodik (illik) az egész regényszöveg hangulatához, szóhasználatához, stílusához mint az *egyszerre*. A regény szellemiségéhez tartozik a hozzá hasonló számos más szerkezetű idióma szerepeltetése is. Vagy:

„Tudod-e, hogy már elkezdte az oldalbarúgásokat amúgy *sűrűről*.” (Arany J.: Levelezése íróbarátaival. Budapest, 1888. I. 74.)

Arany népi szemléletének, de származásának, falun töltött éveinek is jövedéke a szóhasználat. Magánlevelezése nem az irodalmi aspektust, hanem az egyén „természetes” nyelvhasználatát tükrözi. Egy szemléletet, a néppel való azonosulást, melynek egyik módja a népi gondolkodásmód e formáinak megjelenése. (Ismét megjegyzem, hogy szerkezetileg a postpozíciós nomen, tehát a legegyszerűbb alakulat, szerkesztmény különösebb módosítási lehetőség nélkül.)

3. Összegzés: Az idiómák közül a szólások legegyszerűbb csoportjának a glosszémaszerkezetűnek a lexikalizálódott, illetve szövegbe építhető variánsainak egy-egy mozaikját próbáltam megláttatni a szemiotika tükrében. Rendszerek és szabad kategóriák villannak fel itt is, pedig ez csak egy csoport, nem is hordozhatja magában az idiómák teljes szintaktikai és pragmatikai komponenseinek minden dimenzióját. De az kiderülhetett, hogy az idiómák nyelvi jelek, méghozzá többszintű nyelvi szerkesztmények formájában lexikalizálódtak. Eddig a szemantikai változását tartották kiemelkedő ismertető, meghatározó jegynek. Ez dia-krón szemléletben igaz is, de a szinkrón szemlélet a használati érték, mely e jel megjelentetési és befogadási formája a kommunikációs rendszerben, az információ átadás-befogadás szempontjából más dimenzióban látta és helyezi e nyelvi alakulatokat. A világ dolgairól, összefüggéseiről alkotott kép, a világról szóló ismeret rendszerében fölhalmozott tapasztalati, megfigyelési, hiedelmi, érzelmi rétegeket ötvöznek egygyé, jelenítenek meg nyelvi formában, az absztrakció szintjére emelhető modellálható módon. Különböző szemiotikai rendszerek vannak érdekelve a vizsgálatunkban, de a megjelenési formájuk a természetes nyelv, és föltárásuk is a nyelvi kutatási módszerek hozzáadásával lehetséges (nem vitatva el az etnográfia, a kultúrtörténet, gazdaságtörténet stb. érdekelt szaktudományok e témához kapcsolódó nélkülözhetetlen kutatásait).

A közlemény egészéből kiindulva kell keresni az idiómák helyét, szerepét (pragmatikai komponens fontossága) a többi rendszerrel egybevetve kideríteni egyéni karakterüket, amelynek lényege, hogy nyelvi egységgé absztrahálódva újabb konkrét szint: a szövegegész részei lehetnek.

Pontosabb megismerésük több szaktudomány közös feladata.

Koktél kontaminációkból

I. A kontamináció sokarcú, számos szempontból vizsgálható nyelvi jelenség. Kutatása érdekes és tanulságos lehet a történeti és a leíró nyelvészet, a pszicho- és a szociolingvisztika, az alaktan, a mondattan és a szövegten, az etimológia és a jelentés- és a stilsztika és a nyelvművelés számára.

A nemzetközi és a hazai nyelvtudományban a kontaminációk vizsgálatának aranykora a múlt század utolsó negyede, az újgrammatikusok munkálkodásának időszaka volt, főleg annak köszönhetően, hogy ekkor támadt fel a nyelvészek érdeklődése az analógia és a lélektan iránt.

A magyar nyelvtudományban a kontaminációk szerepének felismerése és elismertetése elsősorban Simonyi Zsigmond nevéhez fűződik. „Kombináló szóalkotás” című értekezésében (1890) sikeresen ötvözi a kortárs német, olasz, dán és amerikai nyelvészek elméleti vizsgálódásának eredményeit saját magyar nyelvészeti kutatásainak tapasztalataival. Részletesen megismerteti olvasóit a kontaminációk létrejöttének okaival. Bőséges példaanyagában mind a magyar nyelvtörténeti és beszélt nyelvi, mind az idegen nyelvi adatok szép számban vannak jelen. Külön is szeretném kiemelni, hogy Simonyi elemzései nem korlátozódnak az etimológia és a morfológia területére, képviselőhez jut a mondatszerkesztés is. — Simonyi értekezése és ennek a Nyelvőrben (1889: 1—8) publikált kivonata élénk és vegyes visszhangra talált a folyóirat szerzőinek körében. A termékeny és változatos vitában Simonyi maga is többször megszólalt. Legfőbb szövetségese Szinyeyi József, értő bírálója pedig Albert János és Szarvas Gábor volt. Akadtak persze túlzó hívek és igazságtalanul gúnyolódó ellenlábaskok is.

A korabeli cikkek száma és tartalma is bizonyítja — nagyon jól figyelte meg ezt Nyirkos István (1991: 479—80) —, hogy Simonyiék a lexikális kontaminációval kapcsolatos magyarázati lehetőségekhez sokkal nagyobb reményeket fűztek, mint amennyi a későbbiekben igazolódott. A szerkezeti vegyületek felé viszont — Nyirkos az idézett helyen erre is felhívja a figyelmet — jelentőségüknél jóval kisebb érdeklődés fordult, s ez részben ma is érvényes. Néhány kivételt szerencsére erről a területről is említhetünk: Simonyi és Szinyeyi mellett ebbe a sorba tartozik például Erdélyi Lajos, Kalmár Elek, Kertész Manó és Horger Antal; Klemm Antal szerepe külön méltatást érdemelne (vö. Nyirkos 1991: 478).

Az akadémiai és egyetemi nyelvtani szintézisek (Tompai 1961: 465—6, Benkő 1967: 347, Velcsováné 1968: 168) természetükből adódóan csak igen röviden foglalkozhatnak a kontaminációkkal. Terjedelméhez viszonyítva bővebb tárgyalásra érdemesíti őket a „Mai magyar nyelvünk” című gyűjtemény (Ladó 1976: 13—4, Éder—Grétsy 1976: 76—7). — A Grétsy László és Kovalovszky Miklós szerkesztette Nyelvművelő kézikönyvben (1980, 1985) örömdetesen nagy helyet kapnak a kontaminációkat érintő szócikkek. Igen fontos és hasznos, hogy a klasszikusnak számító szöveggyűlési példák mellett gazdag gyűjteményt találhatunk itt a szerkezeti vegyületekből, elsősorban Grétsy Lászlónak köszönhetően.

Az utóbbi egy-két évtizedben a kontaminációk kutatásában megváltoztak az arányok. Természetesen ebben az időszakban is esett néha-néha szó a lexémák vegyüléséről (pl. Mízsér 1980: 572), a korábbiakhoz képest azonban megszorodtak a szerkezeti kontaminációkkal foglalkozó megjegyzések és kisebb-nagyobb tanulmányok. Most csak rövid felsorolásban említhetünk néhány szerzőt: E. Abaffy Erzsébet (1976: 397—8), Szalamin Edit (1978: 300), Bicskei Dezsőné (1982: 51), Kemény Gábor (1989: 24), F. Kovács Ferenc (1989: 449—51), Pléh Csaba (1990: 64, 66—7, 69), Kontra Miklós (1990: 76—83, 1994: 340—1) és Mayer Judit nyomán Deme László (1992: 8). Néhányszor magam is kontaminációval magyaráztam egy-két furcsa szóalakulat és szerkezet születését (Horváth 1992: 119, 1993: 146, 1994: 305—6).

Az utóbbi évek terméséből két tanulmányt szeretnék kiemelni. — Nyirkos István (1991: 476—80) értékes tudománytörténeti és terminológiai összefoglalóval megalapozva, tömören és találatlan jellemzi a kontaminációkat, és vállalkozik rendszerezésükre. Főleg a szerkezetkeveredésekkel foglalkozik, ezeknek csaknem harminc típusát mutatja be. A típusok csoportosítása és kritikai

vizsgálata külön tanulmányt igényelne és érdemelne. Nyirkos hangsúlyozza a szintaktikai kontaminációk jelentőségét, és támpontokat ad kutatásukhoz. — P. Lakatos Ilona (1990: 189–99) előadásának példaanyagát (számomra is nagy segítséget nyújtva) a nyelvi szintek szerint rendszerezi.

II. Talán már írásom címéből is sejthető, hogy elsősorban példákkal próbálom meg érzékeltetni a kontaminációk sokszínűségét. Nem kerülhetem meg azonban azt a feladatot, hogy röviden szóljak a kontamináció mibenlétéről, az ide vonható jelenségek közös jegyeiről és néhány osztályozási lehetőségről.

1. A szakirodalom alapján, főleg Simonyi Zsigmond (1890) és Nyirkos István (1991) nyomán *k o n t a m i n á c i ó n a k* nevezem azt az asszociáción alapuló folyamatot, melynek során két rokon vagy ellentétes jelentésű, illetve azonos, hasonló vagy ellentétes funkciójú nyelvi elem — elsősorban lexéma vagy szintagma — egyidejűleg bukkan fel gondolataink között, egyszerre tolu nyelvünkre vagy tollunkra, s ennek következményeként a kiinduló elemek keveredését tükröző alakulat jön létre.

2. Ez a jellemzés leginkább a kontamináció alapesetére, klasszikus formájára érvényes. A kontaminációkat ugyanis több szempontból is osztályozhatjuk, s az így elkülönülő csoportok közül néhány csak alapjában véve felel meg az ímént leírtaknak.

a) A kontaminációkat osztályozhatjuk aszerint, hogy a nyelvi rendszerek melyik szintjén mennek végbe. Ebből a szempontból Nyirkos István (1991: 477–8) elkülöníti egymástól a morfológiai és a szintaktikai alakkeveredéseket. A morfológiai kontaminációk között megkülönbözteti a szövegyülést (*csokor* × *bokréta* > *csokréta*) és a képzőkeveredést (*megmásít* × *másol* > *megmáslít*), a szintaktikai kontaminációk (szerkezetvegyülések) között pedig a mondatkeveredést (ennek 27 altípusát sorolja fel) és a ragkeveredést (*alatt* × *lent* > *alant*). — Ennek a felosztásnak már pusztá léte is igen fontos, hiszen felhívja a figyelmet a rendszerezés lehetőségére és szükségességére. Másik érnye, hogy az érdeklődőket az osztályozás átgondolására, finomítására és bírálatára serkenti.

Kérdés például, helyes-e képzőkeveredésről és ragkeveredésről beszélni. Lehet, hogy igen, de szerintem csak akkor, ha az adott képzőknek, illetve ragoknak a keveredése több szavunkban is megtörténik. Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor lexémák keveredésével, azaz szövegyüléssel állunk szemben. Igaz, a *hatékonytalan* 'hatástalan' szóalakulatot korábban magam is „ellentétes szerepű képzők kontaminációjának szüleménye”-ként szerepeltettem (Horváth 1993: 146), de ezt a minősítést jobb lenne arra az esetre tartogatni, ha az *-ékonytalan* morféma lexémák egész sorába hatolna be. Inkább azt kellett volna írnom az idézett helyen, hogy a hibrid alakulat az ellentétes jelentésű *hatékony* és *hatástalan* lexémák kontaminációjának köszönheti létrejöttét. — Hasonló a gondom a ragkeveredéssel is. Könnyen lehet, hogy azok az esetek, melyeket hajlamosak lennénk ide sorolni, valójában a szövegyülések közé tartoznak. Ez egyben azt is jelentené, hogy a szintaktikai kontaminációk osztályából törölni lehetne a ragkeveredést.

A vázolt problémákra tekintettel azt javaslom, hogy a lexémák között végbemenő kontaminációkat különböztessük meg aszerint, hogy a vegyülés morféma-nak vagy pedig nem morféma-értékű szögerezdeknek az összetevődésével történik: az előbbire példa lehet az idézett *hatékonytalan*, az utóbbira — ha már gerezdeket hoztam szóba — a *grapefruit* magyarítására alkotott *cit-rancs* (*citrom* × *narancs*).

P. Lakatos Ilona (1990) is a nyelvi szintek szerint rendszerezi a szerkezetkeveredéseket: megkülönbözteti a szintagmák és a mondatok szintjén végbemenő kontaminációkat, valamint a két szintet összekötő átmeneti sávot, minden osztályt több altípusra bontva.

b) Más szempontból megkülönböztethetjük egymástól a spontán és a tudatos kontaminációkat. Ezt a szembenállást a lexémák szintjén a *szövegyülés* : *szövegítés* műszó-párral érzékeltethetjük. Keletkezését tekintve a szövegyülés az elsődleges típus, de éppen véletlenszerűsége miatt termékeinek használata ritkán állandósul. A többnyire játszi vagy némileg pejoratív hangulatú szövegítések is sokszor egy-egy alkalomhoz kötődnek, ezért produktumaik gyakran csak tisztavirág-éle-

tüek; a stílust színező elemként vagy terminológiai célból azonban olykor elterjedhetnek és megőrződhetnek. — A szerkezeti kontaminációk szinte mindig véletlenül, a figyelem kihagyása vagy gondatlanság miatt jönnek létre. — A most tárgyalt osztályozási szemponttal jóformán elválaszthatatlanul összefügg az alkalmi és az állandósult kontaminációk megkülönböztetése.

c) A kontaminációkat csoportosíthatjuk aszerint is, hogy összetevőik miféle jelentésbeli kapcsolatban állnak egymással, illetve jelentéseikből mit őriz meg a kontamináció eredménye. Beszélhetünk szinonimiából, antonimiából vagy más jelentésbeli kapcsolatból eredő kontaminációkról. Rokonértelműség az alapja a *csupa* × *kopasz* > *csupasz* vegyülésnek, ellentétes jelentésű elemekből született a már emlegetett *hatékonytalan*. Az egyéb képzettársításon alapuló vegyülést egy beszélt nyelvi példán mutatom be (az adatot Fábián Pálnénak köszönhetem): „*Behunyom az orrom*” ’befogom az orrom’ (*behunyom a szemem* × *befogom az orrom*). — Megjegyzem, hogy Ladó János (1985: 910) szerint nem tartoznak a kontaminációk körébe a *citrancs* típusú szóalakulatok, mert jelentésük nem egyezik meg az összetevőkével. Szerintem azonban a kontamináció lényege a képzettársításon alapuló vegyítés, nem pedig a kiinduló jelentések tökéletes megőrzése. Ahhoz, hogy kontaminációról beszélhessünk, elegendőnek tartom azt, hogy a végtermék az összetevők néhány lényeges jelentésjegyét hordozza. E kíváncsolomnak a *citrancs*-félék megfelelnek.

d) Újabb osztályozási szempont, hogy a kontamináció termékében milyen formában vannak jelen a kiinduló elemek. Alaptípusnak, tökéletes kontaminációnak azt az esetet tekintem, ha az összetevők egy-egy részlete egyesül új alakulattá: például egy szó eleje egy másiknak a végével, egy alárendelő szerkezetnek az alaptagja egy másiknak a determinánsával. Az ilyen kontaminációval opozíciót alkot az a típus, amelyet redundáns kontaminációnak nevezek. Ennek lényege, hogy a végtermékben az összetevők teljesen megőrződnek. Ez a típus főleg a mondatok keveredésére jellemző. Az is előfordulhat, hogy a kontamináció során az egyik összetevő valamiképpen beágyazódik a másikba, ennek példáival leginkább az alárendelő szerkezetek keveredései szolgálnak.

e) Utolsóként emlitem, bár vannak más osztályozási szempontok is, a beszélt nyelvi és az írott nyelvi kontaminációk szembeállítását. Magától értetődik, hogy a kontaminációk keletkezéséhez a beszéd az alkalmasabb közeg, de az írásbeli kontamináció is gyakoribb, mint gondolnánk.

3. Gyűjteményem bemutatása előtt szólnom kell még arról, mit nem tekintek kontaminációnak.

Fontosnak és elvileg lehetségesnek, de gyakorlatilag sokszor nehéznek tartom a kontamináció és az analógiás hatás megkülönböztetését. A kontaminációban az összetevők fontosságukra nézve megközelítőleg egyenlőek, lényegében azonos mértékben és okból vesznek részt a folyamatban. Az analógiás hatás lényege viszont az, hogy egy nyelvi elem alakja, jelentése vagy funkciója egy vagy több más elem hatására módosul, itt tehát a folyamat résztvevőinek státusa erősen különbözik egymástól. — Hadd említsek egy olyan példát, ahol inkább analógiás hatásról van szó, de a jelenség emlékeztet a kontaminációkra. (Az adatot Haader Leának köszönhetem.) Egy 21 éves, egri születésű, matematika szakos egyetemista fiú használta beszélgetés közben a *jóni jó* kifejezést. Nyilvánvaló, hogy a *jónak jó* tekintethatározós szerkezet alakja itt az *elmenni elmelehetek* típusú, szintén tekintethatározós szerkezetek hatására módosult. (Egyébként 1995. március 7-én a Nyelvtudományi Társaság ülésén tartott előadásában Máta Mária is megemlítette a *jóni jó* figura etymológiát, tehát nem hapaxszal állunk szemben.)

Szükségesnek látom a szóvegyülés és a szóösszevonás elhatárolását is. Mindkettőre jellemző az összetevők mozaikszerű kapcsolódása. A különbség: a kontamináció képzettársításon alapul, a szóösszevonás viszont az egymás után következő összetételi vagy szintagmatagok egyesítésén. Az utóbbi kategóriába tartozik például a La Manche alatti alagút elnevezése, a *Csalagút*, mivel ezt a *csatornaalagút*-ból vonták össze.

III. Következzék ezek után maga a koktél, vagyis egy összeállítás a kontaminációk típusainak bemutatására. Példáim többsége a sajtónyelvből való, forrásaim között azonban — egyebek mellett — szerepel új etimológiai szótárunk, egy-két regényfordítás és a beszélt nyelv is.

1. A lexémák szintjén végbement kontaminációk csoportjából először tekintsük át röviden azokat, amelyeket az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (= EWUng.) tár elénk. Közülük csak azokkal foglalkozom, amelyek esetében a szócikk etimológiai részének a bevezető mondata jelzi a kontaminációt. Természetesen a bevezető mondatok rangjára emelem a vitatott eredetű szavak magyarázati lehetőségeit indító megállapításokat is. — A szótárban 13 olyan szócikket találtam, amelynek a bevezető mondata kontaminációt jelez. (Számításom szerint ez az EWUng. szócikkeinek 0,13%-a.) Az etimológiák kritikájára más alkalommal fogok vállalkozni, most a szótár állásfoglalását tolmácsolva csoportosítom őket. — Az EWUng. öt esetben tartja biztosnak a kontaminációt: *bokolyó* 'ivóedény; hordócska' [*bokály* 'cserépkorsó; pohár stb.' × *csobolyó* 'hordócska; ivóedény'], *bugyborék* [*buborék* × *bugyorog*], *csupasz* [*csupa* × *kopasz*], *csurdé* 'meztelen; tollatlan' [*csóré* × *purdél*], *dali* 'délceg, ékes stb.' [*deli* × *dalia*]. Két belső keletkezésű címszóra nézve kapta a kontamináció a „valószínű” minősítést: *hajbókol* [*hajol* × *bókol*], *tonka* 'tompá; csonka' [*tompa* × *csonka*]. A *filozopter* 'bölcsezhallgató; filozófia szakos hallgató' szócikk nem rögzíti a belső keletkezés tényét, de valószínűnek tartja a tudatos szóalkotással véghezvitt kontaminációt [*filozófus* × *filizster*]. Két olyan lexéma is akad, amely biztosan belső fejlemény, és ezen belül a szóba jöhető keletkezésmódok egyike a kontamináció: *alamuszi* [*alszik* × *szuszimuzsi*], *hapsi* [*haver* × *pasi*]. A *kacola* 'kanca' bizonytalan eredetű, talán kontamináció eredménye [*kabala*¹ 'kanca stb.' × *kanca*]. Vitatott eredetű az *áj*¹ 'kiváj' és a *viheder* 'zivatar, vihar stb.', egyik magyarázati lehetőségük a kontamináció [*ás* × *váj*, ill. *vihar* × *zivatar*]. — Az EWUng. kontaminációinak rövid szemléjével csupán azt akartam bemutatni, melyek azok a szóvegyülési és -vegyítési termékek, amelyeket a szótár munkacsoportja méltónak tartott a címszó rangjára.

Joggal állítja Kugler Nóra (1993: 205–6), hogy az ál-népetimológias ragadványnevek az értelmiség elmeélenek köszönhetik létüket. Az effajta nyelvi játékoság és találékonyság kontaminációk gyártásában is megnyilvánulhat. Így lettek egy újságcikkben (Nszg. 1993. nov. 18. 30) a csokoládé rabjai *csokoholisták* a csokoládé és az *alkoholista* (esetleg szóösszevonásként is értelmezhető, a szövegkörnyezetből sejtethetően angol mintát tükröző) vegyítésével.

Még a lexémák szintjéhez tartozik, de valamelyest a szintagmák felé is mutat az a típus, melynek lényege, hogy két, azonos tárggyal bővített igeikötős ige úgy kontaminálódik, hogy az egyik igéhez a másiknak az igeikötője járul: „A magasabb státusúak, mindenekelőtt az értelmiségiek inkább az ellenzékiiséget *említik ki*” (Nszg. 1992. márc. 20. 8) [*említik meg* × *emelik ki*]; „Bobby *kizárta az ajtót*” (Ev. 240) [*kulccsal kinyitotta*; *kinyitotta* × *bezárta*].

2. A lexémák és a szintagmák közötti átmeneti sávhoz több vegyülési típus is tartozik.

Nézzük először azt a redundáns kontaminációt, melyben a determináns két lehetséges kifejezőeszközeként (P. Lakatos 1990: 191) egyfelől *mint* előljárós álszintagma, másfelől ragos névszó kap szerepet: „Magyar közmondások és szólások mindeddig csupán *mint* a különböző népköltési gyűjtemények kiegészítő *fejezeteiként* jelentek meg” (Nyr. 1994: 359) [*mint fejezetei* × *fejezeteiként*]. — Igen hasonló következménnyel járhat, ha ugyanannak a névszónak ragos és névutós alakja feszül egymásnak: „[...] a rendőrségtől valaki a szigorú hírzárlat ellenére információkat szivárogtat ki a Kurír című *lapban útján*” (Nszg. 1994. jan. 31. 23) [*lapban* × *lap útján*]. — Ugyanilyen okból és nagyjából ugyanígy történhet meg két névutós álszintagma kontaminációja: „*Dacára a torzó ellenére* szép teljesítmény [a játszma]” (Polg. 4) [*a torzó dacára* × *a torzó ellenére*].

Az azonos bővítményi funkció lexémának és szintagmának a kontaminációját is okozhatja. Ennek példáját szembeállítja az átmeneti sávhoz tartozó társaival, hogy itt redundancia helyett inkább hiány észlelhető: „A Magyar Labdarúgó Szövetség vezetői három korábbi válogatott játékost köszöntöttek születésnapja alkalmából: Szusza Ferenc 70, Sándor Károly 65, Szűcs Lajos 50 éves *ezekben az idén*” (Nszg. 1993. dec. 4. 16) [*az idén* × *ezekben a napokban*].

3. A szintagmák szintjére érve a kontaminációk színes kavalkádja tárul elénk.

a) Kezdjük a szemlét az alárendelő szintagmák keveredésével, ezen belül az azonos típusú szerkezetek vegyülésével.

Két szinonim tárgyas szerkezet kontaminációja több módon is végbemehet. Például úgy, hogy az egyik szerkezetbeli bővítmény a másik szerkezet alaptagjához társul: „A mindössze 19 éves Regina Häusl élete első *VK-elsőségét* a 20-as rajtszámmal *aratta*” (Nszg. 1993. jan. 11. 24) [*elsőségét szerezte* × *győzelmét aratta*]. — A tárgyas szerkezetek oly módon is összekeveredhetnek, hogy egymásba ágyazódnak: „[Ide tartozik az az eset is,] ha a *halált szándékosan okozva követik el*” (Nszg. 1993. febr. 23. 4) [*a halált szándékosan okozzák* × *a tettet szándékosan követik el*]. — A tárgyas szerkezetek keveredésének utolsóként következő példáját 1994. február 11-én (kb. 16 h), sokszor ismételt közleményként hallottam a Moszkva téri metróállomáson. Érdekessége, hogy az egyik vegyülő szerkezetben tárgyként, a másikban birtokosjelzőként áll ugyanaz a lexéma: „*Értesítjük tisztelt utasaink figyelmét*, hogy készítsék elő menetjegyüket, illetve bérletüket, mert a kijáratnál ellenőrök dolgoznak” [*értesítjük utasainkat* × *felhívjuk utasaink figyelmét*].

P. Lakatos Ilona találó megfigyelése szerint (1990: 191) a különböző alaptagú szintagmák vegyülését lehetővé teheti az a körülmény, hogy determinánsuk azonos lexéma. A határozós szerkezetek kontaminációi közül ilyen példát idézek: „Kosáry Domokos *szólt* az intézményt ért kívülről jövő *támadásokra*” (Nszg. 1992. máj. 8. 4) [*szólt a támadásokról* × *válaszolt a támadásokra*].

Mennyiség- és minőségjelzős szerkezeteknek a hiány és a redundancia kettősségén alapuló vegyülése történt meg egy olvasói levélben: „Úgy kezdődött, hogy késve indultunk, mert a busz nehezen talált rá a *húsz fős* [!] *elkes zuglóira*” (ZL. 1994. 18. sz. 4) [*húsz zuglóira* × *húszfős zuglói csoportra*]. — A birtokos szerkezetek keveredését példázó esetben személybeli inkongruencia figyelhető meg: „A döntés azonban az *ő felelősségünk lesz*” (Nszg. 1994. dec. 8. 4) [*az ő felelősségük* × *a mi felelősségünk*; ezt a keveredést nyilván az idézés kétarcúsága váltotta ki]. — Kontamináció természetesen értelmezős szerkezetek között is lehetséges: „*Katona Kálmánnak*, az Országgyűlés gazdasági bizottsága távközlési albizottságának *elnöke szerint* legkésőbb a jövő héten meg kell kezdeni a tervezetről az általános vitát” (Nszg. 1992. szept. 17. 7) [*Katona Kálmán, az albizottság elnöke szerint* × *Katona Kálmánnak, az albizottság elnökének véleménye szerint*; bizonyos, hogy a hibát a többlépcsős birtokviszony okozta].

b) Nemcsak azonos, hanem különböző típusú alárendelő szintagmák is keveredhetnek egymással.

Tárgyas és határozós szerkezetből származó kontamináció: „A jegyző a miniszterek névsorát ismertette *kifelejtette felolvasni* az új honvédelmi miniszter nevét” (Nszg. 1994. júl. 16. 4) [*elfelejtette felolvasni* × *kifelejtette a felolvasásból*]. — Tárgyas és birtokos szerkezet vegyülése: „Tóth Sándor, a KDNP-t a kulturális bizottságban képviselő tagja munkatársunknak *leszögezte*” (Nszg. 1992. dec. 29. 4) [*a KDNP-t képviselő (bizottsági tag)* × *a KDNP-nek a (bizottságban dolgozó) tagja*]. — Határozós és birtokos szerkezetből eredő kontamináció: „*Érdemi részese volt* [Méreg Tivadar] a fordulatot előkészítő politikai pártok működési feltételeinek *megteremtésében*” (MM. 55) [*része volt a feltételek megteremtésében* × *részese volt a feltételek megteremtésének*].

c) Még a szintagmák körében maradunk, de áttérünk azokra az esetekre, amelyekben az alárendelő szintagma hozzárendelővel keveredik.

Hozzárendelő és tárgyas szerkezetek kontaminációi: „Mindhárom *fiatalembert* előzetes letartóztatásban *van*” (Nszg. 1994. máj. 14. 23) [*mindhárom fiatalembert letartóztatásban van* × *mindhárom fiatalembert letartóztatásba helyezték*]; „Saját magáról pedig [a miniszterelnök] bírálónan úgy nyilatkozott, hogy a kormány elmúlt fél éve alatt *nem tudta* kellően *kialakítania* a csapatmunkát” (Nszg. 1995. jan. 31. 1) [*nem sikerült kialakítania* × *nem tudta kialakítani*]. — A hozzárendelő és határozós szintagmák vegyülését tükröző példában egyeztetési zavarral is találkozunk: „A parlament által elfogadott *javaslat* a jelenlegi kétszázas kört további kétszáz fővel, a nem akadémikus kutatók képviselőivel *növelték meg*” (Nszg. 1994. márc. 29. 4) [*a javaslat a kört megnövelte* × *a javaslatban a kört megnövelték*]. — Végül egy példa hozzárende-

lő és birtokos jelzős szerkezet redundáns kontaminációjára: „Megjegyzem, külföldön van olyan gyakorlat, hogy *az a párt*, amelyik ilyen »bűnbe« esik, *annak* az állami támogatását 15 százalékkal csökkentik” (Nszg. 1994. máj. 10. 1) [*az a párt kisebb támogatást kap* × *annak a párt-nak a támogatását csökkentik*].

d) A hozzárendelő szerkezetek — példánkban redundanciával járó — vegyülését szintagmák közöttinek és egyszerű mondatok közöttinek egyaránt tekinthetjük: „[A törvénytervezet] elkészítésekor *a tárca* a korábbi országgyűlési vitában beterjesztett több száz módosító javaslat mintegy felét *felhasználták a törvény előkészítői*” (Nszg. 1992. okt. 24. 1) [*a tárca felhasználta* × *felhasználták a törvény előkészítői*].

4. A szintagmák és a mondatok szintje közötti lépcsőfokon csak egy pillanatra állunk meg, gyűjtésemben ugyanis egyetlen adat van szerkezet és mellékmondat vegyülésére: „A résztvevők megállapították, hogy a kormány *célja az önkormányzatokat ellehetetlenítése*” (Nszg. 1992. nov. 16. 1) [(*célja*) *az önkormányzatok ellehetetlenítése* × (*célja*) *hogy az önkormányzatokat ellehetetlenítse*]. Megjegyzem, hogy a mellékmondat helyén esetleg ige-névi szerkezet is állhatna (*önkormányzatokat ellehetetleníteni*), s így szintagmák keveredésével lenne dolgunk.

5. A mondatok szintjére érkezünk.

a) Itt az első esetünk az alárendelő összetett mondatok vegyülése. Példámban ez — némi egyszerűsítéssel — úgy történik, hogy a kiindulásul szolgáló egyik mondat mellékmondata a másikkal a főmondatához társul: „*S aki* minderre úgy reagál, hogy *kizárási tervet készít* a szóbanforgó képviselőtársak ellen, *azt én nem tartom* az MDF szempontjából *hasznos dolognak*” (Nszg. 1993. máj. 7. 3) [*aki kizárási tervet készít, azt én nem tartom hasznos személynek* × *ha valaki kizárási tervet készít, azt én nem tartom hasznos dolognak*].

b) Szemlélnket az alá- és mellérendelő összetett mondatok határmezsgyéjén kezdjük egy alárendelés és egy ellentétes mellérendelés találkozásának bemutatásával: „Ez a lépés 25-30 millió forinttal terhelné a költségvetést, *amire* a fiatal demokraták módosító csomagjában *sikerült erre fedezetet találni*” (Nszg. 1994. nov. 30. 4) [*amire sikerült* × *de erre sikerült*].

Az alárendelő és mellérendelő összetett mondatok között lejátszódó kontaminációk közös tulajdonsága, hogy legtöbbször meghatározó szerep jut bennük a redundáns kötőszóhasználatnak. A felesleges kötőszókra F. Kovács Ferenc (1989: 449–51) is felhívja a figyelmet a Népszportból gyűjtött példáit bemutatva. Megállapításainak többségét találonak tartom; azzal viszont nem értek egyet, hogy mindig határozottan dönt abban a kérdésben, melyik a felesleges a két kötőszó közül. Szerintem ez sokszor eldönthetetlen. Az ilyen esetekben helyesebbnek tartom, ha redundanciával járó kontaminációról beszélünk. (A következőkben helykímélés végett nem szerepeltetem külön a kontaminálódó mondatokat, vagyis a kontamináció összetevőit. Úgy kaphatjuk meg őket, hogy hol az egyik, hol a másik kötőszót töröljük a kontamináció végtérképéből.)

A megengedő alárendelés és az ellentétes mellérendelés keveredésekor a kontamináció és a redundancia a megengedésnek a mellérendeléssel rokon természete miatt kevésbé feltűnő és bántó, mint más esetekben: „A Honvédelmi Minisztérium, *bár* ígéretet tett az összeg kifizetésére, *de* utólag Turján Sándor helyettes államtitkár jelezte, hogy a tárcán belül erre nincs fedezet” (Nszg. 1994. jún. 22. 7). — A megengedés és az ellentét elegyedésekor az ellentétes kötőszó helyén anaforikus szerepű névutós névmás is állhat, ezzel talán rejtettebbé válik a kontamináció: „Pető Iván elmondta, a szabaddemokraták *bár* egységesen megszavazták az ország jövő évi költségvetését, *ennek ellenére* számos fenntartással viseltetnek iránta” (Nszg. 1994. dec. 30. 1).

Az ellentétes viszonyral rokon megengedő alárendelés a magyarázó mellérendeléssel is kontaminációs kapcsolatba léphet: „A magyar törvényhozásban nagyon kevés az amatőr, és még kevesebb a profi. *Pedig* a kodifikáció *ugyanis* szakma, s egy szakma — legalábbis tisztes szinten — megtanulható” (Nszg. 1994. márc. 21. 9). Ez a példa egyébként — tekintettel a széttagolásra — már-már a szöveggrammatika illetékességi körébe tartozik.

Időhatározói alárendelést és ellentétes mellérendelést tartalmazó összetett mondatok redundáns kontaminációjára is sor kerülhet: „*És miközben* a rekordot mindenki a síkfutásban mérte és kérte számon, a pálya *viszont* telis-tele lett akadállyal” (Nszg. 1993. jan. 7. 4).

Ha *miután* kötőszós alárendelő összetett mondat keveredik következtető utótagú mellérendelő mondattal, akkor az alárendelésben az idő- és az okhatározói funkció olykor nagyjából egyenrangú: „[...] *miután* a személyi kérdésekben nem sikerült dűlőre [!] jutni, *ezért* ragaszkodtak a garanciális feltételekhez” (Nszg. 1994. júl. 18. 7); máskor az időhatározói árnyalat háttérbe szorul: „*Miután* azonban harmincnégy éve dolgozom a sportágban, *ezért* tudom, nincsenek lehetetlenek” (Nszg. 1995. febr. 7. 32).

Gyűjtésem azt mutatja, hogy más kontaminációkhoz képest határozottan gyakorinak mondható a mellékmondat + főmondat sorrendű okhatározói alárendelésnek és a következtető mellérendelésnek a vegyülése. Az alárendelő komponens kötőszava minden adatomban a *mivel*. A következőkötőszók közül a *tehát*, az *így* és az *ezért* kap szerepet. Előfordulásukat egy-egy példával szemléltetem; a harmadik mondatban módhasználati kontaminációt is tetten érhetünk: „*Mivel* ezek még nyitott kérdések, *tehát* erről az ítéletalkotás még korai” (Nszg. 1993. febr. 12. 4); „*Mivel* minden nap [!] ugyanazzal az emberrel ülök szembe, *így* a sakk valamelyest átalakul két személyiség párharcává” (Nszg. 1995. márc. 9. 16); „*Mivel* a költségvetés sarokszámain nem lehet változtatni, *ezért* [a szakszervezetek] *nem szerették volna, hogy* az ő követelésük teljesítése a szociális kiadások mérséklődésével éppen ezeket a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat *sújtana*” (Nszg. 1994. nov. 29. 5) [*hogy sújtsa* × *ha sújtana*].

6. A kontaminációkból összeállított koktél ízét szeretném árnyalni és variálni olyan típusok bemutatásával, amelyek a már ismertetett csoportok sorába csak félig-meddig illeszkednek be.

a) Ilyen például az állítás és a tagadás (illetve a felszólítás és a tiltás) közötti kontamináció: „*Minden sor*, amit akár könyvben, akár újságban leírtál, *nem létezett csattanó nélkül*” (PM. 1992. 42. sz. 35) [*minden sor tartalmazott csattanót* × *egyetlen sor sem létezett csattanó nélkül*]; „Tavasszal praktikus legalább négy héten át teakúrát tartani, mert a friss hajtások az idő tájt jelennek meg, mint ahogy *ne mellőzzük az őszi csalánteakúrát is*” (NTT. 1992. 5. sz. 10) [*tartsunk őszi csalánteakúrát is* × *ne mellőzzük az őszi csalánteakúrát se(m)*].

b) A z e g y e z t e t é s s e l kapcsolatos példákat besorolási problémák miatt célszerűbb a korábbiaktól elkülönítve bemutatni. Az elsőben számbeli, a másodikban személybeli, a harmadikban határozottságbeli inkongruencia jár együtt a kontaminációval: „Ez a munka műfajilag nagyrészt *azon tájszótárak sorába* illik, *amelyet* a korábbi, teljességre törekvő regionális szótárak után Imre Samu »Felsőöri tájszótár«-a indított el” (Nyr. 1994: 358) [*azon tájszótársorba, amelyet* × *azon tájszótárak sorába, amelyeket*]; „A másság igen széles skálán mozog Magyarországon. Ezért is szeretem a hazámat. *Mint füstöembernek* az nagy élmény ám, ha a *hazája* ily színes” (Nszg. 1993. okt. 27. 11) [*mint füstöembernek (nekem) nagy élmény, hogy a hazám színes* × *egy füstöembernek nagy élmény, ha a hazája színes*]; „*Mindegyik ilyen területet* kódok *jelölték*” (Ösl. 89) [*minden ilyen területet kódok jelölték* × *az ilyen területek mindegyikét kódok jelölték*].

c) *Miután* a lexémák szintjéről indulva eljutottunk a mondatokéra (sőt valamivel azon túlra is), ereszkedjünk le befejezésül a lexémák szintje alá. Ahelyett, hogy a morfémakontaminációjáról mondottakat megismételném, inkább olyan esetet mutatok be, amelyben a fonetikai és szemantikai analógia az írásmódra nézve a kontaminációhoz hasonló következménnyel járt: „*Így jövőre is lesz MB I-es focicsapata Zuglónak*” (ZL. 1994. 9. sz. 5); a *nemzeti bajnokság*-ot rövidítő *NB*-ben az *N > M* változás részben a *B* hasonlító szerepe miatt, részben az *m*-mel kezdődő *magyar bajnokság* szintagma hatására ment végbe.

IV. Írásom a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén 1995. április 4-én elhangzott előadásomnak a rövidített változata. Jól tudom, hogy adós maradtam sok elméleti és konkrét kérdés tisztázásával, valamint a részletek bővebb kifejtésével. Minderre más alkalommal, nagyobb példa-

anyagának és alaposabb elméleti vizsgálódás eredményeinek a birtokában szeretnék visszatérni. Céloom most csupán az volt, hogy az alkalmi koktélt ízelítőt nyújtson a kontaminációk változatosságából és zamatából.

A PÉLDÁK FORRÁSAINAK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- Ev. = Agatha Christie: *Miért nem szóltak Evansnak?* Ford. Kada Júlia. Magyar Könyvklub. Budapest. 1994.
- EWUng. = Benkő Loránd (Hg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992—5.
- MM. = Merre, Magyarország? A Nemzeti Demokrata Szövetség első közgyűlése és feladat-terve II. Püski Kiadó. Budapest. 1992.
- Nszg. = Népszabadság
- NTT. = Nulladik Típusú Találkozás
- Nyr. = Magyar Nyelvőr
- Ősl. = Michael Crichton: *Őslénypark*. Ford. Boris János. Maecenas Könyvkiadó—Magyar Könyvklub. Budapest. 1993.
- PM. = Pesti Műsor
- Polg. = Bulletin az 1993-as Polgár Judit—Boris Spassky párosmérkőzésről 4. sz.
- ZL. = Zuglói Lapok

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1976. Valószínűleg, hogy...? *Nyr.* 397—8.
- Benkő Loránd 1967. A szóvegyülés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 347.
- Bicskei Dezsőné 1982. 14-5 éves gimnazisták előbeszédének néhány sajátossága. *Néprajz és Nyelvtudomány*. 37—61.
- Deme László 1992. Nyelvműveletlenségünkről. *Nyr.* 6—11.
- Éder Zoltán—Grétsy László 1976. Szólás- és szerkezetvegyítés. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 76—7.
- Grétsy László—Kovalovszky Miklós (főszerk.) 1980., 1985. *Nyelvművelő kézikönyv I—II*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth László 1992. Egyeztetés és mazsolaszemek. In: Kozocsa Sándor Géza—Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 116—23.
- Horváth László 1993. Nem kerestem, de meglettem. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 142—8.
- Horváth László 1994. Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből. *MNy.* 302—7.
- Kemény Gábor 1989. A televízió sportműsorainak nyelvééről. *Nyr.* 19—27.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás? In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 76—83.
- Kontra Miklós 1994. Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *MNy.* 333—45.
- F. Kovács Ferenc 1989. Kötszőhasználatlalttal kapcsolatos hibák a Népsportban. *Nyr.* 449—51.
- Kugler Nóra 1993. Népetimológia és/vagy az értelmiség elmele a ragadványnévtudásban. *Névtani Értesítő* 205—6.
- Ladó János 1976. Ismertebb szóalkotásmódjaink és értékelésük. In: Grétsy László (szerk.): *Mai magyar nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 9—16.
- Ladó János 1985. Szóvegyülés. In: Grétsy László—Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 909—10.
- P. Lakatos Ilona 1990. Szerkezetkeveredés az élőnyelvben. In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 189—99.

- Mizser Lajos 1980. A szóalkotás néhány ritkább módja. In: Imre Samu—Szathmári István—Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája. NytudÉrt. 104. sz.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 571—4.
- Nyirkos István 1991. Az alakkeveredés történetéhez. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest. 476—80.
- Pléh Csaba 1990. A stigmatizáció és a hiperkorrekció dinamikájáról. In: Balogh Lajos—Kontra Miklós (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok.* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 55—75.
- Simonyi Zsigmond 1889. Kombináló szóalkotás. *Nyr.* 1—8.
- Simonyi Zsigmond 1890. *Kombináló szóalkotás. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből XV/3.* Budapest.
- Szalamin Edit 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. *MNy.* 293—303.
- Tompai József 1961. A szövegyűlés. In: Tompai József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 465—6.
- Velcssov Mártonné 1968. A szóalkotás ritkább módjai. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest. 166—9.

Horváth László

Az egynyelvű szótáraknak egy régi, de még ma is időszerű fajtájáról*

1. A szótárírás történetében különleges helyet foglal el Peter Mark Roget (1779—1869) *Thesaurus of English Words and Phrases, classified and arranged so as to facilitate the Expression of Ideas and assist in Literary Composition* című műve, röviden a Roget vagy a Thesaurus (a szerző neve mintegy szinonimájává lett műve címének, vö. Roget's Thesaurus 1982. XIII). Szerzője nem volt „hivatásos” szótáríró. Pályáját „gyakorló” orvosként kezdte, de a kutatómunka is vonzotta, és előadóként is csakhamar nevet szerzett magának, a természettudománynak nem is egy területén (vö. Roget's Thesaurus 1962. XVIII, 1982. XIV). Közben igen élénk közéleti tevékenységet is folytatott: részt vállalt pl. a londoni egyetem alapításában, London vízellátásának megszervezésében. 1815-ben tagja lett a Royal Societynek, és 20 éven át (1827—49) a titkári teendőket is ellátta, ami a Royal Society közleményeinek (Proceedings) szerkesztését is magában foglalta. Ugyanakkor olyan művek átdolgozásába is belekapcsolódott, mint az *Encyclopedia Britannica* (6. és 7. kiadás), de írt cikkeket — egyebek közt — egy filozófiai időszerű kiadványba (*Annals of Philosophie*) is. Közben sokat olvasott (nemcsak angol, hanem francia, latin, német és olasz szerzőket is), és színházba is járt. (Vö. Roget's Thesaurus 1962. XVII—XVIII és 1982. XIII—XV.) De a tudást nemcsak magának gyűjtötte, hanem arra törekedett, hogy tudását megossza, ismereteit továbbadja. Ennek során szembekerült a kifejezés nehézségeivel. Így született meg benne az angol szókészlet osztályozásának, illetőleg rendszerezésének a gondolata. Az első változat (1805) csupán szerzője használatára készült, mintegy segédeszközl emlékezetének. Az egymással rokon fogalmak jelölésére szolgáló szavak, kifejezések listákba foglalását Roget csaknem öt évtizeden át folytatta, de műve megszerkesztésének, tető alá hozásának csak akkor látott neki, amikor nyugalomba vonult (1840). 71 éves lett, mire művével elkészült, de a sok fáradozás meghozta gyümölcsét: az első ízben 1852-ben napvilágot látott Thesaurus páratlan sikert aratott. Angliában szerzője haláláig nem kevesebb, mint 28 kiadást ért meg. Az 1879-i kiadást már fia, John Lewis Roget rendezte sajtó alá, akitől az unoka, Samuel Romilly Roget vette át a stafétabotot; az ő utolsó átdolgozása az 1936-i kiadás. Ezt a Longman cég, amelynek a Thesaurus 1. kiadása is köszönhető, ismételtelen megjelenítette, még a második világháború idején is, és azóta is újra meg újra kiadja Roget művét, átdolgoz-

* A kézirat 1985-ben készült, és Egerben, a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán rövidített változatban hangzott el.

va, kibővítve, de lényegében mégis az eredeti Thesaurushoz híven. (Vö. Roget's Thesaurus 1962. XVIII—XIX és 1982. XVI—XVII.)

S a Thesaurus népszerűsége nem korlátozódott Roget hazájára; a példa Anglia határain túl is követésre ösztönzött: mindjárt két év múlva megjelent az első amerikai kiadás (talán B. Sears átdolgozása, Boston, 1854; vö. Roget's Thesaurus 1982. XVI), aztán néhány évvel később Franciaországban napvilágot látott Robertson: Dictionnaire Idéologique című műve (Paris, 1859), ezt pedig — nem egészen két évtized elteltével — Németországban is követte D. Sanders Deutscher Sprachschatz című munkája (Hamburg, 1873—77). Maga Roget mélyen meg volt róla győződve, hogy azok az elvek, amelyeket művében a szavak rendszerbe foglalásához kidolgozott, általános érvényűek (l. az 1. kiadás előszavát: Roget's Thesaurus 1962. XXXIV). Föltevését az „első fecské”-ken kívül az „utótörténet” is igazolta: Sanders munkájának megjelenése után négy esztendővel Németországban Schlessing pl. kiadta a Deutscher Wortschatz oder Der passende Ausdruck című munkáját (Stuttgart, 1892). Schlessing először elkövette azt a hibát, hogy túlságosan is ragaszkodott példaképéhez. Hogy ezt a tévutat elkerülje, a Deutscher Wortschatz átdolgozója, Hugo Wehrle mindent elkövetett a „németesítés” érdekében: igen sokat merített a népnyelvből, a különféle nyelvjárásokból, ezen túlmenően azonban Roget rendszerét is „javítgatta”, mígnem végül a 7. kiadásban azt tűzte maga elé célul, hogy teljesen függetleníti magát az angol példától. Ugyanakkor Franz Dornseiff Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen című munkájában, amelyet első ízben 1933—34-ben publikált, kidolgozott egy Roget-től eltérő rendszert, ezt a későbbi kiadásokban tovább építette, finomította, de lényegében nem sikerült Roget rendszerét túlszárnyalnia. Ellenkezőleg: amikor Hans Eggers az immár nyolcvanesztendő múltira visszatekintő Deutscher Wortschatz ismételt átdolgozására vállalkozott, ismét visszatért az „ösmintá”-hoz, Roget-hoz. (Vö. az 1961-i 14. kiadás előszavával.)

Roget olyan kíváncsalmnak akart Thesaurusával angol nyelven megfelelni, amelynek addig senki semmilyen nyelven nem tett még eleget. A szótárak (az egynyelvűeket értve rajtuk) — úgy mond — ábécérendben veszik számba a szavakat, és a jelentésüket közlik az adott szavaknak. Csakhogy: még akik másoknál könnyebben fogalmaznak, azokkal is megesik, hogy nem találják meg mindjárt azt a kifejezést, amely tökéletesen tükröztetné gondolataikat, érzelmeiket. Hogy tehát segítséget nyújtson, ő olyan „szótár”-t szerkesztett, amely épp ellentéte a *szótár* néven ismert műveknek: nem a jelentésüket közölte az adott szavaknak, hanem a fogalmakból (szó szerint: *ideas*) indult ki, és a jelölésükre alkalmas szavakat gyűjtötte egybe. (Vö. Bevezetés: Roget's Thesaurus 1962. XXIII). Ezzel a *lexikográfiában* egy új műfaj született, a *f o g a l o m k ö r i s z ó t á r* (a műfajnak egészen az ókorig visszanyúló előtörténetére nézve l. Franz Dornseiff kitűnő összefoglalását Der deutsche Wortschatz című művének bevezetőjében: Wortschatzdarstellung und Bezeichnungslehre. 1959⁵. 29—62 és a hozzá csatolt részletes irodalomjegyzéket. Uo. 68—166).

2. Az 1. kiadás bevezetőjéből egyértelműen kiviláglik: Roget világosan látta munkája felhasználhatóságának főbb területeit. Kiemelte például, hogy a fordítóknak nemegyszer olyan ismereteket is közvetíteniük kell, amelyekre annak a nyelvnek a szókincse, amelyre fordítanak, nincs kellően kiművelve. Ebből a megfontolásból Roget az anyanyelven fogalmazókon kívül a fordítóknak is segítségére kívánt lenni művével. Ezen túlmenően azt vallotta, hogy a nyelv nemcsak a kommunikációnak eszköze, hanem a gondolkodásnak is. Bízott tehát benne, hogy művével az elvonás, a fogalomalkotás, az asszociáció, a következtetés stb. munkáját is megkönnyítheti. Sőt, az angol nyelv helyes használatának előmozdítására is alkalmasnak tartotta a Thesaurust. (Vö. Bevezetés: Roget's Thesaurus 1962. XXIV—XXVI.) Mindezekon kívül már a nyelvek egybevetésének gondolata is fölsejlett Roget-ban; észrevette: ha a különféle nyelvek szókincsét ugyanazon rendszer szerint osztályozzuk, illetőleg ha elkészül egy Polyglott Lexicon, akkor sokkal könnyebben vizsgálhatjuk a más nyelvekből való kölcsönzéseken kívül azt is, hogy a különféle nyelvek szókincsében hol mutatkozik többlet vagy hiány más nyelv/nyelvek szókészletéhez képest (vö. i. m. XXIV—XXXV).

Ugyanakkor Roget meg volt róla győződve, hogy alig lehet két olyan szót találni, amelyek minden szempontból azonos volna a jelentése, amelyet tehát föl lehetne egymással cserélni, és hogy az azonos jelentésűnek/értékűnek, vagyis „szinonimnak látszó” (apparently synonymous) szavak egymáshoz való viszonyának vizsgálata külön ágát képviseli a kutatásnak. Épp ezért hangsúlyozta: ő „egyszerűen csak” osztályozni kívánta a szavakat; a szinonimák közti egyezések és eltérések labirintusába nem akart betévedni (vö. i. m. XXX). E világos állásfoglalás ellenére sem a kortársak, sem a közvetlen utódok nem vették észre, hogy Roget az egynyelvű szótárak sorát egy egészen új típusú szótárral gazdagította, és munkáját — szándékát teljesen félreértve — a szinonimaszótárak közé sorolták (vö. Ruzsiczky Éva: ÁNyT. XVI. 212 kk. és az ott idézett irodalom). Ennek következtében Roget akaratlanul is okává vált annak, hogy elméleti síkon, a szinonima értelmezése terén zűrzavar keletkezzen, és a tisztább látás még sokáig várásson magára. Közlebbtről nézve: a Thesaurus — műfajának és szerzője szándékának félreértése folytán — azt vonta maga után, hogy az eredetileg ’azonos értelmű/értékű szó’-ként értelmezett szinonimák köre kitágult, úgyannyira, hogy némelyek (pl. Charles A. Smith, A. Complete Collection of Synonyms and Antonyms [1868] szerzője vagy az 1894-ben publikált Standard Dictionary szerkesztője) már azokat a szóképzleti elemeket is szinonimnak tekintették, amelyek jelentésüknek csak bizonyos elemeiben egyeztek meg egymással, csupán „valamennyire” voltak hasonló jelentésűek (vö. Rose F. Egan, Survey of the History of English Synonymy. Webster’s Dictionary of Synonyms, 1951. XVII, XXI). Hosszú évtizedeknek kellett eltelniük, míg a helyzet legalább valamennyire tisztázódott (vö. Ruzsiczky Éva: ÁNyT. XVI. 212 kk.). Sőt elmondható: valójában csak századunk dereka táján, J. Trier *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes* (Heidelberg, 1931) című művének megjelenése után vált nyilvánvalóvá, hogy a merő összefüggéseket világosan meg kell különböztetnünk a szinonimitástól (vö. Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. 1970. 60—2, 183, 190, 229—30, 235—46, 293—7 és az itt idézett irodalom). Ez a különbségtétel azonban nem vált egyszerre magától értetődővé, általánossá, nemcsak nálunk, hanem más — nálunk a fejlődés élvonalához közelebb álló — országokban sem. A már említett F. Dornseiff pl. változatlanul szinonimáknak nevezi — *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* című műve előszavában (vö. Berlin, 1970⁷) — az általa felsorakoztatott szavakat (vö. Juhász János, Magyar Szinonimaszótár. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tom. X. 1979. 264). Vagy: némely szerző továbbra is a szinonimaszótárak sorában, azok egyik fajtájaként tárgyalja D. Sanders és A. Schlessing művét, az utóbbinak H. Wehrle, H. Eggers nevéhez fűződő átdolgozásait éppúgy, mint F. Dornseiff munkáját (így G. Bellmann, *Zur Abgrenzung und Terminologie bedeutungsgleicher und bedeutungsverwandten lexikalischer Einheiten. Zeitschrift für Mundartforschung* 35. 221).

3. A múlt század végén egy polgári iskolai tanár, Póra Ferenc azt tapasztalta, hogy „a tanuló egy része nem rendelkezik a kívánatos szóbőséggel, minek folytán képtelen gondolatait választékosan kifejezni” (Póra Ferenc, Előszó A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyvéhez. 1907. I). Hogy e bajt orvosolja, arra buzdította tanítványait, hogy egy-egy megadott szóhoz (az ő műszóhasználatában: fogalomhoz) gyűjtsenek „hasonló értelmű szokat” (uo.). Így a „rokonértelmű szócsoportok gyűjteménye” évről évre gyarapodott, s 1895-ben már 16 000 szót, szólást tartalmazott. A gyűjteményt 1896-ban a Magyar Tudományos Akadémia Marczibányi-jutalommal tüntette ki, a bírálók (Volf György, Simonyi Zsigmond és Ponori Thewreuk Emil) azonban a „Magyar synonymika” címen beérkezett pályamunkáiról megjegyezték jelentésükben, hogy — bár „igen hasznavehető” gyűjtemény — „abból aránylag kevés van benne, a mit a pályázati hirdetés az értelembeli finom különbségek feltüntetésére kívánt” (uo. IV). Ennek ellenére a szerző — a szóanyagot csaknem kétszeresére növelve — kiadta munkáját *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve* címen (1907). Az előszóban Póra beszámol róla, hogy „az egész anyagot, harmincezer szót és szólást” 800 logikai csoportba sorolta, és e tekintetben Roget „csodálatraméltó” Thesaurusát tekintette mintájának. Ezzel — ha még oly szerény keretek közt és oly nagy késéssel is — megszüle-

tett Roget Thesaurusának magyar változata is. És talán még annál is több félreértésnek lett forrása, mint az alapul vett mintakép. A megjelent kézikönyvnek mindjárt a címlapja ellentmondásos, sőt félrevezető. Ez áll rajta a már idézett cím után: „Tartalmaz harmincezer szinonim [!] szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban”. Igaz, hogy Póra — az Előszóból is kikövetkeztethetően — valójában az egyazon fogalmi körbe vonható szavakat (l. pl. a fűszerfélék kategóriájába besorolt szavakat: *bors, mustár, fahéj, fokhagyma* stb.) tekintette „szinonim”-nak, „rokon értelmű”-nek. Ám ha így az említett ellentmondás feloldódik is, a következménye nem maradt el. Nevezetesen: nálunk a szinonímia fogalma legalább annyira kibővült, mint a Thesaurus nyomán némely angol „szinonimikus” felfogásában (l. főttebb). Hogy egyebet ne említsek: Tolnai Vilmos azokat a szavakat minősítette rokon értelműeknek, „melyek tartalmuknak egy közös jegyénél fogva, ez alá, mint legközelebbi nemi fogalom alá sorozhatók” (A rokonértelmű szavakról. MNy. 4[1918]: 115),* s úgy vélekedett, hogy Roget Thesaurusa testesíti meg „az igazi jó rokonszótár”-t (MNy. 4[1918]: 119, 120), amelynek mintájára Póra kézikönyve is készült. Ugyanakkor Zlinszky Aladár — nézetét a víz, édesvíz, savanyúvíz, keserűvíz, árványvíz, hévíz, tengervíz, vadvíz, állóvíz, folyóvíz; forrás, ér, csermely, patak, folyó, folyam, tó, tenger sorral is példázva — azokat a szavakat minősítette egymással rokon értelműeknek, vagyis szinonimnak, amelyek „egymáshoz hasonló fogalmakat jelölnek”, azaz „mindig van valamely közös elemük, amelyben megegyeznek, egyébiránt azonban különböznek” (Stilisztika és verstan 154, Szathmári István, A magyar stilisztika útja című művéből idézve). De különös módon még Gombocz Zoltán is „helyes felfogás”-t tulajdonított a szinonímiát illetően Tolnainak (vö. A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Tudományos Gyűjtemény 16. 18—9). Így — Gombocz tekintélyét szem előtt tartva — valójában nem is csodálkozhatunk rajta, hogy a vázolt — helytelen — nézetek a szűkebb szakmai köztudatba is úgy beivódtak, hogy valójában a legutóbbi időkig, egész pontosan a hatvanas évekig senki nem is vonta őket kétségbe.

4. Angliában, mint Franciaországban, Németországban stb. is, folyamatosan művelték a szinonimikát, és újabbnál újabb szinonimagyűjteményeket jelentettek meg, és közben az elméleti kérdések is foglalkoztatták a kutatókat. (Vö. Rose F. Egan: Survey on the History of English Synonymy. Webster's Dictionary of Synonyms. 1951. XVI. kk.). Ezzel szemben nálunk egészen 1978-ig, a Magyar Szinonimaszótár megjelenéséig Póra forgott szinonimaszótár gyanánt közkézen. Ehhez járult, hogy Balassa László — Garmada címen publikált — munkája (1958) újabb ösztönzést adott a szinonímia helytelen értelmezésének. Bevezető fejezetében az olvasható, hogy a szerző „csak a *menni* igére mintegy 200 szinonimát [az én kiemelésem — R. É.]” talált tanítványaival, ám a szócikkbe felvett szavaknak a zöme legfőljebb annyiban „rokon jelentésű” a szóban forgó igével, hogy valamiképpen helyváltoztatást, mozgást jelöl: *forog, felbukkan, repül* stb.

Ilyen helyzetben került sor arra, hogy O. Nagy Gábor — az MTA Nyelvtudományi Intézete igazgatóságának megbízásából — kidolgozza a Magyar Szinonimaszótár tervét. Azok a tanulmányai, amelyeket az elméleti alapvetésnek és a szótár koncepciója bemutatásának szentelt (A készülő Magyar Szinonimaszótárról. MNy. 60[1964]: 16—31; A lexémák funkciója és a rokon értelműség. MNy. 61[1965]: 312—22; The function of lexemes and Synonymy. The Basis of a linguistically Oriented Dictionary of Synonyms. Acta Linguistica 16[1966]: 29—42; Milyen lesz a Magyar Szinonimaszótár? Nyr. 94[1970]: 1—15), egyértelműen tanúsítják: ha O. Nagynak a szinonímiát illető felfogása egyik-másik r é s z l e t é b e n vitára indított is (l. pl. Károly Sándor, A magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás. MNy. 76[1980]: 151—2; Ruzsiczky Éva: A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében. ÁNyT. XVII[1985], 220), O. Nagy a szinonímia fogalmát a köztudatban élő felfogásnál sokkal szűkebben értelmezte, és a fölé- és alárendelt viszonyban levő fogalmakat jelölő szókészletet elemeket egyértelműen kirekesztette a szinonímia köréből. De ezzel

* Tolnai nézetének tarthatatlanságára nézve l. Károly Sándor i. m. 88—9 és MNy. 76[1980]: 147.

a közvélemény — érthető módon — nem változott meg egy csapásra, még a szakmai körök sem tették magukévá a szinonímia O. Nagy által képviselt korszerűbb értelmezését. Mi sem tanúsítja ezt jobban, mint hogy a tankönyvekben mind a mai napig találhatók olyan „szinonimák”, amelyek semmiképp nincsenek összhangban O. Nagy felfogásával, hanem a szinonímiának egészen tág értelmezését tükrözik. Pl. az általános iskola IV. osztályában használt Anyanyelvünk I. című tankönyvben az 51. lapon a 3. feladat így szól: „Húzzátok alá a szövegben a rokon értelmű igéket!” Ám Vitalij Bianki írásában, vagyis a „szövegben” ezek az igék találhatók: *elér, rúgkapál, szájába vesz, belemárt, kiabál, kapkod, küszköd, megfürdet, hátrál, menekül, utánairamodik*. Ugyanígy a Bevezetés az általános nyelvészethez című egyetemi tankönyv egyik fejezetében (A jelentés címűben) — amint erre Károly Sándor is felhívta a figyelmet (i. m.) — a *rohan* továbbra is szinonimája nemcsak a *fut*, hanem a *megy* igének is.

Mint ismeretes, az O. Nagy által tervezett szinonimaszótár eredeti változatában („nagy” szinonimaszótár) torzóban maradt. Sőt, 1973 tavaszán — O. Nagy Gábor hirtelen halála következtében — egyelőre annak a 25 ívesnek indult, de menetközben 30 ívesre „bővült” ún. „kis” szinonimaszótárnak a munkálatai is félbeszakadtak, amelyet O. Nagy — a „nagy” szinonimaszótár munkálatait felfüggesztve — azért kezdett el, hogy a közönségigényt addig is kielégíthesse, ha csak részlegesen is, míg voltaképpeni terveit megvalósíthatja. De épp az alatt a csaknem másfél évtizednyi idő alatt, ami azóta, hogy O. Nagynak a szinonimiáról vallott felfogása kialakult, és az általa tervezett szótár koncepciója is kikristályosodott, 1974-ig eltelt, amikor is a Magyar Szinonimaszótár munkálatainak folytatására sor kerülhetett, a szinonimikai kutatások igen nagy lendületet vettek. Az „elmélet”-nek jött el az ideje: újabbnál újabb szinonimameghatározások kerültek előtérbe, a szinonimák mibenlétének kérdése azonban nem oldódott meg megnyugtató módon és egyértelműen. Ellenkezőleg: az — egyre elvontabb megfogalmazású — nézetek idővel (a nyolcvanas évekig) annyira divergáltak, hogy — némelyek szerint — bemutatásuknak, az ellentmondások feltárásának külön könyvet kellett volna szentelni (vö. H.-J. Bickmann, *Synonymie und Sprachverwendung. Verfahren zur Ermittlung von Synonymenklassen als kontextbeschränkten Äquivalenzklassen*. 1978. 1). Az azonban tény, hogy a szinonímiát — a korábbi szerzőknél jóval szűkebb értelemben véve — többen ekvivalenciarelációknak tekintették (vö. Károly: MNy. LXXVI[1980], 146; H.-J. Bickmann i. m. 2, 3); ugyanakkor — a *hiponima*, *hiperonima*, *kohiponima* terminusok révén — a szinonimáknak a hiponimáktól való pontosabb elhatárolására is mód nyílt. Másfelől a szinonimameghatározások egyre elvontabbá válásával az ellentét, amely a szinonímiával foglalkozó teoretikusok és a szótárírók gyakorlata közt kezdettől fogva (értsd: azóta, hogy a „szinonimika atyjá”-nak, Gabriel Girardnak *La justesse de la langue française, ou les différentes significations de mots qui passent pour synonymes* című műve megjelent, azaz 1718 óta) fennállt (vö. H.-M. Gauger, *Zum Problem der Synonyme*. Tübinger Beiträge zur Linguistik 9. 1972. 7 kk.; H.-J. Bickmann i. m. 2, 3), nem hogy enyhült volna, inkább fokozódott. Először is: a teoretikusok és logikusok olykor meglehetősen absztrakt szinonimameghatározásairól kiderült, hogy a szótárírói gyakorlatban nem vagy alig vehetők alapul. Ha például elfogadjuk hogy a szinonímia egyértelműen ekvivalencia, sőt hogy — mint némelyek vallják — merő fikció a nyelvben (vö. Ruzsiczky Éva: ÁNyT. XVI[1985], 209 kk.), akkor a szótáríró vállalkozását szinte eleve kudarcra ítélnék kell tekintenünk. Ezen túlmenően: az újabb szinonimameghatározások nagyobbrészt nem is a nyelvi rendszer síkján mozognak, amelynek szóképzeti elemeit a szótáríróknak — ilyen vagy olyan szempontból — lajstromoznia kell, hanem pl. a nyelvhasználati szabályok (Gebrauchsregeln), a valósághoz való viszony (Bezugsregeln) vagy a noémák stb. szempontjaihoz igazodnak, ám ezek alapul vételével aligha lehet szótárt szerkeszteni. (Részletesebben l. Ruzsiczky Éva, *Einige neuere Synonymdefinitionen aus der Sicht der Wörterbuchverfassers. Die Lexikographie von heute und das Wörterbuch von morgen*. Hrg. von J. Schildt und D. Viehweger. Linguistische Studien Reihe A. Arbeitsberichte 109. Berlin, 1983. 241 kk.)

A szótáríró természetesen megteheti, hogy a — szótárszerkesztés céljára is alkalmasnak látszó — elméleti állásfoglalások (esetünkben: szinonimameghatározások) közül az egyiket kiválaszt-

ja, és ennek alapján szerkeszt — annak gyakorlatba való átviteleként — egy szótárt. Nem lehet azonban kétséges, hogy egy olyan szinonimaszótár, amely az említett szinonimeghatározások egyikére (pl. a szinonímiának ekvivalenciaként való értelmezésére) épül, legfőljebb a szűkebb szakmai közönséget elégítheti ki, de azt is csak akkor, ha az alapul vett elméleti felfogást magáévá tudja tenni. Az átlag szótárhasználó azt várja el a szinonimaszótártól, hogy minél gazdagabb szóválasztékot nyújtson.

5. Miután 1973 augusztusában — azzal a föltétellel, hogy O. Nagy koncepcióját nem változtatom meg — megbízást kaptam a „kis” szinonimaszótár O. Nagy halálával félbeszakadt munkálatainak folytatására, és a helyzetet felmértem, világosan láttam: ha csak valamennyire is meg akarok felelni az elméleti követelményeknek, vagyis ha nem akarom — a szinonímiát teljesen elavult módon értelmezve — a fölé- és alárendelt viszonyt tükröző, illetőleg az egymással csupán összefüggésben levő szókészleti elemeket is besorolni a szinonimák közé, akkor a közönségigényt eleve nem elégíthetem ki, még ha a „kis” szinonimaszótár kereteit kitágítom, akkor sem. Másfelől azzal is tisztában voltam, hogy minden olyan engedmény, amit a szótár használóinak teszek a szinonímiának ekvivalenciaviszonyként való értelmezésének rovására, a modern jelentéstan művelőinek elégedetlenségét fogja kiváltani. De vállalom kellett és vállaltam is az ódiomot: a „kis” szinonimaszótárt „kéziszótár” méretűre bővítettem, mégpedig ún. „tökéletlen/részleges/álszinonimák” nagyobb számban való felvételével. Erre az is felbátorított, hogy a szótárnak az a része, amelyet O. Nagy már megszerkesztve hagyott hátra, világosan mutatta: a gyakorlatban ő sem ragaszkodott következetesen az ún. „tökéletes/tiszta szinonimák”-hoz, amelyek egyértelműen ekvivalenciaviszonyt tükröznek (vö. Károly Sándor: MNy. 76[1980]: 151 kk.).

A Magyar Szinonimaszótár — mint ismeretes — élénk érdeklődést, sőt heves vitát váltott ki. Igaz, a jelentéstannak olyan kiváló művelője, mint Károly Sándor — bár a nemzetközi szakirodalomra támaszkodva elvben amellett foglalt állást, hogy a szinonímia körét szűkebbre kell vonni, és a szinonimákat világosan el kell határolni a csak összefüggésben levő szókészleti elemektől — a hazai helyzet ismeretében megértéssel fogadta eljárásomat/eljárásunkat (MNy. 76[1980]: 143—156). De már egy tárgyilagos hangvételűnek alig nevezhető, külföldön megjelent ismertetés (Finnisch-ugrische Mitteilungen. 6[1982]: 199—208) szerzője, Bela Brogyanyi annak a „gyanú”-jának adott hangot, „daß hier weniger auf der Grundlage einer soliden Theorie [a kiemelés tőlem — R. É.] als vielmehr auf der einer bloßen Empirie, gepaart mit sprachpflegerischen Tendenzen gearbeitet wurde” (202), majd — mintegy annak dokumentálására, hogy a Magyar Szinonimaszótár, nem „szolid” elméleti alapra épült — mondhatni „kapásból” felsorakoztatott csaknem egy tucatnyi elvi állásfoglalást a szinonímiát illetően (Y. J. Katz—J. A. Fodor, L. Hjelmsev, B. Potier, A. J. Greimas, E. Coseriu, H. Geckeler, H.-M. Gauger stb.), egy olyan szótár el ő s z á - v á t ó l várva el a 60-as és 70-es években publikált elméletek számbavételét és mérlegét, amelynek koncepcióját O. Nagy Gábor a 60-as évek elején dolgozta ki, jóllehet Bickmann általam már többször is említett munkájából (1978) Brogyanyi már tudhatta volna, hogy a szinonímiával kapcsolatos állásfoglalások bemutatása, összeegyeztetése csak k ü l ö n k ö n y v n e k lehetett volna a tárgya; egy szótár előszavának elsősorban az alapul vett szempontok, elvi állásfoglalások felől kell — az olvasót! — tájékoztatnia. Hadd idézzem itt G. Kempckét, akit Brogyanyi szintén hiányol az előszóból: „Lexikographische Werke spiegeln bei aller Tradition immer auch den Erkenntnisstand ihrer Zeit wieder, sind also nicht atheoretisch, nur erfahren die Benutzer in der Regel nur wenig über die verarbeiteten theoretischen Kriterien” (Aktuelle Probleme der lexikographischen Praxis. Die lexikographische Praxis von heute und das Wörterbuch von morgen. Hrg. von J. Schildt und D. Viehweger. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 109. Berlin. 1983. 157). Más kérdés, hogy az általa felsorakoztatott valóban neves szerzők téziseiről a recenzens maga sem tudott többet állítani, mint hogy leginkább („am ehesten”) elvezethetnek (így, jelen időben!) a szinonimák megbízhatóbb és átfogóbb („umfassenderen und zuverlässigeren”), tehát korántsem megbízható, azaz egyértelműen elfogadható és általános érvényű meghatározásához,

arról nem is szólva, hogy fejtegetései nem vezetnek sehova, pontosabban — H. Pilch és G. Ch. Lichtenberger idézésével — a szinonímia tagadásába torkollnak (i. h. 204). Brogyanyi a szótárszerkesztés mibenlétét, a szótár rendeltetését illetően is elég nagy fokú tájékozatlanságot árult el. Bármilyen „hangosan” követelte is a „szolid” elméleti alapot, valójában arról tett bizonyosságot, hogy a szinonimaszótár-írói gyakorlat egyelőre még nem is támaszkodhat „megbízható” és „általános érvényű” tézisekre, egyszerűen azért, mert az elmélet elszakadt a gyakorlattól.

A szótárhasználók kívánalmai szintén nem bizonyultak megalapozottnak. Elsősorban természetesen a publicisztikában közzétett írásokra kell itt gondolnunk. Ha a félreértéseket, a tévedéseket és a szándékos, sőt rosszindulatú félremagyarázásokat leszámítjuk is, az a megjelent ismertetésekből egyértelműen kiviláglott, hogy a Magyar Szinonimaszótár egyfajta csalódást okozott: amit a teoretikusok sokallottak, azt az elméletileg meglehetősen felkészületlen szótárhasználók kevesellették. Közledebből: a denotátum azonosságának kritériumát nem értették meg, ebből következően azzal az engedménnyel, amit az ekvivalenciaviszony rovására a szerkesztők — a különbség feltűntetésével — tettek, nem érték be. Még konkrétan: minthogy *szinonimaszótáron* Roget, illetőleg Póra műve nyomán — valójában fogalomkörű szótárt értettek, a fogalomkörű szótár „gazdagságát” kérték számon a Magyar Szinonimaszótártól. De nem is lehet kétséges: a két szótárfajta közti különbséget nem szabad feladni, sőt a szinonimákat egyre világosabban el kell határolnunk a csak összefüggést mutató, alá-fölé rendelési viszonyban levő szókészleti elemektől. Ennek a kívánalomnak azonban — paradox módon — csak úgy tehetünk eleget, ha a Magyar Szinonimaszótár mellé egy *f o g a l o m k ö r i s z ó t á r t* is szerkesztünk.

Más kérdés, hogy például módszeres onomasztikai vizsgálatok végzése sem képzelhető el szókészletünk fogalomkörök szerinti feldolgozása nélkül. Addig, míg nincs más fogalomkörű szótárunk, csak a Póra-féle, azoknak a hiányoknak a pótlása, amelyek nyelvtudományunkban az onomasztika terén mutatkoznak, alig remélhető. Hogy ennek mennyire kárát vallhatjuk, az világosan kiderül pl. F. Dornseiffnek *Wortschatzdarstellung und Bezeichnungslehre* című tanulmányából, amelyet — *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* című műve bevezetéseképpen (1959⁵, 29–66) — annak bemutatására írt, hogy milyen eredményeket várhatunk a szókészlet fogalomkörök szerinti vizsgálatától. Csak egy-két szempontra utalok: Dornseiff szerint nem volna szabad szófejtésre vállalkozni, „ohne die Bezeichnungsarten für den betreffenden Begriff sich klar gemacht zu haben”; a „Sachen und Wörter” (vö. „Wörter und Sachen”!) szerepét betöltő fogalomkörű szótárak tehát fontos útmutatásul (Wegweiser) szolgálhatnak a szófejtőknek, kivált ha a nyelvek többségében rendelkezésükre állnak az etimológusoknak. — Aztán: vizsgálható, hogy a különféle fogalomkörökben mely szóalkotási módoknak, illetőleg módoknak jutott döntő szerep az elnevezésben, vagy ha úgy tetszik, a szókincsfejlesztésben (csak zárójelben: az így nyert ismeretek — bár erre Dornseiff nem tért ki — az anyanyelvi műveltség fejlesztésére, előmozdítására is értékesíthetők, kivált olyan korszakban, amelyben, mint napjainkban is, az idegen szavak, műszók oly nagy tömegben áramlanak be nyelvünkbe és más nyelvekbe is). Ugyanígy elemezhetők egy-egy fogalomkörön belül a szókészleti elemek eredetük szempontjából is; a belső keletkezésű szókészleti elemek, a jövevényszók, az idegen szók, a különféle eredetű műveltségsszók alapján művelődéstörténeti következtetések vonhatók le, műveltségi hatások állapíthatók meg. — Az egyéni (írói) stílus vizsgálatához szintén felhasználható a fogalomkörű szótár, hiszen nem közömbös, hogy pl. egy költő a valóság mely területéről, mely fogalomkörből választja képeit, veszi hasonlatait. De a legtöbb új eredményt ígérő és legérdekesebbnek ígérkező felhasználási területe a fogalomkörű szótáraknak mégis az egybevetés (az így nyert eredményeket a fordítói gyakorlat, a fordításelmélet, valamint a felsőfokon folyó idegennyelv-oktatás értékesítheti!). Végül: a Thesaurus modern átdolgozó a fogalomkörű szócímekre is ráirányítja a figyelmet. „Linguists will find ready-made semantic fields” — olvassuk a Thesaurus kiadásának 1982-i előszavában (Roget’s Thesaurus 1982. IX).

6. Mindezek alapján 1980 tavaszán hozzáálltam a Magyar Fogalomkörű Szótár (FogSzt.) tervének kidolgozásához. Nem sokkal a munka elkezdése után a Magyar Szinonimaszótárral kap-

csolatban írt, már többször is idézett tanulmányában Károly Sándor szintén fölvetette egy fogalomkörü szótár gondolatát. Ezeket írta: „... a közönségnek is meg kell értenie: nem ad segítséget, ha a szinonimaszótár olyan szósorokat is tartalmaz tömegesen, amelyeknek tagjai nem cserélhetők fel egymással; az ilyen szinonimaszótár gazdagsága: álgazdagság. Viszont kétségtelen, hogy az érdeklődés tárgya nemcsak a szavak felcserélhetősége lehet, hanem a fel nem cserélhető szavak jelentésében és használatában megmutatkozó különbség is. Ezt az igényt azonban nem a szinonimaszótár, hanem egy fogalomszótár tudja csak kielégíteni” (MNY. 76[1980]: 156). Ezzel Károly Sándor megerősített szándékomban. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatósága szintén felkarolta a gondolatot, sőt az illetékes akadémiai fórumok is jóváhagyták. Ennek jegyében 1981 júniusában el lehetett kezdeni a munkát. — Az első teendő annak tisztázása, illetőleg eldöntése volt, vajon Roget Thesaurusa szolgáljon-e mintául, vagy más rendszert célszerű-e alapul venni. Például F. Dornseiffét, aki húsz fő kategóriát állapított meg (pl. 1. élettelen anyag, 6. idő, 8. helyváltoztatás, 11. érzelmek, jellembeli tulajdonságok, 12. gondolkodás, 15. művészet, 16. társadalmi viszonyok, 19. jog, erkölcs), majd ezeket felosztotta 20—90 alcsoportra. Az alcsoportokon belül szófajonként sorakoztatta fel a szókészleti elemeket: az igék megelőzik a névszókát, a névszókán belül a főnevek a melléknevek után következnek, a szócikk élén pedig a határozószók, illetőleg határozók (a kötőszókát is ide értve), illetőleg az állandósult szókapcsolatok és jelképek (pl. *fehér zászló*) állnak. Dornseiff munkája — az új kiadások (1959⁵) alapján föltehetően — megnyerte az olvasóközönség tetszését. De Roget népszerűségét azért távolról sem érte el, és többen bírálták is (l. pl. a 3., 4., 5. kiadás előszavát). Így Hans Eggers szerint csupán az a körülmény, hogy a húsz főkategória a 4. kiadástól — ha csak kismértékben is, de — megváltozott, arra enged következtetni, hogy a kategóriák fölcserélhetők, vagyis hogy a rendszer valójában nem kötelező érvényű, és ha bizonyos (tudományos) vizsgálatok szempontjából kiváló teljesítmény is Dornseiff *Deutscher Wortschatz nach Sachgruppen* című műve, általános használatra — a húsz főkategória áttekinthetatlensége következtében — kevésbé látszik alkalmasnak (vö. a *Deutscher Wortschatz* — tőle eredő — új átdolgozásában: *Über die Grundsätze der vorliegenden Überarbeitung*. 1967.¹³ VIII). A másik lehetőség lett volna W. v. Wartburg—R. Hallig: *Begriffssystem als Grundlage der Lexikographie* (Sitzungsberichte der Berliner Akademie. 1952) alapulvétele. Ám ezt a francia példát követő rendszert maga Dornseiff is bírálta (*Deutsche Literaturzeitung*. 1953. 397—9), Eggers pedig arra való hivatkozással vetette el, hogy csak feliratokkal (Überschriften) szolgál, de az még nem bizonyosodott be, hogy vajon a teljes szókincs besorolására alkalmas rendszernek tekinthető-e (i. m. VIII). Azóta, hogy Eggers így nyilatkozott, annyiban változott a helyzet, hogy Prágában a cseh nyelv fogalomkörü szótárának (*Česky slovník věcný a synonymický címen*) szerkesztői — értesülesem szerint — a koncepció kidolgozásakor J. Filipec munkáján (*Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexikografie*. 1961) kívül főleg Halbig *Begriffssystemjett* (1963) vették figyelembe. De a 80-as évek elejéig, amikor is döntenem kellett, még csak három kötet jelent meg a négy kötetre tervezett műből (a világ és a természet, az ember fiziológiai vonatkozásában, az ember pszichikai vonatkozásában), a 4. kötet (a társadalmi kapcsolatokkal összefüggő fogalomkörök!) munkálatai elhúzódtak. Így voltaképpen nem lehetett teljesen bizonyosra venni, hogy a Halbig-féle rendszer kiállta-e a gyakorlat próbáját, vagy hogy használhatósága szempontjából felülmúlta-e Roget rendszerét.

Roget — mint ismeretes — sokféle céljának (l. fentebb) elérésére olyan rendszert igyekezett kidolgozni a fogalmak, illetőleg a fogalmak jelölésére szolgáló szavak osztályozására, amely sok gyakorlati hasznot ígért, tehát egyszerűnek, természetesnek látszott. Ennek jegyében az egészen kézenfekvő, mindenki számára nyilvánvaló fogalmakból indul ki, és ezeket úgy osztotta fel, hogy munkájának használója minél könnyebben, minél gyorsabban megtalálhassa, amit keres (vö. Bevezetés: Roget's Thesaurus 1962. XXVI). Konkrétan: először hat osztályba sorolta az angol szavakat: I. Abstracts relations, II. Space, III. Matter, IV. Intellect, V. Volition, VI. Affections, és ezt a hat osztályt csak két-öt alosztályra tagolta, ezekbe osztotta be — csoportonként — a szavakat, úgyhogy végül kereken 1000 szócsoporthoz keletkezett. A csoportok száma idővel némileg csökkent

(1990 lett), de Roget rendszere lényegében változatlan maradt (vö. i. m. XI). Igaz, Susan M. Lloyd, a Thesaurus 1982. évi kiadásának átdolgozója úgy látta, hogy a P. M. Roget szeme előtt lebegő filozófiai szempontok (gondolkodásra, rendszerességre készítés stb.) már akkor háttérbe szorultak, amikor fia, John Roget Indexet csatolt a Thesaurushoz, ezért a rendszer maga vesztett a jelentőségéből (vö. i. m. XVII), de azért az átdolgozás során arra, hogy Roget rendszerét elvesse, nem is gondolt (vö. uo.). Ugyanakkor Eggers a Deutscher Wortschatz átdolgozásakor visszatért Roget rendszeréhez (l. fentebb), mégpedig azért, mert épp a Thesaurus áttekinthetőségében látta e mű használhatóságának és sikerének a titkát (vö. Wehrle-Eggers: Deutscher Wortschatz 1967.¹³ IX), és azzal is tisztában volt, hogy bármilyen más rendszerrel próbálkozna, teljesen objektív és minden szempontból vitathatatlan fogalmi rendszert, amelyet minden nyelv szókinccse fogalomkörök szerinti felosztására föl lehetne használni, teljesen lehetetlen kidolgoznia (vö. Über die Grundsätze der vorliegenden Neubearbeitung. Deutscher Wortschatz 1967.¹³ IX). Végül az is nyomott a latban, hogy bár elvetette Roget rendszerét, és más rendszert dolgozott ki, maga Dornseiff is elismerően nyilatkozott Roget szellemi teljesítményéről (Wortschatzdarstellung und Bezeichnungslehre. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. 1959⁵. 36).

7. Mégis, legfontosabb érvül az szolgált, hogy a szótárhoz fűződő tudományos érdek is Roget rendszere mellett szólt. Hogy egyebet ne említsek: már a Thesaurus szerzője felismerte, hogy ha különféle nyelvek szókinccsét egyazon rendszer szerint osztályozzuk, könnyebben vizsgálhatjuk a köztük mutatkozó egyezéseket és eltéréseket (l. fentebb). F. Dornseiff szintén fölvetett ilyen kérdéseket: Mi fejezhető ki németül, amit a franciák, az angolok nem tudnak kifejezni, és megfordítva, mit nem lehet németre lefordítani? Mire van az egyik nyelvnek több szava, mint a másiknak? Egyáltalán: mit jelent a különféle nyelvek szókinccsének „gazdagsága” egymáshoz való viszonyukban? De különös módon, a feleletet egyszerűen csak a fogalomköri szótáraktól várta (vö. Wortschatzdarstellung und Bezeichnungslehre. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen 1959⁵. 57—8), pedig kézenfekvő: megbízható eredményeket csak azonos elvi alapokon nyugvó, ugyanolyan szempontok szerint rendezett fogalomköri szótárak szóanyagának egybevetésétől várhatunk. Más kérdés: a kontrasztív vizsgálat nem korlátozódhat pusztán mennyiségi szempontokra. Legalább ugyanolyan fontos, ha ugyan nem fontosabb, a különféle nyelvek szókinccsének „minőségi” szempontból való egybevetése is. Hogy csak egy-két példát említsek: Jelentéstanában Károly Sándor már felhívta a figyelmet: „Valamely nyelvre jellemző, hogy szóképzési rendszerének megfelelően hogyan fejezi ki a tárgyfogalmakat, cselekvésfogalmakat és tulajdonságfogalmakat — általában és egy-egy fogalomkörön belül [az én kiemelésem — R. É.]” (357). Ugyanígy sok tanulsággal szolgálhat pl. az elnevezés — nyelvenként eltérő — indítékainak földerítése, más szóval a motivált szóképzési elemek egybevető vizsgálata is: egy-egy fogalomkörben mi szolgált az elnevezéshez kiindulásul az egyik nyelvben, mi a másikban, és miért, milyen művelődéstörténeti háttérből érthetően, milyen eltérő tárgyi valóságra, más-más szemléletmódra stb. visszavezethetően? Most az egyezéseket nem tekintve, csupán az eltérésekre figyelve: mi lehet a háttere, oka annak, hogy ugyanaz a szerszám a németeknek *Engländer*, nekünk *franciakulcs*; miért darálja a német háziasszony *Mandelmühle*-n esetleg a diót is, a magyar viszont *diódaráló*-n a dión kívül még a mandulát is (csak zárójelben: Halász Előd a Német—magyar szótárban [1952] nem szerepelteti a *Mandelmühle*-t, talán épp magyar megfelelő híján — az ÉrtSz. csak *dió*-, *mák*-, *hús*-, *kávédaráló*-t tartalmaz, persze a Magyar—német kéziszótárban (1960) is hiába keressük a *diódaráló*-t). Vagy: az *ideiglenes híd*-ban a németek — pozitívabb megítélés alapján — az átmeneti jelleggel szemben a ’segítségét’ látják: *Behelfsbrücke*. Aztán: a magyar *szoknyanadrág* helyett az angol lányok — bár a szabás ugyanaz — ’osztott szoknyát’ (*divided shirt*) viselnek. A *silk hat* és a *köcsögkalap* pedig már szinte két külön világot képvisel, noha formára megegyeznek: a *seelyem* a szóban forgó fejfödő anyagát nevezi meg, és hideg előkelőséget áraszt, a *köcsög* a formára utal, és nemcsak hogy komolyba nem veszi a kalap viselőjének előkelőségét, hanem szinte grimaszt vág hozzá; ugyanakkor a *kürtőkalap* és a *chimney-pot hat* már közelebb áll egymáshoz, de

természetesen csak akkor, ha a grammatikai szempontot figyelmen kívül hagyjuk. Egyébként — mint az előző példák esetében is — eltérést kell megállapítanunk: a magyar összetétellel, az angol jelzős szerkezettel utal a fogalomra. Ezzel szemben a *Beifallsstrum/Beifallsruf* német összetételeket mi is csak jelzős szerkezettel tudjuk, illetőleg szoktuk (részben!) visszaadni: *viharos tetszésnyilvánítás* (de *tapsvihar* is lehet!) és *zajos tetszésnyilvánítás* (a 'tetszés vihara', illetőleg a 'tetszés megnyilvánulása, kifejezése, felkiáltása' ellenében). Nem lehet kétséges: efféle eltérések és egyezések földterítéséhez jó kiindulásul, használható forrásul szolgálhatnak a fogalomköri szótárak, de ismét csak akkor, ha ugyanarra a fogalmi rendszerre épülnek. Itt megjegyzendő: már Eggers is utalt rá, amikor vázolta, hogy mi indította a Roget rendszeréhez való visszatérésre (Előszó a *Deutscher Wortschatz*hoz 1967.¹³ V): „Bearbeiter und Verlag erachten es nicht als den geringsten Erfolg dieser Neubearbeitung, daß nunmehr der Wehrle-Eggers in seinem systematischen Teil genau dem englischen Gegenstück von Rogets Thesaurus angeglichen ist, so daß jetzt die Ausdrucksmöglichkeiten beider Sprachen vergleichbar werden”.

8. Amikor az alapul vehető, illetőleg veendő rendszer kérdése tisztázódott, egyszersmind az is magától értetődőnek látszott, hogy az anyaggyűjtést a két párhuzamos, illetőleg mintául választott mű (Roget Thesaurusa és Wehrle-Eggers *Deutscher Wortschatz*a) feldolgozásával célszerű elkezdeni.

Már az anyaggyűjtés kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy legalábbis a világosan motivált magyar szókészleti elemek egy része a magyarban más fogalomkörbe kívánczik, mint az angol, illetőleg a német megfelelő. Csak a színnevek köréből említek egy-két példát. Az angolban a *blackberry* egyértelműen a *fekete* kategóriába tartozik; a magyar *szeder* elsősorban a *kék* kategóriába, és csak másodsorban a *fekete* fogalomkörbe, mert az ÉrtSz. szerint: *hamvaskék* v. *fekete*; ugyanez a helyzet a *blackthorn* és a *kökény* esetében is: „kék a kökény, recece, ha megérik, fekete”. Ha nem esik karácsonyra hó, akkor mi *fekete karácsony*-ról beszélünk; ennek az angoloknál a 'zöld karácsony' felel meg: *green Christmas*. Ugyanígy *zöld* Angliában a tél is, ha nem esik 0 fok alá a hőmérséklet: *green winter*; mi ilyenkor *enyhe tél*-et emlegetünk. Vagy: a németben a *Bleicherde* minden további nélkül helyet kaphatott a színtelenség fogalomkörében; magyar megfelelői ide semmiképp nem sorolhatók be, hiszen a magyar elnevezésben a funkció domborodik ki, annak, hogy milyennek látjuk, nincs semmi szerepe az elnevezésben: *csapó föld*, *kalló föld*, *derítő föld*. Más szóval: hamarosan bebizonyosodott, hogy a fogalomkörök — ahogy az várható is volt — valójában nem lefordíthatók (vö. Mátraházi Zsuzsa Titkos szinonimaszótár c. riportjával. Magyar Nemzet 1984. júl. 19.), a magyar fogalomköri szótárnak sajátosan magyar arculatúnak kell lennie, legalábbis a motivált szókészleti elemek tartományába tartozó szavak fogalomkörökbe sorolása terén. A másik dolog, ami hamarosan nyilvánvalóvá vált, az az volt, hogy a Roget és Wehrle—Eggers alapján gyűjtött anyag távolról sem elegendő ahhoz, hogy a Roget magyar megfelelője megszülethessen, más forrásokat (publicisztika, szaknyelv, értelmező és tájszótárak stb.) is föl kell hozzá dolgozni. De a gyakorlatban erre már nem kerülhetett sor: 1983 májusában — a létszámcsoökkentéssel kapcsolatos tervmódosítás során — az Intézet akkori vezetősége a FogSzt.-t levette a napirendről. Azóta eltelt több mint tíz esztendő. Időszerű volna a kérdést újra elővenni, és megoldására módot találni.

Winchester

Papp Ferenc a Nyelvőr 116. évfolyamában megjelent „Új számítógépet vettem” című cikkében bemutatja, mennyit változott a világ (főleg a számítógépek világa) azóta, hogy ő és munkatársai a hatvanas évek elején a korabeli elektronikus adatfeldolgozó berendezéseken rögzítették az ÉrtSz. anyagát. Megismerteti olvasóit az információelméleti forradalom keretében otthonunkba is bevonuló személyi számítógépek egyes részegységeivel, azaz a műveletek végzéséhez szükséges technikai háttérrel, a *hardver*rel. Eközben egy „etimológiai” megállapítást is tesz: „A nagy memória egy beépített kemény lemezen (*vincseszteren* — ma még inkább *winchesteren*: ugyanúgy személynévből, mint a *szendvics* vagy a *makadám*) helyezkedik el, aminek persze külön *meghajtója* (*disk driver* — itt valahogy éppen a magyar elnevezés honosodott meg) van” (Papp 1992: 130).

Amit Papp a *keménylemez* (ma már inkább *merevlemez*, mindkettő az angol *hard disk* elnevezés tükörfordítása) másik, a magyar számítástechnikai nyelvben közkeletűbb nevééről, a *vincseszterről*, ill. *winchesterről* állít, nem teljesen állja meg a helyét.¹ Valóban létezik ugyan egy *winchester* kifejezés a magyarban, amely személynévből lett, akárcsak a *szendvics*, a *makadám* és a *pepita*. Ez azonban nem a számítógépbeli *merevlemez* neve, hanem egy híres ismétlőpuskáé.

Oliver Fisher Winchester (1810—1880), aki korábban férfingeket készített, 1857-ben fegyvergyárat alapított, a New Haven Arms Companyt. „Az új gyár igazgatóját Benjamin Tyler Henrynek hívták, aki 1858-ban tervezett egy .44 hüvelyk (11,2 mm) ürméretű peremgyújtású töltényt. [...] Ehhez a töltényhez alakította át egy csődbe ment cégtől átvett és a saját cége által tovább gyártott fegyver szerkezetét. 1860 októberben Henry megkapta a szabadalmat erre az előágytáras puskára. A tölténytár a puskacső alatt elhelyezett másik cső volt, az adogatást rugó végezte. [...] Az amerikai polgárháborúban nagy mennyiségben használták ezt a puskát is, melyet a konföderációsok »átkozott jenkipuskának« neveztek, mert — mint mondták — ha vasárnap megtöltik, egész héten keresztül lő. A puska önvédelmi fegyverként is nagyon jól bevált, a Wells Fargo szállítmányozási vállalat postakísérői alkalmazták előszeretettel. A New Haven Arms Company 1867 elején átalakult. Az új gyár neve ma is közzismert: Winchester Repeating Arms Company. A javított adogatású Henry-puska már itt készült, bár a szabadalma 1866-os keltezésű. Az új puska előágytárának elején, oldalt, egy rugós sapkával lezárható töltőnyílás volt, a töltényeket ezen át lehetett egyenként a tárba tölteni. Ez a fegyver az M1866 Winchester ismétlőpuska nevet kapta. [...] Az 1866-os Winchester-puskát katonai és vadászpuska kivételben is gyártották és szinte az egész világon alkalmazták” (Kováts—Nagy 1986: 30).²

A *winchester* mint fegyvernév a Winchester-puska angol nevéből (*Winchester-rifle*) tapadással keletkezett az amerikai angolban, ahol már 1871 óta lehet adatolni (vö. Mathews II, 1951: 1878). A

¹ Érdekes egyébként, hogy például a német számítástechnikában alig ismerik a kifejezést, ott a szintén tükörfordítással létrejött *Festplatte* elnevezés az általános. El kell azonban mondani, hogy a németben a számítástechnika nyelve egészében jobban függetlenedett az angoltól, mint a magyarban: szinte minden angol kifejezést némettel helyettesítenek.

² A Meyers Enzyklopädisches Lexikon *Winchester-Gewehre* szócikke szerint (25. köt. 392) egyébként igazán híressé nem az 1866-os típus, hanem a 12-15 lövetű Wichester '73-as vált.

magyarba már ebben a rövidebb formában került át. Ország László Angol eredetű elemek a magyar szókészletben című dolgozatában 1928-ból adatolja a Pesti Naplóból: „Az én *winchester*emet néger suhanc szolgálom hozta utánam” (Ország 1977: 106). Ország szerint ugyan csak egy „amerikai vadászpuskaféle szignifikánsaként” jelent meg a terminus, a fenti idézetből azonban látható, hogy nem annyira a vadászatban való, hanem inkább katonai felhasználása miatt híresült el az ominózus fegyver.

Az 'egyfajta ismétlőpuska' jelentésű *winchester* elnevezés tehát valóban személynévi eredetű. A számítógépbeli *merevlemez* azonban nem: ez már az előbbi fegyverről kapta a nevét. Legalábbis így tudja ezt az Oxford English Dictionary 4. pótkötete, melynek *Winchester* címszáva alatt az alábbiakat találjuk: „II. 3. b. *Computers*. Used attrib. and absol. with reference to a hermetically sealed storage device incorporating one or more high-capacity hard discs with heads and sometimes also a drive unit. [So called because the original device was intended to contain two 30 megabyte discs and its IBM number would have been 3030, the same as that of a famous Winchester rifle (which used a 0.30 calibre cartridge containing 0.30 grains of powder)]” (OED 1986: 1301).

A *merevlemez* a *winchester* nevet tehát — legalábbis az OED szerint — ismétlőpuskáról kapta. Ennek a névátvitelnek már maga az is alapjául szolgálhatna, hogy mind a két eszköznek van két fontos jellemzője: az utántölthetőség és ennek gyorsasága. A *winchester*, azaz a merevlemez ugyanis nagyobb mennyiségű adat tárolására alkalmas, másrészt sokkal gyorsabban képes adatokat a számítógép memóriájába beolvasni, ill. onnan rögzíteni, mint az ún. hajlékony lemez (*floppy disk*). Éppen ebből fakad, hogy a *winchesterek* egyik nagyon fontos technikai paramétere és értékmérője a — millisecundumokban mért — átlagos adathozzáférési idő. Amíg ugyanis a gépek memóriája, az ún. RAM (= *random access memory*) rendkívül gyors, de meglehetősen véges (régbben 640 kilobyte, ma már inkább 4, sőt 8 megabyte, ill. -bájt), addig a *winchesterek* már régbben 20-30 megabyte tárolókapacitással rendelkeztek, ma azonban már egyáltalán nem ritkák a 600-800 megabyte-os *winchesterek* sem, sőt újabban már 1 gigabyte-nál is nagyobb kapacitású merevlemezeket is építenek személyi számítógépekbe is. A memória rendkívül korlátozott volta miatt nagyon fontos, hogy a gép, ha például egy program más részeire van szüksége, az egyébként gyorsan megtelő memóriából bizonyos információkat gyorsan kimenthessen a *winchesterre*, majd az újakat gyorsan beolvashassa a *winchesterről* a memóriába, azaz a memóriáját „újratölthesse”, s mindezt sokkal gyorsabban a hajlékony lemezes meghajtók sebességénél.

Mind az ismétlőpuskánál, mind a számítógépes merevlemezénél két dolog a fontos tehát: az újratölthetőség és annak gyorsasága. Már ez is elég volna tehát ahhoz, hogy a gyorstöltőpuska tapadással keletkezett neve analógiául szolgáljon a merevlemez tár egyik elnevezésének. Ám az OED-ből idézett szócikk tanúbizonysága szerint ennél többről volt szó: a két harminc megabyte-os lemezről 3030-as IBM-projektszám és a Winchester-puskák ürméretének, ill. töltetsúlyának egyezése szolgált analógiául az elnevezéshez. Csakhogy van ebben az etimológiában két zavaró momentum: a híres Winchester-puska nem .30-as kaliberű, hanem .44-es (azaz 0,44 collos — l. fentebb, ugyanígy: Meyers Enzyklopädisches Lexikon 25: 392 is). Másrészt az 1973-ban kifejlesztett merevlemez IBM-típuszámát a számítástechnikai irodalom 3340-esként tartja számon. Ez egyébként kiderül az OED *winchester* címszávanak előfordulási helyeket közlő részében szereplő idézetekből is: „1973 *Modern Data* July 60/1 The 'Winchester' Disk ... The product of the so called 'Winchester' project, the eventual nature of the 3340 has been the subject of rumors reported in the trade press [...] 1978 *IEEE Trans. Magnetism* XIV. 201/1 An example of the current state of the art in fixed head designs utilizing Winchester technology are the fixed heads used in IBM's 3340 and 3350 disc drives” (uo.).³

³ Egyébként már az 1970-ben kifejlesztett, de még nem ezzel a technológiával működő IBM mágneslemezegység IBM-száma is 3330-as volt, ezt követte a 3340-es típus, az első merevlemez (vö. Tomcsányi—Zilahy 1982: 99 és 142).

Mindez gyanakvóná tett, s tovább kezdtem kutatni az elnevezés forrása után különböző számítástechnikai szótárakban. Ezek nagy része ugyan nem közöl semmiféle etimológiát, ám az 1983-ban megjelent oxfordi Dictionary of Computingban találunk ilyen jellegű adatot is. Ez viszont egyáltalán nem vág egybe a fentebb idézett, az OED-ben talált magyarázattal: „*Winchester technology*. The name given to the design approach used in the IBM 3340 disk drive, which was introduced in 1973. It was developed at their laboratories in Winchester, UK and demonstrated a significant advance in technology, allowing an increase in recording density to 300 tracks per inch and 5600 bit per inch. The technology has been adopted by many manufacturers” (OCD 1983: 390).

Mivel a szócikk további részében sincs szó arról, hogy a Winchester-lemez, ill. a Winchester-technológia az ismétlőpuskáról kapta volna a nevét, úgy tűnik, hogy a számítástechnikai szótár szerkesztői szerint — jöllehet ezt expressis verbis nem mondják ki — az elnevezés hátterében az IBM-nek az angliai Winchester városában lévő fejlesztőlaboratóriumára⁴ való utalás áll. Ebben az esetben viszont a számítástechnikai eszköz nem névátvitellel kapta a nevét az ismétlőpuskáról, hanem ugyanúgy szintaktikai szerkezetben végbement tapadással állunk szemben, mint a Winchester-puska esetében, csak itt nem személynév áll a szerkezet meghatározó tagjaként, hanem földrajzi név (*Winchester-disk* → *winchester*).⁵

Ez a magyarázat legalább annyira hihetőnek tűnik, mint a fegyverről való névátvitellel való interpretáció, annál is inkább, mert — mint fentebb láttuk — ez utóbbinak van néhány homályos pontja. Csakhogy — mivel vélemény áll véleménnyel szemben — nem lehet teljesen biztosan azt sem állítani, hogy a számítástechnikai szótárnak van igaza. Annál is inkább, mert a Nagy Oxford Szótár későbbi kiadású, mint az ODC. Bonyolítja a helyzetet, hogy ez utóbbinak is vannak későbbi kiadásai, csak hogy ezek nem tartalmazzák a winchesteri laboratóriumra való utalást. Így nincs meg ez a megjegyzés az 1986-os második kiadás alapján készült magyar nyelvű Oxford számítástechnikai értelmező szótárban sem (Budapest, 1989: 504—5), de nem tartalmazza az ODC harmadik, 1991-ben készült kiadása sem (501—2). Ezért további források után kezdtem nyomozni. A nagy számítógépes világhálózaton, az Interneten (World Wide Web) található egy Jargon-file nevű adatbázis, ez is tartalmazza a *Winchester* címszót (<http://www.fwi.uva.nl/~mes/jargon/w/Winchester.html>), ám ettől sem leszünk okosabbak, ugyanis mind a két véleményt ismerteti:

„Winchester: n. Informal generic term for sealed-enclosure magnetic-disk drives in which the read-write head planes over the disk surface on an air cushion. There is a legend that the name arose because the original 1973 engineering prototype for what later became the IBM 3340 featured two 30-megabyte volumes; 30—30 became 'Winchester' when somebody noticed the similarity to the common term for a famous Winchester rifle (in the latter, the first 30 referred to caliber and the second to the grain weight of the charge). Others claim, however, that Winchester was simply the laboratory in which the technology was developed.”

Ezek után nem maradt más hátra, mint hogy magától az IBM-től próbáljam megtudakolni, mi az igazság. Az IBM információs szolgálatának (askibm@vnet.ibm.com) küldött elektronikus levélre több válasz is érkezett, ezek zöme azonban kitért a válaszadás elől, egy pedig az IBM Homepage (magyar megfelelője egyelőre: *ottlap*) megfelelő rovatában való keresgélésre biztatott. Abban a cég történetével foglalkozó információk között az 1973-as év mellett a következőket találjuk:

„While the discovery of Rare Earth by IBM engineers opened up remarkable possibilities for optical storage technology, it was the introduction of Winchester drive technology that set the

⁴ IBM UK Laboratories Ltd., Hursley Park, Winchester, Hants.

⁵ Látható, hogy az OED-ből való idézetekben is *Winchester-lemezről*, *Winchester-projektről*, sőt *technológiáról* van szó. Csak 1985-ből közöl a szótár olyan adatot, amelyben a *Winchester* kifejezés már önmagában áll a merevlemez nevéként: 1985 *Which Computer?* Apr. 61/2 One machine has twin floppies, the other has a 10 MB Winchester.

industry standard for the next decade. The 3340 Winchester drive featured two spindles with a storage capacity of 30 million characters each (30-30) — hence the nickname »Winchester« (http://www-i.almaden.ibm.com/storage/firsts/n1973t.htm).

Úgy látszik tehát, mégis a Winchester-puskában kell keresnünk a névadás indítékát. Lehetőséges persze, hogy valójában a winchesteri kutatólaboratórium áll az elnevezés mögött, de — talán a hasonlat szellemessége miatt — mégis a puskáról való névadás ment be a számítógépes köztudatba.⁶ Az IBM-típuszám ugyan 3340 volt, de a prototípusban levő 30 megabyte-os ikeregység ezzel együtt is alapul szolgálhatott a névátvitelhez, sőt az is lehet, hogy valamilyen belső használatra szánt elnevezésként valóban hívták 3030-asnak is az első winchestertípust. Még mindig megmarad persze a másik kérdés: hogyan lehet a névadás alapja a Winchester-puska, ha egyszer az .44-es kaliberű volt, nem pedig .30-as? Különböző fegyvertörténeti munkákban kutattam ennek a kérdésnek a nyitját, s végül találtam is egy könnyen elképzelhető magyarázatot. Ha sejtésem igaz, akkor talán egy tévedés, illetve egy apró pontatlanság állhat a dolog hátterében. A Winchester-puska az amerikai polgárháborúban vált legendás fegyverré, de .44-es kaliberű volt. Ugyanakkor az ismétlődőfegyverek között találunk egy másik nagyon híreset is, amely már valóban .30-as kaliberű volt. Ez az M1 Garand öntöltő karabély, amelyet feltalálója után csak Garand rifle-ként szoktak emlegetni. „Az M1 Garand karabély mérföldkö volt a katonai fegyverek fejlesztésében. Ez a típus volt az első, amelyet egy teljes hadseregben rendszeresítettek. 1936-ban kezdték el gyártani, 1945-re több mint 4 millió készült el belőle, s még további 500 000-et gyártottak a koreai háború alatt. Az M1 fegyver népszerűsége egyszerűségében és robusztusságában rejlett” (Kováts—Nagy 1986: 255).

A Peterson-féle *Encyclopedia of firearms* *Garand rifle* szócikkében további érdekes információkat találunk: „A gas operated, magazine-fed weapon adopted by the United States Army on January 9, 1936. The nomenclature of the weapon is Rifle, Caliber .30, M1. [...] Over five million M1 rifles were made by Springfield Armory, Winchester, Harrington and Richardson, and International Harvester (Peterson 1965: 141).

Látható tehát, hogy ez a fegyver valóban .30-as kaliberű volt, s tényleg közismert, hiszen ezt használta az amerikai hadsereg a második világháború idején. Ráadásul — többek között — a Winchester-fegyvergyár is gyártotta, az sem elképzelhetetlen tehát — bár erre nem találtam adatot —, hogy a katonák egymás között esetleg tréfásan ezt a karabélyt *winchesternek* is becézték. Mindenesetre ismertsége és .30-as kalibere folytán nagyon könnyen elképzelhető, hogy ez vált — tévesen — a Winchester-lemezek névadójává.

Miután a merevlemezek *winchester* elnevezésének etimológiáját — ha nem is teljesen megnyugtatóan, de a rendelkezésre álló adatok fényében mindenesetre nagyon valószínűen — sikerült tisztáznunk, röviden foglalkoznék még az elnevezésnek a magyarban való megjelenésével és használatával is. Ami az adatolást illeti, nincs könnyű helyzetben a kutató, hiszen azért itt nem az ó- vagy a középmagyar korszakról van szó, amelyben a fellelhető nyelvemlékek száma is véges, hanem egy mai szóról, amely a szélesebb nyilvánosságnak szánt folyóiratokon kívül elég korán felbukkanhatott például belső használatra szánt számítástechnikai anyagokban is, amelyekhez persze nem könnyű hozzáférni. Nehezíti még a kutatást, hogy — a szegedi Egyetemi Könyvtárban és a számítógépközpont könyvtárban szerzett tapasztalataim szerint — a számítástechnikai folyóiratok és egyéb kiadványok korai évfolyamai meglehetősen hiányosak, nem gyűjtötték őket rendszeresen. Ezzel együtt átnéztem a könyvtárak fellelhető anyagait, s azt találtam, hogy a magyar szakirodalom viszonylag sokáig kerülte ezt az elnevezést. Így például a Számítástechnikai Statisztikai Évkönyv 1974 utáni évfolyamaiban nem találjuk meg a kifejezést. Ennek eleinte nyilván az is

⁶ Megjegyzem, volt olyan számítógépes kollégám, aki szintén a puskát tudta a névadás mögött, de a hasonlóság alapját a puska felhúzókarjának és a merevlemezek fejmozgató karjának hasonló mozgásában vélte felfedezni.

oka, hogy a szocialista integrációban gyártott ESzR (egységes számítógép rendszer) eleinte mindig más utakat igyekezett járni, mint a Nyugat, másrészt ezek az eszközök eleinte nyilván nagyon drágák is voltak, így csak késve kerülhettek be Magyarországra. De az Évkönyv 1980-as évfolyamában már található egy olyan táblázat, amely a Mágnesrétegű adathordozók forgalma címet viseli (198), s ebben van szó 30-100 megabyte-os tákról is, amelyek nyilván a *winchester*-eket jelentik, hiszen csak 1978-tól jelennek meg a hazánkban fogalmazott termékek között. Ettől kezdve aztán az évkönyvben már megjelenik különböző táblázatokban a keménylemezes adattároló, de sosem *winchester* néven, hanem a „floppy-lemez egység” mellett mint „mágneslemez egység” (vö. pl. Számítástechnikai Statisztikai Évkönyv 1983: 62).

Magát a *Winchester* kifejezést legkorábban a Neumann János Számítógéptudományi Társaság 1979-es évkönyvéből (Bp., 1980) tudtam kimutatni, ahol Vámos Tibor elnöki beszámolójában a következőket olvashatjuk: „Az ESzR-ben eddig általánosan használt lemezmemória méret egy-két éven belül már nem is a 8 inches, hanem az 5 és 1/2 inches *Winchester* típusú tárrak (én emeltem ki — F. T.) tartományába megy át, ami a helyi intelligencia hallatlanul gyorsan expandáló lehetőségeit mutatja” (4). Mivel itt is egy számítógépes szakemberek által elhangzott szóbeli előadás szövegében olvashatjuk a kifejezést, a számítástechnikai évkönyvek viszont nem használják, igazolódni látszik a gyanú, hogy „belső használatban”, a szakmai zsargonban hamarabb megjelenhetett, mint írott publikációkban. Az előbbi adat arra is rámutat, hogy a jelek szerint a magyarban is előbb jelzős szerkezetek meghatározó tagjaként állt a kifejezés, s csak később használták önállóan is, hasonlóan az angolban is végbement fejlődéshez, l. fentebb. Ugyanez figyelhető meg egyébként a különböző számítástechnikai terminológiai szótárak és szakkönyvek esetében is, pl. Kis 1986: 125: „*Winchester-lemez* (Winchester-disk) Merev mágneslemez, melyet (burkolatba zárva) egybeépítenek a meghajtóegységgel”; Ádám 1988: 251: „*Winchester tár* merev mágneslemezes tár”. Ugyanakkor Peter Norton *Inside the IBM PC* című könyvének magyar kiadásában („Fedezzük fel az IBM PC-t!”) már a tapadásos változatot is megtaláljuk: „A *winchester-lemezzel* felszerelve tehát megjelen a színen a negyedik és valószínűleg legfontosabb IBM PC változat. A *winchesteres* PC-t már nyugodt lelkiismerettel tekinthetjük a sorból kilógó, önálló rendszernek, mert jellemzői kategóriákkal emelik a többi PC fölé” (Norton 1989: 32; vö. még Sztrik—Rigó 1991: 113 is). Ennél azonban már korábban is találtam az önálló használatra adatot a Mikroszámítógép magazin 1985/1. számában: „És persze leírjuk, hogy fájl, meg szoftver, meg hardver, azt nem, hogy floppy, csak úgy hogy floppy, és azt sem, hogy vinci-szter, csak úgy, hogy *Winchester*” (Kovács 1985: 2).

Érdekes még megvizsgálni azt is, mennyire használatos a kifejezés a magyar számítástechnikai nyelvben. Mint láttuk, a tapadással létrejött *winchester* elnevezés a *hard disk* név szinonimájává vált az angolban. Körülbelül ugyanez a fejlődés figyelhető meg a magyarban is, annyi különbséggel, hogy a magyar az önállóan használt alakot is átvehette az angolból, jóllehet a tapadás elvileg végbemehetett a magyarban is (*Winchester-lemez* → *winchester*). E mellett a két kifejezés mellett találkozunk még a magyarban két magyarítási kísérlettel, a *keménylemez*, illetve *merevlemez* elnevezésekkel is. Ezek a *hard disk* tükörfordításának tekinthetők. Érdekes ebben a vonatkozásban, hogy a korai magyarítási kísérletek inkább *keménylemez*-nek nevezik az ominózus tárolóegységet (vö. pl. Münnich 1985: 12), s csak később terjed el a *merevlemez* (vö. pl. Sztrik—Rigó 1991: 113), amely viszont meglehetősen háttérbe szorítja a korábbi elnevezést. Ami a három kifejezés használati körét illeti, a tekintetben érdekes megállapítást tett Kis Ádám az 1992. november 6-i szaknyelvi konferencián tartott előadásában: „Az idegen és a magyar szavak együttélése, mint a szinonímia sajátos esete. Hadd hozzam fel példának a *winchester*-t (ez valószínűleg, de nem bizonyosan márkanévből alakult köznév⁷), melynek szinonimája a *HDD* (*hard disk drive*) betűszó, az utóbbi kifejezésből alakult *hard disk* idegen szó, s végül a — szerintem helytelen — magyar tü-

⁷ Mint láttuk, nem márkanévből alakult, legalábbis nem merevlemezmarca nevéből.

körszó, a *merevlemez*. Nem biztos, hogy ez jó, de az bizonyos, hogy a nyelv automatikusan rendet fog teremteni. Megfigyeléseim szerint az emberek *vincseszter*-t mondanak, számlán és hirdetésben *HDD*-t írnak, az angolán sznobok a *hard disk*-et, a hungarománok a *merevlemez*-t használják” (Kis 1993: 566).⁸

Röviden összefoglalva az elmondottakat: a számítógépbeli merevlemezés tár a *winchester* nevet — eltérően Papp Ferenc véleményétől — nem közvetlenül személyről kapta. Az elnevezés eredete lehet a Winchester-puska, de esetleg az angliai Winchester város mellett lévő IBM-laboratórium neve is. Mindazonáltal valószínűbb, hogy az előbbiről van szó.⁹ Ebben az esetben azonban bizonyos pontatlan fegyvertechnikai ismeretek is közrejátszottak a névadásban, l. fentebb. Ha igaz a fegyverrel kapcsolatos névadás, akkor a számítógépbeli *winchester* valójában egy hosszú nyelvi fejlődési lánc végterméke, melynek kezdőpontján az angliai *Winchester* v á r o s n é v áll, melyből viszonylag gyakori c s a l á d n é v is fejlődött. Bevándorlók révén a *Winchester* város-név többszörösen is átkerült az USA területére is (Kentucky, Massachusetts és Virginia államokban is van ilyen nevű település), ezeknek névadói esetleg *Winchester* nevű személyek is lehettek. Az 'egyfajta ismétlőpuska' jelentésű *winchester* családnévből kapta a nevét, majd erről a p u s k á r ó l vették aztán a mintát a számítógépbeli m e r e v l e m e z névadói. Mind a 'puska', mind a 'merevlemez' jelentésű *winchester* kifejezés kifejlődésében szintaktikai szerkezetben végbement tapadás is szerepet játszott. (Ha esetleg mégis az IBM-laboratóriumról kapta volna nevét a *merevlemez*, akkor persze ez a fejlődés sokkal rövidebb: *Winchester* 'városnév' → *Winchester technology* → *Winchester-disk* → *winchester* 'hard disk, merevlemez'.)

SZAKIRODALOM

- A Neumann János Számítógéptudományi Társaság évkönyve 1979.* Szerk. az NJSzT Publikációs és terminológiai bizottsága. Statisztikai Kiadó Vállalat. Budapest, 1980.
- Ádám Sándor 1988. *Népszerű számítástechnikai kislexikon.* Magánkiadás. Miskolc.
- Bakos Ferenc 1974.² *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gray, Randal (szerk.) 1995. *Fegyvertípusok enciklopédiája.* Gemini. Budapest, 1995.
- Kis Ádám 1986. *Mi micsoda magyarul a számítástechnikában? Mikroszámítógépes értelmező szótár.* Budapest.
- Kovács Győző 1985. Az informatika társadalmasítása vagy a társadalom informatizálása. *Mikroszámítógép magazin* 1. szám. 2.
- Kováts Zoltán—Nagy István 1986. *Kézi lőfegyverek. Tipuskönyv.* Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Mathews, Mitford M. (szerk.) 1951. *A dictionary of Americanisms on historical principles. I—II.* Chicago.
- Meyers Enzyklopädisches Lexikon in 25 Bänden. 25. köt. *Waq—Zz.* Lexikonverlag. Mannheim/Wien/Zürich, 1981.
- Münnich Antal 1985. Nyolcbites számítógépek operációs rendszerei. *Mikroszámítógépes Magazin.* 1. szám. 12.

⁸ A konferencia szakmai vitájában Jeszenszky Sándor lándzsát tört a *winchester* név megtartása mellett. Szerinte ugyanis a tulajdonnévi eredetű elnevezéseket meg kell tartani, s mivel úgy véli, hogy a *winchester* kifejezésben a név azonos a Winchester fegyvergyárral, ezt is megőrzendők véli. (Mint láttuk, neki sincs teljesen igaza.) Jeszenszky szerint egyébként a *merevlemez*-nél egy fokkal kifejezőbb is a *winchester*, mert nagyon meghatározott merevlemez típust jelez (vö. Nyr. 117: 577). Véleményem szerint egyébként a *winchester* névnek a magyarban való meghonosodásához az is nagy mértékben hozzájárulhatott, hogy 'ismétlőpuska' jelentésben a szó már korábban meghonosodott a magyarban, így nem érezzük egészen idegennek.

⁹ Nick Goodall, az angliai Winchester mellett lévő IBM Hursley Laboratórium kommunikációs szolgálatának munkatársa egy nekem küldött elektronikus levélben (e-mail) cáfolja, hogy az ő laboratóriumuk fejlesztette ki a merevlemez, s szintén a 3030-as verzió mellett teszi le voksát.

- Norton, Peter 1989.² *Fedezzük fel az IBM PC-t!* [Angol eredetije: Inside the IBM PC. Bowie, Md. 1984] Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- ODC 1983. *Dictionary of Computing*. (Ed. Valerie Illingworth.) Oxford University Press. Oxford—New York—Tokio.
- ODC 1991. *Dictionary of Computing*. (Ed. Valerie Illingworth.) Oxford University Press. Oxford—New York.
- OED 1986. *A Supplement to the Oxford English Dictionary*. Edited by R. W. Burchfield. 4. köt. Se—Z. Oxford at the Clarendon Press.
- Ország László 1977. *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Akadémiai Kiadó. Budapest. NytudÉrt. 93. szám.
- Oxford számítástechnikai értelmező szótár*. Szerk. Sibe László. Novotrade. Budapest. 1989. (Az 1986. évi angol nyelvű 2. kiadás fordítása.)
- Papp Ferenc 1992. Új számítógépet vettem. *Magyar Nyelvőr* 129—37.
- Peterson, Harold R. (szerk.) 1965. *Encyclopedia of firearms*. Dutton. New York.
- Számítástechnikai statisztikai évkönyv 1980*. Szerk. Matukovics József. Statisztikai Kiadó Vállalat. Budapest. 1979(!).
- Számítástechnikai statisztikai évkönyv 1983*. Szerk. Sulok Andrásné. Statisztikai Kiadó Vállalat. Budapest. 1984.
- Sztrik János—Rigó Rita, Sztrikné 1991. *Így könnyebb a számítástechnika. Angol—magyar szótár, fontosabb rövidítések, mini értelmező szótár, szoftverválasztás*. Stúdium. Nyíregyháza.
- Tomcsányi Gyula—Zilahy Ferenc 1982. *Mágneses adathordozók*. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.

Forgács Tamás

Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. (318 old.)

1. Kiss Jenőt elsősorban mint nyelvjáráskutatót és nyelvtörténészt tartják számon a nyelvtudomány művelői és a szélesebb körű tudományos nyilvánosság is. Munkássága kiterjed az egyes magyar nyelvjárások történeti és leíró szempontú vizsgálatára, sőt olyan, más szaktudományokkal is érintkező területekre, mint a madárnevek vagy a szőlő- és borfajták elnevezései. Mind a nyelvjáráskutatás, mind az említett témák természetükből adódóan vezették a szerzőt a szociolingvisztikához. Az egyes dialektusokban és a szakszókincs némely területén is megfigyelhető nyelvi változások — játszódnak akár a fonológia, akár a lexika vagy a szintaxis területén — sokszor ugyanis nem magyarázhatók meg magából a nyelvből; az esetek nagy részében a kutatónak nyelven kívüli okokra kell fényt derítenie. A nyelvészociológiai szempont felbukkant már Kiss Jenő egy tizenöt évvel ezelőtti közleményében is (Dialektmonographien und sprachsoziologische Aspekte, I. Szakirodalom 300). Azóta érlelődhetett egy olyan áttekintő-összefoglaló munka megírásának terve, amely egyrészt beépíti gondolatmenetébe és tárgyalási módjába ennek a viszonylag fiatal diszciplinának nemzetközi eredményeit, és — minthogy elsősorban magyar szakos egyetemi és főiskolai hallgatók számára készült — módszereit és eljárásait anyanyelvünk rétegződésén s az egyes magyar nyelvi rétegek változásain szemlélteti. Az összefoglaló és sok helyen továbbgondolkodásra serkentő munkát tehát az egyéni kutatás új irányán kívül gyakorlati oktatási igény hívta életre. A szociolingvisztika alapjainak elsajátítása lehetővé teszi, hogy a köznyelv és a rétegnyelvek, valamint a nyelvjárások rendszeres vizsgálatában a múltban felhalmozódott gazdag kutatási eredményeket új megvilágításban lássuk, s így magyarázatot találjunk néhány olyan jelenségre is, amelyek esetében a maguk idejében a kutatók megelégedtek a pusztá leírással.

Kitűzött célját e munka maradéktalanul el is éri. Felépítése, tagolása és fogalmazása világos, érthető és követhető a nem nyelvész számára is. A kötet végén bőséges szakirodalomjegyzék igazítja el a szélesebb körben is tájékozódni kívánó olvasót.

2. A mű tíz fő részből (fejezetből) áll. Az első rész a szociolingvisztika meghatározása után visszapillantást nyújt a magyar kutatások történetére. A második a nyelvi adattal, az anyaggyűjtés módszereivel ismerteti meg, majd a harmadik rész a nyelvhasználatról foglalkozik. A mai magyar nyelvhasználat tagolódásáról a negyedik, a nyelvi szocializációról, a nyelvi attitűd kérdéseiről az ötödik fejezetben olvashatunk. A hatodik fejezet a nyelv és nyelvjárás, nyelvközösség és nemzet, valamint anyanyelv és idegen nyelv kapcsolatáról szól. Nyelvi kontaktológiai alapfogalmakat taglal a hetedik fejezet, s itt olvashatunk részletesebben a kétnyelvűségről is. A nyolcadik fejezet témája nyelv és politika, a kilencediké a nyelvi tiszteltetés formái. A tizedik fejezet tartalmazza a szakirodalmat, a tárgymutatót, valamint a táblázatok és ábrák jegyzékét.

3.1. A mai magyar nyelvhasználat tagolódásáról és a második világháború utáni beszélt köznyelvről szóló részt a szerző összefoglalásként azzal a megállapítással zárja, hogy „a köznyelv olyan nyelvhasználati altípusai, mint a tudományos próza és a publicisztika »kifelé« tartanak a

köznyelv kereteiből... A szaknyelvek viszont korábban nem tapasztalt módon gazdagítják a köznyelv szó- és kifejezőképességét” (85.). Itt elsősorban az orvostudomány és a közgazdaságtan szavaira, valamint a műszaki tudományok és szakmák közszóvá váló kifejezéseire gondol (vö. 84). Megfigyelhető azonban az a jelenség is, hogy az említett rétegekből köznyelvvé váló szavak és kifejezések néhány esetben bonyolulttá, körmönfonttá és nem ritkán nagyképűvé is tehetik a nyelvhasználatot. Gondoljunk például a *probléma* és legújabbban a *gond* szavak használatának elburjánzására! Manapság már a legkisebb jelentőségű kérdés vagy kérés is probléma, s ha valamit nem értünk vagy kételkedő fejcsoválással fogadunk, gyakran halljuk: *mi a gond? gond van? van valami gond?* Ez az utóbbi kérdés elhangozhat fenyegetésként is olyan szituációban, amelyben konfliktushelyzet alakul ki fizikailag szemmel láthatóan erősebb és gyengébb felek (esetleg férfi és nő) között — természetesen a magát fölényben érző fél részéről. Az idegen szavaknak a horvát és a szerb nyelvbe való beilleszkedését kutatva meglepetve láttam, hogy a manapság e nyelv(ek)ben is gyakori *problem* főnevet a múlt század nyolcvanas éveiben megjelent nagyszótár nem is tartalmazza! Egy másik érdekes műszaki-technikai eredetű kifejezés a *paraméter*. Amikor azonban valaki (s ilyet többször is hallottam) úgy érdeklődik beszélgetőpartnerre lakóhelye vagy tartózkodási helye felől, hogy *add meg a paramétereidet!*, s ezt a felszólítást mint stilisztikailag színezetlent fogalmazza meg, tudálékossága nevetéssel vegyes bosszankodásra késztet. Ugyanakkor bizonyos az is, hogy az eredetileg valamely szaknyelvbe tartozó szavak és szókapcsolatok szemléletes állandósult frazeológiai kapcsolatokká is válhatnak, pl. *elhúzza a csikot, rátesz egy lapáttal* stb.

Természetesen az egyes szaknyelveknek — így például a politikai publicisztika nyelvének — megvannak a maguk jellegzetes „szakszavain” kívül tipikus mondatszerkesztési sajátosságai is. Kosztolányi írja 1922-ben: „Ezen a héten szóról szóra a következő közlemény jelent meg: »A kormány nincsen abban a helyzetben, hogy az állatállomány kiszolgáltatása iránt támasztott igény teljesítésének lehetőségét elismerje.«” Szellemesen fűzi hozzá: „A magyar nép nincsen abban a helyzetben, hogy az ép nyelvérzéke ellen elkövetett kicirkalmazott és körülteremtettézt erősza-kosság megérthetőségének körülményeit előmozdíthassa.” (Adalék a hivatalos írásmódhoz. In: *Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1971. 42*) A publicisztikai-politikai stílus mondatának rövid jellemzését adja Milorad Radovanović a mai szerb(horvát) nyelvre vonatkozóan (*Sociolingvistika. Beograd, 1979. 67—70*), elsősorban az állítmány dekomponáltságát (dekomponovanje predikata) emelve ki, pl. *Posmatrali smo poletanje aviona* ’Néztük a repülőgép felszállását’, ahelyett, hogy *Posmatrali smo kako avion poleće* ’Néztük, hogyan száll fel a gép’; *vršimo analizu* ’elemzést (analízist) végzünk’ ahelyett, hogy *analiziramo* ’elem(e)zünk (analizálunk)’ stb. Hasonló jelenségekre bőven van példa a magyar nyelvben is.

3.2. A nyelvi szocializáció kapcsán a szerző az életkor és a nyelvhasználat, a nemek és a nyelvhasználat, valamint a felekezetek és a nyelvhasználat kapcsolatát vizsgálja. Az életkor változásaival bekövetkező nyelvhasználati változásokat Kiss Jenő mindenekelőtt nyelvjárás(ok) anyagán mutatja be. A rábaközi Mihályi nyelvhasználatát vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy „a visszaszorulóban, kihálóban levő változatok közül mindegyik változat (ti. alaktani változat, Ny. I.) csak a legidősebbek nyelvében volt meg. Az idősebbek nyelvhasználatában 53%-ban, a fiatalokéban csupán elvéve fordultak elő. Ezzel szemben a terjedőfélben és terjedőben levő változatok így oszlottak meg: fiatalok 100%, középnemzedék 35%, idősebbek 5%, legidősebbek 0% (97). Olykor előfordulhat, hogy az életkor, az életkörülmények és a nem együttes hatása befolyásolja a nyelvhasználat alakulását. A stinatzai (*Stinatz, Stinja-ki-Stinyak, Pásztorháza*) horvátok szókincsét vizsgálva Gerhard Neweklowsky a szájhagyomány útján terjedő mesék nyelvi anyagán (Erzählgut der Kroaten aus Stinatz... Hrsg. von Károly Gaál und Gerhard Neweklowsky unter Mitarbeit von Marianne Grandits. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 10. Wien, 1983) arra a megállapításra jut, hogy azok az asszonyok a legjobb mesemondók, akik fiatal lány korukban nem is tartózkodtak anyanyelvi környezetben, hanem városban szolgáltak. Tizenhét-tizennyolc éves korukban tértek csak vissza falujukba, férjhez mentek, és bekapcsolódtak a szülőfalu közösségének életébe. Az addig használt magyar nyelvet csaknem teljesen el is felejtették.

A felekezetek és a nyelvhasználat összefüggéseit kutatva Kiss Jenő említ néhány olyan szót, amelyek hívők és nem hívők számára nem ugyanazt jelentik, pl. *bűn, hit, igazság, kegyelem, megváltás* stb. (114), és ismerteti a felekezetek szerinti nyelvhasználat különbségeinek a mai magyar nyelvben jelentkező típusait (117–9). Vannak kifejezések, amelyek bizonyos felekezetek nyelvhasználatához kötődnek (pl. *bencés, bíboros, presbíter; konfirmál; talmud*), előfordul, hogy lényegében azonos (vagy egymásnak megfelelő) fogalmakat, tárgyakat felekezetenként más szóval vagy kifejezéssel jelölnek (pl. *templom-imaház, úrasztala-oltár*), s végül találkozunk olyan szavakkal is, amelyekben csak ejtés és írásbeli különbség van a különböző felekezetekhez tartozó egyének nyelvhasználatában (pl. *Getszemáni — Gecsemáné, Izaiás — Ézsaiás*). Különbség van az egyes felekezetek között a lelkész megszólításában is, pl. a katolikus pap titulusa *tisztelendő, főtisztelendő*: a reformátusé *tiszteletes, nagytiszteletű, főtisztelietű* (ez az utóbbi a püspököket és a zsinatot illeti meg). Sajnos az ifjabb nemzedék nagy részének már halvány fogalma sincs a szókincs eme rétegéről, de még a média is gyakran téved, hiszen nem egyszer hallottam, hogy a pápa misét *celebrál* (holott a *pontifikál* a helyes), vagy az is előfordult nemrég egy televíziós közvetítésben, hogy a jelenlevő és megnyilatkozó református és evangélikus püspököket *nagytiszteletű*-nek szólította a konferanszié (holott *főtisztelietű*, ill. *főtisztelendő* a helyes). Ha a vallásról mint nyelv- és etnikummegőrző tényezőről beszélünk, a magyar példák mellett feltétlenül meg kell említenünk az evangélikus vallás és egyház szerepét a magyarországi szlovákság nyelve és kultúrája szempontjából (vö. Gyivicsán Anna, Az anyanyelvi népi írásbeliség helye a magyarországi szlovákok kulturális rendszerében. In: Szlavisztikai tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter hetvenedik születésnapjára. Szerk. Gregor Ferenc és Nyomárkay István. ELTE Szlav Filológiai Tanszék. Budapest, 1987. 165–86), valamint a szerb ortodox egyház szerepét a nyelv és a nemzet tudat megőrzésében a török megszállás évszázadai alatt (vö. Hadrovics László, Vallás, egyház, nemzet tudat. ELTE Szlav Filológiai Tanszék. Budapest, 1991).

3.3. A nyelvek kapcsolata: nyelvi kontaktológiai alapfogalmak című fejezetben a szerző szól a nyelvi kölcsönhatásról, az érintkező nyelvek fogalmáról, a nyelvi érintkezésekről, majd részletesen foglalkozik a kétnyelvűséggel. A kétnyelvűség fajtáit több szempontból vizsgálja. Ezek: a nyelvelsajátítás ideje, a kompetencia, a nyelvtudás szintje, a kétnyelvűség eredete, kiterjedése, hatékonysága, a nyelvelsajátítás kényszerű vagy nem kényszerű volta, az elsajátítás ideje és kontextusa, illetve a kétnyelvűek nyelvrendszereinek kapcsolata, a kognitív fejlődés és a szociokulturális környezet összefüggése, kulturális identitás (212–6). A kétnyelvűség vizsgálatának legszembevetőbb minősítési szempontja a nyelvtudás szintje, hiszen a kommunikációban elsősorban ez ragadható meg. Kiss Jenő itt teljes vagy perfekt és nem teljes vagy részleges kétnyelvűséget különböztet meg. Az ún. küszöbelmélet szerint a kétnyelvűség kiterjedhet mindkét nyelv magas szintű vagy csak az egyik nyelv anyanyelvi szintű ismeretére, de van olyan állapot is, amelyben mindkét nyelv ismerete hiányos. A magas szintű kétnyelvűség kognitív hatása pozitív, az ún. szemilingvizmusé negatív. Az első és második állapot határa a bilingvis kompetencia felső, a második és harmadik állapot határa pedig alsó küszöbe (l. a 214. old. ábráját). Lényegében hasonló szempontok szerint mutatja be a kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségét Rot Sándor (A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. Balázs János. Tankönyvkiadó. Budapest, 1983. 181–205). A kognitív fejlődés és a szociokulturális környezet összefüggése alapján a szerző hozzátoldó vagy additív és fölcserélő vagy szubtraktív kétnyelvűséget különböztet meg. Itt az anyanyelv presztízse, társadalmi tekintélye és értéke a szempont, mely a beszélő számára lehet magas vagy alacsony. A presztízis persze meghatározható vagy megközelíthető érzelmi oldalról is. A burgenlandi horvátok anyanyelvének (regionális irodalmi nyelvének) például egy legújabb felmérés szerint nagyobb presztízse van, mint a németnek; modernebbnek, szebbnek, szabályosabbnak tartják, mint a német nyelvet, amelyet a hasznosság szempontjából értékelnek („Das Deutsche bekommt nur auf der Dimension der Nützlichkeit [praktisch, wichtig, nützlich] die besten Werte”) (Rotter, Franz: Zur sprachlichen Assimilation der Burgenlandkroaten. Wiener Slawistisches Jahrbuch 39. [1993], 124).

A kétnyelvűség mellett Kiss Jenő kifejti a kettősnyelvűség és a diglosszia fogalmát is. A kettősnyelvűség „az a jelenség ... amikor az egyén vagy kisebb-nagyobb csoportok, közösségek egy nyelv két — nem stílári — változatát ismerik és/vagy használják” (232). Hozzáteszi, hogy „közelebről megvizsgálva a két- és kettősnyelvűség eseteit azt látjuk, hogy bizonyos esetekben a két nyelv, illetőleg a két anyanyelvi változat funkcionálisan egyenlő, s egymással fölcserélhető, azaz mindegyiket használ(hat)ják bármely kommunikációs helyzetben” (i. h.). Példaként a svájci németet és franciát, a Kanadában használt angolt és franciát hozza fel. Szociolingvisztikai szempontból (is) különleges a szerb és a horvát nyelv helyzete és az eze(ke)n a nyelv(ek)en beszélők nyelvhasználata. A XIX. század közepéig joggal beszélünk két nyelvről, hiszen történelmi és kulturális okok miatt a szerb és a horvát nyelv különböző úton jutott el a nemzeti újjáéledés korához (erről részletesebben: Nyomárkay, I., *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989). A XIX. század közepére szerb és horvát részről egyaránt határozottá vált az az igény, hogy egységes irodalmi nyelvet használjanak. A délszlávokat ugyanis a horvátok és a szerb megújulási mozgalom képviselői is egy népnek tekintették, e felfogásból pedig logikusan következett az az igény, hogy egy nyelven írjanak és beszéljenek. Ebben a szellemben született meg 1850-ben az ún. Bécsi egyezmény (Bečki dogovor), amely a legelterjedtebb és leggazdagabb irodalmi hagyománnyal rendelkező nyelvjárást tette meg az egységes irodalmi nyelv alapjául. Ettől kezdve beszélhetünk szerbhorvát (később: szerb vagy horvát, horvátszerb) nyelvről és szerbokroatisztikáról (Serbokroatistik) mint külön diszciplináról. Az egységesítés, majd a szétválás okai is nyelven kívüliek. A háttérben az húzódik meg, hogy az említett egységesített nyelvet a horvát értelmiség jelentős része soha nem fogadta el. A XIX. század hatvanas-hetvenes éveiben a tankönyvek nagy része még a hivatalos egyesítés előtti helyesírással jelent meg, s nem vagy csak részben akceptálták az elfogadott nyelvjárásnak megfelelő morfológiai, lexikai és szintaktikai változtatásokat, azaz azokat a vonásokat, amelyekben a szerbhorvát (horvátszerb) nyelv a két régi horvát dialektus (a főként a tengerparton és a szigeteken beszélt *ča-* és a Zágráb környéki *kaj* nyelvjárás) úzusától eltért. Meg kell jegyeznünk, hogy ezen vonások száma nem nagy, s a kölcsönös megértést nem gátolja. Az egységes irodalmi nyelvnek ilyen formán két változata (variánsa) alakult ki: a nyugati és a keleti (a horvát és a szerb) változat. Irodalmi nyelvi tekintetben szerbek és horvátok esetében tehát nem lehet szó kétnyelvűségről, de még kettősnyelvűségről sem. A horvátok a későbbiekben (először a negyvenes évek elején, a Független Horvátország — Nezavisna Država Hrvatska, majd Jugoszlávia felbomlása óta) egyre nagyobb súlyt fektettek arra, hogy nyelvük presztízsét emeljék. Így a nyugati nyelvváltozat külön nyelvvé deklaráltatott, amely egyre inkább távolodik a XIX. század közepén létrehozott egységes nyelvtől, elsősorban a szókincs tekintetében. Jelenleg az a különös helyzet állt elő, hogy szerb és horvát nyelvről mint két különálló nyelvről beszélünk, noha egy zágrábi és egy belgrádi köznyelvet beszélő nyelvhasználata csekély mértékben hangtanilag, kissé jelentősebb mértékben lexikai tekintetben különbözik egymástól, ezek a különbségek azonban a teljes információcserét nem gátolják, hiszen „diese beide Standardsprachen sind linguistisch jedoch — vor allem aufgrund ihrer gemeinsamen ... Dialektbasis ... bis zu 95% identisch” (Schmaus, Alois, *Lehrbuch der serbischen Sprache*. Vollständig neu bearbeitet von Vera Bojić. München, 1994. Zum Geleit). Az egyes helyi nyelvek és az irodalmi nyelv viszonyának vizsgálatában alkalmazható a fergusoni diglossziaváltozatok modellje (233).

3.4. A könyv utolsó előtti fejezete a nyelvi tiszteletadással foglalkozik. Ismerteti a tiszteletadást meghatározó legfontosabb tényezőket: a partnerek nemét, életkorát, ismertségi, illetve rokonsági fokát, társadalmi állását és családi állapotát. Külön alfejezetet szentel a tegezés és magázás kérdésének, valamint a nyelvi tiszteletadás társadalmi változásokat követő alakulásának (268—78). A kérdést, illetve annak egy részét már Balázs János is felvetette egy 1983-ban megjelent tanulmányában (*Störungen und Missverständnisse im Gebrauch der ungarischen Anredeformen*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae. Sectio linguistica*. Tomus XIV. Budapest, 1983. 11—8). Bemutatja a meglehetősen bonyolultnak minősített

magyar megszólítási formák latin és német mintáit is. A tiszteletadásban valóban fontos szerepe van az életkornak és a rokonsági foknak. Arra a kuszaságra, amely ezen a téren uralkodik a szerző — többek között — Hankiss Elemért is idézi, aki szerint „a mindennapi kultúra vagy viselkedéskultúra terén elmaradott ország vagyunk” (277). A kuszaság mellett azonban valamiféle hányavetiség is megnyilvánul akkor, amikor az élelmiszerüzleti eladó az idősebb hölgyvásárlót *néni*-nek, sőt *mamikám*-nak vagy *mamá*-nak titulálja. A tegezésnek volt a múltban olyan társadalmi háttere, hogy azok tegeződtek, akik társadalmilag kvázi egyenlő rangúnak ismerték el egymást. Feltehetően innét ered a kollégák közötti tegeződés. Természetesen megvolt és megvan a lehetősége annak, hogy a kornak vagy beosztásnak kijáró tiszteletet tegező formában is megadjuk. Mondhatja például egy fiatal oktató idősebb kollégájának, hogy *tanár úr, te; mi a véleményed, professzor úr?* stb. Külön figyelmet érdemel a tény, hogy a magázás nem jelent egyúttal távolságtartást is, hiszen társadalmi hovatartozástól függetlenül is sokszor előfordult a múltban, hogy házastársak is magázták egymást. A másik nehéz pont a köszönés. Itt csak egy példa a leghétköznapi üdvözlés: *jó napot kívánok*. A magyarban durva vagy legalábbis nyers a *jó napot*, míg a németben nincs ilyen árnyalata a *guten Tag*-nak, a szerb(horvát)ban a *dobar dan*-nak, vagy az orosz *добрый день*-nek. A francia az ige helyett az *uram* vagy *asszonyom* megszólítást teszi kötelezően hozzá. Balázs János írja idézett tanulmányában (17): „Eine angesehene Hausfrau würde noch immer ein einfaches *jó napot* ... für eine Beleidigung oder Herabsetzung halten, da so heutzutage nur noch etwa Putzfrauen begrüßt werden dürfen. Ein erweitertes *jó napot kívánok* ... besonders, wenn auch noch eine entsprechende Anredeform hinzu gefügt wird, klingt schon besser, aber noch immer ziemlich kühl.” Családi hagyományból tudom, hogy boldogult dédanyám a *jó napot* köszönésre mindig így válaszolt: *edd meg, fiam, ha jó!* Hazai szokásaink szerint idősebb nőknek kijár a *kezet csókolom*, még fiatal nőktől is.

Egy időben kiveszett az egykori szép köszönési forma, a *tiszteletem!*, amellyel fiatalabb férfiak üdvözöltek idősebb férfiakat. Újabban néha ismét hallani. Találkoztam vele jó huszonöt évvel ezelőtt még az akkori Leningrádban is: öreg professzor viszonzta ezzel még idősebb kollégája üdvözlését: *почтение!*, sokszor hallom manapság horvátoktól is: *(moje) poštovanje!*

4. Kiss Jenő munkája számtalan továbbgondolásra és -kutatásra serkentő kérdést vet fel, s a szociolingvisztikával mint külön diszciplínával nem foglalkozó kutató számára is új megvilágításba helyez sok nyelvi jelenséget. Ez bátorított fel arra, hogy a könyvet röviden bemutassam, és a széles egyetemi és főiskolai nyilvánosságnak a legmelegebben ajánljam.

Nyomárkay István

Fejér, Rita: *Zur Geschichte der deutsch—ungarischen und ungarisch—deutschen Lexikographie. Von der Jahrhundertwende bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges.* Tübingen: Niemeyer, 1995. 234 old. (Lexikographica: Series Maior; 60.)

Fejér Rita munkája a német—magyar és magyar—német lexikográfia történetét dolgozza fel a századfordulótól a második világháború végéig. A bevezetésben rövid áttekintést kapunk Magyarország és németajkú szomszédainak a 11. század óta meglévő intenzív kapcsolatairól, s a német nyelvnek országunkban játszott, koronként változó szerepéről.

A következő rész bevezetéseként a szerző megállapítja, hogy a német—magyar lexikográfia történetének korszakolása lényegében azonos a magyar nyelvtudomány-történet szakaszaival. Így munkájában a magyar szerzők által írt szótárak megjelenési idejét veszi felosztási alapul, és a magyar lexikográfia időbeli határait Szathmári István 1971-ben megjelent *A magyar nyelvtudomány-történet korszakai* c. tanulmányának modellje szerint jelöli ki. Mindazonáltal Fejér Rita óv attól, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsunk a kronológiai beosztásoknak: „chronologische Zahlen

(sollten) nicht allzu eng genommen werden, da die Geschichte allgemein, so auch die Geschichte der Lexikographie, einem kontinuierlichen Änderungsprozeß unterliegt, so daß eine künstlich festgelegte Zeitspanne keine absolute Aussagekraft hätte" (3). A korszakhatárok viszonylagos voltával természetesen egyet lehet érteni, de úgy gondoljuk, ez a szótártörténetre vonatkoztatva nem valamiféle folyamatos változás folyamánya, inkább a fellelhető adatok eltérő tudományos értékeléséből következik.

De nézzük meg Fejér Rita korszakolását. Az első korszak: „Von den Anfängen (ca. 1600) bis 1771" (3). A magyar nyelvtudomány kezdetei Szathmári idézett munkája szerint 1520 körülre tehetők, Bakos Ferenc (*Die Lexikographie der uralischen Sprachen I.: Ungarisch In: HSK Bd. 3. 1991*) szerint pedig a 16. sz. közepétől beszélhetünk valódi szótárak megjelenéséről. Fejér Rita Berrár Jolán—Károly Sándor 1984-es Régi magyar glosszáriumára hivatkozva választja kiindulópontnak az 1600-as évet. A korszak lexikográfiai kísérleteiről megjegyzi, hogy azok a humanizmus terjedéséhez kapcsolhatók. Jellemzőjük a latin nyelv közvetítő szerepe, amely csak II. József nyelvrendeletével szűnik meg.

A szerző megkülönbözteti a tematikus szójegyzékeket (pl. Szikszai Fabricius Balázs *Nomenclaturáját*) az olyan többnyelvű szótáraktól, amelyekben német és magyar rész is van. Utóbbiak közül Szenczi Molnár Albert és Pápai-Páriz Ferenc magyar—latin/latin—magyar szótárait (1604, ill. 1708) később többnyelvűvé bővítették, ám német szóanyaguk hiányos, ill. hibás volta miatt a német—magyar lexikográfia számára nincs nagy jelentőségük. Tehát ebben az időszakban még nemigen beszélhetünk német—magyar lexikográfiáról.

A második korszak: „Von der Aufklärung und dem Reformzeitalter über den Freiheitskrieg 1848/49 bis 1862" (6). A bevezető szakaszban Fejér Rita beszél a 18. század hetvenes éveiben kezdődő nyelvújítási mozgalomról s a vele kapcsolatos lendületes szótárirói tevékenységről. Ez tekinthető tehát az előző korszakhatár 1771-es évszáma alapjának.

A latin nyelv nehézkes közvetítői nyűgétől megszabadulva ekkor jelennek meg az első német—magyar szótárak. Márton József: *Neues deutsch—ungarisches und ungarisch—deutsches Handlexikon, oder Wörterbuch* (1799—1800), a Magyar Tudós Társaság Magyar és német zseb-szótára (1835—1838), Fogarasi János: *Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache* (1836) valamint Ballagi Mór *Neues vollständiges Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache* (1843—1844) a legjelentősebb művek. Fejér Rita megállapítja, közös gyengeségük, hogy szóanyaguk kiválasztásánál nem támaszkodhattak magyar egynyelvű szótárra ilyen még nem lévén. Így sajátos aránytalanságokat mutatnak többek között a neologizmusok, a szaknyelvi terminusok, beszélt nyelvi fordulatok szerepeltetésében. Ugyanakkor e szótárak a lexikográfiai apparátus fokozatos javulásáról tanúskodnak. A korszak felsorolt szótárai magyar anyanyelvű használók számára készült aktív és passzív szótárak.

A harmadik nagy korszak: „Von 1862 bis zur Gegenwart" (14). Ezen belül három szakaszt különböztet meg a szerző: 1862-től — Czuczor—Fogarasi hatkötetes magyar szótárának megjelenésétől — az I. világháborúig; a két világháború közötti időt s végül az 1945-től napjainkig tartó részt. Mindegyiknél felsorolja az egynyelvű magyar lexikográfia jelentős műveit is; a német—magyar szótáriróladom ismertetését Halász Előd 1952-ben, ill. 1957-ben megjelent szótárainak rövid kritikái elemzése zárja. Ezzel ér véget az Einleitung (1—27).

A következőkben a könyv alcímében behatárolt korszak négy legjelentősebb német—magyar lexikográfiai termékének részletes elemzése található. Ezek: Simonyi Zsigmond—Balassa József *Deutsches und Ungarisches Wörterbuch* (1899—1902), Balassa József: *Taschenwörterbuch der ungarischen und deutschen Sprache* (1915—1917), Kelemen Béla: *Großes Handwörterbuch der deutschen und ungarischen Sprache* (1929), valamint Kelemen Béla: *Német—magyar és magyar—német nagyszótár* Thienemann Tivadar átdolgozásában (1941, 1942). Minden elemzés a szótár alkotójának fontosabb szakmai-élettrajzi adatainak és munkáinak ismertetésével kezdődik, majd a kiadók és a szótárirók közötti szerződésekről kapunk érdekes és ritkán olvasható információkat.

Ezután következnek a metalexikográfiai elemzések, azonos sorrendben ismétlődő szempontok szerint Ezek: 1. Empirikus szempontok: az adott szótár forrásai; 2. Szótárhasználói szempontok: a szótár felépítése funkcionális nézőpontból. Ezen belüli tagolás: makrostruktúra; a mikrostruktúra belső elrendezése. 3. Nyelvészeti szempontok, ezen belüli tagolás: ekvivalensek; szintagmatika; fonetikai és grammatikai információk. A metalexikográfiai terminusokat definiálva, a szakirodalmi forrásra hivatkozva használja a szerző.

Az 1. szempontot követve a tárgyalta szótárakat összehasonlítja a hivatkozott és/vagy feltételezhető más egy- és kétnyelvű szótárakkal az átvett lexémák mennyiségét, a szelektálás kikövetkeztethető kritériumait tekintve. A bőséges példaanyag, többek között teljes szócikkek formájában, jól áttekinthetővé teszik az egyébként igen szerteágazó anyagot. A megcélzott felhasználókat tekintve megkülönböztethető az aktív és passzív szótártípus, az idegen nyelvre, ill. az anyanyelvre való fordítást segítő szótár. A német—magyar szótárak közül pl. Simonyi és Balassa közös műve és Kelemen 1929-es szótára minősül — német irányból — passzívnak, Balassáé aktívnek és a Thienemann-féle Kelemen-átdolgozás többé-kevésbé kétirányúak. A makrostruktúrák összehasonlításánál kiderül, hogy míg a Simonyi—Balassa-szótár inkább szigorú ábécés elrendezést követ esetenkénti címszóbokrokkal, Balassa pedig gyakran alkalmaz címszóbokrokat, Kelemen 1929-es szótárában semmiféle csoportosítást nem alkalmaz a szócikken belül. Ez az eljárás szétszakítja az azonos szócsaládhoz tartozó szavakat s így lexikológiaiilag vitatható. A magyarországi szótárirásban ez az elrendezés mindig is elterjedt s egyben vitatott is volt. Thienemann Tivadar a Kelemen-szótár 1941-es átdolgozásánál szakított a hagyománnyal, s a szóbokor-csoportosítást alkalmazta. A továbbiakban a megadott egységes raszter szerint végigvitt, részletekbe menő és igen precíz elemzéseket találunk többek között a szócikkek belső felépítéséről, a minősítő jelzések, irányítószavak stb. alkalmazásáról, az ekvivalencia problémái mint pl. a részleges ekvivalenciánál alkalmazott glosszákról, a célnyelvi ekvivalensek melletti szintagmatikai információkról. Ez a fő elemző rész a 28—187. oldalig tart.

A munka szöveges összefoglalással zárul, amelyben a tárgyalta német—magyar, ill. magyar—német szótár összevetésére kerül sor. Mindkét összefoglalást két-két — szótárszerkezeti, ill. nyelvészeti szempontok szerint elkészített táblázat (1—4.) teszi áttekinthetővé. Az 5. sz. táblázat magyar nyelvi reáliák („alföld”-től „turul”-ig) fordítási változatait hasonlítja össze a tárgyalta négy szótár anyagából. A függelék tartalmazza a német—magyar és a magyar—német szótárak szerzők szerinti felsorolását, majd az 1600 utániak kronológikus listáját. A forrásmunkák jegyzéke után rövid angol és francia nyelvű összefoglalás található.

Összegezve elmondhatjuk, hogy Fejér Rita gondos kutatómunkájának eredményeképpen a magyar—német lexikográfia hiánypótló, magas színvonalú művel gazdagodott.

Bernáth Csilla

Kiss Jenő: Zsirai Miklós. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. A Múlt Magyar Tudósai. 122 lap + 1 tábla

Kiss Jenőnek Zsirai Miklósról szóló kismonográfiája az Akadémiai Kiadónak az MTA-tól támogatott és Szabadvary Ferenc akadémikustól szerkesztett sorozatában jelent meg, kiváló finnugor nyelvészünk elhunytának 40. évében.

A kiadó és a sorozatszerkesztő e megemlékező könyvecske megírására kiválóan alkalmas személyt kért fel. Kiss Jenő (bár kutatási területe már régóta a magyar nyelvészet) finnugor nyelvészként indult el pályáján, s ami még fontosabb: maga is Mihályiból (Zsirai szülőfalujából) származván, a „genius loci”-tól is ihletve tudta a kismonográfia sajátos műfajába sűríteni Zsirai Miklós életútját.

A könyvecskét felülve egy karikatúrán találkozunk először Zsirai Miklóssal, s csak ennek a hátulján láthatjuk a fényképét. Ezt a nyilvánvalóan szándékos sorrendet joggal tarthatjuk szimbo-

likusnak: Kiss Jenő ezzel is érzékeltetni óhajtotta a Zsirai egyéniségére oly jellemző közvetlenséget és meleg derűt, amelyet mi, tanítványai minden óráján érzékelünk.

A „Bevezető” nagy finnugor nyelvészünk pályafutásának tömör értékelése, valamint tájékoztatás a szerző részéről a munkájában követett módszerről; arról például, hogy gyakran át fogja adni a szót Zsirainak magának, kettős célból. Idézem: „Egyrészt, hogy biztosítsam az olvasó számára a közvetlen forrásból való merítés lehetőségét, másrészt pedig hogy érzékeltessem Zsirai párját ritkító írásművészetét.” Az ismertető csak helyeselni tudja a szerzőnek ezt az eljárását.

A monográfia két fejezetre tagolódik: az első Zsirai Miklós életútját, a második tudományos munkásságát mutatja be. A két rész között azonban nincs fal: az életrajz is át meg át van szöve a tudományos tevékenységre utaló elemekkel; illetőleg a tudományos munkásság méltatásában is ott van a munkát gátló vagy előmozdító egyéni és közéleti háttér rajza is. Mindkét fejezet tájékoztató címmel bevezetett részekre tagolódik, ami az olvasó számára biztosítja a gyors eligazodást.

Az első fejezetet illetőleg az ismertető mindenekelőtt Kiss Jenő empátikus életírói képességére hívja föl a figyelmet. Ez talán rögtön az első lapokon mutatkozik meg leginkább, amelyeken a szerző Zsirai családi hátterét, sőt közös szülőfalujuknak mikrotársadalmát mutatja be. De a mély együttérzés jellemzi a további életfordulatok bemutatását is: együtt tanulunk a soproni líceumban diákoskodó, elárvult kislíúval; együtt örülünk vele a sikeres Eötvös-kollégiumi évek során; megértjük a hadifogoly katona szökési kísérleteit (Tobolszkból, Szibéria közepéből!); itthoni újrabeilleszkedésének nehézségeit is el tudjuk képzelni Kiss Jenő érzékletes beszámolója nyomán. És igaznak érezzük a szerzőnek azt a megállapítását, hogy Zsirainak tudományos alkotó évei voltak éppen csak Eötvös-kollégiumi tanárrá való kinevezésétől (1924-től) betegsége tüneteinek jelentkezéséig (kb. 1950-ig) számíthatók. A könyv ismertetője, az egykori tanítvány mégis úgy emlékszik vissza Zsirai Miklós utolsó éveire is, hogy azok teljes értékűek voltak: Zsirai romló egészségi állapota dacára is helytállt a neki rendelt órhelyen, példát mutatva egyebek közt (ezt a szerző is nyomtatékkal emeli ki) a jellempróbáló Marr-vitában.

A második fejezetben Kiss Jenő témakörök szerint csoportosítva mutatja be Zsirai Miklós tudományos munkásságát. — 1. Etimológia, őstörténet, finnugor alaktani, tudománytörténeti kutatások. — 2. A „Finnugor rokonságunk”. — 3. A „Reguly Könyvtár”. — 4. Tudományos ismeretterjesztés és nyelvművelés. — 5. A stílus mestere. — 6. Az utolsó évek publikációi. — 7. Nyelvtudományi szemlélete. — 8. Az ember és a tudós: „használni szerető nemes alázatosság”.

A témakörök világosak, az értékelések — amelyeket a szerző a Zsirai-művek és a Zsirai-kritika hiánytalan ismeretében magának vall — igazak, megalapozottak. Illetéktelen fontoskodás lenne a jelen sorok írójától az, ha ezekkel a kiegészítő megállapításokkal bármi tekintetben is vitába szállna. Ehelyett legfeljebb néhány emlékeztető, kiegészítő megjegyzést tehet.

Így például felidézhetem, milyen örömmel olvastam el 1943-ban a Ligeti Lajostól szerkesztett „A magyarság őstörténetét”, benne Zsirainak az „Őstörténeti csodabogarak”-ról szóló tanulmányával. Meggyőző volt és szórakoztató is. Mostanság is szükség lenne a sarlatánságoknak ilyen hatású leleplezésére.

A „Finnugor rokonságunk” annak idején nemcsak alapvizsgái tananyagunk, hanem üdítő olvasmányunk is volt. Mert nemcsak a finnugor nyelvek összetartozásának száraz bizonyítását tartalmazta (mint a Szinnyi-féle könyvecske hirdethet táblázatait); hanem élő emberek, népek léptek elénk a lapjairól, házaikkal és szokásaikkal, örömeikkel és keserveikkel. Zsirai ezzel a könyvével a finnugor népek megismerésének komplex tudományát (a „finnugorológiát”) teremtette meg; talán nem túlzás: az egész világ számára.

A Magyarosan terjesztését gimnáziumi osztályunkban Polgár tanár úr annak idején rám bízta. Nyelvművelő folyóiratunkban találkoztam először Zsirai Miklós nevével és írásaival, s azóta sem szakadtam el a nyelvművelő Zsiraitól. A Magyarosan történetéről írt szakdolgozatomnak egyik fontos szereplője volt, és „Nyelvművelésünk évszázadai” c. könyvemben is nagy elismeréssel szoltam róla. Örülök, hogy Kiss Jenő is úgy látja: Zsirai egyik vezére volt a két

háború közti magyar nyelvművelésnek. — És örömmel egészíthetem ki a Zsirai nyelvművelő tevékenységével foglalkozó passzust egy adattal: a Magyar Rádió 1995 karácsonyára „Nyelv és rádió” címmel kiadta Zsirainak rádiós nyelvművelő előadásait. (A bibliográfiai részben már erre is van utalás!)

Zsirai munkásságának értékelését illetően csak egy tekintetben vagyok kissé más véleményen, mint Kiss Jenő, aki ezt írja: „Zsirai Miklós ahhoz képest, amennyit tudott, keveset írt. Mondhatjuk: mert az olvasó, s nem a publikáló tudós típusába tartozott. Jóval közelebb járunk azonban az igazsághoz, ha fő okként korán jelentkező betegségét s önmagával szemben kíméletet nem ismerő áldozatkészségét említjük” (115). — Mindez nyilvánvalóan igaz, de van még egy körülmény, amely a kevesebbet írást (más korabeli tudósok esetében is) magyarázza: Zsirai működésének idejében nem a „sokat”, hanem a „jót” volt a fő követelmény egy tudós megítélésakor. Zsirai ennek az elvárásnak akart mindenekelőtt megfelelni.

Kiss Jenő könyvét egy igen értékes fejezet, a „Bibliográfia” zárja. Ez a következő két pontot tartalmazza.

A „Zsirai Miklós fontosabb munkái, tanulmányai” című részben megtaláljuk egyrészt a Zsiraitól magától írt főbb művek adatait, másrészt a másoktól összeállított Zsirai-bibliográfiákat. — Bölcsen tette Kiss Jenő, hogy jelezte: a családnak (tudjuk, Zsiray Jolántól híven őrzött) iratai közül még előkerülhetnek kiadatlan kéziratok is, ahogyan ez történt a már említett rádióelőadások esetében.

„A Zsirai Miklósról szóló szakirodalomból” című részt a szerző azzal vezeti be, hogy „csak a tárgy szempontjából legfontosabbnak tekinthető és új ismereteket, tudnivalókat közvetítő tételeket” közli. Rögtön feltűnik azonban, hogy ez — a könyvecske egész terjedelméhez képest — meglepően sok: három teljes lap. Ez a tény minden hosszadalmas kommentárnál meggyőzőbben bizonyítja Zsirainak korára és kortársaira, valamint tudományága egész fejlődésére gyakorolt maradandó hatását, felfogásának és eszméinek továbbélését azután is, hogy oly korán távozott körünkből.

Az ismertető, ha azt kérnék tőle, hogy egyetlen szóval jellemezze Kiss Jenő Zsirai-könyvét, az *elegáns* jelzőt választaná. Tenné azt azért, mert a könyvecske mind szerkezetét, mind nyelvezetét tekintve gondosan kimunkált portré egy nagy magyar tudósról, nem csak egy sietősen elkattintott fotó. Az egész könyvön végig érezhető, hogy a szerző az első mondatától az utolsóig tudatosan törekedett az árnyalt megfogalmazásra, a száraz adatok és a derűsebb mozzanatok váltogatására és egyensúlyban tartására, hogy ügyelt arra: az elbeszélés íve sehol ne szenvedjen törést.

Köszönet a szerzőnek e nagy értékű kis könyvért.

Fábián Pál

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a
SOROS ALAPÍTVÁNY
támogatásával jelent meg.

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Tolcsvai Nagy Gábor: A tulajdonnév jelentéstanáról egy névcsoport kapcsán</i>	319
<i>Kiss Lajos: Fejér megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata</i>	325
<i>R. Molnár Emma: Egy idiómacsoport szemiotikai nézőpontból</i>	330
<i>Horváth László: Koktél kontaminációkból</i>	335
<i>Ruzsiczky Éva: Az egy nyelvű szótárak egy régi, de még ma is időszerű fajtájáról</i>	343

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Forgács Tamás: Winchester</i>	353
--	-----

Szemle

Kiss Jenő: Társadalom és nyelvhasználat (Ismerteti: <i>Nyomárkay István</i>)	360
Fejér Rita: Zur Geschichte der deutsch-ungarischen und ungarisch-deutschen Lexikographie (Ismerteti: <i>Bernáth Csilla</i>)	364
Kiss Jenő: Zsirai Miklós (Ismerteti: <i>Fábián Pál</i>)	366

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felelős vezető: Roznai Zoltán.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvelmlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,— Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,— Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,— Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,— Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,— Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,— Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,— Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,— Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,— Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,— Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,— Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,— Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,— Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,— Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,— Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,— Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,— Ft. II. 1992. 800,— Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,— Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,— Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,— Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,— Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,— Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,— Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,— Ft. (Társasági tagoknak 2000,— Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Benkő Loránd: Anyanyelvünk és a honfoglalás

Péter Mihály: Stílusok és stilisztikák

Nyelvi tervezés, nyelvi politika II. rész

Tájékoztató (*Fábián Pál*)

Hozzászólások (*Ágoston Mihály, Benczéd József,*

Deme László, Fábián Pál, Grétsy László, Horváth

Tibor, Kemény Gábor, Lanstyák István, Pusztai

Ferenc, Szathmári István, Szabó Mihály Gizella,

Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor, Wacha Imre)

Kemény Gábor: Álom — való (Az ellentét mint

szövegszervező elv egy Krúdy-novellában)

Nagy Gabriella Ágnes: Retorikai alakzatok, avagy a

horizontváltás jelei Pilinszky János késői verseiben

Keszler Borbála: A beékelődéses mondatok elemzéséhez

Bañcerowski Janusz: A nyelvi szemantika kutatásának
egy dilemmái

Kiss Lajos: A Kárpát-medence régi helynevei

Nyomárkay István: Egy XIX. századi magyar—délszláv

[bunyevac—szerb—horvát] műszótár

Mátai Mária: Verses imádság 1433-ból

Tamásiné Bíró Magda: A fészkalja aprajának jár a

zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről

Bañcerowski Janusz: A translatorika fogalmának
meghatározásához

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954—1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Benkő Loránd: Anyanyelvünk és a honfoglalás</i>	369
<i>Péter Mihály: Stílusok és stilisztikák</i>	375
Nyelvi tervezés, nyelvi politika II. rész	380
Tájékoztató (<i>Fábián Pál</i>)	380
Hozzászólások (<i>Ágoston Mihály, Bencédy József, Deme László, Fábián Pál, Grétsy László, Horváth Tibor, Kemény Gábor, Lanstyák István, Pusztai Ferenc, Szathmári István, Szabómihály Gizella, Szende Aladár, Tolcsvai Nagy Gábor, Wacha Imre</i>)	380
Íróink nyelve	
<i>Kemény Gábor: Álom — való (Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy-novellában)</i>	403
<i>Nagy Gabriella Ágnes: Retorikai alakzatok, avagy a horizontváltás jelei Pilinszky János késői verseiben</i>	414
Nyelv és iskola	
<i>Keszler Borbála: A beékelődéses mondatok elemzéséhez</i>	427

MAGYAR NYELVŐR

120. ÉVF.

*

1996. OKTÓBER—DECEMBER

*

4. SZÁM

Anyanyelvünk és a honfoglalás*

1. Az 1972. évi indulás óta — a kétévenkénti megrendezés elvének megfelelően — immár tizenkettedik alkalommal vagyunk együtt az „Országos anyanyelv-oktatási napok” keretében. Azzal a céllal, hogy anyanyelvünk művelőinek, oktatóinak, pártfogóinak együttesében gondolkodjunk közös dolgaink elvi és gyakorlati vonatkozásairól, hogy véleményt cseréljünk, formáljunk közös gondjainkról, hogy megtanácskozzuk közös teendőinket. Együttléteinknek már a kezdetektől sorra-rendre kialakultak bizonyos formai és tartalmi hagyományai. Így például az, hogy minden tanácskozásunknak igyekeztünk meghatározni egy-egy kiemelt, közös témakörét; hogy a felmerített problematikát a legfontosabb iskolatípusokra lebontani törekedtünk; hogy a prelegáló előadási formákon kívül teret kívántunk adni közvetlenebb eszmecseréknek, vitáknak; stb.

Ilyen hagyományunkként alakult ki az is — és ebben az anyanyelv-oktatási napokat annak idején kezdeményező Magyar Nyelvtudományi Társaság korábbi elnökéé, Bárczi Gézáé az elsőrendű érdem —, hogy társaságunk elnöke bevezetőjében olyan általánosabb témát ragad ki, amely közvetlen vagy legalábbis közvetett összefüggésben van anyanyelvünk valamely éppen aktuálisnak tűnő társadalmi, általános közművelődési, nyelvművelési vagy oktatásügyi kérdésével. Bárczi Géza nyomán törekedtem ezt a hagyományt magam is folytatni. Hogy most ebben a tematikai sorozatban bizonyos kivételt teszek, és nem közvetlenül ma időszerű nyelvi problémákat hozok a következőkben elő, annak okát az ezerszáz éves évforduló idején nem kell külön magyaráznom. A magyar honfoglalás nemcsak népünk történetében jelentett annak idején döntő hatású fordulatot, hanem elhatároló és meghatározó jelentőségű változások előidézője, eredője lett anyanyelvünk életében is. Áldozunk most egy röpke fél órát ennek a témakörnek, mely ugyan az emlékezet jegyében a jelenből a messzi múlt nyelvi vonatkozású eseményeibe visszavisz bennünket, de amelynek történései a nyelv igen hosszú időket folyamatosan összekötő jellegénél fogva anyanyelvünk mindennapjaiban hagyományként ma

* Az „Anyanyelv és iskola az ezredfordulón” címmel rendezett XII. Anyanyelv-oktatási napok elnöki megnyitója. Elhangzott Egerben, 1996. július 8-án.

is szervesen ott munkálnak, sőt a jelen számára egy s más tanulsággal is szolgálhatnak.

2. Arra nincs itt mód, de talán szükség sem, hogy a honfoglaláskori magyar nyelv belső, szerkezeti jellegzetességeit elemezzük. Ma már a tudományos kézikönyvek egész sora ad erről minden részletre nézve kimerítő tájékoztatást. De talán nem lesz haszontalan, ha honfoglaló őseink nyelvének általánosabb, elsősorban a nyelvhasználat külső körülményeinek körébe, a nyelv és az azt beszélő társadalom viszonyába vágó kérdéseiből teszünk néhány összefoglalóbb jellegű megjegyzést.

A honfoglaló magyarság nyelvét természetesen nem lehet statikusan, egy adott időponthoz kötötten szemlélni, hiszen az adott időszak magyar nyelve annak tulajdonságait alapvetően meghatározó előzményekre épült, és a honfoglalás történeti eseményének nyelvi következményei az egész Árpád-kori, korai ómagyar nyelvben erősen éreztették hatásukat.

3. Éppen a millicentenárium tapasztalatai azt mutatják, hogy társadalmunk tekintélyes részében — még értelmiségi szinten is — meglehetősen ferde és végtelen nézetek élnek a magyar nyelv előtörténetéről. Az egyik véglet az, hogy nyelvünk kezdetei messzi idők homályába vesznek, és ide kapcsolódóan a legkülönbözőbb rokonítások ködös, tudománytalan képzelgésai is felmerülnek. A másik véglet meg az, hogy a magyar nyelv tulajdonképpen a honfoglalással veszi kezdetét. E körben ugyan nem kell mindezt cáfolni, de úgy hiszem, mind az oktatás, mind a közművelődés szintjén nagyobb nyomatékot kellene adnunk a valóságnak. Annak tudniillik, hogy mire őseink a Kárpát-medencébe belépés küszöbéhez érkeztek, nyelvünk kb. kétezer éves előtörténetre nézhetett vissza, azóta vált el ugyanis legközelebbi ugor nyelvrokonaitól, és fejlődött önállóan, saját belső törvényei szerint, már kifejezetten magyar nyelvként élve.

Ebből a nevezetes tényből több következtetés is adódik. Mindenekelőtt az, hogy a mi nyelvünk egyike a mai Európa legrégebb nyelveinek, ebben jobbra csak néhány „ősnyelv” (baszk, kaukázusi nyelvek stb.) múlja felül, de például szomszédaink nyelvei a magyar időtávlatait meg sem közelítik. Továbbá az, hogy ennek a honfoglalás előtti két évezrednek a nyelvi átvészélése a magyar nép hatalmas teljesítménye, tekintve annak a térségnek a történeti és nyelvi viszonyait, amelyek közepette a magyarság ezt a minden szempontból „huzatos”, a népvándorlás különböző hullámaitól érintett tért és időt átélte, ahol és amikor a népek és nyelvek tucatjai tűntek el úgyszólván nyomtalanul. Következik végül az is, hogy a honfoglaló magyarság nyelve, bár uráli-finnugor szerkezeti alapjait híven megőrizte, akkor már jó ideje olyan határozott, sajátos „magyar” karaktert hordozott, amely a nyelvi megértés egyetlen tényezőjében sem egyezett egyik rokon nyelvünkkel sem. Míg legkorábbi nyelvemlékeink magyar nyelve a maga számos furcsaságával ugyan eléggé különös benyomást kelthet a ma embere, annak füle, nyelvérzéke számára, mégis azt kell mondanunk, hogy az a kései ősmagyar, vagy ha tetszik, korai ómagyar nyelv, amelyet honfoglaló őseink beszéltek, összehasonlíthatatlanul közelebb állt mai nyelvünkhöz, mint akár legközelebbi rokon nyelveinkhez.

4. Azon a hallatlan nyelvi teljesítményen túl, amellyel a magyarság két évezred viszontagságait töretlen, egyenes vonalú fejlődéssel élte túl, van honfoglalá-

lóink nyelvének még néhány olyan tulajdonsága, amely további bizonyossága honfoglaló őseink nyelvünkhöz való különlegesen szoros viszonyának, pozitív tudati-érzelmi és gyakorlati nyelvi magatartásának, úgy is mondhatnám: nyelvi erejének.

Ezek közül talán a legfontosabb honfoglalóink magyar nyelvének feltűnően nagymértékű egységessége. Ezt a páratlan nyelvi összetartást lemérhetjük abból a tényből, amely elsősorban óriási nyelvi anyagot tartalmazó korai szórványemlékeinkből, valamint szerényebb anyagú, de nagyon fontos vallomású legkorábbi szövegemlékeinkből a korai Árpád-korra nyelvföldrajzi vonatkozásban élénk tárul, s amely lényegében ugyanazt a közös magyar nyelvallapotot tükrözteti minden vidékről. A letelepüléssel nyelvünk honfoglalást megelőző, elsősorban valószínűleg törzsi tagoltságú nyelvhasználati különbségei területi kötöttségű nyelvi különbségekké váltak, s ha meggondoljuk, hogy a viszonylag nagy területi szóródású letelepülés nem a nyelvi integráció, hanem éppen a differenciáció segítője volt, a korai magyar nyelvterület különböző részeiről származó nyelvi anyag ilyen integratív jellege önmagáért beszél. Világos bizonyossága annak, hogy a honfoglalást közvetlenül megelőzően a magyarságot sem politikai, sem törzs- és hadszervezeti, sem társadalmi rétegződési, sem műveltségi szempontból nem tagolták lényeges különbségek, hiszen ellenkező esetben ezek nyelvi nyomainak meg kellett volna mutatkoznuk a honfoglalás utáni magyar nyelvallapotban is. Kizárja ez a tény természetesen az úgynevezett kettős honfoglalásnak az ismétlődően felbukkanó képzelgését is.

A honfoglalás körül a nyelvi érintkezések, ráhatások szempontjából két nagy krízis is érte nyelvünket. Az egyik az, hogy a Kárpát-medencébe való bejövétel előtti időszakban a magyarság elsősorban török nyelvű népeknek és nyelveknek a gyűrűjébe került. Bármennyire nagy is volt ezeknek egy nép és nyelv helyzetét az életnek úgyszólván minden területén érintő hatása, a magyar nyelv alapvető szerkezetében ez a túlsúlyos török nyelvi környezet számottevő nyomot nem hagyott, csupán a nyelv állományi szintjén, a szókincsnek a műveltségi befolyásokat jelző bővülésében érvényesült. De még a szókincshatáson belül sincs a korai ómagyar nyelvnek egyetlen oly részlege sem, amelyben török jövevényszavaink vagy tulajdonneveink eltérő jelleggel mutatkoznának meg. Ez a nyelvünk ekkori állapotára ilyen viszonylatban is jellemző nagy összetartás, alapvető egységesség önmagában is kizárja azokat a korábban divatozó nézetekeket, amelyek egyfelől a magyarság egészének vagy jelentékeny részének magyar–török kétnyelvűségére utalnak, másfelől ellentmond a nyelvterületünk különféle részein letelepedett egyes magyar etnikai csoportok (székelyek, palócok stb.) szintén sokáig hirdetett török eredetének.

A másik nagy nyelvi krízis már jórészt a honfoglalást közvetlenebbül követő időkben fenyegetett bennünket. Ismeretes, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe költözéssel nemcsak egyszerűen új területre, új földrajzi környezetbe került, hanem egyúttal korábbi helyzetéhez képest jelentékenyen megváltozott nyelvi közegbe is, ami a nyelvi interferencia lehetőségeiben teljesen új fejezetet nyitott. Az új haza térségének elsősorban a népi nyelvi érintkezés szintjén a szlávtság volt az uralkodó tényezője. Őseink itt szinte mindenütt ilyen nyelvű

népességre települtek, s a magyar települési terület környezetét is túlnyomórészt szláv nyelvű népek alkották. A nyelvi szubsztrátum-szupersztrátum viszonyának alakulását nagyon sokféle gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési tényezőnek külön-külön és együttes hatása határozza meg, de ezek között is igen nagy jelentősége van a létszámbeli arányoknak. Bár a honfoglaló magyarok lélekszámát nagyon nehéz megbecsülni (kb. negyedmillió érték szokott középarányosan szerepelni), az itt talált szlávság nagyságrendje pedig még kevesebb eséllyel határozható meg, az átvett helynévanyag vallomása alapján az kétségtelen, hogy honfoglalóinknak a Kárpát-medence szinte minden részén tetemes mennyiségű szlávsgot kellett nyelvíleg magukhoz asszimilálniuk. Ez az asszimiláció a korai Árpád-korban kialakult magyar nyelvterületen belül, amely jelentősen kisebb volt a Kárpát-medence egészénél, mintegy egy-másfél évszázad alatt nagy arányokban végbement, ami igen nagy nyelvi teljesítménynek, illetőleg a honfoglaló magyarság ismét csak nagy nyelvi ereje bizonyosságának minősíthető. Vegyük számba e tekintetben összevetésként azt, hogy a magyar honfoglalás körüli időkben mennyi keletről jött nomád-félnomád nép nyelve szívódott fel e régióban viszonylag rövid idő alatt, s még olyan, hasonlóan szlávásra rátelepült hódító nép is, mint a Balkánra került bolgár-törökség, maga adta fel eredeti nyelviségét.

Íde vág, és e kor magyarságának etnikai és hozzá szorosan kapcsolódó nyelvi dinamizmusát jelzi az a körülmény is, hogy az Árpád-kor folyamán a magyar nyelvterület szinte minden égtáji irányban nagyon jelentősen kitágult a honfoglaláskor megszállott területhez képest. De ez a nagy új területeket a magyar nyelviség körébe kapcsoló terjeszkedés továbbra is a legteljesebb nyelvi összetartás jegyében történt, ami nemcsak Árpád-kori, hanem továbbvitelében egész középkori nyelvjárási tagolódásunkat alig fokozta a földrajzi távlatok nagyságához képest, tökéletes nyelvi megértési egységben fogva össze a kitágult magyar nyelvterületet. Ez a területi nyelvi egység lett tulajdonképpen az alapja és egyik legfontosabb záloga a török hódoltság óta nyelvíleg is ránk zúduló viszontagságok közepette máig kihatóan fentmaradt népi-nemzeti egységünknek Mosontól Zágonig.

5. Az a jelentékeny mértékű török, majd szláv művelődési hatás, amely nyelvíleg elsősorban jövevényszavak tömeges átvételében realizálódott, a honfoglaló magyarság nyelvi képét a frazeológia terén természetesen számottevő mértékben tovább fejlesztette, színesítette. A magyar nyelv életében, pontosabban a magyar nyelvi kultúra egészének fejlődésében azonban ennél is jelentősebb változást hozott a kereszténység felvételével kapcsolatos műveltségváltás, ez ugyanis nemcsak a szókincset érintette, hanem a nyelv egyéb régióiban is lényegbevágó módosulások eredőjévé vált.

Bár a honfoglalást követő időkben a Bizánci Birodalom a mi térségünkben kulturálisan is jelentékeny hatalmi tényezőnek számított, különféle szerencsés történelmi körülmények folytán nálunk mégsem a keleti, bizánci, hanem a nyugati, római kereszténység s vele együtt nyelvíleg a latin nyelv hatása jutott diadalra. Persze e tekintetben nem egyrészről a latin, másrészről a görög (megőegyházi szláv) közti különbség volt önmagában döntő jelentőségű, hanem az

egész szellemi művelődésnek és e művelődés nyelvi vetületeinek azok a velejárói lettek kedvező módon sorsformálók, melyek az Európa kulturális arculatát bizonyos mértékig máig meghatározó, elválasztó kettősségből számunkra a nyugati, latin változatot juttatták.

Azon a magától értetődően rendkívül erős szókincshatáson kívül, amelyet nyelvünkre az európai latinitás gyakorolt, s amelyben a korai Árpád-kortól kezdve az egész középkoron át a latin egyházi terminológiának az elemei — beleértve például a keresztnévadást is — játszották a legfontosabb szerepet, a nyelvhasználat két másik területének a jelentősége domborodik ki: az egyik az írásbeliség, a másik a magasabb szintű szövegszerkesztés, a stilitás. Ezek ugyan persze már nem közvetlenül kapcsolódnak honfoglalóink magyar nyelvéhez, de a honfoglalás és az azt követő államalapítás volt nyelvünkben kibontakozásuk életre hívója.

6. Lehetséges, bár korántsem bizonyos, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt is rendelkezett valamiféle íráskultúrával. A székely rovásírást szokták e tekintetben gyanúba venni, ám ennek az írásrendszernek az eredetével kapcsolatban még sok a tisztázatlan momentum. Így például a honfoglalás után mintegy négyszáz évvel tesz róla először említést Kézai, legkorábbi emlékei pedig csak még későbből datálhatók; továbbá ezek az emlékek az Árpád-kori székelység nagyon szerteágazó területi csoportjai közül csak viszonylag szűk részleghez, főként a telegdi (Udvarhely széki) székelységhez kapcsolódnak; a székely területeken kívül pedig nincs is nyomuk; végül furcsa módon erősen egyházi kötöttségűek, jórészt templomok kövein, vakolatain jelentkeznak, és ez a tény az Árpád-kornak a pogánykori hagyományokat erősen kizáró szemléletével nehezen egyeztethető.

Bárhogy is áll azonban a dolog rovásírásunk korával, az bizonyos, hogy ez az írásmód jellegénél fogva nem is lett volna alkalmas arra, hogy egy magasabb rendű írásos műveltség alapjává válhasson, hogy a kereszténység meghonosodásához és az államalapításhoz kapcsolódó egyházi és jogi írásgyakorlatot kiszolgálhassa. A latin betűs írás nemcsak ezt az új szükségletet tudta kielégíteni, hanem a keleti egyház görög és cirill betűs írásaival szemben a latin nyelviségen túlmenően is Európa nyugati felének műveltségi köréhez kapcsolta a magyarságot. A latin nyelvű és betűs oklevélírás már a XI. század első felében megindult Magyarországon, s vele szükségszerűen együtt járt ennek az írásmódnak a magyar nyelvi elemekre — jórészt tulajdonnevekre — alkalmazása is. Ez az alkalmazás ugyan a magyar hangrendszer sajátosságai miatt nem ment túlságosan könnyen, és a lejegyzésben számos ingadozás, következetlenség forrása lett, de ennek ellenére az anyanyelvi írásbeliség fő szabályai a klérus írástudói között viszonylag egységes arculattal hamar kialakultak. Az egyháznak a latinon alkalmanként szükségszerűen túllépő anyanyelvűsége fokozatosan írásbeli rögzítést is kapott, s magyar nyelvű vallásos szövegeknek a leírását is legalább a XII. század eleje óta életre hívta. Mint ahogy nem a Tihanyi Alapítólevél volt az első magyar nyelvű elemeket is tartalmazó oklevél, úgy egészen bizonyosan nem is a Halotti Beszéd volt az első magyar nyelvű szöveg, ezek csupán az iratok véletlen túlélésének ritka korai hírnökei. Legkorábbi fentmaradt emlékeink írás-

sajátságainak a magyar nyelvre vonatkozó közös elemei is fokozatosan szélesülő korai anyanyelvi írásbeliséget sejtetnek. A hiteles helyek szaporodása az írásbeliség mennyiségi kiszélesülésének is táplálója, s a III. Béla óta megerősödő királyi kancellária is a nyelvi egységesség elősegítője, amibe a latin mellett természetesen a magyar nyelvű egységesség is beletartozik. A korai szövegek lejegyzési módja (helyesírása) a következő évszázadok többé-kevésbé lényeges módosulásai ellenére úgy alapozta meg a magyar írásbeliség szerkezetének egészét, hogy arra egészen a máig menően ráépülhettek anyanyelvünk írásnormái.

7. Míg az írásrendszernek már jellegüknél fogva is egységesítő normaelemei legalábbis potenciálisan átfogják a nyelv egészét, a beszélt nyelv normái eléggé másként alakulnak. Arról természetesen szó sem lehet, hogy az ómagyar közbeszédben, mindennapi társalgásban a nyelv saját, belső normarendszerén kívül tudatosan alakított nyelvelemek sztenderdizáló folyamatot indíthattak volna el: erre az akkori társadalmi-művelődési viszonyok nem adhattak lehetőséget. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az orális jellegű irodalom szintjén, amely már bőven feltehető a honfoglalás előtti időkre is, ne éltek volna nyelvünkben olyan stíluselemek, amelyek ebben a közhasználatnál lényegesen szűkebb körben ne érvényesültek volna, ne lettek volna tartozékai a gyönyörködtető célú, bármily kezdetlegesen is művészi célzatú vagy legalábbis emelkedettebb, változatottabb közlésmódot kívánó műfajoknak (epikának, mesének stb.). Legkorábbi szövegemlékeinkből a latin szövegszerkesztés stíluselemei közül is kiszűrhetők ezek a nyelvi-stiláris sajátosságok, mint például a szó-, a szerkezet- és a mondatismétlés, az alliteráció, a metafora, a nyelvtani mellérendelés túlsúlya stb.

Mindamellet a grammatikailag és stilárisan kimértebb, szabályozottabb latin nyelvnek a klérus körében való használata, illetőleg a latin írásbeliség feszegettebb, előírta, stilizáltabb voltának ismerete és alkalmazása az egyházi írásbeliség magyar nyelvi részlegében a magyar nyelvű szerkesztésnek jellegzetes változatát hívta életre. Ez a magyar írott szövegek megalkotására gyakorolt latin hatás részben a fordítások áttételei révén, részben ezek mintáinak a többé-kevésbé eredeti magyar nyelvi fogantatású szövegekbe bevitelével számottevő módon járult hozzá nemcsak a korai magyar írásbeliség szerkesztési normáinak a kialakulásához és megszilárdulásához, hanem ezek bölcsőjeként maguknak a korai magyar nyelvi szövegeknek a pusztá létrejöttéhez is. Ennek a hatásnak az eredménye, hogy legkorábbi szövegemlékeink már egy, a korai időkhöz mérten feltűnően fejlett, az olvasók és a felolvasásukban hallgatók bizonyos esztétikai igényeit is kielégítő stilaritást tükröztenek. Fontos kiemelni, hogy legkorábbról fentmaradt vallásos tartalmú és egyházi célú, de az „irodalmisság” igényét is magukba foglaló magyar nyelvű szövegeinkben ez a latinból mintázott szövegszerkesztési hatás igen jól harmonizál anyanyelvünk orális irodalmának sejthető nyelvi-stiláris vonásaival; úgy is lehet fogalmazni, hogy korai Árpád-kori írott magyar nyelvünk, bármily szűk írástudó körben is érvényesült, e tekintetben nagyon alkalmas volt a továbbfejlesztő, mintegy „europaizáló” latin hatás befogadására. Más kérdés, hogy az Árpád-kornak ebbe a hazai latinitástól hathatósan segített anyanyelvi vívmányába a középkor következő századaiban éppen a latin révén zavaró momentumok is belejátszottak, s főként a szakrális szövegek szol-

gai fordításainak erősödő szokásai miatt a magyar írott szövegszerkesztésbe mind több, élő nyelvünk jellegzetességeivel kevésbé harmonizáló latinizmus került. Mindenesetre ez a fejlődési vonulat nem csökkenti a magyar írásbeliség megindulásában a latin kultúrhatás szerepének nagyon fontos és pozitív voltát, illetőleg konkrétan azt a jelentékeny befolyást, amelyet a magasabb irodalmi igényű magyar írásbeliség kialakulásában, azon belül is történetesen a magyar nyelvű szövegszerkesztés normáinak megformálódásában e hazai latinitás betöltött. Bizonyos mértékben hasonló folyamat ment itt végbe, mint a latin frazeológiai hatás esetében: aminthogy az egyházi frazeológiában is a kereszténység előtti szellemi terminológiából „átmentett” ősi magyar szókincs mellé (*isten, ördög, hit, lélek, menny, egyház* stb.) csatlakozott igen sok új fogalmat lefedő latin eredetű szó (*angyal, oltár, templom, kórus, káplán* stb.), ugyanúgy ötvöződtek új vallásos stílussá az eredeti magyar és az újabb latin szövegszerkesztés elemei, majd vitték tovább a nyelvi fejlődést a világi szövegek területére is.

Azt tehát bizton mondhatjuk, hogy a latinnak kiemelkedő, minden további fejlődést megalapozó, meghatározó szerepe volt anyanyelvünk további életének egészében, s a nyelven keresztül a nyugati kereszténységhez való csatlakozással járó művelődés, gondolkodás, szemlélet továbbformálásában is.

Ennyi az, amit az emlékezés jegyében dióhéjban el lehetett mondani a honfoglalás és az államalapítás körüli magyar nyelv állapotáról, pontosabban ennek az állapotnak a társadalmi-művelődési jellegzetességeiről.

Benkő Loránd

Stílusok és stilisztikák

Ma már elmondhatjuk, hogy a stilisztika sikeresen túlélte a nyelvtudomány „pragmatikus fordulatának” első szakaszát: nem „falták fel saját gyermekei”, azaz nem osztották fel egymás között tárgyát és hatókörét azok az újabb tudományágazatok (szociolingvisztika, szövegtan, beszédaktus-elmélet stb.), amelyek maguk kisebb vagy nagyobb részben az ókori retorika, illetve stilisztika leszármazottai. A nyelvészeti stilisztika nemhogy nem oldódott fel ezekben a diszciplínákban, hanem ellenkezőleg, a tőlük kapott elméleti és módszerbeli ösztönzésektől felerősödve tovább fejlődik és viaskodik saját „átkozott” kérdéseivel: mi a stílus?; hol a helye a stilisztiká(k)nak? s így tovább. A Magyar Nyelvőr 1996. évi 1. számában két tartalmas, a lényeges kérdésekre orientáló tanulmány mutatja be a jelenlegi helyzetet, illetve annak kialakulását. Kemény Gábor az 1991-ben a párizsi Sorbonne-on megrendezett konferencia ürügyén járja körül hozzáértéssel és körültekintően az „átkozott” (az ő fogalmazásában: „megválaszolhatatlan”) alapkérdéseket (Kemény 1996). Fehér Erzsébet nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy áttekintse az utóbbi fél évszázad hazai stilisztikai kutatásainak fő irányait, elkülönítse és szembeesítse a különféle nézetrendszereket, kiemelve a legfontosabb vitakérdéseket, egy szóval „rendet csináljon” a magyar stilisztika közelmúltjában, mégpedig azzal a feltételezhető és jogos igény-

nyel, hogy ez a „rendcsinálás” a kutatás jelenére és jövőjére is kedvező hatással legyen (Fehér 1996). Dolgozatában Fehér Erzsébet az én munkásságomat is érinti, s ez ad indítékot ahhoz, hogy megkíséreljem röviden kifejtetni álláspontomat két alapvető fontosságúnak vélt kérdésben, amelyek egyébként szorosán összefüggenek egymással. Ezek a következők: 1. Egy sorba állítható-e a művészi nyelvhasználat (amelyet számosan „szépirodalmi stílusnak” neveznek) a nyelvészetben elkülönített ún. funkcionális stílusokkal? 2. Szükség van-e a nyelvészeti és az irodalmi stilisztika elkülönítésére? Minthogy e kérdéseknek ma már igen terjedelmes az irodalma, még a fontosabb pró és kontra nézetek ismertetésétől is eltekintek, és csupán saját álláspontom körvonalázására szorítkozom.

Az a gyanúm, hogy a *stílus* fogalmának gyakran emlegetett misztikus megfoghatatlansága — napjaink sajtónyelvének divatos kifejezésével élve — némiképpen „túldimenzionált”. Tudomásul kellene vennünk, hogy vannak olyan műszók, amelyek a különböző tudományágakban, illetve szaknyelvekben különböző fogalmakat jelölnek. Így például a *redukció* műszónak különböző jelentése van a vegyészeten, az élettanban, a matematikában, az orvostudományban és a nyelvtudományban, de ez senkit sem indít arra, hogy a *redukció* fogalmának „megfoghatatlanságára” panaszkodjék. Hasonló a helyzet a *stílus*-sal: más-más fogalmakat jelöl ez a műszó a nyelvészetben és az irodalomtudományban, a festészetben és a zenetudományban, a sportban és a divat területén s így tovább. Nem arról van szó tehát, hogy a *mi a stílus?* kérdése megválaszolhatatlan, hanem inkább arról, hogy maga a kérdés nem jó, hiányos; tudniillik feltevésekor mindig kiegészítendő egy határozóval: *mi a stílus — a nyelvben, az irodalomban, a zenében, az úszósportban, a hajfodrászatban stb.?*

A nyelv és az irodalom tekintetében kétségtelenül bonyolultabb a kérdés, minthogy e területek *stílus*-fogalma szoros kapcsolatban áll egymással, lévén a nyelv az irodalomnak (Lukács György kifejezésével élve) „egyenmű közege”. A nyelvet illetően napjainkra kialakult egy többé-kevésbé általánosan elfogadott stílusfogalom, amelyet mint a nyelvhasználatnak történetileg változó, társadalmilag elfogadott, a tágn értelmezett közlési szférának, illetve helyzetnek megfelelő változatát határozhatunk meg. (E meghatározás értelmében a *funkcionális stílus* kifejezés tautologikusnak minősül, hiszen a *stílus* műszó magában is a nyelvhasználat funkcionális változatát jelöli.) Kérdés, hogy e meghatározás alapján beszélhetünk-e a többi funkcionális változattal egy sorba állítható *szépirodalmi stílus*ról? Számos kutató szerint igen, minthogy a szépirodalomban, a társadalmi élet e viszonylag jól körülhatárolt szférájában a nyelv sajátos funkció(ka)t lát el sajátos eszközök segítségével. Úgy vélem azonban, hogy ennél erősebb érvek szólnak a „szépirodalmi stílus” ekképpen értelmezett fogalma ellenében. A teljesség igénye nélkül említem meg a következőket.

1. A nyelvi stílusok társadalmilag tudatosult és elfogadott, azaz normalizált nyelvhasználati változatok. E változatok az őket megjelenítő szövegekkel a „típus”-„példány” viszonylatában állnak; egyes szövegek egyedi sajátosságai (egy bizonyos határon belül) nyelvészeti szempontból *irrelevánsak*. (Nem té-

rek ki a stílusok alváltozatainak és az egyes szövegfajtáknak a kérdésére, amelyek egyébként szintén normalizáltak, azaz társadalmi érvényűek.) Ezzel szemben a szépirodalomban az alkotó egyéni, illetve a mű egyedi stílusa alapvető fogalom, minthogy „minden művészi szöveg egy sajátos tartalom egyedülálló, *ad hoc* megkonstruált jeleként jön létre” (Lotman 1973: 37).

2. A nyelvi stílus lényegében viszonyfogalom; valamely standard nyelv („Hochsprache”) stílusai egymásra vonatkoztatva különíthetők el és ragadhatók meg; „egystílusú nyelv” nemcsak tapasztalatilag nem létezik, hanem elméletileg is képtelenség. A szépirodalmi szövegek stílusa viszont ennél bonyolultabb viszonyhálózat része: a mű egyedi stílusa az alkotó egyéni stílusához, az adott műfaj és az irodalmi irányzat stílári sajátosságaihoz, a kor konvencionizálódott művészi írásmódjához (a Barthes-i „écriture”), valamint nem utolsósorban a kor nem-művészi nyelvhasználatához való viszonyában nyilvánul meg.

3. A stílus nyelvészeti fogalma a nyelvi eszközöknek a közlési szférának, illetve helyzetnek megfelelő (célszerű vagy hagyományosan kialakult) kiválasztásán és kombinálásán, bizonyos elemek kötelező vagy preferált használatán, más elemek visszaszorításán vagy éppen tiltásán alapul. A nyelvi stílus tehát a kodifikált standard köznyelv része, és nem léphet túl annak határain. Ezzel szemben a mai művészi nyelvhasználat nem ismer ilyen korlátozást: kifejezési eszközeit nemcsak valamennyi stíusból, hanem a standard köznyelven kívüli bármely nyelvi rétegből (nyelvjárás, szakzsargon, szleng stb.), sőt elmúlt korok nyelvhasználatából is merítheti. (Ennek értelmében a standard köznyelven kívüli elemek fokozódó beszívargását mai publicisztikánkba éppenséggel e stílus „irodalmiasodásának” jeleként foghatjuk fel.)

4. A nem művészi nyelvhasználat általában automatizált: figyelmünket a közölt tartalomra összpontosítjuk, maga a nyelvi jel többnyire „áttetsző” a jelölt tartalom vonatkozásában. A művészi (elsősorban a költői) nyelvhasználatban viszont a jelölő és a jelölt kapcsolata tudatunk előterébe kerül, a k t u a l i z á l ó d í k . Ezzel kapcsolatban számosan hirdették és hirdetik ma is a költői közlemény önmagára irányultságát, a költői szó önértékűségét. Ez azonban aligha helytálló: a költői szöveg szintűgy nyelven kívüli tartalmakat közöl, de többet és másként, mint a köznapis szöveg. A költői nyelv a köznapéhoz képest m á s o d l a g o s a n — de attól nem elszakadva — modellálja a valóságot (vö. Lotman 1973: 17). A másodlagos modellálás esztétikai funkcióját a költői nyelv leginkább az ún. h i p e r s z e m a n t i z á c i ó útján valósítja meg; ez azt jelenti, hogy a költői szövegben a szavak és szókapcsolatok mellett a nyelv minden egyéb eleme (hangzás, mondatszerkezet, grammatikai kategóriák) „jelentéssé” válhat (vö. Weinreich 1963). A hiperszemantizációhoz sorolható a költői szónak az a sajátossága is, hogy közvetlen denotatív és referenciális vonatkozásain kívül képes f e l i d é z n i olyan, más nyelvi jelekkel és szövegekkel, valamint nyelven kívüli kontextusokkal, tapasztalatokkal kapcsolatos asszociációkat, amelyeket a köznapis nyelvhasználat rendszerint elfojt vagy „dezaktualizál” (vö. Coseriu 1971: 183—4). Bahtyin erről így nyilatkozott: „A nyelv összes lehetősége csak a költészetben tárul föl, mivel itt a vele szemben támasztott követelmények maximálisak: itt a nyelv minden eleme a végletekig feszül, tágul; a köl-

tészet mintegy kifacsarja a nyelvben rejlő összes lehetőséget, a nyelv pedig szinte önmagát múlja felül” (Bahtyin 1976 [1924]: 26). Hasonló gondolatot fejez ki Coseriu, midőn azt állítja, hogy nem a költői nyelv jelent „eltérést” (Abweichung) a mindennapi nyelvtől, hanem inkább ez utóbbit tekinthetjük funkcionálisan erősen redukált „eltérésnek” a költészet „totális nyelvétől” (Coseriu 1971: 185).

5. Általában elfogadott az a nézet, hogy a nyelvi stílusok kölcsönösen „lefordíthatók” egymásra. Valóban az *Apja idült alkoholista volt; Atyja nem ismert mértéket a szeszfogyasztásban; Nagy piás volt a faterja* nyilatkozatok jelentéstartalmukat tekintve alapjában megfelelnek egymásnak. (A stíláris „fordítás” korlátainak érdekes kérdését itt nem érinthetem.) Viszont Ady sorainak — „Vagyok, mint minden ember: fenség / Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény, / Lidérces, messze fény” — köznyelvi parafrázisa bizonyára igen nagy verbális ráfordítással és ugyanakkor óriási információvesztéssel volna csak kivitelezhető; az ilyen „fordításnak” azonban még az elvi lehetősége is kétséges, hiszen „a nyelv anyagából megteremtett bonyolult művészi struktúra olyan mennyiségű információ átadását teszi lehetővé, ami a nyelvi struktúra eredeti eszközeivel lehetetlen lenne” (Lotman 1973: 19).

A nyelvi stílusok és a művészi nyelvhasználat közötti lényeges különbségek fenti felsorolása korántsem teljes. (Solomon Marcus ötvenkét oppozíciót állított fel a tudományos és a költői kommunikáció között; Marcus 1977). Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a tőlünk kiemelt ellentétek elsősorban a költői nyelvhasználatra vonatkoznak; a szépirodalmi próza jellemző jegyei főként a stíláris sokszólamúságban, a narráció sajátos módozataiban, a nézőpont változtatásának nyelvi megjelenítésében keresendők.

Szólni kell még a művészi és nem művészi nyelvhasználat elhatárolásának egyik gyakori fogatékosságáról, a történeti szemlélet hiányáról. A költői nyelv különféle elméletei nagy mértékben függenek az adott kor költői gyakorlatától (vö. Todorov 1976), s érvényességük ennek megfelelően korlátozott. Így például el kell ismernünk, hogy a klasszicizmus költői nyelvhasználatát közelebb áll a nyelvészeti stílusfogalomhoz, mint a romantikáé vagy a szimbolizmusé. Még az olyan egzakt igényű megállapítás is, mint a vers nagyobb hírértéke (entrópiája) a mindennapi beszédhez képest (l. Fónagy 1960), korlátozott érvényű: gondoljunk a népköltészetre, a homéroszi állandó jelzőkre, vagy akár a rímvárás jelenségére. A költői nyelvhasználat korszakok és kultúrák feletti, invariáns jegyei (ha valóban léteznek ilyenek), bizonyára a művészi gondolkodás sajátzerűségeiből vezethetők le.

A művészi és nem-művészi nyelvhasználat történetileg változó tartalmú oppozíciója mindamellett nem csökkenti a nyelvészeti és az irodalmi stilisztika megkülönböztetésének szükségességét. De azt sem állíthatjuk, hogy a két stilisztika művelőinek ne lenne fontos mondanivalójuk egymás számára. A költészet „egyenmű közege” a nyelv, amelynek művészi funkciója — más művészeti ágak egyenmű közegeitől eltérően — szervesen épül a nem-művészi funkciójára. A költészet nyelve, mint másodlagos modelláló rendszer,

nem szakítható el a mindennapi nyelvtől mint a valóság elsődleges modelláló rendszerétől. A költő azért küzd, hogy „kifacsarja a nyelvben rejlő összes lehetőséget”. Ha azonban e küzdelem során az „önérvényű kifejezés” hiú reményében végképp elrugaszkodik a természetes nyelvtől, akkor Antaioszként elveszíti művészi erejét. A két nyelv kapcsolatát a tudomány sem tévesztheti szem elől. Az irodalmi stilisztika művelője nem feledkezhet meg arról, hogy a művészi nyelvhasználat minden evokációs lehetősége végső soron a természetes nyelvben gyökerezik. A nyelvészeti stilisztika kutatója számára pedig nem lehet közömbös, hogy művészi szövegeken (is) vizsgálja a nyelvnek a mindennapi használatban jórészt lappangó kifejezési lehetőségeit. Ettől már csak azért sem zárkozhatsz el, mivel a művészi nyelvhasználat számos eleme a mindennapi nyelvben is fellelhető. Gondoljunk például a publicisztikai stílusra vagy akár egy olyan reklámszövegre, mint az *Aki, keres, az talál, és aki talál, az sokszor keres is rajta*, amelynek egyetlen többszörösen összetett mondatában a művészi nyelvhasználat négy klasszikus eleme is szerepel (idézés, kétértelműség, párhuzamosság, felcserélés).

Ilyképpen ellenőrizheti és segítheti egymást elkülönülés és együttműködés dialektikus egységében a nyelvészeti és az irodalmi stilisztika.

HIVATKOZÁSOK

- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1976. *A szó esztétikája*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Coseriu, Eugenio 1971. Thesen zum Thema „Sprache und Dichtung”. In: Stempel, Wolf-Dieter (Hg.): *Beiträge zur Textlinguistik*. München. 183—8.
- Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükörben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13—30.
- Fónagy Iván 1960. A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 62. 73—100.
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre.) *Magyar Nyelvőr* 120: 6—13.
- Lotman, J. M. 1973. *Szöveg, modell, típus*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Marcus, Solomon 1977. Ötvenkét oppozíció a tudományos és a költői kommunikáció között. In: Uő.: *A nyelvi szépség matematikája*. Gondolat Kiadó. Budapest. 147—65.
- Todorov, Tzvetan 1976. Théories de la poésie. *Poétique* 28.
- Weinreich, Uriel 1963. On the semantic structure of language. In: Greenberg, Joseph H. (ed.): *Universals of Language*. Cambridge, Mass. 114—71.

Péter Mihály

Nyelvi tervezés, nyelvi politika

II. rész

Tájékoztató

A Magyar Nyelvőrnek ez évi 3. száma hozta az előterjesztéseket (Tolcsvai Nagy Gábor: Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben; Balázs Géza: Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai), amelyeket az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága 1995. október 9-i ülésén megvitatott.

Most a hozzászólások szövegét tesszük közzé. Az elhangzottakat magnetofonnal rögzítettük. A szalagról Halupka Ilona és Mártonfi Attila tette át írásba (szövegszerkesztőre) az elmondottakat. Szíves fáradozásukat a bizottság nevében ez alkalommal is köszönöm.

A szerkesztés szakaszában minden hozzászólónak módja volt rá, hogy szövegén szükségesnek érzett kisebb változtatásokat hajtson végre. A tárolt anyagot Mártonfi Attila volt szíves a szerzők javításai szerint megigazítani. Akik annak idején írásban reflektáltak az előterjesztésekre, azoknak véleményét kéziratuk alapján közöljük.

Fábián Pál

Hozzászólások

Fábián Pál:

Köszönöm az ülésen való szíves megjelenést a bizottsági tagoknak, és még inkább a vendégeknek: Ágoston Mihálynak (Újvidék), Lanstyák Istvánnak, Szabó Mihály Gizellának (Pozsony) és Kiss Jenőnek (Budapest), valamint Bartha Csillának (Budapest).

Az ülés tárgya: Tolcsvai Nagy Gábor, illetve Balázs Géza referátuma; mindkettő fontos elvi témát tárgyal, és bizottságunk jövőjét nagymértékben érinti. A két témát valószínűleg nem is fogjuk tudni kimeríteni. Ez esetben — ha a bizottság úgy óhajtja — egy más alkalommal folytathatjuk a tárgyalást.

A vitaillem úgy kívánja, hogy először a szerzőknek adjuk meg a lehetőséget előterjesztésük esetleges kiegészítésére.

Tolcsvai Nagy Gábor:

Referátumomnak nagyon egyszerűen megfogalmazható, de igen összetett témája van: a nyelv művelésnek, illetve nyelvi tervezésnek (ez utóbbi kifejezést szívesebben használom, mert összetettebb, és nagy szakirodalma van, igen jól használható definíciókkal) mi a jövője magyar nyelvterületen, a Kárpát-medencében?

Három álláspont, modell ismeretes ebben a témakörben. Találkozunk olyan nézetekkel, hogy egyáltalán nincs szükség nyelv művelésre, nyelvi tervezésre a magyar nyelvet illetően, sok indoklással természetesen: a sztenderd, az irodalmi nyelv már kialakult, nincs tehát szükség ilyen munkára, mások a nyelvi szabadságot hirdetik stb. Aztán van egy mérsékelt álláspont, amely szerint bizonyos területeken kell, bizonyos területeken nem kell; és végül van egy harmadik kikristályosodott változat, eszerint nagyon is szükség van a nyelv művelésre, sőt most van igazából szükség rá.

Az volt ennek az ülésnek az alapgondolata, hogy jó lenne egyszer a nyelvművelő iskolákat, elgondolásokat szembesíteni egymással, és szakmai vitában megnézni, hogy ki mit mond, lehetséges-e konszenzus stb.; ennek érdekében úgy állt volna össze ez a mai ülés, hogy az írásos anyagokhoz felkért hozzászólások lettek volna, mint ahogy lesznek is, de nem lesz meg mindegyik. Lett volna egy hozzászólás a gyakorlati nyelvművelés mai lehetőségeiről, műfajairól stb. — ez sajnos több okból is el fog maradni; lett volna egy másik a stílus és a nyelvművelés kérdéséről — ezt Kemény Gábor elküldte; aztán egy a hangzsról, ezt Wacha Imre küldte el szintén írásban; és azután a határon túli magyarság kétnyelvűségének helyzetéről — erről fogjuk Lanstyák Istvánékat hallani. Így szembesülhetünk ma elvi és gyakorlati problémákkal egyaránt. Köszönöm szépen.

Fábián Pál:

Írásban két hozzászólás érkezett, közülük először Kemény Gábor kollégánkét olvasom fel.

Kemény Gábor:

Mivel vidéki egyetemi elfoglaltságom miatt személyesen, sajnos, nem lehetek jelen, a bizottság elnökének, társelnökének és titkárának biztatására néhány sorban vázolom a témakörrel kapcsolatos elképzeléseimet, különös tekintettel Tolcsvai Nagy Gábor (a továbbiakban: TNG) és Balázs Géza előterjesztésének néhány kiemelkedően fontos, közérdekű, illetve vitatható mozzanatára.

1. Egyetértek TNG-nek azzal a megállapításával, hogy „a nyelvművelés és a nyelvi tervezés társadalmilag meghatározott tevékenység”, ezért módszerei nem maradhatnak változatlanok akkor, amikor az őket meghatározó körülmények igen nagy mértékben megváltoztak (238). Az igaz, hogy a nyelvnek öntörvényű fejlődése van, ezért a leglátványosabb gazdasági, politikai, jogi, intézményrendszerbeli stb. változások sem gyakorol(hat)nak közvetlen hatást egy természetes nyelv rendszerére (pl. grammatikájára), ebből azonban nem következik az, hogy a megváltozott „klimatikus viszonyok” között — hogy csak egyetlenegy körülményre: a tudományos kutatás és ismeretterjesztés finanszírozásának egészen eltérő módjaira és feltételeire utaljak —, tehát hogy e megváltozott viszonyok között ne kelljen változnia módszereinknek, sőt részben céljainknak is. Jól látja a másik előterjesztő, Balázs Géza is, hogy (idézem:) „Mind a nyelvművelés, mind a nyelvi ismeretterjesztés egyúttal a nyelvtudomány szócsöve, ügyének képviselője, a tudományos versenyhelyzetben való megfelelés, státusz bővítés [én így írtam volna: státusz bővítés — K. G.], piacteremtés eszköze is. Az a nyelvész, aki nem ismeri föl a nyelvi tervezés, a nyelvművelés, a nyelvi ismeretterjesztés, általában az alkalmazott nyelvtudomány szerepét, fontosságát, társadalmi-politikai-gazdasági alapoktól vágja el magát és tudományát, saját létét is veszélyezteti” (258).

A fentiekből következik, hogy egyetértek a két előterjesztőnek azzal a törekvésével, hogy a nyelvművelő tevékenység(ek)et új fogalmi, terminológiai és intézményi keretbe ágyazva, úgyszólván „megszüntette megőrizve” vigyék tovább. A nyelvi tervezés mint átfogó kategória használhatónak látszik; ezen belül kaphatna helyet a szűkebb értelemben vett nyelvművelés mint a „napi tanácsadó, nyelvfejlesztő munka” (l. Balázs G. 254) megjelölése. Hogy a nyelvművelés, nyelvművelő szónak egyre inkább ilyen szűkebb értelmet tulajdonítanak, jól mutatja, hogy a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztálya 1994. január 1-jétől (ismét) a nyelvművelő osztály nevet vette fel.

2. A státustervezés — korpusztervezés fogalompárja (vö. TNG 240—1; Balázs G. 257) kétségtől igen alkalmas a nyelvi tervezés feladatainak rendszerezésére. Két megjegyzés azonban szükségesnek látszik. Az első csupán apróság: TNG szövegében a 240. oldalon az

állapottervezés nem elírás-e állománytervezés helyett (ez felelne ugyanis meg az angol *corpus planning*-nek); egyébként Balázs G.-nál a 7.4.1. pontban (257) ugyanerről a kérdésről szólva az „állomány- vagy korpusztervezés” kifejezés szerepel. — A másik megjegyzés talán érdemibb jellegű: TNG azt írja a 241. oldalon, hogy „Magyarországon ma nyelvpolitikai, tehát státustervezési kérdés nincsen”. Ez az állítás alig igazolható. Országunkban, ha csekély számban is, igen élnek nyelvi kisebbségek (németek, szlovákok, délszlávok, még románok is vagy tízezen). E kisebbségeknek (nemzetiségeknek) lehetnek, s tudomásom szerint vannak is nyelvi-nyelvhasználati nehézségeik. Mi ez, ha nem „státustervezési kérdés”? Kevésbé fontos, de tisztázandó, hogy a „nyelvpolitikai”-t szerencsés-e azonosítani a „státustervezési”-vel; hiszen a korpusztervezési feladatoknak is van nyelvpolitikai aspektusuk. Talán elég itt az *ombudsman* magyar neve körüli bizonytalanságra utalni. Egyébként az *ombudsman* magyarul nemcsak *jogőr* lehet (vö. Balázs G. 261), hanem *országbiztos* vagy *szószóló* is, l. az Édes Anyanyelvünk 1995. évi 4. és 5. számát.

3. A regionális sztenderd és a központi sztenderd megjelölések kapcsán (l. TNG 241) szükségesnek látszik tisztázni, milyen viszonyban vannak ezek a kategóriák a magyar nyelvészetben idestova három évtizedes múltra visszatekintő regionális köznyelv — köznyelv fogalom párral. Az előterjesztés egy másik helyén (244) arról olvashatunk, hogy egyes, határon túli régiók regionális köznyelve regionális sztenderdként kezd működni. Ezek szerint tehát a regionális köznyelv valamiféle előzménye, netán alacsonyabb foka a regionális sztenderdnek? Növeli bizonytalanságomat, hogy az adott helyen mind a két megjelölés idézőjelbe van téve. Ha ezek már tisztázott dolgok, elnézést kérek tájékoztatásomért.

Egyébként a „helyi változat”-nál említi TNG a kanadai franciákat. Ennek kapcsán hadd hívjam fel a figyelmet (nem először) az 1987-ben Québecben és Párizsban megjelent *Politique et aménagement linguistiques* című, közel 600 oldalas tanulmánygyűjteményre (szerk. Jacques Maurais), amely igen alaposan tárgyalja a nyelvi berendez(ked)és, kiépítés, szabályozás kérdéskörét (így próbálom lefordítani a sokértelmű *aménagement* szót). Kár, hogy ezt a művet — francianyelvűsége miatt — kevesebben ismerik. Lám, mondhatjuk némi kárörömmel, Antoine Meillet anyanyelvét is utolérte a kis nyelvek sorsa, a nyelvi gettóba záródás!...

4. A legsürgősebb teendők egyikének vélem a nyelvhelyességi adatbank, a (természetesen) számítógépen tárolt, naponta frissített és bővített adatgyűjtemény létrehozását (ezt mind a két előterjesztő javasolja: TNG a 248., Balázs G. a 259. oldalon). Ennek a dokumentációnak a legtermészetesebb helye az akadémiai Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztálya lenne, mivel, úgy gondolom, ma is ide futnak be leginkább a nyelvi újdonságok, érdekességek. Ez persze nem teszi fölöslegessé a szociolingvisztikai (kérdőíves) feltárásokat. A kettő együtt szükséges ahhoz, hogy többdimenziós, naprakész képünk legyen a magyar nyelv(használat) állapotáról.

5. TNG is, Balázs Géza is felveti egy új magyar nyelvművelő intézmény létesítésének kérdését. Végül ehhez kívánok hozzácsófolni. TNG szerint (242—3) „A magyar nyelvművelésnek [...] nem sajtóciikkecskékké kellene üzengetnie az érintetteknek, hanem operatív, hatékony és tekintélyes intézménnyel kellene — amennyire lehetséges — irányítania a folyamatokat, ahogy ez például Norvégiában, Írországban vagy Izraelben történik”. Balázs Géza nevet is javasol ennek az intézménynek (M a g y a r N y e l v u n i ó). Hogy ez a „nem bürokratikus hivatal” (261) létrejön-e, s ha igen, milyen forrásból és miknek vagy kiknek az át- vagy megszervezésével, nem tudom, de kíváncsian várom. Ha nem csinálnánk belőle afféle nyelvhivaltat (ennek még a gondolatától is borsózik — vagy borsószik? — a hátam), még hasznos is lehet egy újfajta, anyagi eszközökkel és hatáskörrel is felruházott szervezet. Ha jelen lehetnék, alaposan kikérdezném az előterjesztőt ennek a „Magyar Nyelvunió”-nak a mibenlétéről. Azt, hogy az Akadémiához, közelebről a Magyar Nyelvi Bizottsághoz kapcsolódnék, természetesen csak helyeselni tudom. Egyelőre azonban nem új intézmények felállítása a közvetlen feladat, hanem a még meglévő akadémiai intézeti osztály, egyetemi tantárgy, médiabizottság, újságrovat, rádióműsor stb. életben tartása. Hogy egy-két év múlva ne kelljen majd — magyar módra — mindent előlről kezdeni.

Horváth Tibor:

Tekintettel arra, hogy én nem vagyok benne a körben, a problémának a lényegét, múltját stb. nem ismerem. Ami számomra nagyon érdekes volt, és ezt szerintem alapelvnek kell tekintenünk, hogy a nyelv tudomány nem nyelv művelés, és a nyelv művelés nem nyelv tudomány; mert a nyelv tudomány figyeli, hogy mi történik, azaz regisztrálja azt, de végeredményben a nyelv megy a maga útján. Úgy gondolom, itt a határ a nyelv tudomány és a nyelv művelés között, mert pl. a latin nyelv tudós mást nem is csinálhat. A magyarnyelv tudós akár erre az álláspontra is helyezkedhet, a kettő közt így alapjában véve nincs is különbség. Tehát nyelv tudományi szempontból a két dolog lényegében ugyanaz. Egész más kérdés persze a nyelv művelés ügye, ugyanis az nem tiszta nyelv tudomány.

Én kicsit megdöbbentem ezeket a szövegeket olvasva. Foglalkoztunk a szaknyelvek problémáival, hogy tele vannak idegen szavakkal, hogy nem tudjuk kiirtani a *fájl*-t és társait, s most olvasom *szt*-vel írva a *sztenderd*-et. Ne haragudjanak nyelvész kollégáim, de ezek után bennem az rémlett fel, hogy mi az ördögöt akarunk akkor mi, ha a nyelv tudomány stílusa így néz ki. Ha egy, a nyelv tudománnyal foglalkozó szövegben jobban hemzsegnének az ilyen, idegen eredetű szavak (nem is tudom, hogy ez latin vagy angol eredetű-e, csak sejtem, mivel *e*-vel van írva, hogy inkább angol vagy amerikai). Még olyan dolgok is megdöbbentettek, hogy olvastam a mondatban a magyar szót, és utána, hogy jobban megérthessük, zárójelben ott állt az idegen nyelvű megfelelő. Tudom, hogy ez nem a szerző bűne, hanem ez nyilvánvalóan így van mindenütt. A nyelvi konferencián már szintén megütötte a fülemet ez a beszéd stílus, ezért a dolgot itt kellene elkezdenni, hogy legalább a nyelv tudomány szaknyelvét tegyék az arra illetékesek tisztába; én az elektrotechnikában teszem ugyanezt.

Olvasható egy kis bekezdés, hogy a grammatikai problémák talán nem annyira izgalmasak, és ez még nem érvényesül rendszerbomlásként. Az a benyomásom, hogy a helyzet ennél sokkal rosszabb. A terpeszkedő kifejezések (*kerül*, *nyer* + cselekvésnév) például az igeragozás nyelvtani szerkezetét verik szét. Hasonló az a nemrégiben megjelent, egyre inkább elharapódzó jelenség, hogy az elváló igeikötő nem válik el: pl. *nem megengedhető*, *nem elfogadott* stb. Ezek nem nyelvjárási jelenségek! A rádió és a televízió terjeszti, és nagyon rövid időn belül a legkisebb tanyán is ez a stílus uralkodik el. Pedig ez már a magyar nyelvtant veri szét, a nyelvszerkezetet; a *fájl* még nem, de ez igen. Úgyhogy én egy kicsit odaütnék erre, arra, amarra. Nem igaz az, hogy a nyelvtan szépen, stabilan áll, bizony nagyon erősen bomlasztják azt is. Erre azért jobban oda kellene figyelni, tehát ne intézzük el egy viszonylag apró megjegyzéssel.

Elnézést, de én előre jeleztem, hogy tőlem többre nem telik. Köszönöm szépen.

Ágoston Mihály:

Remélem, nem hat szerénytelenségnek, hogy az elsők között jelentkeztem hozzászólásra. Tettem ezt azért, mert mondanivalóm a szóban forgó eszmekörbe tartozik ugyan, ám mégis féltem, hogy gondolataim esetleg megtörhetik a kialakuló vita menetét, ezt pedig nem akarnám. Úgy értettem azonban a meghívóból, hogy a határon túli anyanyelvi ügyekről is beszélhetünk ma, ezért én erről az oldalról szeretném megközelíteni a központi témát.

Közlendőimet sikerült az ülés előtt írásban rögzítenem, így felolvasom azt, amit a mi szempontunkból fontosnak tartok.

Az időnk s nyilván a napirendünk is arra készlet, hogy általános nyelv művelési kérdéseinkről itt ne szóljak (mint amilyen pl. a műveltető igék, illetve a határozói igeneves szerkezettel kapcsolatos jelenségek kérdése), hanem — a két előterjesztés szövegének nem kellő ismeretében — csak a p e r e m m a g y a r s á g anyanyelvének, azaz nyelv művelésének ügyével foglalkozzam.

1. A magyart a t ö b b k ö z p o n t ú n y e l v e k közé sorolni tényként vagy egyéni ötletként nem logikus és semennyire sem indokolt. Félő, hogy ez az érdekes gondolat téves analógia, és vélt tárgyismeret alapján született meg vagy alakult ki.

a) A spanyol, az angol vagy a német nyelvterületek (Spanyolországon, Anglián és Németországon kívül) n e m k i s e b b s é g i e k, még ha e tekintetben lehetne is közöttük árnyalati minőségkülönbségről szólni. Elég csak a dominánsan egynyelvű társadalmakra gondolnunk (nem „mikrotársadalmak”-ra!), mint amilyen az argentin, a mexikói, az ausztrál, az osztrák stb. Bármilyen számarányban beszélnek ott más nyelvet is, ezekben a spanyol, az angol, illetve a német nem kisebbségi. (Az indiai, nigériai típusú angol nyelvterületről itt nincs miért szólnunk.)

b) A peremmagyarságban élő a n y a n y e l v i p r o v i n c i a l i z m u s (nevezhetjük másként is) többnyelvű és dominánsan nem magyar közegben kialakult anyanyelvi konglomerátum, mely horizontálisan is, vertikálisan is igen különböző intenzitásban tér el a magyar köznyelvtől (s a m a g y a r k ö z n y e l v - e n n e m a n y a o r s z á g i s z t e n d e r d e t é r t e k, hanem a természetes többalakúságot magában hordó, határoktól független magyar köznyelvet).

Az anyanyelvi provincializmusnak része ugyan kisebb-nagyobb mértékben a helyi tájnyelvekből eredő r e g i o n a l i t á s, amilyen van pl. Somogyban, Nógrádban vagy Szeged környékén, de ennek domináns tényezőkomplexuma egészen más elemekből tevődik össze: nem tájnyelvi, nem magyar, hanem egyrészt felszíni (szókészleti) idegen, másrészt mélyrétegi idegen, mint amilyen pl. a tükörfordítás, de nem kevésbé, csak még rejtettebben, amilyen a részrendszerek bomlása (kiejtés, alaktan, szórend, szintaxis), továbbá a szóvonzatok, fordulatok, szólások zavarja és idegenszerűsége, de nem utolsósorban a nyelvi hézag.

Ez utóbbról külön is szeretnék szólni. A n y e l v i h é z a g általában komplex nyelvi szinten jelentkezik több okból. Amiatt, hogy nincsenek, s immár fél évszázada nem is voltak anyanyelvű szakiskoláink, és kezdettől fogva nem volt anyanyelvű felsőoktatásunk (még tanárképzés sem!). De amiatt is, hogy az általános iskolák anyanyelvűsége is szűkül (az anyanyelvű oktatás legelemibb fokon is egyre több helyen szűnik meg — ötven éve!), világosabban szólva: egyre több magyar gyerek nem anyanyelvén végzi el már az általános iskolát sem. S a megmaradt magyar tagozatokon egyre több tantárgyat nem tanítanak anyanyelven. És amiatt, hogy kezdettől fogva magyarul nem megfelelően tudó pedagógusok tanítottak a magyar tagozatokon (ti. idegen nyelven szerezték képesítésüket). Vagyis: az anyanyelvi hézagon itt azt értem, hogy anyanyelvét a magyar nem tanulhatta a történelem, a fizika, a testnevelés, a mennyiségtan óráin, vagy pl. nem tanulta, sőt nem tanulja az angol—magyar, német—magyar kontrasztivitást az angol-, illetve németórákon.

Ehhez a hézaghoz még hozzá kell számítanunk, hogy a magyar tannyelvű órákon is egytől egyig idegen nyelvből rosszul lefordított tankönyvekből tanulnak, vagy szerb tankönyvekből (illetve tankönyv nélkül!).

De amiatt is keletkezik anyanyelvi hézag, hogy a szórványos és teljesen formalisztikus kétnyelvűség ellenére idegen nyelvű a közigazgatás, az egészségügy, a kereskedelem, a közlekedés, valamint a joggyakorlat és a tévéműsorok zöme, de — a kisebbségi tudat folytán — még a levegő is.

Nem az i d e g e n n y e l v jelenléte a káros, sőt önmagában véve az nélkülözhetetlen és hasznos. Hanem káros a tízféleképpen is lehúzó és bomlasztó nyelvi hézag, mely miatta keletkezik.

c) A n y a n y e l v ű n k h e l y z e t e (pontosabban: anyanyelvi helyzetünk) lényegesen javult 1989 óta, sőt azon a területsávon, ahol nézhetik a Magyar Televízió műsorát, már jóval korábban is. Továbbá javult azzal, hogy már húsz éve egyre többen jöttek (jöhetnek) át tanulni a magyar egyetemekre, még ha illegálisan is. Ezek otthoni anyanyelvi hatása felbecsülhetetlen érték.

Javult s javul a helyzetünk azzal is, hogy anyaországi táborozásra (vagy más magyar nyelvű közegbe!) egyre rendszeresebben jönnek át magyar gyerekek.

S javult azzal is az anyanyelvűségünk, mégpedig sokat, hogy ma már — a kollaboráns és az elidegenedett réteg kivételével — bátrabban szólunk magyarul, és bátrabban merünk anyanyelvünkhez ragaszkodni.

És nem csak javult, hanem kirobbant s megszületett a szólásszabadság (éppen a politikai széthullás csúcán!), ami a bolsevizmus idején elképzelhetetlen lett volna.

d) A peremmagyarság zöme meg akarja tartani anyanyelvét — mindenféle többközpontúság nélkül, s tekintet nélkül a jelenlegi politikai határokra. És ezt lehetségesnek is látja:

— az anyanyelvű kommunikáció felszabadításával a Kárpát-medencében,

— nemzeti autonómiával minden peremterületen,

— a magyar nyelvű kultúra (oktatás, tömegtájékoztatás, irodalom, színháztudomány) teljes kohéziójával az egységes magyar köznyelv keretében.

Mindhez, tudjuk, szigorú nemzetközi garancia kell, korszerű technika, politikai bizalom, elsősorban Magyarország és szomszédai között, valamint a peremmagyarság (lojalitást is magában foglaló) szuverén önszerveződése a magyar nemzet részeként, a magyar kultúra és a magyar nyelvterület természetes és szerves komponenseként.

2. A nyelvi rendszerbomlásról itt csak annyit, hogy az nem kérdés, hanem jelenség. S eleve nem az anyaországi nyelvhasználatról van szó, amikor emlitem. Továbbá nem a magyar nyelvben végbemenő rendszerbomlásról — az explicite benne van az azonos című könyvemben —, hanem a peremmagyarság egyéni és egyedi anyanyelvi készségében, s ezáltal a helyi kollektív nyelvhasználatban végbemenő rendszerbomlásról van szó, mely az anyanyelvi provincializmus legsúlyosabb tünete. Nem valami regionalitás ez tehát, de nem is olyasmi, mint pl. az ikes igék ügye. (Az viszonylag nem is ügy, nem is kérdés.)

3. Anyanyelvünk (s ezáltal nemzeti megmaradásunk) ügye a peremmagyarságban mindekelőtt politikai kérdés és feladat: nemzeti autonómia nélkül ugyanis nem nyelvtervezésre kell időt fordítanunk, hanem arra, hogy felkészüljünk széthullásunk elviselésére. Nem biológiai megmaradásunk kérdéses pillanatnyilag, de azért szükséges tudnunk, hogy merre tartunk. Politikai autonómia (nemzeti autonómia) nélkül a nyelvi provincializmus s benne a rendszerbomlás, úgy gondolom s látom, nem állítható, nem fékezhető meg, hanem legfeljebb csak gyorsítható a fél évszázados folyamat: pl. az önáltatás folytatásával, fájdalomcsillapításként, vagy fel sem ocsúdott lelkiismeretünk újrakódolására, hogy ismét mondhassuk, ami sohasem volt igaz: „Mindent megtettünk, ami erőnkől telt”.

Nem nyelvi kísérletezésre van szükségünk, foltozásra sem, hogyha az nem vezet megmaradásunkhoz. Mert a magyart felváltani szlovák, román, szerb vagy angol nyelvvel távlatilag számunkra nem lenne nyelvi veszteség, de nemzetben, aki úgy érzi, annak igen: pótolhatatlan veszteség, sőt jogtalan és indokolatlan is.

A nemzeti autonómiára nem önmagáért, nem is a politikai státusért lenne s van szükségünk, hanem hogy a peremmagyarság a nemzet részeként megmaradhasson, többek között azáltal, hogy elsősorban intézményesen kapja meg azt a többletes felkészülést, ami a többnyelvű közegben, kisebbségi helyzetben a nyanyelvűnk életképességének megteremtéséhez és megtartásához elengedhetetlenül szükséges.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

Fábián Pál:

Megnyugtatom Ágoston tanár urat afelől, hogy amit elmondott, nagyon is idetartozott: épp ezeknek a kérdéseknek a boncolgatására jöttünk ma össze.

Pusztai Ferenc:

Kivételesen a summázattal kezdeném. Ezt nem azért teszem, hogy későbbi mondandóm élet tompítsam, hanem azért, hogy megjegyzéseim szándéka, iránya világos legyen. Az tehát a véleményem, hogy mind a magyar nyelvudomány belső folyamatainak az eredményeként, mind a magyar nyelvet és a magyarországi nyelvhasználatot körülvevő ún. külső, társadalmi-politikai folyamatoknak hatásaként nemcsak indokolt, hanem sürgetően szükséges is az előterjesztett javaslat. A nyelvudománynak és az Akadémiának is vannak új, megújult feladatai, ezért mindkettejüknek alkalmazkodni kell a megváltozott körülményekhez, de ebben az Akadémiának (hagyományainál fogva is) kitüntetetten fontos szerepe van. Tudomásul kell venni azt is, hogy fantáziálunk csak, ha nem alkalmazkodunk akként is az időhöz, hogy végig-gondoljuk, mennyi pénz, paripa, fegyver kell ahhoz, hogy ezek a társadalmilag is indokolt, kívánatos célok valóban korszerűen megvalósuljanak, illetve egyáltalán megvalósulni kezdjenek. Mindennek érdekében a javaslatához hasonló jellegű, irányultságú léptékváltásra van szükség.

Ezek után a következő megjegyzéseket szeretném tenni. Mindenekelőtt megvallom őszintén, hogy engem a terminológiai újítások gyakran ellenkezésre, de mindig töprengésre készítenek. A mostani ajánlatokkal sem történt másként. Az eddigi átfogó jelentéstartalmú *n y e l v m ű v e l é s* helyett most (különböző rendszerezésben) újabb megnevezéseket ajánlunk, használunk. A *n y e l v t e r v e z é s*, *n y e l v s t r a t é g i a*, *n y e l v p o l i t i k a* stb. így-úgy csoportosítható; mindegyik elrendezésnek van vagy lesz belső logikája, de számomra az az elgondolkodtató, ami ebből a terminológiai váltásból tudománytörténetileg kirajzolódik. Attól tartok ugyanis, hogy így túlságosan élesen metsszük ketté a magyar nyelv művelés történetét, sőt éppen a legutolsó szakaszok szempontjából akár azt is mondhatjuk, hogy méltánytalanul. Egyrészt az *e m b e r k ö z p o n t* ú, majd újabban a *n e m z e t k ö z p o n t* ú kulcsszavakba sűrített nyelv művelő program mutatja, sőt igazolja a helyzethez alkalmazkodásra és a szükséges változtatásra való készséget; másrészt aligha bizonyítható, hogy a „hagyományos” nyelv művelésből hiányzott volna például a „nyelvtervezés” szemlélete és gyakorlata. Tételesem megfogalmazva: a terminológiai újítás, változtatás mindig tudománytörténeti értékelés is; nemcsak előre mutat, hanem visszafelé is hat. Két lehetőséget kell tehát mérlegelnünk — tudománytörténeti szempontból is. Az egyik az, hogy összefoglaló (!) megnevezésként továbbra is a *n y e l v m ű v e l é s*-t tartjuk meg; vagy másik lehetőségként a szűkebb (!) értelmű *n y e l v m ű v e l é s*-t egy új összefoglaló szakszóhoz, azaz hierarchikusan ez alá rendeljük. Csak az a kérdés, hogy mindenki számára világos lesz-e, hogy ez a nyelv művelés nem az, ami korábban volt; hogy a *n y e l v m ű v e l é s* szavunk jelentése szűkült most, s nem az lepleződött le, hogy eddig is ilyen „szűk” volt a nyelv művelés maga.

Egyébként az a véleményem, hogy a *n y e l v t e r v e z é s*-nek is szűkítő némileg az értelme, a motivációja (a jelölni kívánt tartalomhoz képest), mert a *t e r v e z é s* sokkal „előíróbb” képzetet kelt, mint a *m ű v e l é s*.

A koncepció egészével összefügg az a szempont, amit Tolcsvai Nagy Gábor fogalmaz meg érvelően, kellő árnyaltsággal. Eszerint továbbhaladásunk, lépésváltásunk irányát így határozhatjuk meg: az eddigi (nyelvi) homogenizálódás közegéből kimozdulva, reflexeiből szabadulva a *p l u r a l i t á s*, a rétegzettség, a többszínűség felé kell megindulnunk. Szavaiban, úgy tűnik, némi elégedetlenség is bujkál amiatt, hogy az elmúlt évek radikális társadalmi változásaihoz a nyelv művelés, de akár a nyelv is kicsit lomhán igazodik. Aligha meglepő módon. A nyelvi (belső) folyamatok és a külső (akár radikális) változások között akármennyire szoros, mégis közvetettebb, bonyolultabb a kapcsolat. Illusztrációként hadd említsek két frissebb példát. Először az engem is jó ideje foglalkoztató posztmodern ügyét. Még számba veendő az okai a magyar posztmodern megjelenésének és térhódításának is, de még inkább új fejleményeinek. Ilyen újdonságnak tartom, a szűklátókörűséggel nem vádolható Poszler György fölcstattanását a szeptemberi Liget-ben: „elegendem van a posztmodernből”. Lehet, hogy később úgy emlegetjük ezt a mondatot, mint egy szemléleti, nyelvi, stílustörténeti fordulat kezdetét. Akármilyen azonban az oknyomozás eredménye, az bizonyos,

hogy egyrészt adalék lesz a homogenizálás és/vagy pluralizálódás folyamatának megítéléséhez is; másrészt (legalábbis szerintem) igazolja, hogy a posztmodern történetének fordulatai nemcsak külső (jelenlegi) változásokhoz kapcsolódnak. A másik példa. Közismert, hogy értelmező szótáraink *sajtó* minősítése többé-kevésbé nyelvhasználati helytelenítést is érzékeltet, mintegy az „igényes irodalom”-hoz képest. Holott (és nemcsak most!) a szépirodalomhoz hasonlóan a publicisztika is magába szív minden nyelvi réteget. Ha tehát (például az ÉKsz. átdolgozása során) a *sajtó* minősítést a publicisztikára valóban, akár csak gyakorisági szempontból jellemző esetre korlátozzuk, akkor nem valamilyen mostani külső motiváció hatására cselekszünk. Nem azt fejezzük ki a módosítással, hogy a publicisztika lett rétegzettebb, hanem azt, hogy a minősítési kategóriát tettük pontosabbá. A külső tényezők fölismerésének, megmutatásának és figyelembevételének fontos követelménye mellett tehát azt is tudatosítani kell (a magunk számára is), hogy a jelenbeli nyelvi, nyelvtudományi változásoknak nemcsak jelenbeli okai, nemcsak „pillanatnyi” előzményei vannak, illetve lehetnek.

Ami a t ö b b k ö z p o n t ú s á g körüli vitát illeti, ez valóban nagy kérdés, az egyik legnagyobb. Állásfoglalásunkban azért is kellő nyomatékkal kell szerepelnie, mert ez a kérdéskör nem csupán belső nyelvészeti gond, dilemma. Azt mondhatnám, még korrekt tudományos vizsgálatának, tárgyalásának is sokoldalú külső feltételei vannak. Nyelvészeti problematikájának a norma a kulcsszava. A nyelvi egységesülés, illetve (Deme tanár úrtól tanult szóval mondva) a szétrétegződés folyamatának, viszonyának értelmezése, erősítése vagy fékezése körül forog a vita — és a tét. Tolcsvai Nagy Gábor helyesen említi az értékek között bekövetkezett pluralizálódást. Akárhogy gondolkodjunk is erről a (nyelvi) helyzetről, változásról, értékr e n d r e , viszonyításra (már csak az értékelés lehetősége miatt is) szükség van. Ebből a tételből változatlanul azt a következtetést vonom le, hogy az értékek az értékkülönbségek miatt presztízrendben helyezkednek el, s ezért hierarchikusan rendeződnek. Így számomra föloldódik a vitahelyzet, ha a többközpontúság olyan koncepció, amely nem szünteti meg, „simítja el” ezt a hierarchiát — egyenrangúsítván a „közpon-tokat” —, hanem e g y közös (de természetesen megújulva változó) viszonyítási ponthoz igazodik, sőt tartozik. Mint fatörzshöz az ágai.

Még egy megjegyzést szeretnék tenni. Tolcsvai Nagy Gábor fölveti, hogy a státusprobléma Magyarországon „talán” a cigánnyal példázható. Nyomatékosabban, határozottabban mondanám, mert ez v a l ó b a n státusprobléma. Gondoljunk csak arra, hogy egyfelől a készülő cigány nyelvű bibliafordításból a Máté-evangéliumot már kézbe is vehetjük; másfelől meg — például Lakatos Menyhért egy friss interjújában — arról olvashatunk, hogy a cigányság nagy részének már a magyar az anyanyelve. (Ezért mondja aztán Lakatos Menyhért, hogy ő nem cigány író, hanem író, aki történetesen cigány.) Mindez bizony a nyelvi státus dilemmája. És nemcsak a (legszerűnebb számítások szerint is) félmillió cigányságé.

Fábián Pál:

Köszönjük szépen, nagyon lényeges dolgok mondtak ki. Tessék parancsolni!

Bencédy József:

Az előterjesztések túl sokat markoltak; Tolcsvai Nagy Gáboré annyiban, hogy olyan elméleti fejtegetésekben, összefüggésekben próbál szólni, amelyekben hol tudom követni, hol nem.

Hogy látom én a helyzetünket? Öszintén szólva mindig irritált, és ma is irritál, ha a nyelv-művelést nagyon élesen alkalmazott nyelvtudománynak minősítik; ebben lényegében egyetérték Balázs Gézával. A nyelvtudomány annyiban igazi tudomány, amennyiben a gyakorlatot is igényk-szik segítségül hívni; ez a dolga.

A másik, amit szeretnék mondani: súlyos gondjaink vannak a nyelvműveléssel. Nem ma keletkeztek ezek a gondok, már az ötvenes évek elejétől — eddig nyúlnak vissza az én személyes emlékeim — a hatékonyság, az egyetemesség volt a fő törekvésünk; ma pedig az ezzel kapcsolatos gondjaink megsokszorozódtak. Azt látom, alapvető dolgunk az elemzés, a vizsgálódás. Amíg nem gyűlik össze elegendő anyag, amíg az elemzésben nem látjuk azt, hogy bizonyos új pontok kikristályosodtak, addig a magam részéről nem szeretem a minősítéseket, sem az „új szakasz”-t, sem más új elnevezéseket. Azt gondolom tehát, az a dolgunk, hogy egy egységes központi változat reflektorfényében elemezzük a sokféleséget; próbáljuk megfogni, mi ez az egységes változat, és próbáljuk megkeresni, mi az, ami ettől való eltérést jelent. Nekem nagyon sokat mondott most is, meg már korábbi írásaiban is Pusztai Ferenc. Minden ellenkező véleménnyel szemben, ami elhangzott itt az utóbbi években, a magyar nyelvművelés központi vonala sohasem tagadta a sokféleséget; sohasem tagadta azonban, hogy a sokféleség fölé boltozódik egy központi változat, ezt nevezik-nevezték így vagy úgy; én mindenesetre azt gondolom, hogy ezt a központi változatot köteleességünk szem előtt tartani mind az itthoni viszonyainkban, mind határainkon túl. Ne keressünk, ne igazoljunk semmiféle különutas fejlődést; határainkon kívül élő és dolgozó kollégáink se akarnak — egy-két kivételtől eltekintve — efféle igazolni vagy elfogadni.

Más: nem hiszem, hogy a magyar nyelvműveléssel foglalkozó szakembereknek szükségük volna olyan felszólításra, hogy ismerjék meg azt, mi van külföldön — azt hiszem ugyanis, foglalkoztak ezzel. Az, hogy a nyelvművelés kereteit illetően milyen elméletet kövessünk, számomra nem elsőrendű kérdés.

Befejezésül három dolgot vetnék fel Fábián Pál bevezető gondolatainak erősítéséül. 1) Ennek a bizottságnak a tényleg nagyon sok helyen megvalósuló és folytatott nyelvművelő tevékenység összefogását kellene vállalnia — erről már korábban is beszéltünk. Annyiféle műhely van, hál’ istennek, ahol foglalkoznak a nyelvműveléssel; ennek a bizottságnak kellene azzal is foglalkoznia, hol kellene egy kicsit több figyelmet fordítani a teendőkre, mert bizony ez el-elsikkad a különféle területeken. 2) Mindenképpen kiemelném az anyagiakat, és nyomatékkal a Magyar Nyelvört és az Édes Anyanyelvünk című folyóiratot. 3) Azt gondolom, kellene törni a fejünket, hogy a határainkon túl, kisebbségben élő magyarság nyelvi gondjaival hogyan tudnánk valamivel többet foglalkozni. El tudnám képzelni, hogy szervezzünk egy-két éven belül egy konferenciát az ő meghívásával, részvételükkel, felkészülésük alapján, de el tudom azt is képzelni, mert erről is esett szó, még talán a szaknyelvi konferencián és talán Kassán, az egyik alkalommal, amikor ott jártam, hogy ők szedik össze a különböző nyelvi problémákat, és mi találjuk meg a módját, hogy odamenjenek a magyar nyelvészek egy évben egyszer vagy kétszer; és akkor konkrét terminológiai és egyéb nyelvhasználati kérdésekben konzultáljanak. Ne mi mondjuk meg, hogy mit tegyenek, hanem konzultáljunk, adjunk segítséget.

Fábián Pál:

Tessék megengedni, hogy Bencédy tanár úrhoz csatlakozva, magamnak adjam meg néhány perc erejéig a szót.

Ami a nyelvi bizottság létét illeti, jelenleg (erről Grétsy tanár úrral beszélgettünk egyszer), a felszínen úgy tűnnek a dolgaink, hogy minden rendben van. Tudniillik megvan ez a bizottság, megtartottunk 1992-ben egy szép és eredményes konferenciát, eddig még minden évben megvolt az anyanyelvi hét (Sárospatak, Győr, Békéscsaba, Gyula stb.), minden megvan még; csak amikor az ember közelebbről is megnézi, hogy ezek miért vannak meg, és hogyan vannak meg (pl. a Verséggy-verseny és így tovább), akkor kiderül, hogy mindegyik mögött civil szerveződések állnak. Az állam — nem tudom, tervszerű volt vagy nem volt tervszerű — és az Akadémia a nyelvművelés mögül tulajdonképpen de facto kivonult. Keserű kimondani, de kimondom: ma egy vidéki harmad-

osztályú labdarúgócsapatnak nagyobb az anyagi támogatottsága, mint az egész magyar nyelv művelésnek. Ha nem tetszenek haragudni, ez az Akadémiának is bűne, tudniillik ez a meztelen igazság. A támogatottságunk ugyanis örületes mértékben csökkent. Mert addig, amíg a TIT kapott pénzt, nem volt semmi baj; amíg az egyetemek (nem mondom, hogy dúskáltak az anyagi javakban, de) ezt, azt, amazt meg tudták rendezni, addig meg lehetett pl. az anyanyelvi versenyeket is csinálni. De most már az egri helyesírási verseny megszervezése véres verejték Raisz Rózsának, ha ő nem lenne, és nem csinálná, akkor összeomlana az egész. Ha nem kap megfelelő infrastruktúrát a magyar nyelv művelés (nem azt mondom, hogy dúskálunk az anyagi javakban), minden össze fog omlani egyik napról a másikra. Pár évvel ezelőtt, amikor az Akadémia a Magyar Nyelvőr számára az 1 070 000 Ft-ot biztosította, abból még négy számot meg lehetett jelentetni — most jó, ha ketőt. A Nyelvőr eddig innen is, onnan is alapítványi pénzeket kapott, a négy szám még mindig kijött. Most már az alapítványi támogatásnak is vége kezd lenni, és el vagyok rá készülve, hogy a Nyelvőr vissza fog esni évi két számra. A Magyar Nyelv sem áll sokkal jobban, nehogy azt tessék hinni! Az Édes Anyanyelvünk a legnagyobb kinnal tartható fenn. Tehát nem ez a bizottság a hibás, hanem valahogy az idő ellenünk dolgozott. Nagyon szomorú a helyzet, és még szomorúbb lesz, ha az Akadémia nem látja azt be, hogy a nyelv művelésre társadalmilag van szükség, és hogy a magyar nyelvnek súlyos kára lesz abból, ha a nyelv művelés leáll. A magyar nyelv jelenleg azon nyelvek közé tartozik, amely nyelvek a világ teljességét meg tudják ragadni, mert űrhajózás is van, orvostudomány is van és kisdédová is van magyarul. Ha ez a lépéstartás megáll, akkor évtizedekbe fog telni, amire valahogy utánakapaszkodunk az időnek, szóval nem babra megy a játék.

Most a tárgyról szólok néhány szót. Nagyon örültem a két tanulmánynak, mint ezt már jeleztem, mert tökéletesen belátom, hogy csak egy modernizált, új felállású, meggyőzni képes nyelv művelő munkával lehet a pozíciókat nem előbbre vinni, hanem egyáltalán, talán megtartani. A két tanulmányban a fő törekvés az, hogy az új időkhöz új szavakat szóljunk. Itt van a nyelvtervezés stb., amiről Pusztai tanár úr volt szíves nagyon bölcs szavakat mondani. Én is a legszívesebben a nyelv művelés szót választanám cégérünkül, de bizony azért szöveget ütött a fejembe, hogy nem kellene-e Balázs Gézával egyetértve tevékenységünket nyelvstratégiának átkeresztelni, hátha azt jobban megérti pl. egy mai közéleti ember. De nem biztos. Pusztai tanár úr azt mondja, hogy ne tegyük: valószínűleg igaza is van. Ennek ellenére azt hiszem, hogy a Magyar Nyelvi Bizottság megjelölés annak a tevékenységnek a jelzésére, amit mi csinálunk, nem jó; vissza kellene térni talán a Nyelv művelő Bizottság-hoz, ha nem merjük a nyelvstratégiai vagy nyelvpolitikai megjelölést vállalni. A nyelvpolitikai-t semmiképp sem ajánlanám, mert a politika szó veszélyessé vált.

Most a tanulmányokról még. A Tolcsvai Nagy Gábor-féle tanulmányban van egy sarkalatos mozzanat, a nyelvi differenciálódási tétel. A szerző ne haragudjon meg, de én ebben nem hiszek. Tudniillik: ha a mai magyar nyelvet differenciálódó folyamatban levőnek vélnénk, akkor ez azt involválná — mivel differenciálódni csak korábbi egység tud —, hogy pl. az én diákkorom magyar nyelve, az 1930-as évek magyar nyelve egységesebb volt, mint a mai. Ez egyszerűen nem igaz: az akkori magyar nyelv, biztosan állítom, sokkal differenciáltabb volt, mint amilyen a mai. Akik velem egyenlő vagy hasonló korúak, ezt élettapasztalatból nyugodtan megerősíthetik. A differenciálódás egyéb vetületeiről szólva, én abban sem hiszek, hogy a regionális változatok olyan nagyon el akarnának különülni a központi magyar nyelvi normától. Nem hiszek abban, hogy pl. a Dunának az északi partján egy más, külön normájú magyar nyelv van — mert nincs. Szilveszter éjjelén a televízió közvetítette a gyulafehérvári püspök miséjét, szentbeszédét: a mai magyar nyelv összes normájának megfelelő beszéd hangzott el Gyulafehérváron, messze-messze tőlünk, elszigetelve. Akkor miért erőltessem én, hogy az egy más normájú magyar nyelv. Vagy mondjuk Ágoston Mihály másképp beszél? Dehogy beszél másképp, eszébe sem jut. De hát akkor nekünk miért kell egy differenciálódási elmélet jegyében a magyart sok-sok változatra szakítani?

Szende Aladár:

A két szerző igen tanulságos feltáró munkájának tanulmányozása nyomán serkentő pedagógiai izgalom fogott el: vajon milyen indításokat adnak a nyelvpedagógia számára (közelebből: az anyanyelvi nevelésnek a folyamatosság jegyében történő, napjainkban erőteljes, az egész iskola-rendszerre kiterjedő megújítása számára). Módom volt már tanulmányozni a Nemzeti alaptantervnek a kormány elé terjesztendő változatát, s véleményt is formálni róla. Most — a tárgyalt tanulmányok alapján — annak a kérdése foglalkoztat, hogy vajon rendszerbomlás van-e. Megítélésem szerint voltaképpen nincsen, mozgás azonban annál inkább. Szükségszerű ez, mivel a nyelvben magában is állandó — lassúbb vagy élénkebb — mozgás van.

A pedagógiának elsőrendű gondja kevésbé az, hogy erről a mozgásról studiális szinten dolgoztasson föl tudnivalókat a tanulókkal, hanem bizonyos alapismeretek birtoklása nyomán feltárja annak lehetőségét, hogy valamely gondolati-érzelmi tartalmat hogyan, hányféleképpen és miként lehet (kell) megfogalmazni. Felfogásunk szerint — egy mondat egy gondolatnak felelve meg — a mondat megalkotásának többféle lehetősége is kínálkozik, de mindenképpen szükségessé teszi a nyelvi rendszer adta lehetőségek számbavételét és alkalmazását. A beszélőnek abban az igyekezetében, hogy a lehető legpontosabban közölje mondanivalóját — például a logikai pontosság jegyében —, „élesre kell állítania” a mondat szerkezetét, s eközben gondosan kell követnie a grammatika szabályait. Ha mondanivalóját a hatásság eszközeivel is továbbítani kívánja, akkor már — feltehetőleg — a stílus eszközeihez is nyúl. Grammatika és stilisztika két ága a tanulmányoknak, de több is van: helyesírás, jelentés, retorika, szövegtan, nyelvtörténet. Tantárgyként tehát különféle (de nem különálló) ismeretköröket dolgozunk föl az iskolában (természetesen az iskolafok és iskolafajta jellegének megfelelő terjedelemben és módon). Mivel azonban mindezeket a nyelvhasználat nem egymástól elkülönítve érinti, a módszertannak igazodnia kell a nyelviség adta sokféle kommunikációs lehetőségek változatai között való válogatás tényeihez.

Ennek a helyzetnek a tudomásulvétele sajátos módszertani alapállást és gyakorlatot követel meg: az „ágazatok” tantárgyi-tantervi elkülönítésének — tehát az egymás mellett vagy egymás után következő — kényszerét ellensúlyozni kell. Az oktatásnak a tanár lévén az irányító tényezője, elsősorban az ő szemléletében kell élnie a nyelvi jelenségek és szabályok egységének az a tudata, amely kisugárzásával szolgálja a pedagógia érdekét. Holisztikus látásmód birtokában kell lennie, ami azt jelenti, hogy szem előtt kell tartania a nyelv egésze és részei közötti kapcsolatok kölcsönös összefüggéseit. Ezzel a „térhatású” alapállással a tanár szembefordul a merev taxonomikus (azaz tantervileg szigorú tematikus) elvvel, amely külön tartja a nyelvi rendszer részeit az egésztől. Tehát akkor is, ha a szükséges tantervi rendet követi munkájában, nem téveszti szem elől, hogy távlatot nyisson tanulóiban a nyelvi értékek egyetemessége felé. Ezt kívánja egyébként a tantervszervezés fő elve: a k o m m u n i k á c i ó mint tevékenység természete is. (Egy-egy érdekes szómagyarázat például sokszor személyes érdekűvé teheti a tanítást, és egyéb „kitérésekkel” élményszerűvé teheti a munkát, s kialakul a fiatalokban az anyanyelv szellemi képe, felébreszti bennük a törekvést a nyelv mélyebb és öntevékeny megismerésére.) Van tehát a tanterv fölött egy láthatatlan és ezért nem dokumentált tanterv, amelyet a tanári személyiség képvisel, amikor nevel.

Egy nem kevésbé fontos további kérdés — amelyet elnökünk már érintett — a c i v i l t á r s u l á s o k n a k a szerepe. Tudniillik az iskola önmagában — akármilyen lesz is az új tanterv — nem képes megoldani mindazokat a problémákat, amelyek szükségszerűen napirendre fognak kerülni. Ápolni kell a szövetséget a különféle kulturális mozgalmakkal. Ezek számának gyarapodásával programjaik is kibontakoznak, amelyek között a közvetlen érintkezés kínál közösséget a nyelvművelés programjával is. Ma is számos iskolai és társadalmi verseny él — és intézményes formát is öltve évről évre kerül megrendezésre. Számontartásuk, figyelemmel kísérésük, értékelésük bizottságunk jövőndő terveiben is kapjon helyet! Nem elsősorban az ellenőrzés lehetne feladatunk, hanem tanácsadás annak az átfogó stratégiának a jegyében, amelyet bizottságunk azzal a szándékkal tervez (és tart

megvalósítandónak), hogy a nyelvi magatartás időszerű kérdései kerüljenek napirendre, érvényesüljenek a nyelvművelés országos és határokon túli céljai, mintegy nemzeti-társadalmi méretű kisugárzó hatókörben. Ebben az ügyben jelentős szerepet kaphat folyóiratunk, a Magyar Nyelvőr, regisztráló és értékelő-minősítő közlemények és iránymutató tanulmányok megjelentetésével.

Deme László:

Nagyon félve szólalok meg, mert nem szeretem ismételni magamat, és az utóbbi ötven évben azért sok mindent összeírkáltam ezekről a kérdésekről. Azt hiszem, hogy nincs gyakorlatom az ürhegesztésben; szóval egy kicsit, úgy érzem, magasan járnak ezek a tanulmányok ahhoz, hogy hozzájuk tudjak viszonyulni. Egy-két szempontot vetnék fel.

Jó volna szélesebb körben tisztázni most már, hogy nyelv és nyelvhasználat nem ugyanaz. Itt sokszor szerepel a nyelv mint terminus úgy, hogy a nyelvhasználatot kívánja jelenteni, és viszont (nem akarom az inkriminált részeket előszedni). Ezzel függ össze, hogy tulajdonképpen a regionalitást éppen az jellemzi, akár hazai, akár a nemzetiségi (nem szeretek kisebbségit mondani) viszonyban nézem, hogy a magyar köznyelvet bizonyos regionális, helyi színezettel használják. Egyébként mindig regionális köznyelv e k-ról beszélnek — ez pedig fából vaskarika, mert ilyen entitások nincsenek; regionális köznyelvi s é g van, az egyik pillanatban és az egyik egyénnél vagy csoportnál vagy típusnál ez a színezet ilyen, a másikinál olyan, még a régió belül is. Tehát ezek nem valami standard entitások, nincsenek standardizálva, tehát nem entitások, tehát nincs normájuk, tehát semmi szükség arra, hogy akár belföldön, akár külföldön, pl. a debreceni regionalitást normalizálni akarjuk, és ezzel olyan létet tulajdonítsunk nekik, és rangot adjunk nekik, amelyek nincsen. Azt hiszem, ez pontosan így vonatkozik a határon túli nemzetiségi csoportoknak a nyelvhasználatára is, bár ez a helyzetüknél fogva több mindenben más, mint az itthoni regionalitásoké; de azért rangjában semmiképpen sem lehet ezt önálló entitásnak tekinteni, amit normalizálni kell és törvénybe iktatni és megrendszabályozni, és így tovább. Azért aki ott egy bizonyos szinten felül, kulturáltan akar megnyilatkozni, főleg írásban, az még általában a magyar standardhoz igazodik.

A másik dolog a rész-egész viszony. Megint nemrégiben írtam ilyesfélét, hogy van lét és tudat. A nemzetiségi csoportoknak a létformája nincs rész-egész viszonyban a nemzeti csoportnak a létformájával, mert gazdasági, politikai stb. téren más tényezők irányítják, uralják az életüket; tehát a tudati szint az, amelyiken az egységet jobban lehet biztosítani: a kultúrát, az összetartozást, a történelmi múltat stb.; és a nyelvi egység: ez az, ami egy virtuális nemzetet össze tud tartani. Ezt nem akarom most részletezni, de mindenesetre azt előirányozni nyelvtervezéses alapon, hogy éppen a nemzeti-nemzetiségi tudat területén leválasztani külön normával azokat a csoportokat, amelyeket a létük amúgy is leválaszt, és a nemzetiségi tudat összetartó erő volna, ennek egyszerűen okát nem látom, értelmét nem látom, viszont a veszélyeit igen.

A harmadik dolog a nyelvunió. A gondolatot értem, csak félek a szótól. A Szovjetunió olyan szoros, zárt rendszer volt, és általában az uniók zárt intézmények, hogy úgy hiszem, Balázs Géza nem erre gondolt, hanem valami egészen másra. Itt még a szövetséget jobban el tudnám képzelni, ami azt jelenti, hogy viszonylag önálló részeknek a valamilyen fokú együttműködő egysége. Az az érdekes, hogy amit végül is javasol a tanulmány szerzője a végén, az mind olyan dolog, hogy érdemes volna küzdeni érte, meg kellene küzdeni érte, meg kellene csinálni stb.; tehát azt hiszem, hogy itt kellene, s nem az elmélet oldalán továbbmenni és vitatkozni, hanem ezekben a gyakorlati kérdésekben valahogy lépni. Itt tulajdonképpen jól jön ez az akadémiai evokáció, provokáció, invokáció — mindegy, szóval az a lehetőség, hogy ezt ki lehet mondani; és itt érdemes a Nyelvtudományi Bizottságnak és a Magyar Nyelvi Bizottságnak összehangolni azokat a feladatmegjelöléseket, amelyek talán így két oldalról egy kicsit nagyobb nyomattal jönnek aztán szóba.

A jelentésbe én feltétlenül belevenném, hogy az Akadémia vizsgálja meg azt, hogy a Nyelv-tudományi Intézet vajon a nyelvi kultúra dolgában nem kapcsolódik-e ki a lehetónél és a kelleténél inkább ezekből a feladatokból, és hogy az Akadémia Nyelv-tudományi Intézetének magyar szakos igazgatója még soha nem volt. A legközelebb egy finnugor szakos igazgató állt a magyarhoz. Azt hiszem, az Akadémiának jobban figyelembe kellene vennie azt, hogy mégiscsak ez a kutatás központi, hivatásos bázisa, mert a tanszékek (egyetemek, főiskolák stb.) csak melléktevékenységben tudnak kutatást végezni, tehát a szervezett központnak az intézetnek kell lennie. Nem úgy, ahogy sok minden történt már az intézet gondozásában: ami magától is ment, azt az intézet patronálta. Ezekben a gyakorlati dolgokban tehát én is majdnem mindenben egyetérték.

Kicsit én is hiányosnak tartom azt a pontot, hogy meg kellene ismernünk a külföldi szakirodalmat; hiszen egyrészt nem most jöttünk a tanyáról, másrészt pedig akkor vegyük bele, hogy másoknak pedig a hazai szakirodalmat kellene megismerniük. Azonkívül nem az indián nyelvekre, afrikai volt gyarmatokra kidolgozott normakereső kérdőíveket kellene átvenni, hanem az eddigi ismeretek alapján kellene továbbfejleszteni, hogy mit mérjünk fel még. Én nem szeretem, ha előre tudjuk, hogy mit fogunk találni. Jobb, ha először megmérjük, hogy mi van, és abból következtünk, nem pedig az előre gyártott panelekből.

Szathmári István:

Én egy kicsit messzebbről kezdem a hozzászólásomat, tudniillik nagyon elgondolkodtam azon, amit a két tanulmányból kiolvastam. Mégpedig ott, hogy tulajdonképpen műveltség, nyelvi tudat kellene, és akkor a nyelvművelésnek, vagy nevezzük más egyébrek, a sokféle ágára-bogára alig lenne szükség. Amíg az iskolák nem tudják biztosítani, hogy a gyerekek ott olvasni-írni megtanuljanak, addig majdnem lehetetlen nyelvművelésről beszélni. A kultuszminiszter a szeptemberi évnnyitón azt mondta, hogy eddig nem volt jövőképe a felsőoktatásnak, most van. Én ezt a jövőképet nem ismerem, de azt tudom, hogy a jelenkép borzasztó. Gondoljuk csak végig: a pedagógus izgul, hogy elbocsátják, ha pedig nem izgul, rohan a pénze után, mert másképp nem tud megélni. Hogy fog ez a pedagógusjelölt tudós tanárként dolgozni? Az én diákkoromban Kisújszálláson a tanári kar egyharmada doktor és tudós tanár volt. Ha tovább nézzük: a gyerekek, a család. Nincsen család. Nem tudom, hogy a képolvasás divik-e még, de az biztos, hogy ma sokkal többen nem tudnak olvasni-írni a gyerekek közül, s ezt nemcsak én látom így. Aztán az értékesztés mérhetetlen: nincs tisztesség, múlt, hagyomány; a „magyar” szónak, a „magyar nemzet” kifejezésnek akár a kiejtése is visszatetszést szül... Nagyon kérem Fábián Pált, hogy erre a jelentésben legalább egy mondat erejéig térjünk ki. A legfontosabb persze az iskola. És idetartozik természetesen a cigányság, a cigány származású gyermekek kérdése is. Ez az egyik gondolatom.

A negatívumok közé továbbá a posztmodern is beletartozik, több renden is. Itt most ezt nem fejtem ki, hiszen mások is bíralták már, azt hiszem, ma is volt szó róla valamelyest.

Tolcsvai Nagy Gábor előterjesztése nagyon részletes munka. Valóban, amikor elolvastam, nem láttam ki sem belőle. Mindketten részletesen akarják körüljárni a kérdést. Nyilvánvalóan több mindent azért le kell szűkíteni.

A plurális központokkal azonban nem tudok semmiképpen sem egyetérteni. Egyfelől azt mondjuk, hogy a határon túli magyarság elbizonytalanodik a Magyarországhoz való tartozás, kötődés tekintetében. Ha három vagy négy rész lesz, még jobban elbizonytalanodik. Másrészt ők mindig idénéznek, hiszen hová nézzenek. Nap mint nap kiderül, hogy innen várnak valamit. Nem tudom elképzelni, hogy több központ legyen. A 70-es, 80-as években sokat jártam a Felvidéken. Akkor is, ott is azt mondtam, hogy a Fülek környéki tanár és más értelmiségi beszéljen a területre jellemző nyelvjárási beütésekkel, a királyhelmecek a Királyhelmecekre jellemzőkkel. Lőrincze Lajos soha nem mondott ki egyetlen hosszú í-t, ú-t, ű-t, mégis azt tartottuk, hogy nagyon szépen beszél.

Említhetném magamat vagy a tiszántúliakat is az *i*, *ú*, *ű*-vel, diftongikus ejtéssel stb. kapcsolatban. Tehát nem itt, hanem a műveltségben látom a fő problémát.

Aztán azt kell elérnünk, hogy egyáltalán tanítsák a magyar nyelvet, s itt nem csak a nyelvtanra gondolok, hanem az olvasásra. A televízió nagyon sokat árt ilyen szempontból. Az igény úgy lecsökkent, hogy Friderikusz Sándor az érdeklődés legfőbb tárgya, stb. Itt nagyon sok minden hat negatív irányban.

A jelzett intézményfeleség mégis kellene, amely a stratégiát valamiféleképpen összefogná, ám ehhez nagyon sok pénzre lenne szükség. Gondoljunk csak a szakszavakra: hányszor próbáltunk meg valamiféle kis csoportot összehozni a szakszavak kezelésére...

Az egészet összefogni és rendszerezni nem könnyű, de nem is lehetetlen. Biztosan bele is tudjuk foglalni ezt a jelentésbe, már az itteni határozat eredményeként is. Ezen a téren kellene tehát valamit előrelépni. Köszönöm szépen.

Wacha Imre:

Elnézést kérek, hogy írásban és nem személyesen mondom el néhány gondolatomat. Éppen ezért csak néhány lényeges gondolatot pendíték meg.

1. Mindkét előterjesztést rendkívül érdekesnek, vitára érdemesnek és elgondolkoztatónak tartom.

2. Az ilyenkor szokásos és illő méltatást elhagyom, nehogy elvegyem az időt az érdemi vita elől. Így csak azokra a lényeges kérdésekre szorítkozom, melyekben vitázom az előterjesztésekkel, vagy némileg másként vélekedem róluk.

3. Mindenekelőtt azt tartanám a legfontosabbnak, hogy nyelvészeink, nyelvművelőink tisztazzák egymás számára néhány terminus technicus jelentését. (Pl. nyelvi norma, nyelvi eszmény, nyelvi normák, rétegnyelvi normák, sztenderd stb.) Úgy érzem ugyanis, hogy a viták egyik oka terminológiai félreértésből vagy a terminológia keveredéséből származik. Tudom, hogy Tolcsvai Nagy Gáborral bizonyos félreértéseink abból adódtak és adódnak, hogy amit én cikkeimben *nyelvi (köznyelvi) norma*-nak neveztem, azt ő a *nyelvi eszmény* szóval illette, s amit (korábban) magam a *sztenderd* szóval neveztem meg (ti. a normának — azaz az eszménynek széles körű gyakorlati vetületét, ha tetszik: megvalósulását, illetőleg az ezt irányító szabályrendszerét), azt nevezte ő *norma*-nak vagy a *nyelvi rétegek norma*-jának, azaz irányító „szabályrendszerének” stb. (Ha jól csalogodom.) Ezt viszont magam *rétegnorma*-nak, a *nyelvi réteg belső norma*-jának tituláltam. (Vö. az Egyetemi Fonetikai Füzetek 5. számában és a *Linguistica Series A Dissertationes* 8. számában megjelent cikkeimmel.) De él még az *eszményi norma*, a *norma*, a *beszédnorma*, a *kiejtési norma*, aztán az *úzus*, *nyelvhasználati szokás* kifejezés is. Éppen ezért tartom veszélyesnek a terminológiai újítások jelentős részét. És ezért tartom veszélyesnek és esetleg zavart keltőnek a Balázs Géza által javasolt terminológiai újításoknak egy részét is. (Ilyen kavargást néhányszor megértünk már a szakmán belül! Sokáig tartott, míg rájöttünk, hogy csak a terminológia az új!) A terminológia megváltoztatása még szakmai körökben is gondot jelentene, hát még a nagyközönség körében. Jó lenne tehát egységesíteni és egyértelműsíteni a terminológiát. (Terminológiai szótár kellene!)

4. Tolcsvai Nagy Gábor a társadalmi, politikai és kulturális pluralizálódásról mint okról szólván annak a nézetének ad hangot, hogy az említett tényezők miatt napjaink nyelvi fejlődésében, nyelvi változásaiban fölerősödött a divergencia tendenciája. A magam részéről nem tartom valószínűnek és bizonyíthatónak ezt az állítást. Azt hiszem, arról van csak szó, hogy a kutatás most kezdett igazán figyelni ezekre a jelenségekre, s azt fedezte fel, hogy a nyelvi változatok használatában dominanciaeltolódás van. Ez azzal (is) magyarázható, hogy erőteljesebb lett a csoportok önki-

nyilvánítása. — Aki visszaemlékszik diákkorára, élt kollégiumban (fiúközösségben), volt katona, élt vidéken, olvasott Jókait, Mikszáthot, Ambrus Zoltánt stb., tudja, hogy már 50 évvel ezelőtt, sőt a háború előtt is megvoltak ugyanazok a nyelvi és stílusrétegek, amelyek ma is élnek. Legfeljebb a rétegnyelvi szókinsnek és stíluselemeknek a használati köre volt más: zártabb, belterjesebb, kevésbé „általános”. Tudtuk, éreztük, hogy bizonyos témákról nem „illik” szólni, bizonyos kifejezéseket nem „illik” használni „nemdohányosok” jelenlétében, vagy ha „zsindely van a háztetőn”. Ezért ezek a kifejezések, témák „nem is jöttek a szánkra” ilyenkor.

Magam inkább úgy fogalmaznék: több ilyen jellegű írás jelenh e t, jelenik meg ma, több ilyen stílusú szöveg hangozhat el ma a médiumokban. Csakhogy ezek alapján kár lenne elhamarkodott megállapításokat tenni, pláne dönteni, hiszen Tolcsvai Nagy Gábor is írja: a nyelvvaltozatok között „A különbségek lehetnek kisebbek és nagyobbak — erről még mindig keveset tudunk a magyar szociolingvisztikai kutatások csekély, bár növekvő mértéke miatt” (240). Várjuk meg a kutatások eredményét. (A BUSZI [= Budapesti szociolingvisztikai interjúk] adatait nem tartom teljesen mérvadónak, hitelesnek a valódi nyelvi állapotra, csak annyiban, hogy „a BUSZI adatai szerint...”.)

Köztudomású, hogy minden nyelv életében állandó jelleggel — méghozzá egymással párhuzamosan — működik a nyelvi egységesülés (konvergencia) és a nyelvi szétfejlődés (divergencia) tendenciája és folyamata. Ha az utóbbi negyven év magyar szakirodalmát megvizsgáljuk, a nyelvelírásokban mindenütt megtaláljuk mind a divergens, mind a konvergens jelenségek leírását. E tekintetben érdemes megnézni a nyelvi rétegződéssel foglalkozó cikkeket, melyek mind elmondják, hogy a nemzeti nyelven belül különféle rétegek éltek és élnek egymás mellett. (Erre Tolcsvai Nagy Gábor is hivatkozik.) Legfeljebb azt nem tartalmazzák — mert nem volt módjuk statisztikai felmérésekre —, hogy milyen arányú-mértékű a nyelvi rétegek használatának megterheltsége. Ezek a leírások azonban természetesnek tartják, hogy e rétegeknek van belső szabályrendszerük (mondjuk így: belső normájuk) is, csak éppen nem a n o r m a szót használják, vagy nem használják ezt a szót. (Gondoljunk csak a nyelvjárások leírására.) Talán ma csak azért érzékeljük erőteljesebbnek a divergenciát, mert jobban figyelünk erre a jelenségre, mert nyíltabban megjelenhet nyomtatásban. (Az elmúlt 40 év „nem normatív” jelenségeiről szólván sok cikk foglalkozott a „hivatali nyelvvel és a politikai zsargonnal, azután az ifjúsági nyelvvel, az argóval” — Urbán Ernő, Kolozsvári Grandpierre, Moldova, Fejes Endre regényei kapcsán.)

A nyelvi konvergencia, az egységesülés kérdése többnyire úgy került szóba, hogy a nyelvjárások visszaszorulóban vannak, s kialakulóban vannak a regionális köznyelvi nyelvvaltozatok, illetőleg kialakulóban van a regionális köznyelviség. (Lásd többek között Kiss Jenőnek a diglossziával foglalkozó cikkeit.) Illetőleg: a nyelvi tervezés témakörében: jó lenne, ha kialakulna (vagy kialakulna lenne) egy egységes köznyelv, mely normája lehetne az igényes beszédnek. (Erről részletesen ír Tolcsvai Nagy Gábor, s azzal, amit ír, egyet is lehet érteni.)

Ez ellen bizonyos nyelvészek körében eléggé erőteljes tiltakozás indult meg, mondván: fel kell mérni a nyelvi állapotot, s ez alapján, a többségi nyelvhasználat alapján kell megállapítani a normát vagy normákat.

Ennek — többek elképzelése szerint — a BUSZI felmérése lett volna az alapja. Csakhogy: ez a felmérés — bármennyire is „reprezentatív mintavétel” alapján készült — nem ad igazán valódi képet, legfeljebb statisztikai adatokkal támogatja meg azon problémákat, melyekről már korábban is tudtunk, s bizonyos kérdésekre hamis választ ad. (Pl. mikor dolgoztam benne, nem tartalmazott adatot az *adjál* féle enyhébb felszólításra, illetőleg az derült ki az adatokból, hogy ez az alak nincs is. Pedig van. Nyomtatásban is találkoztam vele. Más példákat is hozhatnék!)

S vitatható az a szemlélet is, hogy a normát (az igényes beszéd normáját-sztenderdjét) a többségi használat alapján kell-e megállapítani. (Ha igen, akkor — ad absurdum víve a dolgot — minden mondatunk téma és réma része közé oda kellene mondanunk azt a bizonyos igekötős igét!

NB. A BUSZI-nak erre nincsen adata, ha jól tudom, de a többségi nyelvhasználat ugyancsak él vele, lépten-nyomon hallani!)

A normához még annyit: talán nem kellene eltérni a társadalomban élő egyéb normafelfogásoktól. Ha mindenki lódenkabátban jár is, nem kellene ideálisnak tartani a lódendivatot. Azt hiszem, az étkezési szokásokban, a civilizációs értékekben (pl. mosógép legyen minden családban) sem szívesen lépnénk vissza a kés-villa használatától csak a kanál vagy mosóteknő rendszeres használatához, bár néha mindkettőre szükség lehet. Az etikai és illetmáni normák is egy emeltebb szintet írnak elő, noha a társadalmi gyakorlat ugyancsak más képet mutat. Ugyanígy a nyelvi és beszédnorma kérdésében sem kellene visszatérnünk alacsonyabb fokra, a nyelvi és magatartásbeli bunkósághoz. Hiszen a nyelvhasználat műveltségi tükör is. Engedtetsek meg, hogy ne az A3 tévé műsorvezetőinek szövegelése legyen a beszédnorma vagy beszédideál — netán öltözködése a kötelező viselet.

Nagyon támogatom Tolcsvai Nagy Gábor azon javaslatát, hogy ne térjünk el a nyelvi modellálásban a különösen az eszmény kijelölésben az egység és az igényesség elvétől (240). Már csak azért se, mert az igényes nyelvhasználat műveltségi és tudásszintet, érték- és igénysszintet is jelez. Ez persze nem jelenti azt, hogy beszédhelyzetnek, partnerviszonyoknak stb. megfelelően ne lehetne élni más nyelvi rétegek, nyelvhasználati és stílusrétegek „nyelvével” is. Kell is adott esetben, hiszen a nyelv funkciója a kifejezés, tájékoztatás, mozgósítás, a pontos gondolatkövetítés. De „normává”, sőt normákká ne tegyük az igénytelenebb nyelvhasználatot, legfeljebb résznormává. „A norma” maradjon az, amit eddig igényes köznyelvi vagy igényes regionális köznyelvi nyelvváltozatként írtunk le és tanítottunk! Egyébként ezt nem a nyelvhelyesség kívánja meg első sorban, hanem a kommunikáció hatásosságának az érdeke.

5. A divergencia kérdése előkerült még az utóbbi öt-hat évben az országhatárokon túl élő magyarság nyelvi fejlődésével kapcsolatban, hogy — nagyon leegyszerűsítve a kérdést — náluk erőteljes az anyaországitól eltérő nyelvi változás, ezért ne ragaszkodjunk ahhoz, hogy a norma — az ő esetükben — az anyaországgal legyen azonos. (Az egy- vagy többközpontúság kérdése ez. L. Tolcsvai Nagy Gábor előterjesztésének 241—2. lapját.)

Nem tudom, szerencsés lenne-e a többközpontúság. Félő, hogy a határon kívülre szakadtak bizony leszakadnának az anyaország nyelvi testéről is. A nemzet vagy nép testéről. Hiszen e kisebbségeket éppen az anyanyelv, a közös anyanyelv és a közös norma igénye-tudata, az erősebb és idősebb testvérhez való kötődés kapcsolja az anyaországhoz, az anyanyelvet beszélők közösségéhez. Ez adja identitástudatukat. Az aztán más lapra tartozik, hogy kiejtésükben, szóhasználatukban — a más valóságból adódóan szükségszerűen — találunk regionális változatokat és sajátosságokat. Mindig is voltak ilyenek. Csak korábban „regionális eltéréseknek” neveztük őket, és mint nyelvjárási sajátosságokat írtuk le. (Tamási Áronnál, Grendel Lajosnál és másoknál is vannak a „köznyelvitől” eltérő nyelvi sajátosságok, s az ő nyelvük mégis megfelel az igényes irodalmi nyelvi normának.) De a minta, az etalon tehát maradjon közös. Hiszen az anyaországi nyelvhasználatban — az igényes nyelvhasználatban — is rengeteg változat él egymás mellett. Tessék csak körülnézni a jelenlévők között! Mindenki „norma szerint” beszél? Korántsem. Csak igyekszik követni a normát. (Vagy nyelvi eszményt. Vitatkozhatunk a szóhasználaton!) Nem szólva arról sem, hogy a közös nyelv a közös kultúrát, a közös történelmet is hordozza, s műveltségi igényt is kifejez és tükröz. S a közös nyelv tudatának elvesztésével erősödhet a nyelvváltás kényszere. Úgyis eléggé megtöri a határon kívülre szakadtak tudatát a sok nyelvtörvény. (Vö. Tolcsvai Nagy előterjesztésének 241. lapjával, és Kiss Jenőnek a Magyar anyanyelvűek — magyar nyelvhasználat című könyvében írtakkal.) Ha most elvesz a közös központúság, újabb jogalapot adunk a határon túli nyelvhasználatnak „más nyelv”-ként való kezelésére. Az megint más lapra tartozik, hogy a politikai határokon túl élők esetében természetesen elfogadhatók bizonyos nyelvhasználati eltérések; ezek beemelhetők és beemelendők a köznyelvi használat normájába vagy sztenderdjébe, és kodifikálni kell őket.

Persze más lapra tartozik, hogy a „norma”—„sztender”—„nyelvi eszmény” stb. ügyében mi a tudományos vizsgálat tárgya, s mi az iskolai oktatás tárgya.

Arra mindenképpen ügyelni kellene, hogy nem szabad egy törvényt felrúgni, hibásnak mondani addig, míg nincsen készen helyette a (kipróbált) jobb. Sajnos a magyar történelemben szinte rendszeres, hogy meggondolatlanul lerombolunk kész (erkölcsi és materiálisan meglévő) építményeket (erkölcsi elveket éppúgy, mint kastélyokat), elpusztítunk társadalmi értékeket (felégetünk levéltárakat), s aztán keserves kínokkal próbáljuk újra visszahozni őket.

Még egy ide tartozó dolog (Tolcsvai Nagy is utal rá vitaindítója 241. lapján): az országhatáron belüli nem magyar kisebbségek nyelvhasználatának kérdése. Ezt az alkotmányban szereplő nyelvtörvénynek azzal a módosított megszövegezésével lehetne megoldani, amely megszövegezést az Anyanyelvápolók Szövetségének elnöksége elfogadott, és az alkotmányba való felvétellel javasolt 1995 második felében.

6. Balázs Géza előterjesztésében szinte elkápráztatott az elvégzett és az elvégzendő feladatok gazdagsága, sokszínűsége. S a rendszere is. Egy-két apróságra azonban mégis szeretném felhívni a figyelmet.

6.1. Óvakodnék a terminológiai változtatásoktól. A terminológia megújítása nem okvetlenül jelent új szemléletmódot, sokszor csak azt a hamis nézetet sugallja, hogy el kell vetni a régit, mert az idejét múlta. Aztán kiderül, hogy nincs új szemlélet, csak a gyerek neve változott meg.

6.2. Nagyon meg kell gondolni, mit is tartunk fontosnak, sürgősen elvégzendőnek a felsorolt sok tennivaló közül. A mai fiatalok — szerencsére — nem tudják, milyen nehézségekkel kellett megküzdenie a nyelvművelésnek és a nyelvtudománynak az elmúlt időszakban. A kis cikkek nem jelentik ám azt, hogy szerzőiknek nem telt volna nagyobb zsákkal! Sokkal inkább azt: nem volt lehetőség hosszabb publikálására. Lakó György visszaemlékezései a Magyar Nyelvben sejtetnek valamit a korabeli harcokról, de arról keveset, mekkora küzdelembe került egy-egy nagyobb műnek (pl. a Szegedi szótárnak, az Értelmező kéziszótárnak, a Nyelvatlasznak, a Petőfi-szótárnak, az Új magyar tájszótárnak) nemcsak a megalkotása, hanem publikálása. S arról is alig tudnak valamit, milyen körmönfontan kellett megfogalmazni bizonyos ismereteket (pl. a retorika oktatásában). S az sem érdektelen, miért nem fejeztethetett be pl. Ruzsiczky Éva új szinonimaszótára, vagy a kiejtési kézikönyv, miért csak most ennyi év után kerülhet szóba az Értelmező kéziszótár átdolgozása, hogy más példákat ne említsek.

Az apró cikkek megjelentetése nem jelenti ám azt sem, hogy e cikkek közlésével a társadalom nyelvhasználatában már meg is oldódott a cikkben emlegetett nyelvi probléma, a kérdést tehát ki lehet „pipálni”.

Azon is el kellene ám tünődni, lesz-e olyan nyelvművelő (szakember- és pedagógus)gárda, amely képes lesz a felvázolt feladatok elvégzésére!

Félő, hogy ma, a magyar kultúra, az értelmiség és az egyetemi oktatás lefejezésének az időszakában nemcsak a materiális (dologi) eszközök hiánya, hanem a szakemberek hiánya is gátolni fogja e sok szép elképzelés megvalósítását. Ki fogja elvégezni ezt a sok és szerteágazó feladatot? S ha e sok szép tervet mind meg akarjuk valósítani, könnyen felszínessé válhat a munka, nem hatol le a kérdések alapos vizsgálatáig. A legsürgősebb és legfontosabb feladatokra kell tehát összpontosítani.

Grétsy László:

Azzal kezdem, hogy úgy érzem, mindenképpen nagy elismerés illeti két kollégánkat, Tolcsvai Nagy Gábort és Balázs Gézát, mert két rendkívül igényes tanulmányt kaptunk tőlük. Nagyon alapos és színvonalas vita kerekedett ki belőlük, és ezt azért kell hangsúlyoznom, mert mindenképpen a két előadó érdeme. Még akkor is az, hogyha a hozzászólások a bíráló észrevételeknek sem voltak

híján. Lehet, hogy ezek voltak többségben, de ez természetes is, hiszen mindig egy-egy vitatható pont az, ami az ellenérzéseket felkeltette. Például ahogy elnéztem, a többközpontúság, a pluralizálódás kérdése határozott ellenvéleményt kapott Wacha Imrétől is, de Pusztai Ferencről, Deme Lászlótól, Fábíán Páltól és Ágoston Mihálytól szintűgy.

Megítélésem szerint mindkét előadó nagyon szép munkát végzett, de mindkettőnek vannak bizonyos visszatérő témái, s a bírálatok főleg ezeket érintik. Tolcsvai Nagy Gábort ebben a tanulmányában is elsősorban az jellemzi, hogy túlságosan rabja saját gondolatainak, elméleteinek, s olykor túlhangsúlyozza azokat. Ezt érzem akkor is, amikor a pluralizálódás ideerőltetését teszem szóvá. Tolcsvai Nagy Gábornál ez így hangzott: „a pluralizálódás, amely a magyar nyelvi praxisban artikulálódik...” (239). Én is azt hiszem, hogy már van pluralizálódás is a nyelvben. De még mindig az egységesülés a központi tendencia. Elég jól látom, hogy a nyelv rétegződése hogyan alakul, az elmúlt évtizedekben hogyan alakult. Látom, hogyan közelítenek egymáshoz a régebben sokkal távolabb álló nyelvi rétegek. Egyre kisebb a különbség a köznyelv és a nyelvjáráások között, közelebb húzódnak egymáshoz a határok. A szaknyelvek és a köznyelv között is egyre csökken a különbség: mind több szakszó tolaakszik be a köznyelvbe. Minden nyelvi réteg befelé, a központba törekszik, ez az alaptendencia. Megvan az a bizonyos pluralizálódás, a szétrétegződés is, de ezt Tolcsvai Nagy Gábor eltúlozza, ekkora hangsúlyt ennek semmiképpen sem szabadna kapni. Az ő tanulmányát illetően a bírálatok nagy része ebből fakad.

Balázs Géza dolgozatában — ez Wacha Imre hozzászólásában is elhangzott — szinte burjánzanak a termékeny gondolatok, de úgy érzem, hogy az új meg új kifejezések rendezetlenül egymásra halmozódnak, boltozódnak, s ezzel talán veszélycsírákat is rejtenek magukban. Ismerem ennek a dolgozatnak egy korábbi változatát is, abban kevesebb ilyesmi volt. Ám a szerző azóta is tovább érlelte, bővítette, de nem csiszolta őket. Ez azzal járt, hogy egymás mellett ott van a nyelvpolitika, a nyelvi geopolitika, a nyelvi tervezés, a nyelvi stratégia, a nyelvi kultúrokológia és a nyelvunió. Ez így sok a jóból.

Mindegyiknek megvan a maga gondolati magva, értelme, de egy kicsit le kell tisztítani ahhoz, hogy az egész nyelvművelés profitáljon belőle. Én úgy érzem, hogy ebből a két tanulmányból a bírálatok ellenére a tanulságot le kell vonni, és hasznosítani is kell — akár már mostantól kezdve — a munkánkban. Tisztában vagyunk azzal, hogy a nyelv társadalmilag meghatározott tevékenység. Tisztában vagyunk azzal is, hogy az elmúlt két-három évtized során új tudományágak fejlődtek ki, melyek a társadalom és a nyelvészet kapcsolatát még szorosabbra fűzték: a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, az antropológiai nyelvészet, az etnológia. Mindezek nyomot kell, hogy hagyjanak egy olyan hagyományos tudományterületen is, mint amilyen a nyelvművelés. A nyelvművelés eddigi menetén nincs mit szégyellni — nem is mondta ezt egyik előadó sem. Azt azonban magam is elismerem, hogy lassan már meg kell különböztetni a nyelvművelésnek ezt a részét és azt, amely inkább a nyelvre kívülről ható erőkre összpontosít. Ez utóbbit egyesek inkább nyelvpolitikának, mások inkább nyelvtervezésnek, ismét mások státustervezésnek (l. Tolcsvai Nagy Gábor) nevezik. Én úgy képelem tehát, hogy a nyelvművelés szárnyait semmiképpen sem szabadna levagdosni, mert ez a korlátozás rossz fényt vetne az eddigi nyelvművelő munkára, holott úgy érzem, hogy az a Lőrincze-féle kifejtés, ami a Nyelvművelő kézikönyvben és a Fábíán—Lőrincze-féle közös egyetemi jegyzetben található, s amelyből mindmáig tanulnak a diákok, hallgatók, voltaképpen ma is megállja a helyét. De most már valóban szükséges ez a fajta bővítés, s ezt Imre Samu és Herman József 1987-ben megjelent Valóság-beli tanulmánya alapján így oktatom évek óta magam is a főiskolán.

Nyelvi tervezés az egyik kollégiumom, nem pedig Nyelvművelés. A nyelvi tervezés az, ami az anyanyelv egészére kiterjed. Ennek két része van. Az egyik a státustervezés, amely inkább a nyelvi politika kérdésköre: a kisebbségi vagy nemzetiségi magyarság nyelvi helyzete hogyan alakul; politikáit hogyan lehet kivívni, megerősíteni; a szakképzést hogyan lehet anyanyelven megvalósítani, és még magyarországi viszonylatai is vannak. Tolcsvai Nagy Gábor ugyan azt írta, hogy Magyarországon ilyen státustervezési feladat nincs.

Véleményem szerint viszont igenis van, mert az iskolákban nagyon sok helyen küzdeni kell az anyanyelvi órákért, a szakmunkásképzőkben sok helyen alig van nyelvtanóra. Ha ezt sikerül megváltoztatni, az már nyelvpolitika a javából, nem pedig hagyományos nyelvművelői feladat, de nagyon fontos.

A másik rész pedig a nyelvművelés, amely lényegében azonos azzal, amit az újabb szakirodalom korpusztervezésnek nevez. Ez a nyelvben végbement változásokat értékeli, igyekszik azokat helyükre tenni, a fejlődési vonalakat kitapintani, egyengetni a természetesnek, logikusnak, előremutatónak tartott változásokat.

Úgy érzem tehát, hogy ez a bővítés csakugyan jót tesz a magyarországi nyelvművelésnek. Abban, hogy a munkánkat érdemes a jövőben így folytatni, és hogy ez a nyelvművelésnek nem jelenti semmiféle megrövidítését, egészen biztos vagyok, és úgy vélem, hogy az is nagyon fontos, amit a két előadó mondott. Tolcsvai Nagy Gábor azt mondta, hogy ez a szakirodalommal való lépéstartás jegyében is szükséges. Igen, tartunk ilyen módon is lépést a nemzetközi szakirodalommal, legyen naprakész a magyar nyelvművelés. Mivel kialakult már nagyjából ez a modell, és nem áll ellentétben a magyarországgal, nem látom ennek semmi akadályát. Vagy amit Balázs Géza sokkal gyakorlatibban úgy fogalmazott meg, hogy ez a korszerűsített változat az, ami a piacorientált világban a nyelvművelésre újból — az eddiginél hangsúlyozottabban — ráirányítaná a figyelmet. Meg kell vallanom, mind a kettő nagyon fontos érv: mind a gyakorlati, mind a Tolcsvai Nagy-féle elméleti érv.

Tehát, tisztelt bizottság, fenntartva mindazokat a bíráló megjegyzéseket, amelyek elhangzottak, s amelyeket én már nem ismételek meg, ezt az alap gondolatot így én is érvényesítendőnek érzem a nyelvművelő munkában. Hogy aztán magukat az elnevezéseket mennyire érdemes népszerűsíteni, mennyire nem, ezt már nem részletezem. Arra viszont mindenképp jó — ezt többen hangsúlyozták, és én ezzel fejezem be —, hogy ennek jegyében, ennek fejében nagyon határozottan kérjük az Akadémiát, hogy erre a társadalmi szempontból rendkívül fontos tudományterületre, amelyik, íme, fejleszti is magát, megerősíti tudományos alapjait, az eddiginél jóval többet áldozzon, mert az elmúlt évtizedek a nyelvművelés fokozatos elszorvasztása jegyében teltek el. Érdemes megnézni a Nyelvtudományi Intézet látványos átalakulását, a különféle tanszékek változását, bár azokra inkább az „általános lefejezés” a jellemző, amire talán Wacha Imre utalt. Azt hiszem tehát, hogy amikor az Akadémia elnökségéhez fordulunk, akkor ez a záró gondolat semmiképpen sem maradhat ki. Az eddiginél, az utóbbi évtizedbelinél jóval nagyobb figyelmet és anyagi megbecsülést, ráfordítást kérünk ennek a társadalmilag egyik leghasznosabb tudományágnak, a nyelvtervezésnek és nyelvművelésnek!

Fábián Pál:

Köszönöm Grétsy László összefoglalását, illetőleg véleményének elmondását. Most kérem Szabó Mihály Gizellát és Lanstyák Istvánt, hogy ők is nyilatkozzanak. Hadd jelentsem ki a bizottság nevében azt, hogy nagyon szégyellem magamat. Annyira szegények vagyunk, hogy nem tudtuk őket vendégül látni. Saját költségükön jöttek, saját költségükön látták el magukat minden tekintetben. Ugyanez vonatkozik Ágoston Mihályra is. Ismétlem: nagyon szégyellem magam.

Szabó Mihály Gizella:

Először is szeretnék köszönetet mondani, hogy meghívtak bennünket erre a bizottsági ülésre. Én elsősorban nem az előterjesztett anyagokhoz szólnék hozzá, hanem a vita néhány pontjához. Mind

a két anyag megérdemelve egy olyan jellegű filológiai elemzést, hogy az ember végigmegy rajtuk, és alaposabban megtárgyalja a dolgokat, ugyanis mindkettő nagyon sok terminológiai kérdést vet fel, valamint szervezési problémákat, amelyeket nem lehet rövid idő alatt megoldani.

Hadd mondjam el néhány gondolatot a külföldi példákkal és a szakirodalommal kapcsolatban. Ahogy én ismerem, nemcsak a magyarországi, nemcsak a nyugat-európai, hanem legalábbis a szláv nyelvművelő szakirodalmat, ott jelenleg — Csehország kivételével, ahol a nyelvészeti háttér más (prágai iskola) — lényegében ugyanazok a viták zajlanak, mint itt. Csak fel szeretném hívni arra a figyelmet, hogy 1993/94-ben is volt egy-egy, az egész szláv nyelvterületet érintő konferencia, és ott szintén a standard kérdése vagy legalábbis a köznyelv problémája merült fel. Ugyanis már korábban, már a hetvenes években volt egy olyan elképzelés, hogy a Kárpát-medencei nyelvatlashoz hasonlóan meg kellene jelentetni egy, az egész szlávtságot felölelő reprezentatív kiadványt, amely az egyes szláv nyelveket egységes szempont alapján írná le. Ez a későbbiekben pénz hiányában megghiúsult, de most újra felvetették ezt a problémát. Mindjárt az első probléma a köznyelv és a regionális nyelvhasználatok helyzete volt, valamint a hagyományosabb típusú nyelvszemlélet és a szociolingvisztikai szemlélet konfrontálódása. A legutóbbi szlovák nyelvművelő konferencián is pontosan ezek a kérdések merültek fel. Szerintem ez mind azért van, mert 1989-ig be voltunk zárva, s ezekkel a kérdésekkel csak most szembesültünk. Nem tudom, hogy mi van például Romániában, de a környező kisebb szláv népeknél is pontosan ugyanezek a problémák merülnek fel.

Szerintem is nagyobb támogatást kellene, hogy élvezzen a magyar nyelv. Nem azért mondom, hogy példát vegyünk erről, de a készülő szlovák nyelvtörvényben van egy olyan passzus, amely kötelezővé tenné az állam számára a szlovák nyelv kutatásának a támogatását. És ez már 1968-ban az egyik fő probléma volt, aztán az 1990-es nyelvtörvénytervezetben, majd pedig ebben a nyelvtörvénytervezetben is benne van, hogy a szlovák nyelvi kultúra fejlesztése és a szlovák nyelvvel foglalkozó testületek és intézmények támogatása kötelessége a szlovák államnak.

Ami a mi nyelvi helyzetünket érinti, én azt hiszem, hogy amit Bencédy József mondott, az nagyon figyelemreméltó dolog, csak a mi problémáink azzal még nem oldódnak meg, hogy néhány nyelvész kijön, és tart két-három előadást. A probléma nem ez. A probléma az, hogy kevés helyen tudjuk alkalmazni a magyar nyelvet, lényegében beszűkültek a magyar nyelv használatának a színterei.

Én továbbra is azt állítom — ellentétben Tolcsvai Nagy Gábor tanulmányával —, hogy igenis lehet státustervezéssel foglalkozni. Elvileg a pártjaink ezzel is foglalkoznak. A magyar pártok egyik fontos tevékenységi köre pontosan a magyar nyelv helyzetére irányul. Véleményem szerint még akkor is tehetünk valamit, ha egy ilyen nyelvtörvénytervezetet elfogadnak, mint a mostani, mert azért van lehetőség a magyar nyelv használatára a szlovák mellett. Ehhez azonban az is szükséges, hogy valóban megismerjük a magyarországi nyelvhasználatot. És itt is felmerül egy újabb probléma: akárhogy nézzük is, nálunk bizonyos területeken — a szaknyelvekben, a politikai nyelvhasználatban vagy a sajtónyelvben — kialakult egy szókincsréteg, vagy legalábbis szerintem több százra tehető számú olyan szó, amely nálunk a standard részeként funkcionál. Én szintén foglalkozom nyelvműveléssel, s a véleményem az, hogy át kellene venni a magyarországi kifejezéseket. Ennek egy része olyan, hogy némelyik átkerül, némelyik nem. Például intézményekkel kapcsolatban: nálunk is van számvevőszék. A szlovákiai magyar nyelvhasználat átvette a *számvevőszék* szót, de nem ellenőrizte, hogy a hivatal használja-e. De számos olyan példa van, ahol a szlováknak megfelelő kifejezéseket használjuk. Ez nálunk lényegében még nincs tisztázva.

Számos tisztázandó kérdés van még más területeken is. Számos eltérés jelentkezik a különböző kifejezések használati gyakoriságában is. Az lenne a legjobb, ha minél több helyen látnánk kiírva magyarul ezeket a kifejezéseket. A problémák egy része meg is oldódik: a multinacionális cégek megjelenésével a használati utasítások stb. négy-öt nyelven jelennek meg, s ez igenis számít, fontos nekünk. Mondok egy triviális példát: Magyarországon a mosóporon az információk rajta vannak magyarul is, mivel a mosóport egy helyen gyártják, s sokkal egyszerűbb egyetlen csomago-

lásra ráírni több nyelven. Nálunk is meg lehetne ezt oldani. Vannak olyan próbálkozások, hogy magáncégek több nyelvű feliratokkal ellátott árukat visznek piacra. Ehhez viszont az lenne szükséges, hogy magyar—szlovák kétnyelvű árukatalógusokat vagy szabványokat lehessen kiadni. Szerintem a szabvány alapján pontosan meg lehet határozni, hogy az adott árunak mi a magyar megfelelője. Ha ilyen katalógusokat ki tudnánk adni magyarul, ha lenne rá pénz, hogy ingyen tudjuk adni őket legalább az élelmiszerboltoknak — mert ki veszi meg az ilyesmit? —, akkor a boltosok nem szlovákul, hanem magyarul írnák ki az árucikkek nevét.

Szintén szükség volna például — s ezen most gondolkodunk — egy szlovákiai magyar nyelvű kiadvány vagy szótár megjelentetésére. Ugyanis nálunk eddig hét nyelvű kiadvány jelent meg, de természetesen vannak még kiadványok formájában meg nem jelent újságcikkek, előadások is. Ezeket kellene közérthető nyelven, röviden, összefoglalóan kiadni, hogy mindenki hozzá tudjon jutni. Meg kellene ismertetnünk ezekkel a kérdésekkel a nyelvhasználó közösséget, és elsősorban az újságírókat vagy azokat, akik a nyelvvel foglalkoznak. Én már korábban, kint az anyanyelvi társaságban is felvettem ezt a kérdést, de sajnos, úgy látszik, hogy nem nagyon próbálkozik senki sem. Most megpróbálunk a Magyarok Világszövetségén keresztül erre valamennyi pénzt szerezni. Azt hiszem, hogy annak, hogy több ilyen kiadványt adjunk ki, rendkívül nagy jelentősége van. Itt van például a magyar—szlovák nagyszótár ügye. Nagyon régen foglalkozunk vele, de pénzt nem adnak addig, amíg nincs tervezet. Ám senki nem dolgoz ki tervezetet addig, amíg nem kap érte pénzt. Tehát egy róka fogta csuka, csuka fogta róka helyzet alakult ki.

Nálunk is nagyon fontos lenne egy olyan intézmény, amely a magyar nyelvvel foglalkozik. Van két tanszék, de ezeknek nem elsősorban ez a feladatuk. Az anyanyelvi társaság egy civil szerveződés, amely szintén képtelen ezzel foglalkozni. Mindenki önállóan, mint polgári személy törődik ezzel a kérdéssel. Nálunk a pártok egy része felismerte az ügy fontosságát, és kapunk is némi támogatást, de úgy látszik, hogy a nyelvű művelést nem tartják eléggé fontosnak, holott nagyon fontos. Remélem, hogy a kézisztár újabb kiadása megjelenik, ami sokat lendítene a helyzetünkön. Vannak ugyanis olyan újságírók, akik nem merik leírni azt, ami nincs benne a kézisztárban. A régi kézisztár pedig már mindenképpen elavult. Javult a helyzet annyiban, hogy most már átveszik az MTI-től a híreket, tehát tudnak valamiből meríteni, de továbbra is állandó problémát jelent az, hogy mihez viszonyítsanak. Ez az, amit most el akartam mondani.

Ágoston Mihály:

Csupán egy mondatot szeretnék hozzáfűzni: amit hallottunk az előbb, azok csak látszólag részletkérdések, véleményem szerint kulcskérdések.

Lanstyák István:

Mivel kevés az idő, nem az előterjesztésekhez szólnék hozzá, hanem Deme László két megjegyzéséhez. Mivel mindkettővel egyet tudok érteni, bízom benne, hogy sikerül a többközpontúsággal kapcsolatban egy-két félreértést tisztázni.

Egyrészt ma már én is úgy látom, hogy regionális köznyelvek nem léteznek, van viszont *r e g i o n á l i s k ö z n y e l v i s é g*; ez utóbbi fogalom arra utal, hogy az elméletileg megkülönböztetett változatok helyett — ilyen többek között a nemzeti standard és a helyi nyelvjárások — a tényleges nyelvhasználatban olyan *k ö z v e l e g e s n y e l v v á l t o z a t o k* találunk, amelyek az előbbiekből merítenek elemeket a beszédhelyzet egyes tényezőinek függvényében. A regionális köznyelviségtől azonban el kell választanunk a határon túli standardok kérdését. Ezek

ugyanis olyan funkciókban is használatosak, amelyekben a magyarországi regionális köznyelvek nem. Nem tartom valószínűnek, hogy például a debreceni regionális köznyelv sajátosságai feltűnően jelentkeznenek a helyi sajtóban vagy az államigazgatással kapcsolatos írásbeliségben; mindenestre kevésbé észlelhetők regionális eltérések, mint a magyar standard szlovákiai változatának esetében. És ez nagyon fontos különbség.

Deme László másik észrevétele, amellyel egyetértek, már közvetlenül a többközpontúság kérdéséhez kapcsolódik. Valóban veszélyes lehet az, ha a nemzetiségi tudat területén is leválasztjuk azt, ami a külső körülmények folytán már régen „leválasztódott”. Csak az a baj, hogy nem mi döntjük el, hogy többközpontú-e a magyar nyelv; ez tény, illetve definíció kérdése. Ahhoz, hogy egy nyelv többközpontúnak számítsa, nem szükséges, hogy államnyelvként legyen használatos, elég, ha például bizonyos hivatalos nyelvi funkciókban él széleskörűen. Mivel ez több országra is érvényes, nyelvünk többközpontú. Valóban megfontolandó viszont az, hogy lélektani okokból mennyire érdemes ezt a koncepciót széles körben népszerűsíteni. Ez tehát már olyan kérdés, amiről lehet vitatkozni. Baj is volna egyébként, ha nyelvünk nem lenne többközpontú, mert ez — a jelenlegi országhatárokkal számolva — azt jelentené, hogy csupán Magyarországon használatos például sajtóban vagy a közéletben. Ha az ilyen színtereken Szlovákiában vagy más országokban nyelvünk nem volna használatos, akkor annak szlovákiai stb. változatai valóban nem volnának mások provinciális változatoknál.

Ami Tamási Áront vagy a vitában említett gyulafehérvári püspököt illeti, nem szabad elfelejtenünk, hogy a nyelv regiszterekben él. Az egyes nyelvi központok közötti különbségek csak néhány regiszterben nyilvánulnak meg feltűnő módon. A szépirodalom vagy a vallási szertartások nyelve nem azok a területek, ahol olyan mérvű eltérésekkel kellene számolnunk, mint például a publicisztikában vagy a jogi szaknyelvben. Ez utóbbi területeken valóban találunk olyan szavakat, kifejezéseket is, amelyek helyett el lehetne terjeszteni a magyarországi megfelelőket, de más esetekben ez nem lehetséges.

Azon tehát nem lehet vitatkozni, hogy a magyar többközpontú-e vagy sem. A kérdés, amelyet érdemes lenne egyszer megvitatni, az, hogy ebből a tényből milyen következtetéseket kell levonnunk, hogy mi következik ebből például a nyelvművelésre nézve, s hogyan volna célszerű ezt a kérdéskomplexumot „tálalni” az egyszerű ember számára.

Fábián Pál:

Sajnálom, hogy Balázs Géza teendői még a vita közben máshová szólitották. Így már csak Tolcsvai Nagy Gábornak adhatom meg a szót, hogy reflektáljon — ha óhajt — az elhangzottakra.

Tolcsvai Nagy Gábor:

Köszönöm, nagyon rövid leszek. Balázs Géza nevében is — úgy gondolom — megköszönhetem a hozzászólásokat. Először is kapcsolódnék az előttem szólókhoz annyiban, hogy a most felvetett kérdések, amelyek Szabó Mihály Gizellától és Lanstyák Istvántól származtak, pontosan azt mutatják, hogy bizonyos helyeken és bizonyos kérdésekben a jelek szerint nagyon is kellene egyeztetni a nyelvművelő tevékenységet. Olyan kutató- és gyakorlati munkát kell végezni, amely a nemzetközi szakirodalom elmélyültségének és a hazai hagyományoknak megfelelő választ tud adni az általam megfogalmazott, de valójában a megváltozott helyzetből eredő kérdésekre. Ezt a munkát csak az elméleti tevékenység kiterjesztésével lehet elvégezni, de szeretném máris azt mondani, hogy a mai vita csak kis mértékben jelentett előrelépést a kérdésekben, bizonyos főképp a saját hibámból.

Számomra ez a mai beszélgetés ilyen értelemben bizonyos fókig kommunikációs kudarc volt, s azt is megmondom, hogy miért. Két modell, két kategóriarendszer alapján, amelyeket nem én találtam ki, hanem átvettem — ki-ki ítélje meg, hogy jó-e az átvétel vagy sem —, megpróbáltam a mai magyar nyelv helyzetét modellálni. Ez a két szisztéma kategóriarendszerekkel dolgozik, s ezeket a kategóriákat megpróbáltam alkalmazni arra a helyzetre, amit én helyzetnek vélek. Nem tudjuk, hogy ma a magyar nyelv ténylegesen és pontosan hogy fest, minden részletre kiterjedően nincsenek leírásaink. Ezért a mai magyar nyelvtudomány azt teheti, hogy a maga rendszertanában eltérő, sokféle módon igyekszik megközelíteni ezeket a kérdéseket. Én most ezt tettem meg. A feltett kérdés, ami a végén sem válasz volt, hanem inkább kérdés, az volt, hogy ha az általam Neustupnytól és Haugentől átvett modellek alkalmazhatók a magyar nyelvre, akkor mindebből mi következik, milyen lehetséges és kötelező feladatok származnak a bemutatásból. Ezekre a felvetésekre nem kaptam a vitában választ, ugyanis a vitának legalább az első fele a nyelvi tervezés — nem nyelvi tervezés kérdése körül forgott, tehát egy szakaszó kérdésénél elakadt, s ilyen módon az itt elhangzott elutasítás, a kritika a részletekbe kapott bele.

A határon belüli státustervezéssel (annak nem szükséges voltával) kapcsolatban az én határozott kijelentő mondatomra több helyről is elutasítás érkezett, de abban volt egy kis szándékosság, hogy ez a mondat ott maradt (ekképp az eddig itthon nyelvművelő szempontból nemigen tárgyalt kérdések, például a cigányság helyzete megoldandó problémaként legalább felmerült).

Ezeket az elvi kérdéseket azért is szeretném most kiélezni, mert a legelső felszólalásban elhangzott egy kijelentés: Horváth Tibortól hallhattuk, hogy a nyelvművelés nem nyelvtudomány. A vitában semmiféle reakció nem hangzott el erre a mondatra, holott az Akadémia nyelvművelő bizottságában ülünk és beszélgetünk. Mindebből számomra az következik, hogy a nyelvműveléssel és a nyelvi tervezéssel kapcsolatos általános elméleti munkát még az általam eddig szorgalmazottnál is jobban kell erősíteni, és a változó körülmények, a változó eszmei áramlatok között mindig újra meg kell határozni saját tevékenységünket és elméleti keretünket, hogy a gyakorlat kellően hatásos legyen. Módszertant csak megfelelően kidolgozott elméleti alapokra lehet építeni, azt pedig csak megfelelő mennyiségű empirikus adatra.

Én most úgy fogok innen hazamenni, hogy az egyes konkrét eseteket leszámítva — amelyekre szintén nem hangzott el pontos válasz, hogy ebben vagy abban az esetben mit kellene csinálni — általában a nyelvművelés elkövetkező irányára én a tisztelt bizottságtól a választ megkaptam. Köszönöm.

Fábián Pál:

Sajnálom, hogy Tolcsvai Nagy Gábor kollégánk némiképp elégedetlen ülésünkkel, mert nem tudunk valamiféle konszenzusos választ adni a felvetett kérdésekre. Én ezt nem vártam a mai tanácskozástól, de úgy vélem, nem várta ezt senki más sem: nem döntéshozatalra, hanem csak eszmecsere-re jöttünk össze. Ne tessék feledni: ilyen horderejű ügyekről, mint amilyenek ma a szőnyegen forogtak, évekig szokás — évekig kell — eszmét cserélni és vitázni, hogy ne tévedjünk. Meggyőződésem, hogy ma egy lépéssel közelebb jutottunk a kibontakozáshoz.

Ezt elősegítendő, javasolni fogom a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának, hogy folyóiratunk mind az előterjesztéseket, mind a vita teljes anyagát jelentesse meg.

Még egyszer köszönöm az elaborátumokat, valamint a hozzászólásokat.

Az ülést bezárom.

Álom — való

(Az ellentét mint szövegszervező elv egy Krúdy-novellában)¹

„Istenem, istenem, mily jó volna ennyi
Gyötrelmes valóból szebb álmra kelni.”
(Arany János: Álom — való, 1848)

1. Szabó Zoltán felfogása szerint a stilisztikának három fő ága s ennek megfelelően három tanulmánytípusa van: a stilisztikai minősítés, a stilisztikai elemzés és a stílusjellemezés (Szabó szerk. 1968: 36—48; legutóbbi összefoglaló művében a harmadik tanulmánytípust stílustipológia néven tárgyalja: Szabó 1988: 54).

Az itt következő fejtegetés a középső tanulmánytípusba, a stilisztikai elemzés műfajába tartozik. A stilisztikai elemzés, mint ismeretes, a szöveg szintjén zajlik, tárgya egy egyedi közleménynek a stílusa (Szabó 1988: 54). Az elemzést ugyanennek a könyvnek egy másik helyén így határozza meg Szabó Zoltán: „egy műalkotás egészének tudományos érdekű, jellegű taglalása egy elmélet, egy modell alapján” (Szabó 1988: 159). Az alábbi szövegelemzési kísérlet igyekszik megfelelni ezeknek a kritériumoknak, tehát egyrészt annak, hogy az elemzés ne csupán tudományos érdekű (szándékú, célú), hanem tudományos jellegű is legyen, másrészt annak, hogy legyen valamely elméleti alapja, kerete, amelyből az elemzés módja, lépései logikusan következnek.

Az elemzés céljára kiválasztott szöveg: Krúdy Gyulának egy 1918-ban megjelent² novellája: A nő, akiért szenvedünk (in: A madárijesztő szeretője. Válogatott elbeszélések 1916—1925. Magvető, Bp. 1964. 65—72; a továbbiakban megadott lapszámok ennek a kiadásnak a lapszámai).

Szabó Zoltán szerint egy szöveg stilisztikai elemzése azzal kezdődik, hogy az elemző megállapítja az adott szöveg szervező (másutt: rendező) elvét: „A szövegszervező elv tulajdonképpen egy olyan átfogó sajátosság (pl.: ellentét, fokozódás, párhuzam), amely az irodalmi mű egészére és valamennyi rétegére, alkotóelemére, a legnagyobbra és a legkisebbre, köztük a stílusra is érvényes. Az elemzés kiindulópontja, első mozzanata a szervező elv megállapítása. Emiatt az elemzés deduktív jellegű vizsgálat” (Szabó 1988: 100—1).

¹ Szabó Zoltán professzor úrnak (Kolozsvár—Pécs—Miskolc), 70. születésnapja alkalmából. (A tanulmánynak egy rövidített változata a Szabó Zoltán-émlékkönyvben is megjelenik.)

² A novellát a régebbi Krúdy-életműsorozatnak A madárijesztő szeretője című kötete (Magvető, Bp. 1964. 72, 582) és ennek nyomán a további kiadások (Az ördög alszik. Szépirodalmi, Bp. 1972. 151; Telihold. Elbeszélések 1916—1925. Szépirodalmi, Bp. 1981. 180) 1917-es megjelenésének tüntetik fel, ez azonban tévedés, mivel a szóban forgó Krúdy-írás az Új Idők 1918. szeptember 8-i számában jelent meg először. Keletkezésének idejét így 1918 augusztusára vagy szeptember elejére tehetjük. Azaz vagy egy időben írta Az útítárral, vagy közvetlenül azután (ennek a nyilvánvaló motivikus egyezések miatt van jelentősége).

Persze az elemzés valójában nem a szövegszervező elv megállapításával kezdődik: ahhoz ugyanis, hogy — legalább munkahipotézisként — ki tudjam jelölni, mi az adott szövegnek a szervező vagy rendező elve, előbb alaposan végig kell olvasnom, sőt végig kell elemezni. Tehát a szövegszervező elv felismerését és kijelölését egy induktív kutatási szakasznak kell megelőznie: olvasás (a szónak a köznyelvi, majd a 'close reading' értelmében), adatgyűjtés, hipotézis(ek) felállítása stb. Csakhogy ez az elemzési szakasz az elemzés olvasója számára láthatatlan marad, mert magában az elemzésben nincs leírva. Így tehát az elemzés — ha jól értem Szabó Zoltán elgondolását — voltaképpen a közepén kezdődik (mármint az olvasó, az elemzés „fogyasztója” szempontjából).

A szövegszervező elv feltételezésének az a fő módszertani jelentősége, hogy hozzásegít ahhoz, hogy az irodalmi műnek „viszonylag sok tényét, sajátosságát, összefüggését fel tudjuk fedni” (Szabó 1988: 164). „Ha nem ragaszkodunk következetesen ... a szövegszervező, a rendező elvhez, az elemzés könnyen széthullhat” (uo. 166). Következésképp a szövegszervező elv nem csupán kiindulópontja, hanem kerete is az elemzésnek, amelyben a vizsgálat előrehaladhat (uo. 101).

A most elemzendő Krúdy-szövegnek is van ilyen alaprincípiuma, viszonyítási pontja. Ezt — a szöveg előzetes tanulmányozása alapján — így határozhatom meg: álom és való, realitás és irreális ellentéte. A továbbiakban azt próbálom meg kimutatni, hogyan szerveződnek meg a szövegnek mint rétegzett komplex egésznek az egyes szintjei e köré a vonzási középpont köré.

A szövegszervező elv működését ebben az elemzésben három szinten fogom vizsgálni: a cselekmény, a közlésformák és a képalkotás síkján. E három síkot egy régebbi munkámban együttesen a nyelvi műalkotás belső formájának minősítettem (Kemény 1993: 129). Az így meghatározott belső forma lényegében hasonló tartalmú, mint Petőfi S. János háromszintű műalkotásmodelljének középső szintje, az ún. közeg (vö. Petőfi 1968: 20; ismertetí és alkalmazza Szabó 1988: 106 skk.). A cselekmény — közlésforma — képanyag hármasságát azért tartom meg, mert epikai műalkotás elemzésére alkalmasabbnak vélem, mint a differenciálatlanabb 'közeg' kategóriát. A nyelvi képeknek ide s nem a szűkebben vett stílushoz való sorolása természetesen vitatható. Ezért már itt jelezniem kell, hogy csak azokat a képeket sorolom ide, amelyeknek strukturális (szövegszervező) jelentőségük van, tehát jóval többek pusztá díszítménynél (vö. Kemény 1993: 128).

2. A novella cselekménye egy „városvégi fogadóban” (65) játszódik (a régi vidéki vendégfogadók életéről vö. a közel egykorú Az útitárs plasztikus leírását: Az útitárs — N. N. Két regény. Szépirodalmi, Bp. 1959. 11—2). Itt lakik folyosó végi szobájában Magános, a történetnek beszélő nevű férfi főszereplője, a szimbolikus Krúdy-alakmás, az önarckép-alterego (vö. Kemény 1991: 45—52).

Az álomszerű és a valóságos mozzanatok szembesítése már a legelső mondatban megkezdődik: „Egy árnyék ment végig az udvaron” (65). Az *árnyék* főnév, mint tudjuk, jelentheti azt is, hogy 'árny(alak), szellem' (vö. ÉKsz.), s ezzel a cselekmény nyomban az irreális-kísérteties síkra helyeződik. De értelmezhet-

jük metonímiaként is: az *árnyék* szó az árnyéket vető lény helyett áll. Ebben az esetben a nyitó mondat tekinthető reális kijelentésnek is: valaki megy a holdfényben, és árnyéka végigsuhan az udvaron.

Tehát már a kezdet kezdetén kialakul két izotópia (homogén jelentéssík; vö. Kemény 1993: 17 skk.): egy reális és egy irreális. E két izotópia közös pontja, „váltó”-ja (a jakobsoni „shifter”) az *árnyék* szó, amelyből kiindulva mindkét irányban ellentmondásmentesen folytatódhat a történet kibontása.

A cselekmény kezdetének időpontja: nem sokkal éjfél előtt („Tizenkét óra felé járt az idő” [65]; azt, hogy éjjel tizenkettőről van szó, a második bekezdést alkotó hosszú összetett mondatnak egy későbbi tagmondata tisztázza: „a hold az égről elkalandozott, ...” [uo.]). Az éjfél hagyományosan a kísértetek, a kísértetjárás órája (hogyan csak egyetlen közismert irodalmi példát idézzünk: „Várni, ha éjfél üt az óra, / Egy közeledő koporsóra”; Ady: Sírni, sírni, sírni).

Álom és való egymásra vetülését szolgálja az a mód is, ahogyan Krúdy az árnyék mozgását leírja: „Az árnyék nesztelenül és alig sóhajtvá, vigyázatosan, mintha a háztető gerincén járna, félig láthatatlanul haladt végig a[z] ... udvaron” (65). A *nesztelenül*, (*alig*) *sóhajtvá*, *vigyázatosan* határozók reális cselekvőre vallanak; a *mintha* kötőszós mellékmondat alapján viszont az alvajáró mozgására asszociálunk, s ezzel egy pillanatra visszabilenünk az irreális-kísérteties síkra.

A folytatás újból a reális oldalt helyezi előtérbe: „Csupán annyi látszott az árnyékból, hogy nőnemű” (uo.; vö. Az útítárs elején olvasható tájleírásnak ezzel a jellegzetesen krúdys metaforájával: „A fák megannyi *szoknyás* kísértetek” [i. m. 7; az idézetbeli kiemelés itt és a továbbiakban mindenütt a tanulmány írójától való, K. G.]). „Ez is inkább a lépéséről látszott — folytatódik az árnyék mozgásának elemzése —, amint térdig szorosan összeérő, térdén alul pedig szétágazó lábszárai az utat mérték” (itt eszünkbe juthat Hartvigné lábának leírása, szintén Az útítársból, i. m. 16).

Mire azonban tudomásul vennők, hogy valóságos nőről van szó, akinek alakját csupán a holdvilág fény—árnyék játéka bővíti kísértetiessé, az író nyomban visszavált az irreális síkra, pontosabban metanyelvi kommentárral nyomatékositja az álom/való kettősséget: „Az árnyék — *talán kísértet volt, talán valódi személy* — beosont abba a folyosóba, amelynek a végén Magános lakott” (65). A reálisról az irreálisra való átkapcsolást szolgálja a következő mondatnak a befejezése is: „...a fogadóban megszokták [reális], hogy Magánost éjnek idején mindenféle furcsa emberek keresik fel [reális], akik a kéményen át szoktak elrepülni [irreális]” (uo.). A kéményen át való távozás mozzanata csak jóval később, az első szerkezeti egység végén válik érthetővé: Magános „bedugta az ideált [’szerelmesét, imádottját’] a kályhaajtón, égő gyufát dobott utána, hogy lángra lobbanjon” (67). Az útítársban Hartvigné, az unatkozó kisvárosi asszony „Esténként a kályha tüzebe bámult, s egy-egy ábrándot dobott a lángok közé, mint egy megunt fátyolt” (i. m. 24). Ily módon a tüzre vetés az ábrándokkal, álmokkal való leszámolásnak a szövegek közti (szövegek fölötti) emblémájává válik a Krúdy-műveket együttesen és összefüggéseikben is számon tartó befogadó számára.

A bekezdést lezáró mondatokban az író így folytatja és teljesíti ki az álomszerű és a valóságos mozzanatok szembesítését: „Ez a nő sem törte rosszban a fejét, csak jött, mert *megigézte* őt a Magános. Holnapra vagy holnaputánra egy másik nő van soron, aki *továbbutazik a kéményben*” (65). Az árnyékot nő-nek nevezi, nőként azonosítja (reális sík), de olyan nőként, akit megigéztek (babonás-varázslatos módon megidéztek, felidéztek), s a többi ilyen nő is végül a kéményen át távozik (irreális sík).

Nem folytathatjuk ilyen részletességgel az álom/való „lebegtetés” regisztrálását. Elemzésünk szempontjából elegendő annyit leszögezni, hogy a cselekmény első szakasza végeredményben a képzelet világában zajlik: Magános felidézi egy tíz évvel azelőtti szerelmének, Flórának, a felvidéki lánynak az alakját, aki azóta férjhez ment és négy gyereke van, „a legkisebb oly okos, mint a római pápa” (67). De a férfi eközben már egy másik asszonyra gondol, egy másik vendéget vár emlékezetének színpadára: a Királynét, élete legnagyobb szerelmét. Ezért gyorsan végez Flórával, a már jelzett módon. Ezzel zárul a novella első szerkezeti egysége.

Mielőtt azonban a Királyné megjelenhetne, valaki megzavarja Magánost az ábrándozásban: „Lépések hallatszottak a folyosón” (uo.). Nyílik az ajtó és megjelenik egy hivatlan vendég, egy valóságos, hús-vér nő. Ezzel átmenetileg meg van törve az álomszerűség izotópiájának folytonossága: a jelképekből építkező hangulatnovella közegébe beékelődik egy „kisrealista” életkép. Magános egy kissé zavarba is jön a nem várt látogatótól: bár udvariasan hellyel kínálja, nyomban kirohan a szobából, hogy felköltse a cselédséget és szobát nyitasson az ismeretlen asszonynak (nehogy még ott maradjon nála, és ezzel megakadályozza a várva várt találkozót az igazi asszonnyal, a képzeletbelivel).

Az éjszakai látogató férfiasan határozott, mégis vonzó, okos, jókedvű asszony. Tehát abba a típusba tartozik, amelynek A vörös postakocsi Urbanovicsnéja, a Hét Bagoly Leonórája, a Szindbád-novellák Majmunkája az ismertebb képviselői. Nyomban be is mutatkozik: „Én Berzenczei özvegye vagyok H.-ból” (68). Később azt is megmondja, Magános kérésére, hogy keresztneve: Irma (70). Míg ő a színen van, egy pillanatra sem érezhetjük az álom/való lebegést. A nyers, de egyáltalán nem ellenszenves valóság betört az emlékezés fantomvilágába, sőt ki akarja abból ragadni a férfit. Irma ugyanis egyáltalán nem rejt véka alá, hogy férjet keresni jött falusi házából Pestre. „Pedig, ha Isten akarná — teszi hozzá —, nem is kellene továbbmenni a városba” (68).

A novella középső része, az Irma-epizód, azzal telik, hogy a két ember igyekszik kiismerni, „feltérképezni” egymást: milyen férj válna Magánosból s milyen feleség Irmából. Mire kiderül, hogy az asszonynak nincs kifogása a borivás, a pipázás és a reggeli krákgás ellen, már-már némi bizalmasság is kialakulna közöttük, de belép egy álmos cseléd, és jelenti, „hogy a numeró négy már fűtve van, a vendég elfoglalhatja szobáját” (70). Bár az özvegy azzal a sokat sejtető mondattal távozik a férfi szobájából, hogy „Az ajtóm nyitva van, ha tovább akar beszélni” (uo.), az olvasó tudja, hogy ezzel a realitás uralmának vége szakadt. Magános azon az ajtón soha nem fog belépni, mert jobban érdeklik saját lelkének csukott, de újból és újból kinyitható ajtóit. Magános tehát leül a

szokott helyére, bár „ábrándjai ezúttal lassabban tértek vissza a sarokból, menyegzetről, fiókokból, ahová szétmenekültek ... a valóságos asszony jöttére. Talán negyedóra is elmúlt, amíg *meg tudta idézni* a Királynét, aki *duzzogva és bosszúszomjasan* jelentkezett” (uo.).

Ez utóbbi mondat, amely ugyanúgy álomszerű és valóságos mozzanatokból van összerakva, mint az első rész, kezdetét veszi az elbeszélés zárószakasza.

A jelképes nevű Királyné — neki sem tudjuk meg a valódi nevét, ahogyan Magánosét sem — éppoly jellegzetes alakja, mondhatnók archetípusa a Krúdy-mitológiának, mint amilyen az előző asszony volt. Csakhogy míg Irma (Leonóra, Majmunka stb.) szereti és becsüli a férfiakat, sőt segíteni próbál rajtuk, addig a Királyné típusú nő, a kihívó szépségű, de hideg szívű „végzet asszonya” uralkodni akar a férfiakon és ezáltal az életen. A Hét Bagoly Zsófiája, az Őszi versenye Rizilije, a Rezeda Kázmér szép életének Császár Fruzsínája tartozik — többek között — ebbe a típusba.

A Királyné kineveti és megalázza a szerelmes férfit, aki térdén állva hódol előtte. Az asszony megkérdezi tőle: „Megölnéd magad értem?” (71), s a válasz természetesen ez: „Nyomban, ha kívánnád” (uo.). A Királyné erre felidézi azoknak a férfiaknak a képét, akik öngyilkosságot követtek el miatta. Ezzel a cselekmény újból átlendül az irrealitás, a fantasztikum szférájába: „A Királyné megsimogatta a falat, és az érintése helyén egypár bánatos férfiarc mutatkozott” (uo.). Az egész beszélgetés — vagy inkább viaskodás — egyszerre álomszerű és hallatlanul valódi. Olyan színes, kiélezett és dallamos, amilyenek a lázálmok szoktak lenni. Ekkor hangzik el, Magános szájából, az elbeszélés kulcsmondata: „Csak az az igazi nő, akiért szenvedni és kínlódni lehet” (uo.). E mondat, melynek lényegét már a cím is előrevetítette („A nő, akiért szenvedünk”; cím és szöveg kapcsolatáról vö. Kemény 1985: 195—8), valóban „integráló erejű mondat” vagy „fókuszmondat”, amelybe belesűrűsödik a közlemény egésze (vö. Mayenowa, Maria Renata: Szövegkohézió és a címzett beállítása [lengyelül]; ismerteti és kommentálja Szabó 1988: 102 skk.).

De már távozik is a felidézett „igazi nő”: „És most elmegyek” — veti oda az előtte térdeplő férfinak (azt, hogy Magános még mindig térdén áll előtte, onnan tudjuk, hogy a Királyné „lehajolt Magánoshoz, hogy jól a szeme közé nézzen” [71]). Amit búcsúzóul a férfinak mond, az továbbra is a mesebeli és a valóságos pólusa között ingadozik: „A férjemmel töltöm az éjszakát, ... sorban meglátogatom a szeretőimet, és mindegyikkel boldog leszek. ... Hányadik szeretőm is vagy te már nékem? A harmincharmadik” (71—2). Végül pedig ott hagyja emlékebe a fél cipőjét a küszöbön. A férfi ezekkel a szavakkal kéri maradásra: „Ne menj még, *álomkép*” (72), s ezzel a Királyné látomány voltát hangsúlyozza. De amikor az asszony kisuhan a szobából, felemeli a cipőt (a valóságos fél cipőt!) a küszöbről, és a párnája alá teszi.

Tehát a cipő eldönti a reális/irreális „lebegést” a realitás javára? Korántsem! A folytatás, a novella befejezése ugyanis kétféleképp is érthető. Lássuk csak ezeket a zárósorokat: „Magános a cipőt a párnája alá tette, és úgy aludt,

mint a gyermek Mikulás éjszakáján. [Új bekezdés:] — Ha meghalhatnék³ érte — rebegte, midőn felébredt” (uo.). A kulcskérdés az *aludt* szó értelmezése. Ha így értem: ’úgy aludt *el*’, akkor eddig ébren volt, s a Királyné és cipője is valóságos (de legalább: a cipő). Ha viszont így: ’úgy aludt *tovább*’, akkor azt teszem fel róla, hogy valójában eddig is aludt, tehát csak álmodta a Királynét és az egész jelenetet, a cipővel együtt, most pedig azt álmodja, hogy lefekszik és elalszik (gyakori ez az álmokban). Ha így van, s ez a valószínűbb, akkor a Királyné-szakasz is az álom szférájába tartozik. A reális/irreális minősítés kérdését az dönthetné el, hogy amikor Magános felébredt, ott volt-e a fél cipő a párnája alatt. Csakhogy ezt Krúdy, gondosan, titokban tartja, így megmaradhat az álom/való kettősség, az elbeszélés rendező elve, kerete.

A cselekmény, mint láthattuk, három szerkezeti egységből tevődött össze: 1. Flóra (az álom uralma alatt); 2. Irma (a valóság uralma alatt); 3. a Királyné (az álom/való kettősség uralma alatt). Így tehát azt is mondhatjuk, hogy ez a három rész a tézis (1.), antitézis (2.), szintézis (3.) viszonyában van egymással. A befejezésben az emlékkép, a vágy oly erős, hogy (már-már) valóságossá változtatja az álmot. De Krúdy beéri a valóság lehetőségének felvillantásával; nem dönti el, hogy a párna alatt ott van-e az a fél cipő.

Érdemesnek látszik megjegyezni, hogy a három szakasz nem egyforma hosszú. Az első rész („Flóra”) az általam használt kiadásban 66 sor terjedelmű (26,9%), a második rész („Irma”) 111 sor (45,3%), a harmadik rész („a Királyné”) 68 sor (27,8%). Tehát a három szerkezeti egység aránya majdnem pontosan 1 : 2 : 1. Ezt az adatot értelmezhetnénk úgy is, hogy a valóság uralma alatt álló szakasz kétszer olyan hosszú, mint az ábrándozó-emlékező szakaszok. De talán helyesebb úgy felfogni, hogy az álom/való aránya 2 : 2, hiszen végeredményben az utolsó rész is (inkább) a főszereplő (láz)álma.

Ha más művészeti ágak köréből keresnénk analógiákat, azt mondhatnánk, e Krúdy-novella struktúrája a hármasszólások (keskenyebb—szélesebb—keskenyebb) vagy a barokk concertók (gyors—lassú—gyors) szerkezetére emlékeztet. Zenei párhuzammal élve beszélhetnénk moll—dúr—moll felépítésről is, bár a harmadik rész legalább annyira dúr (a Királyné határozottsága miatt), mint moll (Magános nosztalgikus fájdalma miatt). Mindenesetre a szövegidő és -ritmus elemzése a fenténél jóval alaposabb vizsgálódást igényel.

3. A továbbiakban a közlésformák síkján próbálom nyomon követni az álom/való ellentétnek mint szövegszervező elvnek az érvényesülését.

Az epikai műalkotásokban, mint ismeretes, négy alapvető közlésforma (közlési mód, közléstípus) különböztethető meg: a szorosabb értelemben vett elbeszélés, a párbeszéd, a reflexió és a leírás; Krúdynál gyakran előfordul egy ötödik, sajátos közlésforma is: az ária (a párbeszéd kereteit áttörő,

³ A novella 1964. évi kiadásában ebben a szóban durva sajtóhiba van („meghalhatnák”), amelyet, érthetetlen gondatlansággal, átvettek a későbbi kiadások is (Az ördög alszik. Szépirodalmi, Bp. 1972. 151; Telihold. Szépirodalmi, Bp. 1981. 180). Pedig Krúdy (és hőse) természetesen nem „nákolt”, ahogy ezt az első megjelenés (Új Idők, 1918. szept. 8. 198) és az első kiadás (A betyár álma — Kleofásné kakasa és más elbeszélések. Athenaeum, Bp. 1920. 87) szövege is tanúsítja. A legközelebbi kiadásban jó lenne kijavítani ezt a bántó hibát!

abból kiemelkedő drámai monológ, olykor belső monológ; erről vö. Kemény 1993: 132—3).

Az elemzett novella egy hosszabb, három bekezdésből álló elbeszélő részzel indul, amely reális és irreális mozzanatok vegyítésével írja le a titokzatos árnyék közeledését Magános szobájához. (Ezt az előbbieken részletesen tárgyaltam.)

Az elbeszélés azon a ponton csap át reflexióba (emlékezésbe), amikor a történetmondó nevének nevezi a „nőnemű árnyék”-ot: „Ez Flóra volt, a kedves, kellemes, ifjú” (65). A hívószó, amely az emlékezés folyamatát megindítja, amellyel Magános csendes téli estéken megidézi az asszony alakját, a korcsolyázás: „[Flórának] voltaképpen az volt a hivatása, hogy egy felvidéki városkában a híd alatt korcsolyázzon, az őzszínű jégén, monogramokat írjon a befagyott folyóra, és a szélkakas vigyázzon reá állandóan a közeli templomról” (uo.). A Flóra-szerelem egész tartama ennek az örök pillanatnak az egyidejűségébe van belesűrítve. A korcsolyázó nő rendíthetetlen állandósággal rója köreit az emlékezés „őzszínű jégén”, mert Krúdynál minden mulandó, kivéve a pillanatot, amely jelképként vagy inkább pars pro totoként az egész történetet képviseli.

Amikor a felidézett hölgy szellemalakja Magános szobájába siklik, a reflexiót egy kérdés szakítja meg: „Emlékszel-e rám, Flóra?” (66). De nem alakul ki párbeszéd, mert a kérdező igazából nem is kíváncsi a válaszra. Folytatódik az emlékezés, de ennek tárgya már nem Flóra, hanem a rá és többi szerelmére emlékező férfi főszereplőnek az életmódja, szokásai. Ez a rész a novella cselekményének előzményeit írja le, ezért határesetnek tekinthető az elbeszélés és a reflexió között. Voltaképp arról a keretről van szó, amelyben a novellában leírt téli este elhelyezkedik: ahogyan Magános addig élt, és ahogyan azután is élni fog.

Határozottan elbeszélő közlésegség viszont a következő bekezdésnek az eleje: „Ezen éjszakán, éjfél utánra a mindenható Királynét várta, ...” (uo.). Ám az elbeszélés itt is reflexióba csap át: az asszony tulajdonságait, életmódját úgy ismerjük meg, ahogyan azok a férfi tudatában, emlékezetében élnek. Nem állíthatjuk, hogy ez a rész belső monológ, de az egész jellemzésben van valami szabadfüggőbeszéd-szerű. A Királynét, a „mindenható” asszonyt (már ez a jelző is mutatta az objektív elbeszélésből a szubjektív emlékezésbe való átcsúszást) mintegy az emlékező férfi tudatába pillantva, azon keresztül ismerjük meg: „a ... Királynét várta, élete egyetlen komoly szerelmét [ez még inkább a „mindentudó elbeszélő”-nek a hangja], akinek drágalátos lényét, bundáját, orrahegyét, nyakfűrtjét egyenkint megtalálhatta más nőkn is, de halálosan csak a Királyné tudott szeretni... [ez átmenet a szabad függő beszédbe, a főhős tudatvilágába]” (uo.).

A fenti közlésegség valójában előreutalás, amely beékelődik az első szerkezeti egységbe, a Flóra-részbe, és ott a harmadik részt, a Királyné megjelenését előlegezi. Ezért nincs türelme Magánosnak meghallgatni a választ az általa feltejt kérdésre („Emlékszel-e rám, Flóra?”), ezért nem alakul ki semmiféle párbeszéd közöttük. Flóra szavait nem ismerhetjük meg, mert a történetmondó nem tartja őket érdemesnek az egyenes idézésre, csak függő beszédben foglalja össze tartalmukat a „Türelmetlenül hallgatta meg” főmondat után: „hogy négy gyermeke van, a legkisebb oly okos, mint a római pápa” (67).

Összegezve: a novella első szakasza, a Flóra-epizód végig elbeszélés, amely olykor reflexióba (emlékezésbe) megy át. Nincs benne sem párbeszéd, sem leírás. Ez Flóra alakjának irrealitását, egyszersmind viszonylagos jelentéktelenségét jelzi.

A második szakaszban, amely a valóságos asszony látogatását írja le, elbeszélő és párbeszédese részek váltakoznak; egy helyütt rövid leírást kapunk az özvegy külsejéről, öltözetéről (67–8). Reflexió ebben a részben alig van, legfeljebb ott, ahol Magános összehasonlítja Irmát az emlékezetében élő „ideálokkal” (69).

A Magános és az özvegy között folyó párbeszédet mindvégig az aránytalanság jellemzi. A férfi eleinte nagy zavarban van, ezért csak egészen rövid és konvencionális, mondhatni udvariassági kijelentésekre szorítkozik: „Kérem, foglaljon helyet”; „Mindjárt felköltöm a cselédséget” (67). Irma viszont magabiztosan, hosszadalmasan ecseteli a falusi élet és a jó házasság gyönyöreit. Ezek a fejtegetések idővel valóságos áriákká teljesednek ki: az özvegy bemutatkozása (68), a reggeli férfiköhögréről (69), a pipázásról (70). Magános meg sem próbálja félbeszakítani az özvegy szóáradatát, mindössze egyszer szúr közbe egy bátorítatlan kérdést: „És a pipa, amely a fehér függönyök ellensége?” (69). Amikor azonban a cseléd belépése miatt félbeszakad az egyoldalú párbeszéd, Magános összeszedi a bátorságát, és így szól: „Hadd tudjam legalább keresztnévét” (70). Talán mégis kedvet kapott a házassághoz és a csendes, falusias élethez? Valószínűbb, hogy a keresztnévre az emlékezéshez van szükség. Magános még sokszor vissza akar emlékezni erre az asszonyra és az elszalasztott lehetőségre. Vajon megtehetné ezt, ha még a keresztnévét sem tudja?

A második részben az öt közlésforma közül a párbeszéd dominál. Ez megfelel a realitás uralmának a képzelet fölött (Irma jöttére Magános ábrándjai szétmenekülnek a szoba sarkaiba, mennyezetére, fiókaiba!). Ám ez a párbeszéd valójában fél vagy álpárbeszéd, mert szinte csak az asszony viszi a szót, Magános hallgat, legfeljebb megiszik egy pohár bort, vagy köszörüli a torkát. Ő többre becsüli az álmat a valónál, a képzeletében felidézhető hölgyeket a valóságos nőnél. Ezt a megválthatatlanságot, a realitástól való tudatos elzárkózást jelzi a kettejük közti dialógus aránytalansága.

A harmadik szakasz egy rövid elbeszélő közlésegyiséggel indul, majd Magános hívására megjelenik a Királyné álomalakja, és ettől kezdve egészen a novella végéig zajlik közöttük a párbeszéd vagy inkább párviadal.

A Királyné „duzzogva és bosszúsomjasan” jelentkezik, szemére hányva Magánosnak, hogy egy „falusi pomeránclira”⁴ vesztegeti az idejét. A férfi védekezik, de hogy mit mond, nem tudjuk meg, mert szavai nem fontosak, nincsenek idézve (ahogy az első részben Flóra szavai sincsenek). Magános „szokás szerint” térdre borul a „gyönyörű, fekete nő” előtt. Az elbeszélést itt leírás szakítja meg, de milyen más ez a leírás, mint az előző részben a falusi özvegy bemutatása! Míg Irmát mintegy külsőleg, a történetmondó szemével láttuk, a Királyné úgy jelenik meg előttünk, ahogyan Magánosnak, a rajongó szerelmesnek

⁴ A német *Pomeranze* 'vadnarancs', átvitt értelemben 'falusi liba' szóból.

a képzeletében él. Ez a leírás valójában vallomás, csak 3. személybe van áttéve, a szabad függő beszéd szabályai szerint. (Mivel ez a közlésgység egyben nyelvi képek sorozata, részletesebben a következő pontban tárgyaljuk.)

A novella hátralevő része, majdnem a legvégéig, a Királyné és Magános szópárbaja. E párbeszéd több szempontból is markánsan különbözik a Flóra- és az Irma-epizód párbeszédeitől. Az első részben a szereplők beszéde implicit maradt, csak rövidre fogott tartalmi kivonatot kaptunk róla; a második részben jószerivel csak az asszony beszélt; itt végre teljes értékű dialógus bontakozik ki, mert a Királyné megjelenésével Magánosnak is megered a nyelve: első két válasza egy kicsit még hosszabb is, mint a Királyné kérdései. A férfi érezhetően magára talált (verbálisan és lelkileg). Itt hangzik el a már említett „fókuszmondat”: „Csak az az igazi nő, akiért szenvedni és kínlódni lehet” (71). S a folytatás valóságos kis „ariózóvá” szélesedik: „Akiért sírunk éjszaka, egyedül, és akiért felsebesedik a lábunk. Aki eltaszít és magához ölel. Aki nem engedi, hogy egy pillanatig elfelejtsük őt, aki beül a szívünk kellős közepébe, és ott sző, mint a pók. Olyan szivárványszínű a kedvünk, amilyen a pók szövése” (uo.). Magános még egyszer sem beszélt ilyen hosszan! És nem is fog, mert a Királyné válasza — persze — a visszautasítás: „És most elmegyek” (uo.). Ettől kezdve Magános már csak jajszavakban, majd egészen rövid felszólító-óhajtó mondatokban beszél.

E hosszú párbeszéd abban is különbözik az előző két részben lefolytótól, hogy közlésmódja erősen stilizált, retorizált és zenei. Olyannyira, hogy az *ária* műszó mintájára akár *kettős*-ről vagy *duett*-ről is beszélhetnénk. A retorikai alakzatokban (párhuzam, ellentét, halmozás, kérdés stb.) és nyelvi képekben bővelkedő kifejezőmód a realitás síkjáról a költőiség, az álomszerűség síkjára emel. Az olvasó tudja, hogy emberek így nem szoktak beszélni (még érzelmileg felfokozott állapotban sem). Amit itt hallunk, az nem a száj, hanem a szív beszéde, olyan sűrítettségű és díszítettségű (egyszóval intenzitású) közlésmód, amely csak a színpadon (a drámában vagy az operában) hat természetesen.

A közlésformák vizsgálata alapján az elbeszélés három szerkezeti egysége a három fő műnemet reprezentálja: a Flóra-jelenet a líra, a Királyné-jelenet a dráma felé tendál, s csak a középső rész, az Irma-jelenet tekinthető klasszikusan epikainak.

4. Befejezésül a képanyag síkján vizsgálom meg, hogyan szervezi a szöveget az álom/való ellentét.

Az elemzett novellában — mint Krúdynamak ez idő tájt írt többi művében: a Napraforgóban, Az útitársban, az Asszonyosságok díjában stb. — rengeteg a nyelvi kép (szókép, hasonlat, komplex és továbbszótt kép). Ebben az elemzésben nincs terünk, de szükség sincs arra, hogy a szövegnek mindegyik képét idézzük és elemezzük. A továbbiakban csak azokra a képekre hívom fel a figyelmet, amelyekben álom/való kettősség, reális/irreális síkváltás található.

A novella első nyelvi képe (egy hasonlat) a babonás-kísérteties hangütést („Egy árnyék ment végig az udvaron. Tizenkét óra felé járt az idő”) tapinthatóan evilági, jelesül erotikus képzettársítással ellenpontozza: „az óramutatók nemso-

kára egymáshoz érnek, mint a jegyesek” (65). Ez egyben előreutalásnak is tekinthető (vö. Kemény 1993: 149—53).

A cselekmény színtere kezdetben a városszéli fogadó udvara. Az éjféli hold fényében „nesztelenül és alig sóhajtva” mozgó asszonyárnyék álomszerű hangulatot kelt. De az elbeszélő nem mulasztja el megjegyezni, hogy ugyanezen „a tágas, szalmás udvaron ... napközben úgy rikolt az élet, mint a fuvarosok szilaj, téli kedve” (65). Ezzel újból egyensúlyba kerül az álom a valóval, a fantasztikus a köznapissal. Az idézett hasonlat valójában nem is hasonlóságon, hanem képzetek érintkezésén alapul. A hasonlat tárgya (a hasonló, az ún. képi elem) ugyanabból a képzetkörből van véve, mint a hasonlított. Az ilyen hasonlatokat, melyekben a kép két főeleme térben és/vagy időben érintkezik egymással, metonimikus hasonlatoknak is nevezhetjük (vö. Kemény 1974: 72—3). A novellában legalább még két ilyen hasonlatot találunk: a Királyné „az operai páholyban ragyog, mint egy nyakék” (66; e nyakék talán épp az ő nyakát ékíti); ugyancsak a Királynénak „úgy ragyogott a szeme, mint odakünn a csillag a csikorgó éjszakában” (70; a hasonló itt is a hasonlított térbeli környezetéből kerül ki). Ezek a hasonlatok a valóságosság érzetét erősítik.

Az első nőalak, aki Magános hívására megjelenik, Flóra, a felvidéki korszolyázó leány (majd asszony), oly jelentéktelen, hogy se leírást nem kapunk róla, se bemutatkozó képei nincsenek. (Mint látni fogjuk, Irma és különösen a Királyné megjelenését a nyelvi képeknek valóságos sorozata kíséri.) Flóra csak három „eposzi jelzőt” (melléknévi értelmezőt) kap: „Ez Flóra volt, a *kedves, kellemes, ifjú*” (65); e három szó valamivel később határozói alakban is előfordul: „És Flóra eljött *kedvesen, kellemesen, ifjan*” (66).

Az emlékezés az a tevékenység, amelyben ábránd és való, realitás és irreálitás a legtermészetesebben kapcsolódik egymáshoz. Ezt fejezi ki egy elvont—konkrét hasonlítás révén a következő hasonlat: „Magános oly búskomoran lapozott az *emlékei* között, mint egy *naplóban*, amely egy vándormadár természetű szerelem történetét tárgyalja” (uo.). És a hívó szóra megjönnek a „papírmáséból, tüllből, hajszálból és álomból való nők” (uo.). Velük áll szemben Irma, a „húsból, csontból és állatbőrből való nő” (67; az *állatbőr* metonímia a rajta levő bőrkalap és rókatorkos bunda helyett). Az elbeszélésnek ez a két kulcsképe rimel egymásra és ellensúlyozza egymást: a Flóra/Irma ellentét álom és való, képzelet és valóság kettősségét hordozza.

Irmának, a valóságos asszonynak a közeledtét három hasonlat is kíséri. Igen érdekes, hogy mind a három konkrét—elvont irányú: „[Magános] kíváncsi-an figyelte a tapogatózó *lépteket* [Irma lépteit], amelyek úgy tévelyegtek a folyosón, mint a *nők szívében az állhatatosság*. Aztán egyenes irányt vettek a *léptek*, mint a *sírig tartó szerelem*” (67); „a *hangja* oly barátságos volt, mint a *vidéki vendéglátás*” (uo.). Ám a hasonlóként álló főnévi csoportok olyan jellegűek (már-már banalitások), hogy nem teszik elvontabbá a falusi özvegy személyét, sőt inkább erősítik annak köznapisságát.

Irma megjelenésével az emlékezés látszatvalósága egy időre visszavonulásra kényszerül: „az asszony a kályha mellett üldögélt, és a vasrostélyon piroosan nézett ki a *tűz*, mint az *itt eltemetett ideálok gyűlölködő szeme*” (uo.). Ez az

asszony, mint mondani szokás, két lábbal áll a realitás talaján: „tetőtől talpig végigmustrálta Magánost, mint egy tulkot” (68). Ez az ember—állat hasonlat ismerős Krúdynam egyéb műveiből is: „a ... megtermett szobaasszonyok végigmérték az utazót, mint a bornyút” (Az útítárs. Szépirodalmi, Bp. 1959. 12); „Az asszonyságok végigmustrálták Szindbádöt, mint a lovat vagy a bikát szokták, tetőtől talpig egyetlen pillantással” (Purgatórium; in: Szindbád. Magvető, Bp. 1957. II. 267). Irma tehát úgy vizsgálgatja a férfit, ahogy a kupec szemrevételezi a vásárban a megveendő állatot (a búcsúzáskor fel is bukkan a *kupec-kép*: „megrázta a kezét, mint egy kupec” [70]).

De Krúdy megéretteti ennek az asszonynak a rendkívüliségét is: „oly megközelíthetetlenül ült mégis a legényszobában, mint Mária Terézia” (69). Ezek a dimenziótágító vagy -sokszorozó hasonlatok, amelyek a cselekmény síkja mögött újabb és újabb tér- és idősíkokat tárnak fel, s ezzel a szövegháttér felé tágítják a befogadó szemhatárát, ekkortól kezdve válnak tipikussá Krúdy prózájában. Ebben a novellában sem ez az egyetlen példa! A férfiú úgy várja a Királynét, „mint a pardont a siralomház betyárja” (66); „a szíved poros, mint egy régi mézeskalács, amit a hajadon először kapott ajándékba” (72); a Királyné „érintése helyén egypár bánatos férfiarc mutatkozott, mint fotográfiák sírkövekbe illesztve, amelyekhez kis árvák imádkozni járnak, míg az arckép másra gondolt, egy démoni nőre” (71).

A harmadik szakasz elején a Királyné érkezését is képsorozat köszönti, de sokkal gazdagabb és színesebb, mint az Irmát bemutató három hasonlat. Ez a képáradat valójában Magánosnak az asszonyhoz intézett vallomása, de szabadfüggőbeszéd-szerűen egyes szám 3. személybe van téve, és ezáltal leírásnak van álcázva: „Magános ... térdre borult a gyönyörű, fekete nő előtt, akinek úgy ragyogott a szeme, mint odakünn a csillag a csikorgó éjszakában. Kámforillata volt a lábának, és narancs a térdének íze. A szája ópiumfüst édességű, és a kis füle ideges, mint egy telivéré. Csipke és selyem az öltözete, mámorítóan lefojtott a hangja, minden mozdulata bűbajos balett, és hetairák tánca van a derekában” (70). E képhalmaz nem áll össze egységes komplex képpé, de érvényesül a Török Gábor által felismert térbeli képrendezés szabályszerűsége (vö. Török 1968: 152—61). A nőt a vallomástevő férfi térdelő helyzetéből látjuk, először csillagként ragyogó szemébe tekintve, majd alulról fölfelé haladva: láb — térd — száj — fül. Ezután következik az öltözet, a hang és a mozgás leírása. Végeredményben nem azt tudjuk meg, milyen is a Királyné, hanem azt, hogy Magános mit érez iránta.

5. Röviden összefoglalva: az elemzett Krúdy-novellának a realitás és az irreálitás közötti „lebegtetés” a szövegszervező elve. Ezt három síkon vizsgáltuk: a cselekmény, a közlésformák és a képanyag síkján. Az álom/való kettősséget egy háromtétel, nagyjából tükörszimmetrikus szerkezet hordozza. A három szakasz fokozást alkot: Flóra a tézis (emlékkép), Irma az antitézis (valóságos nő), a Királyné a szintézis (álom és való egysége).

HIVATKOZÁSOK

- Grétsy szerk. 1985 Grétsy László (szerk.): *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. I—II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Kemény 1974 Kemény Gábor: *Krúdy képalkotása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemény 1985 Kemény Gábor: Kép és kommunikáció. In: Grétsy szerk.: 1985. I. 119—205.
- Kemény 1991 Kemény Gábor: *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Kemény 1993 Kemény Gábor: *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Petőfi 1968 Petőfi S. János: Műelemzés — strukturalizmus — nyelvi struktúra. *Kritika* 10. sz. 18—28.
- Szabó 1988 Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szabó szerk. 1968 Bartha János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária—Szabó Zoltán: *Kis magyar stilisztika*. Irodalmi Kiadó, Bukarest.
- Török 1968 Török Gábor: *A líra: logika. József Attila költői nyelve*. Magvető—Tiszatáj, Budapest.

Kemény Gábor

Retorikai alakzatok, avagy a horizontváltás jelei Pilinszky János késői verseiben

A költészettörténeti vizsgálódások mostanában erőteljesen a korszakküszöbök, az irodalom folyamatosságában fellépő poétikai-szemléleti változások felé fordulnak. Az 1991 áprilisában Pécsen tartott irodalomtudományi konferencia éppen a magyar lírában a húszas-harmincas évek fordulóján bekövetkezett paradigmaváltás mikéntjét igyekezett megfogalmazni. Ám az egyes korszakokra jellemző paradigmák közötti átmeneti periódusok leírása igen problematikusnak bizonyult, mivel „a kutatás eddig a stílusirányzatok fogalmaival jelölte ezeket az átmeneteket, anélkül azonban, hogy e nyilvánvaló jelenségeket a költői nyelvhasználat tüzetes szemantikai elemzése és retorikájának feltérképezése egészítette volna ki.”¹ A jelen tanulmány éppen egy effajta, a költői nyelvhasználatot központba állító vizsgálatra vállalkozik Pilinszky költészetével kapcsolatban.

A konferencián elhangzó előadások azt bizonyították, hogy fokozatosan új kifejezésmódok váltották fel azt a 19. századi hagyományt, amely a poétát a romantikus költőfelfogásnak megfelelően a közösségért létező és alkotó egyénnek tekintette, a műalkotást elsősorban mimetikus funkciójúként fogta fel, a metaforikus gondolkodásmódot részesítette előnyben, szecessziós, esztétizáló versnyelv, monologikus én-felfogás jellemezte, és ragaszkodott a formai kötöttsé-

¹ Thomka Beáta, A húszas-harmincas évek költészetének domináns poétikai, retorikai alakzatai. In: Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): „*de nem felelnek, úgy felelnek*”. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. Janus Pannonius Egyetemi Kiadó. Pécs, 1992. 112.

gekhez². A váltást jelző két legjelentősebb irányt Illyés Gyula a *Nehéz föld* (1926) és Szabó Lőrinc *Te meg a világ* (1932) című kötete fémjelezte. Illyés a népnemzeti irányt képviselte, míg Szabó Lőrinc az egyes ember létezési viszonyulásait elemző, a személyiség szabadságharcát vállaló, létbölcseleti ihletettségű, dialogikus szerkesztettségű versekkel jelentkezett.³ Az individualizált perszonalizmus lírája azonban az 1948/49 után bekövetkező (kultúr)politikai váltás fojtó légkörében is tovább élt. Pilinszky tulajdonképpen a harmincas években lejártszódó poétikai-szemléletbeli váltással létrejövő újfajta beszédmódhoz kapcsolható. Kulcsár Szabó Ernő a személytelenítés és a hermetizmus lírájának képviselőjeként tartja számon Nemes Nagy Ágnes mellett. A szerző szerint ők egyértelműen lezártak egy paradigmát: „A két költő életművében egyaránt a klasszikus modernség lírai tradíciójának lezáró átformalódása megy végbe.”⁴

Ezzel a lezárással körülbelül azonos időben, a hatvanas-hetvenes évek fordulóján egy jól érzékelhető változás következett be a magyar líra történetében. Ennek nyelvi-poétikai mibenlétére hívja fel a figyelmet egy nemrégiben megjelent tanulmány: „... a nyelvkritikusi költészet, midőn a nyelv segítségével próbálja leírni a nyelvileg elvileg kimondhatatlant, s a szavak relatív érvénytelenségét látja be és fogalmazza meg, akkor, a szavak jelentésének elkopásával és elértéktelenedésével szembesülve, a szavak önálló poétikai szerepét fogja korlátozni, s a szavak körülírására, egymás közötti összefüggéseire, kontextusára, azaz a mondatokra fog koncentrálni. A szavak szerepét a mondatok fogják átvenni.”⁵ A metaforikus, jelzőkkel megtűzdelt versnyelv a megnevezésre és kimondásra fektetett hangsúlyt az önálló szó ígézetében. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján azonban egyre dominánsabbá vált a mondat mint központi szervező elv. Vagyis nemcsak a kimondás, a megnevezés az izgalmas többé, hanem a konstrukció, a viszonyok által kifejezett, retorikai alakzatokba rejtett üzenet, olykor az ontológiai problémák felvetése is ezeknek az eszközöknek a segítségével kerül középpontba. Természetesen ez aktívabb befogadást igényel az olvasó részéről, hiszen a mondat- és alakzatszerkezet kibontásával juthat csak el a mélyebb rétegekhez.

Pilinszky egy korszak lezárójaként szerepel a magyar irodalomtörténetben, ám a korszakok közötti átmenetek soha nem élesek, a határ nem vonható meg egyértelműen, mint ez a húszas-harmincas években bekövetkezett váltásra is igaznak bizonyult; akár egy-egy költő életművén belül is felfedezhetők a váltásra utaló elemek, vagy maga a váltás. És így van ez Pilinszky János költészetében is: zár és nyit egyszerre. Ha azonban azokhoz a versekhez, melyekkel ez a nyitás megvalósul, közelebb akarunk jutni, a dolgozat fő elemző eljárásaként a mondat- és retorikai analízist szükséges választanunk.

² Kulcsár Szabó Ernő, *A kettévált modernség nyomában...* In: Kabdebó, Kulcsár Szabó (szerk.): „*de nem felelnek...*” 24–34. L. még: Kabdebó, *Költészetbeli paradigmaváltás a húszas évek második felében*. In: Kabdebó, Kulcsár Szabó (szerk.): „*de nem felelnek...*” uo.

³ Kabdebó, I. h. 53.

⁴ Kulcsár Szabó Ernő, *A magyar irodalom története*. Argumentum Kiadó. Budapest, 1994. 73.

⁵ Margócsy István, „Névszón ige”. *Jelenkor* 1995/1: 18–30.

„A kép nélküli kép”

Pilinszky János kétségtelenül az 1945 utáni magyar líra egyik legkimagaslóbb alakja. 1959-ben, a Harmadnapon című kötet után figyel fel rá igazán a kritika. Ahogy Tüskés Tibor fogalmaz, ez a kötet „világossá tette, hogy lírája költészetünk legrangosabb értékei közé tartozik”.⁶ Egyébként Nemes Nagy Ágnes a rá jellemző érzékenységgel már az első kötet, a Trapéz és korlát megjelenésekor, 1946-ban igen elismerő kritikát ír, és egyben kiemeli néhány, a verseket később is karakterizáló jegyet. „Fiatal költőhöz képest meglepően tárgyyszerűek ezek a versek: semmi sallang, semmi szín, csupa fény és árnyék, s az sem az árnyalatok bonyolult átmeneteivel, hanem a pusztá lényeg éles körvonaláival.”⁷ Valóban alig találunk verset, ahol a színek egyáltalán meg lennének nevezve. Néha előfordul a zöld, a piros, a sárga, ám ezek is csak a késői versekben. Ami jellemző, az a fekete, a fehér, a szürke és az arany. Mintha csak egy fekete-fehér fotót nézne az ember, ahonnan időnként az arany erős csillogásával kikandikál...

Pilinszky egész költészete a befelé fordulás, az ontológiai problémák körül mozog. A fent említett, a szó szoros értelmében vett szintetizálás, a külső leírások elmaradása, a kép nélküliség is ezt a jelleget emeli ki. Még ha figurákkal találkozunk is, ezek nem újszerűek, Pilinszky nem hagyja, hogy eszközeire figyeljünk.⁸ Pilinszky a következőképpen fogalmaz: „Bachelard, aki egy nagyszerű francia verselemző, azt elemzi, hogy a képnek milyen őri szerepe van a költészetben, ellenben a legmélyebb kép az kép nélküli — amikor átsap, szinte kioltja magát a kép. Nem tudom, József Attilánál egy ilyen, hogy »Szeretlek, mint ... mint élni szeretnek halandók, amíg meg nem halnak« — nem kép. Egy kép nélküli kép. Általában ezek azok a képek, amik már a halállal vagy a születés előtti állapottal érintkeznek.”⁹ Úgy tűnik, a költő a kép nélküli kép létezését, jelenlétét nemcsak megfogalmazza, hanem ő maga is ír ilyen erőteljesen belső vizuális képeket.

Variációk a transzmutációra

A versek, melyekről részletesen szó lesz, Pilinszky János Kráter című kötetében jelentek meg. Ezekhez egy verset csatoltam a Végkifejlet című kötetből, a Mérényletet. A versek az 1970-es évekből valók, Pilinszky utolsó versíró korszakából. Tüskés Tibor erről a korszakról ezt írja: „A látomásos, metaforikus versbeszédet egy elvontabb, »absztraktabb« előadásmód, egy fogalmibb nyelv váltja föl. Megnő az alakzatok, a gondolatpárhuzamok, a fől sorolások, a tagadások, a paradoxonok száma. A mondatok terjedelme megrövidül, testük töredezettség, szaggatottabb

⁶ Tüskés Tibor, *Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1986. 148.

⁷ Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János. Trapéz és korlát. *Újhold* 1946/2: 152.

⁸ Tandori Dezső, A költői eszköztár módosulásai Pilinszky János költészetében. *Irodalomtörténet* 1983: 360.

⁹ Pilinszky János összegyűjtött művei: *Beszélgetések*. Századvég Kiadó. Budapest, 1994. 50.

lesz, a gondolati periódusok merészebb, gyorsabb váltásokkal követik egymást. A szókincsben az elvont fogalmak, fogalmi kifejezések nyomulnak előre.”¹⁰ A versek, amiket választottam, e tömör versek közül is a legtömörebbek és legrövidebbek, két-, három-, négy sorosak. Külön kiemelendő, hogy ezeket a lírai alkotásokat nagyrészt megjelenésük időrendjének sorrendjébe állítva találjuk a kötetekben. Két verset, a Pascalt és az Önarcképet, a kötethez képest fölcseréltem (amelyek egyébként egyszerre jelentek meg az Élet és Irodalomban 1974. július 13-án).

Merénylet

*Megtörtént, holott nem követtem el
és nem történt meg, holott elkövettem.*

Többszörös ellentét és ismétlés verse ez. A szövegben a cím nélkül mindössze 11 szó szerepel. Egyetlen mondatból áll, amin belül négy tagmondat van. Az és kötőszó kapcsolja össze az első sorban kifejezett gondolatot, az első tömböt, a második sor gondolatával, a második tömbbel. Összesen négy szóalak található az első sorban: *megtörtént, holott, nem, elkövettem*, ezek variálódnak a másodikban. A négy szó közül kettő nem rendelkezik önálló fogalmi jelentéssel. A *nem* a tagadás szava, a *holott* az ellentété. A tagadószó és az (elváló) igekötő nem önálló lexéma, csupán a hozzá kapcsolódó tartalmas szó jelentését módosítja. A tartalmas szavak a versben rendre igék, a tagadószó először az *elkövettem* igéhez járul, a második sorban pedig a *megtörtént* igéhez. A szavak variálódását tekintve a vers egyetlen transzmutáció, vagyis az elemek fölcserélésén alapuló retorikai-stilisztikai alakzat. A transzmutáció egy fajtája a kommutáció, ami részleges ismétlésen és ellentétezésen alapuló gondolatalakzat. Itt egy mondaton belül két ellentétes szópár ismétlődik: *megtörtént* →← *nem történt meg* és *nem követtem el* →← *elkövettem*. A variációt egyrészt a tagadószó idézi elő, illetve az igekötős igéknél a tagadószó által előhívott igekötő-elválás. A kommutáció kettős paradoxonként, chiazmusként (keresztszerkezetként) is felfogható, ám ebben az esetben, ha megpróbálnánk logikailag visszacserélni a kijelentéseket, pl.: *megtörtént, holott elkövettem*, újabb ellentmondáshoz jutnánk, éppen az ellentétes kötőszó megléte miatt.

Ha az állítást + jellel jelöljük, a tagadást pedig – jellel, akkor a vers képlete logikailag így írható le:

$$[(+a) \rightarrow \leftarrow (-b)] - [(-a) \rightarrow \leftarrow (+b)]$$

Az *a* a *megtörtént* ige helyén, a *b* az *elkövettem* ige helyén áll. Tehát nem csupán az állítások sorrendje cserélődik fel, hanem egy tömbön belül az előjel is megváltozik. A negatív és pozitív kijelentés szembeállítódik, amit nyelviileg a *holott* szó jelöl. A grammatikai viszonyokat jelölve is ugyanezt a sémát kapjuk: (① → ← ②) — (③ → ← ④) [ha a megengedő viszonyt mellérendelő viszonynak tekintjük (a szerk.)].

¹⁰ Tüskés Tibor i. m. 230.

Ha az előjelek, vagyis az állítás-tagadás ritmusát nézzük, egy önmagába visszatérő gondolatmenetet találunk, a mozgás körkörös, önmagába zárul vissza: a pozitívtól jut el a negatívig, majd a negatívtól visszatér a pozitívhoz.¹¹ Ilyenfajta körköröség más versekben is megfigyelhető, például az emberi kapcsolatokról szóló verseiben. *Egy végképp betört állat hátán / egy végképp betört állat lovagol* (Vonzásod definíciója). A két sor mindenféle értelmi változás előidézése nélkül fölcserélhető. Továbbá a *lovagol* ige dinamikussága ellenére is valami zártság, mozdulatlanság van jelen.

Most pedig térjünk vissza a Merénylethez. Az első sor kijelentése paradoxon, hiszen vélt ellentmondást állít. Ha nem követünk el valamit, attól az megtörténhet, nem feltétlenül vagyunk bevonva egyes történesekbe. A második sor ellenben oximoron, hiszen valóban ellentmond egymásnak a két tény, miszerint ha elkövetünk valamit, akkor annak, amit elkövetünk, meg kell történnie; lehetetlen, hogy ne így legyen. Vagyis a *nem történt meg, holott elkövettem* gondolata ellentétben áll a világra vonatkozó minden tapasztalatunkkal, ismeretünkkel. Ily módon a világban való lét és cselekvés viszonylagossá, sőt fölöslegessé válik, hiszen, amit csinálunk, annak nincs eredménye; amit nem csinálunk, az amúgy is megtörténik. Szinte mindegy, hogy részt veszünk-e az eseményekben vagy sem. Tehát az ember mindössze parányi, tehetetlen pont a történelem menetében, a világ változásaiban.

A cím is utalhat erre a gondolatra: a világ, a dolgok szenvtelensége, könnyörtelensége és az embert kizáró lefolyása merénylet az individuum ellen. A címet azonban lehet szó szerint is értelmezni, és talán szükséges is, hiszen az igék alany-nyal vagy tárggyal való kiegészülésre várnak: (a merénylet) *megtörtént, holott nem követtem el* (a merényletet) és (a merénylet) *nem történt meg, holott elkövettem* (a merényletet). Ám itt újabb problémába ütközik az olvasó. Milyen merényletről van szó? Ki ellen? Miért? Talán benne van ebben a versben Auschwitz, de az is, ami utána történt¹² — és általában a 20. századi ember ellen elkövetett bűnök.

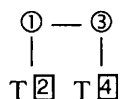
Hommage à Isaac Newton

*Megtesszük, amit nem teszünk meg
és nem tesszük meg, amit megteszünk.
Valahol rettenetes csönd van.
Effele gravitálunk.*

¹¹ Látható, hogy ez a szerkezet tulajdonképpen önmagába zárul, önzáró struktúra. Az összes létrehozható, nyelvileg értelmes variáció megtalálható benne, ami a két elem kombinációjából adódhat (+a, -a, +b, -b). Emellett még tematikailag is zártnak tekinthető, hiszen az első sor állításához (*megtörtént, holott nem követtem el*) kapcsolja hozzá az állítás ellentétét, s ezzel mintegy kijelöli a két végpontot. Ilyen értelemben a történekekről nem is lehet többet mondani. Lásd még: Szili József, A szöveg-szimmetria topológiája, avagy önszerkesztő és önzáró szövegstruktúrák a 19. századi magyar lírában. *Itk.* 1994/5—6: 610—39.

¹² *A magyar irodalom története 1945—75.* II. kötet. Szerkesztette: Béládi Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1986. 568.

A vers első két sora óhatatlanul eszünkbe juttatja a Merénylet két sorát. Itt is a cselekvés kérdése áll a középpontban. Elmondható, hogy az előző vers variációs technikájához hasonló típusú variációról van szó, azzal a különbséggel, hogy itt egyetlen ige variálódik, és a grammatikai viszonyok is egészen mások. A két sor grammatikailag így írható le:

Az első és második tagmondat, illetve a harmadik és a negyedik szorosabb egységet, tömböt alkot, ami a tárgyi alárendelésekből is egyértelműen következik. Ez is felfogható kommutációnak, mivel részleges ismétlésről és ellentétről van szó. Az ige mindahányszor más és más alakban jelenik meg. Jelen idő többes szám harmadik személyben, alanyi és tárgyas ragozásban, állító és tagadó formában is. Az első sor főmondatában logikailag állítás, tárgyi alárendeltjében tagadás van. A második sorban éppen fordított a sorrend: a főmondatban van tagadás és a neki alárendelt mondatban az állítás. Az ellentét nincs grammatikailag kifejezve, értelmileg azonban azonnal fölfedezhető a *megtesszük, amit nem tesszük meg* kijelentésben. Ez nyilvánvaló képtelenség, tehát oximoron (ez a második sorra is áll). Ilyen módon, ha elfogadjuk az ellentét létezését, és a tárgyas ragozású igét **a**-val, az alanyi ragozásút **b**-vel jelöljük, a tagadást – jellel, az állítást + jellel, megkapjuk újra a kommutáció képletét:

$$[(+a) \rightarrow \leftarrow (-b)] - [(-a) \rightarrow \leftarrow (+b)]$$

Az előző vers logikai képletével azonos képletet kaptunk, vagyis létrejött az összes variáció: **(-a)**, **(+a)**, **(-b)**, **(+b)**. Ám ha visszacsereljük az előjelek szerint az állításokat, a pozitívát a pozitív mellé, a negatívát a negatív mellé, tautologikus kijelentéseket kapunk: *megtesszük, amit megteszünk és nem tesszük meg, amit nem tesszük meg*. A cselekvés és a nem cselekvés felcserélhetősége újból felveti az ember világból való kizorítottságának a kérdését. Ennél is tovább megy azonban, amikor cáfolva azt, hogy az ember oksági tényezőként jelenik meg a világ eseményeiben, elidegeníti saját cselekedeteitől is. Hiszen megteszünk valamit, és ugyanakkor mégse tesszük meg. Az ember a világon és saját tettein kívül lebeg, passzív létezőként.

A vers összesen három mondatból áll. Az első és a második mondat között nincsen konnexió, vagyis grammatikai kapcsolásra utaló elem. Szemantikai kapcsolódásról sem beszélhetünk, nincs kohézió, vagyis az egyes tartalmas szavak jelentésén keresztül való összefüggés. Koherencia (a szöveg köré szervezett kommunikációs kontextus, szituáció) azonban szükséges, máskülönben nem lehetne szövegnek tekinteni a verset. Az előbbi gondolatmenetbe kellene bekapcsolni ezt a második mondatot: *Valahol rettenetes csönd van*. A *csönd* azonnal szembekerül a tevékenykedés fogalomkörével. A *megtesszük* ige a vers első szavaként mozgásos képzeteket hív elő. A csönd itt üres, *rettenetes*, nyomasztó és sivár, talán magányos is és ember nélküli. Jelezhet vákuumot az ember cselekedetei és a világ között, hiszen a Merényletből az derült ki, hogy az ember elvesz-

tette a dolgokkal való harmóniáját, már nem okozója a történéseknek. A sor *valahol* szava utalhat erre a vákuumra. Ez az a légüres tér, amibe az ember kitaszítódik, lebegve a tettek és a világ között.

Az utolsó sor konnexiós eszköze, az anaforikus (visszaulató) szerepű névmás, visszaulat arra a helyre, ahol csönd van. *Effele gravitálunk*, vagyis a csönd és a csönd által képviselt minőségek, léthelyzet felé. Az imént az ember lebegéséről beszéltem, most azonban a gravitáció behívja a súly, a zuhanás, a vonzódás képzetét. Ha a *csönd* valóban egyfajta vákuum metaforája, akkor itt újra ellentmondásba ütközünk. A gravitáció Newtontól származó törvénye kimondja, hogy két test vonzza egymást, és ha a két test közül az egyiknek nagyobb a tömege, az fogja a másikat, a kisebb tömegűt magához vonzani. A *csönd* felé gravitálunk, tehát a *csönd* „nehezebb”, mint mi vagyunk. Vagyis máshogyan kellene értelmezni ezt a csöndet. Lehet a „jelenléthiány” elviselhetetlen súlyát hordozó léthelyzetnek is a metaforája. A tettekből kirekesztve, az elhallgatás, a mozdulatlanság, az ember számára elképzelhetetlen, elviselhetetlen és súlyos semmi felé haladunk. B. Pascal szerint: *Természetünk a mozgás; a teljes nyugalom a halál*.¹³ Pilinszky verséből úgy tűnik, hogy a tettekből, ezáltal a mozgásból való kirekesztettség kényszerűség. A *csönd* akár a halál metaforája is lehet. Vörösmarty Előszó című versében az egyik leghíresebb mondat így hangzik: *Most tél van és csend és hó és halál*. Persze nem lehet véletlen, hogy Pilinszky nagyon vonzódott Vörösmartynak ehhez a verséhez. „Baráti társaságban, főként ifjúságomban sokkal jobban mondtam mások verseit, mint a saját verseimet. Például nagyon szerettem (...) Vörösmarty Előszavát felolvasni. Akkoriban még az volt, hogy összegyűltünk költők, Nemes Nagy Ágnes, Kálnoky, Ottlik, hosszú irodalmi beszélgetéseket folytattunk, és akkor mindig felolvastam az Előszót”.¹⁴ Pilinszky más verseiben is a csönd a halál, a semmi fogalomkörébe tartozó jelzőkkel fordul elő. Pl.: *Micsoda csönd, ha itt vagy. Micsoda / pokoli csönd. / Ülsz és ülsz. / Vesztesz és veszítek* (Kapcsolat).

Pascal

A leghitványabb féreg kimúlása ugyanaz, mint a napfölkelte.

Az előző két verssel ellentétben itt a nominalitás dominál, mozgásra csak a *fölkelt* szó utal. A vers egy mondatra kiterjedő hasonlatból áll.¹⁵ A hasonlított: a *leghitványabb féreg kimúlása*, a hasonló, a képi elem: *a napfölkelte*. A modalizátor *mint* jelen van, a tertium comparationis hiányzik. A vers közel áll a kétele-

¹³ Pascal, Blaise, *Gondolatok*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1983. 67.

¹⁴ Pilinszky i. m. 191.

¹⁵ A hasonlat egy hasonlítottból, egy hasonlóból (képi elem) áll. A köztük lévő kapcsolat a hasonlóság alapja, avagy a tertium comparationis. A hasonlat nyelvileg is jelölve van (ez különbözteti meg a metaforától), ezt a nyelvi jelölőt nevezik modalizátornak (*mint; olyan, akár...*). Lásd még: Adamik Tamás, Megjegyzések a hasonlatelméletéhez. *Filológiai Közöny* 1978: 113–27.

mű metaforához is, éppen az *ugyanaz* szó miatt, ami minden lehetséges ponton azonosítja a két fogalmat, akár egyenlőségjelet is húzhatnánk közéjük. Ez tehát többértelmű alakzat, hiszen formailag hasonlat, logikai-szemantikai megközelítésben pedig teljes, kételemű metafora. A *tertium comparationis* homályos, a hasonló és a hasonlított között óriási a szemantikai távolság. Grammatikailag a mondat hasonlító jelentéstartalmú állítmányi alárendelés. A főmondat alanya a *kimúlása*, állítmánya az *ugyanaz*, s ezt fejt ki a második tagmondat (*mint a nap-fölkelte*). A *kimúlása* és a *napfölkelte* szintaktikai okok miatt szorosan összetartoznak, de jelentéstani viszonyba nem hozhatók egymással, vagyis oximoronnal van dolgunk. A *kimúlás* az élőlények életének végét jelöli, a *napfölkelte* pedig a születést vagy az újrakezdést. A hasonlóság alapja lehet tehát a lét kezdetének és végpontjának az egymásba érése.

De nézzük meg, Pascal mely gondolata ihlethette ezt a két sort! A *féreg kimúlása* és a *napfölkelte* a természet jelenségeihez tartozik. A 72. gondolat arról szól, milyen hatalmas és megismerhetetlen ez a természet. A természet végtelenje és a semmi között helyezkedik el az ember. „Mert végre is mi az ember a természetben? Semmi a végtelenséghez, minden a semmihez viszonyítva, közép a semmi és a minden között. Végtelen messze van tőle, hogy felfogja a szélsőségeket, a dolgok végcélja és lételeve leküzdhetetlenül rejtve van a számára egy áthatolhatatlan titokban, mert egyaránt képtelen meglátni a semmit, amelyből vétetett, és a végtelent, amelyben elmerül.”¹⁶ A *Nap* mindössze egy pont a végtelenben, ám a *Földet* csak pontnak láthatjuk „e csillag leírta hatalmas körpályához viszonyítva”.¹⁷ A *féreg* pedig a végső dolgok, a semmi megismeréséhez vezető út egy állomása. Hiába igyekeznénk azonban a legparányibb részekre szétbontani ezt az amúgy is apró testet, a természet végső parányához nem juthatnánk el.

Pascal szerint a természet végtelenje olyan gömb, amelynek a középpontja mindenütt van, a kerülete sehol. Egyszóval Isten mindenható voltának az a legnagyobb érzékelhető jellemvonása, hogy gondolatában elvész képzeletünk.¹⁸ Az ember is csupán egyetlen középpont a világmindenségben, aki minduntalan magához viszonyítja, magához méri a világot. A Nap is csupán adott nézőpont(ok)ból kel fel, ha pedig e rendszeren kívül lépünk, már nem is létezik hajnal, a Nap csupán egy csillag a többi közül... De boncolgassuk tovább a *napfölkelte* szót! Ez kétségtelenül összetett szó, amelyben a megszemélyesítés mozzanata rejlik: a napot emberi attribútummal ruházza fel. A Nap elsősorban a fény fogalmával kapcsolódik össze az emberek tudatában. Hadd idézzek a Bibliából, Zakariás fiához, Keresztelő Jánoshoz szóló énekéből egy részletet: „Te pedig, kisgyermek, a Magasságos prófétája leszel, mert az Úr előtt jársz, hogy elkészítsd az ő útjait, hogy megtanítsd népét az üdvösség ismeretére, bűneik bocsánata által, istenünk könyörülő irgalmáért, amellyel meglátogat minket a *felkelő fény* a magasságból; hogy *világítson** azoknak, akik a sötétségben és a halál

¹⁶ Pascal i. m. 33.

¹⁷ Uo. 31.

¹⁸ Uo. 31.

árnyékában lakoznak, hogy ráigazítsa lábunkat a békeesség útjára” (Újszövetség, Lk 1, 76—9). A keresztény hitvilágban Jézust azonosítják a fényvel, a világossággal. Pascal használja is ezt a toposzt, Jézussal kapcsolatban fényről beszél: „Melyik ember tündökölt nála fényesebben?”¹⁹ Amennyire azonban isteni attribútum a fény, annyira emberi a *féreg* szó; lehetne éppen egyelemű metafora is: (az ember) = féreg. Pascal maga mondja, hogy a „végtelen szemszögéből minden egyenlő, ami véges.”²⁰ És a féreg végességére mi sem utalhatna jobban, mint a versben szereplő szókapcsolat: *a leghitványabb féreg kimúlása*. Ez a végesség éppígy igaz az ember földi létére...

Féregnek lenni mit jelent? / Vágyakozni egy tekintetre, / egy olyan hosszú, nyílt szembesülésre, / ahogy csak Isten nézi önmagát, / erre vágyani, egyedül erre, / és ugyanakkor üveges szemekkel / belefúródni abba, ami nincs, / beszorulva a semmi és / a valamiféle utánzat közé (Meghatározás). „A világ látszat, kéreg a semmi fáján. Az ember pedig lárv a kéreg alatt. Puszt a várakozás a pillanatra, amikor majd kirepül a fényre, a szabadba.”²¹ „A semmi és a valóság között fekszik egy óriási tenger, a *mintha* sugárhatású holtvize, s ennek a partján, ennek a visszfényében élünk, mi emberek.”²² A világ valamiféle utánzattá lett. Sheryl Sutton a jelenlétvesztésről: „Jobb híján azt mondanám: jelenlétünket vesztettük el. [...] Mindenáron jelen akartunk lenni, s épp a jelenlétünket vesztettük el, épp a bizonyosságot, mint a görcsös szorítást, ami szorongat, a féltékenység, ami után leskelődik, ahogy a kimeresztett szem végül is nem látja azt, amire rámered. A valódiból semmi, majd a semminél is gonoszabb *mintha* lett, a hiánynál is gyötrőbb *mintha*, aminek még elvetésével és elpusztításával se juthatunk vissza a bizonyosságba, a jelenlétbe.”²³ Majd: „A világ és én: két dolog.”²⁴ A féreg éppígy képtelen a természet végtelenjének megismerésére, mint az ember. A *valamiféle utánzat* pejoratív jelentésű szókapcsolat. Az utánzat, ha valamiféle, sosem érheti el az eredeti, jelen esetben az isteni minőségét. Isteni, hisz Isten teremtette a világot. Az ember örökké korlátok közé szorítva él e megismerhetetlen látszatvilágban.

A Pascalban a *féreg* a *leghitványabb* jelzővel párosul. Ez tulajdonképpen egyetlen szóra kiterjedő hiperbola, túlzás. A szemantikai távolság a *napfölkelte* és a *féreg* között így nő nagyobbra. A világmindenség két ellentétes pólusán helyet foglaló jelenségek végső megismerése lehetetlen, bár ahogyan a féreg vágyakozik az istenire, úgy tartaná arcát az ember is a fény felé. Pascal: „Az ember nyomorúsága Isten nélkül.”²⁵ De ezt is ő írja: „Az ember nagysága azért igazán

¹⁹ Uo. 402.

²⁰ Uo. 37.

* A kiemelések tőlem származnak. N. G. Á.

²¹ Kuklay Antal, *A kráter peremén. Gondolatok és szemelvények Pilinszky János verseihez*. Kiadja a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Sárospatak, 1988. 16.

²² Pilinszky János, *A mélypont ünnepélye*. 2. kötet. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1984. 203.

²³ Uo. 162.

²⁴ Uo. 166.

²⁵ Pascal i. m. 27.

nagy, mert az ember ismeri nyomorúságos voltát. A fa nem tudja magáról, hogy nyomorult. Tehát nyomorú sors nyomorultnak tudni magunkat, de a nagyság jele, ha felismerjük nyomorúságunkat.”²⁶ Ha a *féreg* az ember metaforája, akkor a hasonlóság alapja lehet éppen a nyomorúságos lét is. Az ember megszűnik férregnek lenni, amint felismeri ezt a nyomorúságot, és végre megfürdeti arcát a felkelő nap isteni fényében. Mindössze ehhez a felismeréshez lehet eljutni, míg a világ megismerhetetlen marad.

Önarckép 1974

*Ingem, akár a tömeggyilkosé,
fehér és jólvasalt,
de fejem, akár egy kisfiué,
ezeréves és hallgatag.*

Ez a vers egyetlen mondatba foglalt két hasonlatból áll, közöttük ellentétes a viszony. A hasonlatok szerkezete párhuzamos, grammatikailag mindkettő ugyanazt a sémát követi: a második mondat megismétli az első mondat szintaktikai szerkezetét.

Ugyanúgy, mint az előző versben, itt is a nominalitás dominál, ezt húzza alá a cím is: *arckép, kép*, vagyis mozdulatlanság.

Danyi Magdolna Pilinszky hasonlattípusairól írt tanulmánysorozatában ezt a verset hosszabban elemzi. Az ellentétező hasonlatok körébe sorolja, a hasonlat jelentéstani viszonyait vizsgálva. Ezt a típust így definiálja: A tertium comparationist alkotó közös jegyben a hasonlóságot jelölő potenciális tulajdonságjegy ellentéte fejeződik ki, s ez dominál, ez az ellentét lesz a hasonlítás alapja. A hasonló és a hasonlított megörzi szó szerinti jelentését. A köztük lévő, s a hasonlítás révén kifejezésre juttatott ellentét mint feloldatlan és legtöbbször feloldhatatlan ellentmondás megmarad.²⁷ Megállapítja, hogy egyetlen mellérendelői mondatból áll, négy soros; ez a meghatározó nyelvi szerkezet. A hasonlatok ellentétben alapulnak, az első hasonlatban azonban az ellentét nem kizáró, a másodikban pedig éppen az. A hasonlított jelölte fogalom (*fej*) és a hasonló jelölte fogalom (*kisfiú feje*) között a hasonlóságot tételező, illetve azt tagadó tulajdonságjegyek (*ezeréves, hallgatag*) egyike kizáró ellentétet jelent a hasonló jelölte fogalomra vonatkozóan (*kisfiú* → ← *ezeréves*). Az első hasonlatban azonban a hasonló és a hasonlított közti hasonlóságot tételező, illetve azt tagadó tulajdonságjegyek szöges ellentétben állnak a tömeggyilkosra vonatkozó sztereotip tudásunkkal, elképzeléseinkkel, de a világra vonatkozó tudásunk alapján nem zárható ki a relevanciája.²⁸ Hozzátenném, hogy lélektanilag indokoltnak tűnik, hogy a költő a gyilkos külsejét megnyerővé szeretné tenni, illetve szeretne megtisztulni

²⁶ Uo. 186.

²⁷ Danyi Magdolna, Hasonlattípusok Pilinszky János költészetében. A hasonlattípusok jelentéstani elemzése. *Jelenkor*, 1991/11: 943—50., 1991/12: 1037—42., 1992/1: 74—81., 1992/2: 168—74. Az idézet az 1992/1-es számból való, 74.

²⁸ Uo. 76.

a büntől. Ágnes asszony Arany János versében mást sem csinál, csak a véres lepedőt mossa, ezáltal igyekszik bűnétől megszabadulni. Danyi gondolatmenetét folytatva, a külső láttatás, a két hasonló által jelölt fogalmak (*tömeggyilkos* → ← *kisfiú*) egymással szöges ellentétben állnak. A látszat és a lényeg ellentétében is a vers szövegvilágát meghatározó ellentétező láttatást érzékelhetjük, annak immár egzisztenciális, ha úgy akarjuk, ontológiai érvényességét, melynek abszolút érvényesítése a vers szövegvilágának végső nyitottságát, a személyiség egyértelmű (egyoldalú) meghatározhatatlanságának a lehetetlenségét is kifejti.²⁹

Érdemes megnézni, hogyan is következik a szövegből a személyiség definiálhatatlansága. Fölfedezhető itt is egy chiasztikus szerkezet. A klasszikus retorika a kommutáción belül tárgyalta a chiazmust, a jelenség megnevezése nélkül. Ha felcseréljük a *tömeggyilkost* és a *kisfiút*, mindennapi ismereteinkkel, tapasztalatainkkal egyező állításokat kaphatunk: *Ingem, akár egy kisfiúé, fehér és jólvasalt, de fejem, akár egy tömeggyilkosé, ezeréves és hallgatóg.* A *kisfiú* tiszta, az édesanyja gondoskodik róla, kivasalja az ingét. A *tömeggyilkossal* kapcsolatban azonban így sem egészen világosak az állítások. *Hallgatóg* éppen lehet, mert ki beszélne a bűneiről, amikért komoly büntetés jár? Az *ezeréves* szó számomra itt egyféleképpen értelmezhető, ha metonímiának fogjuk fel: nem ezeréves, csak öreg, öregebb, mint egy kisgyermek. Nyilvánvaló azonban, hogy a vers ilyenfajta megközelítése nem teljesen korrekt, a felcserélés a közlés igényével történt. Ez éppen a Danyi Magdolna által megfogalmazott üzenet.

A két alany egyben szókép is. Az *ing* az öltözék metonímiája, az öltözék pedig az ember külső megjelenésével kapcsolatos, az ember összes külső megjelenésére utal, vagyis a világban elfoglalt (morális) helyére. A *fej* is metonímia, az ember gondolatait, belső világát rejti. Ilyen értelemben a vers egy óriási el-lentmondás, egy paradoxon kifejezőjévé válik: az ember belül velejéig romlott, de kívül fehér, ártatlan, gyermeki. Egyszerre van jelen benne az ördögi és az isteni. Személyisége így komplex, szélsőséges és nem meghatározhatatlan. Ebben a versben valamiféle rímképletet is felfedezhetünk, hiszen a *tömeggyilkosé* és a *kisfiúé*, illetve a *jólvasalt* és a *hallgatóg* a sorok végén asszonáncként összszeccsengnek. A rímképlet így írható le: *abab*. Ölelkező rím ez, és nem nehéz észrevenni mennyire „harmóniában” áll ez a rímelés a vers többi részével, szerkezetével, mondanivalójával.

Kettő

*Két fehér súly figyeli egymást
két hófehér és vaksötét súly.
Vagyok, mert nem vagyok.*

Ez is az ismétlés és az ellentét verse. Összesen két mondatból áll. Az első és a második mondat között nincsen konnexió. Az első két sorban epanaforát, az

²⁹ Uo. 76.

ismétlés egy fajtáját találjuk. A második mondatban az ismétlés egy másik fajtája jelenik meg, a reddíció: kettőzésen alapuló retorikai alakzat, melynek képlete *a...a*; itt a *vagyok* ismétlődik. A *súly* szó is megismétlődik jelzős kapcsolatban, ahol a jelzők variálódnak.

Az első sor *két fehér súly*a könnyű és tiszta, akár egy üres papírlap; ezeket a jelzőket a *fehér* szóhoz általában kapcsolódó asszociációk alapján írhatjuk ide. A *fehér súly* egyben szinesztézia, a látás és a tapintás érzékterületének összekeverése. A súly alakatlan, egyetlen utalás nem történik arra vonatkozóan, hogy kicsi vagy nagy stb. Papírlap éppúgy lehet, mint jéghegy. Az, hogy ez a két fehér súly figyeli egymást, egyrészt megszemélyesítés, másrészt éppen az emberi viselkedésre jellemző szavak azt a képzetet kelthetik, hogy ezek a súlyok emberek. Vagyis a *súly* lehet az ember metaforája. Az embernek talán már csak a fizikai súlya maradt meg, a világból kiszakadt, cselekedeteitől elidegenedett személyisége meghatározhatatlan.

A második sor kiegészíti az első sor *súly* szavához kapcsolódó jelzőjét: *két hófehér és vaksötét súly*. Mindkét jelző összetett szó. Mindkettő rejt magában szóképet, már nem érezzük őket azonban meglepőnek, hiszen hétköznapivá váltak. Nemes Nagy Ágnes két másik Pilinszky vers elemzése kapcsán beszél a jelzőkről: „Pilinszky jelzőiben, szóösszetételeiben nem az az érdekes, hogy szokatlanok, váratlanok, újak. [...] ...szavai, legyenek bár szokatlanok vagy egyszerűek, mindig heurisztikusak, felfedezésrejeűek. Továbbá, nem utolsósorban, jól vannak elhelyezve.”³⁰ Ebben a versben is a szavak elhelyezése a meglepő: *hófehér* és *vaksötét* egyszerre? A *hófehér* olyan típusú szó, mint a narancssárga, a rozsdabarna stb.; egyfajta színárnyalatot jelöl: a fehéret, ami a sötétben világít. A fehér szín, ha nem is a hó színe, maga is kiemelkedik a sötét háttérből. A *vaksötét* egészen más típusú összetétel: megszemélyesítés. A *hófehér* tökéletes ellentéte, a fény hiányát jelenti. A *hófehér* világító tisztasága és a *vaksötét* úttalansága tökéletes ellentétben állnak egymással. E jelzőkben azonban egy közös pontot találunk: az ürességet. A *hófehér* túl tiszta szín, lecsúszunk róla, *vaksötét*ben pedig eltévedünk, itt sincs nyugvópont, amibe az ember kapaszkodhatna. Víziószerűvé élesített kép az, ahogyan a két egyszerre *hófehér* és *vaksötét súly* figyeli egymást, mozdulatlanságba dermedve, szenvtelenül. Mi, emberek figyeljük így egymást némán, egymástól távol vagy közel. Vajon működne-e itt a gravitáció elve?

Már esett szó körkörös mozgásról a Merénylet és a Hommage à Isaac Newton című vers kapcsán, ahol a *tesz* ige pozitív, illetve negatív előjelű megjelenésekor megjelent egy pozitív→negatív→pozitív irányú mozgás. Itt is beszélhetünk ilyen visszatérésről, bár a szövegben csak egy félkör jelenik meg: *Vagyok, mert nem vagyok*. Az olvasó azonban hozzáteheti a kör másik felét is: tehát ha nem vagyok, akkor is vagyok. Maga a léthiány a lét. Az ok-sági viszonyok megfordíthatók, a kör bezárult. Az emberi lét egy újabb paradoxonával állunk szemben. Így a léttől is megfosztott ember képe jelenik meg.

³⁰ Nemes Nagy Ágnes, *Szöke bikkfák*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1988. 92.

Összegzés

Pilinszky végsőkéig lecsupaszított költői nyelvet használ, a leghétköznapiabb szavakkal igyekszik elmondani az elmondhatatlant. E néhány rövid vers olvasását, értelmezését a grammatikai és stilisztikai szerkezet irányítja. Pilinszky segítségével egyre inkább átérezhetjük az ember kisemmizettségét és a világ megismerhetetlenségét. Az ember kiszorítódik a világból, tetteitől elszigetelődik, a csönd, a tehetetlenség, a halál felé gravitál, miközben személyisége két ellentétes pólus között mozog, maga a lét is megkérdőjeleződik. Az ember világgal és magával való egyensúlya, harmóniája megbomlott: a dolgok, az ok-okozati viszonyok megfordíthatóvá váltak. Tematikailag ez éppen annak a Szabó Lőrinc által elindított szemléletmódnak az utódja, amely az ember léthez való viszonyát igyekszik meghatározni. Vagy fordítva: a világ és a lét viszonyát az emberhez.

Pilinszkynek ezekben a verseiben, ha nem is élesen, de megfogalmazódik a *s z e m é l y i s é g d e z i n t e g r á l ó d á s a* is, amennyiben a személyiség két-pólusúvá válása, megismerhetetlensége, illetve ennek beismerése lehet az első lépcsőfok a teljes szétzilálódáshoz. Az ember és a világ közötti viszony egyensúlyának megbomlása, az ember központi tényezőként való felfogásának megkérdőjelezése pedig a fausti embertípus individualizmusával szemben a *d e z i n d i v i d u a l i z m u s*t hangsúlyozza. Mindezzel Pilinszky tematikailag szakad el a személyiség szabadságharcát vállaló költészettől, és egyben előremutat a jelen felé.

A konstrukció túlsúlyba kerülését jelzi az a tény, hogy a szerkezet, a nyelvtani megformáltság, a retorikai-stilisztikai alakzat az, amelynek fölfejtése nyomán *e l j u t h a t u n k* a jelentéshez, tehát éppen a logikai-nyelvtani viszonyok alkotják a lehetséges értelmezések sarkalatos pontját. Ez a fajta megformáltság is a mai költészet nyelvi gesztusait jellemzi. Pilinszky tehát nemcsak lezár egy horizontot, hanem újat is nyit.

Nagy Gabriella Ágnes

A beékelődéses összetett mondatok elemzéséhez

1. A többszörösen összetett mondatok elemzésekor először meg kell állapítanunk a tagmondatok határát (ezt függőleges vonallal jelöljük), majd meg kell számoznunk a tagmondatokat.

2. Mindez azonban nem mindig egyszerű, hiszen olykor egy-egy mondatot beékelődés szakít meg.

Beékelődésről beszélünk akkor, ha egy mellékmondat beékelődik (1.) a főmondatba, vagy (2.) a neki fölrendelt mellékmondatba, például:

*(1.) ¹Ott, | ²ahol én nevelkedtem, | ¹egy dombról egy patak folyt. (Kisfaludy S.)

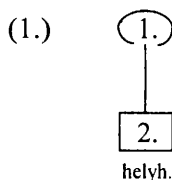
(2.) ¹A túlhajtott ellenőrzésnek az az eredménye mindenestre megvan, | ²hogy az emberek, | ³amihelyt nem tudják magukon valamelyik felügyelő tekintetét, | ²abban a pillanatban megállnak. (Illyés)

2.1. Az elemzési segédkönyvek az ilyen mondattípusokat sokféleképpen nevezik: beékelődéses, közbeékelődéses, megszakításos stb. mondattípusnak.

Magam leginkább a beékelődéses vagy a közbeékelődéses jelző mellett döntenék. A megszakításos elnevezés azért nem túl szerencsés, mert egy összetett mondat bármely tagmondatát nem csupán mellékmondata szakíthatja meg, hanem indulatszó, megszólítás és közbevetés is (Fiatalságunk évei, *haj*, messze szálltak!; Most pedig, *barátaim*, rátérünk a lényegre; Pedig ma már seholsem szégyellik [*miért is tennék?*] a test test elleni küzdelmet); ez utóbbiak problémája azonban nem azonosítható a néhány gyakorlókönyvben megszakításos mondatrendű mondatnak nevezett típussal.

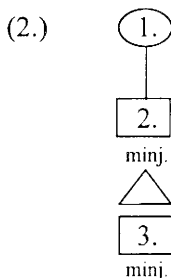
2.2. A beékelődés ábrázolására szabály nincs. Egyesek egyáltalán nem jelölik a közbeékelődést, vö. pl. a (3.), (4.), (5.), (11.), (12.), (13.) mondatok ábráival.

Mások annak a mondatnak a jelét (a kört vagy négyzetet), amelyikbe beékelődött a mellékmondat, alul nyitva hagyják, például:

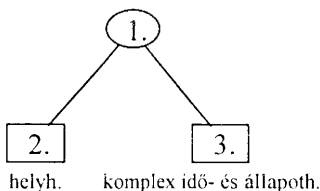
* A cikkben felhasznált példamondatok nagy része a Rácz—Szemere-féle Mondattani elemzésekből való.

Adamikné Jászó Anna (1995: 172) háromszöggel kapcsolja a főmondatához vagy a mellékmondatához a beléje ékelődött mellékmondatot, például:

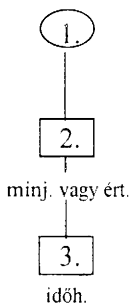

2.3. Néha egy tagmondatot több közbeékelődés is megszakíthat, például:

(3.) ¹A Szilágyi-empléknél, | ²ahol a pálya nagyon hirtelen fordul, | ¹a nő, | ³amint a bambusszal kormányzott, | ¹a bot végével megütötte János halántékát. (Gábor A.)

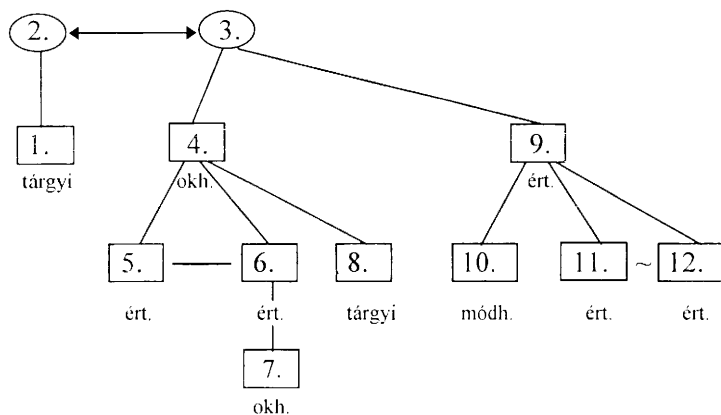
(4.) ¹Macskaházy, | ²ki célját, | ³midőn Völgyesy távozott, | ²elérve gondolá, | ¹újra nyugtalanná lett. (Eötvös J.)

2.4. Külön gondot okoz, és megnehezíti az elemzést az, ha közvetlenül a **kötőszó után történik a beékelődés**. Itt van a legnagyobb lehetőség a tévedésre. Nézzünk erre is egy példát:

(5.) ¹Hogy mi a különbség a mostoha és az igazi apa közt, | ²azt akkor még nem tudtam, | ³de | ⁴mert | ⁵akiket én kisfiú-szívvvel szerettem, | ⁴anyám, nagyanyám és a néném, | ⁶akik majd megettek, | ⁷mert én voltam a nagy családban a legelső unoka, | ⁴mind azt mondták, | ⁸hogy Nagy Józsi ilyen-olyan rossz ember, |

³így az én szívembe, | ⁹aki pedig különben, | ¹⁰mint a jámborfajta kiskutya, | ⁹mindenkivel barátságba keveredtem, | ¹¹aki nem bántott, | ¹²vagy szépen szólt hozzám, | ³lassan-lassan valami idegenkedés fészkelődött be. (Veres P.)

Jegyezzük meg szabályként, hogy: ha egy mondatban két (vagy több) kötőszó kerül egymás mellé, akkor mondatelemzéskor mindig fokozott figyelemmel kell eljárunk. Nem mindegy azonban, hogy milyen két kötőszóról van szó.

Összetett mondatokban a következő kötőszók kerülhetnek egymás mellé: mellérendelő + mellérendelő, alárendelő + mellérendelő, mellérendelő + alárendelő és alárendelő + alárendelő.

2.4.1. A felsorolt típusok közül **soha sincs közbeékelődés** a következő kapcsolatok esetén:

a) Mellérendelő + mellérendelő kötőszónál, például: (6.) Az idő megjavult, *de mégse* megyünk el; (7.) Nem törődtek velem, *és ezért* sokat sírtam.

b) Alárendelő + mellérendelő kötőszó esetén (alárendelő + mellérendelő kötőszó többnyire tömbhatáron fordul elő), például: (8.) Kirándulást tervezünk; *ha azonban* esik az eső, nem megyünk el.

2.4.2. Gyakori (de nem kivétel nélküli) a **közbeékelődés** a következő kötőszók esetén

a) Mellérendelő + alárendelő kötőszónál, például:

(9.) ¹Milyen volt szeme kékje, | ²nem tudom már,

³*De* | ⁴*ha* kinyílnak össze az egek. |

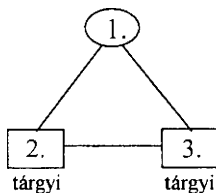
³A szeptemberi bágyadt búcsúzásnál

Szeme színére visszarévedek. (Juhász Gyula)

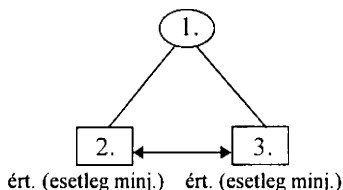
(10.) ¹Az emberek itt csoportokban éltek, | ²s | ³*aki* mindjárt az első napon nem ismerkedett, | ²az később már kialakult kis társaságokkal találja szembe magát, | ⁴amik már csak önmagukkal vannak elfoglalva, | ⁵és a kintrekedttel nemigen törődnek. (Gábor A.)

Előfordul azonban az is, hogy a mellérendelő + alárendelő kötőszó találkozásánál nincs közbeékelődés, csupán azért kerülnek e kötőszók egymás mellé, mert két azonos szerepű alárendelt mondat kapcsolódik egymáshoz (és természetesen a főlérendelt taghoz is), például:

(11.) ¹Megmondtam, | ²hogy nem fogjuk meglátogatni, | ³*és* *hogy* ne is keressen.

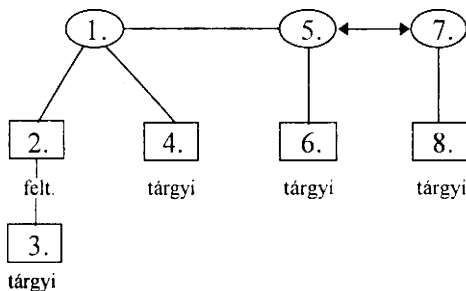

(12.) ¹Imponált neki ez a fiú, | ²akiről semmit sem tudott, | ³*de aki* igen határozott lépésekkel tudott az események között megjelenni. (Gábor A.)

Ugyancsak nincs közbeékelődés a következő összetett mondatban sem, ahol a *hanem* kötőszó önmagában képvisel egy ellentétes mellérendelt mondatot.

(13.) ¹A pusztaitól, | ²ha azt akarták tudni, | ³hová való, | ¹nem azt kérdezték, | ⁴hol lakik, | ⁵még kevésbé, | ⁶hogy hol született, | ⁷*hanem* [azt,] | ⁸*hogy* kit szolgál. (Illyés)

b) Alárendelő + alárendelő kötőszó esetén, például:

(14.) ¹Egészen bizonyos, | ²*hogy* | ³*ha* szövetkezeti alapon vennénk át a csahosi pusztát, | ⁴s úgy gazdálkodnánk, | ²sokkal jobban tudnánk boldogulni, | ⁵többet tudnánk termelni. (Szabó P.)

Néha kapcsolhat azonban egyetlen alárendelt mondatot is két alárendelő kötőszó, például akkor, ha a mellékmondat hasonlító jelentésárnyalatú:

(15.) Olyan meleg van, *mint amilyen* tavaly volt.

Különösen: ha két alárendelt mondat olvad egybe:

(16.) Jancsi gazdája [úgy] bög, *mint [ahogy az bög,] aki megbőszült.* (Petőfi S.) (Itt a hasonlító jelentésárnyalatú módhatározói mellékmondat magába olvasztotta saját alanyi mellékmondatát.)

3. A beékelődéses mondatokon kívül még számtalan gondot jelentő típus létezik az összetett (s különösen a többszörösen összetett) mondatok között, például a tagmondat-kihagyásos mondatok, a közbevetést tartalmazó mondatok, a megszólítást vagy egyéb tagolatlan mondategységet tartalmazó mondatok stb. A jövőben mindezek problémájával és ábrázolásával is kívánunk foglalkozni.

SZAKIRODALOM

Adamikné Jászó Anna—Hangay Zoltán, *Nyelvi elemzések kézikönyve*. Mozaik Oktatási Stúdió. Szeged. 1995.

Keszler Borbála, A két kötőszó problémája a többszörösen összetett mondatokban. In: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 1994. 145—7.

Rácz Endre—Szemere Gyula, *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.

Keszler Borbála

A nyelvi szemantika kutatásának egyes dilemmái

Ma a nyelvtudományban általános az egyetértés abban, hogy a szemantika integráns részét képezi a nyelvi leírásnak. A szemantikai kutatásokban azonban több komoly probléma is felmerült, többek között a lexika szemantikai tulajdonságaival kapcsolatban, valamint azokkal a szemantikai mechanizmusokkal összefüggésben is, amelyek a nyelvi megnyilatkozások felépítését és megértését szolgálják. Tulajdonképpen ma sem tudjuk pontosan, hogy milyen legyen a szemantikai leírás. A szakirodalomban több elképzelés létezik erre vonatkozóan, de egy általánosan elfogadható elmélet megalkotása még várat magára (Bańczerowski 1995: 263–85). Továbbra is problémát jelentenek a szemantika alapvető kérdései, pl. a jelentés fogalma, az explikációs módszerek, a szemantikai jegyek jellegének megállapítása, stb. A hagyományos szemantika, mint tudjuk, főként arra törekedett, hogy olyan objektív szemantikai jegyeket állapítson meg, amelyek segítségével egyértelműen azonosítani lehet a nyelven kívüli tárgyakat, illetve pontosabban fogalmazva: a tárgyak osztályait. Kiderült azonban, hogy ez nem járható út, mivel a nyelvi leírásnak elsősorban nem az a feladata, hogy áttekintést adjon a világról szóló tudásunkról, hanem annak tisztázása, hogyan értjük meg a nyelvi megnyilatkozásokat. Természetesen ennek a kérdésnek a megoldása több tudományos diszciplína együttműködését feltételezi.

A nyelvi közlések ember által történő megértésének a folyamata a továbbiakban is sok megoldatlan probléma elé állítja a tudományt, ami természetesen megnehezíti a szemantikai kutatásokat is. Ennek következtében bizonyos tanácstalanság tapasztalható a szemantikával foglalkozó szakemberek között. Egyesek például egyszerűen lemondanak a lexika egy részének szemantikai leírásáról, és olyan megoldáshoz folyamodnak, hogy az egyes szavak, mint például a *tehén*, *ló* vagy *macska* stb. jelentését a következő módon adják meg: pl. a *tehén* = a „*tehén*” szóval megnevezett állat stb. (Bogusławski 1988). Hasonló módon vélekedik Wierzbicka és mások is.

A generatív szemantika sem hozta meg a várt eredményeket. Olyan jeles képviselői, mint például Fillmore (1985) vagy Lakoff (1987) arra a következtetésre jutottak, hogy a generatív modell képtelen megadni a nyelv adekvát leírását, és a nyelvnek tulajdonképpen csak az egyik, és nem is a legfontosabb részét tükrözi. Kimaradtak belőle olyan fontos elemek, mint például a köznyelvi, a metaforikus, a deviáns stb. használatból származó jelenségek, amelyek igen gyakoriak a normális emberi beszédben, és amelyek jellemzőek rá. A generatív szabályok szigora ezeket a valódi jelenségeket, nyelvi tényeket egyszerűen ignorálta. Ez a felismerés az új irányzat, az ún. kognitív szemantika megszületéséhez vezetett. Tehát a kognitív szemantika tulajdonképpen a generatív nyelvészet, valamint a hagyományos denotatív-konnotatív jellegű referenciális szemantika tagadásaként jött létre. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy a kognitív szemantikát még nem tekinthetjük egységes nyelvi modellnek. Ez egyelőre, véleményünk szerint, inkább bizonyos törekvések, felismerések, szuggesztiók és intuíciók halmaza, amelyek általában a meglévő elméletekkel szemben fogalmazódnak meg. Ezen irányzat képviselői, mint például a már említett Fillmore és Lakoff, akik eltávolodtak a generatív szemantikától, valamint Langacker (1987, 1988, 1995) és mások is, főként a Rosch kaliforniai kutató és iskolája által képviselt, a kognitívizmuson alapuló pszichológiai elméletekre (Rosch 1973, 1978), valamint a Putnam-féle, a jelentés kognitív (mentális) jelle-

géről szóló filozófiai koncepcióra (Putnam 1975, 1988) támaszkodnak, figyelembe véve az etnolingvisztika eredményeit is. Érdemes megemlíteni, hogy 1989-ben Németországban (Duisburgban) olyan nemzetközi konferenciát tartottak, amelyen megvitatásra kerültek a kognitív nyelvészettel kapcsolatos kérdések, és amely egyidejűleg fontos szakaszt jelentett az új irányzat elméleti meg-alapozásában (Dressler 1989, Wierzbicka 1989). Azóta egyre növekszik és differenciálódik ezen irányzat képviselőinek tábora szerte a világon.

A kognitív szemantika fő tételeit Langacker a következő módon fogalmazta meg:

(1) A jelentés a konceptualizáción alapul, azaz a mentális tapasztalaton, amely magában foglalja a szenzoros tapasztalatot, az új fogalmak képzésének a folyamatát, valamint a kontextusi tudást.

(2) A nyelvi megnyilatkozásokra általában a poliszémia jellemző, ami azt jelenti, hogy azok több egymással kapcsolatban álló értelemmel (sense) rendelkeznek, amelyek összetett kategóriát képeznek kognitív modell formájában.

(3) Az adott megnyilatkozás jelentése egy vagy több kognitív modellhez viszonyítva jellemezhető. A tapasztalat minden fajtája — a fogalom, a konceptuális összetétel vagy a tudásrendszer — kognitív modellként szolgálhat, amelyet az alapjelentés funkciójában az adott megnyilatkozás realizál.

(4) A megnyilatkozás jelentése nemcsak a megismerés tartalmából (array of conceptual content), hanem az ún. konvencionális ábrázolásból, azaz a szinkonstruálásból (construal) tevődik össze. Itt arról van szó, hogy egy adott helyzetet képesek vagyunk többféle módon megfogalmazni akkor is, amikor ugyanarról a konceptuális tartalomról van szó (Langacker 1995: 18).

Ahogy már szó volt róla, a kognitivisták nemcsak a generatív, hanem a referenciális szemantikát is elvetik, amely szerint a nyelvi jel a nyelven kívüli valóságra utal. Ennek értelmében tehát a szemantikai reláció a nyelvi jelet a valóságos objektumokkal kapcsolja össze. A kognitivisták ezzel szemben azt a nézetet vallják, hogy a nyelvi jelek az emberi tapasztalatra és nem az objektív valóságra vonatkoznak. Tehát azt mondhatjuk, hogy a hagyományos objektívizmus (realizmus) helyett az experiencializmust, azaz a belső realizmust hirdetik. Az objektívizmus elleni érvként nagyon gyakran használják azt a bizonyítékot, hogy léteznek olyan nyelvi megnyilatkozások is, amelyeknek nincsenek valós denotátumai. Itt mindenekelőtt olyan nevekről esik szó, amelyek egyrészt bizonyos nem létező objektumokat, másrészt pedig különféle gondolati konstrukciókat jelölnek. A szubjektívizmus ilyen kategorikus formában történő hangsúlyozása a kognitív elméletben a szubjektív idealizmushoz is elvezethet, tehát egy olyan nézethez, amely szerint a beszéd folyamatban csak a saját tapasztalatainkról, élményeinkről van szó, amelyeket nem is vonatkoztathatunk az objektív valóságra. Ez a tézis ilyen formában nem fogadható el, annak ellenére, hogy sok igazságot tartalmaz. Nevezetesen azt, hogy a világ felfogása az emberi tapasztalaton, értelmezésen, kultúrszűrőn keresztül megy végbe (Bańcerowski 1996). Az objektív világ ilyen jellegű transzformációja azonban még nem zárja ki azt, hogy a nyelvi megnyilatkozások nem vonatkoztathatnak a nyelven kívüli valóságra. Erre a kérdésre még visszatérünk.

A kognitivisták figyelme mindenekelőtt arra irányul, hogy megadják az ún. „mentális tárgyaknak” a definícióját, azaz a jelentést. Véleményük szerint a „mentális tárgy” annak a képzetnek felel meg, amely a megnevezett tárgyak valódi vagy elképzelt tulajdonságai alapján jön létre. Tehát a világ nyelvi kategorizálása, azaz olyan relatív megosztása (strukturizációja), amely az emberi megismeréstől, valamint a nyelvi megformálástól függ, a kognitívizmus fő tézisének képezi. Megjegyzendő azonban, hogy ez a gondolati konstrukció tulajdonképpen nem újkeletű. Találkozhatunk vele az etnolingvisták (pl. Sapir és Whorf) munkáiban, de a szemantikai mezők elméletében is; mint tudjuk, olyan fogalmi hálóról van szó, amelyeket a természetes nyelvek a nyelven kívüli valóságra helyeznek. A világ szubjektív kategorizálását többek között azzal a példával is alátámasztják, hogy a különböző nyelvekben a színnevek különböző módon fedik le a színspektrumot. A színek között esetenként nincs éles határ, de léteznek bizonyos pszichológiaiailag ellenőrizhető

dominánsok (pl. a színek domináns jegye a piros). A madarak esetében a domináns tulajdonság a repülés stb. A határok elmosódása (elhomályosodása) a jelenségek osztályai között a szubjektív kategorizálásnak az eredménye. A lexika ezen részén kívül, amely a természetes fajokra, anyagokra és a világosan elkülöníthető egyes artefaktumokra vonatkozik, létezik még egy olyan nagy volumenű nyelvi névkészlet is, amely a valóságban egymástól nehezen megkülönböztethető jelenségekre utal. Példaként szolgálhat itt az *öböl* magyar szónak több angol nyelvi megfelelője, amelyek az öböl alakjától függenek. A magyar nyelvben ez a szó az összes öböltípust tartalmazza, és általánosítja azokat, tehát nem tesz különbséget közöttük. Mivel a valóság folytonos, és nincsenek benne egymástól világosan elkülönülő objektumok, tehát a denotátumok (= a deznátumok osztályai) közötti határok elmosódnak. Így nem lehet pontosan tudni, hogy mivel van dolgunk: például az öböllel, vagy a tengerparttal, egy patakkal, vagy egy kis folyóval stb. Az *özvegy* (férfi) például olyan ember-e, akinek meghalt a felesége, és aki újból nem nősült meg, vagy olyan férfi is, aki a feleségének a halála után újból megnősült.

A képzeletbeli dominánsoknak köszönhetően a beszélők tudatában nem az objektumokat logikai módon azonosító jellemző tulajdonságok jelennek meg, hanem a tipikus, gyakran sztereotipikus tulajdonságok. Ily módon a kognitív szemantika tárgyának a köznyelvi jelenségeket tekinti, ahol figyelembe veszi a prototipikus (= a társadalmi tudatban rögzített legjobban észrevehető) tulajdonságokat és a sztereotipikus tulajdonságokat egyaránt. A nyelvi megnyilatkozások jelentésének viszonya a világról szóló tudásunkhoz (tudományos és mindennapi [prototípusok és sztereotípusok] tudásunkhoz) a modern szemantika alapvető kérdéseire tartozik. A kognitivisták felfogás a következő problémát veti fel: mivel a jelentés nem a valóságos tárgyakhoz való viszonyítást tételezi fel, hanem az emberi tapasztalatot, így a jelentés a különböző emberek esetében különböző lesz, mivel az emberek tudása és tapasztalata nem egyforma. Ennek alapján feltételezhető, hogy például egy szakember, a gyermek vagy egy képzetlen ember nyelvben az olyan szavak, mint például *macska*, *oroszlán*, *arany*, *csillag* stb. nem ugyanazt a jelentést fedik. Például az *arany* szónak a jelentése a fizikus vagy a vegyész számára a fentiek tükrében más kell, hogy legyen, mint egy átlagember számára. Ezt a dilemmát úgy oldották meg, hogy bevezették az ún. „merev deznáció” fogalmát (Putnam 1975, 1988; Kripke 1972) a faj- és az anyagnevek értelmezésére. E koncepció azt tételezi fel, hogy a faj- és az anyagnevek denotátumainak a jelölése úgy megy végbe, hogy a beszélők nincsenek tudatában annak, milyen ezeknek a természete, milyenek a tulajdonságai, és a tulajdonnevekhez hasonlóan a faj- és az anyagnevek közvetlenül a deznátumokra vonatkoznak (Bogusławski 1988: 121). Amit a nyelvhasználók a nevek extenziójának tudatában gondolnak a megnevezett objektumokról (pl. a macskáról, az oroszlánról, a cukorról stb.) olyan, a szakemberek (a tudománynépszerűsítők) által a társadalmi kooperáció keretében átadott tudásból, valamint olyan elképzelésekből, képzetekből áll, amelyek a beszélők saját tapasztalatai alapján jöttek létre (gyakran az első példánnyal való találkozásokor, amely rögződik az emberi memóriában). Ezeknek a képzeteknek a pszichikai realitását a Rosch és iskolája által elvégzett pszichológiai vizsgálatok is alátámasztják. Ily módon a szemantikai leírásban különleges szerepet kapott a prototípusok és a sztereotípusok elmélete. Úgy tűnik, hogy a „merev deznáció” módszere alkalmas arra, hogy feloldja a faj- és anyagnevek extenziójával kapcsolatos dilemmát, például oly módon, hogy a biológiai neveknek néha megadja a latin terminusokat is. Az extenzió konnotatív része viszont kiegészül a prototipikus információval.

Az objektumok nyelvi képében rögzülnek azok a tipikus tulajdonságok, amelyek nem lényeges, nem az ún. esszenciális tulajdonságok (amelyek az objektumok osztályaira vonatkoznak), és amelyeket a mindennapi életünkben normálisnak, szokásosnak, reprezentatívnak tekintünk. Ezek a tulajdonságok egy belsőleg rendezett egységet alkotnak, amely nem más, mint a tárgyak nyelvi kultúrái képei. Ezeket Lippmann (1922) óta sztereotípusoknak nevezik. (A sztereotípusok egy része a szemantikai prototípusokhoz tartozik (Lakoff 1986)). A sztereotípus Lippmann szerint olyan sematikus és egyoldalúan alakított kép egy adott jelenségről, emberről, tárgyról, amely az ember vé-

leményét tartalmazza egy adott objektumról, még mielőtt azt megismertük volna (Lippmann 1922). A sztereotípus, mint fogalom, nagy karriert futott be a tudományban, például szociológiában, pszichológiában, filozófiában, irodalomtudományban, etnológiában és végül a nyelvészetben is, és minden felsorolt tudományban más és más színezetet kapott. (Jelen tanulmányunkban csak a nyelvészeti értelmezés érdekel bennünket.) A nyelvészek számára világos, hogy a sztereotipizáció a természetes nyelv lényegéhez tartozik, amely egyrészt a jelenségek alanyi kategorizálásán, másrészt pedig a konvención és az ismétlésen (amely nélkül semmilyen kommunikáció nem lehetséges) alapul. Tehát a sztereotípus a nyelvi és kultúrkódnak nélkülözhetetlen eleme. Az is világos, hogy ennek a fogalomnak a terjedelme, extenziója nagyobb, mint ahogy gondolni szokás. A sztereotipizáció nemcsak az emberekre, etnikai, regionális vagy szakmai csoportokra korlátozódik, hanem felöleli a különböző társadalmi szituációkat, magatartásokat, az emberi kéz termékeit, az ember legközelebbi környezetének elemeit, valamint az állatokat és a növényeket, a természetes objektumokat stb. is, szóval mindazt, amit az ember megismer és felhasznál saját céljainak megfelelően, megalkotva ezúttal a világ modelljét, és benne saját viselkedésének forгатatókönyvét. A világ modellje nem a valóság hű tükröződése, hanem alanyi interpretációja, amely a denotatív tartalomon kívül az érzelmi, emocionális és axiológikus információt is tartalmazza: értékrendet, normákat, viselkedési és magatartási mintákat stb. Ez a modell csak a szavak jelentésén keresztül válik hozzáférhetővé. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a sztereotípusok is az adott nyelvközösségben kialakult nyelvi-kultúr világképhez tartoznak. A sztereotípus minden beszélt közlésnek, minden felhasznált megnyilatkozásnak bizonyos színezetet is ad. Ha például azokat az embereket, akik a közrendre vigyáznak, *rendőröknek* mondjuk, akkor pozitívabb viszonyulást tételezünk fel velük szemben, mint abban az esetben, amikor a *zsaru* vagy a *zsernyák* szót használjuk. Hasonló a helyzet a *tisztviselő*, *bürokrata*, *hivatalnok* vagy a *munkás*, *melós*, *proli* stb. szavakkal kapcsolatban is. A sztereotípus bizonyos információs többletet jelent, amelyet néha emocionális konnotációnak is szoktak nevezni (Pisarkowa 1976); pl. a *cigány* szó esetében, amelynek az alapjelentéséhez ('a cigány nemzetiség tagja') hozzájárul egy kiegészítő jelentés is 'a vándorló ember, vándor'.

Egyes kutatók a jelentésleírást a sztereotípusok leírására korlátozzák (Wierzbicka 1985). Tehát az „alap” és a „kiegészítő” tulajdonságok közötti különbség ebben az esetben nem jut kifejezésre, ha az utóbbi tulajdonságok hozzárendelhetők az adott faj reprezentánsának prototipikus képéhez (pl. a *mókushoz* az, hogy szereti a diót és a mogyorót). Ezt a nézőpontot azonban nem mindenki osztja.

Ahogy már említettük, a kategorizálási összetevők jelentésében az alanyi látásmód tükröződik. Például az, hogy a *parasztot* egy 'társadalmi csoport' vagy a 'dolgozó osztály tagjaként', illetve 'falusi emberként', 'az agrárszakma képviselőjeként' stb. értelmezzük, az alanyi szemponttól, a valóságsszemlélettől függ.

Az alapjelentés megkülönböztetése a sztereotípustól rendező értékkel bír. Azt mondhatjuk például, hogy *Éva igazi anyja Zsófinak*, arra gondolva, hogy Éva csak a gondját viseli Zsófinak. Ha viszont pontos tájékoztatást akarunk adni a dolgok valódi állásáról, akkor azt mondjuk, hogy *Éva ténylegesen nem az anyja Zsófinak*. Tehát a *ténylegesen* formula azt jelzi, hogy az adott kifejezést szótárilag kell érteni (*anya* = nő, aki szült). Az *igazi* formula viszont sztereotipikus értelmezést takar. Az objektumok interpretációja a jelentésben azt tükrözi, hogy hogyan látja a beszélő a világot, és az hogyan realizálódik egy bizonyos megismerési modell keretében. Az adott objektumot jellemző (különböző szövegekben szereplő) tulajdonságok halmazából a csak sztereotipikus jegyeknek az elkülönítése a nem tipikus, ritka és okkasionális jegyeitől egyáltalán nem tűnik könnyű feladatnak. A nehézségek okát többek között magától a sztereotipizációtól (a tulajdonságok rögzítésének különböző fokától), a vele összefüggésben lévő megnyilatkozások fajtájától, valamint olyan körülményektől függ, mint pl. az idő, a hely, az adó és a vevő. A sztereotipizációról csak akkor beszélhetünk, ha az adott objektum jellemző jegyei ismétlődnek a különböző megnyilatkozásokban (amit statisztikailag is meg lehet állapítani), és rögzülnek a nyelvben, azaz a szavak

jelentésében is (amit ki lehet mutatni a derivátumok, metaforák, frazeologizmusok, közmondások, valamint a szemantikailag koherens szöveg elemzése alapján). Az, ami a nyelvben rögzül, rögzül a társadalmi tudatban is. A sztereotipikus információra mindenekelőtt rámutat:

(1) az objektumok megnevezési módja: pl. *zsaru*, *zsernyák*, *góré*, *szolga* stb.;

(2) a szavak konnotációs jelentése: pl. *skót* — 'a Skóciában élő, kelta eredetű nép', de 'fukar, fősvény' is; *majom* — 'emlős állat', de 'a valakit/valamit szolgálai módon, nevetségesen utánzó' vagy 'hiú, kényeskedő személy' is; *testvér* — 'egyazon szülők gyermekeinek egyike', de 'egy néphez, nyelvcsaládhoz' vagy 'világnézeti, politikai táborhoz tartozó személy' is stb.;

(3) származékszavak (= derivátumok): pl. *testvéri* (= barátságos), *testvériség* (= emberek, közösségek egyetértése, barátsága, együttműködése); *majomkodik* (= nevetségesen viselkedik); *kakaskodik* (= férfiaságát fitogtatva udvarol, harciasan, esetleg agresszívan viselkedik) stb.;

(4) frazeologizmusok: pl. *egészséges mint a makk*, *buta mint a tyúk (liba)*, *rossz szomszéd török átok*, *parasztgyomor*, *anyai szív*, *miniszteriális gesztus* (= komoly gesztus) stb.;

(5) közmondások: pl. *Magyarnak korsó, németnek borsó, tótnak koporsó*; *Adjon Isten minden jót, bort, pecsenyét, olcsó sőt, a lengyelnek sok borsót, ellenségnek koporsót* stb.;

(6) az összetett mondatok szemantikai struktúrája: pl. *János szegény volt, de tisztességes* (tehát: a tisztességtelenségnek az oka a szegénység); *Ez kutya, de nem harap* (tehát: a kutyák harapnak); *Egyetemet végzett, de buta ember*; stb., valamint olyan mondatok, amelyekben az ok—okozati reláció érvényesül: pl. *szereti/gyűlöli őt, mert/mivel...* stb.

A világ nyelvi képe a grammatikai és szemantikai kategóriák hálójából (amelyek segítségével a nyelvhasználók a valóságot interpretálják), valamint az objektumok konkrét jellemzőiből (amelyekben a rögzített képzetek összekapcsolódnak a minősítési rendszerrel, viselkedési mintákkal stb.) áll. A nyelvi tények elemzése lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk ezeket a képzeteket, és megállapítsuk, hogy az adott nyelvhasználó milyen módon értelmezi a valóságot, milyen jegyeket vesz észre, milyeneket emel ki, és ebben hol van az ember számára kijelölt hely.

A szemantikai kutatásokban sok problémát okoz a lexikának az a része, amely a valóságban nehezen meghatározható jelenségekhez tartozik, és amelyeket az ember csak gondolatilag és nyelvilag képes megkülönböztetni és elkülöníteni. Elsősorban a tulajdonságokat, eseményeket, cselekedeteket, az emberi viselkedést és állapotokat megjelölő nevekről van szó, pl. *szemtelenység*, *rosszindulat*, *irigység*, *hála*, *szégyen*, *hazugság*, *vidámság*, *rábeszélés*, *olvasás*, *alvás*, *árlás*, *kockázat* stb. E szavak jelentésének meghatározásakor nem lehet a tudományos és a mindennapi ismeret (tudás) közötti hasadásról beszélni, mivel nem létezik tudományos ismeret a szemtelenségről, irigységről stb. Legfeljebb e jelenségek jobb vagy rosszabb megértéséről, értelmezéséről beszélhetünk, amely főként az egyén tapasztalatától függ. Az, aki soha nem élte át például az irigységet vagy a szomorúságot, illetve a vidámságot, nem fogja tudni elképzelni ezt az állapotot. Az említett és az ehhez hasonló szavak jelentésének ismerete, úgy tűnik, annak a viszonyításnak a tudását tükrözi, amely során ezeket a szavakat hozzárendeljük azokhoz a megfelelő jelenségekhez, amelyek a külső világban több elemből tevődnek össze, és az ember által gondolatilag konstruált, egységes fogalmat alkotnak. Pl. a *szemtelenység* bonyolult szemantikai jegy, amely több egyszerűbb jegyből áll (pl.: 'senkivel nem számol, csak a saját érdekét nézi' jegyből, stb.). Ezek közül a jelenségek közül egyesek jobban elkülönülnek a valóság kontinuumában (pl. *olvasás*), mások pedig kevésbé (pl. *árlás*). Az adó által elfogadott szemponttól függően ugyanaz a cselekedet árlásnak, vagy jól teljesített állampolgári kötelességnek is tekinthető. Az *árlás* szónak az alapjelentése nagyon általános viszonyítást tételez fel ahhoz a cselekményhez, amely az adó felfogásában valamely kötelezettség megszegését jelenti, és amelyet negatívan értékel.

A kategóriák közötti határok elmosódása, elhomályosítása szorosan összefügg az ún. „jelentések családja” jelenséggel, amely a többértelműséggel kapcsolatos. Ezt a fogalmat, mint köztudott, a tudományba még Wittgenstein vezette be, de későbbiekben több filozófus is, pl. Pawłowski (1988) foglalkozott vele. Azok az objektumok, amelyek az elmosódott fogalom terjedelmé-

hez (a jelentések családjához) tartoznak, nem rendelkeznek közös tulajdonsággal, de több alosztályt is képezhetnek, amelyeket a „családi hasonlóság” köt össze. A szavaknak, mint lexikális egységeknek a jelentését mindig egy konkrét konszituáció egészíti ki, tehát a beszéd folyamata nem egy adott megnyilatkozás mechanikus viszonyítása a konkrét objektumokhoz, hanem sajátos alkotás, amely során a megnevezett objektumokat a „szomszéd jelentésekre”, azaz a jelenségek közötti hasonlóságokra való utalások segítségével jellemezzük. (Vö. például az angol *ring* szó használatának elemzését: Langacker 1989, 1995). Ezt a jelenséget a magyar *gyűrű* szó példáján mutathatjuk be, amelynek az alapjelentése: 'karika alakú tárgy (ékszer)'. Átvitt értelemben viszont, például *Az ellenség gyűrűje teljesen bezárult* mondatban történik ugyan hivatkozás az alapjelentésre, de a mondat egy másik jelenség bemutatására használtuk fel. Ebben az esetben a permanens metaforizáció jelenségéről beszélhetünk, amelyről sok szó esik a kognitív szemantikában (Lakoff, Johnson 1980). Mivel ezekben a kutatásokban a mai nyelvhasználatról van szó, nem tartjuk helyesnek azt, hogy a metaforát az etimológiai jelentéssel is bővítik, kiegészítik. Nézetünk szerint a kommunikációs folyamat során a nyelvhasználók tudatában a szó etimológiája nincs jelen (Grzegorzewska 1992). Viszont helyénvaló az a megállapítás, hogy az a mód, ahogyan az ember az absztrakt jelenségeket értelmezi, a világ lokalisztikus felfogására utal. Innen ered az, hogy a mozgással és a térbeli lokalizációval kapcsolatos megnyilatkozásokat más életszférákra is átviszlik (Lakoff 1990).

Visszatérve ahhoz a kérdéshez, amely a „mentális tárgy” fogalmával függ össze, és amely a nyelvi jelek tartalmára, másképpen fogalmazva viszonyítási objektumaira vonatkozott, szeretnénk néhány kiegészítést hozzáfűzni. Nyilvánvaló, hogy az ember különböző, de főként a vizuális és az audiolális csatorna segítségével szerzi meg az információ túlnyomó részét, amelyet a feldolgozás után elraktároz a belső memóriájában (tárolójában). Az információ feldolgozása (amelynek az alapját a *genus proximum* és a *differentia specifica* kategorizálási elv képezi [Bańcerowski 1996]) következtében különböző absztrakciós szintű osztályok (invariánsok), azaz vizuémák, audémák, valamint a logikai klasszifikáció eredményeként magasabb absztrakciós szintű objektumok jönnek létre (Bańcerowski 1979, 1995), amelyekhez a kommunikáció folyamatában hozzárendelődnek a megfelelő grafémák és az artikulémák absztrakciós képei. Így a reprezentációs síkon (= az aktuális nyelvi realizáció síkján) az aktuális vizuális és auditív nyelvi jelek jelennek meg. A vizuális jelek a valóságos objektumok, vizuémák, magasabb absztrakciós szintű osztályok és a grafémák optikai modelljei, az auditív jelek viszont a valóságos objektumok, audémák, magasabb absztrakciós szintű osztályok és az artikulémák akusztikai modelljei. Tehát a nyelvi jeleknek a valósággal való kapcsolatai attól függenek, hogy a kommunikációs partnerek milyen absztrakciós síkon folytatják a nyelvi információcserét. A beszélgetés nemcsak a konkrét nyelven kívüli, hanem a különböző absztrakciós síkokon szereplő objektumokról is folyhat. Az első esetben a nyelvi jel közvetlenül a dezinátumra (pl. *Ez a hölgy nagyon csinos*), a másodikban pedig az egész osztályra/osztályokra utal/utalhat. Természetesen, a nyelvi jel nem kizárólag csak lényeges, azaz az egész osztályra jellemző jegyeket tartalmaz, amelyeket gyakran csak a szakemberek ismernek. A nyelvi jelben konceptualizálódnak a tipikus jegyek is, a megnevezett tárgyak alanyi képzetei. Ehhez hozzájárulnak a sztereotipikus jegyek is, amelyek az adott osztály nem minden objektumára vonatkoznak, konkrétan az objektumoknak csak egy részére, és amelyeket helytelen általánosításban az egész osztállyal hoznak összefüggésbe. Az osztályok a valóságban, a természetes fajok és egyes artefaktumok kivételével, objektív módon gyakran nem különíthetők el, erről már volt szó korábban a *szemtelenség*, *szégyen* stb. szavak esetében. Szemantikai leírásukkor ki kell mutatni a denotációjukat, azaz a valóságnak ahhoz a fragmentumához való viszonyítást, amelyet az adott szó megnevez. Ezen kívül meg kell adni az asszociált, sztereotipikus jegyeket, az ún. konnotációkat is.

Az objektumok, illetve azok osztályai extenzióját (terjedelmét) képezik azoknak a nyelvi jeleknek, amelyek azokat denotálják. Sok esetben viszont az extenzió nagyon absztrakt is lehet, amely gyakran több bizonytalan tényezőt is rejthet magában. Az az információ, amely az adó fő

kommunikációs intencióját képezi, általában egyenes módon továbbítódik, de az attól eltérő, más jellegű jelentés főként preszuppozíciók és implikált ítéletek formájában jut kifejezésre. Az adott lexéma jelentéséhez tartozik azonban mindegyik, pl. *elutazik*: '*A miniszterelnök tegnap elutazott Budapestről*' mondat arról tájékoztat, hogy a miniszterelnök a beszédaktust megelőző napon elhagyta Budapestet; hogy előzőleg Budapesten volt (preszuppozíció), és hogy jelenleg nincsen Budapesten (implikált ítélet, következtetés). Ez a kérdés, tudásunk szerint, nem kapott új megvilágítást a kognitív szemantikában.

Továbbiakban is komoly problémát jelent a több- és az egyértelműség, azaz a poliszémia és a monoszémia közötti határok pontos megjelölése. A kérdés az, hogy a szótáraknak tulajdonképpen csak az általánosabb jelentést kell-e feltüntetniük, és a konkretizálás a szövegekben történik, vagy pedig el kell-e fogadni azt az elvet, hogy a szótári jelentésnek konkrétabbnak, többértelműnek kell lennie. Úgy tűnik, hogy a második megoldás jobban tükrözi a beszélők nyelvi kompetenciáját.

Véleményünk szerint a szemantikai kutatásoknak két fő területre kell összpontosítaniuk a figyelmet:

(1) Az úgynevezett „rendszer szemantikájára”, amelyhez, a lexikális egységek jelentésének leírásán kívül, hozzátartozik a grammatikai szerkezetek, valamint a mondatnyi szabályok szemantikai értéke is (mód, eset stb.).

(2) A megnyilatkozások kommunikatív értékére, azaz a nyelvi rendszer használatából eredő információs tartalomra, másképpen fogalmazva a szemantikai-pragmatikai kérdéskörre.

A nyelvi szemantika leírását nagy mértékben megnehezíti az a tény, hogy a természetes nyelv nem egységes képződmény olyan értelemben, hogy keretében különböző nyelvjárások, az ún. rétegnyelvek, a szépirodalom nyelve, a különböző tudományos diszciplinák szaknyelvei stb. funkcionálnak. Tehát olyan képződményről van itt szó, amely egymást átszövő elemekből áll, és amely állandó változásokon keresztül megy végbe. Ezen kívül a nyelvre jellemző az okkasionális és az elliptikus jelleg, amely rákényszeríti a kutatót arra, hogy figyelembe vegye az elemzett megnyilatkozások nyelvi kontextusát és a nyelven kívüli szituációt is. Egy másik nehézség oka a természetes nyelv univerzalizmusa, amely abból áll, hogy a nyelv segítségével vagyunk képesek beszélni/írni mindenről. Ez az ember számára nagy jelentőségű tény azonban egyidejűleg a természetes nyelv gyengeségének forrását is jelenti, mivel metanyelvi szerepében (ezt a szerepet magához viszonyítva tölti be) a köznyelv szemantikai antinómiákhoz vezet. Egy másik kérdés azzal kapcsolatos, hogy a nyelv nyitott rendszer. Ezt a tulajdonságot háromféle módon is lehet értelmezni:

(1) A nyelv alkotó aspektusaként, amely Chomsky szerint abból áll, hogy végtelen számú kifejezést vagyunk képesek megérteni (amelyekkel eddig nem találkoztunk, és amelyek nem hasonlítanak az eddig használt kifejezésekre), és megfelelő körülmények között, mások számára érthető, új kifejezéseket tudunk alkotni (Chomsky 1972: 100).

(2) A nyelvnek olyan potenciális lehetőségeként, hogy nemcsak új kifejezések képzésére vagyunk képesek, hanem meghatározott szintaktikai kategóriákhoz tartozó, új alapelemekkel való gazdagítására is. Tehát a nyelv nyitottsága nemcsak azon alapszik, hogy a grammatikai szabályok korlátlan mennyiségű új kifejezés megalkotását engedik meg, hanem azon is, hogy állandóan gazdagíthatjuk, bővíthetjük a nyelvi szókincset, a nyelvi alapelemek halmazát is.

(3) A nyelvnek olyan lehetőségeként, amelynek segítségével nemcsak az objektív valóság leírására vagyunk képesek, hanem a fikció megteremtésére is (irodalmi fikció, fantázia, kitalálások, a valóságot érintő fejtegetések, amelyek olyan kifejezési formában fogalmazódnak meg, amely ellentmond a valóságnak stb.). A nyelv lehetőséget ad arra, hogy beszélhessünk arról, mi létezhet és mi nem létezhet, milyen lenne a valósan létező egyének nélküli és a valósan nem létező új egyénnel bővített világ stb. (Steiner 1975: 231).

Végül problémát okoz az is, hogy a köznyelv ontológiailag semleges. Ez azt jelenti, hogy a nyelvben egy bármiről történő igaz állítás nem vonja maga után az adott, szóban forgó objektum

létezésének elismerését. Tehát a természetes nyelv nem rendelkezik egzisztenciális követelményekkel, olyan értelemben, hogy egy adott név használata nem kell, hogy kötelezően feltételezze hordozójának a létezését, ahogy például a mesterséges nyelvekben történik. Az ilyen típusú nyelvek, mint köztudott, lényegesen korlátozzák az ontológiai jellegű kérdések tárgyalását, mérlegelését és a dolgok létezését érintő ítéletek megfogalmazását. A köznyelv nem ismer ilyen jellegű korlátozásokat, és megengedi, hogy egymást kölcsönösen kizáró ontológiai nézőpontokat fogalmazzunk meg, anélkül, hogy az egyik vagy a másik mellett foglaljunk állást.

A természetes nyelv differenciálja a denotátumok nélküli neveket tartalmazó mondatoknak a logikai értékét is. Arról van szó, hogy az ilyen jellegű mondatokban a logikai értéket nem az adott név hordozójának a nemléte, hanem egy bizonyos kultúrtradíció határozza meg, amelynek keretében a nyelv funkcionál. A mai magyar nyelvhasználók például elismerik a „*Pegazus szárnyas lő*” mondatnak az igazságát, és elvetik a „*Pegazus szárnyas tehén*” mondatot. Az említett tradíció a nyelvi közlések legkülönbözőbb típusait öleli fel, pl. az irodalmi szövegeket, mitológiai rendszereket, olyan nyelvi szokásokat, amelyek nehezen meghatározhatók, az egyes személyek által létrehozott önkényes nyelvi kreálásokat stb.

A nyelvi szemantikai elemzésnek mindenképpen számot kell adnia a fent említett tényekről, ellenkező esetben a nyelvről alkotott képünk messze nem teljes, és hamis marad. Ide kívánczik a világhírű lengyel logikusnak, Tarskinak az a megjegyzése, hogy „Annak, aki minden nehézség ellenére szeretné a köznyelv szemantikáját egzakt módszerekkel művelni, előzetesen el kell végeznie a nyelv »megreformálásával« kapcsolatos hálátlan munkát [...] Kétséges azonban, hogy az így racionalizált köznyelv megtarthatja-e a »természetességét«, és nem válik-e olyan nyelvvé, amelyre jellemzőek lesznek a formalizált nyelvek jegyei” (Tarski 1933: 16). Úgy véljük, hogy az idézett, figyelemre méltó sorokon érdemes elgondolkozniuk mindazoknak, akik szemantikával kívánnak foglalkozni.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski J., A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. *Nyelvtudományi Értekezések* 99. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979.
- Bańcerowski J., A jelentés értelmezési módjairól. *Ny.* 119: 263—85.
- Bańcerowski J., A világ nyelvi kategorizálásáról. *Ny.* 120: 64—70.
- Bogusławski A., *Język w słowniku*. Wrocław. 1988.
- Chomsky N., Form and Meaning in Natural Languages. In: *Language and Mind*. New York. Harcourt Brace Jovanovich. 1972.
- Dressler W., The Cognitive Perspective of 'Natural' Linguistic Models. In: *Symposium on Cognitive Linguistics*. Duisburg. 1989.
- Fillmore Ch., Frames and the Semantics of Understanding. In: *Quaderni di Semantica*. 1985. 6. Nr 2.
- Grzegorzczkova R., Demut, Hochmut und verwandte Begriffe im Polischen. In: *Wartościowanie w języku i tekście*. Warszawa. 1992.
- Kiefer F., A jelentéskutatás újabb irányzatai. *MNy.* LXXXV., 257—71.
- Kripke S., Naming and Necessity. In: D. Davidson, G. Harman (szerk.): *Semantics of Natural Language*. Dordrecht. 1972.
- Lakoff G., Classifiers as a Reflection of Mind. In: C. Creig (szerk.): *Noun Classes and Categorization*. Amsterdam. 1986.
- Lakoff G., Johnson M., *Metaphors We Live By*. Chicago. 1980.
- Lakoff G., *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago. 1987.
- Lakoff G., The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-Schemas? In: *Cognitive Linguistics*. 1990. vol. 1. 1.
- Langacker R. W., *Foundation of Cognitive Grammar*. Stanford. 1987. vol. 1.
- Langacker R. W., A View of Linguistic Semantics. In: *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam. 1988.

- Langacker R. W., *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Wydawnictwo Uniwersytetu im. Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin. 1995.
- Lippmann W., *Public Opinion*. New York. 1922.
- Pawłowski T., Rodziny znaczeń. In: Z. Muszyński (szerk.): *O nieostrości*. Lublin. 1988.
- Pisarkowa K., Konotacja semantyczna nazw narodowości. In: *Zeszyty Prasoznawcze*. 1976. Nr 1.
- Putnam H., *Mind, Language and Reality*. London. 1975.
- Putnam H., *Representation and Reality*. Cambridge. 1988.
- Rosch E., On the Internal Structure of Perceptual and Semantic Categories. In: *Cognitive Development and the Acquisition of Languages*. New York. 1973.
- Rosch E., Principles of Categorization. In: *Cognition and Categorization*. New York. 1978.
- Steiner G., *After Babel*. Oxford University Press. London. 1975.
- Tarski A., *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*. Warszawa. 1933.
- Wierzbicka A., *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor. 1985.
- Wierzbicka A., *The Alphabet of Human Thoughts*. Duisburg. 1989.

Bañcerowski Janusz

A Kárpát-medence régi helynevei*

A keletről nyugatra vándorló népek évszázados országútját, az eurázsiai sztyeppét nyugat felé a Kárpátok zárja el. A 9. század végén a Kárpátoktól körülölelt Közép-Duna-medencében foglalt magának végleges hazát egy keleti lovas nép, a magyarság. Elsősorban azokat a területeket szállta meg, amelyek pásztorkodó-állattenyésztő életmódjának, a nagyállatok — marhák, lovak — tartásának a legjobban megfeleltek. Tehát megszállta a füves mezőségeket, a ligetes erdővidékeket, amelyek még lehetővé teszik csordák, ménesek legeltetését. Nagyon alkalmasak legelőknak a buja aljnövényzetű tölgy-, illetőleg elegyes erdők. Ezzel szemben a zárt bükk- és fenyőerdők vidéke a maga szegényes aljnövényzetével kiterjedt nagyállattartást nem tesz lehetővé. Eleve valószínű tehát, hogy a honfoglaló magyarság a bükk- és fenyőerdők területére nagyobb tömegben nem hatolt be, hanem megállt a bükk-, illetőleg fenyőhatáron alul. (Határvédelmi katonai őrállomásokat természetesen a bükk-, illetőleg fenyőhatáron felül is telepíthettek.)

Előadásomban három kérdést kívánok kissé behatóbban megvizsgálni. Előbb a földrajzi nevek legszívósabb csoportjának, a vízneveknek a folyamatos továbbélésével foglalkozom, s azt kutatom, milyen vízneveket örökölt a honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében talált népektől. Utána a hegynevekre keríték sort. Végül a letelepedő magyarság helységnévadó tevékenységét tárgyalom, bemutatva legrégibb helységneveink fontosabb típusait.

A földrajzi nevek legrégibb és leghosszabb életű csoportját a vízbőségüknél és hosszúságuknál fogva jelentős folyók nevei alkotják. Ezek valósággal nemzetközi tulajdonban vannak, és egykor kialakult nevüket ritkán cserélik fel mással. A hódítók és az új telepések rendszerint átveszik a vidék régi lakosaitól használt vízneveket. Ezért településtörténeti kérdésekben a víznevek vallomásának nagy a súlya. Vegyes nemzetiségű lakosság esetében az a nép számít korábbi települőnek, amelynek nyelvéből az illető terület víznevei megfejthetők. A Kárpát-medence vízneveinek nem túlságosan nagyszámú csoportját az ókorból adatolható, ősi indoeurópai eredetű víznevek alkotják. Ezeket olyan nép közvetítésével vette át a magyarság, amelyet a honfoglalás idején itt talált. Átadóként többnyire azok a szláv népcsoportok jöhetnek számításba, amelyek a 7—8. században már bizonyosan itt voltak. Az ókorból adatolható, ősi indoeurópai víznévnek számít a

* Előadásként elhangzott a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Történészek Világszövetsége, az MTA Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete által a magyar honfoglalás 1100. évfordulójáról rendezett konferencián (Budapest, 1996. augusztus 2—4).

Dráva, Duna, Garam, Körös, Kulpa, Marcal, Maros, Morva, Olt, Szamos, Száva, Temes, Tisza, Valkó, Zala és több más. Vannak olyan víznevek is, amelyekre nincs az ókorból adat, de szerkezetük alapján mégis ókori régiségűeknek tarthatók. Ilyen az *Árva, Ikva, Ipoly, Iza, Kerka, Kiszuca, Lajta, Lapincs, Máramaros, Mura, Rába* stb. Preszláv ősiségű és több-kevesebb bizonyossággal germán (kvád? gepida?) eredetű a *Bódva, Hernád, Nyitra, Vág* és több más. Néhány folyónév török (avar, bolgár-török stb.) eredetűnek gyanítható; ilyen a Fertőbe ömlő Vulka patak régi *Seleg* neve, a *Kükiüllő, a Krassó ~ Karassó, Tatrang, Okor* stb. A Kárpát-medence nagyszámú víznevének szlávok adtak nevet, jórészt bizonyára még a magyar honfoglalás előtt. Ilyen víznév a *Beszterce, Csaronda, Dobroda, Gerence, Ilosva ~ Jósua ~ Ósua, Kászon, Korpona, Kovászna, Kraszna, Kurca, Lekence, Lesence, Orbó, Rábca ~ Répce, Rakaca, Szuha ~ Cuha, Tarna, Tarnóca, Torna, Túr, Turóc* stb.

A magyar honfoglalással természetesen nem állt meg a Kárpát-medence víznévrendszerének alakítása, hanem friss erővel folytatódott tovább. Ám az adatszerű dokumentálást nehezíti a forráshiány, illetőleg forrásszegénység. Az egész 10. századból csupán gyér külföldi írott források állnak rendelkezésünkre, de még a 11—12. századi forrásokból is csak szegényesen csordogálnak az adatok a magyarországi írásbeliség akkori fejletlensége folytán. Csupán a 13. századtól kezdve jelentkeznek az írott forrásokban tömegesebben a földrajzi nevek, s köztük — főleg a részletes határleírásoknak köszönhetően — a víznevek. Keletkezésük sokszínűségére jó példa a Tisza jobb oldali mellékvizének, a Hejőnek kettős neve. E folyó felső szakaszát, amelynek vizét a görömbölytapolcai meleg források olyan hőfokon tartják, hogy télen sem fagy be, az ott lakó szlávok a maguk nyelven *Toplicá*-nak, azaz 'meleg vizű patak'-nak nevezték el; ebből való a magyar *Tapolca*. Valamely kisebb folyó völgyének új települőktől való megülése többnyire a víz folyásával ellenkező irányban, alulról felfelé szokott haladni. Így szállhatta meg a magyarság is a folyó alsóbb részét, s vagy a folyó vizének közvetlen érzékelése alapján, vagy pedig — kétnyelvű közösség közreműködésével — a szláv *Toplica* mintájára megalkotta annak értelmi megfelelőjét, a magyar *Hejő*-t, amely a 'meleg' jelentésű *hő ~ hév* és a régi *jó* 'folyó' összetétele hangrendi kiegyenlítődéssel. A *Hejő* folyónévben rejlő *jó* 'folyó' több más víznevünkben is megőrződött. Mindenekelőtt ilyen a *Sajó*, amely nemcsak a Tisza egyik jobb oldali mellékvizének, hanem két erdélyi folyónak is neve. A *Sajó* folyónév a *só* és a *jó* összetétele. L. még *Berettyó* (a *berek* 'ingoványos szegélyerdő' és a *jó* összetétele), *Disznójó, Hájó* (< *Hév-jó*, a mély hangrend irányában való kiegyenlítődéssel), *Meregyó* (< *Méreg-jó*), *Székeljó* stb. Jellegetesen magyar víznév az *Almás, Aranyos, Árpás, Bodrog, Eger, Fejér-Nyikó, Fekete-ügy, Füzes, Gyöngyös, Hangony, Homoród, Kórógy, Nádas, Nyárad, Sár, Sebes, Séd, Székás* (< *Székes* 'sziksós'), *Szilágy, Vajas* stb. A *Fertő* sekély vizű tavat, lápot jelöl többfelé is. De még Zágráb megye déli részén, az Una vízvidékén is kapott patak magyar nevet. Ez a pataknév az 1270 óta adatolt *Járásvölgy* volt, amelynek tkp. értelme 'gázlós völgy', 'olyan völgy, amelynek vízfolyásán sok az átgázolható hely'. Egy másik *Járásvölgy* a Pozsony megyei Modor környékén egy völgyet jelölt. — A magyaron kívül természetesen más népek is nyomot hagytak a Kárpát-medence újabb víznévrendszerén. A Nagy-Szamosba ömlő erdélyi Sajó jobb oldali mellékvizét jelölő *Budak* feltehetően egy besenyő *budaq* 'ág' főnévre megy vissza. A szepesti szászok *Krummbach* (tkp. 'görbe, kanyargós patak') víznevéből való a jobb felől a Hernádba ömlő patak magyar *Korompa* neve. Az Oltba ömlő *Porumbák* patak neve az erdélyi szász *Forrembach ~ Formbich* (tkp. 'pisztrángos patak'), az Olt másik mellékvizének *Vidombák* neve pedig az erdélyi szász *Weidenbach* (tkp. 'füzes patak') átvétele.

A Közép-Duna-medencének a magyar honfoglalás előtti hegyneveiről keveset tudunk. A *Kárpátok* már az ókorban is ezt a nevet viselte, de hozzánk nem élő nyelvi közvetítéssel jutott el, hanem irodalmi úton, a középkori latin *Carpatus* révén. Hosszú időn át *Havas-erdő*-ként vagy *Havasok*-ként emlegették nálunk e hegykoszorú részeit. Más a helyzet a *Tátra* hegységnévvel. Ennek élő nyelvi folytonossága a honfoglalás óta sohasem szakadt meg. Nagyon valószínű, hogy a hegységnév már az ókorban, jóval a szlávok beköltözése előtt megvolt, de a magyar honfoglalásnál

korábbi írásos adat nincs rá. Ezért a *Tátra* ókori ősisége csupán hipotézisként kezelhető. A Karoling-korban feljegyzett hegységek továbbélését két példa is igazolja. A Kőszegi-hegységnek Felsőőrben megőrzött *Vütöm* nevében Pannónia Karoling-kori bajor lakossága és a letelepedő magyarság együttélésének szerény nyoma maradt fenn. Nyelvi előzménye a 860-ból adatolt óbajor *Uuitinesberc*. Egy 890-ben írott pápai levélben szerepel egy pannóniai hely *Omuntlesberch* (tkp. 'Omunt hegye') néven. E hegységet összekapcsolhatjuk a pannonhalmi apátságtól északra található *Amand-hegy* nevével.

A magyar állam megizmosodásával párhuzamosan az okleveles gyakorlatban egyre gyakoribbá válnak a határleírások, s bennük fel-feltűnedeznek hegységek is. Az alacsonyabb dombvidékek és hegységek magaslatait jobbára magyarok, a bükk- és fenyőhatáron felül emelkedő csúcsokat pedig inkább ottani szlávok, illetőleg — főleg Erdélyben, de néhol az Északkeleti-, sőt Északnyugati-Kárpátokban is — költözködő pásztorkodást folytató vlachok nevezték el. Szlávoktól, közelebből lengyelektől, szlovákoktól, ruszinoktól, horvátoktól, szerbektől származnak a következő hegységek: *Babia Góra, Beszkidek, Branyiszko, Bugyihó* (a Börzsönyben), *Esztramos, Fruska Gora, Galya-tető, Gutin, Hoverla, Kriván, Nagy- és Kis-Inóc, Naszály, Oszoly, Pécs-kő* (Salgótarjánban), *Pieninek, Pisznice, Polyána, Popadja, Pop Ivan, Prasiva, Ptacsnik, Rohács, Sturec, Szinyák, Sztinya, Tribecs, Vepor, Verhovina, Veternyk, Vihorlát, Zobor, Zsibrica* és sok más. Lehetséges, de nem kétségtelen a *Mátra* szláv eredeztetése. — A sokféle indítékból keletkezett magyar hegységeket szemléltethetik a következők: *Ablakos-kő, Agár-tető, Avas, Bályvány, Barlang-hegy 'Borló', Bükk, Cserehát, Csihányos, Csóványos, Csúcs-hegy, Csudáló-kő, Észak-hegy, Fekete-hegy, Gyepű-hegy, Gyilkos-hegy, Gyűrű-tető, Halom-hegy, Halyagos, Hát, Hegyes-kő, Hegymagas 'Szent György-hegy', Hollófészek, Hoportyó, Istállós-kő, Jakab-hegy, Kandikó, Kánya-hegy, Karancs, Kékes, Kék-Szűrő, Kelemen-havasok, Keresztes-havas, Keselő-hegy, Kis-árnyék, Kopaszka, Korhány, Kőkapu, Kőris-hegy, Kövecses-hegy, Köves-hegy, Közép-bérc, Likas-kő, Medves, Meleg-hegy, Mező-havas, Milic-kő 'Nagy-Milic', Monmulató, Nagy-hangyás, Nagy-Hideg-hegy, Nagy- és Kis-Kevély, Nagy-verő, Papod, Pipis-hegy, Piskés-tető, Ritka-hegy, Ság, Sas-kő, Sokoró, Somló, Somlyód, Szár-hegy, Szent Gellért-hegy, Szent Mihály-hegy, Szent Tamás-hegy, Szent Vid, Tar-kő, Tetétlen, Ünő-kő, Verő-máj, Zengő* stb. Hegyneveink egy része úgy keletkezett, hogy valamely település neve átvonódott a település fölötti magaslatra. Ilyenek: *Árpatahló* (később kiszorította a szerb *Fruška Gora*), *Bakony, Bél-kő, Börzsöny, Csíki-hegységek, Kab-hegy, Keresztény-havas, Körtvélyes* (a Vértesben), *Muzsla* (a Mátrában), *Öreg-Kovács* (a Vértesben), *Sár-hegy* (a Mátrában), *Tamás-hegy* (a Vértesben), *Vulkán* (a Déli-Kárpátokban) stb. A hegységek olykor valamely nevezetes csúcsuk nevét veszik magukra: *Csergő, Cserhát, Gerecse, Gete, Hargita, Mátra, Mecsek, Nagy-Fátra, Pilis, Réz-hegység, Vértes, Vihorlát* stb. Némelyik hegységvünk tükörfordítással keletkezett idegen mintára: *Írott-kő, Király-hegy, Ördög lakodalmá, Petür-goz* 'Petrova gora', *Prédikálószték* stb. Fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdaságilag különlegesen értékes hegyeink, hegységeink gyakran szerepeltek a régiségben mint *silva* 'erdő', s nem mint *mons* 'hegy'. Példák: *silva Bersen* 'Börzsöny', *silva Bocon* 'Bakony', *silva Vertus* 'Vértes', *silva Matra* 'Mátra', *silva Ples* 'Pilis', *silva Igfon* 'Réz-hegység' stb. A fenyőerdős Alacsony-Tátra és a Gömör-Szepesi-érchegység a *Fekete-erdő* nevet viselte, de így hívták a Gyulai-havasokat is. A bihari hegyek *erdő*-nek neveztettek az összetett *Erdő-elve* 'Erdély' előtagjában. (Ezt tükrözi a magyarországi középkori latin *Transsylvania* 'Erdély'.) A horvátországi *Petrova gora* hegységnevet a magyar *Petür-goz* adta vissza, utótagjában a magyar *gaz* 'erdő' főnévvel. — Jellegetesen román hegységek főleg a havasi legelők magassági szintjén találhatók. L. *Bucsecs, Detonáta, Drócsa, Gajna, Godján, Gorgány, Gruny, Kicsera, Kucsuláta, Magura, Mencsul, Negoj, Páring, Pietrosz, Retjezát, Vlegyása* stb.

Rátérek a települések, illetőleg településnevek kérdésére. A kontinuitás vagy folytonosság műszóval a történészek, régészek és nyelvészek többféle továbbélési formát szoktak jelölni. Társadalomkontinuitás vagy helybenmaradás esetén a települést alkotó társadalmi közösség háborítatlan-

nul él tovább egy adott lakóterületen. Például szolgálhat Róma társadalma az ókortól napjainkig. Településkontinuitásról akkor beszélhetünk, ha a régi lakosság elmenekül, és másutt telepszik le, s helyét nagyszámú jövevény lakosság foglalja el. Ez történt 1453-ban Konstantinápolyban, amikor a város neve is kicserélődött, s a bizánci görög városnevet az a török *İstanbul* ~ *Stambol* váltotta fel, amelynek előzménye egy görög előjárós szó szerkezet volt 'a Városba' jelentéssel. Romkontinuitás esetén a régi, kiürült település romladozó épületeit új települők veszik birtokba, de többnyire a régi városnak a nevét sem őrzik meg. A Kárpát-medence egykori római területein névkontinuitás legfeljebb Pannónia nyugati és déli peremén volt lehetséges: *Poetovio* > *Ptuj*, *Siscia* > *Sziszek*, *Sirmium* > *Szerém(vár)*, *Szerémség*. *Keszthely* < *Kesztel* esetében is gyaníthatunk névkontinuitást, hiszen e név abból a latin *castellum* 'erősség, vár' köznévből származhat szláv közvetítéssel, amellyel a római korban a közeli Fenékpusztán feltárt hatalmas erődített telepet jelölhették. Egyházi használatban megörzödött a *Savaria* 'Szombathely', valamint a *Quinque Ecclesiae* 'Pécs' városnév. De ha a városok nevei is nyom nélkül eltűnnek, mint például Dáciában, akkor a kontinuitás semmiféle formájáról sem beszélhetünk.

A földrajzi nevek valamennyi fajtája közül a településneveket őrizték meg az írott források a legnagyobb számban. Szabó István kutatásai szerint a 15-16. század fordulójáig Magyarország területén 20—21 000 település jött létre, mégpedig királyi város, mezőváros, illetőleg faluszerű telep együttvéve. S mindegyik településnek volt megkülönböztetésre szolgáló egyedi neve, bár egy-egy név többfelé is ismétlődhetett. A nagy nehézséget az jelenti, hogy a római korból kivételszerűen ránk hagyományozódó, de inkább csak egyházi használatú, tehát korlátozott érvényességű *Savaria*-tól, *Quinque Ecclesiae*-tól a peremvidéki *Sziszek*-tól stb. eltekintve mindössze a folyónévi eredetű *Nyitra* helységnevre van a magyar honfoglalásnál korábbi adat, pedig faluszerű településeknek lenniük kellett a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt is. Az írás nélkülinek mondható 10. századból sem ismerünk jól azonosítható településneveket mai hazánk területéről, pedig bizonyosan akkor, abban az „írás nélküli” században keletkezett helységneveink jelentős hányada. Ezzel kapcsolatos a kérdés, melyek lehetnek azok a településnevek, amelyeket a honfoglaló magyarok a Kárpát-medence korábbi szláv és egyéb népességének nyelvéből vettek át, tehát amelyek régebbiek a magyar honfoglalásnál. Györffy Györgynek véletemesen határozott véleménye szerint: „A Kárpát-medence IX. és XI—XIII. századi helységneveinek összehasonlító vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a 895—900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak és városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogurbolgár maradvány népesség csak vízneveket mentett át a IX. századból, amelyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a köznépeknek.” (Györffy 3: 327.) A mondottakból értelemszerűen adódik, hogy az az igen erős földvár is, amelyet a szlávok nyelvén is értő első „etimológusunk”, Anonymus szerint a szlávok a maguk nyelvén *Csongrád*-nak, azaz fekete várnak neveztek, a magyar honfoglalás után kapta meg ma is élő nevét, de ugyanígy a biztosan szláv etimológiájú *Bolondóc*, *Eszék*, *Galgóc*, *Kálnok* ~ *Kelnek*, *Kanizsa* ~ *Kenese*, *Karakó*, *Kesztlóc*, *Nógrád*, *Pozsega*, *Pöstyén*, *Ricse* ~ *Récse* ~ *Rócse*, *Szalánkemén*, *Trencsén*, *Visegrád*, *Zemplén*, *Zólyom*, *Zsolna* stb. mind-mind honfoglalás utáni névadásból származik. Korábbi írott adatok valóban nincsenek rájuk, de ez még nem zárhatja ki kategorikusan annak lehetőségét, hogy közülük legalábbis némelyek már a magyar honfoglalás előtt is meglehettek. De bárhogyan volt is, tény az, hogy a magyarság letelepedésével tömegessé váltak a magyaroktól adott helységnevek, amelyek valósággal behálózták a Kárpát-medence lakott területeit. Ezeknek a magyar helységneveknek főbb típusaival foglalkozom a továbbiakban.

A legösszegebb és legjellegzetesebb magyar helységnevtípus alakilag tökéletesen azonos valamely személynévvvel, azaz egy-egy személynév anélkül válhatott magyar helységnévvé, hogy bármiféle toldalékelemmel (képzővel vagy összetételi utótaggal) egészült volna ki. Az előzményül szolgáló személynév viselője az illető terület egykori ura, birtokosa, tisztségviselője vagy valamely

más szempontból nevezetes lakója lehetett. Némelyek szerint ez a pusztaszemélyneves helynévtípus nomádoknak nevezhető, hiszen nomadizáláskor a szálláshely nem állandó, s ezért egy-egy jeles személy tartózkodási vagy szálláshelyét nem valamely földrajzi pontnak, hanem a jeles embernek a neve után érdeklődve lehetett megjelölni. Nem *v a l a h o v á* mentek, hanem *v a l a k i - h e z*. A magyarban a pusztaszemélynevek helynévként való használata már a honfoglalás előtt megvolt. Bizonyítja ezt a legrégibb ismert magyar vezérnek, *Levedi*-nek *Levedia* nevű szállásterülete, amelyet Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár jegyzett fel 950 táján. A helynév eredeti magyar alakja a vezér nevével tökéletesen egyező *Levedi* volt; az írásban rögzített országnévszerű alak görögösítés eredménye. Az új, Kárpát-medencei magyar hazában sorra keletkeztek pusztaszemélyneves helységnevek. Az alapul szolgáló személynevek között pogány kori magyar, illetőleg török eredetű személyneveken kívül vannak latin, szláv, német, francia és más eredetű személynevek is, hiven tükrözve személynévállományunk fokozatos gazdagodását és színesedését. Példák pusztaszemélyneves helyneveinkre: *Abád(szalók)*, *Ajka*, *Ajton*, (*Tisza*)*alpár*, *Arad*, (*Nagy*)*árpád*, *Bács*, *Békés*, *Bucusu*, *Buda(pest)*, *Bulcs*, (*Hejő*)*csaba*, *Csanád* 'Marosvár', *Dés*, *Dömös*, *Fadd*, (*Köte*)*gyán*, *Gyula*, *Hont*, *Kál*, *Kalocsa*, *Munkács*, *Orci*, *Örkény*, *Pápa*, (*Gyöngyös*)*pata*, *Perjámos*, *Pozsony*, *Solt*, *Sopron*, *Szabolcs*, *Szatmár(németi)*, *Szolnok*, *Taksony*, *Tas*, *Tihany*, *Torda*, *Üllő*, *Verpelét*, *Veszprém*, *Visonta*, *Zoltán* stb. Egy-egy pusztaszemélynévből alakult helységnevé megítélésakor természetesen nem az előzményül szolgáló személynév nyelvi eredetét, etimológiai hovatartozását kell döntőnek tartanunk, hanem azt, hogy az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében más, mint magyar, nem lehetett, e helyneveket magyarok adták a Kárpát-medencében, sőt Közép-Kelet-Európában egyedül rájuk jellemző módon. A névadásnak ezt a módját sem a szlávoknál, sem a németeknél, sem a románoknál kimutatni nem lehet. Az ő névadási rendszerük más. Röviden kitérek ezekre is.

A szlovák Ján Stanislav ismert nagyméretű helynévmagyarázó művében azt a véleményét nyilvánította, hogy a régi szláv helynévadásban igenis lehetséges volt a pusztaszemélyneves helységnevadás (SlovJuh. 1: 591—9). Hivatkozott néhány *ma i* bolgár és szerb-horvát helynévre, de *r é g i*, főként 13. század előtti forrásokból meg sem kísérelt ilyen szláv helyneveket felhozni. Ilyenek nincsenek is; a régi szláv helynévanyagban a pusztaszemélyneves helységnevek típusa teljesen ismeretlen. A szláv nyelvek régi helynévadására az volt jellemző, hogy személynévből csakis *k é p z ő h o z z á a d á s á v a l* alakulhattak helységnevek. Ilyen funkciójú képző több is volt: *-jb*, *-ja*, *-je* (pl. szlovák *Vicež* 'Nagyvitéz, Vífaz', szerb-horvát *Banja Luka*); *-inъ*, *-ina*, *-ino* (pl. szlovák *Ivančíná* 'Ivánkafalva'); *-ovъ*, *-ova*, *-ovo* (pl. szlovák *Mikšová* 'Miksófalva'), *-itjo* (pl. szlovák *Čachtice* 'Csejte'), *-ovitjo* (pl. szlovák *Slavkovce* 'Szalók'), *-inъci* (pl. szlovák *Dudince* 'Gyűgy'). A *-jb* képzős szláv helységnevek különös figyelmet érdemelnek. Az egyes szláv nyelvek történeti fejlődése során ugyanis bizonyos helynevekben az epenthetikus *l* eltűnése vagy depalatalizáció folytán e képző elenyészett, s a képzőt veszített helynév egybeesett az alapul szolgáló személynévvel. Vö.: bolgár *Preslav* hn. < **Preslavljъ* hn. <: *Preslavъ* szn.; *Bogoslov* hn. < **Bogoslovljъ* hn. <: *Bogoslovъ* szn.; *Bratolin* hn. < **Bratolinjъ* hn. < *Bratolinъ* szn.; *Milovan* hn. < **Milovanjъ* hn. <: *Milovanъ* szn.; *Negovan* hn. < **Nëgovanjъ* hn. <: **Nëgovanъ* szn.; *Razmer* hn. < **Razmerjъ* hn. <: **Razmërbъ* szn.; *Pavel* hn. < **Paveljъ* hn. <: *Pavel* szn. (A *-jb* képzős bolgár helyneveknek 1973-ban önálló monográfiát szentelt Jordan Zaimov.) — Szerb-horvát *Žitimir* hn. < **Žitomerjъ* hn. <: *Zitomërbъ* szn. — Cseh *Svatoslav* hn. < **Svatoslavjъ* hn. <: *Svatoslavъ* szn. — Lengyel *Radom* hn. < **Radomjъ* hn. <: *Radom* szn. — Orosz *Vladimir* [egyházi szlávós névalak] hn. < *Volodimërbъ* hn. <: *Volodimërbъ* szn. — A történeti fejlődést nem ismerőknek (vagy figyelmen kívül hagyóknak) e példák azt sugallhatják, hogy a szláv nyelvekben valóban lehetséges volt a pusztaszemélynévből alakult helységnevek típusa. S ha ez lehetséges volt a múltban, akkor erre a mintára akár új helységnevek is alkothatók. Palatalizálatlan szóvégi torokhangok alapján ilyen másodlagosan, analógiásan képzett új típusnak kell tekintenünk a bolgár *Golak*, *Pastuch*, szerb-horvát *Budak*, *Gojak* stb. helyneveket. E modern helynévtípust Kniezsza István oszmán-török hatás

eredményének tartotta mind a bolgárban, mind pedig a szerb-horvátban. Az oszmán-török befolyás valóban gyakoribbá tette ezt az új szláv helynévtípust, de annak létrejötte, mint láttuk, magukból a szláv nyelvekből is kielégítően megfajtható. Mindezek alapján határozottan kijelenthetjük, hogy például az Esztergom megyei magyar *Dorog* városnév névadás eredménye, noha az előzményeül szolgáló ómagyar *Durug* személynév a magyarban szláv jövevény; vö. szláv *Drug* szn. (tkp. 'barát, társ'). A szlávok okvetlenül valamiféle képzőt illesztenek a személynévhez, hogy belőle helynevet alkossanak. A *Drug* személynévből szláv névadás esetén **Drugovo* (tkp. 'Drug falva, birtoka'), **Družb* (tkp. 'Drug udvarháza'), **Družina* (tkp. 'Drug földje'), **Družbci* (tkp. 'Drug emberei, Drug népe, Drugék')-féle helynév volna várható, de *Drug* soha. A *Dorog* városnév nem szláv, hanem magyar. Ennek bizonyítékául megemlítem a Vas vármegyei (ma burgenlandi) *Darázsfalu* ~ *Trausdorf* régi magyar *Dorog* ~ német *Trausdorf* nevét. A helység eredeti magyar neve *Dorog* volt, amely ugyanúgy pusztaszemélynévből keletkezett magyar névadással, miként az Esztergom megyei *Dorog*. Ám e falunak a magyar névalak mellett volt egy szláv névadáson alapuló neve is, mégpedig a **Družb*, amely a *Drug* személynévből keletkezett birtoklást kifejező *-jb* képzővel. A betelepülő németek ez utóbbit, a szláv **Družb*-t vették át, és a *-dorf* utótaggal megtoldva, a maguk nyelvjárásához idomítva *Trausdorf*-ot formáltak belőle. A 19. század második felében hatósági úton megalkotott új magyar *Darázsfalu* német mintát követő részfordítás és népetimológias átformálás eredménye. — A Veszprém megyei *Pápa* város névadója egy *Pápá*-nak hívott személy volt. E személynév német eredetű, de a névadás módja vitathatatlanul magyar. Német névadásnak valami *Papenburg*, *Papenhagen*, *Papenrode*, *Pappenheim* lett volna az eredménye. — A Déstől nyugatra fekvő *Aparét* hn. személynév előzménye a magyar *Alpret* ~ *Albert* ~ *Albrecht* volt. Ez utóbbi német eredetű. A névadás módja azonban kétségtől magyar. Német névadás esetén **Albrechtsdorf*, **Albertshausen* keletkezett volna. — A Heves megyei *Verpelét* névadója egy *Velpret* nevű személy volt. E személynév német eredetű, de a névadás módja jellegzetesen magyar. Német névadás esetén **Wilbertsdorf*-féle névalak keletkezett volna. — A Békés megyei (*Köte*)gyán helység névadója egy *Gyán*-nak hívott személy volt. E személynév ófrancia (vallón) eredetű, de a falu nevét magyarok adták a magyarban szokásos módon. Francia névadás esetén afféle helységnév keletkezett volna, mint a Calvados megyei francia *Janville*, amely 1129-ben latin *Johannis villa* formában bukkant fel. — A személynévből alakult román helységnevek zöme többes számú *-ești* vagy *-eni* képzővel van ellátva. Az Erdélyi-érchegységben egy kenéz, aki a román *Bucur* > magyar *Bokor* nevet viselte, a 15. században falut telepített, amelyet róla mint telepítő kenéztől magyarul *Bokorfalvá*-nak, románul pedig *Bucuresci*-nek neveztek el. Ez utóbbinak 'Bucur emberei, Bucur népe, Bucurék' a jelentése. Az Alföld szatmári peremén fekvő Kányaháza 15. századi magyar névalakja *Kalinháza* volt. A magyar helységnévvel párhuzamosan keletkezett a román *Călinești* (tkp. 'Călin emberei, Călin népe, Călinék'). L. még: román *Brăteni* hn. <: *Bratu* szn., *Costeni* hn. <: *Coste* szn., *Dobreni* hn. <: *Dobre(a)* szn., *Focșani* <: *Focșa* szn. stb. Szórányosan előfordulnak a románban egyes számban álló személynévvvel azonos helységnevek is, ám a közelebbi vizsgálat azt állapítja meg róluk, hogy jobbára a magyarból vannak átvéve; pl. *Adjud* 'Egyedhalma Moldvában', *Aiud* 'Nagyenyed', *Beclean* 'Bethlen', *Boldur* 'Bolder', *Bologa* 'Sebesvár', *Laslaul Mare* és *Mic* 'Nagy- és Kisszentlászló' stb. Teljesen új jelenség a román helységnévadásban a változatlan kereszt- és családnévből (kivételesen csupán családnévből, esetleg család- és keresztnévből) alakított tiszteleti helységnevek kisszámú csoportja: *Ady Endre* 'Érminsztent', *Aurel Vlaicu* 'Bencenc', *Avram Iancu* 'Felsővidra', 'Ácsva', 'Keményfok', *Axente Sever* 'Asszonyfalva', *Coșbuc* 'Hordó', *Dr. Petru Groza* 'Vaskohsziklás', *Mihai Viteazu* 'Zoltán', *Nicolae Bălcescu* 'Alsóköves', *Gheorghe Doja* 'Lukafalva' stb.

A pusztaszemélyneves helységnevek típusa a 13. század közepéig az egész magyarlakta területen eleven volt, de később fokozatosan újabb névtípusok szorították háttérbe. A 13. század közepe után pusztaszemélynévből keletkezett helyneveink a típus elhúzódó elevenségének kései termékeként értékelhetők.

Névtípus szempontjából a pusztai személynéves helységnevekhez csatlakoznak a társadalmi csoportnevekből — törzs-, nép- és foglalkozásnevekből — toldalék nélkül alakult helységnevek típusai. Sorra veszem őket.

A törzsneves helységnevek úgy keletkeztek, hogy a magyarok Bíborbanszületett Konstantintól feljegyzett hét törzsének nyolc törzsneve (*Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*) önmagában vált helységnévvé. Az így nevezett településeket az illető törzsek tagjai lakták akár mint a terület eredeti lakói, akár mint kirajzással, tervszerű áttelepítéssel odakerült szállásfoglalók. A törzsneves helységnevek száma mintegy háromszázra tehető, de ez a szám az okleveles és az élő nyelvi anyagból bizonyára még tovább szaporítható. A törzsnevekből származó helységneveknek négy sajátosságuk van: 1. szétszórva találhatók az ország különböző részein; 2. személynévként a törzsnevek csupán elvétve fordulnak elő; 3. elterjedésük nem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határait; 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar. Törzsneves helységeink túlnyomó része korai, 10–11. századi eredetű. A későbbiekben, a törzsi szervezet elmúltával a törzsi hovatartozás tudata elhomályosodott. A 11. század közepe után keletkezett, egy-egy törzsnévvvel alakilag egyező helységnevek közvetlen előzményei törzsnévből alakult személynévek is lehettek, mert ilyenek, ha elvétve is, mégiscsak előfordultak. De számolni lehet névköltöztetéssel is. — Bíborbanszületett Konstantin nem említette név szerint a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadva a magyarsághoz csatlakozó három kabar törzset. E három törzs rejtélye máig sincs felderítve. A más-más felfogást valló kutatók törzsnévként viselkedő helynévnek szokták minősíteni a *Berény, Berencs, Oszlár ~ Eszlár, Varsány, Örs*, továbbá a *Bercel, Tárkány, Ság, Ladány* stb. helységeket, és kabargyanúsnak tartják őket. Velük kapcsolatban használják a „vélt törzsnevek” megjelölést is. — A törzsneves helységnevek tárgyalásának lezárásaként el kell háritanom egy tetszetős, de hibás névmagyarázatot a mai Moldávia (egykor Besszarábia) fővárosát, *Chişinău*-t (*Kisinyov*-ot) illetően. Az Alföld délkeleti peremvidékén, a Fehér-Körös mellett egy törzsneves helységnévünk, a szomszédos *Borosjenő*-től a *Kis-* jelzővel megkülönböztetett *Kisjenő* úgy került át a románba, hogy *Chişineu* lett belőle. A román *Chişineu* 'Kisjenő' és *Chişinău* 'Kisinyov' majdnem teljes összecsengése indíthatta el azt a némelyektől napjainkban is képviselt feltevést, hogy *Chişinău* 'Kisinyov' előzménye ugyanúgy egy magyar *Kisjenő* volt, mint az Alföld peremi *Chişineu*-é. A valóság prózaibb. A Keleti-Kárpátonkon túli, azaz moldvai, bukovinai, besszarábiai magyarság helynévanyagából teljességgel hiányzik a törzsneves helységnevek típusa. *Chişinău* 'Kisinyov' pedig török eredetű, még ha a részletek nincsenek is mindenestül tisztázva.

Az egyes számban, kollektív értelemben használt pusztai népnévből (etnikai megjelölésből) alakult helységnevek nyelvi szempontból ugyancsak szorosan kapcsolódnak a pusztai személynéves helységnevekhez. Arra utalnak, hogy a névadáskor a falu lakosai a népnévvvel jelölt etnikumhoz tartoztak. Ilyenek: *Besenyő, (Berek)bőszőrmény* ('izmaelita, azaz mohamedán vallású törökös népcsoport tagja'), (*Páncél*)*ceh, (Kraszna)horvát, Káloz (káliz 'izmaelita'), Lengyel, Nándor* ('dunai bolgár'), (*Al*)*német, Olasz* ('nyugati újlatin nyelvű telepés, közelebből vallon'), *Orosz, Székely, Tót, Varsány* ('alán népcsoport tagja, jász') stb. A tatárjárás előtt Esztergomban megtelepedett őrmények falva az *Örmény* nevet viselte. *Várkony* helységneveink (pl. *Tiszavárkony*) feltehetően az avarok *varhun* megjelölését őrzik. Sajátos kelet-európai segédnépeknek, a besenyők közé sorolható *talmács*-oknak és a normann *kölpény*-eknek határörtelepeivel hozhatók kapcsolatba *Talmács* (pl. Nagy- és *Kistalmács* a Vöröstoronyi-szoros bejárata előtt) és *Kölpény* (pl. *Mezőkölpény* a Mezőséken Szabédtól délnyugatra) helységnévünk. Népnéves helységeink vizsgálatakor némi bizonytalanságot annak lehetősége okoz, hogy a népnévből előbb személynév válhatott, s ebből is keletkezhetett a földrajzi név. Ez a helységnévadási típus nagyjából addig volt élelven, ameddig a pusztai személynéves helységnévadás. Számos pusztai népnéves helységnév idővel -i képzővel bővült. *Horvát* mellett *Horváti, Olasz* mellett *Olaszi, Tót* mellett *Tóti, Német* mellett *Németi* bőségesen előfordul a helynévanyagban. — A *tót* népnév germán, közelebből

feltehetően gepida eredetű. Annak előtte, hogy a honfoglaló magyaroknál meghonosodott, a gepidákra és a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozhatott. Erre a használatra a *deutsch*-csal etimológiailag rokon népnevet valósággal predesztinálhatta a jelentése: 'nép'. A magyarság azokra a szláv népekre korlátozta a használatát, amelyek önálló államisággal nem rendelkeztek, és magukat saját népnév (*cseh*, *marót* 'morva', *horvát*, *lengyel*, *bolgár*, *orosz* stb.) híján még mindig régi összefoglaló nevükön *slověne*-knek, azaz 'szláv'-oknak nevezték. Ilyenek voltak a szlovének (vendek), a kaj-horvátok és a szlovákok. A történeti-földrajzi viszonyok gondos tanulmányozása többnyire lehetővé teszi annak megállapítását, melyik szláv nép rejlik a forrásokban fel-felbukkanó *tót* népnév mögött. A Sáros megyei Tótselymes 1313-ból való *Thotsolumus* adata 'szlovák', a Vas megyei Rábatótfalu 1350-ből való *Tothfolua* adata 'szlovén', a Zala megyei Tótszerdahely 1697-ből való *Tott Szerdahel* adata pedig 'kaj-horvát' jelentésben tartalmazza a *tót* népnevet. Figyelmet érdemel, hogy a népdalban is előforduló *Tótország* megnevezés („Túl a vízen *Tótországon* Szíva terem a zöd ágon”) a Dráva és a Száva közötti Szlavóniára, a *Tótság* pedig a Vas és Zala megye délnyugati részén elterülő Vendvidékre vonatkozott. A jórészt szlovákoktól lakott Felföldet vagy Felvidéket tréfás latinos képzéssel *Tóciá*-nak hívták. II. Rákóczi Ferenc *tót imperium*-a elszigetelt, alkalmi kifejezés maradt. — A honfoglalás előtt törököktől átvett és helynevekben is előforduló *orosz* népnév értelmezésekor óvatosan kell eljárunk, s ügyelnünk kell arra, hogy a kijevei nagyfejedelemség idején, amikor a keleti szlávok még nagyjából egységesen az ún. óorosz nyelven beszéltek, az *orosz* népnevet ne mai értelemben, 'nagyorosz, muszka' jelentésben, hanem 'óorosz nyelvű keleti szláv' értelemben vegyük. Az óorosz nyelv fokozatos differenciálódás révén önálló orosz, ukrán és fehérorosz nyelvvé fejlődött, ám a 14. század előtti időkre vonatkozólag orosz, ukrán és fehérorosz nyelvről beszélni még anakronizmus. Az *orosz*-nak mondott Árpád-kori telepések, vitézek, királyi ajtónállók, testőrök tehát nyelvíleg is, etnikailag is mások voltak, mint az ukrán nyelvjárású ruszinok vagy ruténok, akiknek tömeges betelepődése a Kárpátoktól túlról csupán 1320-30 táján indult el, de akiket a magyarok ugyancsak az *orosz* népnévvel illettek; 1. *Oroszvé*g település a Latorca jobb partján Munkáccsal átellenben'. — Településtörténeti fontossága van annak a ténynek, hogy helységneveink között nincs **Oláh* vagy **Oláhi*, **Rác* vagy **Ráci*, **Tatár* vagy **Tatári*, **Török* vagy **Töröki*, **Cigány* vagy **Cigányi*, de, ha szórványosan is, van *Oláhfalva* 'Kápolnásfalu, Căpîlnița', 'Szentegyházassfalu, Vlăhița', *Rácfalva* 'Szerb; Sîrbi', *Tatárfalva* 'Tataresd, Tătăraști', *Törökfalva* 'Törökfalu, Buciumi', *Cigányfalva* 'Țigănești de Criș'. Ez azt bizonyítja, hogy az említett települések kései keletkezésűek abból a korból, amikor a pusztá népnévből vagy az *-i* képzővel bővült népnévből alakult helységnevek típusa már nem volt eleven.

A pusztá foglalkozásnévből alakult helységnevek a természeti gazdálkodás viszonyai között a különféle uradalmak sajátos szolgálatra és szolgáltatásra kötelezett népelemeinek (ministeriales conditionarii) településeire vonatkoztak. Nyelvi szempontból ez úgy jelentkezett, hogy a valamilyen foglalkozást folytató személyt jelölő, egyes számban álló szó gyűjtőnévként az egész falu nevévé lett. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy az ilyen falvak lakosai valamennyien a helynévvel jelölt foglalkozást űzték, de azt sem, hogy szolgáltató népek csupán foglalkozásnévvel jelölt falvakban laktak. Példák: *Ács*, (*Vég*)*ardó* ('erdőóvó'), (*Bereg*)*daróc* ('nyúzó'), (*Nagy*)*esztergár* ('esztergályos'), *Fedémes* ('méhész, kaptáros'), *Fegyvernek* ('fegyverhordozó'), (*Gyöngyös*)*halász*, *Haró* (*horó* 'lehúsoló, levakaró szakács'), *Hodász* ('hódvadász'), *Hőgyész* ('hermelinvadász'), *Lovas* ('lóval szolgáló'), (*Nagy*)*mizdó* ('mézadó, méhészt'), (*Kun*)*peszér* ('vadászbeigondozó'), (*Abaij*)*szántó* ('az uradalom ekéjével és igájával szántó földműves'), (*Nagy*)*szekeres* ('lovasszekérrel szolgáló'), (*Nagy*)*szőlős* ('szőlőművelő'), *Tárnok* ('beszolgáltatott termékek kezelője'), (*Zala*)*udvarnok* ('az udvarházak ellátója'), (*Alsó*)*vadász*, (*Nemes*)*vámos* stb. Tág értelemben vett foglalkozásnévből, kun katonai kísérők mongol eredetű megjelöléséből alakultak *Nyőgér* helységneveink. E foglalkozásnévi helységnevéadás a 10-11. században lehetett eleven, de efféle helységnevek bizonyára keletkeztek később is. Meg kell még emlékeznem két sajátos egyházi szolgáltató

nép településeinek nevééről. A történelmi Magyarország területéről eddig 16 *Dusnok* földrajzi név került elő. Ezek előzménye a *dusnok* köznév, amelynek a következő jelentése volt: 'valamely személy lelki üdvéért halálának évfordulóján évről-évre ünnepi lakoma, halotti tor rendezésére kötelezett lakóiról kaptak nevet a *Harangozó*-nak hívott középkori települések. Ilyen nevű település mindössze három ismeretes.

Számos régi helységnevünk emlékeztet határvédő örökre, mélyen tagolt határvédelmi berendezésekre. *Őr, Vágőr, Felőr, Felsőőr, Mezőőr, Mezőörke, Nagyőr, Tötör* (< *Tót-őr*); *Levél* (< *Lövére*), *Lövő, Lövérek, Egerlövő, Nagylévárd, Nyírlövő; Kapi, Nagykapos, Kapuvár, Rábcakapi; Gyepű(kajár), Farkasgyepű; Röjtök(muzsaj), Retteg* (*rejte*k 'rejtekhely, rejtett állás, lesállítás, határvédő örök rejtőzködési helye') stb.

Az álló- és folyóvizek, kutak, források valósággal vonzzák a megtelepedőket. Ivó- és itatóvíz nyerhető belőlük, s partjuk (martjuk) munkahellyé válik, ahol mosnak, kendert áztatnak, halászatra indulnak, hálót javítgatnak stb. Számos település kapott nevet arról a vízről, amelynek partján, közelében fekszik. Példák: *Almamellék, Cserkút, Csurgó, Dunaszeg, Eger, Előpatak, Fehértó, Feketepatak, Gyöngyös, Gyűrűfű, Halastó, Hévíz, Hidegség* (< *Hidegséd*), *Hidegszamos, Holtmaros, Hottó* (*Holt-tó*, azaz 'olyan vízállás, amelyet csak a csapadék táplál'), *Jósvafő, Kékkút* (eredetileg *Kő-kút*), (*Ér*)*kőbőkút, Kutas, Marcaltó, Melegsamos, Nyárádtó, Patak, Süttő* (eredetileg *Séd-tő*), *Szamosfalva, Tófej, Vöröstó* stb. Folyónévi vonatkozása miatt itt hozom szóba a magyarság honfoglalás előtti szállásterületének, a Bíborbanszületett Konstantintól feljegyzett *Etelköz*-nek a nevét. Ennek utótagja azonos a *Bodrogköz, Csallóköz, Muraköz, Rábaköz* stb. tájnevünk utótagjával. Előtagja a csuvasos típusú török *Átil*, amely eredetileg a Volgát (a „Folyó”-t) jelölte, de később a Donra és más nyugatibb folyókra is átvonódott.

A települési helynek vagy környékének domborzati viszonyai, térszíni formái nagyszámú helységnevet motiválnak: *Aszófő, (Balaton)szárszó* (< *Szárazaszó*), *Egerbegy* ('égerfákkal benőtt magaslat'), (*Egyházas*)*dengeleg* (*döngöleg* 'kis kerek halom'), (*Fel*)*debrő, Félhalom, Görgeteg, Halmi, Hasadát, Hegymagas, Hegyeme, Héhalom* (tkp. 'napsütött magaslat'), *Horhi, Kőröshegy, Omlás, Sukoró* (tkp. 'hullámos, átszeldelt terület'), *Szakadát, (Hernád)szurdok, Tetétlen* (tkp. 'elapadosódó tetejű magaslat'), *Vörösmart* stb. — Olykor a talaj fajtája adta az indítékot a névadáshoz: *Csorvás* ('homokos'), *Földes, Főnyed* (< *Fővényed*), *Homok, Mészkö* stb. — Gyakoriak a növénytakaróval kapcsolatos helységnevek: *Almágy, (Dés)körtvélyes, Berkenyes, Bikszád* ('bükkös erdő bejárata'), *Cegléd* ('cigefűzzel benőtt hely'), *Csér* ('cserfaerdő'), *Fenyőfő* ('fenyőerdő kezdete'), *Gyümölcsény* ('gyümölcstermő cserjés'), *Hajmás* ('vadhagymával benőtt hely'), *Hásságy* ('hársfával benőtt hely'), (*Hegyköz*)*száldobágy* (*száldob* 'hársfa'), *Komló, Liget, Mogyoród, Nádasd, (Nagy-, Kis)körös, Sásd, Somkerék* ('kerek somcserjés'), *Szederkény, Szigliget* ('hegyben kiszögellő liget'), *Szilvás, (Torockó)gyertyános* stb. — Az átlagosnál több állat is indítéka lehetett helynévadásnak: (*Balaton-, Kapos-, Tisza*)*fűred* ('olyan hely, ahol sok a fűr'), *Belényes, Bolhás, Borzlik, Darvas, Gerényes, Kígyós, Ghymes, Ludas, (Nagy)ölyves, Seregélyes, Vargyas, Varjas* stb. — A legkülönbözőbb építmények (mesterséges árok, földsánc, erősség, hal- vagy vadfogó berendezés) neve is szerepelhet helységnevként: (*Duna-, Tisza*)*földvár, Lak, (Nagy)vár, (Gyula-, Székes)fehértó, Szin, Szőgye* (*szőgye* 'halfogó rekeszték'), (*Tisza*)*ásvány* ('mesterséges árok'), *Vadverem, Vasvár* stb. — Közlekedést szolgáló létesítmények (utak, hidak, révek stb.) is motiváltak helységneveket: *Apahida* (< *Apáthida*), *Bánhida, Bánréve, Bonchida, Hadrév, Hencida* (< *Henchida*), *Lórév, Nagyrév, Nagytűt, Öttevény* ('a rómaiaktól épített, s később a magyarok által is használt kavicssos, habarccsal vagy oltatlan mésszel megkötött út'), (*Rába*)*hídvég, Úrhida, Válaszút* stb. — Bányászkodás vagy egyéb ipari tevékenység is nyomot hagyott a helységnevényekben: (*Csallóköz*)*-aranyos, Málom* ('malom'), *Mészpest, (Nagy)bánya, (Viz)akna, Vaskoh* stb.

A pogány korban még aligha volt eleven a személynévekből birtoklást kifejező -i képzővel alkotott helységnevek típusa. Nincs ugyanis **Árpádi, *Taksonyi, *Tasi, *Solti, *Szabolcsi* stb. Bár

feltűnő, hogy a Bihar megyei, pusztá személyneves *Bors*-on kívül Zemplénben *Borsi* helységnevünk is van. — Csupán a kereszténység felvételével jöhetett létre a templom címéből (titulusából) alakult helységnevek típusa (*Szentgyörgy, Szentmárton, Szentkereszt, Szentkirály, Szentpéterúr, Keresztúr, Mindszent* stb.) Legkorábbi hiteles magyar adat 1192-ből van e névtípusra, mégpedig a Bács megyei *Szentpál* falu, amelynek helyén ma Sztapár található. — A hetipiac napja is csak később lett névadási motívum. L. *Hetvehely* (< *Hétfőhely*), *Csütörtökhely, Szombathely* stb. (A hét napjai közül mindössze a *vasárnap* hiányzik e sorból.) A Baranya megyei Drávaszerdahely 1177-ből adatolható *Zeredahel* alakban. — A toldalék nélküli *-falu* utótaggal alakult helységnevek (*Hosszúfalu, Kisfalu, Nagyfalu, Ófalu* stb.) biztos adatai a 13. század elején bukkannak fel. Egy Baranya megyei *Újfal* 1230-ból ismeretes. — A toldalék nélküli *-falu* utótagos helységnevek változataként már 1200 táján megjelentek a birtokos személyraggal ellátott *-falva* utótagos (*Balászfalva, Mikófalva, Péterfalva* stb.) helységnevek. A Nyitra megyei *Leusztachfalva* 1218-ból adatolható. A *-falva* utótag gyakran *-fá*-ra (*Alibánfa, Ibafa, Szentjakabfa* stb.), olykor *-falá*-ra (*Rimapálfala, Simapálfala* stb.) rövidült. — A *falu*-n kívül másféle utótagok is járulhatnak személynevekhez helységnevek képzése végett. Ilyen a *-földe, -háza, -laka, -soka, -telke, -ülése* és néhány más; pl. *Ádámfölde, Dorogháza, Csekelaka, Raposka* (< *Repesoka*), *Kozmatelke, Kolbászszállása* (ma *Kolbász* Kunhegyes lakott helyeként), *Jakabvágása* stb. Kisbirtokosok, kismesek emlékét őrzik az efféle falunevék, olyanokét, akiknek csupán egyetlen falujuk volt, vagy éppen csak egyetlen házat, lakot, telket birtokoltak. A *Jakabvágása*-félék erdőirtáson települt soltészfalvak nevei. — Mindezek a névtípusok a letelepedés idején, más szóval a pogány korban még ismeretlenek voltak. Ezért bővebben nem is tárgyalom őket, csupán utalok rájuk.

Madártávlatból adtam képet a Kárpát-medence régi földrajzi neveiről, felhasználva hozzá számos kutató vizsgálati eredményeit. Ám a kutatások ma sincsenek lezárva, s aligha zárhatók le valaha is. Még sok részlet szorul felderítésre vagy pontosabb kimunkálásra.

SZAKIRODALOM

- Borzsák, Stephan: *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*. Budapest, 1936.
- Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–II. Budapest, 1963—.
- Györfly György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990.
- Györfly György: *István király és műve*. Budapest, 1977.
- Heckenast Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest, 1970.
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.
- Kiss Lajos: Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 1988. 129—55.
- Kiss Lajos: Erdély a helynevek tükrében. *Magyar Nyelvőr* 1992. 90—4.
- Kiss Lajos: Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 1992. 129—35.
- Kiss Lajos: A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 1992. 410—21.
- Kiss Lajos: A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 1994. 1—19.
- Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. Budapest, 1938. 365—472.
- Kniezsa István: *Erdély víznevei*. Két térképmelléklettel. Kolozsvár, 1942.
- Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei. In: Deér József és Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. I. Budapest, 1943. 111—313.
- Kniezsa István: *A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából*. Budapest, 1944.
- Korai magyar történeti lexikon* (9—14. század). Főszerkesztő Kristó Gyula. Szerkesztők Engel Pál és Makk Ferenc. Budapest, 1994.
- Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica*. Tomus LV. Szeged, 1976.
- Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika. *Századok* 1939. 257—94, 385—448.
- Melich János: *A honfoglalás kori Magyarország*. Budapest, 1925—1929.

- Mollay, Karl: *Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Ortsnamenkunde*. Budapest, 1944.
 Moór, Elemér: *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged, 1936.
 Schramm, Gottfried: *Eroberer und Eingessene. Geographische Lehnennamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* Stuttgart, 1981.
 Schwartz Elemér: *A nyugatmagyarországi német helységnevek*. Budapest, 1932.
 Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század)*. Budapest, 1966.

Kiss Lajos

Egy XIX. századi magyar—délszláv [bunjevác—szerb—horvát] műszótár

1. 1870-ben jelent meg Szabadkán Sárcevic Ambrus (Ambrozije Šarčević) **Magyar—délszláv közigazgatási és törvénykezési műszótára**. A szerző 1820-ban született Szabadkán. Pesten bölcsészett, Nagyváradon és Pécsen jogot végzett. 1843-ban és 1844-ben a pozsonyi országgyűlésen jegyzőként tevékenykedett, 1845-ben szülővárosa helyettes főügyésszé választotta. 1848-tól 1851-ig Bácsalmáson volt járási felügyelő, majd járásbíró. 1860-ban tért vissza Szabadkára, de nem fogadta el a felkínált tanári állást, s nem nyitott ügyvédi irodát sem, mert elvesztette hallását. Utolsó éveiben levéltárnoki és telekkönyvi tisztviselői állást töltött be, 1899-ben bekövetkezett haláláig. A bunjevác értelmiség jeles képviselője volt, anyanyelve nyelvjárását, valamint a korabeli szerb és horvát köz- és szaknyelvet kiválóan ismerte, ezenkívül magyarul, latinul, németül és franciául is tudott. Fiatal éveiben tagja volt az első Szabadkai Irodalmi Társaságnak, 1868—69-ben pedig szerkesztője és kiadója a Bunjevác kalendáriumnak (Bunjevački kalendar). Egyik alapító tagja volt a szabadkai Népi Kaszinónak (Pučka Kasina), melyet a földművelők, a tanuló ifjúság és az értelmiség találkozóhelyének szántak. Nyelvismerete és szakképzettsége tette alkalmassá arra, hogy kora színvonalán álló terminológiai szótárt állítson össze. Ezen a munkán kívül még három szótára látott napvilágot: 1870-ben *Tolmač izvornih kniževnih i zemljopisnih riči* 'Eredeti irodalmi és földrajzi nevek magyarázója'; 1893-ban *Elemi népiskolai Magyar—Bunjevác—Sokác szótára*, 1894-ben pedig *Magyar—Szerb—Horvát—Bunjevác—Sokác könyvészeti szótára*. Ez utóbbi nem szakszótár, hanem amint „a könyvolvasás megkönnyítése végett” alcím is mutatja, általános szótár, melynek célja magyar szépirodalmi művek olvasásának megkönnyítése (vö. Sekulić, Ante, Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika 'Sárcevic Ambrus és két szótára' Filologija 10 (1980—81), 173—97).

2. Sárcevic Ambrus műszótárának történelmi és tudományos jelentősége van. Egyrészt a történelmi Magyarország egyik nemzetiségcsoportjának első szakszótára, másrészt mivel mintái és forrásai között magyarokon kívül német és horvát (szerb) munkák is vannak, összevető vizsgálódás alapjául is szolgál. Szótárszerkesztésre Sárcevicet az serkentette, hogy „a nemzetiségi egyenjogúságról hozott törvény a magas törvényhozás intentiójához képest — e hon nem magyar ajkú fiainak megnyugtatóására kellőleg nem szolgált... az illető hivatalnokok, akik ez idő szerint a törvény végrehajtására hivatva vannak — alkalmas kézikönyvek hiányában nem voltak képesek az illető nép irodalmi nyelvét olyan mértékben elsajátítani, hogy a legjobb akaratuk mellett is a törvény rendeleteinek kellőleg megfelelhettek volna” (Sárcevic i. m. Előszó V.). Az 1843—44. évi II. törvénycikk ugyanis elrendelte, hogy „a királyi leiratok, a törvények és rendeletek, az országgyűlési tanácskozások, a Magyar Királyi Kancellária, Kúria és valamennyi ítélszék hivatalos nyelve a magyar legyen.” (Bakos Gábor, A magyar jogi műnyelv kérdéséhez. Jogirodalmi és nyelvészeti tanulmány. Budapest 1880. 18.) Érthető tehát, hogy a magyarországi nemzetiségek értelmisége arra törekedett, hogy nagyrészt magyar minták alapján a jogi és közigazgatási szókincs legfontosabb elemeit nyelvíleg a maga nemzetisége számára hozzáférhetővé tegye, hogy könnyebben

eligazodhassanak esetleges peres ügyekben s a legkülönbözőbb magánjogi ügyletekben (vö. Sárcevecs i. h.). Munkáját elsősorban a bunjevác értelmiségnek szánja. „Mert a mely nép értelmisége saját népe... élő nyelvét... nem műveli..., sem emberi, sem hazafiúi kötelességének... meg nem felelhet; az önnön fiaitól, saját értelmiségétől ekképp és ily módon szellemileg elszigetelt nép, az alkotmányos életben arra van kárthatva, hogy az abból kifolyó politikai pártoskodás és egyesek ambíciójának öntudatlan eszközeül szolgáljon” (Sárcevecs i. m. Előszó VII). A magyarországi nemzetiségi értelmiség legműveltebbjeinek törekvései ebben a tekintetben a magyar értelmiség egy részének szándékával is találkoztak, ugyanis e körben számosan fontos feladatnak tartották a szomszéd népek nyelvével és kultúrájával való megismerkedést, s ezen a területen munkálkodásra is serkentettek. „Országunk (Magyarország, Ny. I.) bel-viszonyai okvetlenül követelik, hogy nyelv- és történeti tudományunk ezen (ti. a szomszédos, Ny. I.) országoknak és az azt lakó népeknek nemcsak jelenét, hanem múltját is teljesen bírja. Ennélfogva nyelvtudományunk köteles *nemcsak a' magyar nyelvről, hanem az oláhok, a' kárpáti és déli slávok nyelvéről is tudományosan kimerítő munkákat bírni...*” — írja Hunfalvy Pál 1861-ben (A Magyar Nyelvészet politikája. Magyar Nyelvészet. Hatodik évfolyam. Pest. 1861. 11).

3. Ahhoz, hogy a szótár szerkesztését szemléltessük, így jelentőségét is lássuk, a jogi és közigazgatási szakszókincs körének elméleti tisztázásán túl össze kell vetnünk e lexikográfiai munkát magyar mintáival, valamint az Osztrák Monarchia sláv nyelvű népei számára készült Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs című szakszótárral, mely négy kötetben (Separat-Ausgabe) jelent meg: német—cseh, német—lengyel, német—horvát—szerb—szlovén és német—ruszin kiadásban.

3.1. Az egyes szakágak, tudományok, művészetek terminológiáját (műnyelvét) elméletileg pontosan definiálni, valamint azt meghatározni, milyen kritériumok alapján mely szakszók kapjanak helyet az egyes szakszótárakban — nem könnyű feladat. A műnyelven és a műszókon (terminológia) klasszikus meghatározás szerint „a tudomány, a művészet vagy mesterség valamely ága különleges szavainak, ún. műszavainak és kifejezéseinek összességé(t) (termini technici) [értjük]. Ezek kétfélék: vagy csak az illető szakban használatosak, vagy közhasználatúak, de itt külön jelentési árnyalattal bírnak. Egy-egy szaknak a műszavait, kifejezéseit mű- vagy mesterségyszótárban foglalják egybe...” (Révai Nagy Lexikona, **terminológia** alatt). Az újabb szociolingvisztikai szakirodalom a szaknyelveket nyelvi rétegeknek minősíti. „A nyelv aszerint rétegződik, hogy milyen társadalmi és kulturális funkciót tölt be, mely témákról szolgál információkkal, kik beszélnek és kik használják írásban, milyen helyzetekben, mely céllal, stb.” (Radovanović, Milorad, Sociolingvistika. Beograd, 1979. 63 — az én fordításom, Ny. I.) A szakterminológiát Radovanović az ún. diszciplínaris rétegbe sorolja, részletesebben azonban e munkájában nem foglalkozik vele. Társadalom és nyelvhasználat című könyvében (Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1995). Kiss Jenő a szaknyelveket a társadalmi nyelvváltozatok csoportjában tárgyalja. A szaknyelveket a köznyelvtől lexi-kájuk választja el, mivel a társadalmi nyelvváltozatok között „elsősorban vagy kizárólag szókészleti eltérésekről” beszélhetünk. (Kiss Jenő i. m. 75). Korunk magyar nyelvi helyzetére jellemző, hogy „a szakszókincsek ma már a magyar szókészletnek nagyobb részét alkotják, mint a közma-gyar szavak, s bizonyos számítások szerint jóval több szaknyelvi írásbeli produktum jelenik meg, mint köznyelvi vagy irodalmi” (i. m. 83).

Ez a megállapítás feltehetően érvényes szomszédos népeink nyelvére is. A mai nyelvi helyzet e tekintetben is más, mint (a magyar vagy a horvát nyelv) a XIX. század közepén és a század harmadik harmadában volt. Akkor ugyanis a lendületesen meginduló polgárosodási folyamatban sürgető szükségletté vált, hogy minél szélesebb rétegek ismerjék meg a rohamosan fejlődő és az avatottak szűkebb köréből kilépő szakterületeket, különösen azokat, amelyek a társadalom csak-nem valamennyi rétegét érintették (közigazgatás, jog, vasút, posta stb.). Ehhez anyanyelvi szakterminológia kialakítására volt szükség. Így kapcsolódott ez a folyamat a magyar és a szomszédos népek (elsősorban a csehek és a horvátok, kisebb mértékben a szerbek) nyelvújítási mozgalmához, s

így lett e kor szótárainak célja és feladata a nyelvújítási eredmények terjesztése, sőt az új szavak és kifejezések kodifikálása is. Ezért van az, hogy a közép-európai népek terminológiai szótárai (is) puristák. A következőkben a 'jogi' megjelölést tág értelemben használok, tehát törvénykezési és közigazgatási terminusokat is értek rajta. A tárgykörbe tartozó területek viszonylag nehezen határozhatók meg pontosan. Ezt mutatja a korabeli magyar (cseh, horvát, szerb) szótárak címe is. Ugyanazt a szakszókincset különböző megjelölésekkel illetik.

3.2. A magyar jogi terminológia főbb jellemző vonásait Kovács Ferenc így összegzi: „A magyar jogi terminológia mindazon szók, kifejezések, szerkezetek összessége, olyan nyelvi eszköz, amelyek segítségével a magyar uralkodó osztály minden fontosabb államhatalmi aktusban, a törvényhozásban, az igazságszolgáltatásban, az igazgatásban megvalósítandó akaratát kifejezi” (Kovács Ferenc, *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964. 5). Egy csaknem korabeli meghatározás szerint: „A jogtudomány szükséglette ... tárgyukat minden irányban megkülönböztető saját neveket általán jogi műszóknak mondjuk. Ezek kétfélék: a) jogi *műnevek*, azaz *állandó értékű tárgynevek*, melyek külön magukban együtt a jogi *nevezéktant* (nomenklaturát), s a szoros értelemben vett, hogy úgy mondjuk a tulajdonképpeni, a valódi jogi műszókat teszik; és b) *tulajdonságnevek*, azaz a tág értelemben vett, t. i. az inkább csak annyiban műszók, a mennyiben azokat valódi jogi műszókkal kapcsolatban a jogok minősítéséhez, a jogminőség kifejezésére használjuk; s így amazokkal együtt a *jogi kifejezéstant* (terminológiát) alkotják” (Bakos Gábor, *A magyar jogi műnyelv alapelvei és törvényei*. Budapest. 1883. 10). Közelebb visz — ha nem is a fogalom meghatározásához, de legalább — a jogi terminológiához tartozó szavak és kifejezések szemantikai köréhez B. Kovács Mária jelentés szerinti csoportosítása, amely szerint ebbe a szókincsbe eljárásai szakszavak (pl. *bevallás, büntető kereset, folyamodvány, fellebbezés*), a folyamatban szereplő személyek neve (*adós, bíró, esküdt*), a minősítések megnevezései (*hites, bírák, királyi fiscus*), okiratok neve (*kezes levél, végrendelet*) igazságszolgáltatási intézmények neve (*királyi tábla, törvényszék*), valamint anyagi jogi kifejezések (*adósság, árenda, kezesség, tulajdonos*) (B. Kovács Mária, *A magyar jogi szaknyelv a XVIII—XIX. század fordulóján*. Miskolc. 1995. 52—61) tartoznak.

A problémát, ti. a szókincs kiválasztásának objektív nehézségét már jó száz esztendővel megelőtt is érzékelték. A kérdést az teszi nehezzé, hogy „... vannak... szaktudományok..., a melyek elszigetelten saját tudományos műhelyeikben élnek... és... vannak olyanok, mint pl. általában a társadalmi tudományok, melyek az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és a társadalmi élet terén egyaránt élnek... és a társadalom való életével ízől-izre a legszorosabb szerves összeköttetésben állanak... ilyen a jogtudomány is” (Bakos Gábor i. m. 30). 1849 júliusában Bécsben egy jogászokból és tekintélyes nyelvészekből álló bizottság legfelsőbb intencióra azzal a céllal alakult meg, hogy az Osztrák Monarchia területén használatos jogi és (a szó tág értelmében vett) politikai terminológia szavait és kifejezéseit rögzítse. A bizottság megalakulását az az 1849. március 4-én kiadott alkotmányos okirat (Verfassungsurkunde) előzte meg, amely rögzítette az Osztrák Monarchia területén élő népek egyenjogúságát, s ezen alapelvek megfelelően egységes törvényhozást és államigazgatást kívánt életbe léptetni, amelyhez viszont meg kellett teremteni az egységes terminológiát valamennyi érintett nép nyelvén. Először ki kellett alakítani az új, közös törvényhozás legfontosabb kifejezéseinek német nyelvű alapkorpuszát, majd meg kellett határozni a megfelelő terminusokat az „irodalmilag művelt sláv nyelveken” (in den literärisch cultivirten slavischen Sprachen). Ehhez nem írtak elő absztrakt kritériumokat a szókincs kiválasztására, hanem az előkészítő bizottság hatályos törvények és használatban levő jogkönyvek alapján állította össze azt a német nyelvű címszó- és kifejezésjegyzéket, amelyet aztán a nyelvészek és a jogászok együttesen fordítottak le az említett sláv nyelvekre.

4. Sárcevcics egyik forrása a *Juridisch politische Terminologie* német—horvát—szerb és szlovén nyelvű kiadása (Deutsch—kroatische—serbische und slovenische Separat-Ausgabe. Wien. 1853) (a továbbiakban JPT): „Könyvem beltartalmát illetőleg, a magyar nyelvre nézve kútforrásul

Fogarasy János szótárát és ennek nyomán Ráth György műszótárát; a délsláv nyelvezetre nézve pedig Stul (helyesen: Stulli, Ny. I.) Joachim latin—olasz—illír lexikonját és az 1853. évben kiadott német—délsláv műszótárt használtam.” (Sárcsevics i. m. Előszó VII.) A szóban forgó magyar munkák tehát: Műszókönyv a’ magyarhoni törvény- és ország-tudománybul. Írta Alsó-Viszti Fogarasi D. János hites ügyvéd. Első rész. Diákmagyar műszókönyv. Második sokkal bővített és jobbitott kiadat. Magyar diák műszókönyv. Második rész. Pesten, 1853., valamint Német—magyar és magyar—német műszótára az új törvényhozásnak. Írta Ráth György. Pest. 1853. Deutsch—ungarische und ungarisch—deutsche Terminologie der neuen Gesetzgebung. Von Georg Ráth. Pest. 1853. A horvát forrás Joachim Stulli Lexicon latino—italiano—illyricum (Pest. 1801); valamint Rjecsoslòxje slovinsko—italiansko—latino (Dubrovnik. 1806.) című szótára, mely főként néhány latin nyelvű terminus értelmezésében jelenthetett segítséget. A horvát tudomány a JPT-t tekinti a horvát jogi szókincs alapjának. A XIX. századi horvát törvények ennek a szótárnak a szókincsét fejlesztették tovább és „dali su mu obilježje životnosti, društvene verificiranosti” ’életszerűvé tették és társadalmi jóváhagyását biztosították’ (Mamić, Mile, Temelji hrvatskoga pravnog nazivlja ’A horvát jogi terminológia alapjai’. Zagreb. 1992. Predgovor ’Előszó’ 5. — az én fordításom, Ny. I.). A bunjevác szótár szerkesztője tehát a legautentikusabb forrásokat használta.

5. Az elmondottakból kitűnik — s egyúttal a bunjevác értelmiség nyelvtudására is fényt vet — hogy Sárcsevics magyar—délsláv szótárt készített. A magyar forrásokkal való egybevetés azt mutatja, hogy fő forrása Ráth György szótára volt. A címszavak és az egyes szócikkek felépítése (a címszó maga és mint a vele alkotott összetételek elő- vagy utótagja, állandósult szókapcsolatok, gyakran használt jogi fordulatok) csaknem teljesen megegyezik Ráth szótárával. A délsláv értelmezésekben Sárcsevics először a szótár közvetlen használói számára érthető (vagy javasolt új) bunjevác kifejezést veszi fel, utána megadja a szerb és a horvát megfelelőket is. E két utóbbit a JPT-ből meríti. Ráth nem nevezi meg forrását, de a rövid Bevezetés-ben említést tesz „az új törvényhozás” által meghonosított új fogalmakról. Feltehetően a JPT-ban említett új törvényhozásra (neue Gesetzgebung) gondol. Egy helyen kísértetiesen hasonlít megfogalmazása az említett szótár német—cseh (tehát első) kiadásának előszavához: „welche (= Terminologie, Ny. I.) ... in der allgemeinen Praxis zur *Richtschnur* zu dienen geeignet wäre” — „...s hogy végül egyetlen *zsinórmértékül* szolgálendő... műszótár sem létezett...” Ráth György szótárának német—magyar része egyezik a JPT-val a címszavak megválasztásában, a szócikkek felépítésében egyaránt. A magyar szakirodalomban erre nem találtam utalást. Sárcsevics forrása elsősorban Ráth magyar—német szótára. E két tényrt számtalan szó- és kifejezés bizonyítja, elegendő itt egy általánosan használt jogi (*Steuer* = *adó*), egy igazgatási (*Polizei* = *rendőr*-), és egy magánjogi fogalom (*Pfund* = *zálog*) kifejezésének bemutatása.

Ráth	JPT
Steuer = Abschreibung	Steuer = Abschreibung
= Amt	= Amt
= Anschlag	= Anschlag
= Ausschreibung	= Ausschreibung
= Beamte	= Beamte
= Bezirk	= Bezirk
= Bezirksamtsbezirke	= Bezirksamtsbezirke
= Bogen	= Bogen
= Buch	= Buch
= Büchel	= Büchel
= Casse	= Casse
= Direction	= Direction

Ráth	JPT
= Einnahme	= Einnahme
= Einnehmer	= Einnehmer
= Freiheit	= Freiheit
= frei	= frei
= Gebühr	= Gebühr
= Gemeinde	= Gemeinde
= Geschäft	= Geschäft
—	= Gulden
= Jahr	= Jahr
= Kataster	—
—	= Linie
= Nachsicht	= Nachsicht
= Nachsichtsschein	= Nachsichtsschein
= Patent	= Patent
= Pflicht	= Pflicht
= pflichtig	= pflichtig
—	= pflichtiges Gewerbe
—	= pflichtiger
= Register	= Register
= Repartition	= Repartition
= Rückstand	= Rückstand
—	= Satz
= Schein	= Schein
= System	= System
= Termin	= Termin
= Umlegung s. Repartition	= Umlegung s. Repartition
= Wesen	= Wesen
= Zahlung	= Zahlung
= Zuschuß	= Zuschuß

Ráth szótárának magyar—német része nem tartalmazza a német—magyar rész valamennyi szavát. Sárcevicz címszavai az esetek nagy többségében ugyanazok, mint Ráthéi.

Ráth	Sárcevicz
adó = alap	adó = alap
= beszédés	= beszédés
= bevallás	= bevallás
= elengedés	= elengedés
= emelék	= emelék, pótlék, toldalék
= felosztás	= felosztás
= fizetés	= fizetés
= hátralék	= hátralék
= hirdetés	—
= hivatal	= hivatal
= illeték	= illeték
= kimutatás	= kimutatás

Ráth	Sárcsevics
= köteles	= köteles
= lerová	= lerová
= ment	= ment
—	= mentesség
= nyugta	= nyugta
= pótlék	= pótlék
= sorkönyv	—
= szedés	—
= szedő	= szedő
= szedőhivatal	—

Ráthnál a magyar—német rész címszavainak száma kevesebb, mint a német—magyaré. A két szótár közötti mennyiségi különbséget az magyarázhatja, hogy a szerző nem tartott szükségesnek felvenni néhány absztrakt fogalmat jelölő szót (pl. *Steuerfreiheit* = *adómentesség*, *Steuereschäft* = *adóügylet*, *Steuerwesen* = *adóügy*), valamint néhány olyan hivatalos szerv nevét, melyekkel az adóalanynak közvetlen dolga kevésbé lehetett (pl. *Steuerbezirk* = *adókerület*, *Steuerdirection* = *adóigazgatóság*, *Steurgemeinde* = *adózó község* stb.) Mind Ráth, mind Sárcsevics szótára elsősorban gyakorlati célt szolgál, így magával az adózással kapcsolatos formulák és eljárások megnevezéseit tartalmazza. Ez figyelhető meg — egyebek mellett — a *Polizei-* címszó esetében is:

Ráth	JPT
Polizei = Amt	Polizei = Amt
= Anstalt	= Anstalt
= Aufsicht	= Aufsicht
= Commissär	= Commissär
= Commissariat	= Commissariat
= Direction	= Direction
= Gewerbe	= Gewerbe
= Ordnung	= Ordnung
= Rücksicht	= Rücksicht
= Übertretung	= Übertretung
= Wesen	= Wesen

Ráth magyar—német szótára, illetve a bunjevác—szerb—horvát szótár a következő képet mutatja:

Ráth*	Sárcsevics
rendőri = hivatal	rendőri = hivatal
= intézet	= intézet
= felügyelet	= felügyelet
= biztos	= biztos
= biztosság	= biztosság
= igazgatóság	= igazgatóság

* E címszó esetében Sárcsevics mintája Ráth szótárának német—magyar része, ugyanis — érdekes módon — a magyar—német részben a *rendőr(i)* címszó nem szerepel.

Ráth*	Sárcsevic
rendőrség alatt álló	
rendőri = iparüzlet	—
= rendtartás, szabályzat	—
= tekintet	—
= kihágás	—
= ügy	—

A *Pfand* = zálog szó azt a címszótípust képviseli, amelyben Ráth német—magyar szótára és a JPT a *Pfand*- = zálog- előtaggal alkotott kifejezésekben egyezik, az előbbiben azonban néhány állandósult szókapcsolat nem szerepel. Sárcsevic forrása ezekben az esetekben Ráth szótárának német—magyar része.

Ráth német—magyar	JPT	Ráth magyar—német	Sárcsevic
Pfand (überhaupt)	Pfand (überhaupt)	—	zálog
auf Pfänder leihen	auf Pfänder leihen	—	zálogot adni
ein Pfand nehmen	ein Pfand nehmen	—	zálogot venni
ein Pfand einlösen	ein Pfand einlösen	—	zálogot beváltani
das Pfand ist verfallen	das Pfand ist verfallen	—	a zálog ideje lejárt
Pfand = Besitz	Pfand = Besitz	zálog = birtok	zálog = birtok
= Besitzer	= Besitzer	= birtokos	= birtokos
= Bestellung	= Bestellung	—	—
= Brief	= Brief	= levél	= levél
= Buch	= Buch	= könyv	= könyv
= Capital	= Capital	—	—
= Geber	= Geber	= adó	= adó
= Gläubiger	= Gläubiger	—	—
= Inhaber	= Inhaber	= tartó	= tartó
= Nehmer	= Nehmer	—	—
= Recht	= Recht	= jog	= jog
= Schein	= Schein	= jegy	= jegy
= Stück	= Stück	—	—
= Verschreibung	= Verschreibung	= lekötés	= lekötés
= Vertrag	= Vertrag	= szerződés	= szerződés
= weiser Inhaber einer Sache	= weisen Inhaber einer Sache	= birtokos	= birtokos

6. Ha Sárcsevic szótárát a horvát (és a szerb) terminológia szempontjából vizsgáljuk, először magának a JPT-nak a jelentőségét kell látnunk. E szótár előkészítő munkálatai — mint láttuk — 1849 márciusában indultak meg, s a német—cseh kiadás egy évre rá meg is jelent. Ugyancsak 1849 márciusában jött létre a szintén a szótár összeállítása céljából egybegyűlt horvát, szerb és szlovén irodalmárok és nyelvészek közötti találkozó, melyet a történetírás Bečki književni dogovor 'Bécsi irodalmi egyezmény' néven tart nyilván. A találkozót a szerb Vuk Stefanović Karadžić hívta össze azzal a céllal, hogy néhány, a terminológiai szótárral kapcsolatos nyelvi kérdésben horvát, szerb és szlovén részről megállapodás szülessék. A megbeszélés középpontjában nem csupán az egységes horvát és szerb terminológia kérdése állt, hanem a közös (későbbi szerbhorvát)

irodalmi nyelv elfogadása, hiszen — mint mondták — „jedan narod treba jednu književnost da ima” (‘egy népnek egy irodalma kell, hogy legyen’). A JPT megszerkesztése adott ösztönzést arra, hogy a nemzeti újjáéledés korában mind horvát (illír), mind szerb részről kifejeződő nyelvi egységet hivatalosan is deklarálják. Egyetértettek abban is, hogy ezt az egy (= közös) irodalmi nyelvet (az ‘irodalom’ megjelölés az irodalmi nyelvet jelenti) nem a különböző nyelvjárások egyes elemeiből alakítják ki, hanem a legtöbbek által beszélt és leggazdagabb hagyományokkal rendelkező nyelvjárást fogadják el (a szerb és horvát) irodalmi nyelv alapjául. Ennek az egységes közös irodalmi nyelvnek kell az egységes terminológia kifejezőeszközzé is válnia. Ez a nyelvjárás az ún. új-što dialektus lett. A tudományban ettől az időponttól kezdve beszélünk *szerbhorvát* nyelvről, illetve *szerbokroatisztikáról*. Érthető tehát, hogy a JPT horvát és szerb szakszavai között viszonylag elenyésző különbség van. Azok a szavak és kifejezések, amelyeket idézett monográfiájában Mamić első ízben a JPT-ban előforduló horvát szavakként regisztrál, szerb szavakként, illetve kifejezésekként is szerepelnek. A horvát jogi, politikai terminológia és általában a horvát szakszókincs fokozatos elkülönülése a szerbtől az 1860-as évektől követhető nyomon. Ettől kezdve — főként Bogoslav Šulek két szótárának hatására (Němačko—hrvatski rěčnik — Deutsch—kroatisches Wörterbuch. Agram. 1860; Hrvatsko—njemačko—talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja. Deutsch—kroatische wissenschaftliche Terminologie. Zagreb. 1874) — szaporodnak el és vernek hosszabb-rövidebb időre gyökeret a horvátban azok az új szavak és kifejezések, amelyek német, cseh és magyar minták alapján alkotott tükörfordítások. (Vö. Nyomárkay, I., Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1989; Vince, Zlatko, Putovima hrvatskoga književnog jezika ‘A horvát irodalmi nyelv útjain’ Drugo, dopunjeno izdanje ‘Második, bővített kiadás’ Zagreb. 1990. 273—81; 536—75.)

Hasonló szókincsmodernizálási törekvésekről tudunk szerb részről is, de a Društvo srpske slovesnosti ‘Szerb irodalmi társaság’ nyelvtisztító szándéka nem járt a horvátéhoz hasonló eredménnyel (részletesebben erről: Unbegaun, B., Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes. Paris, 1935; Grickat, I., Pokušaj stvaranja srpske naučne terminologije sredinom prošlog veka ‘Kísérlet a szerb tudományos terminológia megalkotására a múlt század közepén’. Naš jezik. Nova serija. Knj. XIV. sv. 2—3, 130—40. Beograd. 1964).

Sárcsevics szótárában nincs nyoma az 1860-as évek végétől folyamatosan megfigyelhető horvát nyelvújítási törekvéseknek. Bunjevác kifejezéseit elsősorban az különbözteti meg a JPT szerb és horvát terminusaitól, hogy sokszor magyarázó körülírást alkalmaz ott, ahol a JPT egyetlen szót ad meg. Ilyenek pl.: *fellebbezés* (*appellatio*) — *priziv, molba, tužba, na gornji viši sud* ‘fellebbezés, kérelem, panasz a felsőbb bírósághoz’; *hozomány* (*Heiratsgut*) — *dobro, imanje donešeno muževoj kući* ‘birtok, vagyon, amelyet a férj házához hoznak’; *előleg* (*pénz*) — *unaprid, prid plaćeno, pridužam* ‘ami előre ki van fizetve’, stb. Néhány esetben átvesz, beilleszt a bunjevác értelmezések közé szokatlan összetételeket is, pl. *fültanú* (Ohrenzeuge) — *uhočulac* ‘*füllel halló’, de azonnal körül is írja: *svjedok čuvši svojim ušima* ‘a tanú, aki saját fülével hall’ (ez egyébként a JPT szava is); olykor szinonimákat sorakoztat fel, pl. *tanúvallomás* (Zeugenaussage) — *izkazanje, izpovid, izreka svidokah* ‘a tanúk /el/mondása’ (az igei főnevek a német *Aussage* tükörfordításai), *svidočba* ‘tanúságtétel’; *igénykereset* (Anspruchsprozeß) — *parnica za dokaz svojnosti* ‘tulajdon bizonyítására irányuló kereset’. Eljárására jellemző a JPT-hoz képest való egyszerűsítés, pl. *nyugdíj* — *mirovina* (horvát és szerb megfelelőként *izslužnička plaća, plata* ‘leszolgált, megszolgált fizetés’), noha a JPT megkülönböztet *Pension-t* (*das Ausgedienstshaben*) = *izslužba* és *Pensionsgehalt*-ot = *izslužnička plata; jogorvoslat* (Rechtsmittel) — *pravna pomoć* ‘jogi segítség’, *pravna sridstvo* (Rechtsmittel), a JPT-ben a *Rechtsmittel* címszónak két értelmezése is található: *Mittel zur Geltendmachung eines Rechtes überhaupt* — *pravno sredstvo* és *Schutzmittel gegen richterliche Amtsgewalt* — *opravdna sredstva*. Az egyszerűsítések valószínűleg Ráth szótárának mintájára (is) került sor.

8. Összefoglalva megállapítható, hogy Sárcsevics Ambrus a legfontosabb fogalmakat, eljárásokat, ügyleteket kifejező szógyűjteményt kívánt bunjevác honfitársai kezébe adni. A magyar

korpusz kiválasztásában elsősorban Ráth György műszótárát használta fel, melynek német korpusza egyezik a JPT-val. Bunyevác értelmezéseinek fő forrása a JPT, ezért jelentésként vagy értelmezésként megadott szavai csak csekély mértékben térnek el az 1850-ben elfogadottaktól. A szakszókincs szótárszerű feldolgozása közös vonása a közép-európai nyelveknek (vö. Balázs János, *Fragen des Stils und der Sprachkultur in der Ausbildung der ungarischen Fach- und Wissenschaftssprache. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio linguistica. Tomus VIII. 1977. 3—18; Becker, Henrik, Zwei Sprachanschlüsse. Leipzig—Berlin. 1948*), ezért érdemes lenne a modern civilizációs terminológia kialakulását a közép-európai népek nyelvében a szakszókincs különböző területein párhuzamosan kutatni. Erről — egyebek mellett — a horvát, cseh és a magyar szakszókincs közös vonásai, illetve a magyar minták eddig kevésbé kutatott hatása győző meg. Először azonos időben keletkezett szótárak alapján vizsgálódva, majd a kutatást párhuzamos törvényszövegekre is kiterjesztve impozáns anyag birtokába jutnánk, mely eddig nem is sejtett összefüggésekre deríthetne fényt.

Nyomárkay István

Verses imádság 1433-ból

1. A Laskai Soroknak nevezett magyar vers legújabbban felfedezett nyelvemlékünk. Egy új középkori magyar szöveg felbukkanása ritka, s ezért ünnepi esemény a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, s egyúttal egész művelődésünk történetében. Holl Béla talált rá 1982-ben a dalmáciai Šibenik konventuális ferences kolostorának könyvtárában, egy latin nyelvű iskoláskönyvben. A felfedező alapos elemzés után 1984-ben mutatta be a magyar imádságot egyrészt egy diavetítéssel illusztrált előadásban, melyet az MTA Középkori Munkabizottságának ülésén, népes érdeklődő közönség előtt tartott, másrészt írásban, a Magyar Könyvszemle 1984-es, 100. évfolyamában (3—23), valamint egy Magyar Nemzet-interjúban (1984. április 27. 7). Jelenits István adott még hírt róla 1984-ben — *Imádság az Élet Kenyeréhez* címen — az Új Ember hasábjain (1984. június 3. 4). Az 1984-es előadáson kívül Holl Bélának még egy előadását volt szerencsém hallani, melyet Tarnai Andor professzor úr felkérésére tartott elsőéves magyar szakosoknak az ELTE Bölcsészkarán (1993. május 13-án).

A kódex nagy részét (a baranyai Laskáról származó) Laskai Demeter írta 1433 és 1435 között; az ő keze írásában maradt ránk az ötsoros, 34 szövegszövből álló magyar nyelvű verses imádság is. — A szöveg azóta a Madas Edit által szerkesztett szöveggyűjteményben (*Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor. 1000—1530. 1992: 505*), valamint a Hargitay Emil szerkesztette *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába* című kötetben is (1996: 248—9) megjelent. A nyelvészek közül — tudtommal — Benkő Loránd foglalkozott vele először, 1986 körül, egy egyetemi speciális kollégium keretében. A szöveget korpuszként felhasználtuk *A magyar nyelv történeti nyelvtanában* (főszerk.: Benkő Loránd. I. kötet 1991; II/1. 1992; II/2. 1995), néhány szóadata pedig az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* című etimológiai szótárban is szerepel (1992—1995). A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig című könyvében (*NytudÉrt. 141. sz. 1995: 36*) Keszler Borbála is felhasználta. Legutóbb A. Molnár Ferenc *A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben* címen gondos filológiai összevetést tartalmazó alapos tanulmányban foglalkozott a szöveg több vonatkozásával (*MNy. 92 [1996]: 21—32, uő. Kelet-Magyarország 1995. augusztus 16. 12*).

Már régóta foglalkoztat a gondolat, hogy komplex nyelvemlék-feldolgozást kellene készíteni erről a szép és nagybecsű szövegről. A történeti nyelvtannal kapcsolatos és egyéb munkáim

miatt a verssel érdemben csak 1990-ben kezdtem foglalkozni. Ennek eredményeképpen 1992-ben, majd 1995-ben az ELTE BTK-n speciális kollégiumot tartottam a témáról. Turiné Forgács Kinga 1994-ben szép szakdolgozatot írt hozzám a könyörgéssel kapcsolatos egyes kérdésekről. 1996 tavaszára, egy kismonográfia terjedelmében és formájában végre elkészültem a feldolgozással. Mostani írásomban erről a munkáról szeretnék beszámolni, hiszen önálló kötetként való megjelenésére nem tudom, mikor kerül sor.

2. Mivel e szöveg kapcsán is szinte minden mindennel összefügg, a feldolgozás módszerét, a tárgyalás menetét elég nehéz volt kialakítani. — Ha meglevő nyelvemlék-monográfiáink szerkezetét, felépítését nézzük, többféle megoldással, megközelítéssel találkozunk. — Az úttörő munka Pais Dezsőé, aki a veszprémvölgyi apácák görög oklevelének magyar szórványait dolgozta fel (MNYTK. 50. sz. 1939). A későbbi elemzések számára is mintául szolgáló mű Bárczi Géza Tihanyi Alapítólevél-elemzése (1951). A TA. szórványjellegéből adódóan szavanként, illetve kifejezésenként mutatja be a magyar nyelvi anyagot (a szórványok többségét kitevő helynevek esetében településtörténeti, hangtörténeti, morfológiai és etimológiai elemzést is nyújtva), majd összefoglalóan írja le a korabeli nyelvallapot mozgásban levő hangtani, helyesírási, szótani (szófajok, szótövek, szóképzés, szóösszetétel) és mondattani (ragozás, jelezés, szintagmák) jellemzőit. — A Königsbergi Töredéket és Szalagjait B. Lőrinczy Éva monográfiája mutatja be (1953). Ő először a nyelvemlék nyelvi sajátosságait írja le összefoglalóan (5–160), ezt követi a szójegyzék (161–89), amely etimológiai fejtegetéseket tartalmaz. — Megjelenési idejét tekintve ezt Imre Samunak a Szabács Viadaláról szóló, történeti témájú verses szövegemlék-elemzése követi (a SzabV. 1476-ból való; 1958). A szerző törekvése az, hogy ne mondjon el mindent, amit csak lehet az adott nyelvi kérdésről, hanem arra helyezze a hangsúlyt, mit lehet a jelenség történetéhez hozzátenni a nyelvemlékbeli adat alapján (i. m. 301; a monográfia kandidátusi értekezésnek készült; a könyv tartalmazza Benkő Loránd és Kálmán Béla opponensi véleményét, valamint Imre Samu válaszát is: 229–318). Csak egyetértéssel olvashatjuk Imre Samu következő véleményét (Benkő Lorándnak felelve). „Én is úgy látom, hogy a jövőben elkészülő nyelvemlék-monográfiák számára egységes módszert kialakítani nem lehet. ... A módszert az egyes monográfiák szerzőinek ... minden esetben saját maguknak kell kialakítaniuk a feldolgozandó nyelvemlék jellegének, terjedelmének, a nyelvemlékkel kapcsolatos különleges problémáknak megfelelően” (i. m. 313). — Szabó T. Attila MvS. és MvGl. feldolgozása (1958, 1973) a nyelvemlék általános bemutatása után szavanként elemzi az anyagot (helyesírás, olvasat, etimológia, a szó előfordulása más nyelvemlékekben, szakirodalom stb.).

Bárczi Géza Halotti beszéd-elemzése 1982-ben jelent meg (sajtó alá rendezte és szerkesztette E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla) 1969/70-es, illetve 1970/71-es egyetemi előadásai alapján. Az elemzés szerkezetéről, tartalmáról a könyvet ismertető Velcsov Mártonné elismerő szavakkal szól: „A tartalmilag egybetartozó mondatösszetevők alkotják az egymást követő alfejezetek címét és tárgyát” (MNY. 83 [1987]: 103). Eszerint — állapítja meg — a mű törzsét alkotó A szöveg nyelvtörténeti elemzése fejezetcímét „szó szerint kell értenünk, mert valóban szövegtani elemzés áll előttünk; a modern szövegtan terminus technikusai ugyan nem szövik át Bárczi Géza stílusát, mégis a legnemesebb, legavatottabb szövegelemzésnek lehet tanúja az olvasó” (i. h.). A monográfia szövegmagyarázó módszere a következő: a vizsgált szövegegység mondattani elemzésével indul (ahol utal a latin megfelelőre vagy annak hiányára), ezt követi a szerkezet, illetőleg a mondatrészek szerinti, majd a morfológiai elemzés és az etimológiai értékelés (közben olvasati problémákról, nyelvjárástörténeti sajátosságokról is beszél, sok szakirodalmi hivatkozással stb.). — Csak sajnálhatjuk, hogy Pais Dezső egyetemi előadásként tartott Ómagyar Mária-siralom-elemzése nem jelent meg. Első magyar versünkről Vízkelety András tollából olvashatunk kismonográfiát (1986).

Nyelvemlék-feldolgozásnak tekinthető, csak megint más típusúnak Károly Sándornak A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban (1965) című könyve, valamint Szabó T. Ádám

munkája (Der Münchner Kodex IV. Wiesbaden, 1977.), amely a MünchK. ábécé rendbe szedett szóanyagát (i. m. 94—435), valamint a kódex szókinsének több szempontú elemzését tartalmazza (8—80). — Nem teljes nyelvemlék-feldolgozások, de kincset érnek a debreceni KLTE Számítógépes Nyelvtörténeti Adattárának kötetei, Jakab László és Kiss Antal munkái (az 1. kötet A Jókai-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1978.), valamint A Müncheneri Kódex magyar—latin szótára (szerk. Nyíri Antal 1993).

Egyszerre több ómagyar kori szöveget elemez Mészöly Gedeon (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. 1956) és Benkő Loránd (Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980). természetesen az egyes nyelvemlékek monografikus feldolgozásától eltérő módszerrel, illetve szerkezetben. — A nem monografikus feldolgozások közül csak kettőt említek meg; az egyik a „történeti nyelvtan” néven emlegetett nagy szintézis, amely a korai és kései ómagyar kori nyelvemlékek alapján „A magyar nyelv történeti nyelvtanát”-t írja le (főszerk. Benkő Loránd. I. A korai ómagyar kor és előzményei. 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. 1992. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szövegrammatika. 1995.). A másik, amely egyetlen szöveget elemez, Vass László és Boldizsár Klára munkája (Bibliai szövegek analitikus-kreatív megközelítésben I. Zakeus. Vallásos szövegek szemiotikai textológiai megközelítése. Szeged, 1995: 23—52).

3. Az eddigi nyelvemlék-feldolgozásokból leszűrt tapasztalatokat is felhasználva az elemzést két nagy fejezetre bontom: az elsőben beszélek a mű egészéről, ennek különféle kérdéseiről. Például az anyakódex és a vers mint vendégszöveg keletkezési körülményeiről, az iskolaskönyv tematikájáról, a könyörgés szerzőjéről (Holl Béla alapján), a szöveg fordítás- és másolatjellegéről, műfajáról, tartalmáról, az oltáriszentség és az úrfelmutatás liturgikus kérdéseiről, a XV. század elejének, a XIV. század végének nyelvi helyzetéről, arról, hol helyezkedik el verses könyörgésünk korai nyelvemlékeink között. — A második fejezetben a szöveg részletes nyelvi elemzésére kerül sor. Ennek során először a hangjelölés és az olvasat (a helyesírás és a hangállapot) problémáiról szólok; ehhez kapcsolom a nyelvjárással kapcsolatos megjegyzéseimet. Ezután a szöveg különféle szerkezeti összetevőit vizsgálom, mégpedig szövegmondatonként; először a mondattani és jelentéstani kérdéseket, majd a szószerkezetek és a szavak szintjét (közben figyelemmel vagyok a latin megfelelőhöz való viszonyra, és röviden kitekintek a ThewrK.-beli párhuzamos szöveg nyelvi megoldásaira). A megfelelő részeknél utalok a szöveg intertextuális kapcsolataira: a Krisztus testével és vérével, az oltáriszentséggel összefüggő bibliai részekről kezdve (a teljesség igénye nélkül) felvillantok olyan — kódexekben, XVII—XVIII. századi énekeskönyvekben fennmaradt — ének-, himnusz-, illetve imádságrészleteket, amelyek a témához kapcsolódnak, és jelzem, hogy tartalmukban, frazeológiájukban hogyan viszonyulnak a Laskai Demeter által másolt imádsághoz. — A részelemzések után összefoglalóan jellemzem a mondatszerkesztés, a szószerkezetek és a szókészlet sajátosságait. Az alsóbb nyelvi szintek vizsgálatának eredményeit is felhasználva ezután a szöveg retorikai-poétikai szerveződésekének módját tekintem át. Végül az imádság versjellegéről, a verselés kérdéseiről van szó. — Ezúton is köszönetet mondok munkámat segítő értékes tanácsaikért Benkő Lorándnak, Bollók Jánosnak, H. Botyányfi Évának, Domokos Erzsébetnek, Domokos Máriának, Fehér Erzsébetnek, Holl Bélának, Keszler Borbálának és S. Sárdi Margitnak.

4. A mű egészével kapcsolatos kérdésekre most csak röviden utalok. Főképpen azért, mert Holl Béla és A. Molnár Ferenc tanulmányában ezekről sok mindent olvashatunk.

4.1. A kódex 16. levelének rektóján található magyar szöveg „tartalmát tekintve imádság: könyörgés a kenyér színe alatt jelen levő Krisztushoz. Rokona a későbbi, XVII. századi énekeskönyvekben »Tempore elevationis«, »Szent áldozatkor, Krisztus teste fel mutatására való« címmel ismert énekeknek” (Holl 1984a: 17). Holl Béla a magyar imádság minden sorának pontos latin megfelelőjét is megtalálta „egy XV. századi, leoninusokban írt verses úrfelmutatási imádság három különböző változatában szétszórva, más-más sorrendben” (uo.). Ha az öt latin sort a magyar sorok rendjének megfelelően állítjuk össze, a következő latin szöveg áll elénk:

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
 Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
 Ut me digneris in tempore pascere mortis.
 O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
 Per te mundetur mens, sensus purificetur. (uo.)

A magyar imádság, a Laskai Sorok betűhű átirata pedig a következő:

*Oh jstennek te fte jde fegh ez vilagnak otalma
 o ti fiteleteđ te fi ma te gedet miltathlan jmadlak
 hug engwmeth meltađ halalomnak jdejn eltethnj
 Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [!]
 Teged kerlek eđ vjunlak lelkemeth te ftemmel ~
 ti ztohad*

4.2. Az egyik legfontosabb kérdés, amire válaszolni próbáltam, az volt, hogy ki, miből és mikor fordíthatta az imádságot. Röviden összefoglalva a következő eredményre jutottam.

a) Lehet, hogy Laskai Demeter fordította. De miből? Őt, különféle helyeken található sorból szerkesztette össze művészi kompilálással? Ez a szövegformálási technika általánosnak mondható a középkorban (vö. Bárczi 1994: 99–116), és kódexében Laskai is élt vele (vö. Holl 1984a: 13). Mégis valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a LaskS.-nak megfelelő sor-rendű szöveg állhatott a fordító előtt, vagyis ennek a latin imádságnak a megtalált harmon kívül lehetett egyéb változata is, olyan, amelyben a LaskS.-nak megfelelően következtek a sorok. Tehát létezhetett egy még ismeretlen öt-soros latin nyelvű imádság, melynek meglehetősen pontos, ugyanakkor latinizmusoktól mentes, szép magyar nyelven szóló, egységes ívű, költői ihletettséggű fordítása a magyar vers. Ezt a feltevést az a tény is megerősíti, hogy az 1531-es másolatban fennmaradt Thewrewk-kódexben is megtalálható a Laskai Sorok párhuzamos szövegének tekinthető imádság, mintegy száz évvel későbbi fordítói ízlésnek, korstílusnak megfelelő nyelvváltozatban (vö. A. Molnár 1996). Eszerint a feltehetőleg létezett, egységes öt-soros latin imádságot többször is lefordíthatták: az egyik ilyen fordítás lehet a LaskS., a másik a ThewrK.-beli szöveg. (Persze e kettőnél több fordítása is lehetett a közös latin előzménynek.) — De az sem zárható ki, hogy a LaskS. szövege tovább élt a szóbeliségben vagy az írásbeliségben (vagy mindkettőben), és a XVI. század elején (vagy korábban) átköltötték, újrafogalmazták azt. Én a többszöri fordítást tartom valószínűbbnek. A többszöri fordítás és a többszörös másolás lehetősége (bizonyos változtatásokkal, más-más nyelvjárást beszélő fordítók, másolók tevékenységének eredményeképpen) rámutat a kérdés meglehetősen szövevényes voltára.

b) Eddig a „miből” kérdésre próbáltunk felelni, azt téve fel közben, hogy Laskai a fordító. De ha újragondoljuk a kérdésnek azt a részét, hogy ki és mikor fordíthatta a Laskai Demeter keze írásában ránk maradt imádságot, akkor azt felelhetjük, hogy nem valószínű, hogy Laskai Demeter.

Az írás, a szövegkép alapján a LaskS. nem eredeti fogalmazványának, hanem másolatnak, esetleg emlékezetből leírt írásműnek látszik. Nincsenek benne javítások, áthúzások, betoldások, amik egy fogalmazvány típusú szövegben lehetnének. Az írás tiszta, majdnem hibátlan. (A negyedik sor utolsó szavában van csak biztos íráshiba: az *eremet* (*örömet*) szó *m* betűje helyett *n*-et írt, *hereneth* alakban; a szókezdő és a szóvégi *h* hangérték nélküli betű). — Az a tény, hogy egyes szavakat igen közel írt egymáshoz, arra utal, hogy látja (az előtte levő szövegen), vagy — bár kevésbé valószínű — tudja (emlékezetből), hogy hosszúak a sorok, hogy sok szónak kell elférnie egy füzetsorban. — A másolat jellegre utal talán az a tény, hogy az *i*-zés mint nyelvjárási jelenség nem következetes a szövegben. Az *idesség* és a *miltatlan* szóban érvényesül (ha az *jde fegh* szó az *édesség*-gel és nem az *üdvösség*-gel azonos!), a *méltass*, az *éltetni*, az *életnek*, a *téged* és a *kerlek* szóban viszont nem. Laskai nyelvjárása délen, Laskón, Pécsváradon (ahol a szerző, ill. a mű szüle-

tett) nem valószínű, hogy *i-ző* volt. Az *i-zés* a magyar nyelvterület egyes északi vidékein élhetett (vö. Benkő 1957: 75, 89; Imre 1971: 341—2, 347). Ennek alapján azt gondolom, hogy az eredeti fordítás *i-ző* lehetett, de mivel az elűtött Laskai nyelvjárásától, írás közben önkéntelenül átforgatta a saját nyelvjárásának megfelelő hangalakúvá az *i-ző* szavak többségét. Az *örök éretem* kifejezés által illusztrált *ē-zés*, ill. *ō-zés* jelensége is inkább északi, *ē-ző* nyelvjárásra utal (vö. Farkas 1982).

Az imádság fordítása tehát 1433-nál korábban készülhetett. A tartalmi körülmények és a nyelvi sajátosságok arra utalnak, hogy erre a XIV. század második felében kerülhetett sor.

A Laskai Sorok oltáriszentségi imádság, melyet úrfelmutatáskor vagy — ahogy a ThewrK. jelzi (245): „Zenth aldozath koron”, azaz — áldozáskor, az oltáriszentség vételekor imádkoztak, esetleg énekeltek a hívek. Az úrfelmutatás szertartása a XIII. században (1264-ben) került bele hivatalosan is a mise liturgiájába. Árpád-kori misekönyveinkben még nincs nyoma, de a XIV. század első feléből való capuai misekönyvben már adatunk van rá (vö. Pétery 1947²: 125). Így a tartalmi körülmények megengedik, hogy szövegünk keletkezését a XIV. századra, az „eucharisztia századára” tegyük. Sok adat igazolja, hogy Magyarországon az Úrnapiját is — hivatalos ünnepé válásához képest (1264) — korán, már a XIII-XIV. században széles körben ünnepelték (vö. Némethy 1878: 29; Bálint 1937: 258; Balanyi 1952: 573, 1953: 292—3; Radó 1973: 71, 83, 157; Szántó 1983: 407; Rajeczky szerk. 1988: 73—5; Mező 1994: 285; stb.).

A LaskS. nyelve és helyesírása is lehet XIV. századi. Ebből a szempontból az okoz nehézséget, hogy nincs sok korabeli nyelvmélték, ezen belül is szövegemlék, amellyel összevethetnénk. Hangjelölése a XIII. század első felétől használt kancelláriai helyesírásra emlékeztet; a kancelláriai helyesírásnak arra a változatára, amely a Besztercei, a Soproni és a Schlágli Szójegyzékben, valamint a XIV. század utolsó évtizedeire tehető Zsigmond-kori töredékben, a Húsvéti Népénekben is jelentkezik (vö. Kniezsa 1952: 38, 58, 89—95; Zelliger 1993: 282—6). — Imádságunk nyelvélapota az 1372 utáni Jókai-kódexével is rokonítható, de attól eltérően nem az ún. „könyvnyelven” szól, hanem inkább Árpád-kori szövegeinknek az élő nyelvet jobban tükröző jellegéhez áll közelebb. — A XIV. századi, eredeti fordítás szövege — mint általánosan ismert imádság — sokáig a nép ajkán, a szóbeliségben (vagy az „éneklésbeliségben”) élhetett tovább, esetleg változva, különböző igényekhez igazodva, míg végre írásban is rögzítették. Feltehetőleg a leírt imaszövegek egyike maradt ránk Laskai Demeter 1433-ból származó kézirásában. A XIV. századi, sőt a XIII. századi magyar nyelvű írásbeliség is sokkal gazdagabb, kiterjedtebb lehetett annál, mint amilyenre fennmaradt szövegeink mennyisége alapján gondolhatnánk (a rendkívül gazdag szakirodalomból vö. Frick 1910; Horváth 1931: 85, 88 stb.; Kardos 1953: 44; Pais 1953: 434; Mezey 1955: 91—2, 1957: 396; Balázs 1980; Benkő 1980: 29—30; Tarnai 1984: 239 stb.; Kecskés 1991: 15; stb.).

5. Szövegünk nyelvi jelenségei közül a továbbiakban néhány olyan kérdésről beszélünk, amelyek — reményeim szerint — a szöveg egész megértéséhez visznek közelebb bennünket. Először nyelvméltékünk egyes mondattani és jelentéstani vonatkozásairól szólnok (5.1.); ez az elemzés szövegmondatonként halad, majd a mondat szerkesztés és a szó szerkezetek összefoglaló jellemzése következik. Utána a szöveg retorikai-poétikai szerveződésének sajátosságait tekintem át (5.2.).

5.1. Mondattani és jelentéstani kérdések

Ahhoz, hogy könnyebben tudjunk a szöveg részletkérdéseiről beszélni, nézzük meg mondatokra, illetőleg tagmondatokra tagolva imádságunkat! A szintaktikai viszonyok könnyebb áttekinthetősége érdekében nem a betűhű átiratot, hanem a szöveg (általánosan valószínűnek tartott) „szó szerinti” értelmezését, vagyis „az eredeti szöveg mai áttételű hű mását” adom meg (vö. Benkő 1980: 54), melyben természetesen a mai helyesírásnak megfelelő mondattagoló írásjelek is szerepelnek. Az eredeti kéziratban ilyenek ugyanis nincsenek. Ott a szövegmondatok határát a sorvég (sormetszet) és a nagybetű együttese, a tagmondathatárokat pedig a sorvég jelzi. Keszler Borbála megállapítása szerint ez az írásmód a per cola et commata módszerhez hasonló (vö. Keszler 1995: 36). Erre az jellemző, hogy a szöveg ritmusának az érzékeltetésére a nagyobb egységeket rövid

mondatokra tördeli, sőt külön sorba írja (uo. 79). A LaskS. mondatai ugyan nem rövidek, de mindig sor elején kezdődnek. Sem szövegmondat, sem tagmondat nem nyúlik át a következő sorba. „A sor és a mondat azonossága abszolút szabály volt ... az európai népköltészetben és a nemzeti műköltészetnek a középkortól a XVIII. századig tartó fejlődésében is uralkodó törekvés” (Szepes—Szerdahelyi 1981: 46). — A Benkő-féle B) értelmezés, azaz a szöveg oldottabb, a mai nyelvallapothoz közelebb álló, magyarázó jellegű értelmezése (ahogyan én gondolom) az elemzés folyamán válik világossá.

Lássuk ezek után a **szöveg mondattani tagolódását!** (Az **Szm** rövidítés jelöli a szövegmondatot, a **Tm** pedig a tagmondatot; az **Szm** melletti **1, 2, 3** a szövegmondatok, a **Tm** melletti számok pedig a tagmondatok sorszáma utalnak.)

[**Szm1**] [**Tm1**] Ó, [**Tm2**] Istennek teste, üdvösség [édesség], ez világnak oltalma,
 [**Tm3**] ó, [**Tm4**] tiszteletes test, [**Tm5**] ma tégedet méltatlan imádlak,
 [**Tm6**] hogy engemet méltass halálomnak idején éltetni.
 [**Szm2**] [**Tm7**] Ó, [**Tm8**] életnek kenyere, [**Tm9**] adj énnekem örök örömet!
 [**Szm3**] [**Tm10**] Téged kérek és unszollak, [**Tm11**] lelkemet testemmel tisztítsad.

Az imádság — a nagybetűhasználat és a szöveg szintaktikai elemzése alapján — 3 szövegmondatra tagolható. — Az első szövegmondat, melyet három sor alkot, meglehetősen tagolt: bizonyos megfontolások alapján (ezekről később) úgy látom, hogy 6 tagmondatból áll. Kijelentő mondat. — A második szövegmondat a könyörgés negyedik sora: ez 3 tagmondatból álló felszólító mondat. — Végül az utolsó sor alkotja a harmadik szövegmondatot, amely 2 tagmondatból felépülő kijelentő mondat. — Így összesen 11 tagmondat van a három szövegmondatban.

Mind a sorokra, mind a mondatokra tagolás a **latin** imádságban is hasonló. A **fordításról** már most előjáróban megállapíthatjuk, hogy pontos, szinte szó szerinti, híven követi a latin megfelelőt, ugyanakkor a természetes, élő magyar nyelvet tükrözi; magas színvonalú, emelkedett hangulatú, igazi művészi értékű magyar vers. — A szövegmondatokra és tagmondatokra tagolás a ThewrK.-beli párhuzamos szövegben is hasonló. (A latintól és a LaskS.-tól való nagyobb eltérésekkel csak a mondatrészek, illetve a szintagmák s ezek morfológiai eszközökkel való kifejezése terén találkozunk.)

5.1.1. Az első szövegmondat

*Oh ýfiennek teſte ýdeſegh ez vilagnak otalma
 o tiſteleteð teſi ma tegedet miltathlan ýmadlak
 hug engwmeth meltað halalomnak ýdeýn eltethný*

Az imádság — tartalmának, céljának megfelelően — a kenyér színe alatt jelenlevő Krisztushoz való lelki odafordulással, az imádás áhítatának kifejezésével kezdődik. De az *imád* ige csak viszonylag sokára, a második sor végén kerül elő. Addig megszólítások sora követi egymást. A megszólítások kulcsszava a kétszer is előforduló *test*: *ýfiennek teſte*, *tiſteleteð teſi*, amely Krisztusra utal. Ez a szó a könyörgés végén, a *lélek*-kel együtt — mintegy keretbe zárva a verset — újra visszatér, de már nem a megszólítottira vonatkozik, hanem a könyörgő, hívő, reménykedő emberre, a versbeli első személyre, az imádkozóra, aki mélységesen bízik a meghallgattatásban, kérése teljesítésében. — A megszólítást az 1. és a 2. sorban is az *ó* indulatszó vezeti be. Az indulatszó és az azt követő megszólítás szoros egységet alkot (hasonló szerkezettel kezdődik a 4. sor is. *Oh elethnek kenere*), amely ugyanakkor nem épül be szervesen a mondatba: szintaktikailag az indulatszó is és a megszólítás is önálló tagmondatnak tekinthető, szerkezetükre nézve pedig tagolatlan mondatok.

De az első megszólítás nem áll meg az *ýfiennek teste* kifejezésnél, hanem folytatódik: értelmezőként követi az *ýdefegh* szó és az *e3 vilagnak otalma* szerkezet. E két értelmező egymással kapcsolatos mellérendelő viszonyban van, tartalmilag pedig a megszólított Krisztust minősíti, jellemzi, s ezzel dicsőíti is egyben. Hiszen Istennek teste az üdvösség (vagy édesség), ő e földi világ oltalmazója.

Itt botlunk az első olvasati s egyúttal értelmezési problémába: az *ýdefegh* betűkép mögött az *ídesség* és az *idvesség* szó is meghúzódhat. Mindkettő lehetséges, mindkettő mellett kellő alappal lehet érvelni. — Holl Béla *ídesség*-nek (1984a: 16), Jelenits István inkább *üdvösség*-nek értelmezi (1984). A. Molnár Ferenc rendkívül gazdagon adatolva, sok szempontot bevonva elemzi e kérdést (ezért az adatolást elhagyom), aminek eredményeképpen „egyelőre mégis inkább az *ídesség* szóval ... számol..., lévén, hogy ez van ott...” (1996: 28, 29—30). Ha az *idvesség* ~ *üdvösség* szót véljük az *ýdefegh* írásképp mögött megtalálni, akkor gondolhatunk arra, hogy íráshiba folytán kimaradt a *v* (*w*, *u*) betű (de ejtették a *v* ~ *β* hangot), vagy a kérdéses hang a kiejtésben sem volt jelen; a *v* kiesése ebben a mássalhangzó-kapcsolatban közönséges jelenség (vö. A. Molnár is: i. m. 29). Én inkább az *idvesség* szó LaskS.-beli létét tartom valószínűbbnek; ez van a ThewrK.-beli párhuzamos szövegben: 245: „Oh Cristus ihūs zent teste, ez wylagnak *ýdweszege* Es otlalmazója”, és a latinban is az 'üdvösség' jelentésű *salus* főnév szerepel.

A latin vers 1. és 2. sorában nincs indulatszó (csak a 4. sor kezdődik a magyarhoz hasonlóan *Ó*-val: „O panis vive”). Az első sorbeli „Corpus ... domini”: 'Istennek teste' megszólításhoz az *ave* köszöntő, üdvözlő formula csatlakozik ('üdvözlég'). Ezt helyettesíti a magyar fordítás a verskezdő *Ó* indulatszóval. Ezzel az indulatszóból és megszólításból álló szerkezettel indul a 2. sor is: *o tífleleteð tefi*; az indulatszó itt a szintén üdvözlő, köszöntő szerepű *salve* helyett áll: „*Salve sancta caro*”: 'Üdvözlég, szent test' (vö. MNyTNy. II, 246—9, 303—4; Kecskés 1991: 28—9).

A második sornak az elsőhöz hasonló szerkezettel való indulása, az *Ó, Istennek teste ... és az ó, tiszteletes test* összecsengése tovább mélyíti, erősíti az áhítatot, és eljuttatja arra a fokra, amikor a megszólítások után már kimondhatja az imádkozó az első tartalmas tagmondatot, továbbra is Krisztushoz, a tiszteletes testhez, a szövegbeli 2. személyhez szólva: *ma tegedet miltathlan ýmadlak*: te nunc indignus adoro. Ez az imádság 5. tagmondata, de — szerkezetét tekintve — csak az első tagolt, teljes mondat, melyben alany, állítmány és bővítmény is van. Tartalmas mondat tehát, de még csak tényközlés (kijelentő módú igével kifejezve), ugyanakkor olyan közlés, amely előre jelzi a következő tagmondatban megfogalmazott kérdést: *engwmeth meltað halalomnak ýdeýn eltethný*. Ezt az *imád* (Cal. 26: *adoro* — *Imadom*) ige jelentése teszi lehetővé: imádlak, azaz imádkozva, könyörögve kérek, mégpedig abból a célból, hogy méltass, méltóztass, kegyeskedj; illetve tégy méltóvá, tarts méltónak, érdemesnek valamire; tégy nekem lehetővé, engedj meg nekem valamit (vö. A. Molnár 1996: 22: 'légy kegyes'). Az *imádlak*-kal záródó 5. tagmondatot ezért követi a *hogy* kötőszóval kezdődő, neki alárendelt, célhatározói szerepű 6. tagmondat: *imádlak, hogy méltass* felszólító módú igei állítmánnyal. — Ilyen szerkezetű a latin mondat is: *adoro, ut digneris* ('imádlak, hogy méltass'), és ilyen a ThewrK. imádságának megfelelő szerkezete is: 245: „en teged mastan meltatlan *ymadlak, hogy* engemeth en halalomnak *ydeýn meltoltassal elte(d)tned*”. Az, hogy a főmondatbeli *imád* után (ebben a jelentésben) *hogy* kötőszós célhatározói mellékmondat áll, általános szerkesztésmód az ómagyar korban, pl.: ÉrdyK. 32: „ky Idwezŵlŵny akar azon *ymaggya ifieneet hogy* az yðóket bator *ne eerye*”. Az *imád* utáni célhatározót nemcsak mellékmondat fejezheti ki, hanem mondatrész, azaz szintagmatag is, pl.: BécsiK. 90: „*ymaduum v2at mŵ nēmzētōknēc hamazaban koņo2ōlētēŵŵ lēm*”. — Jelenits István mutat rá arra, hogy a 2. és a 3. sor (ill. az 5. és a 6. tagmondat) közti alárendelő viszony (*adoro, ut me digneris*) „nem szétválaszthatatlan”; ezt a forrásként megjelölt három latin imádság egyike, a karlsruhei kézirat jelzi (MKSz. 100. évf. 19. 33. jegyzet). Ebben úgy szerepel a LaskS.-beli 3. sor, hogy nincs meg előtte a LaskS.-nak megfelelő 2. sor (i. h. 18).

A 2. sorbeli *méltatlan* és a 3. sorbeli *méltat* (*méltó*) szemantikai oppozíciója erősíti a stílus-hatást, fokozza a könyörgés intenzitását. — De mire vonatkozik itt a *méltatlan*? A *ma tégedet méltatlan imádlak* tagmondatban a *méltatlan* az alanyra, az *én*-re (vö. *imádlak*) vonatkozik, de szintaktikailag és szófajlag kétféleképpen is felfogható: ha az *én*-hez kapcsolódik minőségjelzőnek megfelelő értelmezőként (*én, a méltatlan, imádlak*), akkor melléknév; a latin megfelelő erre utal: te nunc *indignus* adoro. De úgy is értelmezhető, hogy *méltatlanul imádlak*, de akkor is „én vagyok méltatlan”, tehát állapothatározó, s mint ilyen: határozószó. A ThewrK. mindkét értelmezést megengedi: „en teged mastan *méltatlan* ymadlak”. — A tagmondatban szereplő *ma* határozószó ’most’ jelentésű (*nunc*; ThewrK. 245: *mastan*).

De mi az, amiért könyörgök? Mi a célja az egész kérésnek, könyörgésnek? A *méltass halálomnak idején éltetni* szerkezetben a *halálomnak idején* birtokos jelzős szerkezet jelentése nagyjából világos. De mit jelent az *éltetni*? Morfológiailag az *él* ige műveltető (esetleg, bár alig valószínűen: visszaható) képzős alakjának főnévi igeneve, amely a latin *pascere* infinitívus fordítása. A *pascere* ’legeltet, táplál’ jelentésű; Cal. 760: *pascor, Legelek, ezem*; MA.: *Páľco ... Legeltetóm, Etetóm, Paľcor ... Idem* jelentést ad meg. A latin ’eszik, etet’ jelentéskörbe tartozó igét a LaskS. az *él* ige származékával adja vissza. A bibliában található latin *pasco, pascor* szót a BécsiK. és a MünchK. többször fordítja a LaskS.-hoz hasonlóan: BécsiK. 192: „Zerø τ ľaito [’a szerű és a szőlősjatolás’] *nē elēti* ōket”: non *pasceret* eos (vö. Károli: „nem tartja el őket”); MünchK. 12vb: „Laľfatoc a’ meňňey 2epēľōket ... tū meňňei aľatoc *elēti* azocat”: *pascit* eos (vö. Concordantiae Bibliorum Sacrorum Emendatae. Venetiis MDCCLXXV [Concord. 1775]; a Károli Bibliához készített konkordanciában nem szerepel az *éltet* szó [Baranyi 1995]).

A LaskS.-ban az *éltetni* elég sűrített, gazdag jelentésű szó. Az imádkozó enni szeretne; táplálékként Krisztus szent testét és vérért szeretné magához venni, vagyis arra kéri Krisztust, hogy tegye neki lehetővé az áldozást, hogy ezzel részesüljön Krisztus megváltó kegyelméből, s bűneitől megtisztulva üdvözülhessen. Több, például a CzechK.-ben fennmaradt imádság meg is fogalmazza, ki is mondja mindezt, pl. 79: „en *halalomnak* ľdeľen *eetes* engometh te zent *testōdwl*. ees *ľtas* te zent *weerōdwl*: kŷ legŷon en leľķomnek *ľdwlōssegere* ... Az te zent leľķōdnek *testōdwl* kŷ boczasodert agŷ *ľdwlōssegōs halalth* ennekōm”; Szent Brigitta is így imádkozik: CzechK. 21: „Kerlek tegōd keľŷōs ľesus ez belŷ kenoderth. hogŷ *halalomnak* ľdeľn agŷad nekōm te dŷcŷōssegōs zent *testōdnek ees werōdnek meeltan walo hozŷam weteleth*”; ezután itt is megmondja, miért akarja az oltáriszentséget magához venni: „hogŷ kŷ legōn en leľķomnek wigasagara ees *ľdwlōssegōmnek waltasara*. Amen.” (Ennek kimondásával — bár kissé máshogyan — a LaskS.-ban a 4. sorban, a 2. szövegmondatban találkozunk; lásd ott). — A ThewrK. is megőrizte ezt az imádságot, abból is nyilvánvaló, hogy miért szól a könyörgés: 17: „kerlek teghed keľŷes ľesus ... hogŷ en *halalomnak* ľdeľen agŷad nekem te dŷczewseľews *testednek Es werednek meľtan walo hozŷam weteleth*: Hogŷ kŷ legŷen en leľķemnek wigasagara es *ľdwesseľeghemnek wallatŷara* Amen *ľdwezľegŷ artatlan wram ľesus xpŷs ŷrgalmaz ennekem bynesnek* Amen”. — Szent Brigitta első imádságában a halál előtti bűnbánat és a gyónás lehetővé tételéért is könyörög: CzechK. 5: „keľlek agŷad nekōm keľŷōs ľesus ... en *halalomnak elōtte bŷňōmnek* keserwseľegōs meg *zanathŷat*. *zywemnek bŷzonŷ tōredelmesseľegth. ŷŷrasnak kŷwthfeľŷeth. thŷzta gŷonatoth. telles eľegtetelth. ees mŷndōnnemw bŷňeľmnek boczanathŷath. Amen*” ~ ThewrK. 6: „kerlek agŷad ennekem keľŷes ľesus ... En *halalomnak elewtte bŷňeľmnek* keserwseľegōs meg *zanathŷath*: *ľgaz gŷonasth*: telles eľegťetelth Es mynden *bynemnek telles boczanatŷath* Amen”.

Végül: mikorra vonatkozik a *halálomnak idején*? Nyilván a halálom előtti időre, azaz a halálomra, a halálra készülési idejére, ahogy Szent Brigitta fent idézett első imádsága is fogalmaz: CzechK. 5: en *halalomnak elōtte* ~ ThewrK. 6: *En halalomnak elewtte*. Földi életünk végén, a halálra és a túlvilági életre készülődve akarunk részesülni az oltáriszentségben, a megváltásban, hogy elnyerhessük az örök életet (lásd még LaskS. 2. szövegmondat). — A *méltatlan* és a *méltó* egymásnak feszülése után itt a *halál* és az *élet* ellentéte látszik kifejeződni. De ez a lexikális szem-

benállás a szövegjelentés, illetve a mondatjelentés szintjén nem áll fenn, hiszen itt az *üdvösséges halál*-ról, a gyónásról és az áldozásról van szó (lásd a CzechK. 79. lapjáról hozott idézetet és a többbit), ami az *örök élet* feltétele.

5.1.2. A második szövegmondat

Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth (o: heremeth)

Ez a felszólító mondat három tagmondatból áll: az *Oh* indulatszóból és az *elethnek kenere* megszólításból álló két tagolatlan mondatot az *ag ennekem ewrek hereneth* tartalmaz, szintaktikailag tagolt, teljes, bővített mondat követi. Az ebben szereplő *adj* az előző mondat *méltass* állítmánya után a könyörgés második felszólító módú igéje, amely — úgy gondolom — az imádság központi szerepű szava, illetve tartalmilag ez a szöveg legfontosabb tagmondata. — Mert miről is van szó? Az előző tagmondatban az imádkozó arra kéri Krisztust, hogy halála idején tegye számára lehetővé az áldozást: „engwmeth meltað halalomnak ýdeýn eltethný” (vö. CzechK. 21: „halalomnak ýdeýn agýad nekým te dýczqsegos zent testqðnek ees werqðnek meeltan walo hozýam weteleth. hogý ký legqon en ... ýdwwssegomnek waltasara”). De hogy e megtisztulás révén üdvösséges halálra vágyik, ami az örök életet jelenti számára, ebben a 2. szövegmondatban, az *adj ennekem örök örömet* tagmondatban fejeződik ki igazán. Hogy az *örök öröm* ezt jelenti, a latin *gaudia vitae* (*vita* ’örök élet, a halál utáni élet’) is jelzi, a ThewrK.-beli megfelelő pedig expressis verbis meg is fogalmazza: „add ennekem *erqk elethnec erqmeth*” (az *aad* feltehetőleg másolási hiba *add* helyett; határozott ragozású felszólító módú ige).

Az *adj* ige hangsúlyos, kiemelt szerepét a szórend is jelezni látszik. Imádságunk tárgyasszintagmában a tárgy áll elől, és utána következik az ige: *tegedet ýmadlak, Teged kerlek, lelke-meth ... tiqtohad*. Csak itt, a 2. szövegmondatban áll elől, hangsúlyos helyzetben az *adj*: *ag ... ewrek hereneth* (az *engwmeth meltað*, illetve *engwmeth ... eltethný* problémájára a szószerkezetek elemzésekor térek ki). De ami a legfontosabb: ez a tagmondat fejezi ki a könyörgés célját, az egész fohászkodás értelmét. Azért imádkozik, azért könyörög, hogy még időben áldozhasson, azért áldozzon, hogy megtisztulhasson, azért tisztuljon meg, hogy elnyerhesse ez örök életet.

A 2. szövegmondatnak ezt az értelmét, egyúttal kiemelkedő jelentőségét erősíti az elején szereplő újabb indulatszó és megszólítás. Ez a megszólítás túlszárnyalja a korábbiakat, hiszen ebben válik világossá, hogy a már kétszer is említett *test* tulajdonképpen *kenyér*. Ez köti össze az előző tagmondatbeli *éltetni* szót az itteni *élet*-tel (*életnek kenyere*), tovább fokozva az imádság érzelmi telítettségét, bensőséges hangulatát.

Ezt a fokozást az *életnek kenyere* szerkezet egésze tovább erősíti, hiszen ez olyan bibliai kifejezés, amit jól ismernek a hívek, ami felidézí Krisztus szavait az élet kenyeréről: MünchK. 91ra [Jn 6,35]: „Monda azert qnèkic i^e En vagoc *èlètn^e kènère* Ki iquend en hoziam nē èheqic ... qzqcke”. Ez a konnotáció teszi különösen erőteljessé, hatásossá ezt a megszólítást. A fenti Jn 6,35-beli kifejezés latinja a *panis vitae*, amely olyan birtokos szerkezet, mint a MünchK.-beli magyar. A LaskS. latin megfelelője viszont *panis vive* ’élő kenyér’ (a *vive* vocativusban áll), tehát itt a LaskS. fordítója ennyiben eltért a latintól. Az *élő kenyér* magyar minőségjelzős szerkezet is szerepel Krisztus beszédében: a Jn 6,50-ben az *életnek kenyere* birtokos szerkezetet használja a MünchK. (91rb; a latinban itt csak a *panis* szerepel, az *életnek* birtokos jelzőt tehát — nyilván a megszokás hatására — csak a magyar fordító teszi hozzá), a következő versben viszont már az *élő kenyér* (latinul is *panis vivus*) kifejezéssel találkozunk: MünchK. 91rb [Jn 6,51]: „En vagoc aq *èlq kènè2* [panis vivus] ki mèbql lezallottam [52] ha ki [91va] èièndic è kènè2bql èl qzqcke Es è kènè2 kit èn adoc èn *teftem* èlèt è uilage2!”: ... et *panis*, quem ego dabo, *caro* mea est pro mundi vita. — A bibliából tehát mind az *élő kenyér*, mind az *életnek kenyere* ismerős szerkezet, így a LaskS. fordítója lehetett volna hű a latin szöveghez (*panis vive*), mégis a birtokos szerkezetes megoldást vá-

lasztotta. Ennek feltehetőleg ritmikai (hangsúly, szótagszám) és stilisztikai okai lehettek. A kétszeresen jelölt, tehát hosszabb, morfológiailag részletezőbb birtokos szerkezet, amilyenből négy is van a szövegben, ünnepélyesebb, emelkedettebb stílushatású, ezért jobban illik az áhítattal teli könyörgő, dicsőítő szövegbe (vö. Korompay 1991: 375–8).

Krisztus tehát itt azonosítja a kenyeret a testével, s a kenyér vételével az örök élet elnyerését ígéri. Ezek egyszerűen úrfelmutatási, illetve áldozási imádságunk kulcsszavai, fő gondolatai. — A ThewrK. fordítója a latinnak megfelelő minőségjelzős szerkezettel él: *elew ... kenyér*, de — mint más esetekben is — nem elégzik meg a *kenyér* egyetlen jelzőjével, hanem további kettővel bővíti ki azt: *elew menjey zenth kenyér*. E jelzőhalmaz, a szintaktikai szerkezetek bonyolítása, zsúfoltabbá tétele a LaskS. utáni időkben tovább erősödő stilisztikai-hangulati igény kielégítésére szolgál.

Az *életnek kenyere* (vagy az *élő kenyér*) kifejezés *kenyér* szava ugyanakkor az utolsó vacsorát is felidézheti a hívekben, Krisztusnak azt a beszédét, és azt a cselekedetét, amellyel az oltáriszentséget alapította: MünchK. 81ra [Lk 22,19]: „Es věuē a: *kenērèt* halalatot ada τ m̄g fēge τ ada ɔnekic mōduā E3 èn *tēstem* ki tū èztetec èlaroltatic èzt tegetec èn èmlèkežetemrē”. Tudják a hívek, hogy Jézus maga az igazi mennyei kenyér, az élet kenyere, az élő és éltető kenyér (Jn 6,32. 35. 51; vö. Biblikus teológiai szótár: *kenyér* 735–8). — És most, a LaskS.-ban, az oltáriszentség felmutatásakor ehhez imádkoznak, azért könyörögnek, hogy magukhoz vehessék a Jézus Krisztus szent testévé átváltozott kenyeret (ostyát), hogy ezáltal üdvözülhessenek. — Ezek a bibliai asszociációk adják meg igazán e kifejezés mindenek fölé emelkedő erejét, azt az érzelmi töltést, hatást, hangulatot, amely katartikus élménnyé teszi a hívek számára az úrfelmutatás aktusát és az egész imádkozást.

5.1.3. A harmadik szövegmondatt

Teged kerlek eð vžunlak lelkemeth teštemmel tižtohad

Az első két szövegmondattal összehasonlítva ebben nincs megszólítás (a latinban *sincs*). Két tagolt, teljes, bővített mondatból áll. Az első a főmondat, a második ennek alárendelt célhatározói mellékmondata (esetleg állandó határozóinak is minősíthető, de én inkább célhatározóinak fogom föl). Ennek az utolsó mondatnak a hatásosságát az is fokozza, hogy szerkezete visszaidézi az első szövegmondatbeli 5. és 6. tagmondat szintén célhatározói viszonyát: *imádlak, hogy méltass ... éltetni*; s most: *kérlek, hogy ... tisztítsd meg*. Ezt az összecsengést tovább erősíti az a jelentéstani körülmény (amire a második szövegmondat elemzésekor már utaltam), hogy a most tárgyalt harmadik szövegmondat lényegében az elsőben kifejtett gondolatot folytatja: *imádlak, hogy méltass éltetni (áldozni) → azért éltess (azért engedd meg, hogy áldozhassak), hogy lelkem és testem megtisztuljon*; s ezt követi tartalmilag, logikailag a második szövegmondat: *→ azért akarok megtisztulni, hogy elnyerjem az örök életet*.

A főmondat két állítmánya hasonló jelentéskörbe tartozik, de az *vžunlak* fokozottabb kérést jelent; így ezáltal is emelkedik az imádság hőfoka, mélyül líraisága. A mellékmondatban világos a *lelkemeth ... tižtohad* szerkezet; a *-vel* ragos *teštemmel* szó társhatározóként kapcsolódik az ígéhez (lelkemet testemmel együtt tisztítsad), amint erre a transzformáció is utal: *lelkemet és testemet tisztítsad* (ugyanígy Jelenits 1984). A test és a lélek teológiai kérdéseibe nem bonyolódva csak utalok néhány forrásra (Biblikus teológiai szótár. Bp., 1972; Teológiai kisszótár. Bp., 1980; Bibliai nevek és fogalmak. Bp., 1988).

Ennek a szövegmondatnak, tehát a könyörgés 5. sorának a fordítása tér el leginkább a latin megfelelőnek tekintett sortól: „Per te mundetur mens, sensus purificetur”: ‘átalad tisztíttassék meg a lelkem (mens) és a testem (sensus); a *mens* és a *sensus* jelentései szintén a teológia problémakörébe tartoznak. — A *mundetur* és a *purificetur* szinonimák szenvedő igék, ‘megtisztíttassék’ jelen-

tésben. Ezt felszólító módú (műveltető képzős), cselekvő igével adja vissza a magyar fordítás, mégpedig egyetlen igével, a *tižtohad*-dal. De a *lelketem testemmel tisztítsad* csak 9 szótag lenne, ami nem illik az első négy 16 szótagos sorhoz. Nyilván ezért, tehát verselési követelményektől vezérelve, kibővíti a fordító a sort, a mondatot: a latinnak megfelelő részt mellékmondatná teszi, amihez főmondatot alkot: a *Teged kerlek eð vžunlak*-ot. Ez közismert, gyakori kifejezés lehet a fordítás idején, mint arról kódexszövegeink tanúskodnak (vö. A. Molnár 1996: 30–1). A *kérlek* és *uszunlak* cselekvő igék, melyek a 2. sorbeli (5. tagmondatbeli) *imádlak*-hoz hasonló morfológiai felépítésükkel is jelzik az *imádlak* 'könyörögve kérlek' jelentéshez kapcsolódó, azt kiterjesztő, fokozó szándékot.

A könyörgés ThewrK.-beli megfelelője mondatatlanilag a LaskS.-hoz (és nem a latinhoz) hasonló felépítésű, de a szintagmák szintjén itt is a bővítés, a gazdagítás, a díszítés stilisztikai szándéka érvényesül; a főmondat mindkét igéjéhez hozzáteszi a *téged* tárgyat: *kerlek teghed, onzonlak teghed*; a mellékmondatbeli *szívetem* tárgyat (amely a *lelketem* szó helyett áll) kibővíti a grammatikailag redundáns *én* birtokos jelzővel, a *tisztítsad* állítmányt pedig az *örökké* időhatározóval: *en zyemeth es testemet erőkke megh tyžtohad*.

A nyelvi kifejezőeszközökkel való bővülés a *meg* igeekötő használatában is megnyilvánul. A LaskS.-ban még igeekötő nélküli a *tižtohad* ige; ez is nyelvváltozatának koraiságára utal. Az igeekötői szófaj a magyarban a HB. körüli időben jött létre (vö. HB.: „o3 gimilſnec ... vjeze ... turchucat mige žocožtia vola”; KTSz.: „nazaret [v]arajat mege lel[he]ffe”, *ele menuen bethle[hembele]*”) az igében kifejezett cselekvés stb. befejezettségének egyértelmű kifejezésére. Ugyanakkor — az igeekötők gyakoribbá válása, egyre általánosabb használata mellett — igeekötő nélküli befejezett igék sorát is idézhetjük korai nyelvműveleinkből, de kisebb mértékben, bizonyos szabályszerűséget felmutatva a későbbiekből is (vö. MNyTNy. I, 438–40, II/1. 292–4). A LaskS. *tižtohad* igéje is igeekötő nélkül utal még a cselekvés befejezettségére. A kései ómagyar kor második felére azonban, amikor a ThewrK. is datálható, a befejezett igék zömmel már igeekötősek voltak, vagyis akkor kialakulhatott a nyelvben egy olyan szabály, hogy a befejezett ige igeekötős. Mindez, illetve ez is arra utal, hogy az igeekötő nélküli LaskS. inkább a korai ómagyar kor végére jellemző nyelvváltozathoz áll közel. (*Folytatjuk. A szakirodalmat lásd a tanulmány második részének végén.*)

D. Máta Mária

A fészekalja aprajának jár a zsákmány legjava A kötelező főnévi bővítményekről

1. Annak a nagy figyelemnek köszönhetően, amellyel mindenekelőtt a nemzetközi szakirodalom a valencia első, Tesnière általi megfogalmazása óta ezt a problémát kezelte, elmondható, hogy az ige körüli függőségi viszonyok — bizonyos definícióbeli és besorolásbéli eltéréseket is beleértve — megnyugtatóan tisztáztak.¹ Más a helyzet a főnév kötött bővítményeivel. Bár az utóbbi években egy sor fontos munka jelent meg, amely döntően hozzájárult a főnévi csoporton belüli szemantikai és szintaktikai viszonyok tisztázásához,² sőt széles körű kontrasztív vizsgálatok is indultak;³ a főnévi szerkezetek elemzésekor azonban továbbra is felmerülnek olyan problémák, amelyek meglévő ismereteink alapján nem zárhatóak le egyértelműen.

A jelen dolgozat ezek egyikét, a főnévi vonzatosság fakultatív, illetve kötelező voltát kívánja újra átgondolni. Ezen belül kitüntetett figyelmet szentel a magyar főnevek egy csoportjának, az *eleje, széle, főzje* típusú főneveknek.

A továbbiakban — Rácz Endrét követve — a *v o n z a t*, valamint a *k ö t ö t t b ő v í t m é n y* műszavakat *v a l e n c i a p a r t n e r*, illetve *k i e g é s z í t ő* (*Ergänzung*)

értelemben használok, a *v o n z a t o s s á g* kifejezés pedig a *v a l e n c i á t* mint jelenséget jelöli.⁴ Ilyen értelemben használja a vonzat terminust a Strukturális magyar nyelvtan mondattana is, vö.: „...a magyarban... az igét tekintjük mind a VP, mind pedig a mondat fejének...” (40); „az angol mondat szerkezetben az alany közvetlenül a mondat csomópontjának van alárendelve, ... a magyarban viszont az alany és a tárgy szerkezetileg egyértékű (mindkettő a VP eleme) (Szabolcsi—Laczkó 1992: 28). A két leírás e releváns egybecsengésének megemlítése ellenére is meg kell jegyezni, hogy a következő gondolat sor a függőségi grammatikán alapul, nem mondva le a szükséges transzformációkról; egy generatív nyelvtani modellhez képest más szemléletet képvisel.

2. Gondolatmenetünkben U. Engel valenciadefiníciójából indulunk ki, aki a következőképp határozza meg a főnév valenciáját: „Ha valamely főnévnek olyan bővítménye lehet, amely nem fordulhat elő valamennyi főnév mellett, amely tehát csupán a főnevek egy alcsoportjára jellemző, úgy ez a főnév valenciával rendelkezik, pontosan úgy, mint megfelelő esetben az ige” (1991: 505).

Ezt az alcsoporthoz kötöttséget hangsúlyozza Teubert is, mint a valencia által kötött kiegészítők legfőbb ismervét. „A kiegészítő fogalma a valencia koncepciójából adódik; ... ezek a szavak vagy szócsoporthoz tartoznak és minőségüket tekintve valamely szófaj egy alcsoportjára specifikusan jellemzőek, és ezzel megadják az alcsoporthoz tartozó szavak valenciáját” (1979: 29).

E definíció értelmében sok egyszerű, nem képzett főnevünk is kaphat vonzatot, pl. *út a folyópartról a hegyekbe, híd a túlsó partra, választóvonal a csapatok között, a kislány bátyja*: ezek a bővítmények az adott főnevek mellett specifikusak, csak a főnevek egy-egy alcsoportja mellett jelenhetnek meg, s az alapszó jelentése „hívja le” őket. Specifikus voltuk jól kitűnik a szabad bővítményekkel való összevetésben: *ház a folyó jobb partján, a tavaly elkészült út*,⁵ *választóvonal a füzetemben, a fiú macskája*. Egészen a legutóbbi évekig igen sok szerző azt a nézetet vallotta (vö. Sommerfeldt—Schreiber), hogy a főnevek közül csak az igéből és a melléknévből képzettek a vonzatosak. Mára egyre inkább elfogadottá válik, hogy a főnévi valencia egy, a szófajra jellemző sajátos jelenség, amelynek megvannak a maga belső törvényszerűségei, egy „sui generis rendszer” (Teubert 1969: 81, 145). Mégis az egyszerű, nem képzett szavak valenciájáról alig esik szó.

3. Nyilvánvaló, hogy az alapszókincs egyszerű főnevei és azok összetételei köré szerveződő vonzatstruktúra más tárgyalást kíván, jóval egyszerűbben elemezhető, mint a képzett főnév köré szerveződő.

(1a) *A foglyok kísérlete a kitörésre*

(1b) *a kitörés kísérlete*

(1c) *és a Péter kísérletei fehér egerekkel*

szerkezetekben nemcsak a nominalizáció játszódtott le különbözőképpen, de a névszová válás során keletkezett főnevek jelentése sem ugyanaz: míg a *kísérlet* (1a)-ban és (1b)-ben egy folyamatot, cselekvést ír le (nomen actionis), addig (1c)-ben annak eredményét (nomen acti). (1a)-ban és (1b)-ben ugyanaz a kiinduló szerkezet transzformálódott főnévi csoporttá, ám míg az első esetben az alany (és pedig a cselekvő, az ágens) alakult birtokos jelzővé (genitivus subiectivus), addig a másodikban a tárgy.

4. a) A főnévi vonzatstruktúra e néhány jellemző példája után térjünk vissza kiinduló kérdésünkhöz, a vonzatok kötelező, illetve nem kötelező voltaához. A szakirodalom a főnév bővítményeit csaknem egybehangzóan fakultatívnak tartja; a legtöbb szerző K.-E. Sommerfeldt és H. Schreiber úttörő jellegű idevágó munkája óta (1977) vitát sem nyit e kérdésről. A kötelezőség és fakultatívitás vizsgálatát így az igei valenciánál kell kezdenünk.

A kötelező vonzat klasszikus próbája az elhagyási teszt (Eliminierungstest, Weglaßprobe); a legújabb nyelvtanok és valenciaszótárak is ennek segítségével döntenek el, hogy egy vonzat kötelező-e vagy sem (Engel 1992, Eisenberg 1989, Schumacher 1991). Ha az illető vonzat elhagyásával a mondat elveszíti nyelvtani korrektségét, a vonzatot kötelezőnek tekintjük. E próba hátránya, hogy nem a vonzatot választja el a nem-vonzattól, hanem a kötelezőség eldöntésének kritériuma.

A két határvonal meghúzása: egyrészt a (valencia által) kötött és a szabad bővítmények között, másrészt a kötelező és fakultatív valenciapartnerek között nem egyformán releváns. Az első a döntő, mert ez kötődik szorosan az ige (melléknév, főnév) szemantikai szerkezetéhez,⁶ itt dől el a mondat szintaktikai felépítése és a kiegészítők szemantikai tulajdonságai.

A kötött és szabad bővítmények megkülönböztetésére például a németben ma már számos eljárást és operatív kritériumot ismerünk (szórend-teszt, tagadás-teszt, párbeszéd-teszt, az igei csoportra kérdés-teszt, vö. Helbig 1982), de ezek együttese nem ad mindig egyértelmű és egybehangzó választ. Mégis elmondható, hogy a kötött és a szabad bővítmények között a határ a legtöbb esetben intuitíve jól meghatározható.

A kötelezőség és fakultatívitas eldöntésére is dolgoztak ki tesztek (kérdés-teszt, modalizálás, kontraszt-teszt, vö. Helbig 1982). Ezeknek segítségével az elhagyhatóság különböző fokozatai állapíthatók meg, azaz hogy mely kötelező bővítmények maradhatnak el bizonyos kommunikatív helyzetekben. Ismeretes, hogy a kommunikáció, különösen a szóbeli kommunikáció során a vonzatstruktúrákból kötelező bővítmények is elmaradnak. Éppen ezért a szintaktikai valenciát nem kontextusban és kommunikációban, hanem az önálló mondatban vizsgáljuk. E tesztek sem teszik kérdésessé az elhagyási próba elsődlegességét, amelynek segítségével a kötelező és a fakultatív vonzatok relatíve jól és megbízhatóan elválaszthatók egymástól.

4. b) Aktuális kérdésünk tehát így fogalmazható meg: Lehet-e a főnévi szerkezetben olyan kiegészítő, amelynek elhagyásával az nyelvtanilag elfogadhatatlanná válik?

Teubert kategorikusan kijelenti, hogy „A főnévi valencia nem ismer kötelező kiegészítőket” (1979: 37), de ugyanezen az állásponton vannak K.-E. Sommerfeld—H. Schreiber (1977: 14) valamint U. Engel (1992: 505) is. Eisenberg ki sem tér a főnévi valenciapartnerek kötelező vagy fakultatív voltára (1989, 81).

Rácz Endre egyetemi előadásában (vö. 1994: 94) a magyarra nézve így fogalmaz: „A főnév jellemző kiegészítése a szabad bővítmény. Valaminek a minősége, száma nem szükségszerű tartozéka a főnév jelentésének, sőt többnyire a birtokosa sem.”⁷

A kérdés Helbig számára nem ilyen egyértelmű (1982: 44 és 1992: 115). Őt a kérdés újrarendelésére készítetik Sandberg érvei (1979). A svéd szerző kötelező valenciapartnernek tartja a bővítményeket a következő mondatokban (a magyarra fordított mondatok ugyanúgy szemléltetik a szerző érveit, mint az eredetiek):

- (2a) *Ennek a ténynek a figyelembevétele sikert hozott.*
- (2b) *A tűzoltókocsi megpillantása azonnal megkönnyebbülést okozott.*
- (2c) *A hiba megállapítása lehetséges.*
- (2d) *A sajtó totális kézbe tartása igen nagy hatalmat adott neki.*
- (2e) *Az előnyök megszerzése most lehetségessé vált (50).*

E mondatok minden bizonnyal figyelemreméltó, amint azt Helbig is elismeri (1982: 44). Valamennyi mondat esetében (2a—2e) olyan főnévi szerkezettel van dolgunk, amelyek kötelező tárgyi vonzattal rendelkező igék, igei szerkezetek nominalizációjával keletkeztek. A tárgy a főnévi szerkezetben birtokos jelzőként jelenik meg. Ha elhagyjuk, nem kapunk elfogadható mondatokat (ha a szigorúan vett nyelvtani szerkezet nem is hibás):

- (3a) *A figyelembevétel sikert hozott.*
- (3b) *A megpillantás azonnal megkönnyebbülést okozott.*
- (3c) *A megállapítás lehetséges.*
- (3d) *A totális kézbe tartás nagy hatalmat adott neki.*
- (3e) *A megszerzés most lehetségessé vált.*

Ezek a főnevek valójában még nem lexikalizálódtak főnévvé; főnévvé képezve is a cselekvést, a folyamatot írják le, megjelenésük a mondatban mintegy „lehívja” az eredeti igei szerkezetet. (A

megállapítás főnévnek van lexikalizálódott, [nomen acti] változata is, ez a cselekvés eredményét jelöli, arra ez a besorolás természetesen nem vonatkozik.)

Nézzük meg ezeket a mondatokat szövegkörnyezetben:

- (4a) *Ezt a tényt mindenképpen figyelembe kellett venni. Figyelembevétele azonnal sikert hozott.*
- (4b) *Mindenki a tüzőlókocsit fürkészte. Megpillantása azonnal megkönnyebbülést okozott.*
- (4c) *A hibát ki kellene mutatni. Megállapítása lehetséges.*
- (4d) *P. ellenőrzést gyakorolt a sajtó felett is. (Annak) totális kézbentartása nagy hatalmat adott neki.*
- (4e) *P. további előnyökre kívánt szert tenni. Megszerzésük most lehetségessé vált.*

Azaz: az igei szerkezet kötelező bővítménye a főnévi szerkezetben két esetben, (4c) és (4e)-ben még birtokos személyjellel sem, vagy csak alig elfogadhatóan realizálható.

Sandberg úgy oldja meg a problémát, hogy bevezeti a „távobligatorium” és a „direktobligatorium” fogalmát, előbbi olyan esetekre, amikor a valenciapartnernek nem az adott mondaton belül, hanem a kontextusban kell realizálnia, utóbbit pedig arra az esetre, ha a vonzat egy mondaton belül kötelező (52). (Hogy a magyarban hogyan alakul ez az „egy mondaton belül”, illetve „szövegkörnyezetben” való megvalósulás, arról. l. 6.)

Helbig, aki nagy figyelmet szentel ennek az érvelésnek, először azzal a kritikával illette Sandberget, hogy a svéd szerző nem határolja el egymástól világosan a szemantikai és a szintaktikai valenciát, szinte 1 : 1 megfelelést feltételez a kettő között. A szemantikai valencia realizálódhat a szövegkörnyezetben. A szintaktikai valenciának azonban egy mondaton belül kell megvalósulnia (1982: 43). Későbbi munkáiban azonban elismeri, hogy itt jogosan merül fel a főnévi vonzat kötelezőségének gondolata (1992: 115).

5. Egyetemi előadásában Rác Endre a főnév kötött bővítményének egy típusát kötelezőnek ismerte el: mértékjelölő szerkezetekben kötelező a mennyiségjelző (1994: 95–6): *egy kiló* (hús), *három méter* (anyag), *tíz forint* (darabja), *két deci* (bor). — Kétségtelen, hogy ezekben a szerkezetekben a kötelezőség fentiekben vázolt kritériuma is teljesül.

A nem képzett főnevek közül is kiemelt két típust, amelyekre jellemző a vonzatosság. Egyik a viszonyjelölő főnevek: *apa, anya, fiú, lány, rokon, barát, ellenség, főnök, beosztott*. Ezeknek birtokos jelzői vonzatuk lehet. A második típus a helyzetjelölő főnevek: *széle, közepe, eleje, hátulja, alja*. Rác Endre ezeket a vonzatokat fakultatívnak tartja (i. h. 95).

6. Vessünk egy pillantást ezek után a valenciapartnernek szintaktikai realizálódási lehetőségeire a magyarban.

Már az igei valencia körében végzett első vizsgálatok is kimutatták (H. Molnár 1969, László 1978, Dienes 1978), hogy a magyarban a valenciapartnernek adott esetben morfológiai szinten valósulnak meg: a *látlak, látsz* igealakok ugyanúgy „inkorporálják” az egyes szám első személyű alanyt és az egyes szám második személyű tárgyat, illetve az egyes szám második személyű alanyt és az egyes szám első személyű (vagy a határozatlan) tárgyat, mint a *macskája, macskájuk* birtokos személyjeles alak az egyes szám harmadik személyű, illetve többes szám harmadik személyű birtokost. A németben pl. a *Pauls Versuch* birtokos jelzős főnévi szerkezet szintaktikailag teljes értékűen reprezentálható a *sein Versuch*-hal. Mivel a magyarban a szintaktikai szint és a morfológiai szint együttesen valósítja meg a valenciát, a *kísérlete* alak az utóbbival egyenértékű. Amire az indogermán nyelvekben két (vagy három) szóra van szükség, az a magyarban egy szóalakon is megjelenhet (vö. László 1988, Bassola 1990).

7. a) Vizsgáljuk meg a Rác Endre által leírt nem képzett vonzatos főnevek második csoportját! Ha megkeressük ezeket a főneveket a szóvégmutato szótárban, megállapíthatjuk, hogy jellegzetes morfológiai sajátossággal rendelkeznek: nincs szótári alakjuk, abszolút alakjuk, csupán a birtokos személyjellel ellátott alakjukban fordulnak elő (vö. még Tamási—Bíró 1986, 1989.). E főnevek száma a szóvégmutato szótárban, amelynek listáit az Értelmező kéziszótár alapján állított-

ták össze, 90-95-re tehető; a következő gondolatsor néhány olyan főnevet is tartalmaz, amely ott nem szerepel.

A *széle, eleje, alja, teteje, utolja, hátulja* stb. főnevek a fentiek értelmében morfológiai szinten vonzatokat is realizálják. (A főnevet a továbbiakban Fn-nel, vonzatait A1, illetve A2-vel jelöljük: *az asztal* [A1] *széle* [Fn].)

A birtokos jelző kiinduló szerkezete általában az egzisztenciális mondat (Szabolcsi 1992). Ezek a főnevek egy ilyen alapmondat nominalizációjával keletkeztek:

A1-nek van alja,

ahol A1 helyébe bármilyen tárgy behelyettesíthető. A1 az egész, amelynek az ebbe az alcsoportba tartozó Fn-ek valamilyen részét írják le. Így főnevesültek még: *fehérje, sárgája* (A1 itt a tojás), *telje, visszája, színe, apraja, nagyja, pozdorja, legbenseje*. A1 a (teljes) egészt jelöli két további főnevünkben: a *mindnyája* szóban ez az egész emberek közössége; a *hija* pedig tagadja egy rész meglétét:

A1-nek van hija

Vannak összetett főneveink, amelyek az összetétel első tagjaként meg is nevezik A1-et: *hasaalja, fészekalja, váralja, sátoralja, ereszalja*; elhomályosult összetétel a *hónalja*. Szerkezetét tekintve ide tartozik a *barátfüle*, átvitt jelentésű a *faluszája*. Csak a felszínen látszik ide tartozónak az elvont jelentésű *nyitja*.

7. b) Birtoklás mondatra (ami a magyarban formailag megegyezik az egzisztenciális mondat) vezethetők vissza a *megyeháza, tanácsháza, városháza, istenháza, örültekháza, bolondokháza* összetett főnevek (az ÉKsz. még ebben az alakban hozza, de a *megyeház* alak már létezik). Kicsit különbözik, de ugyancsak birtoklás mondatból vezethető le az *úrnapja*. A1 itt is együtt főnevesült, egybeolvadt Fn-nel.

7. c) Régi viszonyjelölő főneveink egy része is rendelkezik ezzel az alaktani sajátossággal: *öccse, húga, bátyja, menyé, neje*. A kiinduló szerkezet itt is birtoklás-mondat:

A1-nek van bátyja

Ezeknél a főneveknél A1 + hum. jegyű. Az ÉKsz. a *húg, bátya, meny* alakokat hozza, ám ezek még újnak, szokatlannak tűnnek föl; kérdés, hogy a *bátya* és a *bátyja* (a közös eredet ellenére) között nincs-e olyan funkciómegoszlás, mint a *néni* és a *nénje* között.

Ide tartozik még néhány régi viszonyjelölő szavunk. Az *ipam, napamot* az ÉKsz. nyilván elavultsága miatt nem tartalmazza. Ezek érdekessége, hogy egyes szám első személyű A1-re utalnak.

Ugyanígy eredeztethető összetett szavak: *atyámfia, asztalfia, uramfia, hazámfia, emberfia, vásárfia, búcsúfia, istenlova*.

7. d) A következő alcsoport egyik tagja visszautal a 7. a)-ban tárgyalt alcsoportra, mert ott már tárgyaltuk: *apraja-nagyja*. A többi ide sorolt ikerszó elvont jelentésű: *csínja-bínja, híre-pora, híre-hamva, sava-borsa, színe-java*.

A kiinduló szerkezet itt is az egzisztenciális mondat, de itt különböző A1-ek lehetségesek. Ily módon ezeket a főneveket csak formájuk tünteti fel hasonlónak, valenciájuk eltérő.

Az *apraja-nagyja, színe-java* esetében A1 emberi/állati közösség, ugyanakkor a *színe-java, híre-hamva, híre-pora* esetében A1 + hum. jegyű, de tárgy is lehet. Ugyanakkor a *csínja-bínja* A1-eként esemény, nomen actionis, a *sava-borsa* A1-eként nomen acti áll leggyakrabban; absztrakt A1 az *apraja-nagyja, színe-java* kivételével 7. d) szinte valamennyi főneve mellett lehetséges. Szépen megfigyelhető ezeken a főneveken az eredeti konkrét jelentés elvonttá válása.

7. e) Másféle kiinduló szerkezet nominalizálódott az *őfelsége, őszentsége, (ő)méltósága, (ő)nagysága* esetén. A létige itt mint kopula jelenik meg:

A1 (van) méltóság/nagyság,

tehát ez itt azonosítás; A1 (= ő) + hum. jegyű. Ebben az alakban ezek is összetett főnevek. Az ő nélküli formában abszolút alakjuk is van, ezek részben más jelentésűek. Megszólításként egyes és többes szám második személyű birtokos személyjellel használatosak.

7. f) „Érdekes szavaink a *volta/mivolta, mibenléte*. Ezekben összetett, igei-névszói állítmány kopulája nominalizálódott:

A1 van/volt A2

A hegy van/volt magas.

A1 vonatkozásában szinte nincs szelekció, A2 esetében ugyancsak; A2 főnév vagy melléknév. A főnévi vonzatstruktúra:

A1 A2 volta/mivolta,

vö. *a hegy magas volta, a bácsi öregecske volta*. Ebben az esetben a teljes főnévi vonzatstruktúra kötelező, A2-nek is meg kell jelennie az adott mondaton belül, A1 pedig realizálódik magán a főnéven is:

magas volta, öregecske volta

× a hegy volta, × a bácsi volta.

A *mibenléte* esetén hiányzik az A2. A szerkezet olyan, mintha kérdőmondat nominalizálódott volna, mintha A1 besorolására kérdeznénk rá. A1 –hum, –fauna jegyű.

Az akadály/a tárgy/a feladat/a fűfélék mibenléte.

7. g) A v-tövű *híve* etimológiai összetartozása a *hű/hűség*es melléknévvel nyilvánvaló. A létige itt is kopula. A bonyolult nominalizáció az

A1 van hű A2-höz

alapszerkezetre vezethető vissza. A főnévben az igei-névszói állítmány melléknévi része „eggyé” nominalizálódott A1-gyel: a főnévi szerkezet azt állítja A1-ről, hogy ő A2 *híve*:

Bánk hű (van) a királyhoz

Bánk a király híve.

Itt valódi lexikalizálódott főnévvel van dolgunk: jelentése a melléknévhez képest új mozzanatokat is tartalmaz. A1 + hum, A2 + hum vagy absztrakt jegyű.

7. h) Első pillantásra nem ilyen fokú a főnév önállósulása, elválása az igei szerkezettől a *megfelelője* szavunknál. Formája alapján (melléknévi igenév képzője) melléknévi eredetűnek vélünk:

A1 megfelel A2-nek

A1 megfelelő A2-nek

A főnév az igéből vezethető le; a nominalizáció során a jelentés új mozzanatokkal bővült, a melléknévi forma ellenére itt is valódi lexikalizálódott főnévvel van dolgunk:

A1 A2 megfelelője

A darab fõhõse valójában az író, Lilla pedig a hűtlen kedves megfelelője.

azaz: Valójában A1 főnevesült, oly módon, hogy A1 Fn-ben „magába olvasztotta” az igét, és utalást tartalmaz A2-re.

7. i) A legnépesebb csoport egyszerű alany-állítmány szerkezetű kiinduló mondat transzformációjával áll elő:

A1 fut/megy/felkel/dől/...

A főnévben az ige az esetek túlnyomó részében nomen actionisszá, azaz magát a cselekvést leíró főnévvé nominalizálódik: *futta = futása*. Ebbe az alcsoportba tartoznak: *futta, mente*, (a múlt idejű igealak nominalizálódott), *felkelte, járta-kelte, el/letelte, dőlte, elülte, lemente, megtörténte, visszatért, röpte, belépte, fellépte, eleste, feljött, jött*. Gyakran használjuk az idő múlásával kapcsolatban: *közeledte, elmúlt*. Helyzetet jelölő igék is nominalizálódtak így: *fekete, ülte*. Az ilyen típusú főnevek egy része a cselekvés eredményét (is) jelöl(het)i (nomen acti): *röpte, lépte, belépte, veszte, letűnt, megszűnt, létrejött, közbejött*. Igen gyakran használjuk e főnevek határozóragos alakját: *közeledtével, elestében* stb.

A -t képző meglelte valamennyi e csoportba tartozó főnévünkénél, valamint az elmúltság, lezártág mozzanata egyikük-másikuk jelentésében (különösen a nomen acti esetén: *megszűnt, letűnt, veszte*) arra enged következtetni, hogy a főnév a melléknévi igenéven keresztül vezethető vissza az igére, vagy közös az eredetük:

A1 megszűnt (igei szerkezet),
a megszűnt A1 (melléknévi igeneves szerkezet),
A1 megszűnt (főnévi szerkezet).

Ilyen típusú összetett főnevek, amelyek A1-gyel összeforrvá nominalizálódtak: *napkelte, naplemente*.

7. j) Bonyolultabb nominalizáció játszódott le a *főz(t)je, szül(öt)te* főneveknél:

A1 főzte/szülte A2-t.

A transzformációban a kiinduló szerkezet tárgya, A2, nominalizálódik: a *főz(t)je* valójában azt írja le, amit A1 főzött, a *szül(öt)te*, akit A1 szült. Az *anyaszültében* A1 is egybeforrt Fn-nel.

7. k) Ha jobban szemügyre vesszük a *vég* és a *vége* főneveinket, érdekes jelenséget figyelhetünk meg. Az abszolút alakú *vég* komor hangulatú, szinte drámai: „*Közeledett a vég.*” „*Ez már a vég.*” Jelentése: 'halál, elmúlás'. Ebben a jelentésében abszolút főnévnek, 0-valenciájú főnévnek látjuk, amelynek nem lehet birtokos jelzője: **a nagypapa vége*, **az öreg juhász vége*. Ugyanakkor a *vége* változat nem rendelkezik ezzel a negatív konnotációval, és tetszés szerint bővíthető birtokos jelzővel: *a film vége, a nevetés vége*. Nem ugyanannak a főnévnek két változatával, egy 0-valenciájúval és egy kötelező vonzattal van itt dolgunk, amelyek közül a második változat a 7. a) csoportba tartozik, az *elege* főnév antonímiájaként?

8. Összefoglalás. Főneveink egy részének vonzatosságát egyetemi előadásaiiban Rác Endre is tárgyalta. Kötelező vonzatnak ismerte el a mennyiségjelzőt a mértékjelölő szerkezetekben. Rámutatott, hogy a főnevek két csoportjára, a viszonyjelölő és a helyzetjelölő főnevekre jellemző a vonzatosság. Vonzataikat azonban kivétel nélkül fakultatívnak tartotta.

A 3. pontban megkíséreltük megmutatni, hogy gyakran egyszerű, nem képzett főneveink is rendelkeznek vonzattal, nem csak az igéből és főnévből képzettek. Így a főnévi valencia nem tárgyalható egyszerűen úgy, mint ami az igei és melléknévi szerkezetek nominalizációjából levezethető.

Külföldi szerzők felismeréseire támaszkodva a magyar főnevekről is kimutatható volt, hogy azok egy része mellett a vonzat nem hagyható el [4. b)]. Ez a vonzat rendszerint a birtokos jelző, mely a kiinduló szerkezet alanyának vagy tárgyának transzformja. Ezeknél a szerkezeteknél a főnév nem lexikalizálódott egészen, s az ige kötelező vonzatainak (valamilyen szinten) a főnévi struktúrában is meg kell jelenniük.

A főnévi valencia kötelező volta főneveink egy részénél sajátos, csak a magyarban lehetséges módon nyilvánul meg. A magyar nyelvben a valencia ugyanis nem a szintaktikai szint jelensége: a valenciapartner itt gyakran nem szó-, hanem morfémaszinten realizálódik.

Van a magyar főneveknek egy csoportja, amely nem rendelkezik abszolút alakkal: nincs birtokos személyjel nélküli formájuk. Ezek már szótári alakjukban is tartalmazzák valenciapartnerük reprezentációját. E főnevek részben egyszerű, nem képzett főnevek, melyek valenciája jelentésükből adódik: viszonyt jelölnek vagy az egész egy részét. Más részük igei, ritkábban melléknévi szerkezetből nominalizálódott. Bár az igei szerkezet gyakran „átüt” főnévi voltukon, szóalakjukban főnevek módjára tartalmazzák az utalást a kötelező valenciapartnerre.

Csak a felszint tekintve képeznek egységes csoportot: levezetésüket, nominalizációjuk módját tekintve sokfélék: egy részük az egzisztenciális mondatból állt elő, más részük egy- és kétvalenciájú igék és vonzataik nominális transzformja; ilyenkor egy-egy esetben a kiinduló szerkezet valamelyik vonzata is beleolvadt a főnévbe. A birtokos személyjel az alapige (másik) kötelező vonzatára, többnyire a kiinduló szerkezet alanyára utal.

Megjegyzések

1. Elég itt utalni az újabb német leíró nyelvtanokra (G. Helbig—J. Buscha, *Deutsche Grammatik*. Langenscheidt, 1991; U. Engel, *Deutsche Grammatik*. Groos, 1991; Eisenberg, P., *Grundriss der deutschen Grammatik*. 1992) vagy a valenciaszótárakra: Helbig, G.—Schenkel, W., *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. Leipzig, 1969; Schumacher, H. (hrsg): *Verben in Feldern*, 1992.

2. Vö. Teubert, Bassola, László fent említett műveit, Sandberg (1979), Helbig, G. (1992), Vater, H., *Einführung in die Nominalphrasensyntax*, Köln, 1986.

3. A PROCOPT kontrasztív lexikográfiai program keretében, amelyben részt vettek a Párizsi Egyetem XIII, az Aix-en-Provence-i egyetem, a LADL valamint az Institut für Deutsche Sprache, Mannheim kutatói, német és francia valens főnevek szintagmaszótárának koncepcióját dolgozták ki. Egy német—magyar kontrasztív főnévi valenciaszótáron dolgozik jelenleg egy csoport Bassola Péter vezetésével (Bernáth Csilla, László Sarolta, Tamásiné Bíró Magda). A kutatást az OTKA támogatta.

4. A szakirodalom általában különbséget tesz vonzat és valencia között: míg az ige valamennyi kiegészítője vonzat, kivéve az alanyt, addig a valenciába az igének mint régensnek valamennyi dependensét, így az alanyt is beleértjük.

5. *A tavaly megépült út, az apának feltett kérdés* — igen gyakori a főnévi szerkezetekben a melléknévi igenév segítségével történő jelzősítés. Ennek tárgyalásához vö. Bassola 1990, Szabolcsi—Laczkó 1992).

6. A szemantikai szerkezet és a szintaktikai szerkezet összefüggéseiről l. részletesebben Tamási—Bíró 1986.

SZAKIRODALOM

- Bassola, Péter, Substantivvalenz im Deutschen und im Ungarischen. In: *Sprachwissenschaft*, Bd. 15. 1990. 3/4: 384—403.
- Dienes, Dóra, *A szerkesztettség hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése*. NyudÉrt. 98. sz.
- Eisenberg, P., *Grundriss der deutschen Grammatik*. Metzler Verlag. Stuttgart. 1989.
- Engel, Ulrich, *Deutsche Grammatik*. Heidelberg, Groos, 1991.
- Helbig, Gerhard, *Valenz — Satzglieder — semantische Kasus — Satzmodelle*. Verlag Bibliographisches Institut. Leipzig. 1982.
- Helbig, G., *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*. Niemeyer Verlag. Tübingen, 1992.
- László, Sarolta, Einige Überlegungen zu einer vergleichenden Valenzanalyse ungarischer und deutscher Verben. *Festschrift Karl Mollay zum 65. Geburtstag*. 1978. 159—69.

- László, Sarolta, Mikroebene. In: *Valenzen im Kontrast*. Hrsg.: Mrazovic u. Teubert. Heidelberg. Groos. 1988. 218—33.
- H. Molnár, Ilona, Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. *ÁNyT*, VI. Bp., 1969. 229—70.
- Papp Ferenc (szerk.), *A magyar nyelv szóvégműtató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969.
- Rácz Endre, A főnévi szerkezet (Egyetemi előadás). In: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1994.
- Sandberg, Bengt, *Zur Repräsentation, Besetzung und Funktion einiger zentraler Leerstellen bei Substantiven*. Göteborg. 1979.
- Schumacher, H. (Hrsg.), *Verben in Feldern*. de Gruyter Verlag. 1986.
- Sommerfeldt, K.-E.—Schreiber, H., *Wörterbuch zur Valenz der Substantive*. Verlag Bibliographisches Institut. Leipzig. 1977.
- Szabolcsi Anna, *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1992.
- Szabolcsi Anna—Laczkó Tibor, A főnévi csoport szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. Budapest, 1992.
- Teubert, Wolfgang, *Valenz des Substantivs*. Schwann Verlag. Düsseldorf. 1979.

Tamásiné Bíró Magda

A transzlatorika fogalmának meghatározásához

Jelen cikkemben néhány gondolatot szeretnék kifejezni ahhoz a kutatási területhez kapcsolódóan, amelyet fordításelméletnek, illetve fordítástudománynak szoktak nevezni.

Mint ismeretes, a „fordításelméletet” az alkalmazott nyelvészet egyik ágának tekintik, de tulajdonképpen mindmáig hiányzik ennek a tudományos diszciplínának a pontos meghatározása, elméleti kerete. Ez utóbbi nagyon kíváncsú lenne, mert egyrészt meghatározná a helyes kutatási stratégiát, másrészt pedig az empirikus tudományokra vonatkozó metodológiát is.

Véleményem szerint a „fordításelmélet” külön, önálló tudományág, nem pedig az alkalmazott nyelvészet része. Ezt a tudományágat *transzlatorikának* javaslom nevezni, mivel mind a fordításelmélet, mind pedig a fordítástudomány megnevezés nem kíváncsú konnotációknak a forrása lehet. (A továbbiakban ezt a terminológiát fogom használni.)

Hogy világosan lássuk a transzlatorika és a vele rokon diszciplínák (mint pl. a nyelvtudomány vagy a glottodidaktika) közötti különbséget, a probléma fontosságára való tekintettel megkísérlem egyértelműbbé tenni mondanivalómat. Véleményem szerint ahhoz, hogy a transzlatorika érdeklődési területeit kijelöljük, a transzlatorikus rendszer fogalmából kell kiindulnunk, amely a következő elemekből tevődik össze:

ADÓ → A-SZÖVEG → FORDÍTÓ → B-SZÖVEG → VEVŐ

Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer nemcsak a rendes nyelvi kommunikációs, hanem a glottodidaktikai rendszertől is különbözik. Láthatjuk tehát, hogy a transzlatorika tárgyát elsődlegesen azok az objektumok alkotják, amelyek a fordító funkcióját töltik be, és csak másodlagosan a szövegek. Az adó és a terminális vevő szerepét játszó objektumok viszont csak utolsósorban képezik a transzlatorika tárgyát. Ez azt jelenti, hogy a transzlatorika fő figyelmének a fordítóra kell összpontosulnia, mivel a transzlatorikus rendszerben ő tölti be a központi funkciót. A következő lépés a transzlatorikus rendszerben szereplő objektumok tulajdonságainak a leírása. A reflexiómat csupán arra a transzlatorikus rendszerre fogom korlátozni, amelyben a fordító funkcióját emberek töltik be. Választ kell adnunk tehát arra a kérdésre, hogy milyen tulajdonságok jellemzik azokat a személyeket, akiket fordítóknak szokás nevezni. Elsősorban arról van szó, hogy a fordítók a nyelvtanárokhöz és a nyelvet tanuló személyekhez hasonlóan egyben az adó-vevő szerepét is játsszák, tehát a fordítók „transzlatorikus” tulajdonságai bizonyos többletet mutatnak, amelynek az alapját a

nyelvi tulajdonságok alkotják. Másképpen fogalmazva, a fordítót nem csak az jellemzi, hogy képes egy pár nyelvet használni, illetve olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek lehetővé teszik számára az egyik nyelvről a másikra történő fordítási műveletek végrehajtását. Természetesen ez szükséges, de még nem elégséges feltétel. A fordítónak ezen kívül olyan tulajdonságokkal kell rendelkeznie, amelyek lehetőséget biztosítanak számára, hogy az egyik nyelv alapján létrehozott, és az általa felvett megnyilatkozásokat (szövegeket) olymódon dolgozza fel, hogy a másik nyelv funkcionálisan (és bizonyos értelemben formálisan is) ekvivalens megfelelői jöjjenek létre. Az a megállapítás, hogy egy adott személy translatorikus tulajdonságai bizonyos többletet jelentenek a csupán nyelvi tulajdonságaival szemben, egyáltalán nem feltételezi azt, hogy a translatorikus tulajdonságok másodlagosak a nyelvi tulajdonságokhoz képest. A translatorikus tulajdonságoknak a nyelvi tulajdonságok bizonyos specifikus fajtájaként történő értelmezése felveti azt a kérdést is, hogy vajon a megszerezhetőségüket valamilyen specifikus nyelvi tulajdonságok determinálják-e, és ha igen, akkor milyen mértékben?

Nézzük meg röviden a translatorikus rendszer egy másik objektumát, azaz a szövegeket, amelyek a translatorika tárgyának második tagját képezik. Itt egyrészt az eredeti, a fordítás kiindulópontjául szolgáló szövegekről (= A-szövegek), másrészt pedig a fordítási folyamat eredményeként létrejött szövegekről (= B-szövegek) van szó. A fordítás egy hipotetikus modellje tehát a következő fázisokból áll: *kiinduló szöveg*, *vétel*, *azonosítás*, *dekódolás*, *fordítási folyamat*, *kódolás*, *közvetítés*, *terminális szöveg*. A szövegeket különféleképpen lehet osztályozni. Először is két részre lehet osztani azokat: A-szövegekre és B-szövegekre. De ez még nem elég. Az A-szövegeket tovább lehet osztani olyan szövegekre, amelyeket azzal a szándékkal hoztak létre, hogy azokat más nyelv(ek)re fordítsák le, és olyanokra is, amelyekkel szemben ilyen szándék nem fogalmazódott meg. A szövegeket még sok más módon is lehet osztályozni, például vannak olyan szövegek, amelyek alkalmasak, illetve nem alkalmasak a fordításra stb. De itt most nem erről van szó. Ezzel a példával azt akartam elérni, hogy felhívjam a figyelmet a nyelvi szövegek specifikusan translatorikus tulajdonságaira. Olyan tulajdonságokról van itt szó, amelyek nem azonosak a tiszta nyelvi (kommunikációs) tulajdonságokkal, és amelyek bizonyos többlettel rendelkeznek azokhoz viszonyítva. Ami viszont a B-szövegeket illeti, azt lehetne mondani róluk, hogy specifikusan translatorikus tulajdonságaik a formális-funkcionális ekvivalencia sférájában keresendők az A-szövegek viszonylatában. Megjegyzendő, hogy a szövegek kétféle típusával (tanári és tanulóí) a glottodidaktikai rendszerekben is találkozhatunk.

A translatorika tárgyát képező utolsó elemet a translatorikus rendszerekben szereplő adók-vevők alkotják: az A-szövegek szerzői (alkotói) és a B-szövegek vevői. Specifikusan translatorikus tulajdonságaikról beszélhetünk mind a két esetben, de azzal a feltétellel, hogy képesek a különleges kommunikációs együttműködésre a fordítóval. Ily módon hozzá lehet járulni az egész translatorikus rendszer hatékony funkcionálásához. Természetesen, a különböző típusú szövegek különböző kooperációfajtát igényelnek (pl. a beszélt szövegek, az írott speciális szövegek esetében, stb.). Szerintem ez a kérdés is a translatorikához tartozik.

Sem a fordító(k), sem pedig a szöveg(ek), illetve a translatorikus rendszerben szereplő adó(k) — vevő(k) translatorikus tulajdonságait nem lehet azonosítani a rendes, tehát a kommunikációs közvetítő(k) nélküli kommunikációs rendszerekben részt vevő adó(k) — vevő(k), valamint a nyelvi megnyilatkozások tiszta nyelvi tulajdonságaival. Ezért, véleményem szerint, a translatorikát külön, önálló tudományágnak kell tekinteni, amelynek alapvető feladata a translatorikus rendszer(ek)ben szereplő összes objektum specifikusan translatorikus tulajdonságainak meghatározása és definiálása. Természetesen, nem szabad figyelmen kívül hagyni azokat a kapcsolatokat sem, amelyek a translatorika és a lingvisztika között fennállnak, mivel a nyelvtudomány — legalábbis bizonyos értelemben — a translatorikához képest alaptudomány. A translatorika eddigi koncepciói tulajdonképpen ennek a tudományágnak a tárgyát korlátozták, illetve most is korlátozzák, a kiinduló és a finális szöveg(ek) közötti relációkra. Ha ezeket a relációkat tisztán nyelvészetiileg értelmezzük, akkor translatorikus

lingvisztikáról kellene beszélnünk. Az így értelmezett transzlatorikus lingvisztikát azonban semmiképpen sem szabad azonosítani a transzlatorikával, illetve vele helyettesíteni azt.

Ahogy már korábban említettük, bizonyos transzlatorikus tulajdonságokat az egyes beszélők-hallgatók elsajátíthatnak és továbbfejleszthetnek, ami azt jelenti, hogy didaktikai értelemben azok taníthatók. Ezen a síkon a transzlatorikának több közös vonása van a glottodidaktikával, mint a lingvisztikával. A transzlatorika didaktizációja nemcsak a fordítók képzését, de bizonyos értelemben az adó(k)nak — vevő(k)nek a fordítókkal való együttműködésre történő felkészítését, és a fordítók által felkínált szolgáltatások megfelelő igénybevételét is feltételezi. Ha jobban megnézzük a transzlatorikának a lingvisztikához, valamint a glottodidaktikához fűződő viszonyát, megállapíthatjuk, hogy közelebb áll hozzá a glottodidaktika, mint a lingvisztika. Nevezetesen a glottodidaktika foglalkozik olyan prelingvális és pretranszlatorikus tulajdonságokkal, amelyekből később létrejöhetnek mind a nyelvi, mind pedig a transzlatorikus tulajdonságok. Ez a kérdés csak akkor válik igazán jogerőssé, ha a prelingvális és a pretranszlatorikus tulajdonságokat összekapcsoljuk az ún. innataelmélettel.

A rendes kommunikációs, valamint a transzlatorikus rendszerekben nem annyira a kommunikációs átadás eszköze a fontos, hanem maga az átadás (információ), a glottodidaktikai rendszerekben viszont ennek a fordítottja érvényesül: a kommunikációs átadás eszközei sokkal fontosabbak, mint az, ami a segítségükkel továbbítódik.

Mint már említettem, a fordító abban különbözik a rendes beszélő-hallgatótól, hogy transzlatorikus tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek nem azonosak a nyelvi tulajdonságokkal. A két nyelv ismerete önmagában nem elégséges ahhoz, hogy valaki professzionális fordítóvá váljék, ugyanúgy, mint egy nyelv ismeretéből még nem következik az, hogy valaki nyelvtanár vagy nyelvész legyen.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a bilingvális nyelvi és kommunikációs kompetencia nem lehet azonos a transzlatorikus kompetenciával, nem is beszélve a glottodidaktikai kompetenciáról, amely egyrészt a nyelvek elsajátításának, másrészt pedig a nyelvtanításnak a különleges képességével függ össze. Tehát azt mondhatjuk, hogy a glottodidaktikai kompetenciának a tárgya a nyelvi-kommunikációs és részben a transzlatorikus kompetenciából áll. A kommunikációs kompetenciát polidimenzionális fogalomnak tekinthetjük, amely a következő komponensekből áll: *nyelvi kompetencia, nyelvi pragmatikai kompetencia, metanyelvi kompetencia, metanyelvi pragmatikai kompetencia, para- és extranyelvi kompetencia, para- és extranyelvi pragmatikai kompetencia, kultúrkompetencia, pragmatikai kultúrkompetencia* (l. Bańcerowski Janusz, A kommunikációs kompetencia és összetevői. Magyar Nyelvőr, 1994, 3. szám.). Mivel a fordító két vagy több nyelvvel operál, nyilvánvaló, hogy esetében *multikommunikációs kompetenciáról* kellene beszélni. Ezt a kérdést nagyon fontosnak tartom a transzlatorika szempontjából. Visszatérve az előző gondolathoz, úgy vélem, hogy a transzlatorika és a glottodidaktika között fennálló párhuzamosság abban is megnyilvánul, hogy a glottodidaktika egyrészt a nyelvtanulás és a nyelvoktatás, másrészt pedig a tanulók és a nyelvtanárok képzése iránt érdeklődik, míg a transzlatorika az interlingvális fordítással, a fordítók képzésével és bizonyos mértékig a fordítók által kínált szolgáltatások felhasználásával is foglalkozik.

A fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy különböző transzlatorikus rendszerek léteznek, amelyekre az absztrakció különböző foka jellemző. Az általános transzlatorikus rendszernek a legmagasabb absztrakció foka felel meg. Ennek a rendszernek a konkrét realizációi (variánsai, alrendszerek) konkrét, individuálisan meghatározott elemekből tevődnek össze. A transzlatorikus alrendszereket például olyan tényezők alapján lehet megkülönböztetni, mint: az elsődleges adó, fordító és a terminális vevő között megvalósuló kapcsolat; az audiális és/vagy vizuális értelemben vett közvetlen kapcsolat; olyan kapcsolat, amely az írott szöveg segítségével jön létre, az elsődleges adó és a terminális vevő jelenléte nélkül stb.

Ahhoz, hogy a fordítóban végbemenő igen bonyolult műveleteket pontosan megismerjük és modelláljuk azokat, több más tudományos diszciplína vonatkozó eredményeire is szükség van. Hozzá kell tenni, hogy a translatorika interdiszciplináris tudományág, de nem eklektikusan összerakott diszciplína, mivel van saját specifikus tárgya, és a kutatásait vagy saját maga kezdeményezi és végzi el, vagy más diszciplínák segítségével, eredményeire támaszkodik, néha olyanokra is, amelyeket a translatorika speciális igényeire való tekintettel végeztek el. Ebből az következik, hogy a haladás a translatorikában nagy mértékben a vele együttműködő diszciplínák körében végbemenő előbbre lépéstől függ. A translatorikus elméleteket tehát állandóan adaptálni és módosítani szükséges.

Bañcerowski Janusz

Bárczi Géza portéjához (Szathmári István könyvecskéjét olvasgatva)

Nemrégén, 1994-es évszámmal vehettük kézbe azt a tanulmánygyűjteményt — Bárczi Géza Emlékkönyv címen (MNyTK. 200. szám) —, amely születésének századik évfordulója alkalmából, kisebb részben róla szóló, nagyobb részt neki ajánlott cikkekből, írásokból állt össze. Előszavában a szerkesztők (Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczy Éva) már jelezték, hogy „Szathmári István közelesen meg fogja jelentetni A múlt magyar tudósai sorozatban a Bárczi Gézáról szóló kötetet” (i. m. 7).

És lőn! Az Akadémiai Kiadónak ott megnevezett igényes küllemű és beltartalmú sorozatában — stílusosan egyszerű, „Bárczi Géza” címmel — megjelent, 1995-ös évszámmal ez a mű is. Miként a Bárczi Géza-émlékkönyv, ez is Óbuda—Békásmegyer Önkormányzatának támogatásával; ami, nehéz napjainkban, ékesen bizonyítja, hogy Bárczi Géza, élete munkájával, nem csupán a nyelvtudományban szerzett elismerést, hanem a nyelvtudománynak is.

1. A múlt tudósairól nehéz feladat könyvet írni. Életrajzuk a legszorosabban egybefonódik tevékenységükkel, működésükkel; működésük, produkciójuk pedig koruk formálta sorsuknak, az őket uralmuk alatt tartó makro- és mikrokörülmenyeknek függvényében áll. A szerzői monográfiát készítő kutatónak ezért nemcsak tudomány-, hanem társadalom- és kortörténeti nyomozást is kell végeznie, ezekre vonatkozó adatokat is gyűjteni, mérlegelni, értékelni, figyelembe venni: így érheti el, hogy mélyében megértse és igazul mutassa be az embert mint alkotót és az alkotót mint embert.

A közelmúlt tudósairól írni látszólag könnyebb: az őt formáló és egyben általa is formált kornak nem kis része közös élménye és közös emléke vele a szerzőnek, s így annak tényeit és tényezőit nem kikövetkeztetnie kell, csupán visszaidéznie. És — papírforma szerint — annál könnyebb ez, minél szorosabb volt monográfiája tárgyával a szerző kapcsolata, s minél hosszabb kettejük pályájának együtt befutott szakasza.

Ismétlem: papírforma szerint! Mert a régmúlt időknek személyesen nem ismert tudósai iránt filológiai módszerekkel megszerezhető empátiának könnyen a helyébe léphet így a személyes együttélés és együttműködés során óhatatlanul kifejlődött szimpátia (netalán: antipátia); ami a szépirodalomban — akárha kulcsregényben — menthető éppen az „alkotói szabadság” jegyében; a „biomonográfiát” azonban hiteltelenné teszi-teheti.

Mindezek előrebocsátásával a könyvecske szerzőjét mentem, de főképp dicsérem; mert a kis kihagyásokkal folyamatosan szoros kapcsolatban együtt megélt három évtized, ha melege átátsugárzik is a mindkettejükhöz méltóan igényes szövegen, a mérlegelésben egyáltalában nem mutatja befolyását.

2. A mű szerkezete tárgyszerűen egyszerű. A bő egyharmadot tevő életrajzi részt (12—64) a lapszámmra nézve ugyanakkora terjedelmű tudományos monográfia követi (65—117); a maradék szűk harmadon a rövid bevezető (7—11), majd a közéleti tevékenység és az emberi arculat felvázolása s egy rövidke summázat osztozik (118—47); végül a művet egy válogatott bibliográfia zárja (148—54). — Természetes azonban, hogy az életrajzi részt átszövik a tanári, kutatói és tudományos közéleti tevékenység mozzanatai, amint átszöttek magát az életet is; s a tudományos monográfiában ismertetett tények sem függetlenek a munkával és annak termékeivel teli életfolyamat

egymást követő mozzanataitól. Mégis, a szerzőnek sikerült mindkét részben olyan belső egyensúlyt teremteni, hogy az adott fejezet fő témája uralkodjék bennük; s a kettő közt olyan külső arányt, hogy ismétlésekbe ne bocsátkozzék, legfőljebb utalásszerűen térjen vissza egyes kérdésekre, ahol ez indokolt.

Így bontakozik ki előttünk az első fejezetben azoknak a körülményeknek, életrajzi mozzanatoknak egymást követő sora, amelyek Bárczi Géza pályáját meghatározták; a másodikban pedig az a rugalmasan alkalmazkodó, de mégis szerves folyamattá összeálló cselekvéssorozat, amellyel a mester a körülmények alakulására mindenkor alkotóan reagált. Jóval inkább a bemutatott tényekből, de olykor a szerző megjegyzéseiből is kitűnik Bárczi Géza „alapállása”, a külső eseményekhez való viszonya (itt pontosabbnak érzem ezt: viszonyulása); amit magamra nézve valamikor így fogalmaztam meg: Először kitapogatni a mozgás korlátait, azután megkeresni a korlátok közötti mozgás lehetőségét. Magamról írtam (előlegezett nekrológomban), de ráillőnek érzem ezt is: „Alkalmazkodva a mindenkor lehetőségekhez, nem mindig azzal foglalkoztam, ami érdekelt; de mindig érdekelt az, amikor éppen foglalkozhattam”. Meg azt, amit hozzátettem: „az átváltás sosem újramezdést jelentett számomra, csak más területen való folytatást, továbbhaladást” (A nyelvészetről — egyes szám első személyben. Szerk.: Sz. Bakró-Nagy Mariann és Kontra Miklós. Az MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest, 1991. 13.)

Hogy a biográfiai kronológiával — a körülményekkel és irányító hatásukkal — milyen mértékben egybefonódik Bárczi Géza bibliográfiai listája (azaz: tevékenységi körével való reagálása az alakuló és alakító körülményekre), arra magam is utaltam, tiszteletére írt tudománytörténeti jegyzetemnek már a címében is: „A magyar nyelvészet Kolumbusza” (BárcziEml. 45); felidézve egy négy évtizeddel korábbi hozzászólásomból ezt a részt: „Talán nem lesz sértő, ha ezzel a hasonlattal kezdem hozzászólásomat: Kolumbusz elindult Nyugat-Indiába, és — felfedezte Amerikát ... Mikor Bárczi Géza mint kapitány, s az ő nyomán mi néhányan, mint szerény hajósinasok, elindultunk a magyar nyelvtörténet viharos tengerén, nyilván nem gondoltunk még arra, hogy ez a szerény kezdeményezés van hivatva később egész eddigi nyelvtörténeti tudásunkat és módszerünket felborítani, s a helyébe újat építeni... annyi máris látszik, ... hogy ebből az irányzatból fog kinőni a továbbiakban az egész magyar nyelvnek, jelenének és történetének *dialektikus* — nem pedig, mint neve sejtetné, pusztán *dialektális* — tanulmányozása” (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk.: Kniezsa István. Budapest, 1956. 325—6).

3. Maguk a könyvecskében rögzített tények is világossá teszik: Bárczi Géza a maga pályáján nem azzal a szándékkal indult el (amire mostanában egyre nagyobb nyomással készíti a kezdő kutatót a tudománymenedzselő közszellem), hogy minél jobban „eladja magát” a bel-, de főleg a külföldi piacon; hanem azzal a (nekünk, nemzedékünknek is még átadott) érdeklődéssel, hogy megfejtse a múlt folyamatait irányító erőket és tendenciákat, minél jobban megértse a jelent, s mindezek birtokában segítsen alakítani a jövőt. Persze nem a sajátját elsősorban, hanem a valóságnak azon jelenségéit-tényezőjét, amelynek vizsgálatára és gondozására szánta magát; s nem kevésbé azon társadalomát, amelynek közegében vizsgálatának tárgya és önmaga is él és működik.

A magyar—latin—görög szakosnak indult hallgató ezért fordulhatott múltat jelentő szakjai mellett egy modern idegen nyelv, a francia felé (talán nem függetlenül a sokunk által ma is a jövőbe — bár egyelőre még igen távoliba — mutatónak tartott eszperantóval akkor már felvett kapcsolatától sem). Éppen utólag-pótlólag felvett szakja vitte őt Párizsba, ösztöndíjjal; majd a közben kitört világháború miatt bekövetkezett internálása tartóztatta évekig ezen a nyelvterületen. Így lett pályája első szakaszára romanista; bár őrizve és ápolva e stúdiumnak a magyar nyelvvel-nyelvészettel való kapcsolatát. Ebből adódó etimológiai munkálkodása révén vette fel az érintkezést a magyar nyelvtörténettel, majd a Pintér Jenő tervezte értelmező szótár munkatársaként kezdte kidolgozni szókincsünk elemeinek származtatását. A nagy közös munka abbamaradtával született szerény terjedelmű, de nagy jelentőségű műve, a Magyar szófejtő szótár.

Ez a hézagpótló kiadványa adta a gondolatot Pais Dezsőnek, hogy a mások által még mindig romanistának beskatulyázott kutatót magyar nyelvészeti proszemináriumok, illetőleg Eötvös-kollégiumi magyar nyelvészeti órák vezetésére javasolja, majd Csúry Bálint megürült debreceni katedrájának betöltésére. Új helyzete terelte át Bárczi Gézát — Csúry örökét tisztelve — a magyar dialektológia, ugyanakkor — tanári feladatait teljesítendő — a magyar nyelvtörténet, majd — e kettőt egyesítve — a történeti nyelvjáráskutatás felé (ami — jeleztük — jóval több lett, mint aminek indult). Így lett kezdeményezője, majd kifejtetője irányítója, a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak az egyik oldalon, és monografikus összefoglalója először studiális részleteiben, azután áttekintő egészében a magyar nyelv történetének a másikon.

Hogy érdeklődése mikor merre fordult, azt — mint látható — körülményei nagyban befolyásolták. De hogy épp arra fordulhatott, annak csírái mindig megvoltak az előzményekben. Ezért éreztem találonak rá nézvést már negyven évvel ezelőtt az imént idézett Kolumbusz-hasonlatot, s még inkább egész pályájára visszatekintő tavalyi emlékező írásomban, amikor újabb „hajóútjairól” világosodott meg számomra, hogy mindig jóval tovább ért el, mint ahová — életkörülményeitől is irányítva — tudatosan indult. Most Szathmári Istvánnak ez a gondos és pontos feldolgozása, ha szavaiban nem is, tényanyagában mindenképp megerősíti bennem korai megsejtésem és későbbi megerősítésem igazát.

4. Bevezetőmben elismeréssel emlegettem azt az objektivitást, amelyet Szathmári István kollégám tanúsítani tudott mestere portréjának felvázolásában. Magamról nem mondhatom el ugyanezt; sem most, sem korábbi pályám során, amely nem fonódott ugyan össze az övével, de sohasem volt független tőle. Merthogy nem csupán tanulmányi indulásom kapcsolódik hozzá — minthogy az Eötvös-kollégiumban tanárom volt az 1940/41-es tanévben (Király Istvánnal azonos csoportban; erről Szathmári is ír a 36. lapon) —, hanem nyelvészpályára irányulásom is: hozzá készített, *Elnáspángol* című szemináriumi dolgozatomat ő adta át (másodéves koromban!) Pais Dezsőnek, közzétételét javasolva. (Megjelent: MNy. XXXVII, 189).

Kapcsolatunk 1941 őszétől intézmények közti keretekben folytatódott: ő a debreceni Népnyelvkutató Intézet vezetője lett, én a budapesti Magyarságtudományi Intézet gyakornoka; majd az első ötéves terv összeállításakor először külön-külön, azután hamarosan együtt, a nyelvattlasz megalkotásán munkálkodtunk közösen (erre lásd: BenkőEml. 142). Voltak találkozásaink egyéb tárgykörökben is. Némely kérdésekben teljes harmóniában, némelyekben (pl. a nyelvtörténet korszakolása, a nyelvművelés alapkérdései) egymást megérteni igyekvő tisztességes (bár részéről — ifjonti hevemen — talán nem mindig eléggé tiszteletadó) egyet nem értésben.

Hogy melyik egyet nem értésünkben végül is kinek volt (vagy lett, esetleg lesz) igaza, azt az utókor ítélni majd meg. Egészében mindenképpen találonak érzem Szathmári István könyvének azt a részletét, amelyben Bárczi Géza munkásságának, tudós egyéniségének öt fő vonását rajzolja fel: alapvetően történeti beállítottságát, ebben áttekintő készségét, ezzel egyidejű érdeklődését a szinkronia tényei iránt, melyekről jól látja: máig őrzik a történelmileg felhalmozódott kulturális emlékezetet; s mindezekkel együtt és mindezek ellenére, a részletek iránti pontos és gondos figyelmet is (54—6). Találó az a jellemzés is, amelyet Bárczi Géza sokoldalúságáról s az egyes részdiszciplínák fejlődésére tett hatásáról olvashatunk (66—7). Mindezt jól egészíti ki az a rész, ahol emberi vonásainak felvázolását találjuk meg, a sok részletet végül is ebbe az egyetlenbe sűrítve: nyitottság (124—8), amiből valóban mindegyikük kibontható.

Művei mellett beszédes és meggyőző hagyatéka Bárczi Gézának a számos — időközben mesterré érett — tanítvány; a vele egyetértésben és a vele olykor vitában felnöttek egyaránt. Mert kevés témához lehetett őt megkerülve hozzányúlni. Saját viszonyomat — idézett emlékcikkemben — így jellemeztem vele: a „Bárczi Gézát mindig vitakozva követő, de azért mindig őt követve vitakozó utód” (BárcziEml. 51). Neveltjeinek (és neveletlenekéik) számát tennem hozzá ezért Szathmári Istvánnak ahhoz a summázatához, amellyel — előlegezeként — biomonográfiáját indítja: „A nagy tudósokat, az igazán kiemelkedő egyéniségeket nemcsak az jellemzi, hogy szü-

kebb szakmájukban új utakra törnek, hogy nagyot alkotnak, hanem az is, hogy univerzális érdeklődésűek: gondolataikkal szinte átfogják mind a mikro-, mind a makrokozmoszt, mindenhez van szavuk. Továbbá emberségesek, törődnek a körülöttük élőkkel, optimisták, bíznak az emberben, és az élet legnehezebb körülményei között is emberek tudnak maradni... Röviden szólva: maradandót alkotnak a tudományban, és példát adnak az igaz emberségre” (7—8).

Amennyire igaz ez általában, annyira áll Bárczi Gézára is konkrétan. S ezt a megelőlegezett összképet úgy sikerült a továbbiakban felbontania, hogy azután a részletek szintézisbe álljanak, s a kép, minden motiváltságával is, objektív egész maradjon. — Művének tartalma és megformáltsága a tudománytörténet-írás minden igényét kielégíti; megfogalmazása pedig a szépirodalmihoz közelítő élményt nyújt olvasójának; — hogy Bárczi Géza esetében ne váljék igazzá a szerző által leszögeezett — lehangolóan találó — tétel: „a mi korunk nagyon hamar felejt” (8); tegyem hozzá: sokakat már életében is.*

Deme László

Hadrovics László, Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1995. 410 l.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a legtöbb tudományág rendelkezik sok olyan munkával, amelyek az adott szakterület legújabb eredményeit tükrözik. Elmondható mindez a magyar frazeológiáról is, hiszen rengeteg cikk, tanulmány foglalkozott és foglalkozik a különböző szállóigék, szólások, közmondások és az állandósult szókapcsolatok eredetével, jelentésével, alkalmazásuk helyes vagy helytelen voltával. Csupán két olyan mű jelent meg azonban, amelyekben feldolgozták a magyar frazeológia köznyelvi, régies és tájnyelvi anyagát (O. Nagy Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, 1966; *Uő. Mi fán terem?* 1961; 1979³), ám a szerző hirtelen halála miatt a nagy mű — az egész magyar frazeológia történeti áttekintése — befejezetlen maradt. Ezt az űrt hivatott pótolni Hadrovics László 1995 novemberében megjelent könyve, amely nemcsak külalakját és szerkesztését tekintve (amely az Akadémiai Kiadó munkatársainak érdeme), hanem könnyű áttekinthetőségénél fogva is figyelmet érdemel. Természetesen nem ez az elsődleges, ám nem elhanyagolható tényező. A szerző olyan művet alkotott, amelyet mind a szakemberek, mind pedig egyetemi és főiskolai hallgatók (de még a középiskolások is) nagy haszonnal forgathatnak, ugyanis a rendkívül alapos és magas szintű tudományos feldolgozás mellett arra törekedett, hogy munkájának nyelvezete közérthető, olvasmányos legyen, s így kézikönyvként avagy tankönyvként is használni lehessen.

Hadrovics László professzor legújabb könyve a harmadik azon művei sorában, amelyek a legutóbbi 25 év alatt egy sorozat részeként megjelentek (A funkcionális magyar mondattan alapjai,

* Hogy ne legyen igazam: kéziratom lezárása után, 1996. augusztusában vált határozottá a terv, hogy Bárczi Géza szülővárosában, Zomborban, emléktáblát avatunk mesterünk tiszteletére, a Beszélni nehéz! szakkörök vezetőinek X., jubileumi tábora alkalmából; amelyet ez évben az Anyanyelvpolók Szövetsége, az MTA Nyelvtudományi Bizottsága, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület, Csongrád Megye Közgyűlése, Csongrád Város Önkormányzata támogatásával a Batsányi János gimnázium rendezett, Csongrád városában és a Vajdaságban.

S még egy öröndetes ellenpélda fenti borúlátó megjegyzéssel szemben: Balassa Iván tollából, Püski Sándor kiadásában most került kezembe „Szabó T. Attila (1906—1987)” címen, „Erdély nagy nyelvtudósa” alcímmel egy ugyancsak jubileumi monográfia. Kár, hogy nem a fenti sorozatba illeszkedett; de előnye, hogy így terjedelme többszöröse lehetett az abban megjelenteknek.

1969, Magyar történeti jelentéstan, 1985), és amelyeket elsősorban — témáját és tartalmát tekintve — egyetemistáknak írt meg. Nehéz lenne megmondani, hogy ezek közül melyik a legjobb könyv, ugyanis mindegyik a maga nemében egyedi értéket képvisel, ám jellegük és céljuk azonos: mindhárom könyv a legújabb tudományos eredményeket tartalmazza, és rendkívüli alapossággal, precízen elemzi azokat. Ám ez az új könyv — témája jellegénél fogva — színesebb, érdekesebb, és a szerzőnek sikerült megírnia „azt a művet, amely valójában őt /O. Nagy Gábort — T. B./ illetve volna” /15/), és — tegyük hozzá — nem is rosszul.

A könyv elején egy 5 oldalas részletes tartalomjegyzék van, amely a szerzőre oly jellemző alapossággal ad világos áttekintést a mű szerkezetéről. Előző munkáitól eltérően itt nem találunk hagyományos értelemben vett fejezetekre való bontást, ám az anyag logikus felosztásából ezt könnyűszerrel meg lehet állapítani.

A művet egy rövid — másfél oldalas — Előszó vezeti be, amelynek elején Heltai Gáspártól vett epigramma található: „Igy szóltac a régi magyaroc”. Ezt követi egy 7 oldalas jegyzék a Rövidítve idézett források és szakirodalom, majd egy egyoldalas Egyéb szakmai rövidítések felsorolása. A 25. és a 26. oldalon találjuk a Bevezetést, amelyben a szerző megállapítja: „A nyelvtudomány valamennyi területe közül a frazeológia rendszerező feldolgozása a legnehezebb. Ez abból adódik, hogy ez a nyelvnek legszeszélyesebben fejlődő tenészete, amelyet igen különböző források táplálnak...” (25).

Az Elméleti alapvetés a 2—7. §-ban kapott helyet, ahol a szerző a következő kérdéseket fejtegeti: a frazeológia és a szintaxis viszonya: a szókapcsolat mint frazéma, a frazeológia és a magányos szó, a frazeológia és a teljes mondat, a grammatikai frazeológia; különböző frazeológiai csoportok: képes beszéd és körülírás, közmondások és hasonló kész kis beszédművek, idegenből fordított frazémák, eredeti alakban átvett frazémák; a szólás helye a frazeológiában; az elvont fogalmi világ és a frazeológia; az elvontság szintaktikai következményei; a feldolgozás alapelvei, az anyag, technikai kérdések stb. (27—33).

A munka lényegi részét a 34. oldaltól a 259. oldalig terjedő elemzés alkotja, amely négy témát foglal magában:

1. A szókapcsolatok frazeológiája (8—89. §). Itt a szerző 15 kérdést vizsgál: tárgyas igei kapcsolatok, határozós igei kapcsolatok, határozói vonzatváltások, többszörös vonzatok, a birtokviszony felbomlása a határozók körében, vonzathoz szólás és más jelenségek, igés kapcsolatok rövidülése, névszói kapcsolatok, páros kapcsolatok: igék párban, főnevek párban, melléknévek párban, számnévi páros kapcsolatok, névmások párban, határozók párban; a hanghatás szerepe a szintaktikai frazeológiában.

2. Mondatok és mondatrészelek mint frazémák (90—141. §): az egyszerű mondat, szervetlenül csatlakozó összetett mondatok, igazi összetett mondatok mind frazémák, rövidült mondatok, vegyes szólásszerű felkiáltások.

3. A képes beszéd (142—204. §): a képes beszéd és a körülírás, a képes beszéd rendszerezése, vegyes megjegyzések a képes beszédhez, az egész ember és a testrészek, az ember és a természet kapcsolata, vadon élő állatok, háziállatok (a ló kivételével), a ló mint a képes beszéd egyik fő alakja, az ember és a természeti erők és jelenségek, az ember ősi foglalkozásai, mestersegek, ember és társadalom, katonaság, hadakozás, jog, bíráskodás, közigazgatás, pénzügy, szórakozás, hitvilág stb.

4. A körülírás (205—219. §): ember, férfi, nő körülírásai, a vallási szféra személyei és helyei, állatok, tárgyak, anyagok körülírása, testi és lelki tulajdonságok, állapotok körülírása, cselekvések helyváltoztatás nélkül, helyváltoztatás (átvitt értelemben is), szellemi és lelki folyamatok körülírása, történés körülírása, születés, a természetes halál kifejezései, az erőszakos halál kifejezései, a szókapcsolatos eufemizmus, az illetlent helyettesítő kifejezések.

5. Közmondások (220—245. §): betűrendes kis közmondástár, a közmondások nyelvi sorsa stb.

Az 1—3. témán belüli jelenségeket a szerző még nagyobb részletességgel tárgyalja.

Az elemzést egy részletes forrásmunka-felsorolás követi (246—274. §) 20 oldalon: a Biblia, a klasszikus ókor, néhány középkori emlék, újkori frazémakincs.

Új fejezetet kapnak a lefordított vagy idegen alakban meghonosodott elemek (275—286. §) 13 oldalon: görög idézetek, latin idézetek, német elemek, francia elemek, olasz elemek, angol elemek, szláv elemek.

Ezt a részt Függelék követi (287—301. §) 15 oldalon, amelyben a szerző 15 szólás részletes magyarázatát adja meg: *édes mindegy; heten vannak, mint a gonoszok; körmére ég a dolog* stb.

Az egyes paragrafusokhoz való szakirodalmi utalások a Kiegészítések-ben kaptak helyet (308—29).

Végül is ezt a munkát a Névmutató, amelyben mind a személynevek, mind pedig a földrajzi nevek helyet kaptak, a Tárgymutató, az Idegen nyelvi egyesített szó- és szólásmutató, valamint a Magyar szó- és szólásmutató teszi teljessé (331—410), amelyek nagymértékben megkönnyítik a munkában való tájékozódást, eligazodást.

Egy ilyen nagy gonddal és körültekintéssel, szakértelemmel, hozzáértéssel és főként nagy szeretettel megírt munkát rendkívül nehéz értékelni és főleg megbírálni, róla tárgyilagosan véleményt mondani, leírni, ugyanis az egész műből sugárzik a szerzőnek az a szeretete, gondoskodása, amellyel ezt a témát kezelte és megalkotása közben gondozta — legalábbis ezt tükrözi a nagy-nagy gonddal és hozzáértéssel kiválasztott példák tömkelege és a rendkívül nehéz és nagy szakértelmet, ugyanakkor a szubjektívizmust nehezen elkerülhető elméleti rendszerezés és alapos elemzés. Azt a történeti áttekintést, amit a mű címe ígér, a t. Olvasó hiánytalanul meg is kapja. Kivételt képez néhány olyan frazéma, amelyek ilyen vagy olyan ok miatt nem kerülhettek bele e munkába, mint pl.: *a széltől is óvja; be nem áll a szája; beleüti az orrát vmibe; csavaros esze van; dühbe gurul; egy hajszála sem görbül meg; egy húrón pendülnek; előnti a méreg; elviszi a balhét; eszébe ötlött; felment a pumpája; felnyitja a szemét vkinek; féken tartja a száját; forr benne a méreg; három a magyar igazság; hosszú lére ereszt vmit; Isten neki fakeszt; jártatja a száját; játssza az eszt; kiadja az útját vkinek; kiáll vki mellett; könnyekben tör ki; kiönti a szívét; kitölti a mérgét vkin; kiveri a huppot; kiverit kutya; kiverte a hideg verejték; le sem veszi a szemét vkiről; majd megeszi a méreg; majd megtudja, hány hét a világ; megadja a módját vminek; megtér őseihez; méregbe gurul; méregbe jön; méregbe hoz vkit; mérget vesz vmire; mindenki szeme láttára; mint a templom egere; örök álomra hunyja a szemét; paprikavörös lett; ragyog a szeme; se eleje se hátulja; se füle, se farka; se inge, se gatyája; se ki, se be; se kutya, se macskája; se le, se fel; se tőlem, se hozzád; se vége, se hossza; szedi a lábát; szeme elé kerül; szeme könnybe lábad; szemmel fal fel vkit; szemmel tart vkit; szemet huny vmi fölött; szemet szemért (fogat fogért); szemét legelteti vmin; szúrja a szemét vmi; tartja a markát* stb.

Természetesen ezek és a többi frazéma semmiképpen sem kerülhetett bele e munkába, hiszen ez a könyv nem szótárjellegű és nem tartalmazhatja a magyar nyelv összes frazémáit.

A szerző az Elméleti alapvetésben előtérbe helyezi a frazeológia és a szintaxis viszonyát és a szókapcsolatot mint frazémát közelíti meg. „A frazeológia hagyományos értelmezés szerint a különleges jelentésű szilárd szókapcsolatok tana. Így természetesen nagyon szorosan érintkezik a szintaxisal. A határt a két diszciplína között nem lehet pontosan kijelölni. Sok mindent, amit a szintaxis tárgyal, át lehetne utalni a frazeológiába és viszont” (27). Ezzel a megállapítással egyet lehet érteni, ugyanis szerkezetileg a frazémákat három nagy csoportra lehet osztani: összetett (iker-) szavakra, szószervezetekre és mondatokra. Tekintettel arra, hogy a szószervezeteket és a mondatokat a szintaxis tanulmányozza, természetes, hogy a határok sok esetben elmosódnak látszanak. Itt kell megemlíteni azt a tényt, hogy sem nagy elődeink-nyelvészeink, sem korunk nyelvészei nem húzták meg a pontos és éles határt a szintaxis, a lexikológia és a frazeológia között. (Még a frazeológia elméleti kérdéseinek kidolgozásában élenjáró orosz nyelvészek sem tették meg ezt. Így, pl. V. V. Vinogradov a frazeológiai egységeket a grammatikán belül tárgyalja (1945), N. M. Sanszkij pedig a lexikológiai kereteibe helyezi (1964), A. T. Arsizirj is a grammatikával állítja egy sorba (1967). Am már a 60-

as évek közepétől kezdve külön nyelvészeti diszciplínaként kezdik emlegetni a frazeológiát. Ld.: A. M. Babkin (1964, 1965, 1967, 1968), V. P. Zsukov (1967, 1983, 1986), A. I. Molotkov (1967, 1970), N. M. Sanszkij (1963, 1969, 1985) stb. Ennek jelentőségét azonban V. V. Vinogradov már korábban felismerte (1946, 1947, 1954, 1961). Így ebben az esetben a szerzőnek mindenképpen igazat kell adni, valamint abban is, hogy a frazeológia keretében sok olyan példát idéz, „amelyekre egyesek talán azt mondhatnák, ez vagy az nem ide tartozik, ez a szótan, szintaxis, mondattan, stilisztika, retorika stb. körébe való. Ezt magam is jól tudom, de enélkül nem lehet valós képet alkotni arról, miként terem a „tisztá” frazeológia... Nem tudtam belenyugodni abba, hogy példaként kiválasszak néhány „tisztá” esetet, és a bizonytalan határeseteket elhanyagoljam...”. Őszinte elismeréssel és csodálattal adózom a szerzőnek ezért a merész, bátor és következetes elhatározásáért, amelyet valóban következetesen végig is vitt.

Kifogástalan a szerző logikai okfejtése az Elméleti alapvetés c. fejezetben (27—33). Itt egy dolgot hiányolok, nevezetesen azt a tényt, hogy nem esik szó arról a hat lingvisztikai forrásról, amelyek alapul szolgálnak a frazeológiai szókapcsolatok keletkezéséhez: az összetett szavak, a lexikailag kötött szó szerkezetek, a parafrázisok, az irodalmi hasonlatok, a szállóigék és a közmondások (amelyek természetesen genetikailag a szabad szó szerkezetekre vezethetők vissza). Ezek figyelembevételével ugyanis el lehetne kerülni egy egész sor félreértést az egyes nyelvi egységek hovatartozását illetően. Ez nem azt jelenti, hogy a munkában nincsenek jelen ezek a képződmények és a velük kapcsolatos példaanyag, ugyanis az érdemi rész (38—259) mindezeket részletesen tárgyalja; ez a hat forrás azonban nincs kiemelten feltüntetve.

A szerző rendkívül szemléletesen mutatja be a frazéma és a szólás, a szókapcsolat közti különbséget (27—30) ám, úgy érzem, hiányzik a bővebb terminológia kifejtése, mint pl. az ilyen jellegű szakszavak (műszavak): frazéma vagy frazeologizmus (frazeológiai egység, frazeológiai szó szerkezet), amelyek két szűkebb szemantikai csoportra oszthatók: állandósult szó szerkezetek és állandósult szókapcsolatok. Az elsőhöz tartoznak a motivált, a másodikhoz a motiválatlan frazeológiai egységek:

a) *aki Á-t mond, mondjon Bé-t is; nem teszi ki az ablakba; férjhez megy; kosarat ad vkinek; hátrább az agarakkal!; ravasz (vén) róka; agyon üt; fejbe vág; fejébe száll; behúzza maga után az ajtót; emberére akad; aki mer, az nyer* stb.;

b) *tótágast áll; állja a sarat; alulról szagolja az ibolyát; az árgyélusát neki!; elpatkol az árnyékvilágból; kitelik a becsülete; hagyj békét!; nem nőtt be a feje lágya; nem ússza meg ép bőrrel; csülökre megy; dugába dől; eszébe ötlött* stb.

Ezek nyilván azért hiányoznak, mert a szerző nem kész gyűjteményekből, hanem közvetlen olvasás útján a forrásszövegekből merítette anyagát, és ezek a példák azokban nem szerepeltek.

A nyelvi anyag részletes elemzésénél a szerző figyelme kiterjedt minden egyes olyan jelenségre is, amelynek nyomán létrejöhetett a frazeológiai jelentés. Így pl. az ember ősi foglalkozásai és a mesterségek köréből származó frazeologizmusok felsorolásánál — *nyomon követ, hálóba akad, törbe csal, horogra akad, előre iszik a medve bőrére* stb. — nemcsak ezek eredetét elemzi, hanem a kérdéses eseteket is sorban megemlíti: „Nem lehet mindig eldönteni, hogy a *nyomon követ*, *nyomába lép*, *nyomában jár* és hasonló a vad üldözését vagy az egyik embernek a másik után járását, a másinak nyomába hágaszt jelentette-e”.

Hasonló jelenséget észlelünk a következő szólások elemzésénél is: *neki áll feljebb* (58), *vásik (fáj) a foga vmire* (63), *fog vki mellett — kifog rajta — tart vkitől* (69), *apró-cseprő* (100), *zabolán tart* (189), *lővő tesz* (192), *nagy feneket kerít vminek, dugába dől* (198) stb.

Itteni ismertetésünk szemléletesebbé tétele végett idézzünk a 49. §-ból: „*letesz vmiről; nem tehetek róla*. — 1. *letesz valamiről*. — Az ÉrtSz. részletes és pontos jelentést ad (4: 792, IV. pont): 'lemond vmely célról, reményről, szándékról, tervről; felhagy vele'. Az ott idézett példákön kívül Aranytól egy: »Jaj fiam, fogadj szót: e *dologrul tégy le*« (3: 11). Ezen a kifejezésen érződik, hogy tárgyatlanul álló igéje mellett valaha tárgynak kellett lennie. Valóban, az eredeti kapcsolat ez volt:

leteszi elméjét vmiről. Ez a kifejezés azonban nem állt egyedül, hanem szerves része volt egy az *elme* szóval alakult egész kifejezéscsaládnak. Az *elmét fel* lehetett *emelni*, *vmire függesztetni*, *vetni*, *hajtani*, *vmin tartani*, *vmiről elvenni*, *levenni* és végül *vmiről letenni*. Mindezen kifejezések alapja pedig az érzéki valóságban a *szemét felemeli*, *felveti vmire*, *szemét leveszi vmiről.*” Ezt a megállapítást több megbízható forrásból vett példa követi, mint pl. a Münchener Kódex 1466-ból, Régi magyar költők tára. XVII. század, Weszprémi Kódex. XVI. század első negyede, Virginia Kódex. XVI. század eleje stb.

Két példával kapcsolatos megállapítással bátorítok vitába szállni a szerzővel: „(3) Az ilyen azonosító kapcsolatokat két irányból fenyegeti a stílusatlanság veszélye. Az egyik az, hogy elavulhatnak, és amit még a múlt században nagyszerű költői leleménynek tekintettek, mára annyira megkopott, hogy senki sem merné tollára venni. Ilyenek: *az idő vasfoga*, *az élet tengere* és hasonló.” Ezt Kisfaludy Károlytól vett példák követik (79). Ez a két parafrázis a mai magyar nyelvben még mindig használatos és nem tekinthető elavultnak.

Egyébként csak elismerés illetheti meg a szerzőt azért, hogy az elemzéshez használt példanyagot sokszínű és megbízható értékes forrásból — szám szerint 165-ből — vette, amelyek között megtalálható a XVI. századi Jókai-kódextől kezdve a legújabb magyar tudományos eredményekig minden jelentősebb mű. Ezt hivatott kiegészíteni az egyes paragrafusokhoz készített szakirodalmi utalás, amelyben a frazeológiai szakirodalom egész tárházát találjuk. (Itt jegyzem meg, hogy a szerző figyelme még arra is kiterjedt, hogy az idegen nyelvek frazeológiájával foglalkozó hazai műveket is felsorolja.)

Végezetül hangsúlyoznom kell, hogy az a tény, amelynek értelmében a szerző a magyar frazeológiát a szintaxis oldaláról közelítette meg — újszerű dolog, és valóban hű történeti áttekintést ad a magyar frazeológiáról. Meggyőződésem, hogy Hadrovics László e könyve is népszerű és főként hasznos segédeszköze lesz mind az egyetemi hallgatóknak, mind pedig a magyar frazeológia iránt érdeklődő egyéb szakembereknek, sőt a tudományos munkával foglalkozóknak is.

E történeti alapra lehetne építeni egy mai magyar frazeológiát, mint nyelvészeti diszciplinát, amit követhetne annak nyelvi rendszerbe való beillesztése, lexikológiai, grammatikai és stilisztikai szinten való rendszerezése, elemzése. Lehet, hogy ezt is Hadrovics László fogja megírni? Úgy legyen!

Tatár Béla

Hubert, Ivo: Muttersprache—Identität—Nation. Sprachliche Bildung im Spannungsfeld zwischen einheimisch und fremd. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1994. 401 lap.

Nyelvművelés a „hazai” és az „idegen” keresztütlésében. Ez Hubert Ivo könyvének alcíme, amely utal a szerző szándékára, miszerint egy olyan könyvet tart a kezében az olvasó, amely nyelvünk (legyen ez bármely nemzeti nyelv) fejlődését követi végig a középkor szabad művészeitől egészen napjaink nyelvi gyakorlatáig. A mű hét fejezetét átszövi Hubert Ivo józan humanizmusa, amely a középkor grammatikájából kiindulva vezeti le Augustinustól Dantén, Nebriján és a Port Royal grammatikáján keresztül Humboldtig, illetve Weisgerberig a nyelv fejlődéséről, fejlesztéséről szóló különböző elméleteket, hogy azután napjaink gyakorlata felé forduljon a mű második felében. A Muttersprache-Identität-Nation meghatározó része mégis a könyv első felében, az elméletekben rejtőzik. A könyv egészére jellemző a nyelvről való reflexív gondolkodás.

Hubert Ivo a nyelven keresztül az adott társadalmi csoportot, vagyis a nemzetet is könyve témájává teszi. A könyv előszavában áttekintést nyújt a mű mondanivalójáról, azaz arról, hogy hogyan alakulhat ki az univerzalizmus égise alatt a nemzeti öntudat, hogyan vezethet a népnyelvek kialakulása és a nemzetek elkülönülése az egységes emberiség humanista gondolatához.

Mindez a műben Wilhelm von Humboldt írásain keresztül jelenik meg, aki a nyelvek különbözőségével való foglalkozás közben az egyetlen emberi nyelvnek próbál a nyomára bukkanni. Ez a „nyom” pedig nem egyik vagy másik nyelvi penzumhoz vezet, hanem az emberiség szellemi fejlődésének folyamatához (*Gang der geistigen Entwicklung der Menschheit*). Ezen keresztül jutunk el Humboldt segítségével a nemzet fogalmáig, amelyben a szerző az egyensúly fontosságát emeli ki.

A nemzet ebben az értelemben az emberiség egy adott nyelv által meghatározott formája, ideális totalitás az individuum szempontjából. Humboldt mindenekelőtt az emberiség egységét tartja szem előtt, számára a nemzetek elkülönülése, az egyedi népnelvek önállósodása — a latin mint közös nyelv letűnte után — épp népelválasztó mivoltában és az idegenszerű beszéd egymás iránti váltakozó viszonyában egyesíti a nemzeteket. Mindezt pontosan azért, mert a nemzeti nyelvek emancipálódása az adott nyelv írásbeliségét is jelentette, amelyre épülhetett Európa vallása, jogrendszere, filozófiája, költészete — mindenki számára érthető módon. Így a nyelvek egyetlen gondolatrendszer orgánumaivá váltak.

E viszonylag hosszú bevezetőre azért volt szükség, hogy Hubert Ivo könyvének alapgondolatát más-más korba ültetve, más-más személyiségek nyelvelméletében lássuk megfogalmazódni, illetve kifejlődni.

Hubert Ivo a középkor grammatikájától mint a nyelv művelés legfőbb irányítójától indul el. A késő antik kor grammatikusa, Martianus Capella a grammatikát a nyelvi reflexió alapjának, illetve a grammatizált nyelvet a kultúra alapkövének tekinti.

Hasonlóan Capellához, szintén kiemelkedően fontosnak tartotta a grammatikát a hét szabad művészet közül Aurelius Augustinus is, az ő grammatikáját azonban áthatja a filozófiai gondolkodás — azaz a nyelvtant a filozófia szolgálatába állítja. A nyelvről való reflexív gondolkodás tehát nála is jelen van, elsősorban A tanár című dialógusában. Ennek középpontjában áll az a kérdés, „Lehet-e jel egy jel, ha semmit sem jelöl?”. A válasz lakonikusan egyszerű: „nem”. Augustinus szerint ebből fakadóan a grammatika segítő eszköz abban, hogy az ember a nyelvre reflektálva találja meg a befelé vezető utat, és gyakorlatot szerezzen a transzcendentáló gondolkodásban. Hubert Ivo szerint e téren Augustinus elmélete az európai filozófiai gondolkodás hagyományának egyik alapját képezi.

Hubert Ivo könyvének egyik alapgondolatát Augustinusnál így találjuk: „Dinge an ihrer Gesamtheit” (az összességükben létező dolgok). Szerinte az emberi lélek önmagáért való tudása *b e l s ő s z ó t t e r e m t*, amelynek fényében az Istenhez való hasonlóság már messziről felismerhetők.

Augustinus számára ez a belső szó *e g y i k n y e l v e t s e m j e l e n t i k ü l ö n* — sem görögöt, sem latint — ez egyedül az a szó, amely a szívünkben rejtőzik. A beszéd így két: egy külső és egy belső részre oszlik. A külső birtokolja a hangot, a belső a lélek önmagában való reflexiója.

Augustinus gondolatmenete a népnelvek kialakulásának irányába mutat, amennyiben megkérdőjelezi a latin, illetve a szent nyelvek mindenhatóságát.

A *Muttersprache-Identität-Nation* következő állomását Dante Alighieri jelenti. A „hazai” és „idegen” gondolkörében maradván Dante elsősorban a nemzeti nyelvek latinból való emancipálódási folyamatát szemléli. Két formát különböztet meg, amelyben az emberi beszéd megvalósul: a népnyelvet (*locutio vulgaris*) és az ún. másodfokú nyelvet (*locutio secundaris*). Az első a bölcsőben tanult — ezt tartja Dante nemesebbnek, a második pedig az iskolában tanulható — ilyen például a latin, a görög, a héber. A „*locutio vulgaris*” előnyben részesíti Dante, mert ez az elsősorban használt nyelv, mindenki beszéli és természetes, míg a másodfokú nyelv mesterséges. A vernakuláris nyelv egyenlő és önszervező összekötő kapocs a generációk között, ezenkívül közérthetőségével megnyitja az utat a tudomány felé is. Akárcsak Augustinust olvasnánk. Dante aláhúzza a népnyelv természetes voltát, ezért „*locutio naturalis*nak”, természetes nyelvnek is nevezi, a

„locutio artificialis”-nak nevezett másodfokú nyelvvel szemben. Dante korában Itáliában tizen-négyszerű népnyelv létezett (nevezhetjük tájnyelvnek is), ezek bármelyike válhatott volna az olasz nemzeti nyelvvé. Azért beszélhet Dante egy nyelvről (amely nemzeti nyelvvé válik), mert ezek egymással variálódnak.

Dante Olaszország nyelvét nemzeti nyelvnek nevezi. A nemzeti nyelvnek négy kritériuma van: udvari, főméltóságú nyelv, kidolgozatlan a lexikája, „sötét” a szintaxisa és csiszolatlan, paraszti a kiejtése. Ezt a nyelvet majdan a költők nemesítik meg, így a népnyelvből másodfokú nyelv lesz, amely azonban természetes. Érdekes, de logikus, hogy Dante elutasítja a népnyelv grammatikalizálását, számára a grammatika csupán megszorító szabályrendszer. (Ez tér vissza később majd a könyvben Jakob Grimmnél, aki egyenesen üldözte a nyelvtant a nyelvben.)

Ezzel szemben Dante alkotói korszaka után majd kétszáz évvel, 1492-ben Antonio de Nebrija éppen a grammatika szabályozó erejével szeretne egységes nemzeti nyelvet teremteni Spanyolországban. Hubert Ivo könyvének következő állomása tehát Kasztília, ahol az előzőhöz hasonlóan az önálló, latintól független nemzeti nyelv kialakítása a cél. Nebrija azonban mindezt hatalmi eszközökkel próbálja elérni. Azzal az apropóval ajánlja királynőjének grammatikai fejtegetéseit, hogy egy egységes kasztíliai nyelv méltó lenne az udvar nagy tetteinek megörökítésére, segítené az irodalmiság szabályozását, másrészt pedig a spanyol gyarmatok leigázott népeinek hivatalos nyelvévé válhatnék.

Nebrija célja tehát valahol megegyezik Dantééval: egységes nemzeti nyelv teremtése, a latin leváltása, nyelvi önállósodás.

Végül a nemzeti nyelv önállóvá válásának igényét Hubert Ivo könyve egy harmadik példán is bemutatja. Ez a példa egy harmadik szempontból, a polgárság szempontjából lép fel az egységes, művelt nyelv iránti törekvéssel.

A francia Port Royal grammatikájáról van szó, amely a francia felvilágosodás ideje alatt keletkezett. A XVII. század elfogadott francia nyelve ugyanis kizárólag a versailles-i udvar nyelve volt, amelyet a magas származású elit határozott meg. Ezzel a „túleufemizált” udvari nyelvvel szemben lépett fel a francia polgárság, amikor olyan nyelv kialakítására törekedett, amely ésszerű, nem szociális helyzettől függ, és amely a tudomány nyelve is lehet.

A Muttersprache-Identität-Nation ezen a ponton elérkezik központi témáinak, a népi, illetve művelt nyelv kettősségének, a nemzet fogalmának és az anyanyelv létjogosultságának tárgyalásához. Mindezt a szerző Wilhelm von Humboldt örökérvényű nyelvelméletébe foglalja, szembeállítva ezt Leo Weisgerber nacionalista irányultságú nyelvfilozófiájával (153, 156).

A népnyelvek kialakulásával és a latin nyelv letűnésével új korszak nyílt a nemzetek nyelvfejlődésében. A nemzeti nyelv magasan képzett nemzetekben a szellemi élet színterévé válik. Megmarad azonban a nyelv kettős alakja: a népi és a képzett nyelv. Az első személyhez és szituációhoz kötött, a második a szellemiség nyelve. E két komponens azonban Humboldt elmélete szerint egymással váltakozva alakítja a nemzeti nyelvet: a népnyelv, mint erőforrás, fantáziadúságával, folytonos változásával, változatos kiejtésével, a képzett nyelv pedig felvilágosító hatásával, állandósult fonetikájával és differenciáltságával. Humboldt nem jelenti ki a kor irányzatának megfelelően, hogy a népnyelv az egyedüli jó, hiszen a képzett nyelven kerülnek be a tudatba az új találmányok, technikai újítások. Amennyiben a képzett nyelv fejlődése eléri a végső fokot, visszahat a népnyelvre, és így alakul ki a metafizikailag képzett nyelv. Így a logika és a teremtő filozófia mint a nyelv két komponense ellentétes pólusokként, egymásra hatva fejleszti a nemzeti nyelvet. Ez a nyelv kettős természetének magyarázata. Ennek a kettősségnek a gyerekek oktatásában is érvényesülnie kell: a népnyelvbe beleillő módon, a purizmustól szabad, képzett nyelven kell oktatni.

A metafizikailag ily módon képzett nyelv legmagasabb formája a p r ó z a. Ennek oka is a kettősségből fakad: a próza a tudomány és a mindennapi élet műfaja egyaránt. Humboldt tanítása ily módon befejezi és tökéletesíti Danténak a „locutio naturalis”-ról és a „locutio artificialis”-ról szóló nézeteit.

A nyelven keresztül elérkeztünk Hubert Ivo könyvének másik központi témájához, a nemzet fogalmához.

Humboldt a nemzetet a „hazai” (einheimisch) és az „idegen” (fremd) kettősség alapján vezeti le, mindvégig szem előtt tartva a nemzet egyénorientáltságát.

Humboldt több meghatározást is ad a nemzet fogalmára: „Egy nemzet az emberiség egy bizonyos nyelvvel meghatározható szellemi forma, az ideális totalitás egyéni viszonyában.” Ugyanakkor Humboldt számára a nemzet az emberiség olyan része is, amelyre olyan egymáshoz hasonló és másoktól különböző okok hatnak, amelyek által sajátos gondolkodási, érzékelési és cselekvési módok alakulnak ki. Humboldt kiemeli a gondolat jelentőségét is a nemzetfogalmon belül: miszerint egy nemzet akkor válik igazán nemzetté, amikor megéri a nemzetté válás gondolatának akaratát. Mindebből következőleg a társadalom az egyénhez kötött és fordítva. Az „én”-nek szüksége van egy „te”-re a gondolkodáshoz, az objektivitás csak akkor teljes, ha a gondolat egy másik gondolkodásra és képzeletre képes lényből visszasugárzik. Az emberi lét (Dasein) titka az individualitás, így az emberi nem rokonsága (a társadalom is) az emberi nem létének egységén nyugszik, amely számtalan individuumra épül.

Humboldt individuumközpontúságával szemben Leo Weisgerber szerint a nyelv határozza meg az egyént és nem fordítva. Az anyanyelv egész életében korlátok közé szorítja az egyént, és annak elmúlása után nem tűnik le. A nyelv a világkép hordozója, így a nemzet meghatározója is. Weisgerber értelmezése szerint az anyanyelv sajátos léte és valósága megegyezik a kultúrájával valóságával. Az anyanyelv az egyénnel szemben normaként lép fel, nem hagy számára választási lehetőséget, így független marad az egyes ember akaratától és véletlenszerűségétől. Mindezekből következően elmondhatjuk, hogy Weisgerber bármennyire is Humboldtira hivatkozva írja le nézeteit, elsősorban a nyelv tudományos tematizálása mellett foglal állást, azaz főként a nyelvtudományi munka szándékáról, céljairól és útjairól gondolkodik, míg Humboldt nyelvtudományi reflexiója a nyelv szerepének filozófiai kérdését bontja ki az emberiség fejlődésének történetében (159).

Weisgerber az egyént az anyanyelv törvényének rendeli alá, Humboldt szerint viszont a nyelv csak az egyénben nyeri el végső határozottságát, így minden embernek egyéni nyelve van, és minden megértés egyidejűleg meg nem értést is jelent. Vagyis: az emberi nyelv *u n i v e r z á l i s j e l l e g e* lehetővé teszi az emberiség egységét. Mindezzel szemben Weisgerber, kora kialakuló nacionalista irányzatát, „a német szellem világérvényességét” (172) képviselve, az univerzalitást a német nyelv Európára való egységes kiterjesztésével képzelte el. Weisgerber ráadásul úgy interpretálja Humboldt „hazai és idegen” kategóriapárosát, hogy azok elválasztó jellegét hangsúlyozza. Szerinte egy nép feladata anyanyelve ápolása, és ha kell, védelmezése. A nyelvész pedig nem nézheti tétlenül az Európa peremén élő német kisebbségek nyelvharcát. Weisgerber szerint minden népnek természetes joga (Naturrecht) van anyanyelvére, amelynek legitimálását bármilyen eszközzel érvényre juttathatja. S míg Európa népei államilag „széthúznak”, addig a németek a kisebb nyelvek (lengyel, olasz) egységesítésére törekednek. (Íme az univerzalizmus!)

Weisgerber tehát az anyanyelvből mint objektumból, intézményből indul ki, Humboldt viszont elutasít mindenfajta történetírást, amely nem az egyént állítja az események végpontjába. Ezt a gondolatmenetet Humboldt 1821-ben tartott akadémiai beszédének egy részletével zárhatnánk a legmegfelelőbbben: „A szavak és szabályrendszerek tárát, a nyelvet, csakis a gondolkodás, az emberi lélek termékenyíti meg. Így a szellem és a holt nyelv vizsgálatát mindig egyszerre kell szem előtt tartani és egymásra hatásukat kutatni.”

Eddig Hubert Ivo könyvében a nyelvművelés fejlődésének elmélete állt a fókuszban. A mű utolsó részében ennek gyakorlata kerül előtérbe. A nyelvi műveltség gyakorlati fejlődésében három fő hivatkozási pontra érdemes figyelni: az írásbeliség fontosságára, a grammatika jelentőségére és a költői művek válaszadási szabadságára.

Az írásbeliség médiakorunk hatására megingott. Jacques Derrida kritikája szerint a könyvkorszak letűnőben van, ezért olyan gondolkodásra van szükség — mondja Hubert Ivo —, amely a

nyelvművelést egyfajta nyelvelméletből vezeti le, amelyben a hang nemcsak az információ-továbbadás reprezentálója, hanem a gondolat formálója is, illetve amely nyelvelméletben az írás nemcsak információközvetítő (a hallótávolságon kívül is), hanem a gondolat formálásakor kimondott hang reprezentálója is.

A grammatikának nyelvre való reflektáló szerepét elismeri a könyv, vagyis hogy a grammatika a nem tudatos kommunikáció nyelvi jeleit tudatos, pragmatikus síkra transzformálja. Így újra felismerjük — de már tudatosan —, mit miért mondunk. Ugyanakkor fennállhat annak veszélye, hogy a nyelvtan a nyelv exekutorává válik, így a nyelv elvesztheti népies mivoltát.

Végül a költészet szerepe a nyelvben Hubert Ivo szerint elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az a nyelv sokszólamúságát (Vielfältigkeit der Sprache) és a válaszadás korlátlanságát biztosítja. A Muttersprache-Identität-Nation végül arra keres választ, hogy mit is jelent a nyelvművelés, és mely cél érdekében műveljük nyelvünket. A választ legkézenfekvőbben Antisthenes szavaival fogalmazza meg a könyv: „A nyelv hatása embereket forraszt össze csoportokká, a világot építi, majd embercsoportokat választ el, hogy aztán újra egyesítse őket.”

Hubert Ivo könyve mélyrehatóan elemzi korunk nyelvművelésének előzményeit, fejlődéstörténetét. Olyan témákra hívja fel figyelmünket, amelyek ma is nagyon aktuálisak. A mű középpontjában Humboldt humanista nyelvfelfogása van ellentétbe állítva Leo Weisgerberével — figyelmeztetve arra, hogy bármely felfogást ki lehet használni az adott politikai irányzatok érdekében.

A könyv felépítése áttekinthető, világos, bár talán a gyakorlatról szóló utolsó száz oldalt lehetett volna még nagyobb egységekre tagolni. A bibliográfia nagyon részletes, további kutatásokra is alkalmas. A könyv nyelvezete elsősorban filozófiai, illetve nyelvészeti, nyelvtörténeti alapokra épül, stílusa világos, választékos. Elolvasása nemcsak a téma iránt érdeklődőknek, hanem bárkinek ajánlott, aki nyelvi műveltségünk háttéréről és aktuális problémáiról szeretne többet megtudni az átlagosnál.

Tarr Klára

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a
Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.
Felelős vezető: Roznai Zoltán.

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bańcerowski Janusz</i> : A nyelvi szemantika kutatásának egyes dilemmái	432
<i>Kiss Lajos</i> : A Kárpát-medence régi helynevei	440
<i>Nyomárkay István</i> : Egy XIX. századi magyar—délszláv [bunyevác—szerb—horvát] műszótár	450
<i>Mátai Mária</i> : Verses imádság 1433-ból	458
<i>Tamásiné Bíró Magda</i> : A fészekalja aprajának jár a zsákmány legjava. A kötelező főnévi bővítményekről	468
<i>Bańcerowski Janusz</i> : A translatorika fogalmának meghatározásához	476

Szemle

Szathmári István: Bárczi Géza (Ismerteti: <i>Deme László</i> , Bárczi Géza portréjához [Szathmári István könyvecskéjét olvasgatva] címen)	480
Hadrovics László: Magyar frazeológia (Ismerteti: <i>Tatár Béla</i>)	483
Hubert, Ivo: Muttersprache—Identität—Nation (Ismerteti: <i>Tarr Klára</i>)	487

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon. Előfizetési díj egy évre 600 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), az Akadémiai Kiadó MAGISZTER könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1382-440), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme.

Felölös vezető: Roznai Zoltán.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvelmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.

Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.

Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.

Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.

Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.

Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.

Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.

Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.

Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.

Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.

Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.

Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.

Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.

Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.

Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.

Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.

Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.

Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.

Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.

Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.

Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.